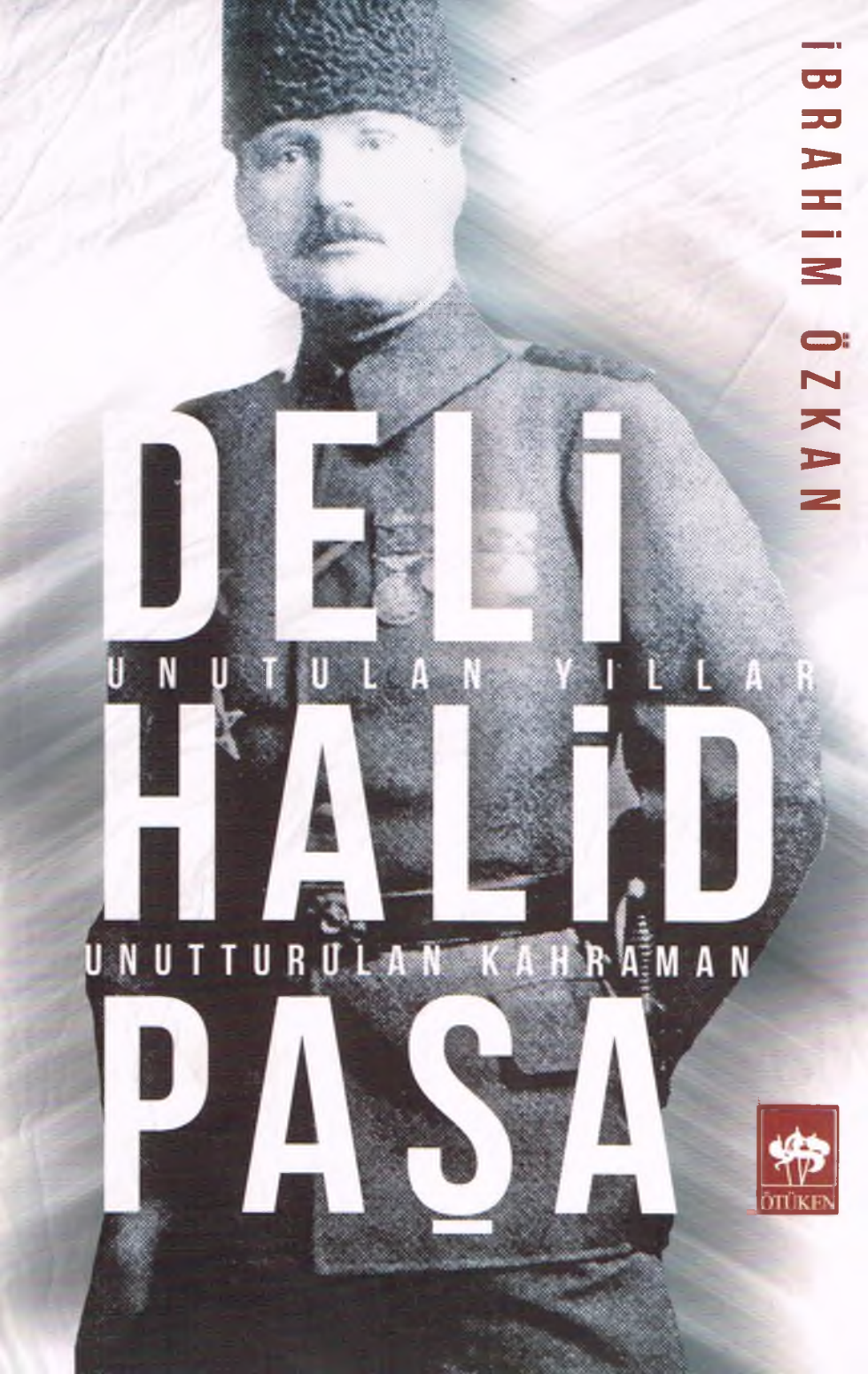

İBRAHİM ÖZKAN

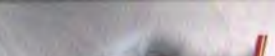
DELİ HALİD PAŞA

UNUTULAN YILLAR

UNUTTURULAN KAHRAMAN

ÖTÜKEN

DELİ HALİD PAŞA

İBRAHİM ÖZKAN

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

Deli Halid Paşa
Unutulan Yıllar, Unutturulan Kahraman

İbrahim Özkan

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1117
KÜLTÜR SERİSİ: 629

1. Basım: Haziran 2015
3. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-287-3

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 •34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71- Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 612 58 60
Maltepe Mah. Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Mart 2016

İBRAHİM ÖZKAN; 1968 yılında, Tokat'ın Zile ilçesinde doğdu. İlk ve orta eğitimlerini Zile'de, Necmi Muammer İlkokulu ve Alparslan Ortaokulu'nda bitirdi. 1982 senesinde kazandığı Bursa Işıklar Askeri Lisesi'nden 1986'da mezun oldu ve Kara Harp Okulu'na devam etti. 30 Ağustos 1990'da, Kara Harp Okulu'ndan Tankçı Teğmen olarak mezun oldu ve subaylık mesleğine başladı. Subay olarak, sırasıyla: Gaziantep, Mardin, Beytüşşebap/Şırnak, Ulaş/Çorlu, Tatvan/Bitlis, Değirmenlik/K.K.T.C, Ankara, Arnavutluk, Sarıkamış/Kars'ta; Tim, Takım, Bölük, Tabur Komutanlığı görevlerini ifa etti. Başta "Türk Dili ve Kültürü, Kültürlerin Önemi, Kültür Emperyalizmi", "Sözde Ermeni Soykırımı İddiaları", "Savaşın Yeni Yüzü: Psikolojik Harekât" olmak üzere birçok konuda onlarca konferans verdi. Evli, bir erkek, bir kız olmak üzere iki evladı var. Halen, Albay rütbesiyle, İstanbul'da subaylık görevine devam etmekte, Fransızca bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

Sunum 13

BÖLÜM-1
Deli Halid, Ailesi ve Harbiye Yılları 25

BÖLÜM-2
1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi (Trablusgarp Savaşı) ve Deli Halid 33

BÖLÜM-3
Balkan Savaşı ve Deli Halid 49

BÖLÜM-4
Birinci Cihan Harbi, Teşkilât-ı Mahsusa Alayları ve Deli Halid 64

BÖLÜM-5
Ardahan'ın Kurtarılması ve Deli Halid 74

BÖLÜM-6
Doğu Karadeniz Cephesi ve Deli Halid 79

BÖLÜM-7
Kopdağı, Bayburt Savunması ve Deli Halid 87

BÖLÜM-8
Deli Halid'in Batı Dersim Komutanlığı, Dersim Milis Kuvvetleri 108

BÖLÜM-9
Erzincan, Mamahatun ve Erzurum'un İşgâlden Kurtarılması'nda Deli Halid 115

BÖLÜM-10
Mondros Ateşkes Antlaşması, İstiklâl için Milli Teşkilâtların Kurulması ve Deli Halid. 136

BÖLÜM-11
İstiklâl Yolunda Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir buluşması ve Deli Halid..... 165

BÖLÜM-12
Erzurum, Sivas Kongreleri ve Deli Halid 180

BÖLÜM-13
Trabzon ve Çevresinde Milli Teşkilâtlar Kurulması ve Deli Halid..... 191

BÖLÜM-14
Şeyh Eşref İsyanı ve Deli Halid 202

BÖLÜM-15
Sarıkamış, Kars'ın Kurtarılması ve Deli Halid 212

BÖLÜM-16
Batı Anadolu'da Yunan İşgal ve Mezalimi, 1. İnönü Savaşı,
Kocaeli Grup Komutanlığı ve Deli Halid 239

BÖLÜM-17
İkinci İnönü Savaşı, Deli Halid'in Anası Fatma Hanım ve Deli Halid 259

BÖLÜM-18
Yunan Taarruzu, Kütahya-Eskişehir Savaşları ve Deli Halid 268

BÖLÜM-19
Sakarya Meydan Muharebesi ve Deli Halid 286

BÖLÜM-20
Kocaeli Grup Komutanlığı'nın Büyük Taarruz Hazırlıkları ve Deli Halid 319

BÖLÜM-21
Büyük Taarruz, Marmara Bölgesi'nin Kurtarılması ve Deli Halid 343

BÖLÜM-22
Mudanya Mütarekesi ve Deli Halid 395

BÖLÜM-23
Deli Halid'in Meclis'te Vurulması ve Şehadeti 403

BÖLÜM-24
Sorular ve Şüpheler: 429

BÖLÜM-25
Sonuç 432

BÖLÜM-26
Bilenler, Tanıyanlar, Deli Halid'i Anlatıyor 443

BÖLÜM-27
Resmi Biyografi 467

BÖLÜM-28
Ekler: 470

Yararlanılan Kaynaklar 502

İnsanları yücelten iki büyük meziyet vardır:
"Erkeğin cesur, kadının iffetli olması."
Bu iki meziyetin yanıbaşında her iki cins,
kadınla erkeği şereflendiren tek bir fazilet vardır:
Vatana icabında her şeyi tereddütsüz feda edecek kadar bağlı olmak.
İşte Türkler bu çeşit kahramanlardandır ve ondan dolayı Türkler
öldürülebilirler, lâkin mağlup edilemezler.*

Napoleon BONAPARTE

* *Türkler İçin Ne Diyorlar*, Der. Mutlu Altay, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984

Her türlü yokluklar içerisinde, altı çocuğunu da,
bu aziz vatan ve millete hizmet yolunda,
tertemiz helâl lokmalarla büyütüp, yetiştiren,
rahmetli cesur babam İsmail ve iffetli anam Cemile Özkan'ın
aziz ruhlarına...

Sunum

"Dereler tenha olunca tilkiler bey olur..."

Bir insan düşünün!..

42 senelik ömrünün 22 senesi, eşkıyâlar, asiler ve düşmanlar karşısında, savaş meydanlarında; hep en ön safta, devletine, milletine sadakatle, fedakârca ve kahramanca hizmetlerle geçsin, buna karşılık ölümü, Ankara'nın göbeğinde, Milletin Meclisi'nde ve dost(!) kurşunuyla olsun...

İşte, O, Deli Halid Paşa'dır...

Kadim Türk-Müslüman geleneğine, örfüne, inancına, adına lâyık yaşamış, Fatma Ana yetiştirmiş oğlu Halid'i.

Eyüplü Halid kimisi için... Kimine göre Deli Halid... Şeyh Edebali'nin "Atın iyisine doru, Yiğidin iyisine deli derler" dediği, yiğidin iyisi, Deli Halid!

Adı tarihten silinmeye çalışılsa da; Milletinin gönlünde müstesna yerini sessizce muhafaza eden, o koca yüreğine vatan ve millet sevgisinden başka bir sevdanın hayalini dahi sokmamış, şahsi makam, mevki, ikbal, evlad-ü iyal arzusu hayallerine bile girememiş, ayıya dayı demeden köprüleri geçmiş, düşmana bile mertliğinden vazgeçmemiş bir Yiğit!...

Milleti tarafından adına destanlar yazılan, hayrına çeşmeler yaptırılan, dilden dile gönülden gönüle anlatılan bir Kahraman!...

Görev yaptığı her yerde, milletinin fertleriyle gerçek ve samimi gönül köprüleri kuran, bu sebeple de, onunla omuz omuza savaşabilmek, birliğine katılmak için, gönüllülerin sıraya girdiği, mütevazı bir Lider!...

Mazluma, mağdura, zayıfa, garip gurebaya ne kadar şefkatli, merhametliyse; haine, haksıza, zalime, kahpeye, korkağa ise o kadar Kahhar!

Olduğu yere, yenilginin, hezimetin, bozgunun uğramadığı, katıldığı hiç bir muharebeyi kaybetmemiş bir Cihangir!...

Osmanlı'nın son savaşları, Trablusgarp, Balkan, Birinci Cihan Harplerinin hepsinde yer almış, İstiklâl Harbi'nin önce Doğu, sonra Batı Cephelerinde destanlar yazmış, Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Kafkaslar'da bütün planlarını, oyunlarını bozduğu İngilizler tarafından aranırken, Karadeniz Bölgesi'nde gönüllü milisler toplayıp eğiten, Kuva-yı Milliyi teşkil eden bir Teşkilâtçı!...

Aralık 1918 ve Ocak 1919'da kongreler tertipleyip, vatanın altı ilini (Artvin, Kars, Ardahan, Iğdır, Batum, Nahcıvan, Ahıska), içine alacak şekilde Cumhuriyet ilan ettiren bir Vatanperver!... (Evet, yanlış okumadınız, 18 maddelik anayasası olan, Anadolu'da kurulmuş ilk Türk Cumhuriyeti, kadınlara da seçme-seçilme hakkı veren, demokratik bir Cumhuriyet.)

Devlet adamlarına, "Buralarda o kadar çok sevilip sayılıyordu ki; yaşasaydı, 'Şeyh Sait İsyanı', 'Dersim İsyanı' çıkmazdı" dedirtebilecek kadar güven duyulan; özellikle, Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu halkının gönlünden silinemeyen, hasretle, o modelde, o gönülde, o yiğitlikte, o mertlikte, o mütevazılıkta liderlerin, yöneticilerin, idarecilerin, komutanların beklendiği bir Devlet Adamı!...

Katıldığı bütün harplerde, askerinin hep en önünde bulunduğu için aldığı 13 düşman kurşunu yarasını, gövdesinde şerefli madalyalar gibi taşıyan, "Vatan bizimdir, kaçan haindir, düşmana sırtını döneni vururum, ben dönersem siz de beni vurun!" diye emir verebilen, üzerinde taşıdığı iki tabancadan sağdakine namuslu, soldakine namussuz adını veren, namuslu ile düşmana, namussuz ile hainlere sıkan, düşman üstüne, Fetih Suresi'ni ezberden okuyarak gidebilen bir Serdengeçti!...

Savaşların, düşman toplarının, güllelerinin, makineli tüfek mermilerinin 13 defa vurup yıkamadığı, ancak, sulh zamanı TBMM'de sırtından vurulup, harplerde ulaşamadığı şehadet makamını kucaklayıp Hakk'a yürüyen bir koca Şehit!...

Şarkın Fatihi, Garbın Halâskârı, yaralı vaziyette beş gün hastaneye kaldırılmadan, meclis masası üzerinde yatırılarak hayatına kast edilen bir Mazlum!...

Yaptığı bunca fedakârlık, hak ederek elde ettiği zafer ve başarılarına rağmen, hiçbir inkılap tarihi veya yakın tarih kitaplarında adı geç(iril)meyen(!) resmî vefasızlığın muhatabı bir Mağdur!...

Askerinin yiyemediğinden yemeyen, giyemediğinden giymeyen, düşmanın yaptığı her mezalimi, alçaklığı gördüğünde çocuk gibi hüngür hüngür ağlayacak kadar yufka yürekli bir İnsan!...

Elle tutulur gerçek kahramanları olmadığından; süngerden, örümcekten, uzaylıdan, katil inek çobanları kovboylardan, Vietnam Savaşı'nda utanç verici bir hezimet sonrası, arkalarına bakmadan kaçan kılıç artığı askerlerden kahramanlar, rol modeller yaratmaya çalışan Kutsal-tahta'nın (Hollywood) elinde böyle bir karakter olsa, onlarca film, dizi ile bütün dünyaya tanıtmaya, anlatmaya çalışacağı, gelin görün ki, yurdumuzda harp tarihinin en iyi okutulduğu okullarından (Askeri Lise, Harp Okulları) mezun olan ve milletinin harp tarihini en iyi bilmesi, tanıması gereken bugünkü meslektaşlarının, subaylarımızın bile büyük çoğunluğunun, adını duymadığı, tanımadığı gerçek bir Kahraman Asker!...

23 senelik subaylık mesleğinin 13 senesini Doğu ve Güneydoğu bölgelerimizde (Gaziantep, Mardin, Şırnak, Beytüşşebap, Tatvan, Sarıkamış) geçirmiş fakirin aciz kanaatine ve bu bölgelerde yaşayan insanlarımızın duygu ve düşüncelerine göre ise, gerçek bir kahraman, bir rol model, bir davranış şekli, bir ruh halidir, Deli Halid!...

Nereden mi çıkarıyorum?

Deli Halid Paşa'yı hâlâ hasretle yâdeden, özlemle anan ve onun gibi yönetici, lider ve komutanları bekleyen bölge insanından...

Çünkü, bu bölgelerin mert, fedakâr, yiğit ve namuslu insanlarını tanıyan bilir. Onlar sizi görür görmez yüreklerini, gönüllerini, bağırlarını, evlerini açar, yemez yedirir, içmez içirirler. Sizi sever saygı duyar ve güvenirlerse; ölümleri pahasına size gövdelerini siper ederler. Devleti temsil eden insanlarda en çok değer verdikleri şeyler, adalet, yiğitlik, mertlik ve mütevazılıktır.

Bu insanlara yapılacak en son şey, alçak dağları ben yarattım havalarında gururla, kibirle onlara tepeden bakmak, onları küçümsemek, değer vermemek, yani adam yerine koymamak ve riyakâr olmaktır. Belki göreviniz, makamınız, mevkiniz dolayısıyla size saygı duyuyormuş gibi görünürler, ama gerçekte, sizden ve dolayısıyla sizin temsil ettiğiniz her şeyden nefret ederler. Özellikle, Devleti temsil eden insanların adil

ve dine saygılı olmasını beklerler. Buralarda Şeyhler, Mollalar çok saygıdeğerdir, sözleri dinlenir, sayılır, itaat edilirler.

Deli Halid bir şeyh veya molla mıdır? Hayır!

Bu bölge insanı; adaletliyse, cömertse, ağalarına saygı duyar, sözünü dinler, itaat ederler.

Deli Halid bir ağa mıdır? Hayır!

En önemlisi de, bugünlerde, ırkçılık yaparak, "her millet kendi kaderini kendi eliyle belirlemelidir, kendi kendini yönetmelidir" diye düşünenlere soruyorum.

Deli Halid, köken olarak, Kürt müdür? Hayır!

O, İstanbul Eyüp'te doğup büyümüş, milletine karşı cömert, şefkatli, merhametli, adaletli, cesur, mert, namuslu, mütevazı, sözüne sadık, fedakâr, vefakâr, yiğit bir Türk Subayı'dır!...

Deli Halid'in, Türk olması, bu insanlar tarafından bu kadar çok sevilip sayılmasına, seve seve, ölüme bile gönüllü olarak, onunla birlikte koşmalarına engel olmamıştır. İşte, eğer Deli Halid'e böyle vefasızlık edilerek unutturulmaya çalışmak yerine; bu Millet'e anlatılsaydı, öğretilseydi, hatta üniversitelerde **"ne yapmış veya ne yapmamış ki, bu insanlara kendisini bu kadar çok sevdirip saydırmış olduğu"** incelenseydi, emsâl, rol model olarak, kitaplarla, filmlerle, dizilerle topluma sunulsaydı, resmî politikalar ile **o modelde, anlayışta insanlar yetiştirilebilseydi;** etle tırnak gibi bin senedir birarada yaşayan iki toplumun arasına, sokulan ve oynattıkça acı veren bu bölücü kıymığı çıkarmaya çalışan ve bataklıktaki gül gibi, adeta, kendi kendine yetişen, bir Eşref Bitlis yetişsin diye 70, bir Ali Gaffar Okkan vb. çıksın diye 80 sene beklenmez, 35 senedir yaşanan bu acılar yaşanmayabilir, analar ağlamayabilirdi!...

Artvin Şavşatlı bir halk ozanı Aşık Sefai'nin, "Kuduz Köpek Dalıyor" isimli şiirinde duymuştum adını ilk defa, Harp Okulu'nda teğmen adayı, 20 yaşında vatanı, milleti için ideâlleri olan genç bir Harbiyeli iken:

"Töreleri bozdunuz tarihi ağlattınız,
Deli Halid Paşa'nın ruhunu sızlattınız!"

1992 senesinde, Teğmen çıktıktan sonra, bana emanet edilen 22 vatan evladı Erbaş/er ve bir Astsubayla, tim Komutanı olarak Mardin'in bir ilçesinde görevlendirilmiştim.

Orada rutin bir yol kontrolü sırasında tanıştığım daha doğrusu adını bile bilmeden elini öptüğüm ve birkaç dakika sohbet ettiğim, seksenlik nur yüzlü bir dede: *"Oğul, Halid Bey gibiler gelmedikçe daha çoook eziyet çekeriz buralarda"* demişti. Bir dedenin ancak öz torununa bakabileceği şefkat ve merhamet dolu bakışlarla, güneş yanığı, kapkara olmuş yüzüme, sıcaktan pul pul kavlamış kulaklarıma, ve uçuklar içindeki dudaklarıma bakarak...

Yer yer bir metreye varan, bazen geçen karlarla kaplı Kato Dağı'nda bir görevdeydim, bu sefer Beytüşşebap'ta, 1993 yılında...

Sigara tutmuştum, bir mola esnasında bize mihmandarlık yapan 60'dan fazla yaşıyla, yiğit Jirki Aşireti'nden korucu amcaya. Yabancı markaydı içtiğim ve tuttuğum sigara. Yüzüme bakmış ve *"Bu çileleri niye çekiyorsunuz"* demişti, kolum halen ona doğru havada dururken.

"Oğlum" dedi, sevecen bir ses tonuyla. Her daim sert ve haşin görünen yüz hatları ve baktığında insanı delecek gibi bakan çukur gözlerine inat: *"Kusura galma, oğlum diyorum, iki şey diyeceğim."*

"Estağfurullah Beybaba, buyur, babam yaşında adamsın, oğlum desen ne olur, komutanım desen ne olur. Hem, oğlum demen daha çok hoşuma gider" diye cevaplamıştım.

"Oğlum" dedi, *"bir, Halid Bey gibi hep önden gidiyorsun, bu benim vazifem. İkincisi de, bak sen okumuşsun komutan olmuş adamsın, bilmez misin ki, ha buna verdigin para gâvura gidiyor. Onlar da bu parayla bizim gâvurlara silah veriyor seni buraya dikiyor!"*

Havadaki elim titrerken, hüngür hüngür ağlamaya başlamıştım. Saf, duru tertemiz bu adamın vatan ve millet sevgisiydi, beni, böyle elektrik verilmiş gibi sarsan ve hıçkıra hıçkıra ağlatan.

Beytüşşebap bir çanağın içidir. Şimdi nasıldır bilmiyorum, ama o zamanlarda, Eylül'de yolları kapanır, Haziran'da ancak açılırdı. Açıldığı yerlerde, doğuda Süvari Halil Geçidi'nden Hakkari, batıda ise Tanin tanin Geçidi'nden Uludere... Aman Yarabbi! Böyle bir yerde yaşayacak, sadece askerlik yapmak için buranın dışına çıkacaksınız, hiçbir imkânınız olmayacak. Buna rağmen sizde bu şuur, bu vatan ve millet sevgisi olacak. Bu yiğit adamın her türlü kirli siyasetten uzak, vatan ve millet sevgisi beni o kadar etkiledi ki, ağlayarak sadece şu sözler dökülebildi, dudaklarımdan: *"Beybaba, Halid Bey kim, bilmiyorum, ama sana söz bir daha yabancı sigara içmeyeceğim."*

Tatvan'da, sene 1999, Tank Bölük Komutanıyım. Bitlis, Muş, Tatvan arasında, terorist geçiş yollarına hakim yüksek bir tepede görevli olan tankımdan arızalandı mesajı aldık. Teknisyen ve bakım ekibimle gittik, tankın yanına. 400-500 metrekarelik bir alanda, tel örgülerle çevrili, iki barakanın ve bir televizyon vericisinin olduğu bir yer. Bakım ekibim tankla ilgilenirken, ben de Karakol Komutanı ile iki barakanın arasında çay içiyor, sohbet ediyoruz. Gencecik bir Astsubay. İlk görev yeri burası. Hâl hatır faslından sonra, diğer barakanın ne olduğunu sordum. *"Komutanım, bu vericinin çalışanı dört tane Kürt var, bizi de hiç sevmiyorlar, onun için çok muhatap olmuyoruz"* dedi.

"Oğlum, öyle deme, bak gelmişler, Allah'ın bu dağında, Devletimiz, milletimiz için çalışıyorlar. Teroristler şu yukarıdan bırak mermiyi, kaya yuvarlasalar, hepinizin başına beraber düşer, aynı kaderi paylaşıyorsunuz" dedim. Tam bu sırada, o barakanın kapısından, 50-55 yaşlarında bir kişi çıktı. Bize doğru bakıyor, ama ürkek bakıyordu.

Ayağa kalkarak, *"Selâmünaleyküm Emmi!"* diye seslendim. *"Aleyküm selaaam, Kumandan"* diyerek bize doğru gelmeye başladı. Ben de ona doğru giderek, elini tuttum, öptüm başıma koydum.

Ağlamaya başladı. *"Emmi, ne oldu, bi hatamız mı oldu?"* diye sordum. *"Yok Kumandan, estağfurullah! Burada er'i, onbaşısı bile bizi adam yerine koymazken, Devletin koca(!) yüzbaşısı elimi öptü, ona duygulandım."*

"Emmi öyle deme, onlar da sizi sever, sayar, bir kusurları varsa gençliklerine ver, çektikleri sıkıntılara, aile hasretine ver!"

"Yok, Kumandan yok, biz her şeyin farkındayız, İnşaallah, Halid Beyler gene yetişecek!" dedi gözlerini kurulayarak.

"Deli Halid'den mi bahsediyorsun, Em..." lafını bitirmeye fırsat bırakmadan, *"Deli değildir"* diye celallendi.

"Emmi, yiğit namıyla anılır, ona akıl noksanlığından değil, yiğitliğinden, cesaretinden dolayı deli denmiş."

"Yok Kumandan, bize dedelerimiz, babalarımız anlatmış, O Veli'dir, deli değil! Bi çayımızı içer misin Kumandan?"

"Şeref duyarım, tavşan kanıdır şimdi, sizin çayınız" diyerek onların barakasına girdim. Diğer çalışanlarla da tanıştırdı. Orada kaldığım bir saat boyunca, dördü de, **"Veli Halid Bey'i"** anlattılar bana, sobanın üstünde ısıttıkları köy ekmeğine dürdükleri otlu peynir ve çay üstüne çay ikram etmenin verdiği hazzı yaşayarak! İlginç bir sohbet olmuştu.

Asıl ilginç olan şey şuydu ki; kendi yaşları, onu bizzat görmeye tanımaya yetmemesine rağmen, babalarından, dedelerinden duydukları, dinledikleri Deli Halid'i, bu insanlar biliyor, tanıyor, hasretle, rahmetle yâd ediyorlar, onun gibi liderlerin, yöneticilerin, komutanların hasretini çekiyor, onun gibileri bekliyorlardı. Ama ben bilmiyor, tanımıyordum. Hiç duymamıştım bile. Üstelik ben, güya, İnkılâp tarihinin en iyi okutulduğu Askeri Lise ve Harp Okulu'ndan mezun olmuştum. İşte, bende bu yüzden Şark görevimi tamamlayıp Batıya döndükten sonra, araştırmaya, öğrenmeye çalıştım, Deli Halid'in kim olduğunu, neler yaptığını veya yapmadığını...

Deli Halid'in hayatıyla ilgili, yapmaya çalıştığım araştırmalarda, maalesef hep kalın bir sis perdesiyle karşılaştım. Böylesine önemli bir kahramanın bütün hayatı hakkında, değil derli toplu bir çalışma, doğru dürüst bir biyografi dahi yapılmadığı gerçeğiyle karşılaştım. Sadece Dr. Gürsoy Solmaz Beyefendi'nin "Deli Halid Paşa" isimli, Kültür Bakanlığınca 1996'da yayımlanan bir kitap vardı. O kitapta, gene Gürsoy Solmaz Bey'in kendi ifadeleriyle *"bütün hayatını değil, genellikle Doğu Anadolu'da görev yaptığı sınırlı yılları"* kapsamaktadır.

İşte bu sebeple adeta samanlıkta iğne aramak, iğneyi bulduktan sonra da, o iğneyle kuyu kazmak gibi meşakkâtli bir çalışmaya başladım. Onlarca kitaptan, dergiden, gazeteden, makaleden ve o devrin tanıklarından dinlediklerimle, bazen bir kitaptan bir cümle, bazen bir satır bulmaya çalıştım. Tabiî bu esnada mesaime de devam ettiğimden dolayı bu kitabın ortaya çıkması tam 16 yıl sürdü. Bu zorlu ve meşakkâtli yolda, iki düstûrum, rehberim oldu. Birincisi Özel Kuvvetlerimiz'in *"zoru başarırız, imkânsız zaman alır"* parolası, ikincisi de, yüce Mevlâna'nın: *"Vazifesini tam yerine getirememiş olanın vicdan rahatsızlığına ne ilacın şifası, ne mazeretin duası kâr etmez"* sözleridir.

Düşünmeye, anlamaya çalışan her Türk evladı gibi benim de yüreğim, gönlüm, beynim yaralı... Kırık dökük de olsa, layık olamasam da, dilim döndüğü, gücüm yettiğince, yazayım, anlatayım istedim, bulabildiklerimi, öğrenebildiklerimi...

Vefakâr milletim tarafından benim zayıf omuzlarıma, kırık gönlüme, günahkâr nefsime yüklenen bu ağır emaneti, profesyonel araştırmacılara, tarihçilerimize, daha bilgililere, daha ehil ellere, daha geniş gönüllere, teslim edebileyim, Doğulu, Batılı ayırt etmeden, analarımızın gözyaşlarını dindirmeye katkım olsun istedim! Bu insanların bilerek veya bil-

meyerek bana emanet ettikleri bu büyük sorumluluğun gereğini yerine getirmeye çalışırken; bu yiğit, serdengeçti cihangirin, bu koca Şehit'in aziz hatırasını yâd edebilecek, onun istediği gibi bütün vatandaşlarımız arasında yeniden gönül köprüleri kurabilecek, bozulan yolları yeniden tamir edebilecek insanlarımıza, küçücük de olsa, bir pencere açabilmek, "Bütün yokluk da olsa her yer, Bari yok der bir sadâ", olabilmek, ümit verebilmek bütün gayretim...

Günümüz insanının, özellikle gençliğinin, okumaya yazmaya tahammülü ve belki de zamanı olmadığından, lafı eğip bükmeden, öğrenebildiklerimin zekâtını vereyim istedim. Elbette zekâtta düstur, yakından uzağa doğru olduğundan zekâtımı öncelikle, fikir ve şuur yakınlığım bakımından;

Gül goncasını, ciğerparesi evladını toprağa emanet ederken, *"Vatan sağolsun, Ben artık şehit anasıyım, ne mutlu bana"* diyebilen analara,

"Bir oğlum daha var, o da vatana feda olsun" diyerek, gözyaşlarını kan çanağı olmuş gözlerinden, yanakları yerine içine akıtarak, her türlü ihanetlere, aymazlıklara, nemelazımcılıklara inat, şerefle, dimdik ayakta durmayı şiar edinmiş babalara,

Vatanına ve milletine karşılıksız hizmet aşkıyla dolu ruhlarının rehberliğinde, gönül ve bilim şuuruyla kanatlanıp, yurdun ve dünyanın dört bir tarafında, "bu milleti yeniden hak ettiği zirvelerdeki yerine çıkarmak" için çalışan asker, sivil yüce gönül sahiplerine gönderiyorum. Kabul ederlerse bahtiyar olur, şeref duyarım. İşte zekatım!

Tarihi şan ve şerefle dolu, 1000 yıldır İslâmın bayraktarlığını yapmış ve *"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah'ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir."* (Maide: 54) Ayet-i Kerimesi'nin şehadetiyle, Alemlerin Rabbi Allah (c.c)'ın övgüsüne, sevgisine ve inşaallah rızasına mazhar olmuş Necip Türk Milleti'nin ve onun, şerefle, haysiyetle birarada yaşama ideâllerinin, hizmetkârı olmak durumunda olan Devletimizin, özellikle son üç asırdan beri tedricen ve hissettirilmeden içine düşürüldüğü üç temel meselesi veya hastalığı vardır: İradesizlik, Hedefsizlik, Aşağılık duygusu. Bu me-

selelerin en temel çözüm, çare, tedavi yollarından birisi ise KAHRAMANLAR'ını (MODEL İNSAN) tanımak, örnek almaktır.

Kahramanların yaptıkları ve yapmadıkları, normal aklın anlayabileceği, kavrayabileceği şeyler değildir. Kahramanlar delidir. Onlar, her şeye rağmen, bir milleti millet yapan ve devamını sağlayan değerlerin, sembollerin, kültürün; yaşayan, yaşatan, hatırlatan ete kemiğe bürünmüş temsilcisidirler.

Öyle ise; çok rahatlıkla şu hükmü verebiliriz; **Milletler, ancak ve ancak milli kültürlerine ve o kültürün ete kemiğe bürünmüş şekli olan kahramanlarına sahip çıktıkları, yaşayıp, yaşattıkları sürece, aynı millet olarak hayatlarını devam ettirebilirler.** Sembolleri ve kahramanlarının gücü, sağlamlığıyla güçlü olur, varlığını devam ettirir, geçmişe hasretle, geleceğe ise güvenle bakarak yürüyebilirler. Böyle yapmazlarsa, başka milletlerin avı, hedefi olur, aşağılanır, zayıflar, hatta yok olurlar. İnsanlık ve tarih sahnesinden silinip giderler. Mazinin güçlü kültürlerini, medeniyetlerini, imparatorluklarını kurmuş; Asurlular, Babilliler şimdi nerededirler? Mısır Medeniyetini kuranlar nerededir? Sümerler nerededir? İnkalar nerededir? Avarlar, Hazarlar nerededirler?

Bu Millet ve Devlet, bugün dünya devletleri arasında hakettiği müstesna yerde değilse; bunun sebebi, ne iktisadidir, ne siyasidir, ne askeridir, ne dini, ne de kültüreldir. Problem; kahraman (model insan) eksikliğidir. Çünkü, insanlarımızın çoğu, vatan ve millet yolunda, ya ne yapması gerektiğini bilmiyor, ya da, ne yapması gerektiğini bilenler, nasıl yapacağını bilmiyorlar. İşte kahramanlar veya model insanlar toplumu oluşturan fertlere, vatan ve millet yolunda ne yapılması ve nasıl yapılması gerektiği konusunda emsal teşkil eden, örnek alınacak insanlardır. Bugün temel meselemiz, böyle insanların olmaması değil, ortaya konul(a)mamasıdır.

İşte o eksikliği hissedilen, model insan olabilecek gerçek bir kahramandır, **DELİ HALİD!**

Rol model olabilecek insanlar ki, yalnızca düşman karşısında destan yazan askerler değil, her alanda (eğitim, sağlık, hukuk, din vb.) tarihî ve sosyolojik açıdan incelenip, değerlendirilerek gün yüzüne çıkarılabilir. Toplumu birarada tutabilmek, fikir, gönül, ideâl birliği oluşturabilmek açısından son derece önemli olan ve örnek, emsâl teşkil edebilecek, model olabilecek gerçek kahramanlarınız varsa onlar ön plana çıkarı-

lır, yoksa, Kutsaltahta (Holywood)'nın yaptığı gibi hayali kahramanlar oluşturulur. *"Dereler tenha olunca tilkiler bey olur..."* der, bir atasözümüz. Gerçek kahramanlar unutturulduğundan, piyasa tilkilerle doludur bugün.

Tarihi açıdan bakıldığında, kahramanlar çıkarmak konusunda en münbit, ancak resmî anlamda, "herhalde çok olduğundan" gerçek kahramanlarını tanıyıp tanıtmakta, nankör veya vefasız diyemeyeceğim, ama en ihmalkâr toplumun da gene Türk Milleti olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

İnsanımıza gerçek kahramanlarımız tanıtılıp anlatılmadığından, içine düşürüldüğü aşağılık duygusunu gidermek için, sözde vatan kurtaran(!) dizi, film veya kitaplardaki hayâli, kahramanlarla kendini avutmaya çalışmaktadır. Oysa, bizim geçmişte ve günümüzde, öylesine çok ve gerçek kahramanlarımız vardır ki, bunların filmleri, dizileri yapılmış olsa, bunları seyretmeye bile bir insanın ömrü yetmeyeceği gibi, bu ünlü ve çok reyting alan sahte, meccani, hayâli kahramanlar, bunların yanında sümüklü çocuk olmaktan öteye geçemez!...

Gerçek kahramanlarımızın ve öz değerlerimizin tanınmaması, bilinmemesi, unutulması neticesinde, Milletimiz şaşkınlığa, bezginliğe, yılgınlığa, aşağılık duygusuna ve nihayet yeise (ümitsizlik) düşmektedir. Yeis ise, insan ruhunu pörsüten, akıl ve gönül ışıklarını söndüren, ellere kelepçe, ayaklara pıranga olan, Akif'in ifadesiyle *"düşenin boğulacağı bir bataktır!"* Allah'ın (c.c) haram ettiği en büyük günahlardan birisidir.

Bir şeyler düşünen, bilen, hayaller kuran insanların en önemli eksikliklerindendir çoğu zaman! Başkalarının da aynı şeyleri bildiğini, düşündüğünü, hasretini, özlemini çektiğini zannetmek. "Karanlıkta kaş atmak" der buna, benim güzel Anadolu insanım. Bu sebeple kaybolur gider bir çok fikirler, hayaller, ümitler. Tercüman olmak gerekir bazen. Rahmetli Cemil Meriç "millet hafızadır" demektedir. Gerçek kahramanlar, menkîbelerle, destanlarla, kıssalarla, fıkralarla, anekdotlarla, hikâye ve roman kitaplarıyla, basın-yayın aracılığıyla, dizilerle, filmlerle anlatılır, gösterilir ve bu yollardan topluma sunulabilir ve hafızalar tazelenebilir. Böylece kulaklardan, gözlerden beyinlere, oradan akıllara, oradan da kalplere, gönüllere sokularak, topluma mal edilebilir. Yaşayan insanlar onlara öykünür ve onlar gibi olmaya, onlar gibi yaşamaya çalışır. Bir rehberi, bir istikameti olur.

Unutulmamalıdır ki, **"taklit"**, toplum hayatı içinde, yazılı olmayan **"sosyal bir kanun gibidir"**. Bu sebeple medyada, günümüzde sadece maddî kazanç düşünülerek yapılan sahte kahramanlık haberleri, hikâyeleri, ihanetler, cinayetler, iffetsizlik, eşkıyalık, gibi şeyler kaldırılmalı; bunların yerini iyilik, cömertlik, fedakârlık, sadakat, vatan sevgisi gibi asil duyguları dolu dolu yaşamış gerçek kahramanlar almalıdır.

Deli Halid özelinde, bu kutsal Vatan'a ve Necip Milletimiz'e gerek fiilen düşman karşısında, gerekse düşünce, ilim ve sanat anlamında, maddî manevî her alanda çalışarak gayret gösteren, emek veren, mübârek kanlarını, terlerini akıtarak, seve seve hizmet eden bütün gerçek kahramanlarımızdan ahirete intikâl etmiş olanlara Yüce Allah'tan (c.c) gani gani Rahmet, hayatta olanlara ise, hayırlı uzun ömürler ve muvaffakiyetler diliyorum.

Bu kitap; arz etmeye çalıştığım gibi, 16 yıl süren ve imkânlarım (aslında imkânsızlıklarım) ölçüsünde titiz inceleme, araştırmalar sonucu yazılmaya gayret edilmesine rağmen mutlaka çok eksiklikleri ve belkide yanlışlıkları ihtiva edebilir. Eksiklikler ve varsa yanlışlıklar için, başta Aziz Şehit Deli Halid olmak üzere, bütün Milletim'den af diliyor, o her şeyi hoş görebilen yüce gönüllerine sığınıyorum.

Bu arada, bu kitabı yazmakla, yazmamak arasında gidip gelirken, bütün bu imkânsızlıklar içinde, ben bu işi başaramayacağım galiba diye gevşemeye başladığım dönemlerde, verdikleri manevî desteklerle beni motive eden saygıdeğer büyüklerim, Sayın Ahmet Taşçı, Sayın Mehmet Çakırca, Sayın Osman Özgan ve Sayın Ekrem Çalış Beyefendilere,

Gözbebeklerim Ömer Altuğ ve Özüm Aybike'min annesi; görevimden arta kalan zamanlarımın hemen hemen tamamında kitaplarımla uğraşırken, istemeden de olsa ihmal ettiğim, buna rağmen her zaman yanımda olan, onu bana nasip ettiği için Allah'a (c.c) şükredip, "Allah'ım ben ondan razıyım, Sen de razı ol!" diye dua ettiğim, biricik eşim, Funda Özkan'a minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

İbrahim Özkan

BÖLÜM-1

Deli Halid, Ailesi ve Harbiye Yılları

"Bize kalan aziz borç, asırlık zamanlardan;
Tarihi temizlemek sahte kahramanlardan."

Necip Fazıl

1883 YILINDA, Kastamonulu asker bir baba, Ahmet Bey ve Anne Fatma Hanım, İstanbul Eyüp'te dünyaya gelen erkek evlatlarına; İki Cihan Sultanı Rasulullah (s.a.v.) Efendimiz'e ev sahipliği yapma şerefine ermiş, büyüklerin büyüğü Sahabe, İstanbul'un gerçek sahibi, Hâlid bin Zeyd Ebû Eyyûb el-Ensârî Hazretleri'nin (r.a) adını vermişlerdi: Halid.

Halid'in babası Ahmet Bey de kendisi gibi İstanbul'da doğmuştu. Ancak, aslen Kastamonuluydular. Dedesi Hacı Osman Bey, Kastamonu'nun Taşköprü Kazasının Yazı köyü eşrafındandı ve Tütün Gümrüğü Nazırlığı yapmıştı.[1] Babası Ahmet Bey ise askerdi. Miralay (Albay) rütbesiyle ordudan emekli olmuştu. Ahmet Bey, 93 Harbi de denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde, 1897'de Dömeke'de Yunanlılarla yapılan Meydan Muharebesinde ve Yemen İsyam'nın bastırılması sırasında gösterdiği kahramanlıklardan dolayı iki defa ödül almıştı.

Ahmet Bey, emekli olduktan sonra Eyüp'teki Şifa Havuzu çiftliklerine yerleşmişlerdi. Ahmet Bey, Birinci Dünya Harbi'nin sonlarına doğru vefat etmiş, vasiyeti gereğince, çiftliğin köşkünün (günümüzde otel ve lokanta olarak hizmet veren, Eyüp'teki Halid Paşa Konağı)

[1] Deli Halid Paşa'nın kendi el yazısıyla 16 Ocak 1924'te, TBMM'ye Sunduğu Tercüme-i Hal Belgesi.

150 metre ilerisindeki Turgutlar Mezarlığına defnedilmişti. Burası, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında, ki tarihe "Vaka-ı Hayriye" olarak geçmiştir, cesaretleriyle ün salmış yedi şehidin mezarı idi. Askeri tarihe çok meraklı olan Ahmet Bey, yaşarken de buraya gelir, mezarlığın bakımıyla bizzat ilgilenir ve etrafını çiçek bahçeleriyle çevirirdi.

Halid ailenin üçüncü çocuğuydu. Altı kardeştiler. Dört erkek ve bir kız kardeşi vardı. Halid, genç bir delikanlı iken kendisi gibi asker olan ağabeyi Mehmet Bey şehit olmuş, diğer ağabeyi Osman, küçük kardeşi Mahmut Beyler de vefat etmişler ve babasının yanına Turgutlar mezarlığına defnedilmişlerdi.[2]

Deli Halid'in annesine, hayatta kalan kardeşi Sami Bey'e ve kız kardeşine büyük bir sevgisi ve bağlılığı vardı. Hayatı hep cephelerde savaşlarda geçtiğinden, hiç evlenmemişti. O, hep vatanı ve milleti için oradan oraya koşmuş, cepheden cepheye gezmişti. Bu sebeple de evlenmeye fırsat dahi bulamamış, bir aile bile kuramamıştı. Ancak, Dersim'de görev yaparken, burada ailesini kaybetmiş üç yetim çocuğu sahiplenmiş, evlat edinmişti. İmkân buldukça, bütün boş vakitlerini evinde ailesiyle geçirirdi. Harpler sırasında, evini asla habersiz ve mektupsuz bırakmazdı.

İngilizler, Milletçe topyekün mücadele verdiğimiz, İstiklâl Harbi zamanında, her yerde, her türlü kirli vasıtaya başvurarak, özellikle Kafkaslar'da ve Doğu Anadolu'da bütün stratejik planlarını, oyunlarını bozan Deli Halid'i tahrik ederek yıldırmaya, ele geçirmeye çalışıyorlardı.

Bu maksatla İstanbul'da genç yaşında eşinin ve biri şehit üç oğlunun vefatlarıyla ciğeri dağlanmış, bir diğer oğlunun, ciğerparesi Halid'inin haberlerini eli yüreğinde endişeyle, hasretle bekleyen; bu vatana Deli Halid gibi bir aslan yetiştiren, mübarek annesi Fatma Hanım da, *Anadolu'ya Milli Kuvvetlere gönderilecek silah ve cephaneleri çiftliğinde saklıyor iddialarıyla,* taciz ediliyor, baskı altında tutuluyordu. İngilizler, bu fedakâr, cefakâr Türk anasını defalarca sorguya almışlar, oğlu Sami Bey'i tutuklamışlardı.[3] İngilizler bu çirkin yollara başvurdukları sıralarda, Deli Halid'de, Kocaeli Grup Komutanı idi.

---

[2] Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, Ankara, 1955, s. 95.

[3] Cemal Kutay, *a.g.e..*, s. 95.

Zaten o dönemde, sadece Deli Halid'in değil, Milli Mücadele'nin belli başlı komutanlarının İstanbul ve diğer işgal bölgelerindeki ailelerini tazyik etmek, tutuklamak, sorgulamak, İngilizlerin başvurdukları son derece adice ve çirkince bir yoldu. Nitekim, İstiklâl Harbimiz'in isimsiz kahramanlarından birisi olan Cevat Rıfat Atilhan da, İngilizlerin İstanbul'u işgal ettiklerinde ailelerine yaptıkları zulümle ilgili bir hatırasında şunları anlatır:

"Mütareke'nin en karanlık günleri: 16 Mart 1920. İstanbul fiilen işgal edilmiş, Şehzadebaşı Karakolu'nda masumane uyuyan Mehmedcikler kancıkça öldürülmüştü. Bu hadise bazı soysuzların hayran oldukları Garp Medeniyeti'nin, büyük insan M. Akif'in tabiriyle "tek dişi kalmış canavar medeniyetin" ne olduğunu bundan sonra ne olacağını gösteriyordu. İstanbul işgal günü, İngilizler, Çamlıca'daki evimi basmışlar fakat beni bulamamış, masum annemi sopadan geçirmişlerdi."[4]

Şehadetinden sonra, annesi tarafından, *Tevhid-i Efkâr* gazetesi muhabiri Muhittin Bey'e verilerek yayımlanan bir mektubunda Deli Halid, bu konuyla ilgili olarak şunları yazmıştı:

"Cebin (korkak) ve hain bir düşmanın başvurduğu bu yol, onun korkaklığını ve neticeden ümitsizliğini ispat eder. Karşısındaki askeri yıldıramayan bu namussuzlar, mazlum ve müdafaadan mahrum kimselere saldırıyorlar. Hepsinin intikamını, Allah'ın lûtfu inayetiyle alacağız."[5]

Halid'in, sözünün eri bu yiğit Türk evladının verdiği bu sözü sonuna kadar tutacağından hiç kimsenin şüphesi yoktu. O, bütün harplerde, canı, kanı pahasına bu sözüne hep sadık kalmıştı...

Mübarek Sahabe Hâlid bin Zeyd Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin manevî kucağında, adeta onun tertemiz soluklarıyla büyüyen Halid, İlk, Orta, Lise eğitimini tamamladıktan sonra, 14 Ocak 1901'de Harbiye'ye girdi. Burada da başarılı ve çalışkan bir öğrenci oldu.

Daha o yıllarda gelecekte nasıl bir yiğit olacağının, vatan ve milleti için neler yapabileceğinin, neleri göze alabileceğinin örneklerini veriyordu. Sınıf arkadaşı olan Kemaleddin Sami Paşa, *Cumhuriyet*

---

[4] Cevat Rıfat Atilhan, *Bütün Açıklığıyla İnönü Savaşları ve Hakiki Kahramanları*, Haz: Atilla Atilhan, Aykurt Neşriyat, İstanbul, 1968, s. 67.

[5] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 95-96.

gazetesine yazdığı bir yazısında, Deli Halid'le ilgili Harbiye yıllarına ait bir hatırasını şöyle naklediyor:

"Halid sınıfımızın en sakin, itidalli, çalışkan ve iyi kalbli bir talebesi idi. Fakat bu sükûnet altında, feveran ettiği zaman zapt edilmesi imkânsız şiddet ve kahredici bir kuvvete sahipti. Bir gün, Türk olmayan dört talebenin Türklük hakkında ağır sözlerini duyduğu zaman, hiç birimize haber vermeden, Cuma günü hepsini birden tenha bir köşeye davet ederek, teke tek dövüşmeyi teklif etmiş... İçlerinden en güçlü ve iri yarı olanı Halid'in bu teklifini gülerek ve hafife alarak kabul etmiş. Halid bu iri yarı cüsseli olanı birkaç dakika içinde kan revan içinde bırakmış. Bunun üzerine diğer üç kişi de aynı anda Halid'in üzerine çullanmışlar. Halid kısa zamanda, üçünü de, aynı hale koyuvermiş. Kendisi de başından yaralanmıştı.

Akşam üzeri işin içyüzünü, öğrendiğimizde, Bize niye haber vermedin diye Halid'e sitem ettik. O parlak, saf ve masum elâ gözleriyle bize uzun uzun baktı ve şöyle dedi: "Siz de aynı hadiseyle karşılaşırsanız, hemen dövüşün... Onlar çok, biz azız!"[6]

Halid, 19 Ağustos 1903'te, 20 yaşında genç bir Piyade teğmen olarak Harbiye'den mezun oldu ve orduya katıldı. Subaylık hayatı boyunca, Balkanlar'da çetelerle, Yemen'de asi Araplarla, Trablusgarp'ta İtalyanlarla, Balkan Savaşları'nda Bulgar ve Sırplarla, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkaslar'da Ruslarla, İngilizlerle, Gürcülerle ve Ermenilerle, İstiklâl Harbi'nde Doğu Cephesi'nde Ermenilerle ve Batı Cephesi'nde ise Yunanlılarla olmak üzere bu aziz vatanın ve necip milletin düşmanlarıyla, hep askerlerinin en önünde olmak üzere savaştı.

Türkiye Büyük Millet Meclis koridorlarında dost kurşunuyla şehit edildiğinde 42 yaşındaydı. Bu yaş, askerlikte normal terfi esaslarına göre, yarbaylığa denk gelen bir yaştır. Fakat Deli Halid, hep harp meydanlarında geçen subaylık hayatı boyunca üstün başarılarından, cesaret ve feragatinden dolayı, normal terfi dönemlerini beklemeden, Birinci Dünya Harbi zamanında Enver Paşa'nın ordumuza getirdiği bir yenilik olan "cesaret ve muvaffakiyetine göre terfi" kanunu gereğince, mümtaz taltiflerle terfi etmiş ve generalliğe yükselmişti.

O dönemde, İstiklâl Harbimizi, çok üstün düşman kuvvetlerine karşı zafere ulaştıran bir çok komutanımız da, bu şekilde terfi et-

[6] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 96.

mişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Fevzi Çakmak Paşa, Kemaleddin Sami Paşa, Yakup Şevki Paşa gibi...[7]

Savaş Meydanlarında Kaç Defa Yaralandı?

Günümüzde Deli Halid'in adının geçtiği bazı kaynaklarda, onun dokuz defa yaralandığı yer almaktadır. Şüphesiz bir asker için dokuz defa yaralanmak elbette az bir sayı ve şeref değildir. Hele hele bu savaşlarda asgari, Tabur, Alay, Tümen, Kolordu Komutanlığı yapmış bir komutan için. Deli Halid'in muharebelerde bu kadar çok kereler yaralanmış olması, onun, kahramanlıklarıyla ilgili anlatılan, anı ve hatıraların gerçekliğinin ve düşman karşısında her zaman en ön saflarda yer aldığının da ispatı olmaktadır.

İstiklâl Savaşı'nın daha başlarında görev yaptığı Trabzon Bölgesi'nde, o kadar çok tanınmış ve sevilmişti ki; İkinci İnönü Savaşı'nda yaralanması üzerine çekilen geçmiş olsun telgraflarından birisinde, onun gerçekte kaç defa yaralandığını görebiliyoruz. İşte, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Merkezi Heyeti Başkanı Hacı Ahmet Bey'in, Deli Halid'e geçmiş olsun dileklerini iletmek için, çektiği telgraf:

Eskişehir'de Kumandan Halid Beyefendi'ye:

Cephe yaraları mert ve cesur kumandanların kendilerine mahsus (özel) olmak üzere yaratarak aldıkları murassa (değerli taşlarla donanmış) nişanlar mahiyetindedir. Beşer, bunları imal edemez. ***Siz bunların on ikisini hamildiniz. (taşıyordunuz) Bu defa da onüçüncüsünü ihraz*** *(manevî şerefine ulaşma) etmiş oluyorsunuz. Bu nişane-i fedakâriyi tebrik için müşa'şa (parlak) cümlelere bedel size yiğit kalbinizin temayülatına teb'an (isteğine uyarak) gönüllü asker gönderiyoruz. Kahraman muavininizle beraber cephe-i bülendinizi öperek her ikinizi der aguş eyleriz. (kucaklarız) Büyük küçük bütün rüfeka-i mücahedenize (savaş arkadaşlarınıza) bin selâm ve ihtiram (saygı).* Trabzon Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi Reisi Hacı Ahmet.[8]

---

[7] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 94.

[8] Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Hacı Ahmet Efendi'nin, İkinci İnönü Savaşın'da yaralanan Albay Halid Bey'e çektiği, 7 Mayıs 1921 tarihli *İkdam* gaze-

Aman Yarabbi! En büyük Sahabelerden Ebu Eyyüb El Ensari'nin (r.a) kucağında doğup, onun mübarek adını almakla şereflenmek. Onun tertemiz manevî soluklarıyla, adeta kucağında büyümek. Büyüdükten sonrada bir başka büyükler büyüğünün, Halid Bin Velid (r.a) adını taşımak şerefiyle beraber, onun gibi, düşman karşısında şartlar ne olursa olsun yılmamak, yenilmemek, katıldığı hiçbir muharebeyi kaybetmemek. Bu uğurda bir çok defalar yaralanmak, ancak pes etmemek, ölümü hiçe saymak. Ne büyük paye, ne büyük saadet, ne büyük şeref...

Halid Bin Velid (r.a), "Seyfullah". Allah'ın kılıcı. Katıldığı onlarca kutlu savaşların, yenilmez ordularının yenilmez Kumandanı. Uhud'da Sahabelere galebe çalan, geleceğin şanlı Sahabesi. Kutlu gazalarda onlarca defa yaralanmış, Gazilere serdar olmuş en büyük Gazilerden...

Gururun, kibirin hayallerine bile giremediği bir sahabe. Kumandan olduğu bir savaş devam ederken; sırf her türlü hayrın, zaferin Allah'tan (c.c) olduğunun bir kere daha gönüllere tam yerleşebilmesi için, Halifesi, lideri, adaletin en büyük temsilcisi Hz. Ömer'den (r.a) gelen kutlu bir fermanla, ordunun emir ve komutasını emredilen Sahabe'ye devretmeyi müteakiben, *"Ben Allah'ın Ordusu'na hizmet ediyorum, kumandan olarak hizmet etmekten şeref duyduğum gibi er olarak hizmet etmekten de şeref duyarım"* diyerek, sıradan bir er olarak kılıç sallamaya devam eden yüce gönül sahibi, Halid Bin Velid (r.a).

Onu tam anlamıyla anlatabilmek, tanıtabilmek ciltler dolusu, ayrı ayrı geniş hacimli kitapların konusu ve benim haddimin, çapımın, kabımın alamayacağı kadar büyük bir dava...

Halid Bin Velid (r.a)'ı, Deli Halid'le ilgili olarak anlatırken; İmam-ı Rabbani Hazretlerinin, *"En büyük veli bile, en küçük sahabenin atının burnuna kaçan toz olamaz."* ölçüsü, algısı, anlayışı içerisinde, Deli Halid ile ilgili bir kıssayı anlatıp geçelim.

Halid Bin Velid (r.a), Mübarek Ruhu'nun ufkuna yürüyeceği vakit yaklaşınca, yatağa düşmüştü. Kutlu arkadaşları, onun ağladığını görünce sorarlar: *"Ey Halid, Biz şahidiz ki, sen ölümden korkmazsın. Şimdi seni böyle ağlatan nedir?"*

---

tesinde yayımlanan tebrik telgrafının sureti. Sabahattin. ÖZEL, *Milli Mücadele'de Trabzon*, I.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, Ek-26, s. 437.

Cevap verir koca Halid Bin Velid (r.a): *"Onlarca savaşa katıldım. Vallahi, vücudumda yara almadık para büyüklüğünde yer kalmadı. Allah bana şehitliği nasip etmedi de, Uyuz develer gibi (haşa) böyle yatağımda ölüyorum. Onun için ağlıyorum..."*

Deli Halid de adını taşımakla şereflendiği Seyfullah gibi, katıldığı hiçbir savaşı kaybetmemiş, bu savaşlarda 13 defa yaralanmış, Meclis koridorunda dost(!) kurşunuyla vurulduktan sonra, hastahaneye bile kaldırılmadan vurulduğu yerde bir masa üzerinde yatırılırken; o da, Halid Bin Velid (r.a) gibi ağlamış mıdır? Bilemiyoruz...

Bildiğimiz o ki; yarasından kaynaklanan 42 dereceyi aşan yüksek ateş dolayısıyla sayıklarken bile, o, kendisini değil, vatanını, milletini, askerini düşünüyordu. Kardeşi Sami Bey'in anlattığına göre, Deli Halid, son anlarında, yanındaki temizlik görevlisi hademeye, gözlerini tavana dikmiş bir şekilde, Milli Mücadele Tarihi'ni anlatmıştı.

Yine, Sivas Kongresi'nde başkan seçilmesini müteakiben Ankara'ya gelerek Milletimizin topyekûn istiklâli için çalışmalarına başlayan M. Kemal'in koruma subayı istemesi üzerine; bizzat Deli Halid tarafından seçilerek bu görev için Ankara'ya gönderdiği ve daha sonra halen mevcut bulunan Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'nın kurucusu ve uzun yıllar bu Alay'ın komutanlığı görevini ifa eden Albay İsmail Hakkı Tekçe de, Deli Halid'in son anlarıyla ilgili olarak, *"Son anlarında dahi kendisini vatani hizmette sanarak şunları sayıklamıştı"* demektedir: *"Sekizinci Fırka düşmanı soldan çevirecek, acele etsinler, anlaşıldı mı?" "Neden verilmedi askerin kışlık elbisesi? Yemekler niye bozuk? Levazım reisini çağırın bana!"*[9]

Deli Halid'i ya çok uzaktan tanıyanlar, ya da tanıdığını zannedenler, çekememezlik, kıskançlık haset duygularının esiri olmuş ham insanlar, onun vatanı, milleti için elde ettiği bunca başarılarını, zaferlerini, katlandığı çilelerini, bunca fedakârlıklarını anlatmak dururken, hep asabiyetini ön plana çıkartarak adeta onun yaptıklarını küçültmeye, onun gönüllerdeki yerine gölge düşürmeye, bütün hayatını vatanına ve milletine adamış, bütün ömrü cephelerde hep en ön saflarda geçmiş, dile kolay tam 13 defa yaralanmış bu koca şehidin aziz hatırasına saygısızlık etmekte, ruhunu sızlatmaktadırlar.

---

[9] İsmail Hakkı Tekçe, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Yayına Hazırlayan Hasan Pulur, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 51.

Makedonya'da, Balkanların sarp dağlarında, Devletine isyan eden Sırp, Rum, Bulgar çeteleriyle savaşırken, hayatının baharında, başından ölümcül bir kurşun yarası almasına[10] rağmen, ileride bu millete daha çok ve önemli hizmetler yapacağını bilen Yüce Allah'ın(c.c) bu necip millete bir lütfû olarak kurtulmuş, ömrü boyunca o kurşunu kafasında taşımış ve bu durum, onda tıbbi olarak asabiyet nöbetlerine sebep olmuştur. Ancak, onun asabiyeti, şefkat ve merhametine asla galebe çalmamıştır. Ne kadar çabuk sinirlenirse, o nisbette çabuk yatışırdı. Onun asabiyeti vatanına ve milletine aşırı sevgisinden. Vatanı, milleti için çok haris. Şahsi hayatında ve işlerinde bir karıncayı incitmekten sakınan bir yürek onunki. Öfkesi de-şefkati de, gazabı da, merhameti de hep vatanı, milleti için.

Kâbil'in şahsında tecessüm eden, çekememezlik, kıskançlık, bencillikti onun dayanamadığı. Korkaklığa, nemelâzımcılığa, bozgunculuğa, hainliğe, haksızlık ve adaletsizliğe, ikiyüzlülük ve riyakârlığa, yalana, dolana, bütün isyanı ve öfkesi. Düşmana ve düşman karşısında kaçanlara, acziyet gösterenlere, kahpelik ve kahpelere karşı bütün gazabı, celâdeti ve kahharlığı. Zalim karşısında mazlumun, güçlü karşısında zayıfın, haksız karşısında haklının yanında hep, hem de bedeli ne olur diye düşünmeden. Baba gibi şefkatli onlara.

Düşman karşısında cepheden kaçanları, bozgunculuk çıkartanları bizzat kendisi vurmuş veya kurşuna dizdirtmiştir. Doğrudur, ancak, harp zamanı bu suçları işleyenlerin cezası, askeri ceza kanunu hükümlerince zaten ölümdür. Bunlara müsamaha göstermek daha pek çok kişinin kaçmalarına, bozgunculuk çıkarmalarına emsâl olacak ve böylece daha çok insanımızın yaralanmasına, şehit olmasına, ordunun yenilmesine, daha ağır vaziyetlere düşülmesine, vatanın işgal edilmesine sebebiyet verebilecektir. Bir-iki kişiye gösterilecek lüzumsuz merhamet daha fazla insanın mağduriyetine sebep olacağından daha büyük zulüm olacaktır.

Vücudun geri kalan uzuvlarını korumak ve o insanın hayatını kurtarmak için kangren olmuş bir uzvu kesen hekimin yapmak zorunda kaldığı gibi, onun bu davranışı zalimliğinden değil tersine merhametindendir.

---

[10] Mehmet S. Aygen, Muzaffer Görktan, *Ali Çetinkaya*, Türkeli Matbaası, Afyon 1982, s. 109.

BÖLÜM-2

1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi (Trablusgarp Savaşı) ve Deli Halid

Gitmeyin! Gençsiniz, parlak bir geleceğiniz var, kendinize yazık etmeyin!...

19. YÜZYILIN sonları ve 20. yüzyılın henüz başlarında, Avrupalı büyük devletler, İngiltere, Fransa, Rusya Osmanlı'yı ortadan kaldırarak topraklarını paylaşmak için her gün yeni planlar yapıp, düzenler kurarlarken, İtalya da bu devletlere katılmış, o da, Trablusgarp'a* gözünü dikmişti.

İtalya Dışişleri Bakanı San Guilliano, yaptığı bir Meclis konuşmasında, bu konuda şunları söylemişti:

"Trablusgarp'in bâkir hazinelerinin işletilmesinde İtalya'nın hayatî menfaatleri vardır. Osmanlı ülkesinin diğer kısımları, nasıl başkalarının hayat sahaları ise, Trablusgarp'te de İtalyan hakları ve menfaatlerinin bulunduğunu bütün dünya bilmelidir."[1]

İtalya, Trablusgarp'm işgali konusunda İngiltere, Rusya ve Fran-

---

* Trablusgarp'ı, şanlı Türk Kaptanı, Malta Şehidi Turgut Reis, 1551'de fethederek büyük Türk Milleti'ne emanet etmişti. 1564'te, Kahraman Turgut Reis, XVI. yüzyılda Müslüman ülkelerine saldırı üssü olarak kullanılan Malta Adası'nın fethine katıldı. Üstün ve çetin bir savaş veren bu eşsiz deniz kurdu, düşman üzerine arslanlar gibi atılırken şehit düştü. Bugün, sevdiği ve savunduğu Trablus'ta kendi adını taşıyan camideki kabrinde yatmaktadır.

[1] Cemal Kutay, *Trablusgarb'da Bir Avuç Kahraman*, 2. Baskı, Posta Kutusu Yayınları, İstanbul,1978, s. 40-41.

sa ile anlaşmış, işin ilginç tarafına bakın ki; Osmanlı ile dost kalmak, müttefik olmak isteyen Almanya'nın da olurunu almıştı.

Avrupa'da bu gizli anlaşmalar yapılırken; siyasi bir deha olduğu dünyaca kabul edilen II. Abdülhamid, bu olayları çok iyi takip etmiş, İtalyanlar'ın Trablusgarp'a göz diktiğini fark etmişti. Tedbir olarak, Osmanlı ordusuna yardımcı olmak üzere on beş bin kişilik Kuloğlu Ocaklarını kurdurmuştu. Çeşitli hediyeler, rütbeler, payeler vererek çok kalabalık bir mürid topluluğuna sahip olan, Kuzey Afrika'da çok geniş bölgelere yayılmış, güçlü Sünusi Tarikatı mensuplarının devletlerine, padişahlarına sadık kalmalarını sağlayarak gizlice silahlandırmış ve cephane yığınağı yaptırmıştı.[2]

Sünusilerin devletimize bağlılıkları konusunda Eşref Kuşçubaşı hatıralarında şunları söyler:

> *"Arabistan'da hiçbir ırk ve kabile, Sünusiler kadar bize bağlı değildir. Cesur, cefakeş, zorluğa dayanır, harb kudreti olan bu halk, bütün müdafaa boyunca asla ihanet etmedi. Sahilde yaşayan ve ticaretle meşgul mahdut sayıda birkaç ailenin İtalyanlara yakınlık göstermesine mukabil, asıl halk kitlesi, harbin sonuna kadar canla, başla bizimle aynı safta dövüştü, malını, mülkünü, kanını seve seve verdi. Daha sonra Birinci Dünya Harbi'nde de, Sünusiler'den aynı yakınlığı ve sadakati gördük."*[3]

İtalyanlar, Osmanlı'ya, önce, 23 Eylül 1911 tarihinde bir nota vermiş; bu notalarında *"Trablusgarp medeniyetten pek uzak kalmıştır; Osmanlı buralardaki yabancılara iyi davranmamaktadır, bu sebeplerle İtalya Devleti, Trablusgarp'ı işgal edecektir, oradaki Osmanlı askerlerinin karşı koymaması için talimat verilirse iyi olur"* demişlerdi. Hemen altı gün sonra da, cevap dahi beklemeden, 29 Eylül 1911'de, "savaş ilânı" notasını vererek, Trablusgarp'ı kuşatmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin gerek İtalya, gerekse de büyük devletler nezdinde girişmiş olduğu bütün barış çabaları sonuçsuz kalmış ve Osmanlı-İtalyan Harbi, 30 Eylül 1911 günü bilfiil başlamıştı.

İtalyan Hükümeti, Trablusgarp'i ele geçirmek için, harbi göze alınca, 1911 yılının ilk günlerinden itibaren hazırlıklarını hızlandır-

---

[2] *Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, Gnkur. Atase Bşk.lığı Yayını, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981, s. 59-61.

[3] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 47.

maya başladı. O zamanki Başbakan Giolitti, Ağustos ayının başlarında, Genelkurmay Başkanı Pollio'ya, Trablusgarp'in işgali için ne kadar asker ve silaha ihtiyaç olduğunu hesaplamasını ve bu hesabı her ihtimâle karşı geniş tutmasını emretmişti. Pollio, birkaç gün sonra geniş tuttuğu hesabın sonucunu Başbakan'a bildirdi. Bu hesaba göre 23.000 kişilik bir İtalyan kuvveti, Osmanlı ülkesini işgale yeterliydi. Fakat, Başbakan bu rakamı az bularak biraz daha geniş tutulmasını istedi. Kuvvet miktarını 40.000'e çıkardı. Gerçekte, sonradan yapılan yeni eklemelerle, Trablus'un işgali için 80.000, geri teşkiller de katılırsa, 100.000'nin üstünde bir kuvvet kullanmışlardır. Bu rakamın kaynağı, Başbakan Giolitti'nin kalemiyle yazdığı hatıralarıdır. Yine bu hatıralarda, Giolitti'nin, itiraf ettiğine göre, o tarihte Trablusgarp'teki Türk kuvvetleri 3000-4000 kişidir. Bunlara çölde yaşayan Bedevilerin katıldıkları da eklenirse, en fazla 20.000'e çıkmaktadır.[4]

İtalyanlar açısından, Trablusgarp'i işgâl etmek için bundan iyi bir zaman olamazdı. Osmanlı Devleti, bir taraftan bu sıralarda 1910'da başlayan Arnavutluk İsyanı, Yemen'de devam eden Arap İsyanları, Lübnan'daki ve Makedonya'daki karışıklıklarla uğraşıyor, diğer taraftan, siyasi yönden İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra ortaya çıkan iç çalkantılarla boğuşuyordu. Meclis-i Mebusan'da birlik ve beraberlik bir türlü sağlanamamış, meydana gelen ayaklanmalar sebebiyle Trablusgarp'taki askeri kuvvetlerimizin çoğu da, isyan bölgelerine sevk edilmek üzere başka yerlere gönderilmişti.

İşte Osmanlı Devleti'nin, gerek dış ve gerekse iç durumunu yakından izleyen, Türkiye'nin bu karmaşık halinden de cesaret alarak[5] Trablus sahillerini kuşatan İtalya, 3 Ekim 1911'de bombardımana başlamış ve 6 Ekim 1911'de Trablus şehrini işgal etmişti. Bu savaşın, harp tarihi açısından en önemli yönü ise, uçakların bombardıman için ilk defa bu savaşta kullanılmış olmasıydı.

Özellikle Trablus ve Bingazi'de kadın, ihtiyar, çocuk demeden buralarda yaşayan herkes bu bombardımanın hedefi olmuşlardı. En saygın Avrupa gazetelerinin –"Times" gibi gazeteler de dahil olmak üzere- savaş muhabirlerinin de ifade ettikleri üzere Osman-

[4] Hamdi Ertuna, *1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası M. Kemal*, ATASE Yayınları, Ankara, 1984, s. 44-45.

[5] Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912), *a.g.e.*, s. 14-17.

Trablusu Bombalayan İtalyan Zeplinleri

lı-İtalyan Muharebesi'nde İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal ettikten sonra, vatanlarını korumaya çalışmaktan başka kabahatleri olmayan çaresiz halkı katletmişler, savunmasız kadın ve çocukları insan hak ve hukukuna aykırı şekilde öldürmüşler, hastahaneler ve yaralıların bulundukları yerlere taarruz etmişler, askeri bölgeler dışında kalan yerleşim yerlerine ateş açmışlar ve sahilleri bombalamışlardır. Bu saldırılarda savaşlarda kullanımı yasaklanmış mermiler de kullanmışlardır.[6]

Trablus Vali Vekili Miralay Neşet Bey, komutasındaki üç bin kadar Türk askerini İtalyan donanmasının ağır bombardımanı altında sahillerden kırk kilometre kadar içeriye çekerek, Aziziye kasabasında karargâh kurmuş ve yerli Araplardan oluşan gönüllülerin de katılmasıyla bir savunma hattı oluşturmuştu.

Bu sırada, Osmanlı Meşruti idaresinde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi Yönetimi, yaptığı bir toplantıyla bir takım kararlar almış ve bir beyanname yayımlayarak, İtalyanlar'la sonuna kadar savaşılması ve Trablusgarp'ın savunulması gerektiğini söylemiştir. Ancak, İtalyan donanmasının abluka altına aldığı Trablusgarp'a deniz yahut kara yolundan yardım göndermek imkansız gibi olduğundan, bu savunma ancak yerel kuvvetlerle birlikte, gizlice ve gönüllü gidecek subaylar tarafından, gerilla savaşlarıyla gerçekleştirilebilecekti.

Söz konusu toplantıya M. Kemal de katılmış ve bu toplantıda son derece isabetli ve ileri görüşlü bir şekilde şu görüşlerini dile getirmişti:

> *"Ben İtalyanların bu istila hareketlerinin, kolaylıkla, donanmalarının ateş sahasını aşacağına kani değilim. Eğer bizler zaman kaybetmeden yerli halkı, vatanlarını savunma hususunda maddeten ve manen teçhiz edersek, düşmanın*

[6] Hakan Bacanlı, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı ve Örikağasızade Hasan Sırrı'nın "Hukuk-i Düvel Nokta-i Nazarın dan Osmanlı İtalya Muharebesi" Adlı Eseri, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* (Sayı 21), Şubat 2013.

bilhassa çöl içlerine nüfuzu hiç de kolay olmaz. Hatta diyebilirim ki, mümkün de olmaz. Fakat bunun için vakit kaybetmemek, aynı zamanda bu sonucu alacak kadar güvenilecek diğer arkadaş kadrosuyla olayların gelişmesini istediğimiz yöne çevirecek çapta bir müdahaleyi mümkün kılmak şart..."[7]

İşte Trablusgarp'ta yerel gönüllülerden birlikler oluşturarak onları eğitmek, yapılacak savunmayı düzenlemek ve bizzat savaşa katılmak üzere, sırf bu savaşa katılmak için Almanya'daki askeri ataşelik görevini bırakarak gelen Enver Bey'in (Enver Paşa) emir ve komutasında, M. Kemal (Atatürk), Eşref Kuşçubaşı, Ali Çetinkaya, Halil Kut, Nuri Conker, Fuat Bulca, Fethi Okyar, Süleyman Askeri, Yakup Cemil, Dr. Refik Saydam gibi Osmanlı subay ve sivilleri, gönüllü olarak seçilmişlerdi.

Bu fedakâr, cesur, serdengeçti kahramanlar, baştan neticesi görünen, kaybedileceği düşünülen bu ümitsiz savaşa giderlerken, yakınları ve dostları onları durdurmaya çalışmışlar; *"gitmeyin gençsiniz, parlak bir geleceğiniz var, kendinize yazık etmeyin"* gibi ümitsiz sözlerle vazgeçirmeye çalışmışlar, bütün bunlara karşın Enver Bey ise:

"İslâm dünyasının bizden beklediği bir ahlâki görevi yerine getirmek için gitmek zorundayız" diyerek, bütün bu şekilde konuşanlara, vatan sevgisinin, cesaret ve fedakârlığın, sorumluluk duygusunun ne demek olduğunun dersini vermişti.

Enver Bey ve Eşref Kuşçubaşı Bey, birlikte, Bâb-ı Âli'ye, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın yanına giderek bir görüşme yapmışlar, aldıkları kararı nazırlara bildirmişlerdi. Talat Paşa gözleri yaşlı bir şekilde karşısındaki bu cesur ve pervasız genç subaylara bir süre hayranlıkla bakmış; Hükümetin ve ordunun içinde bulunduğu zayıf durumu anlatmış, halihazırda içinde bulunulan şartlarda Trablusgarp'a asker göndermenin fiilen mümkün olmadığını söylemiş, *"Fakat, siz, canınızı verme bahasına devletin yapamadığı bir vazifeyi yerine getirerek, tarihin yüzümüze süreceği kara lekeyi silme yiğitliğini göstereceksiniz de, bizler buna hayır, olmaz mı diyeceğiz?"* demişti.[8]

Hariciye Nazırı Asım Paşa'nın, *"savaşın zaten kaybedilmiş olduğunu, oralara gidip kendilerini boş yere harcamamalarını"* söylemesine kar-

---

[7] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 26.

[8] Melike İlgün, *Enver Paşa'nın Sultanı*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011, s. 107.

şılık, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, *"Padişahın da (Mehmet Reşat) kendilerini desteklediğini, gizli yardım yapılacağını, gerekirse padişahın kendisinin de geleceğini bildirdiğini"* söyleyerek onları yüreklendirmiş, ayrıca, Trablusgarp'taki Neşet Paşa'ya gönderdiği bir mektubunda şunları söylemiştir: *"İşte bu olumsuz şartlar içinde, o bir avuç kahraman evladımız, biz devrini tamamlama yolundakiler için teselli ve şeref dayanağı oldular. Gazaları mübarek olsun."*[9]

Trablusgarp'a gönüllü olarak gidecek olan subayların hazırlıklarını yapmak ve gerekli desteği sağlamak üzere Şükrü Bey ve Kara Kemal Bey gizli olarak görevlendirilmiş, Eşref Kuşçubaşı, Salihli'deki çiftliğinden bir kısım hayvanlarını satarak, bu kahramanların ilk ve acil yol masraflarını karşılamıştır.[10] Yapılan planlamalara göre, Eşref Kuşçubaşı Bey, önceden Mısır'a gidecek ve gerekli hazırlıkları yapacak, kamuoyu desteğini sağlamaya çalışacaktı. Eşref Kuşçubaşı Bey'in burada yaptığı çalışmalar neticesinde, Mısır'ı yöneten Hidiv ailesi ve Mısırlı Milliyetçiler de gizli açık desteklerini vermişler, İstanbul'dan gelen yardımlarda, Mısır Hilal-i Ahmer derneği vasıtasıyla Trablus'a ulaştırılmıştır.[11]

Bu arada, Mısır'ı işgal altında tutan İngilizler bu dayanışma ve yardımlara engel olmaya çalışmışlar, ancak, çok istemelerine rağmen Mısır halkının destekleri sayesinde başarılı olamamışlardır.

M. Kemal, Gazeteci Mustafa Şerif adıyla, sahte belge ve pasaportlarla İstanbul'dan, 15 Ekim 1911'de, Naci, Hakkı ve Yakup Cemil Beyler ile yola çıktı. M. Kemal, yolda hastalandı ve İskenderiye'ye döndü; onbeş gün hastahanede yattı. Bu arada, Nuri (Conker) ve Fuat (Bulca) Beyler de onlara katıldılar.[12] Tekrar, hep birlikte yola çıkan M. Kemal ve arkadaşları, çok zor bir yolculuktan sonra Trablusgarp'a vardılar.[13]

Bu M. Kemal'in Trablusgarp'a ikinci gelişi idi. Daha önce de, 1908 yılında özel bir görevle tek başına buraya gelerek, İkinci Meşru-

---

[9] Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010, s. 73.

[10] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 64.

[11] Orhan Koloğlu, *Trablusgarb Savaşı ve Türk Subayları*, 1911 -1912, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1979, s. 73.

[12] Dr. Hale Şıvgın, *Mustafa Kemal'in İlk Savaşı*, www.atam.gov.tr.

[13] Lord Kinross, Atatürk, *Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çev: Necdet Sander, Sander Yayınları, İstanbul 1981, s. 88-91.

M. Kemal yerli kıyafetine girip, gazete muhabiri "Şerif Bey" adıyla ve daha sonra da halı tüccarıymış gibi gizlice Mısır üzerinden Trablusgarp'a geçmişti.

tiyetin ilânından sonra bu bölgelerde özellikle dini grupların liderleri etrafında toplanarak yeni rejime ve dinsiz olarak gördükleri İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı olarak başlatılmak istenen isyanı; halk arasında itibar sahibi olan Şeyhler ile görüşerek bastırmış ve tekrar Selanik'e dönmüştü![14] Bu sebeple de bölgeyi ve bu bölgenin insanlarını çok iyi tanıyordu.

Bu sıralarda, Deli Halid de, 22 Temmuz 1908'de üsteğmen olarak tayin olduğu, gidenin geri dönemediği için milletimizin, hakkında ağıtlar, türküler yaktığı Yemen'de görev yapmakta, bu uçsuz bucaksız Yemen çöllerinde, zamanında tıpkı rahmetli babasının yaptığı gibi, Arap isyancılarla* başarıyla mücadele etmekteydi.

Balkanlar'da, Bulgar, Rum, Sırp çeteleriyle giriştiği çete savaşlarından edindiği tecrübelerle, bu Yemen çöllerinde, Seyyid İdrisi ve İmam Yahya'nın çevresine topladıkları bedevi kabilelerinin, Osman-

[14] Afet İnan, "Trablusgarp'te Hürriyete Karşı İsyan", *Belleten*, c. VIII, 1944, Sayı:31, s. 387-401.

* Yemen ayaklanmalarının lideri Seyyid Muhammed El-İdrisi'dir. 1908 devrimi ile birlikte meşrutiyetin yeniden uygulanmaya başlanması, Osmanlı Devleti'nin Müslüman ağırlıklı Asya vilayetlerinde pek hoş karşılanmamıştı. Sultan II. Abdülhamid'in İslâmcılık politikasına karşın, yeni İttihatçı hükümetin gittikçe artan orandaki Türkçülük faaliyetleri özellikle Araplar arasında hoşnutsuzluk yaratmaktaydı. Seyyid İdrisi, Osmanlı hanedanı'nı ve 1908'de devrim gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümetini dinsiz olarak görüyor, İdrisiyye (Zeydilik) öğretisinin siyasi etkinlik alanını genişletmeyi hedefliyordu. Bu hedefi doğrultusunda, İngiltere'nin aktif ve pasif dış desteğini de görüyordu. İngiltere'nin Aden'de konuşlu birlikleri açıktan Seyyid İdrisi kuvvetleriyle birlikte hareket ediyor, Lord Kitchener de para yardımları yapıyordu. (Özgür Körpe, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar*, Paraf Yayınları, Şubat 2013, s. 262-265).

lıya karşı çıkardıkları isyanların bastırılması sırasında; gösterdiği başarılı tedip ve takip harekâtları sebebiyle, normal rütbe bekleme süresinden önce, 27 Nisan 1911'de, mümtaz olarak Yüzbaşılığa terfi etmişti.

Trablusgarp'taki gönüllü subaylarımızın liderleri durumunda olan Enver ve M. Kemal Beyler, Yüzbaşı Halid'in de kendilerine katılmasını istemişlerdi. Yemen Ordusu'nun böyle başarılı bir subayı bırakmak istememesine rağmen, Deli Halid, bu gönüllü gruba seve seve katılmayı seçmiş ve Nisan 1912'de Trablusgarp'a gelerek diğer gönüllü kahramanlara katılmıştı.

Kahramanlarımız, Enver Bey komutasında Derne'ye geldiği zaman, buradaki gönüllü Arap direnişçilerinin sayısı ancak beşyüz, altıyüz civarındaydı. İtalyanlar'da Osmanlı'nın ve özellikle Halife'nin Trablusgarp'ı terk ettiği ve sattığı yönünde yoğun propagandalar yapıyorlar, satın aldıkları bazı Araplar vasıtasıyla da el altından yayıyorlardı.[15] Enver Bey, ilk iş olarak bir bildiri yayımladı. Bildirisinde, bu iftira ve propagandalara cevap vermekle söze başladı:

"Sizi, Halifeniz İtalyanlar'a sattı gibi sırf iftira ve kara çalmalardan ibaret yalanlarla iğfal etmek istediler. Haşâ... Siz satılmadınız ve satılmayacaksınız. Büyük Halife, sizi düşmanın elinden kurtarmak için beni buraya gönderdi. Padişahımızın imdadınıza gönderdiği kardeşlerinizle beraber olunuz, öpüşünüz. Harbe iştirak etmek isteyenlere silah, cephane vereceğim. On beş güne kadar hepinizin yanıma gelmesini isterim. Gelmeyenleri, İtalya Hükümeti'nin kanunlarına arz-i inkiyât etmiş (boyun eğmiş) addederek, ona göre muamele edeceğim."

Bu bildirinin altına da, imzasını, Padişah'ın damadı olarak atmıştı.[16]

Teşkilâtçılıkta oldukça yetenekli olan, Teşkilât-ı Mahsusa üyesi bu gönüllü kahramanlarımızın çalışmaları ve Enver Bey'in, İslâm Dünyası'nın Halifesi'nin damadı da olmasının etkisiyle, Onlar'ın bu fedakârlığına karşılık, yerli gönüllü direnişçilerin sayısı da kısa

[15] Celal Bayar, "Ben de Yazdım", *Milli Mücadeleye Gidiş*, 2.cilt, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997, s. 754-756.

[16] Celal Bayar, *a.g.e.*, s. 758.

sürede 20.000'i geçmiştir. Bu güçler, İtalyanlar'ı ilk işgal ettikleri siperlerden, tam bir yıldan fazla bir adım ileri attırmayacaklardı.[17]

Kahramanlarımız, çoğu göçebe olarak çölde yaşayan bu Arap Kabilelerine, Oymaklarına dağılarak yönetimi ellerine almış, sorumlu oldukları oymak ve kabilelere askeri eğitim vermekle işe başlamışlardı. İtalyanlar'ın sayı ve silahça çok üstün kuvvetlerine karşı, gayet mükemmel bir şekilde planlanan taktiklerle bütün Trablusgarp'ta başarıyla karşı koyuluyor, İtalyanlar hiç bir başarı elde edemiyorlardı.

Yüzbaşı Deli Halid de, Beni Taaf Oymağı'nın idaresini eline almıştı. Kısa zamanda onları eğitmiş, özellikle gerilla harpleri için mükemmel savaşçılar haline getirmişti. Bu Oymağın cengaver ruhlu, topraklarına bağlı, Müslüman çöl halkı Halid Bey'i, O da, onları çok sevmişlerdi.[18] Çünkü, mizaçları, fıtratları, karakterleri, huyları, ruhları birbirine çok benziyordu, hatta aynıydı.

Yüzbaşı Halid Bey'le mizaçı, huyu, karakteri, asker olarak olmasa da, insan olarak, neredeyse tamamen ters bir kişi vardı o bölgede. O da, bu cephede Halid Bey'in sağ kanadında görevlendirilmiş olan bir başka gönüllü Ali Bey (Kel Ali, Ali Çetinkaya) idi.

Deli Halid ne kadar mütevazı, açık sözlü, bütün hisleri ortada bir insan ise, Kel Ali o kadar insanlara tepeden bakıyor, hislerini hiç belli etmiyor bu davranışlarıyla da, bölgede gönüllü olarak savaşan çöl insanlarını küstürebiliyordu. Bu sebeple ikisi hiç anlaşamıyorlardı. Bazen sözlü olarak sert tartışmalar yaşıyorlardı. Bazen de yumruk yumruğa kavga bile edebiliyorlardı. Bu kavgalardan birisinde, Deli Halid'in, Kel Ali'yi dövdüğü bile söylenmekteydi. Aralarındaki bu ihtilaf, anlaşmazlık, önce Derne Cephesi Komutanı olan M. Kemal Bey'e, ondan da Bölge Komutanı Enver Bey'e intikal etti. Enver Bey, M. Kemal'le de mutabık kalarak, Kel Ali Bey'i bu cepheden aldılar ve başka bir göreve verdiler. Yıllar sonra Deli Halid'in Meclis'te bir kavga çıkartılarak vurulmasına sebep olan husumet belki de bu yıllardan başlamıştı!?

Deli Halid, Trablusgarp'ta İtalyanlar'la başarıyla mücadelesini sürdürürken, hep en ön saflarda yer aldığından, ağır bir şekilde yara-

---

[17] Ş. Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt II, 7. Basım, Remzi Kitapevi, 1999, s. 159-162.

[18] Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, Ankara,1955, s. 97-98.

lanmış, hayatından ümit kesilmişti, ancak, kuvvetli bünyesi sayesinde çabucak ayağa kalkarak vazifesinin başına dönmüş,[19] İtalyanlarla aynı şevk ve heyecanla, savaşmaya kaldığı yerden devam etmişti.

Aynı şekilde M. Kemal de burada yapılan 16 Ocak muharebesinde, Derne'de gözünden yaralanmış, Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde bir ay tedavi görmüş; tamamen iyileşemeden hastaneden çıkmıştı. 4 Mart 1912'de yapılan savaş, çok zor şartlarda cereyan ettiğinden, gözündeki rahatsızlık tekrarlamış; 15 gün yataktan kalkamamıştı.[20]

Derne Cephesi Komutanı M. Kemal, burada kahramanca mücadele veren Deli Halid gibi gönüllülerimizin gayret ve fedakârlıkları için şunları tarihe not olarak düşecekti:

> *"Bu gece, Derne kuvvetlerimizin bütün kumandan ve zabitleri ile bir toplantı yapmıştık. Bu satırları çadırıma geri geldiğimde yazıyorum. Bu güzel kalpli, kahraman bakışlı arkadaşlarımın, bu küçük rütbeli fakat düşman titreten büyük kumandanların samimi nazarlarında vatan mutlaka selâmet bulacak, millet mutlaka mesut olacaktır. Çünkü kendi selâmetini, kendi saadetini, memleketin, milletin saadet ve selâmeti için feda edebilen vatan evlatları çoktur."*[21]

Vatanın ve milletin selâmeti için canını, kanını ortaya koyan Deli Halid gibi kahramanlar sayesinde buradaki her türlü yokluğa rağmen zafer üstüne zafer kazanılıyordu. Yerli halk subaylarımıza öylesine inanmış ve güvenmişlerdi ki; *"Başımızda Türk Subaylar oldukça, düşmanın kim olduğu veya ne kadar kuvvetli olduğu önemli değil, nereye emrederlerse saldırırız"* diyorlardı.

Nitekim, burada bir yıl boyunca devam eden savaşta, İtalyanlarla tam 15 muharebe yapılmış, bunların 11 tanesinde kahramanlarımız zafere ulaşırken, sadece iki tanesinde İtalyanlar galip gelebilmiş, iki tanesi de sonuçsuz kalmıştı.[22]

Bütün dünyanın gözleri buraya çevrilmiş, hayret ve takdir hisleriyle buradaki muharebeleri takip ediyorlardı. Akdeniz'in en büyük deniz kuvvetlerine sahip İtalya karşısında alınan bu zaferler herkesi şaşırtıyordu. İtalyanlar bu sefere çıkarlarken, *"askeri bir gezintiye çı-*

---

[19] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 109.
[20] Hamdi Ertuna, *a.g.e.*, s. 208.
[21] Celal Bayar, *a.g.e.*, s. 763.
[22] Hamdi Ertuna, *a.g.e.*, s. 202.

kıyoruz" demişlerdi. Ancak, 100.000'den fazla askerle çıktıkları bu gezinti, onlar için kanlı bir kâbus olmuş, sadece, -o da gemilerinin topçu desteğiyle- sahil şeridinde tutunabilmişlerdi. Halbuki hem İtalya, hem de bütün Avrupalılar, hasta adam gördükleri Türkler'in artık yaşama ruhlarını, eski şecaat ve cihat ruhlarını kaybettiğine inanıyorlardı.[23]

Buradaki Türk subaylarının önderliğinde yapılan direniş, özellikle, gece baskınlarıyla İtalyanlar'dan ele geçirilen silah ve cephanelerle gün geçtikçe kuvvetleniyordu. İlk günlerde bir macera ve delice iş sayılan cesurlar hareketi, düşmanı ancak gemilerinin atış sahası içinde kalmaya mahkûm ve mecbur edince, aklın ve mantığın kabul ettiği tedbir olarak benimsenildi. Gerek milli, gerekse yabancı gazetelerde, resmî ve özel meclislerde bu hareketin millet ve devletin şeref ve haysiyetini kurtardığından bahsedilmeye başlanıldı. Gazeteler birinci sayfalarında büyük puntolarla buradaki cephe haberlerini veriyorlardı.

Bu gazetelerden birisi de Amerika'da yayımlanan *Newyork Times* idi. Trablusgarp'taki gönüllü kahramanlarımızın öykülerini yazmak için buraya gelen *Newyork Times* özel muhabiri Rex Morrison, Türk saflarını dolaşmış, o yokluklar içinde başarılan mucizeyi bizzat görmüş olmanın heyecanı içinde Amerika kamuoyuna bildirmek üzere şunları yazıyordu:

> *"Eğer Washington hayatta olsaydı ve bizler Lincoln, Andrew Jackson, Clay gibi liderlere bugün de sahip olsaydık, Türkler'in muhakkak imdadına koşardık. Kahramanlık sadece milletin değil, dünyanın müşterek haysiyeti ve insanlığın şerefidir. Yazıklar olsun... Bu şeref, haksız yere taarruza uğruyor ve bizler seyirci kalıyoruz. Sonra da insani hak ve adaletten bahsedebiliyoruz."*[24]

Burada, Amerikalı gazetecinin sadece bir bölümünü görebildiği halde böylesine bir yazı yazmasına sebep olacak kadar verilen destansı mücadeleyle ilgili olarak Kuşçubaşı Eşref Bey'in hatıratında şunları demektedir:

---

[23] Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Yayma Hazırlayan: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 389.

[24] Cemal Kutay, *Trablusgarb'da Bir Avuç Kahraman*, s. 184.

"Muharebe hududumuz denilebilir ki, tamamen belli olmuştu. İtalyanlar, sahillere hakim idiler. Biz de o uçsuz bucaksız çöllere ve onun sahibi olduğu feyizli vahalara... Halk bizi seviyordu. Biz de onları gözümüz gibi koruyorduk. İçimizdeki endişe, günün birinde davamızı yarıda bırakmaya mecbur kalırsak, bu fedakâr ve sadık insanların uğrayacağı üzücü vaziyetti.

*Artık taarruz eden İtalyanlar değildi. Bizdik. Müslüman ülkelerdeki heyecan arttıkça, İngiltere, Mısır'dan gördüğümüz yardımlara açıktan açığa karşı koyamıyordu. Düşmandan uçak dahi ele geçirmiştik. Bu, harbin en garip cilveli hadiselerinden biri olmuş, uçaklardan ürken Sünusiler'e, bu kanatlı silahın öylece korkulacak bir nesne olmadığını anlatmak için onlardan bir tanesine sahip olmak zorunluluğu doğmuştu. Nihayet, mutlu bir rastlantı sonucu onu da başardık. Daha sonra bizim ilk hava şehidimiz olan Sadık, karargâhlarımızı bombardıman eden İtalyan uçaklarından biri alçak mesafeden geçerken mitralyözle pervanesini dağıtmaya muvaffak olmuş, uçak düşmüştü.**

Bedevi kuvvetleri toplamış, İtalyan propagandasının ilkel kafalara saldığı yersiz korkuyu, bu cansız kuşun kırık kanatları üzerinde ispat etmiştik. Sonuçtan öylecesine emindik ki, içimizden bazı arkadaşlar, pek hasret kaldıkları yakınlarını getirmek isteğinde idiler!... İlk günlerde yüzümüze bakmayanlar, bilhassa İstanbul'un sorumlu siyasetçileri, zaferler ve başarılar birbirini takip ettikçe iltifat ve sevgilerini bildirmek için vesile arar olmuşlardı. Ecnebi (Yabancı) misafirlerimiz de hiç eksik değildi. Çadırlarımız, silahlarımız, hatta giyim kuşamımız, hep İtalyanlardan baskınlarla ele geçirilen İtalyan malıydı."[25]

Kuşçubaşı'nın hatıratındaki notun hakikat payı, İtalya tarafından da tasdik edilmiş olmalıdır ki; Roma, Padişah'ın zahiri hakimiyeti kabul edilmek şartıyla Trablusgarp'i ilhâk edeceğini, Evkafın korunacağını, Osmanlı Devleti'ne uzun vadeli borç verileceğini, kapitülasyonlar üzerinde İtalya'nın tavizlerde bulunacağını bildiriyordu.[26]

---

* Enver Bey tarafından 15 Haziran 1912'de Harbiye Nezaretine gönderilen şu telgraf da bu olayı doğrulamaktadır: "Derne'de 10 Haziran sabahı çıkan tayyare ordugâh civarına bomba atmışsa da hiçbir zarar vermemişti. Karşılık olarak piyade ve mitralyöz ateş açmış, 3000 metreye göre ayarlanıp atılan şarapneller üzerine tayyare hemen geri dönmüş ve şarapnelimizden biri tayyarenin beş metre kadar yakınında patlamıştı. Gönderilen haberde hasar gören tayyarenin Derne Vadisi'ne düştüğü ve bugün kasabadan çıkan diğer bir tayyarenin de vadiye düştüğünün duyulduğu bildirilmekle birlikte olayın doğru olduğunun anlaşıldığı arz olunur."

[25] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ocak 2011 YIL: 60 SAYI: 126, (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2011, s. 149.

[26] Cemal Kutay, s. 95-97.

Enver Bey, aynı günlerde kendilerinin başarılarını kutlayan Meclis-i Mebusan'a, bir telgraf çekerek mücadelede ne kadar kararlı olduklarını belirtmişti.

"İtimat ve teveccühünüze lâyık olmaya çalışacağız. Yekvücut olarak mahvolacak veya düşmanımızı kahr ve temdir edeceğiz (mahvedeceğiz). En küçüğümüzden itibaren hepimiz şimdiye kadar bizi bırakmayan Allah'ın, bundan sonra da bize muavenetinden eminiz."[27]

Trablusgarp Harbi'nde görev alan Deli Halid ve diğer Türk subayları, yerli halkla, orada mevcut Türk askerini öyle kaynaştırmış ve iyi eğiterek teşkilât kurmuşlardı ki, bu Uşi Antlaşması'ndan sonra da devam etmiştir. Bu iyi ilişki sonunda Türk İstiklâl Harbi sırasında, Türklerin yardımına koşan ve bu kutsal savaşa katılan Trablusgarpli subaylar olmuştur. Trablusgarpli bu subaylardan, İstiklâl Harbi sonrasında da Türk ordusunda kalanlar olmuştur.[28]

Trablusgarp'ta bir avuç kahraman önderliğinde İtalyanlara karşı verilen bu destansı mücadelede yer almış en önemli kahramanlardan biri olan Eşref Kuşçubaşı, hatıratına, yerli halk ve bugünki Arap ülkeleriyle ilgili, gençlerimizin bugün de bilmelerinin faydalı olabileceği şu satırları yazmıştı:

"Trablusgarb Harbi, bizim hangi kuvvetlere istinad edebileceğimizi hiçbir tereddüde mahal kalmadan ispat etti: Arabistan'da şehir merkezlerinde İngiltere ve Fransa'nın menfaatlarıyla sarhoş olan ve siyaseti meslek olarak benimseyenler haricindeki büyük kitle, bilhassa Bedeviler, devletimize sadık idiler. Eğer biz Trablusgarb'ta yerlilerden gördüğümüz sadakati her tarafta göreceğimizi düşünmüş olsaydık, emin olalım ki, ne Şerif Hüseyin ihaneti olurdu, ne Filistin'i, ne Suriye'yi, ne Irak'ı bu kadar hazin dekorlar içinde kaybederdik. Büyük hatamız, iş işten geçtikten sonra aklımızın -o da maalesef hatalı şekilde- başımıza gelmiş olmasıdır. Trablusgarb Harbi'nde Mısır bize, en cömert şekilde el uzattı. Halkın kalbi tamamen bizimle beraberdi. Sünnusiler bize inanarak kanlarını döktüler. Yemenliler, bize ikrâm ettiler."[29]

Onlar kahramanca bu mücadeleleri yaparken, Balkan Devletle-

---

[27] Celal Bayar, *a.g.e.*, s. 814

[28] Hamdi Ertuna, *a.g.e.*, s. II.

[29] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 100-101.

ri Osmanlı'ya harp ilan etmişlerdi. Osmanlı ordusu bütün Balkan cephelerinde bozgun halindeydi. Osmanlı Hükümeti, Balkanlar'daki durumun olumsuz bir hâl almaya başlaması üzerine İtalyanlarla uzlaşmak zorunda kalmıştır. Uşi'de 15-18 Ekim 1912 tarihleri arasında, bir gizli antlaşma ile eklerinden oluşan bir barış antlaşması ile üç protokol imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki savaş durumuna son verilmiştir. Antlaşmaya göre İtalya Oniki Ada'dan, Osmanlı da Trablusgarp ve Bingazi'deki askeri ve sivil görevlilerini çekeceklerdir. Bu antlaşmada açıkca belirtilmemiş olmasına karşın Trablusgarp İtalyan egemenliğine bırakılmış, Osmanlı, bütün dikkatini hızlı bir süreçte gelişen Balkan Savaşları'na hasretmek zorunda kalmıştır.[30]

Balkan felaketini duyan Trablusgarp'taki gönüllü kahramanlarımız, Enver Bey başkanlığında, Ayn-el Mansur karargâhında toplanıp, aralarında konuşarak neler yapılabileceğine dair bütün ihtimalleri değerlendirdiler. Bu kahramanların hepsi Rumeli'nin, Makedonya'nın, Balkanların yetiştirdiği, pişirdiği insanlardır. Makedonya'yı, Trakya'yı karış karış bilmekte, Bulgarları, Sırplar'ı, Karadağlılar'ı, Yunanlılar'ı çok iyi tanımaktaydılar.[31] Turgut Reis'in kahraman torunları olarak, her türlü zorluğa, yokluğa rağmen onun emaneti Trablusgarp'e kanlarının son damlasına kadar sahip çıkmaya kararlıydılar. Ancak, şimdi, Vatanın Onlar'a Balkanlar'da daha çok ihtiyacı vardı. Onlar da tereddütsüz buraya koşacaklardı.

Trablusgarb'tan hüzünle ayrılan ama Balkan Harbi'ne ümitle koşan bu kahramanlarımızdan, içlerinde Fethi Okyar, Deli Halid'in de bulunduğu, Enver Bey başkanlığındaki bir grup*, Balkan Harbi'ne katılmak üzere İstanbul'a geldiklerinde, onları karşılayan ve tebrik eden sadece eski Harbiye Nazırı yaşlı Mahmut Şevket Paşa olmuştu. İstanbul gazeteleri arasında ise sadece Tanin Gazetesi, Süleyman Nazif'in *"Nefret sana vefasız Bizans..."* başlıklı yazısını yayımlamıştı.

Evet, gönüllü kahramanlar bu fedakârlıkları insanlar takdir etsinler diye yapmamışlardı, ama, bu namus ve şeref davasında, gerek siyasilerin gerekse milletimizin, Enverlere, Eşreflere, Fethilere,

---

[30] Hakan Bacanlı, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* (Sayı 21), Şubat 2013.

[31] Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 173.

* M. Kemal gözünden yaralanmış ve tedavisi için daha önceden Viyana'ya gittiğinden, bu grupla birlikte İstanbul'a dönmemişti.

Nurilere, Deli Halidlere en azından bir vefa borçları olmalıydı. İşte, Süleyman Nazif, üç ay hapis cezası aldığı yazısında, bu kahramanlara karşı devlet ve millet olarak yapılan vefasızlığa isyan ediyordu (özetle):

"-Trablusgarb'den bu bedbaht ve terkedilmiş vatan köşesinden dün, birkaç yolcu geldi. Bunlar, siyah tarih sahifeleri üzerine şan-ü şeref yazan kahramanlardı. Fakat Bizans'a rahmet okutacak kadirnâşinâslık ve vefasızlık ile dolu dimağlarımız, bu bedenen yorgun ve bitkin fakat mânen haşmet ve şecaat dolu kahramanlara rûy-u iltifat ve alâka göstermedi. Bu, bizim için ne kadar şerefsizlikse, onlar için o nisbette şereftir. Bu gelen bir avuç adam, bir vatan beldesini, hain ve sinsi siyasetlerinin mazhariyeti olarak işgâl ve istilâ edenlere karşı namus-u din-ü devleti müdafaa ve ilâ eden hakiki kahramanlardır. Veyl bizlere ki, onlara lâyık oldukları hürmet ve muhabbeti gösterecek hiss-i insaniyi kaybetmişizdir. Matbuatımız, pek yakın günlerde kahramanlık ve şecaatlerini anlata anlata bitiremedikleri bu hakiki vatanperverlere sahifelerinde "Hoş geldiniz! Gazanız mübarek olsun! Sizler, size resmen tevdi edilmemiş bir vazife-i vataniyyeyi, ruhlarınızdaki asalet ve besalet hissi ile yerine getirdiniz. Bu neticeyi hebâ edenler utansın" hakikatine yer veremez mi idiler? Sükûtumuzun sebeblerini başka sahalarda aramıya ne lüzum var? İşte sebebi hakiki..."[32]

Sonuç olarak, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi'nde, Türk ve yerli mücahitlerin büyük gayret ve fedakârlıklarla yaptıkları Trablusgarp Savaşı, azla çoğun, yoksullukla varlığın, yüreklilikle korkaklığın, hakla haksızlığın çarpışması olarak ifade edilebilir. Trablusgarp topraklarını anavatanın bir parçası bilerek, bu savaşa koşan kahramanların bir yılı aşkın sürede, vatan sevgisi, vazife şuuru ile gösterdikleri kahramanlıklar, tarih sayfalarındaki emsalsiz yerini ebediyen koruyacaktır.[33]

Türk Milleti, 1911'de başlayan ve 18 Eylül 1922'de son Yunan askerinin de Erdek'ten denize dökülmesiyle sonuçlanan; tam 11 sene boyunca süren Trablusgarp Harbi, Balkan Harbi, Birinci Dünya Harbi ve İstiklâl Harbi olmak üzere savaşmış, bir çok evlatlarını şehit ve gazi vermiş, yaklaşık yirmi milyon kilometrekare toprağını kaybetmiş, en sonunda sadece bugünkü vefalı ve çilekeş Anadolu

[32] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 187-188.
[33] Hamdi Ertuna, *a.g.e.*, s. 199-203.

topraklarını kurtarabilmiştir. Şu hale göre, Trablusgarp Harbi; diğer bir deyimle 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi, 20. asırda, Haçlı zihniyetiyle Osmanlı Devleti ve Türk Milleti'nin tamamen yok edilmesi için yapılan saldırıların başlangıcıdır denilebilir.

Bu sebeple, her Türk evladı bilmelidir ki; dünya devletlerinin Türkiye ile olan her türlü ilişkilerinin değerlendirilmesinde siyasi çıkar maskelerinin düştüğü bu dönemi dikkatle incelemek, değerlendirmek ve iyi anlamak gereklidir. Bugünün ve yarının gelişmelerinin, dünya devletlerinin değişmeyen ve değişmeyecek olan bu ana siyasal tutumları doğrultusunda olacağını da asla unutmamalıdır.

BÖLÜM-3

Balkan Savaşı ve Deli Halid

"Türk yenildi derlerse, inanmayınız! Yenilen komutandır!"

M. Kemal

O ÜÇ KITADA at koşturmuş, sancak dalgalandırmış, adaletin ve emniyetin sembolü olmuş, âleme nizam vermiş, Namık Kemal'in ifadesiyle; *"Başı İstanbul'a yaslanmış, saçları Balkanlar'da dalgalanan, bir kolu Hz. Peygamberin (s.a.v.) diyarına uzanmış, öbür kolu Kerbela'ya el atmış, fakat göğsü Anadolu'da ve kalbi yine mutlaka Anadolu'da çarpan büyük ve mukaddes vücut."*[1] olarak tasvir ettiği Devlet-i Âli'nin, son günleri yaklaşmaktadır.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında kalan Balkanlar'da XIX. yüzyıl ile birlikte ilk ayrılıkçı hareketler görülmeye başlanmıştı. Fransa üzerinden tüm dünyaya yayılan milliyetçilik akımı bu yüzyılın başlarında Balkan Yarımadası'nda hızla etkili olmaya başlamış ve bu etkiler önce kültürel alanda kendisini göstermiştir. Ancak kısa süre içerisinde milliyetçilik vurgusu politikada da görülmeye başlanmış, Milliyetçi akımların politikaya etkisi, ilk isyan hareketlerini de beraberinde getirmişti.[2] Sırplar 1804 yılında, Yunanlar ise 1821'de Osmanlı Devleti'ne isyan etmişler, bu isyanlar neticesinde, 1829'da bağımsız bir Yunan devleti ve otonom bir Sırp Devleti kurulmuştu.

Alphonse Daudet'nin bir hikâyesi vardır: M. Seguin'in Keçisi.

---

[1] Muammer Yılmaz, *Tarih Terazisinde Osmanlı*, 1.Basım Nüve Kültür Merkezi, Konya, 2011, s. 14.

[2] Richard C.Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*, çev: M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 2.

"Bütün bakım ve sevgiye rağmen keçiler dağlara bakıp bakıp melerler ve bir gün ağıldan kaçıp dağa çıkarlar ve kurtlara yem olurlar."

Bizim Osmanlı Devleti'ndekiler bu keçilere benzerler. Milyonlarca kilometrekarelik bir ülkede, bir sürü kavim, bir sürü dil, bir sürü dinden olanlar, kendi özel şartlarına göre, her çeşit saldırıdan korunmuş, tam bir güvenlik, adalet ve hürriyet içinde yaşıyordu. Osmanlı Hariciye Nezareti'nde Müsürüs Paşa, Alfred Rüstem Bey gibi Hristiyanlar büyük elçiliğe kadar yükselebilir, Artin Paşa Maliye Bakanı olurdu. Cezayir'den Kafkas'a, Belgrad'dan Yemen'e kadarki ülkede tek kanun, tek vergi, tek pasaportla yaşanır; birbirini tamamlayan, gelişme ve yücelme için bütün imkânların sağlandığı Osmanlı Nizamı yürürdü. Sonra bir rüzgâr esti, hürriyet istendi. Rumlar, Sırplar, Bulgarlar, Rumenler, bu hür ülkede hürriyet aradılar. Varlığı mutlak, yani kayıtsız şartsız olduğu için bilinmeyen hürriyetin yokluğundan şikâyet ettiler. Dövüştüler, vuruştular, küçük devletçikler oldular. Ama, yine yabancı krallar emrine girdiler. Yunanistan Alman soylu bir İngiliz'i, Bulgarlar bir başka Alman'ı, Rumenler bir başka Alman'ı kral edindiler. O günden beri de Alman çizmesinden Rus pençesine kadar görmedikleri baskı kalmadı.[3]

Balkanlar, tarih boyunca Büyük güçlerin (İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya) hakimiyet için mücadele verdikleri bir bölge olmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi ile bu mücadelede bir adım öne geçen Rusya, Balkanlardaki Ortodoksların hamiliğini üstlenen politikalarına devam etmiş ve İstanbul'daki Rus Büyükelçisi General İgnatiyev aracılığıyla Balkanlardaki Slavları kışkırtıyordu.[4]

Rusya, özellikle Uzakdoğu'da Japonlara karşı 1905'te yaptığı savaşı kaybedince gözünü tamamen Balkanlara ve Boğazlara çevirdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek'i ilhak etmesine Rusya razı olursa, buna karşılık Rusya'nın da Boğazlardaki taleplerine sıcak bakabileceğini iletmişti. 5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak edince, Rusya bunu istemeyerek kabul etti. Bunun üzerine Rusya, Jöntürk İhtilali'nden yararlanıp savaş yoluyla Boğazları ele geçirmek emelini hayatîyete geçirmek istemişti. Ancak

---

[3] Ziya Nur Aksun, *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi Osmanlı Devlet Anlayışı*, 11. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 142-143.

[4] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.Baskı, Ankara, 1987, s. 353.

1908 Reval buluşmasında İngiltere ve Fransa, Rusya'nın boğazlarda üstünlüğü ele geçirmesine karşı çıkınca, Rusya, Osmanlı'ya karşı Balkan devletçiklerinin birliğini destekleyerek Balkan Harbi'nin en önemli sebeplerinden birini teşkil etti. Rus hükümetince Balkan devletlerine her türlü yardım sağlandı. Binlerce Rus gönüllü, Sırp ve Bulgarların yanında savaşmaya gitti.[5]

Rusya'nın sağladığı bu destekler sayesinde, daha dört sene önce bir vilayetimiz olan ve 1908'de ancak bağımsızlığını ilan edebilen Bulgaristan,* Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan asırlardır himayesinde rahatça dilini, dinini adalet içinde yaşayabildiği Devlet-i Âli'ye, Osmanlı'ya saldırmaya hazırlanıyorlardı.

Balkan Devletleri bu hazırlıkları yaparken, İttihat ve Terakki yönetimi, adeta, Balkan devletlerinin ekmeğine yağ süren tarihi bir hata yaptı. 3 Temmuz 1910'da *Kiliseler Kanunu*'nu çıkardı. Bununla "ihtilaflı kilise, mektep ve mukaddes yerlerde hangi unsurun nüfusu çok ise ona aittir" esasını kabul etti. Oysa, Fatih İstanbul'u fethettikten sonra İstanbul'daki Rum Patriğini Avrupa Türkiye'sindeki bütün reayanın hem ruhani ve hem de cismani reisi olarak atamıştı. Rum kiliseleri diğer kiliselere göre elde ettikleri bu üstünlüğü kendi kültürlerini yayma, kendilerinden olmayanları ezme, eziyet etme şeklinde kullandılar. Böylece ortaya çıkan sürtüşme ile kiliseler ve dolayısıyla bunlara bağlı olan gruplar yıllarca birbirleriyle mücadele etti ve birbirlerini devamlı hasım olarak gördüler. İşte, Kiliseler Kanunu bu düşmanlığı sona erdirdi, o zamana kadar birbirleriyle mücadele edenlerin birleşerek Osmanlı Devletine karşı mücadele etmelerine sebeb oldu. Böylece Balkan ittifakının gerçekleşmesi için en büyük problem ortadan kalkıyordu.[6]

---

[5] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, Kumsaati Yayınları,1.Basım, İstanbul, 2001, s. 45.

* 1908 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve sonrasında çıkan diplomatik kriz, 1909 yılının Mart ayına kadar devam etmiştir. Mart 1909'da St. Petesburg kentinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan anlaşmaya göre Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden kalan 125 milyon frank tutarındaki savaş tazminatından vazgeçmiş; karşılığında da Osmanlı Devleti Bulgaristan'ın bağımsızlığını kabul etmiştir. (Gül Tokay, *Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri*, Osmanlı, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 326).

[6] İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara,1993, s. 12-13.

Bu ülkeler, Rusya'nın gizli açık destekleriyle haince saldırı planlarını yaparlarken; Hariciye Nazırımız Asım Bey, 15 Temmuz 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada *"Büyük devletler bize dostça tavır takınmaktadırlar. Bunun da etkisiyle Balkan devletleri de yatışmıştır. Balkanlar'dan vicdanım kadar eminim"*[7] diyebilmekteydi. Öyle bir gaflet hakimdirki meclisimize, hükümetimize; barış zamanında, Sırbistan'ın Avrupa'dan satın aldığı topları, silah ve cephaneyi, müttefik olduğu Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan Devletleri bile kendi topraklarından geçirtmesine izin vermemesine rağmen, bizim hükümetimiz, bu topların, silah ve cephanenin, kendi limanımız olan Selanik Limanı üzerinden Sırbistan'a taşınmasına izin vermişti.[8]

Asım Bey'den sonra iş başına gelen, Ermeni asıllı Hariciye Nazırımız Gabriel Noradunkyan Efendi, -ki savaş sonrası Fransa'ya yerleşerek, Lozan Barış görüşmelerine "Ermeni haklarını savunmak" maksadıyla, Ermeni Ulusal Heyeti Üyesi olarak katılmıştır- Balkan ittifakını el altından destekleyen, harbe hazırlayan Rusya'nın, güya harp olmayacağına dair verdiği sahte teminatlara güvenerek, kimbilir(!) belki de bilinçli bir şekilde, Balkan ordularımızdan, tecrübeli ve iyi eğitimli yüzyirmi tabur -yaklaşık 75.000 talimli er-[9] askerimizin terhis edilmesine sebep olmuştu. Böyle yapmakla, güya, hem Orduya yapılan fazla masraflar azaltılmış olacak, hem de Hariciyeci diliyle, Batılı Avrupa Devletlerine, iyi niyet ve barış göstergesi olarak, insancıl barış mesajları verilecekti.

İçerideki bütün bu gaflet ve dalâletler yaşanırken, aynı zamanda 1911'de İtalyanların Trablusgarp'a saldırmasıyla başlayan Osmanlı-İtalyan Savaşı da, Balkan devletlerine aradıkları fırsatı vermiş oluyordu. Her an saldırmaya fırsat kollayan bu devletler için şartlar içerden ve dışardan hazır hale getirilmiştir artık. Böylece, bu fırsatı kaçırmak istemeyen Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ dört bir yandan aynı anda baskın şeklinde taarruzlarına başladılar.

Balkan Savaşı patlak vermişti artık. Vazifesi, işi, sadece vatanı

---

[7] Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 382.

[8] Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 376.

[9] Rıfat Uçarol, *Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu*, Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Genkur.Basımevi, Ankara, 1989, s. 266-267.

korumak olması gereken, ancak, İttihatçı, İtilafçı diye ayrılarak, boğazına kadar siyaset batağına saplanmış komutanlar ve subaylar yüzünden, ordumuz gruplara bölünmüş, bu palikaryaların taarruzları karşısında, her cephede feci bir hezimete, bozguna uğrayarak geri çekiliyor, iki hafta içerisinde neredeyse bütün Rumeli'yi kaybediyorduk.

Geri çekilme bir plan dahilinde, emirle, bir düzen ve disiplin içerisinde yapılırsa, askeri harekât çeşitlerinden birisidir. Ancak, Balkanlardaki bu ordularımızın yaptığı planlı bir geri çekilme değil, adeta çapulcularınki gibi bir kaçıştı aslında. Kaçarken sadece kendilerine vatan savunması için emanet edilmiş Mehmetçikleri, en yeni silahlarını, teçhizatlarını ve malzemelerini değil, aynı zamanda, asırların şerefini, haysiyetini, emanetlerini, destanlarını da arkalarında bırakmışlardı utanmadan...

Ama bu bozgun niçindi? Bu panik niçindi? Neden durmadan kaçıyorlardı? Hem de düşmanı bile görmeden? Bu terk edilen toplar, tüfekler, bombalar, cephaneler onlara, düşmanı bulsunlar, düşmanla savaşsınlar diye verilmemiş miydi?

Bu ordu niçin bu hale gelmişti? Sayıca mı çok alttaydı? Hayır! Silahça mı zayıftı? Hayır! Sadece iki şeyden inanılmaz derecede yoksundu: Kumanda gücü ve disiplin![10]

Ordu içinde subaylar "mektepli ve alaylı" olarak ikiye bölünmüşlerdi. Mektepliler, Alaylıları küçük görüp cehaletle suçlarken, Alaylılar da Mekteplileri şımarıklık ve züppelikle suçluyor, birbirlerine güvenmiyor, yardım etmiyor ve birbirlerini sevmiyorlardı.[11] Ordu içinde talim ve terbiye noksandı. Talimli askerler terhis edilmişti. Özellikle, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinden sonra siyasi kararlarla rütbe indirimine girişilmiş ve emir komuta zinciri oldukça yara almıştı.[12] Balkan Harbi öncesi senelerde subaylar topluluğunun kendilerini kaptırdıkları politika uçurumu ordunun itaat ve disiplinini bozmuştu. Disiplinsiz bir ordudan ciddi bir talim ve terbiye, harp etme kudreti de beklenemezdi. Meşrutiyet'in ilanından ve askeri ihtilalin üzerinden geçen dört sene zarfında bir demir

[10] Ş. Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt II, 7.Basım, Remzi Kitapevi, 1999, s. 118.

[11] Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi, Garp ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu*, 3.Cilt, 1. Kısım, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 31.

[12] Recep Çelik, *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Komutanı Abdullah Paşa'nın Hatıratı*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 1991, s. 250-254.

pençe çıkıp da orduyu düştüğü bu çukurdan çıkaramamıştı. Aksine siyasi partiler ordunun yakasını bir türlü bırakmıyorlardı. Halbuki ordunun harp değerini temin için her şeyden evvel subay topluluğunu vazifeye bağlamak lâzımdı.[13]

Komutanları sırf farklı siyasi görüşlere mensup diye, subaylarımız üstlerinin emirlerini dinlememiş, birliklerimiz, birbirlerine yardım etmekten alçakça, kahpece imtina etmiş, kaçınmışlardı! Düşman karşısında zafer kazanabileceğimiz durumlarda bile haince davrananlar vardı. İttihat ve Terakki muhalifi olan Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid Bey, *"Savaşı kazanacak İttihatçı olmayan bir hükümetin varlığındansa ordumuzun mağlup olmasını İttihatçılar tercih etmişlerdir"* diyordu. İttihat ve Terakki ajanlarının Anadolu'dan Rumeli'ye gönderilen erlerin arasına karışarak *"Sizin vatanınız Anadolu, Rumeli'de ne işiniz var?"* diye propaganda yaptıkları iddia edilmekteydi. Nitekim buna benzer başka bir iddiaya göre, Yunanlılar ile 17 Aralık 1912'de yapılan deniz savaşlarında ağır yaralar alan Yunan Amiral gemisi Averof zırhlısına taarruz edilmemiş, Kamil Paşa Hükümeti'ne zafer kazandırmak istemeyen bazı Türk deniz subaylarının kasti gayretsizlikleri yüzünden Yunan donanması imha edilememişti.[14] Öylesine ümit kesilmiştiki bu ordudan; 3. Ordu Komutanı İsmail Fazıl Paşa, hükümete, *"Bu ordu ile harp edilmez, ne yapacaksanız diplomasi yolundan yapın"* diyecekti.

Hepsi böyle değildi Allah'tan! Edirne'de Mehmet Şükrü Paşa* ve İşkodra'da Hasan Rıza Paşa komutasındaki askerlerimiz kahramanca savunma savaşları yaptılar. Bu her iki değerli kumandan da siyasete bulaşarak İttihatçı olmadıkları için,** İttihatçılar tarafından 1909'da çıkarılan "rütbe düzenleme kanunu" ile rütbeleri düşürülmüş[15] buna rağmen küsmeden vatan hizmetlerine devam etmişlerdi.

---

[13] Abdurrahman Nafiz Gürman-Keramettin Kocaman, *1912-1913 Balkan Harbi'nde İşkodra Müdafaası*, İstanbul, Askeri Matbaa, 1933, s. 79.

[14] Yılmaz Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız, 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 115-125.

* Mehmet Şükrü Paşa, askerlik hayatındaki disiplin ve titizliğinden dolayı ordu çevresinde "Deli Şükrü Paşa" olarak nam salmıştı. (Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 373).

** Ordu içerisinde İttihat ve Terakki propagandası yapmak ve halk üzerinde etkili ola-

Edirne Müdafaasını yapan M. Şükrü Paşa vazifesini alnının akıyla yerine getirmeye çalışmıştı. Şükrü Paşa'nın ordusunun Kurmay Başkanlarından birisi ise, ileride İstiklâl Harbimizin kazanılmasında en büyük rollerden birini alacak olan Kâzım Karabekir idi. Şükrü Paşa, ordusuna tahsis edilen cephane ve erzak ancak 50 günlük bir savunmaya yetecek olmasına rağmen, 160 gün boyunca düşman karşısında başarıyla savunmasına devam etmiş, Bulgarları Edirne'ye sokmamıştı. Hem de, süpürge tohumundan başka yiyeceği kalmayan askerleriyle.

Onun vazife ve vatan sevgisi anlayışını âbideleştiren, askerlerine verdiği şu emir bugünki subaylarımızın, komutanlarımızın kulaklarına küpe olmalıdır.

"Düşman hatlarımızı geçtikten sonra ölürsem, kendimi şehit kabul etmiyorum. Beni mezara koymayın. Etimi itler ve kuşlar çeke çeke yesinler. Fakat müdafaa hattımız bozulmadan şehit olursam, kefenim, lifim ve sabunum çantamdadır. Beni bu mahalde gömeceksiniz ve gelen nesiller üzerime bir âbide dikeceklerdir."[16]

---

bilmek için Edirne'ye gelerek bir er olarak savaşmak isteyen Talat Paşa ile arasında geçenler, Şükrü Paşa'nın siyasetten ne kadar uzak kalmak istediğinin de kanıtıdır: "Seni hemen yarın Edirne'nin ortasında idam ettirmemi istemiyorsan bugünden tezi yok, çek git buradan Talat Bey oğlum. Sen ki sabık Dâhiliye Nazırısın, sen ki Edirne'ye vatanseverlik göstermek için er rütbesiyle gelmişsin... **Ve sen ki bana yardımcı olmak yerine orduyu ifsad ediyor(bozuyor), askere dövüşmemesini telkine çalışıyorsun...** Çek git buradan! İttihat ve Terakki'yi yeniden iktidara getirmek için başka yerlerde çalış. **Sen ve arkadaşların elimizde kalan şu son serhat şehrini de politika uğruna kaybettirmek istiyorsanız o halde kazanmak istediğiniz nedir? Selimiye ki; Rumeli'de cetlerimizin mührüdür. Sen bu mabedi dinamitleyip berhava etmemi söylüyorsun. Gözünü vatan ve ordu sevgisi değil, politika bürümüş. İktidar için orduya bile acımıyorsunuz.** Sana Edirne Kumandanı Şükrü Paşa olarak emrediyorum. Hemen şimdi Edirne'yi terk edecek ve İstanbul'a gideceksin. Yoksa istemeye istemeye seni, asacak veya kurşuna dizdireceğim." (İlhan Bardakçı, *İmparatorluğun Yağması*, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57).

[15] Gnkur. Bşk.lığı, *İşkodra Savunması ve Hasan Rıza Paşa*, ATASE Yayınları, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1986, s. 153.

[16] *Daire-i Müşire(Müşirlik Binası)*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 3. Mekanize Piyade Tümen Komutanlığı, Edirne, 2001, s. 27.

Bulgar Kralı Şükrü Paşa'ya Kılıcını İade Ediyor.

160 günlük yokluklar içindeki kahramanca savunmadan sonra Bulgar taarruzları karşısında, Edirne de düştü. Bu büyük kumandanı, Bulgar Kralı ayakta karşılamış, özür dileyerek kılıcını da kendisine iade etmiş,[17] esir gibi değil, misafir gibi muamele edilmesini istemişti.[18]

İşkodra Savunması'nda ise Hasan Rıza Paşa, kendinden kat kat kuvvetli Sırp ve Karadağ kuvvetleri karşısında; Arnavutluk'un bu stratejik şehrini altı ay boyunca korumuş, ancak, bir gece üç hainin kurşunlarıyla sırtından vurularak yaralanmıştı. O, yaralı halde yedi saat daha yaşamış, bu sırada kendisini değil yine vatanını düşünerek, kale savunmasından çok kendisinin katillerinin bulunmasını konuşan ast birlik komutanlarına: *"Herkesin vazifesi ordunun ve Kale'nin şeref ve namusunu düşünmektir. Benim şahsım konuşulamaz, ben ölürsem Allah'ıma kavuşacağım, kalırsam âlem arasında alnım açık gezeceğim"* diyerek onları asıl vazifelerine yönlendirmiştir.[19] Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Hasan Rıza Paşa'nın şahadet haberini aldığı zaman: *"Alçaklar, büyük bir kahramana kıydılar"* diye bağırmış, kendisini tutamayarak ağlamıştır.[20]

---

[17] *Şükrü Paşa Anıtı ve Balkan Savaşı Müzesi*, s. 4-7.

[18] E. Tümg. Ali Remzi Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C:I-II, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 2006, s. 245-255.

[19] Abdurrahman Nafiz Gürman-Kerametttin Kocaman, *a.g.e.*, s. 351-356.

[20] Feridun Fazıl Tülbentçi, *Kahramanlar Geçiyor* (Radyo Konuşmaları), 2nci baskı, İnkılap ve Ata Kitabevleri, İstanbul, 1976, s. 26

Hasan Rıza Paşa Anıtı, İşkodra/Arnavutluk

Vazifesini olması gerektiği gibi yapmaya çalışan insanlar, eninde sonunda lâyık oldukları değeri görür ve tarihe mâl olurlar. İşte, kahraman Türk Kumandanı Hasan Rıza Paşa da, günümüzde, bağımsız bir devlet olan Arnavutluk'ta; benim de, 2007 senesinde, orada görevde bulunduğum sırada açılışına katılmak şerefine erdiğim İşkodra'daki "Hasan Rıza Paşa Anıtı" aracılığıyla, hem hatırlanmakta, hem de orada Türk bayrağını şerefle dalgalandırmaya devam etmektedir.

Bütün tarihin şehadetiyle sabittir ki; Komutanı böyle hamiyetli, cesur, fedakâr, bilgili olan Türk askerini yenmek kolay değil, hatta imkânsızdır. Bu gerçeği, başta Çanakkale olmak üzere katıldığı bir çok savaşta bizzat müşahede eden Mustafa Kemal Atatürk, ileriki yıllarda şu veciz sözleriyle bu hakikâtı taçlandıracaktı: ***"Türk yenildi diye duyarsanız, inanmayınız! Yenilen komutandır!"***[21]

İşte İşkodra, Edirne gibi kahramanlıklarla dolu başarılı müdafaalara rağmen diğer bölgelerdeki utanç verici bozgunlardan sonra, Arnavutlar bağımsızlıklarını ilan ederek, Osmanlı'dan ayrılmış, bırakın Evlad-ı Fatihan emaneti Balkanları, Makedonya'yı, Devlet-i

[21] Yrd. Doç. Dr. Hüsamettin Öztürk, *Çanakkale'deki Komutan İle Modern Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Atatürk Araştırma Merkezi, www.atam.gov.tr.

Âli'nin, Bursa'dan sonra ikinci başkenti, şehit Padişah Hüdâvendigâr emaneti Edirne bile elimizden çıkmıştı.

Selanik, şehirde 35.000 mevcutlu Hasan Tahsin Paşa komutasındaki koskoca bir kolordumuz bulunmasına rağmen ileri cephelere sevk edilecek 97.000 tüfek ile birlikte tek bir kurşun atılmadan Yunanlılar'a teslim edilmişti. Daha sonra bu silahlar Yunanlıların Anadolu'yu işgali sırasında Türk'e karşı kullanıldı.[22]

Kaybedilen Balkanlar değildi sadece. 24 sene süren kuşatmadan sonra ikiyüz bine yakın şehit verilerek bizzat sadrazam Fazıl Ahmet Paşa komutasında fethedilen Girit Adası, savaşmadan Yunanistan'a verilmiş, Anavatan'ın burnunun dibinde ses ve nefes mesafesindeki Ege Adaları'nın kaderi de Batılı devletlerin ellerine, insafına terkedilmişti.

Trakya'da Kırklareli, Tekirdağ, Çorlu, Malkara, Lüleburgaz, Çerkezköy, Silivri'yi ele geçiren Bulgarlar Çatalca'ya kadar gelmişler, Büyük Çekmece Gölü'ne dayanmışlardı. İstanbul'a sadece 40 kilometrelik bir mesafe kalmış, top sesleri artık İstanbul'dan duyulmaya başlanmıştı.[23]

İşgal ettikleri topraklarımızda yaptıkları akıllara durgunluk verecek, kadın, erkek, yaşlı, çocuk demeden tarihte benzerine az rastlanılacak Müslüman-Türk kıyımı, mezalim, ırza, namusa karşı vahşice, barbarca tecavüzler ise vicdanlara sığmayacak, insan olanın, bir parça olsun hayâsı olanın yüzü kızarmadan anlatamayacağı vahşetlerle doluydu. Düşman ordusunun yapamadığını arkadan gelen Bulgar komitacıları yapıyor, ondan geriye kalan olursa onu da yerleşik Hristiyanlardan oluşan çeteler tamamlıyordu. Bazı yerlerde ise daha Bulgar ordusu görünmeden Kırklareli, Babaeski, ve Pınarhisar yerlisi Bulgar ve Rum çeteleri ortaya çıkmıştı. Bunlar bölgedeki savunmasız Türk köylerine ve muhacir kafilelerine baskınlar düzenleyip dehşet saçarak Trakya'yı etnik temizliğe tabi tutuyorlardı.[24]

Yapılan vahşetler yüzünden Balkanlar'da yaşayan milyonlarca Türk, Pomak, Arnavut Müslüman mülteci olmuş, asırlardır yaşa-

---

[22] Prof Dr. İbrahim Öztek, *Batı Trakya'da Türk'ü Yok Saymak*, 31 Temmuz 2013, www.aydinlerocağı. org.

[23] *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt:1(1903-1915), Kaynak Yayınları, Nu:260, İstanbul, 1998, s. 151.

[24] İbrahim Artuç, *Balkan Savaşı*, Kastaş yayınları, İstanbul,1988, s. 150-151.

dıkları yurtlarından, evlerinden barklarından, mallarını mülklerini, hatıralarını; kısaca her şeylerini oralarda bırakmış, muhacir olarak yollara düşürülmüşlerdi. Balkan Harbi'ndeki muhacirlerin çoğu göç ederken dahi Osmanlı ordusunun gerisinde, yani bağlaşıkların ordularının ve de en kötüsü çetelerin kontrol ettikleri bölgelerde kalmışlardı. Doğal olarak bu muhacirlerin çoğu yollarda can verdi. Çoğu kez köylerinden ayrılanların ancak yarısı Balkanlardan götürülme ümidiyle kıyı kentlerine ulaşabilmişlerdi.[25]

İstanbul, Selanik, Kavala gibi şehirlere ulaşanlar izdiham yüzünden sağlıklı ortamlarda barındırılamıyor, bunların bir çoğu soğuk, hastalık ve yetersiz beslenmeden dolayı hayatlarını kaybediyorlardı.[26]

Bütün bu yapılan mezalim ve göçün bilançosuna bakıldığında durumun korkunçluğu ortaya çıkmaktadır. 1911 senesinde Osmanlı'nın elinde bulunan Rumeli'nin Müslüman nüfusu 2.315.293 kişidir. Balkan Harbi'ndeki vahşice katliamlar sonucu kadın, çocuk yaşlı ayırt edilmeden öldürülen Müslümanların sayısı 632.408 kişi olarak çıkmaktadır.[27]

Bu öyle kirli, vahşi bir savaştı ki; ciğeri yanan Mehmet Akif'e, 1913'te bakın neler yazdırmıştı. bu şiir aynı zamanda Balkan Savaşı'ndaki vahşetin de bir özeti gibidir:

"Azıcık kurcala toprakları, seyret ne çıkar:
Dipçik altında ezilmiş, parçalanmış kafalar,
Bereden reng-i hüviyetleri uçmuş yüzler,
Kim bilir hangi şenâatle oyulmuş gözler,
Beşiğinden alınıp parçalanan mahlukat,
Sonra, namusuna kurban edilen bunca hayat."

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, sanki İlahi bir ceza olarak, Ordu içinde bir de kolera salgını çıkmış ve hızla yayılmaya başlamış, Balkan Savaşı'nın sonuna kadar da salgının önü hiç kesilememişti.

İstanbul, Boğazlar, Anavatan tehdit ve tehlike altındaydı artık. Trablusgarp'teki Deli Halidler'e, Mustafa Kemaller'e, Enverler'e ve

[25] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 2000, s. 148.

[26] H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

[27] Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 184-192.

Mülteci durumuna düşmüş vatandaşlarımız göç halinde...

diğer gönüllü kahramanlara Anavatan'da ihtiyaç vardı. Vatan anaydı, vatan namustu, vatan imandı ve vatan sevgisi de imandandı. Onlar da imanlarının gereği olarak derhal yeni görev yerlerine, analarının, namuslarının, imanlarının imdadına koştular. Hayır koşmadılar adeta kanatlanıp uçtular, mağrur yenilmez kartallar gibi, Trablusgarp çöllerinden kalkıp Balkan dağlarına kondular.

Yüzbaşı Deli Halid, Trablusgarp'tan dönerek, İstanbul-Çatalca'da bulunan Nazım Paşa'nın komutasındaki Şark Ordusu'na Tabur Komutanı olarak katıldı. Deli Halid bu savaşa katıldığında Balkan hezimeti ve geri kaçış devam ediyordu. Bulgar ancak Çatalca'da durdurulabilmişti.

O burada da gene en ön safta vuruşuyordu. En önde komutanları Deli Halid'i gören askerleri büyük bir gayretle, canıyla kanıyla direniyordu. Balkan Savaşı'nın, belki de tarihin en kanlı muharebeleri cereyan ediyordu Çatalca'da küçücük bir bölgede. Birkaç günlük zayiatımız onbin civarındaydı. Bulgarların kaybı ise bizimkinden daha fazla olmuştu.

Deli Halid'in birliği böylesine fedakârca vatanı savunurken, bazı birliklerimizdeki aymazlıklar, gafletler halâ devam ediyordu. Öyle ki; 17 Eylül'ü 18 Eylül'e bağlayan gece, bir Bulgar piyade alayı, İleri Tabyasına sessiz bir şekilde sokuldu. Taburdaki nöbetçilerin uyumasından yararlanan Bulgarlar, süngü hücumu ile ön hatlardaki Osmanlı birliklerini süngüden geçirdi. Saldırıda birlik komutanı dahil, 7 subay, 157 Osmanlı askeri öldürüldü. Tabya, Bulgar taburunun

eline geçti. Bütün bu olaylardan ne Bulgar ne de Osmanlı birliklerinin haberi vardı. Sabah muharebe tekrar başladığında 3. Kolordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa karşı taarruz başlatmak için İleri Tabyası'na geldiğinde bir anda Bulgar ateşi ile karşılaşıp ağır şekilde yaralandı.[28] Yakın bölgedeki 25-26. Osmanlı Piyade Alayları Bulgarların ele geçirdiği bu mevziilere saldırıya geçtiler. Bulgar Piyade Alayı'ndan 400 Bulgar askeri öldürüldü ve tabya kanlı bir çarpışma neticesi geri alındı.[29]

Böylesine acılarla, felaketlerle dolu Balkan Savaşları'nın bizim açımızdan nâdir başarılı harekâtlarından birisi, Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgarlar'ın eline geçen Çorlu'nun kurtarılması harekâtıdır. Çorlu'yu kurtarmak için yapılan karşı taarruza katılan birliklerimizin en önlerinde Deli Halid'in taburu bulunuyordu. Yüzbaşı Deli Halid ve askerleri, 15 Temmuz 1913'te, en önde Çorlu'ya giriyor ve Bulgar işgal ve vahşetinden kurtarıyordu. Çorlu'nun kurtarılması şerefi, yaşanan bütün bu bozgun ve hezimetlere rağmen, ileriki yıllarda kurtaracağı vatan topraklarının başlangıç yeri ve habercisi olarak, ona, Yüzbaşı Deli Halid'e nasip olmuştu.

Osmanlı Devleti ile Balkanlı müttefikler arasında 3 Aralık 1912'de ateşkes ilan edildi, uzun görüşmeler ve büyük devletlerin baskılarıyla, 30 Mayıs 1913'te Londra'da barış antlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre Avrupa Kıtasındaki bütün topraklarımızı kaybetmiştik. Trakya'da sınır Midye-Enez çizgisiydi ve Edirne de Bulgarlar'a bırakılmıştı.[30]

Namus şeref ve haysiyetten yoksun bu kirli savaşta kadın, erkek, ihtiyar, çocuk ayırt etmeden Müslüman Türk insanına karşı işlenen cinayetler ve vahşet Gayretullah'a dokunmuş olacak; avlarına hayasızca saldıran, Karadağlı, Yunan, Sırp, Bulgar'dan oluşan bu cani sırtlan sürüsü, Allah'ın bir lütfu olarak; fıtratlarına, mizaçlarına, karakterlerine uygun olarak, kim avlarının neresinden ve daha çok pay alacak diye, birbirleriyle pay derdine düştüler. Onlar bu şekilde birbirleriyle uğraşırken, fırsattan istifade eden ordumuz, 15 Tem-

---

[28] Bnb. V.Hochwaechter, *Türklerle Cephede Bir Alman Subayının Balkan Harbi Hatıraları*, Çeviren: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, 1979, s. 9.

[29] Said Olgun, *Mahmud Muhtar Paşa Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri, Eserleri* (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sos. Bilimler Ens., Ankara, 2006, s. 155-160.

[30] H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 54-55.

muz'da harekete geçti ve 21 Temmuz'da Edirne hariç Kırklareli'ne kadar bütün Doğu Trakya'yı Meriç Nehrine kadar olan bölgeyi geri kurtardı.

Bulgarlar geri çekilmişlerdi, ancak Avrupalı devletler verdikleri bir nota ile daha ileriye geçilmesini engellediler. 23 Temmuz 1913'te, Kurmay Başkanlığını Enver Bey'in yaptığı, Hurşit Paşa komutasındaki sol kanat ordumuzun birlikleri, Edirne'ye girdiler. Böylece Edirne de kurtarılmış oldu.[31] Bütün Balkanların kaybedilmesinden sonra Edirne'nin ve Doğu Trakya'nın geri alınmış olması, milletimizin nazarında sönmüş ocaklara, yanmış gönüllere, bir nebze de olsa bir ferahlık, bir teselli, bir sevinç kaynağı oldu.

Balkan Harbi'nin bu felaketleri yanında, olumlu olarak değerlendirilebilecek iki husus dile getirilebilir: 1. Rumeli'deki savaş ve mezalimler halkın hafızasında acı intibalar bırakmış, Türk milliyetçiliğinin hızla yayılmasını sağlamıştır. Balkan Harbi'nden sonra milliyetçilik Müslüman-Türk unsur arasında giderek yeşerdi ve kitleselleşti.[32] 2. Balkan Harbi'nde, özellikle Rum tüccarların Yunanistan'a yardım etmeleri dolayısıyla Türk Halkı tarafından boykot edilmesiyle milli iktisatın da temelleri atılmış oldu. Özellikle harpte Göriceli bir Rum olan Averof'un katkılarıyla alınmış ve adeta tek başına bir donanma olan Averof Zırhlısı yüzünden Osmanlı Devleti denizden asker sevkiyatı yapamamış ve askerlerine lojistik destek sağlayamamıştı. Sırf bu olay bile maddî boykotların tüm Rumlara teşmil edilmesiyle sonuçlandı. Müslüman tüccarlar çoğaldı, milli bilinç oluştu.[33]

Bu olaylar, Balkan Harbi sonrasında milli devlete giden süreçte, halkımızın bilinçlenmesi adına büyük bir aşama olarak kabul edilebilir.

Sonuç olarak, Balkan Devletleriyle yapılan sulh anlaşmalarıyla Balkan Savaşları sona ermiş, Türk tarihinin bu en utanç verici kara sayfası da böylece kapanmıştı. Bu utanç verici savaşlarda yüzbinlerce canımızın yanında bütün Balkanları da kaybetmiştik. Bulgar,

---

[31] Latif Bağman-Oral Onur, *Atatürk'ün Yaşamında Edirne*, Edirne Ticaret Borsası Yayınları, Nu:1, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1982, s. 18.

[32] H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 60.

[33] Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1991, s. 108-111.

Sırp, Yunan ve Karadağ devletleri, yüzyıllarca bizim olan, adaletle idare ederek, gerçek ahlak sahibi Batılıların bile Pax-Ottoman (Osmanlı Barışı) dedikleri ve hâlâ özledikleri şekilde altı asır boyunca barış, huzur ve güven içinde yaşanmış bir coğrafyayı işgal etmiş, bir daha söndürülemeyecek ve halen devam eden bir yangına sebep olmuşlardı.

Biz Anadolu'ya doğru çekilirken, onlar da hem topraklarını ve hem de nüfuslarını iki-üç kat genişletmişlerdi.[34]

Balkan Savaşları'nın sona ermesinden sonra Deli Halid Yüzbaşı, Nazım Paşa'nın Şark Ordusu'ndan, İstanbul'a atandı. Burada önce İnzibat Subaylığına, sonra da Ocak 1914'te Harbiye Nezareti emrine görevlendirildi. Burada yaklaşık bir yıl görev yaptı.

[34] Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 184.

BÖLÜM-4

Birinci Cihan Harbi, Teşkilât-ı Mahsusa Alayları ve Deli Halid

"Mevlâ'ya vuslat istiyorsan, can derdine düşme.
Can'ı Cânân yoluna ver..."

Aziz Mahmut Hüdai

TÜRK'ÜN tarihle imtihanı, çilesi daha bitmemişti. Türk; tarih boyunca Batılı için, Şark Meselesi'ydi, Doğu'ydu, Müslüman'dı.* Çapulcu Haçlı sürüleriyle tam dokuz defa gelip de bir türlü yenemedikleri ezeli düşmandı. Haç'ın her türlü kirli oyunlarına rağmen bir türlü galebe çalamadığı, Hilâl'in en yiğit, en vefalı, en sadık âlemdarıydı. Mazlumlara kol kanat geren, zalime boyun eğmeyen, hakkı, güçlü olana değil, gücü haklı olana veren, yaşamak için öldürmeyen, onların dünyalarında olmadığı için bir türlü anlayamadıkları *yaşatmak için yaşamak idealinin* timsali ve mazlumların ümidiydi. En kanlı saldırılarını, adeta cehennemleri, iman dolu göğsünde söndüren en önemli ve en tehlikeli hedefti ve ortadan kaldırılmalıydı.

Sözde medeni Batılı devletlere ki; Akif'in ifadesiyle "Mimsiz" medenilere (Medeniyetten "Mim" çıktığında "deniyet" kalır, o da "alçaklık, hayvanlık" demektir), alçaklıkları, hayvanlıkları, vampirlikleri gereği, daha müreffeh, daha rahat yaşayabilmeleri için, baş-

* "Şark meselesi" tabirinin ilk defa 1815 tarihinde Viyana Kongresi'nde Rus delegasyonu tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Terim daha sonra çeşitli manalarda olmak üzere diplomatlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, XX. yüzyılda ise bütün topraklarının paylaşılması anlamında kullanılmıştır. (H. Halil Ergene, *Neden Hedef Türkiye?*, Kiyap Yayın Dağıtım, Ankara, 1993, s. 20-21).

kalarının iliklerini, kanlarını emmeleri gerektiği için, yeni sömürülecek yerler, ülkeler, milletler lâzımdı. Halbuki dünya üzerinde şimdiye kadar sömürmedikleri tek karış boş yer kalmamıştı. Devlet-i Âli Osmanlı'nın İlâ-ı Kelimetullah mükâfatı, Nizam-ı Alem için her karışı şehit kanlarıyla sulanarak hayat bulmuş, dünyaya dal-budak salmış, gölgesinde bütün mazlumların ferahlandığı 600 yıllık koca çınarın kök saldığı kutsal toprakları kalmıştı sadece. Bu topraklar öyle geniş ve öyle büyük zenginliklerin sahibiydi ki; ancak bir dünya savaşıyla ele geçirilebilirdi.

Nihayet başladı o dünya savaşı. 1914 yılının yaz aylarında. Önce tarafsız kaldı, katılmadı Osmanlı, insanlık tarihinin bu en büyük cinnet nöbetine. Ancak, Almanların yönlendirmeleri, İttihat Terakki'nin isteğiyle, Alman Amirali Souchon'un ustaca tertiplenmiş bir oyunuyla Türk Sancağı çekilmiş Goben (Yavuz) Zırhlısı eşliğindeki donanmayla, 29 Ekim 1914'te, Moskoflar'ın Karadeniz liman kentleri Sivastopol ve Odessa'yı bombardıman etmesiyle, biz de dahil olmuş olduk, aslında bizi yok etmek için çıkartılan bu dünya savaşına. Halbuki, Almanlar'dan satın alındığı söylenerek adları değiştirildikten sonra donanmaya katılan ve Rusların kıyı kentlerini bombalayan Goben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) isimli bu iki gemide Türk askeri bile bulunmuyordu. Alman mürettebatının başına kırmızı fesler geçirilmiş, hiçbir Türk, gemilerin içerisine sokulmamış,[1] sadece mendireğe Türk Sancağı çekilmişti.

Harp bizim için böylece fiilen başlamış olsa da, Osmanlı Devleti resmî olarak, ancak, 11 Kasım 1914'te Harp ilan etmiş ve 15 Kasım'da da, İstanbul'da Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi'nin hazırladığı fetvaya dayanarak, Rasulullah Efendimizin (s.a.v) Kutsal Sancağı "Sancak-ı Şerif" meydana çıkartılmış, görkemli bir törenle, Haçlı dünyasına karşı bütün dünya Müslümanlarına kutsal cihat çağrısı yapılmıştı. Bütün İslâm Dünyası'na yapılan bu kutsal çağrı ise maalesef istenilen, beklenilen karşılığı bulamayacaktı.

Amiral Souchon komutasındaki donanmamızca yapılan bu bombardımanı fırsat bilen Ruslar, 1 Kasım 1914 günü sabahı, bütün kuvvetleriyle Doğu sınırlarımızdan Oltu, Sarıkamış(Karaurgan, Me-

[1] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 94.

Birinci Dünya Harbi Öncesi ve Sonrasında Doğu Sınırlarımız

cingert, Soğanlı bölgelerinden) ve Ağrı dağı geçitlerinden sınırlarımızı geçerek baskın tarzında taarruzlarına başlamışlardı. Ruslar'ın bu taarruzlarını ilk olarak hudut taburlarımız ve gönüllülerden oluşturulan Teşkilât-ı Mahsusa Alaylarımız karşılamışlardı.

Harbiye Nazırlığımız, savaşın başlamasıyla beraber, bir taktik olarak ordularımıza yardımcı olmak üzere, özellikle Doğu Cephesinde, tamamen gönüllülerden oluşan Teşkilât-ı Mahsusa Alayları kurmuştu. Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekil'i Enver Paşa'nın bu Alay Komutanlarına verdiği direktif: *"Rusların geniş cephelerde parça parça ve dağınık halde bulunan kuvvetlerine saldırarak, bu kuvvetleri ayrı ayrı yenmek veya zayiat verdirerek zayıflatmaktı".*

Görevlendirilen Alay Komutanları, bu bölgelerden toplayacakları gönüllülerden oluşan birlikler kuracak, bu birliklerle 93 Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları sonunda, 1878'de imzalanan önce Ayastefanos sonra Berlin Antlaşmalarıyla, Ruslar'a bırakılan "Elviye-i Selâse"yi, yani, Kars, Ardahan ve Batum'u, Rus işgalinden kurtararak yeniden Anavatan'a katacaklardı.

Ruslar ise Anadolu içinde bozgunculuk çıkarmak, birliklerimizi arkadan vurmak, casusluk ve rehberlik yapmak üzere Kafkaslar'da kurmuş oldukları Ermeni çetelerini 1890'lı yıllardan itibaren Osmanlı sınırlarından Anadolu'ya geçirmekte ve Erzurum, Van, Sivas, Maraş, Adana gibi bölgelerde Ermeni isyanlarının çıkarılmasına zemin hazırlamaktaydı. Savaşın yaklaştığı dönemde, bir taraftan Rus ordusu saflarında savaşmak üzere Ermeni Gönüllü Alayları teşkil ediliyor diğer taraftanda Kafkaslar'da kurulan Ermeni çeteleri, Yusufeli, Sarıkamış ve Doğubeyazıt bölgelerinden Anadolu'ya sokuluyordu.

Burada, Birinci Dünya Harbi'ne küçük bir virgül koyup, çok kısaca, Ermeniler ile tarihi ilişkilerimize değinmekte fayda görüyorum.

Komşularının Ermeni, kendilerinin ise "Hay" veya "Hayasdan" dediği bu topluluğun tarihi menşei, daha çok rivayet ve faraziyelere dayanmaktadır. Ermeniler tarihleri boyunca, çoğunlukla bugünkü Ermenistan, Doğu Anadolu, Batı ve Kuzey Batı İran, kısmen de Kuzey Suriye ve Kilikya denilen Güney Anadolu'da yaşamışlardır. Ancak, bölgeye nüfus bakımından tamamen egemen olamamış, genellikle azınlıkta kalmışlardır. Esasen bütün Ermeniler ve Ermenistan denilen ülkenin tamamı hiçbir zaman bir hükümdar tarafından yönetilmemiş, halkı aynı cinsten bir ülke ve devlet olmamıştır. Küçük krallıklar halinde belirli bölgelerde devletlere tabi olmuşlardır. Milattan hemen evvel ve sonraki iki yüzyıllık devir, Roma hakimiyetinde daha sonra ise Bizans, İran ve Araplar arasında bir mücadeleye sahne olmuştur.[2]

VII. asırda memleketin büyük bir kısmına hakim olan Müslüman Araplar, Ermeniler'i vergiye tabi kılıp, küçük krallıklar halinde yönetmişlerdir. Daha sonraları Bizanslılar ve Selçuklular, bu krallıkların egemenliğine son vermişlerdir. Selçuklular Doğu Anadolu'ya hakim oldukları zaman, bu bölge halkının büyük bir kısmı kendilerine vergiden başka bir yükümlülük yüklemeyen, din ve mezheplerine karışmayan Selçukluları bir kurtarıcı gibi karşılamışlardır.[3] Tarihi gelişmeler incelendiğinde, şunu açıkça belirtmek gerekir ki, Türkler

---

[2] Prof.Dr. Hazma Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s. 152.

[3] Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara, 1967, s. 55-56.

Anadolu'ya gelip yerleştiklerinde Ermenistan Devleti'ni yıkıp egemenliklerini almış değillerdir. Ermenistan daha önceleri Bizanslılar ve İranlılar tarafından yıkılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş döneminde Ermeniler dağınık olarak Kilikya'da, Doğu Anadolu ile Kafkas bölgelerinde küçük krallık ve beylikler halinde İran, Bizans, Gürcü ve Selçuk Devletleri'ne tabi olarak yaşamakta idiler.[4]

Osmanlılar'ın Ermeniler ile ilk ilişkileri Osman Gazi zamanında olmuş, Osman Gazi'nin Bursa'yı alıp devlet merkezi yapmasından sonra, Kütahya'daki Ermeniler'in bir kısmı ve Ermeni ruhani reisliği Bursa'ya nakledilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra, İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi kurulmuş ve başına da Bursa'daki Ermeni ruhani reisi getirilmiştir.[5] Ermeni dilinde yayınlanan bir eserde, Sultan'ın Ermeniler'e gösterdiği bu özel ilginin sebebi olarak, daha İstanbul'un fethinden önce, Bursa'da Ermeni Patriği Ovakim'in Padişaha, İstanbul'u alarak bütün dünyaya hükmeden bir hükümdar olacağını müjdelemiş olması gösterilmektedir. Sebep ne olursa olsun, bu icraatı ile Fatih Sultan Mehmet, tarihte ilk defa olarak, Ermeniler'in dinlerine, dillerine, örf ve adetlerine serbest olarak sahip olmalarına imkân vermişti.[6] Aynı köy ve şehirde yaşayan Ermeniler, Türklerle birbirlerini çok seven, birbirlerine güvenen ve kaynaşan topluluklardı. Ermeniler, evlerinde genellikle Türkçe konuşurlardı, kilisedeki ayinlerini bile Türkçe yaparlardı. Birçok Ermeni kadını, Türk kadınları gibi çarşaf giyerlerdi. Türkler gibi her hakka sahip olan Ermenilere Batı'da "Hristiyan Türkler" adı verilmiştir.[7]

General Harbord,* Amerikan Senatosu'na sunulan raporda,

---

[4] Prof.Dr. Hazma Eroğlu, *a.g.e.*, s. 152-153.

[5] Prof.Dr. Hazma Eroğlu, *a.g.e.*, s. 153.

[6] Sadi Koçaş, *a.g.e.*, s. 59.

[7] Prof.Dr. Hazma Eroğlu, *a.g.e.*, s. 153.

* James Guthrie Harbord (1885-1947): 1885 yılında doğmuştur. 1899 yılında ABD ordusuna katılan Harbord, 1917-1919 yılları arasında ABD Genelkurmay Başkanlığı'nda görev yapmıştır. Tümgeneral Harbord, 24 Ağustos 1919 yılında Türkiye'ye gelerek ABD'nin Osmanlı Devleti'nde uygulamayı düşündüğü manda ve Ermenilerin durumuyla ilgili olarak resmî adı "American Military Mission to Armenia" olan bir rapor hazırlamıştır. (Seçil Akgün; *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu*, Tercüman Tarih Yay., Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yay. Nu:5, İstanbul, 1981, s. 65).

Türklerle Ermeniler'in ilişkilerini belirterek *"Doğu Anadolu'da Türklerle Ermeniler birlikte barış içinde yaşamışlardır. Hacca giden Müslümanlar işlerinin ve mallarının idaresini Ermeniler'e bırakırlardı, Ermeniler de seyahate çıktıklarında aynı şeyleri yaparlardı"* demektedir.[8]

Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeniler genel manada beş sınıftan oluşmaktaydı. Birinci sınıf zengin, yönetimde ve bürokraside etkili insanlardan meydana geliyordu. İkinci sınıfta İstanbul'un, şehirlerin ve Anadolu'daki diğer yerleşim yerlerinin tüccarları, finansçıları ve sanayicileri yer almaktaydı. Üçüncü sınıf ise Osmanlı'nın her tarafına dağılmış ve diğer sınıfların sayıca toplamından çok daha fazla olan köylülerdi. Dördüncü sınıf dağlık bölgelerde zor bir hayat yaşayan, Sasun ve Zeytun gibi erişilmesi güç kalevari dağlık arazilerde yarı bağımsız bir tarzda hayatını sürdüren asi tabiatlı insanlardan oluşuyordu. Beşincisi ise çok sayıdaki papazlar ve yüksek seviyeli din adamlarından meydana gelen Ruhban sınıfıydı. Ama genel ortalama olarak Osmanlı'daki refah seviyesi en yüksek topluluklardan birisi idiler. Askerlikten muaf olmaları dolayısıyla savaşın tehlikelerinden uzakta kaldıkları için sayıları hızla artmış ve ekonomik olarak kalkınmışlardı. Bürokrasi, özelliklede 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'ndan sonra Ermeniler'e her zaman açıktı. Devletin en yüksek makamlarına yükselebilmekteydiler.

Hakikaten, Ermeni asıllı 19 paşa -ki paşalık en yüksek mevki idi-, 22 bakan -ki bunların içerisinde dışişleri, maliye, hazine, bayındırlık ve ulaştırma da vardı-, 1876'daki ilk Osmanlı parlamentosunda görev yapmış olan dört senatör ve on milletvekili ile beş müsteşar ve Berlin, Viyana, Brüksel, Londra, Lahey ve Roma'da dahil olmak üzere pek çok yabancı başkentte vazife gören çok sayıda büyükelçi, ondan fazla başkonsolos ve konsolos, pek çok danışman, sekreter, direktör ile dört devlet konseyi danışmanı, taşra vilayetlerinde çok sayıda vali ve pek çok sayıda da başka yüksek bürokrat Osmanlı'da değişik dönemlerde vazifelerde bulunmuşlardı. Hatta, 1862 yılında Osmanlı Harbiye Nezareti ve donanmasında görevli bir general, bir de amiral vardı. 1912 senesinde Osmanlı Dışişleri Bakanı Gabriel Noradunkyan Efendi idi. Bunlara ilaveten Ermeniler arasından çok

[8] Enver Ziya Karal, *La Question Armenienne 1878-1923*, Haz: Kaya Dorsan, İmprimerie Gündüz, 1971, Ankara, s. 8.

sayıda tanınmış gazeteciler, yazarlar, şairler, mimarlar, finansörler, sanayiciler, hukukçular, aktörler, aktrisler, müzisyenler, besteciler yetişmişti.[9]

İşte, Ruslar, sadece Kafkaslar'da kurdurdukları Ermeni çetelerini Anadolu'ya sokmakla yetinmiyor, aynı zamanda, yüzyıllardan beri Anadolu'da Türklerle kardeşçe bir arada yaşayarak, "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılmış, ancak, Hınçak ve Taşnak Komitelerince ayartılan, kandırılan Ermeni vatandaşlarımızdan, teşkil edilen Ermeni çetelerini, Artvin, Milo, Yusufeli ve diğer geçitler vasıtasıyla gönderilen silah, cephane, mühimmat ve harp teçhizatlarıyla destekliyorlardı. Ruslar savaş arifesinde Ermenilerin yanı sıra Gürcülerden de milis teşkilatları ve çeteler oluşturmuşlardı.*

---

[9] Prof. Dr. Salahi R.Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri*, Çeviri: Dr. Hasan Ünal, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları:10, Londra-Ankara, s. 38-41.

* Türkçe "çan sesi" anlamına gelen Hınçak adını alan Hınçak Komitesi, 1887 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde, İngilizlerin destek ve teşvikiyle; Marksist ideolojiyi esas alan bir gizli örgüt olarak kurulmuştur. Örgüt Ermeni bağımsızlığını en kısa sürede temin etmek için Marksist ideolojiyi benimsemesine rağmen, enternasyonalist bir tavır yerine Ermeni milliyetçiliğini esas almış; Osmanlı Devleti ile Rusya'nın hakimiyetinden kurtarılacak topraklar üzerinde başkenti Revan (şimdiki Erivan) olan müstakil bir Ermenistan kurmayı amaç edinmiştir. (Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 90). Taşnak Komitesi ise 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur. Taşnak Komitesi'nin Ermenice tam adı "Daşnaksutyun'dur" ve "İttifak, Federasyon, Birlik" anlamına gelmektedir. Taşnak, bu örgütün kısa adıdır. O yıllarda Rusya'daki Çarlık yönetiminin baskılarına karşı mücadele eden Ermenileri birleştirmek isteyen ve bu hususta Hınçak Komitesi'ni yetersiz gören bazı Ermeniler, çıkardıkları "Truşak" (Bayrak) adlı gazete etrafında bir araya geldiler. Taşnaklar'a söz konusu gazetenin adından dolayı Truşak Partisi de denilmiştir. (Ahmet Rıza Açan, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri. Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra*, Gnkur.Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 11.) Daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'da teşkilatlanmasını tamamlayarak Tebriz'de küçük bir silah fabrikası da kuran (Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması* (Genişletilmiş İkinci Baskı), Avesta Yayınları, İstanbul,2011, s. 81.) Taşnak Komitesi, süratle teröre yönelmiş ve toplumu terörize etme anlamında Hınçak Komitesi'nden çok daha fazla etkili olmuştur.İngiltere'nin desteğiyle kurulan Hınçak ve Bolşevik Rusların desteğiyle kurulan Taşnak komiteleri Doğu Anadolu'da, Karadeniz'e ve Akdeniz'e çıkışı olan bir Ermenistan kurmak için Ermeniler'i ayaklandırmışlardır. (Özgür Körpe, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar*, Paraf yayınları, Şubat, 2013, s. 279-280).

İşte bölgedeki gönüllülerden oluşturulmuş bulunan Teşkilât-ı Mahsusa Alayları'nın, yukarıda sözü edilen vazifelerine ek olarak, bir vazifeleri de; Kafkaslar'da ve Doğu Anadolu'da, Rusların kurup, teşkilâtlayarak silah ve mühimmat açısından desteklediklerı Ermeni, Gürcü çetelerini durdurmak, Türk ve Müslümanlara yaptıkları kıyım ve zulümlere son vermekti.

Doğu Karadeniz ve Güney Batı Kafkas bölgelerinde görev yapmak üzere, özellikle Trabzon Bölgesi'nden* vatan, millet sevdalısı gönüllülerden oluşturulan bu birliklerden bir kısmı, İttihat ve Terakki Partisi ve Teşkilât-ı Mahsusa Teşkilâtı'nın etkili isimleri tarafından kurulmuşlar, yönetiliyorlar ve kurucularının isimleriyle veya kuruldukları bölgelerin adlarıyla anılıyorlardı. Bahaettin Şakir Bey Müfrezesi, Ali Rıza Bey Müfrezesi, Milo müfrezesi, Hopa Müfrezesi gibi.

Bir Ermeni tarihçi Profesörü ve yazar olan Louise Nalbandian'ın şu tespitleri, tarihi doğru okuma ve anlama adına bütün Türk evlatlarının kulaklarına küpe olmalıdır: *"Osmanlı Devleti'nin dağılmasını hızlandırmak ve hedeflerine ulaşmak için; yeteri kadar ihtilal komitesi kurulması, bu arada Asuri, Yezidi, Kürt, Arap ve muhalif Türkler ile işbirliği içerisinde mümkün olursa topyekün bir isyanın gerçekleştirilmesi öngörülmekteydi. Bu maksatla, 1907'de Taşnaklar, İttihat ve Terakki Partisi ile bir anlaşma sağlarken; Hınçaklar da Hürriyet ve İtilaf Partisi ile 1912'de benzeri bir anlaşmaya gitmişlerdi."* (Louise Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement, Berkeley, CA, USA: University Of California, 1963, s. 171-172).

* I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Trabzon, çeşitli ülkelere ait istihbarat teşkilatlarının önemli üslerinden biri hâline gelmişti. Almanya, İngiltere, Rusya, İran, İtalya, Fransa ve Yunanistan gibi ülkelerin konsolosluklarının, okul ve benzeri kuruluşlarının bulunduğu şehirde beşinci kol faaliyetleri yoğunluk kazanmıştı. İtilâf devletleri Ermenileri, Rumları ve Gürcüleri kışkırtmak, isyan çıkarttırmak için yoğun şekilde çalışırken, üs olarak Trabzon'u seçmişlerdi. Buna karşılık Osmanlı istihbarat teşkilatıda Kara Kemal, Yakup Cemil, Yenibahçeli Nail, Rıza, Filibeli Hilmi, Dr. Bahaeddin Şakir gibi önemli mensuplarını bu bölgede görevlendirmişti. Teşkilatı Mahsusa, Rusya ile muhtemel bir harpte, gayrinizami harp etmek üzere bölgedeki Türklerden çeteler teşkil edilmesine ve çetelerin içinde yer alacağı Teşkilatı Mahsusa alaylarının kurulmasına hız vermişti. Bu çetelerin önemli bir kısmı ise Rize bölgesinde dolaşan ve eşkıyalık yapanlardan oluşmuştu. Eşkıyanın dağdan inmesini adı geçen teşkilatın emrine girmesini, daha önce bölgede mutasarrıflık yapmış olan Cemal Azmi Bey sağlamıştı. Cemal Azmi Bey'in adı Ermeni tehciri ile anılmış, tutuklanmak istendiğinde ülkeyi terk ederek Berlin'e yerleşmiş, Berlin'de Ermeni komitacılarınca vurularak şehit edilmiştir. (Abdurrahim Aydın-Aydın Özgören, *Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumları'nın Faaliyetleri*, Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, Ağustos 2007, Yıl 5).

Bu müfrezelerden birisi de Yakup Cemil'in* müfrezesiydi. Bölgede bulunan birlikler, 3. Türk Tümeninin 8. Alayından ayrılan 1. ve 3. Piyade Taburları, bir Süvari Takımı ve 4 toplu bir dağ bataryasından kurulu olan ve Alman Binbaşı Stange komutasında Rize'den Hopa'ya gelen 8. Mürettep Alay adlı birlik ile İşhan, Melo, Hod, Sarıgöl, Hopa Arhavi ve Şavşat'da birer ikişer bölüklü hudut taburları idi. İstanbul'dan toplanan gönüllülerden oluşan, Artvin halkının "İstanbul askeri" dediği ve komutanları arasında Yakup Cemil ve Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in de bulunduğu Teşkilât-ı Mahsusa birliği de Artvin'e gelmişti.

Yerli-gönüllü kuvvetler ise, Çoruh Müfrezesi adı altında birleştirilmeden önce, değişik yörelerde birer yerel lider emrinde toplanmış yerli askerlerden, daha doğrusu çiftçilerden oluşuyordu. Savaş başlamadan önceki günlerde Jandarma Teşkilatı Başı olan, Artvin merkeze bağlı Sümbüllü (eski adı Sinkot) köyünden Kadir Ağa, topladığı gönüllülerden bir birlik kurdu. Diğer yandan Artvin köylerinden Aksakaloğlu Muhammet Ağa, Cımuroğlu Mustafa, Çaloğlu Süleyman Ağa, Keleşoğlu Hasan ve Abbas, Kadir Ağa'nın yeğeni Ahmet, Arslan Efendi gibi Artvin'in ileri gelen ağaları da kendi çevrelerinden topladıkları gönüllülerin liderliğini yapıyordu. Türkiye sınırları içerisindeki Yusufeli'nin Aşağı Hod (bu gün merkez ilçeye bağlı Aşağı Maden köyü), Demirköy (Nigzivan) ve Çamlıca (Lusuncur) köylerinden toplanan gönüllülerin liderliğini de Çamlıca köylü Molla Sabit Bey yapıyordu.[10]

Deli Halid, Kasım 1914'te, Yakup Cemil'in, (onunla da Trablusgarp'tan tanışıyorlar) Kafkasların kapısı durumundaki Milo, Şavşat, Yusufeli civarında bulunan, bu gönüllü Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın

---

* Yakup Cemil; 23 Ocak 1913'de yapılan hükümet darbesinde dönemin Harbiye Nazırı Müşir (Mareşal) Nazım Paşa'yı şakağından vurarak öldüren, Osmanlı coğrafyasının hemen her bölgesinde gönüllü birlikleriyle savaşmış, İttihat Terakki yönetimi ile ters düştükten sonra ise yeni bir darbe daha yaparak, Enver Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili olarak, M. Kemal Paşa'yı getirmeyi düşündüğü suçlamasıyla yakalanıp idam edildikten sonra, bu durumdan haberi olan M. Kemal Paşa'nın, Ali Fuad Cebesoy'a: "Yakup Cemil, girişimini başarsaydı, ben yeni görevi kabul ederdim. Fakat Harbiye Nazırı olunca ilk işim Yakup Cemil'i kurşuna dizdirmek olurdu" (Ali Fuat Erden, *Atatürk*, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul, 1952, s. 54). dediği, Teşkilât-ı Mahsusa Fedaisi Yakup Cemil'dir.

[10] Artvin Tarihi, www.artvin.gov.tr

2. Taburu'nda (Milo Teşkilât-ı Mahsusa Taburu), Artvin Tabur Komutanı olarak göreve başladı.

Deli Halid, Milo'da (Artvin merkeze bağlı Sarıbudak Köyü) göreve başladığında, Ruslar da 1 Kasım 1914'ten itibaren sınırlarımızı geçerek Anadolu'ya taarruzlarına başlamışlardı. Horasan, Sarıkamış arasında 3. Ordu birliklerimiz tarafından Ruslarla, Kesikköprü, Horasan, Azap Muharebeleri yapılırken, gönüllülerden oluşturulmuş müfrezelerimiz ve hudut taburlarımız Doğu Karadeniz kıyılarında ve Kaçkarlar bölgelerinde de önemli başarılar elde etmişlerdi.

Deli Halid Komutasındaki Milo Müfrezesi tarafından 18 Kasım 1914'te Artvin'in batısında Rusların kurmuş oldukları hudut karakolları ele geçirilerek düşman arazisine girilmiş, düşman müfrezeleri mağlup edilmiş, iki top ve 100 kadar da Rus esir alınmıştı. Hopa Müfrezesi'de aynı anda kendi bölgesindeki Rus Müfrezelerine taarruzlar yapmış ve karşısındaki düşmanı perişan etmişti. Deli Halid, Milo Müfrezesi ile 21 Kasım 1914'te Artvin Merkezini, Hopa Müfrezemiz de Borçka'yı ele geçirmişlerdi. Artvin merkezi, Deli Halid, kurtarmadan önce 1877'den beri, yani, 37 senedir Rus işgali altında bulunuyordu. Artık Batum yolu açılmış, Batum Kalesi'nde bulunan Ruslar'da büyük bir panik başlamıştı. Deli Halid'in bu başarıları üzerine, Enver Paşa bu müfrezelerimize yapacağı birkaç tümenlik takviyelerle Batum'u ele geçirmeyi düşünmüş, ancak, 3. Ordumuzun Azap muharebelerindeki geri çekilişi üzerine bu kararından vazgeçmişti. Bizim Müfrezelerimiz hudut taburlarıyla birlikte gönüllülerden oluşturulmuş yaklaşık bir alay kuvvetindeydi. Buna karşılık karşılarındaki Ruslar, başta zırhlı süvarilerden oluşan bir Plaston Tugayı olmak üzere yaklaşık 25 piyade taburundan oluşuyordu. Üstelik bu kuvvetleri destekleyen bir istihkâm taburu, üç hafif topçu bataryası ve üç ağır kale topçu taburu daha bulunuyordu.[11]

Yani destek kuvvetleri hariç bile tutulsa, Ruslar bire altı fazla kuvvete sahiptiler. Kuvvetler arasındaki böylesine uçurumların bulunması, Deli Halid komutasındaki Milo ve Hopa Müfrezelerinin hangi şartlarda ne fedakârlıklarla bu başarıları elde ettiklerinin, daha iyi anlaşılabilmesi ve idrak edilebilmesini sağlayan verilerdir.

---

[11] Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Gnkur. ATASE ve Gnkur. Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Gnkur. Basımevi, 2005, s. 40-41.

BÖLÜM-5

Ardahan'ın Kurtarılması ve Deli Halid

"Türk gibi ölüme gülerek bakan bir eri başka hiçbir millette bulamazsınız. Yalnız ona iyi bir komutan gerektir."

Mulman

ARDAHA; Yalnızçam ve Alagöz Dağları arasında yaklaşık 15 kilometrekarelik bir alandan meydana gelen ve Allahuekber dağlarından doğan Kura Nehri'nin kolları tarafından sulanan, beslenen verimli bir yaylada kurulmuştu. Güneybatı Kafkas Bölgesinin en önemli yerleşim merkezleri olan Kars, Çıldır, Ahılkelek, Ahıska, Artvin ve Oltu'dan gelen yollar bu yaylada birleştiğinden, Ardahan, elde bulundurulması son derece önemli stratejik bir noktada bulunmaktadır.[1]

Böylesine coğrafi ve stratejik öneme sahip bu şehrimiz, 17 Mayıs 1877'de işgal edilmiş, Ruslar, o gün şehirde, 800 Türk-Müslümanı, kadını, erkeği, genci, yaşlısı, çoluk çocuğuyla katletmişlerdi. Ardahan, içinde yaşayan Müslüman ahaliyle birlikte, 1877'den beri, 37 senedir Rus işgali altında inlemekte, boynu bükük, mağdur ve mazlum, gözyaşlarıyla edilen sessiz dualarla, hasretle, yeniden kurtarılmayı, kendisini anavatana kavuşturacak halâskârını beklemekteydi.

Ruslara karşı, Sarıkamış Harekâtımız başlayınca, Yüzbaşı Halid de kendisine bağlı Milo/Artvin Taburu ile Ardahan'ı ele geçirmek, kurtarmak vazifesiyle, yaklaşık iki Rus tugayına karşı taarruz etme-

[1] Özlem Demireğen-Alev Keskin-Fatma İlhan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Gnkur. ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 2011, s. 3.

ye başladı. Kahraman taburuyla, kışın en ağır günlerinde, aşırı soğuk havaya ve karlarla kaplı araziye rağmen, açık ovada savunma mevzisi ve topçu ateşi bakımından kendisinden üç-dört kat üstün Rus Kuvvetlerini, 9 gün süren çok şiddetli çarpışmalardan sonra üstün sebat ve şecaatle yenerek, 29 Aralık 1914'te, Perşembe sabahı, halkın büyük coşku ve tezahüratlarıyla Ardahan'a girdiler. Bu büyük zafer elde edilirken, iki subay ile 30 kadar şehit, 150 kadar da yaralı verilmişti gönüllü kahramanlardan.

Ardahan'a girdiklerinde, onları çok acı bir manzara bekliyordu. Ruslar, Ardahan'ın evlerinin, ahırlarının, samanlıklarının bir çok kısmını, cephanelikleri, erzak depolarını ateşe vererek yakmışlardı. Geri çekilirlerken, Müslüman halka vahşice katliamlar, tecavüzler ve işkenceler yapmış, yollarda karşılaştıkları masum birçok köylülerimizi de süngülerle, kılıçlarla yaralamış veya şehit etmişlerdi.

Bunlara karşın bu zaferle, düşmandan yaralı ve sağlam olmak üzere esirler alınmıştı. Rusların yaptıkları bunca vahşetlere rağmen, onlar gibi davranmamışlardı bu kahramanlar. Dinine, tarihine, örfüne, töresine uygun, kendilerine yakışır davranmışlar, ellerinde çok az bulunan sıhhi malzemelerle yaralı Türkler ile beraber esir edilen Rus yaralıların da tedavileri yapılmış, yiyecekler paylaşılarak karınları doyurulmuştu.

Aynı zamanda Rusların kaçarlarken geride bırakmak zorunda kaldıkları, yanlarında götüremedikleri birçok askeri eşya, silah, cephane, harp malzemesi, istihkâm aletleri, telgraf-telefon hatlarında kullanılabilecek malzemeler, konserve, buğday, arpa, atlar için ot vb. pek çok yiyecek malzemesi, kışlık asker giyecekleri, araba, kızak gibi son derece önemli teçhizat ve ikmal malzemesi ele geçirilmişti.

Aynı günlerde, üç koldan, 118.000 askerle Sarıkamış üzerine yaptığımız ve cephelerde, yaklaşık 7000'i esir olmak üzere 35.000-40.000 civarında, geri bölgelerde ve hastahanelerde de 20.000-25.000; toplamda ise 60-65 bin kişi zayiat verdiğimiz bir hezimet düşünüldüğünde ki; Mareşal Fevzi Çakmak yaşanan bu hezimetin sebebini, harekâtı idare eden kumandanlarımızın emir komuta zaafiyetlerine, maiyetlerinde bulunan subaylarının ve askerlerinin kabiliyetlerini tam manasıyla anlayamamış olmalarına bağlayarak bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"Cengiz Han'ın bir sözü vardır ki, bu sözü Maurice de Sone, Moğol tarihinde şöyle yazıyor: Yesutay gibi ender özelliklere sahip bir komutan yoktur. En uzun yürüyüşlerde, yorgunluk, açlık, susuzluk duymaz, subay ve askerlerini de kendisi gibi zanneder. Bunun içindir ki iyi bir komutan olamaz. Çünkü komuta ettiği kimselerin açlık, susuzluk ihtiyaçlarını anlayamaz. Yürüyüşler atları ve askerleri yormayacak derecede olmalıdır. Çin'de en tecrübeli ihtiyar komutan Mohol'u bırakmıştı. Mohol ölünce başkasını bulamadığından, Cengiz bizzat Çin'e gitmeye mecbur olmuştur. Sarıkamış'ta iki genç komutan (Enver Paşa ve Hafız Hakkı Paşa) ordunun ortalama kabiliyetini değerlendiremediler. Herkesi kendileri gibi görerek kuvvetleri vaktinden önce boşa harcadılar ve bizi yenilgiye uğrattılar."[2]

Emir komuta hataları yüzünden yaşadığımız ve Milletçe yasını tuttuğumuz bu kara hezimet günlerinde, 37 senedir Rus işgali altında kalmış ve zulümler görmüş olan Ardahan'ın, kendinden çok üstün kuvvetler karşısında kurtarılarak yeniden anavatana katıldığı haberi, bütün Milletimize bir nebze de olsa, ümit verici bir teselli oldu, milli hisleri coşturdu.

Gönüllü Milo/Artvin Taburunun ve onun yiğit komutanı Halid Bey'in fedakârlıkları, kahramanlıkları, o günlerde yayımlanan gazetelerde, fotoğraflarıyla beraber yer aldı.[3] Böylece, bütün yurtta bu kahramanlıklar dilden dile, gönülden gönüle aktarılarak milletimiz içinde yayıldı.

Elde edilen bu fevkalâde zaferde gösterdiği, başarı ve kahramanlıklarından dolayı, Deli Halid, Tabur Komutanı olarak görev aldığı Yakup Cemil'in Teşkilât-ı Mahsusa Alayına, bizzat Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından, henüz yüzbaşı olmasına rağmen, Alay Komutanı olarak tayin edildi. Bölgede kurulmuş bütün gönüllü müfrezeler de (Milo Müfrezesi adı altında) Deli Halid'e bağlandı. Haziran 1915'e kadar buralarda Milo Müfrezesiyle Ruslar ve Ermeniler karşısında elde ettiği başarılardan dolayı da, 23 Haziran 1915'te, rütbesi gene mümtaz terfiyle Binbaşılığa yükseltidi. Ardahan halkı da bir vefa borcu olarak, Deli Halid'i, Ardahan Fatihi ola-

---

[2] Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Gnkur. ATASE ve Gnkur. Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Gnkur. Basımevi, 2005, s. 65.

[3] Cemal Kutay, *Halid Paşa Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1955, s. 99.

rak anacak, fahri hemşehrisi ilân edecek ve ileride, 1923'te, ikinci Meclise Ardahan milletvekili olarak seçecekti.

Ardahan'ın kurtarılması şüphesiz çok önemli bir başarıydı. Ancak asıl önemli olan husus; işgalden kurtarılan bu stratejik yurt parçasının elde tutulabilmesiydi. Çünkü Ruslar da Ardahan'ın stratejik önemini biliyorlar ve tekrar işgal etmek için daha büyük kuvvetlerle geri geleceklerdi. Birliklerimiz için, bölgede en az Ruslar kadar tehlikeli olan bir zorlukta aşırı yağan kar ve dondurucu soğuklardı. Çünkü, asker ve gönüllü kahramanlarımızın kışlık teçhizat ve kıyafetleri bulunmuyordu. Öyle ki; akşam nöbete bırakılan asker sabah donmuş olarak bulunuyordu. Üstelik, bu sırada, Sarıkamış'ı geçerek Ardahan'a gelmesi beklenen büyük kuvvetlerimiz de Sarıkamış faciasını yaşamış, takviye olarak beklenen bu kuvvetler de gelemeyince, Ardahan'ın elde tutulması imkânsız hale gelmişti. Rusların 1915 yılı Ocak ayı başından itibaren cephe komutanlarını değiştirerek, bütün cephelerden tekrar karşı taarruzlarına başlamaları karşısında, Devletimizin asıl savunma kuvvetlerini oluşturan 3. Ordu Birliklerimiz Ruslar karşısında tutunamamış ve geri çekilmişlerdi. Ordu birliklerimizin geri çekilmeleri üzerine, Halid Bey ve gönüllüleri en ileride ve düşman içinde yalnız kalmışlardı. Ruslar, bölgedeki birliklerine ilaveten Tiflis'ten de bir Sibirya Kazak süvari tugayı ile takviye ettikleri kuvvetleriyle Ardahan'ı geri almak üzere taarruzlara başlamışlardı.

Bu durum Ardahan'da bulunmakta olan Deli Halid ve gönüllü müfrezesinin tamamen çembere alınarak imha edilmesi tehlikesini doğuruyordu. Deli Halid'e kalsa, o, burada sonuna kadar kalır ve kanının son damlasına kadar vuruşarak terk etmezdi. Ancak korunacak, kurtarılacak daha çok vatan toprağı ve o topraklarda zulüm altında inleyen, imdat bekleyen daha çok Müslüman Türk insanı vardı. O da gönüllü kahramanlarıyla birlikte, başka bir zamanda gene hesaplaşmak üzere Ardahan'dan çıkarak, kendisini takip eden üç zırhlı süvari taburundan oluşan düşmanla vuruşa vuruşa yeniden Artvin, Milo, Yusufeli bölgesine, çekilmek zorunda kalmıştı.

Ardahan'a taarruz edilirken, kuvvetlerimiz 4000 civarında personelden oluşuyordu. Çekilirken bu kuvvet 2500 kişiye kadar düş-

müş, bir top kaybedilmişti. Bazı gönüllüler dağılmış, bir çok gönüllü askerimiz de soğuktan donarak şehit olmuştu.[4]

Halid Bey'in çekilmesinden sonra, 4 Ocak 1915'te, yaptıkları bir baskınla Ardahan'ı tekrar işgal eden Ruslar, Çıldır'dan Göle'ye kadar bütün Türk köylerinde, *"Türkler'in gelişini alkışladınız"* diye silahsız ahâliyi, çoluk çocuk demeden katliama başladılar. Ruslar, 1915 başından itibaren üç ay Kars ilindeki silahsız müslüman ahâliyi kırıp, sindirmekle uğraştı. En az 40.000 Türk katledildi.[5]

[4] Mareşal Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 80

[5] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1998, s. 14.

BÖLÜM-6

Doğu Karadeniz Cephesi ve Deli Halid

"Yüzbaşı Halid, altı hudut taburu ve Teşkilâtı Mahsusa ile bu önemli istikameti, 40-45 Rus taburu karşısında bir yıl korudu."

Mareşal Fevzi Çakmak

MÜSLÜMAN Türk için, Batı ve Güneyle birlikte bir de Doğu Cephesi açılmıştı. Bugün, anlaşılamaz bir şekilde arka plana atılmış olan Birinci Dünya Savaşı'ndaki Doğu Cephemiz hakkında oldukça sınırlı bilgi vardır. Halbuki Doğu Cephesi, bu büyük savaşın geneli içinde oldukça önemli bir konuma sahipti.

Balkan Savaşı'ndan yeni çıkılmış, henüz hazırlıklar tamamlanamadan ve yaralar tam sarılamadan büyük bir mücadele ve özveri ile yedi ayrı cephede savaşılmıştır. Ancak bu cepheler içinde en zorlusu Doğu Cephesi'nde verilmiştir. Çünkü Doğu Cephesi'nde düşmanların yanı sıra iklim ve coğrafi koşullarla da mücadele edilmek zorunda kalınmıştır.

Aynı zamanda, yığınaklanmanın yapıldığı bölgelerde temizlenme imkânları çok kısıtlı olduğundan bit salgını başlamış, bu nedenle, başta bitle geçen hastalıklar lekeli tifo (tifüs) ve hummayı racia (tekrarlayan yüksek ateş) olmak üzere karahumma (tifo), dizanteri, kolera, çiçek, incimad (donuk), tetanos, yılancık, sıtma, frengi, gibi salgın hastalıklarda ordumuzu oldukça yıpratmıştır.[1] Düşünün ki; Sarıkamış Harekâtı'nda Kolordu ve daha sonrada 3. Ordu Komutanı olarak görev yapan Hafız İsmail Hakkı Paşa bile tifüsten vefat etmiştir.[2]

---

[1] Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1941, s. 78.

[2] Hülya Toker-Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademe-*

Doğu Cephesi; son iki asırda olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'nda katıldığımız diğer bütün cephelerinde hep savunmada (Çanakkale bir savunma mucizesidir) olmamıza rağmen, neredeyse Kafkaslar'ın tamamını yeniden fethettiğimiz, asırlar sonra, ilk defa başarılı bir şekilde taarruzlar icra ettiğimiz bir cephe olmasıyla, ayrıca ilgi ve dikkate değer görülmeliydi. Bu taarruzlar neticesinde 16. asırdaki III. Murat döneminden sonra, ordularımız yeniden bütün Kafkaslar'ı fethetmiş ve Hazar Denizi kıyılarına ulaşmışlardı.*

Doğu Cephesi'nin bütünü içinde ise, gene nedense, pek dile getirilmeyen, anlatılmayan ve anlatılmadığı için de günümüzde pek bilin(e)meyen bir Doğu Karadeniz Cephesi açılmıştı.

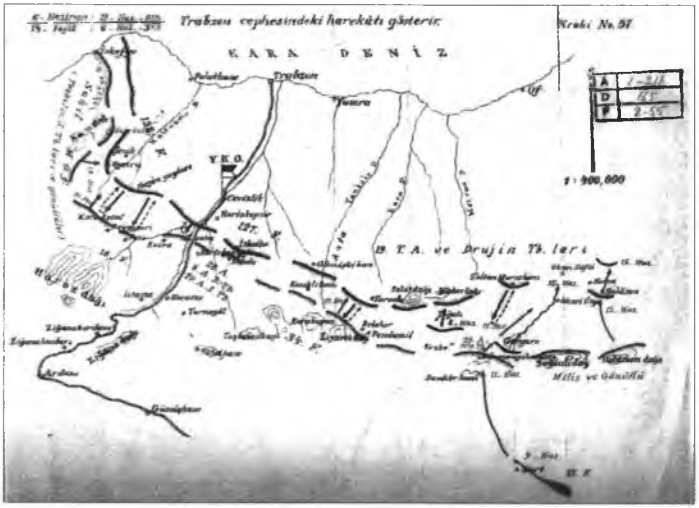
Müslüman Türk'ün iki-üç asırdan beri amansız düşmanı olmuş Rus, peşinde koştuğu hedeflerinden vazgeçmemişti. Timur'un Altınordu Devleti'ni yıkmasıyla, Orta Asya'da ortaya çıkan kuvvet boşluğundan istifade ederek devletini kurduğu günden itibaren, Çar Deli Petro'nun koyduğu, rüyalarını gördüğü, sıcak denizlere inmek ve dünya devleti olmak en büyük hayali ve hedefiydi. Bu hedefin önündeki tek engel ise Devlet-i Âli ve Müslüman Türk idi.

Rus plânı, batıdan Çanakkale zorlanırken, Karadeniz'de kesin bir deniz hakimiyeti kurarak, Boğazları ve Anadolu'yu, Karadeniz'den de, özellikle Trabzon ve Çoruh Vadisi üzerinden zorlayarak ele geçirmekti. Şimdi bu hedefine ulaşabilmek için çok daha kalabalık kuvvetleriyle, Kafkaslardan Batum, Artvin üzerinden, yanma kattığı Gürcüler, ama özellikle gözü dönmüş cani Ermenilerin öncülüğünde ilerliyor, bu sefer gözünü Müslüman Türk'ün kalbine, İstanbul'a dikmiş olarak bütün gücüyle saldırıyordu.

---

deki Komutanların Biyografileri, Cilt:3, Genkur ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 6-7.

* 3 Mart 1918'de Sovyetler Birliği ile yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'yla, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Çarlık Rusya'sına bırakılan üç Türk vilayeti (Kars-Ardahan-Batum) Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir. Türk Ordusu 3 Nisan'da Ardahan'ı, 14 Nisan'da Batum'u, 26 Nisan'da Kars'ı, 15 Mayıs'ta Gümrü'yü, 21 Mayıs'ta Iğdır'ı geri almış, ve 26 Mayıs'ta Karaköse'yi kurtarmıştır. Daha sonra da 8 Haziran'da Tebriz ve Gence'yi, 30 Temmuz'da Rumiye'yi, 15 Eylül'de Bakü'yü, 6 Ekim'de Derbent'i, 8 Kasım'da Hazar Denizi kıyısındaki Petrofski (Mohaçkale'yi) işgal etmiştir. (Hakkı Altmbilek-Naci Kır; *Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.2, Birinci Kitap, Gnkur. Basımevi, Ankara,1993, s. 451-452).

Deli Halid ve onun muzaffer gönüllü kahramanlarına bu sefer de; Ruslara karşı Doğu Karadeniz geçitlerini tutmak, Çoruh vadisini tıkayarak, Trabzon-Erzurum hattına kadar dayanabildikleri kadar dayanmak, Rusları oyalayarak yavaşlatmak, azami zayiat verdirerek geciktirmek, böylece düzenli ordu birliklerimizin savunma hazırlıklarını tamamlayabilmesi için zaman kazandırmak vazifesi düşmüştü.

Müslüman Türk evladı, Doğu Karadeniz'de; Çoruh Vadisinde, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt'ta başta Ruslar olmak üzere, Ermeni ve Pontuscu Rumlara karşı eşsiz kahramanlıklar göstererek destanlar yazmıştı. Bu eşsiz destanları yazan en önemli kahramanlarından biride, gönüllü birlikleriyle Deli Halid idi. 16 Ocak 1915'te, Deli Halid ve gönüllüleri, Ardahan'dan Artvin'e çekilmişler, buradan Rus Müfrezelerine vur-kaç taktiğiyle akınlar düzenliyorlardı. 5 Şubat'ta Ruslar'ın Artvin'e yaptıkları taarruzları geri püskürttüler. 22-23 Şubat'ta yapılan taarruzlarda yine Rus Kuvvetlerini bozguna uğrattılar.[3]

[3] Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Gnkur. ATASE ve Gnkur. Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Gnkur. Basımevi, 2005, s. 80.

Teşkilât-ı Mahsusa emrinde Artvin bölgesinden, çete kurarak savaşlara katılan kahramanlardan ismine ulaşabildiklerimiz, Murgullu İmamzade Mehmet Efendi (Mehmet Edip Din), Artvinli Çoşkunoğlu İsmail Ağa, Artvin Korzullu Yolustasıoğulları'ndan emekli Jandarma Binbaşısı Yusuf Rıza Bey, Seyitler köyünden Kadir Ağa, Artvin Çarşı İmamı Hafız Hasan (Binatlı Hoca), Sirya (Zeytinlik) köyünden Keşoğlu Yusuf Ağa, Ardanuç Müker Köylü Nazım Efendi Şavşat/Savaş köylü Ali Ağa.[4]

Artvin'deki bu gönüllü kuvvetlerin silah, cephane vs. yönlerden desteklenmesi ve organizasyonu için Yusufeli önemli bir üs durumunda idi. Yusufeli'nin çeşitli köylerinde kurulan gönüllü milli kuvvetler de Artvin bölgesindeki savaşlara katılmışlardı. Yusufeli gönüllü birliklerinin en kalabalık ve önde geleni Nusuncur/Lüsuncur (Çamlıca/Değirmentaşı) köyünden Molla Sabit Bey'in komutasındaki kuvvetlerdi. Diğer bir gönüllü Yusufeli birliği olan ve "Hod Çetesi" olarak anılan birlikle beraber Şavşat'ın Ruslar'dan kurtarılmasını sağlamışlardı. Yusufeli'li Mustafa Çavuş ile Hod'lu Altunoğlu Mahmut ve Ali onbaşı emrinde bulunan 30 kişilik bu birlik, Rusların Ardahan'a doğru kaçarak boşalttığı Şavşat kasabasını korumaya almışlardı. Daha sonra Şavşat'ın savunmasını üstlenmek üzere Yusufeli'li Sabit Bey emrinde 200 kadar silahlı gönüllü kasabaya gelerek Sahara geçidini tutmuşlardı. Sahara geçidinin savunulmasında Sabit Bey kuvvetleri ile Yavuzköy halkı büyük yararlılıklar göstermiş, Sahara savunması, 1915 Mart ayı sonuna kadar devam etmişti.[5]

Bu sefer Ruslar kıyı bölgesinde 30 taburluk bir kuvvet toplamış, denizden gemilerinin ateş desteğiyle, 28 Şubat'ta Hopa'yı, 14 Mart'ta Arhavi'yi almış, Artvin'i kuşatarak taarruzlarının şiddetini artırmışlardı. Deli Halid ve 1500 mevcutlu müfrezesi bu şiddetli taarruzlar karşısında Artvin'i 15 gün ve gece savundular. 28 Mart'ta Milo'ya çekilmek zorunda kaldılar. Milo'da da altı gün daha dayanarak, 4 Nisan 1915'te, Göldağ-Cicim hattına çekildiler. Bu sırada bölgedeki Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllü müfrezelerinin liderlerinden, Bahaattin Şakir Bey Erzurum'a, Yakup Cemil Bey de Bitlis'e gittikle-

[4] www.yusufeli.gov.tr, Yusufeli Tarihi.

[5] www.yusufeli.gov.tr, Yusufeli Tarihi.

rinden bütün gönüllü müfrezeler "Milo Müfrezesi" adı altında Deli Halid'e bağlanmıştı.[6]

8 Nisan 1915 günü, Halid Bey komutasındaki Milo Müfrezesi, Yusufeli'nin İşhan köyünü işgal ederek Demirkent yaylalarında Rus kuvvetlerini durdurdu. Ruslar Çoruh nehrinin sağ taraf köylerini işgal etmişlerdi. Deli Halid, işgal edilen köylerin halkını Çoruh'un sol tarafına geçirip emniyetle göç etmelerini sağladıktan sonra, bu sarp bölgedeki Çoruh Nehri'nin tek geçit yeri olan ahşap Demirkent köprüsünü yaktırarak birliklerimizin ve muhacir durumuna düşmüş halkımızın zaman kazanmasını sağladı. Kuvvetlerimiz, Çoruh Nehrinin yatağı boyunca hem muhacir halkımızı koruyorlar, hem de Ruslar'la savaşarak oyalıyorlar, zayiat verdiriyorlardı. Müfrezemizden de şehit, yaralı ve soğuktan donarak çok sayıda zayiat verilmiş, ancak, pes etmemişlerdi. Keldağ Geçidi-Damlakürün çizgisinde her türlü yokluk, hastalık, cephanesizlik ve eksi 30'lara varan soğuğa rağmen kahramanca savunmalarına devam ediyorlardı.

Deli Halid ve gönüllüleri bu başarıları elde ederlerken mevcutları sadece 2700 personelden ibaretti ve topları bile yoktu. Yani yaklaşık dört-beş tabur kadar bir kuvvet. Halbuki karşılarındaki Ruslar 40-45 taburluk bir kuvvetle taarruz ediyorlardı. Deli Halid ve gönüllüleri neredeyse bire karşı on kişilik bir kuvvete karşı savaşıyorlardı, üstelik Ruslar'ın top ve ağır silah bakımından da sayıca çok büyük üstünlükleri vardı.

Bu savaşlar esnasında özellikle Teşkilât-ı Mahsusa'nın halkımız üzerindeki etkili çalışmalarıyla, Rize, Hopa ve Şavşat dağları gayet sarp ve ormanlık olduğundan, bölge halkı düşmanın arkasına geçerek baskınlarla Rus müfrezelerini esir ediyorlardı. Ayrıca, Acara ahalisi, Çoruh Nehri ile Oltu yolu ve Penek (Şenkaya'nın köyü) arasındaki Tavusker (Erzurum Olur'a bağlı bir köy, bugünkü adı Çataksu) arasında yaşayan Türkler de isyan etmişlerdir. Ruslar bu isyanları iki tümen kuvvetle ve ancak vahşice katliamlar yaparak üç ayda bastırabildiler.[7]

Mayıs ayı boyunca Tortum civarında çok şiddetli muharebeler yaşandı. Burada, Deli Halid'in karşısında zırhlı süvarilerden oluşan

---

[6] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 80.

[7] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 80-87

Rus Plaston tugayları bulunuyordu. Birinci Tortum Muharebesi adı verilen bu muharebelerde de Ruslar geri püskürtüldü.[8] Ruslar, 10 Haziran 1915'te kuvvetlerini iki katma çıkartarak bütün cephede şiddetli top ve makineli tüfek ateşleriyle tekrar taarruzlarına başladılar. İkinci Tortum Muharebesi adı verilen bu muharebede, Deli Halid Yusufeli Erkinis'te (Demirkent) Rusları karşıladı ve altı ay boyunca bir daha bu bölgeden taarruz edemeyecek şekilde zayiat verdirerek geri püskürttü.[9]

Tortum civarında cereyan eden; Birinci Tortum (27 Nisan-12 Mayıs) ve İkinci Tortum (10-12 Haziran 1915) Muharebelerinde birliklerimiz başarılı bir savunma yapmıştır. Bu iki muharebede 3000 kişi zayiatımıza karşılık Ruslar 4500 kişi kaybetmiştir.[10] Böylece, Ruslar'ın taarruz harekâtı daha çok güneye, Ağrı-Van-Bitlis-Muş-Malazgirt istikametlerine kanalize oldu. Bundan sonra, bu bölgede, sonbahar ayları boyunca, iki tarafın da sadece keşif muharebeleri yaptıklarını görüyoruz.

Deli Halid, fevkalâde şartlarda elde ettiği bu zaferlerinden dolayı, 23 Haziran 1915'te mümtaz terfiyle Binbaşı oldu.

Her insanın sahip olduğu, düşündüğü ve söylediği fikirler elbette muhterem ve saygıdeğerdir. Ancak, her saygıdeğer fikir, muteber, yani doğru ve geçerli olmayabilir. O fikrin, düşüncenin muteber olması; fikir sahibinin genel anlamda kabul görmüş bilgisi, görgüsü, tecrübesi, ahlâkı ve o konudaki ehliyeti, yaptıkları ve yapmadıklarıyla kıyaslanmalı, ölçülmelidir.

Fevzi Çakmak; 9 Eylül 1922'de, Yunanın denize dökülüp, İzmir'in kurtarılmasına kadar, bütün ömrü Balkanlar'dan Kafkaslar'a, Sarıkamış'tan, Filistin'e kadar düşman karşısında cephelerde geçmiş, üç kardeşinden ikisini, biri Balkan, birini de Çanakkale'de şehit vermiş, Harbiye Nazırlığına kadar yükselmiş bir vatansever. Bir asker olarak, rütbe ve kıdemce M. Kemal'den üst rütbede ve daha kıdemli olmasına rağmen, ondaki idari ve askeri dehayı görerek emrinde çalışmayı kabul eden yüce bir gönül sahibi.

---

[8] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 80-87

[9] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 92-98.

[10] Özlem Demireğen-Alev Keskin-Fatma İlhan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Genkur. ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Genkur. Basımevi, Ankara, 2011, s. 8.

İstiklâl Savaşımızda Genelkurmay Başkanı olarak icra ettiği başarılı çalışmalar sebebiyle, bizzat, M. Kemal'in teklifi ile, o şanlı Birinci Meclis tarafından oybirliği ile Müşir yani Mareşalliğe terfi ettirilmiş, M. Kemal'den başka Cumhuriyet tarihimizin tek Mareşali (günümüze kadar başka bu rütbeyi alabilen olmamıştır), Cumhuriyetin ilânından sonra da, 22 sene boyunca Türk Ordusunun Genelkurmay Başkanlığını yapmış, Rusça, Fransızca, İngilizce, Almanca, Farsça, Arapça, Arnavutça ve Sırpça olmak üzere tam sekiz yabancı dil bilen[11] bütün milletinin saygı ve sevgisini hak ederek kazanmış kahraman bir komutandır. Dolayısıyla, dile getirmeye çalıştığımız nitelikleri itibarıyla, Mareşal Fevzi Çakmak'ın askerlikle, cephelerle, ilgili söyledikleri, fikir ve düşünceleri, bizim için, doğru önemli, saygıdeğer, muteber ve geçerli sayılmalıdır.

Fevzi Çakmak Paşa, 1935 senesinde, İstanbul'da, Harp Akademileri'nde, geleceğin kurmay subayları ve kumandanlarına, bizzat kürsüden ve tahta başında verdiği "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi" isimli oldukça ayrıntılı yedi konferansta, Deli Halid'in kahramanlıkları ve başardıklarıyla ilgili olarak şu tespiti yapıyor:

> *"Artvin'den Çoruh vadisini takip ederek çekilen milis müfrezelerine Yüzbaşı Halid Bey komuta ediyordu. Yüzbaşı Halid altı hudut taburu ve Teşkilâtı Mahsusa ile Artvin'in güneyinde Çoruh vadisindeki bu önemli istikameti, 40-45 Rus taburu karşısında bir yıl korudu. Daha sonra bu müfreze Çoruh Müfrezesi adını aldı."*[12]

Burada şu tespiti yapmamız gerekir ki; tarih kitaplarında bu tür büyük cepheler, harpler anlatılırken, genellikle ordu, kolordu veya tümen gibi büyük birliklerin komutanlarının adları zikredilir. Mareşal Fevzi Çakmak'ın, Doğu Cephesi'ni anlatırken, gönüllülerden oluşturulmuş bir alayın Komutanı, henüz bir Yüzbaşı olan Deli Halid'den bu şekilde övgüyle bahsederek bizlere ve gelecek nesillere aktarması, Allah'ın (c.c), milletin ve tarihin huzurunda, gerçek bir kahramanın hakkını tespit ve teslim etme adına, son derece doğru, vefalı, kadirşinas, hamiyetperver bir tutum ve davranıştır. Mareşal böylece kendine yakışanı yapmıştır.

---

[11] www.atam.gov.tr/dergi/sayı-16/fevzi-cakmak.

[12] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 82.

Türk Milleti açısından, I. Dünya Savaşı'nda, 1915 senesinin genel fotoğrafına baktığımızda şunu görürüz. Ordu birliklerimiz, güneyde, Irak, Filistin, Kanal cephelerinde İngilizlerle, Çanakkale'de hem İngiliz hem Fransızlar'la savaşıyorlar. Eğer Deli Halid gönüllü kahramanlarıyla bir sene boyunca yokluklar içinde, karlar, buzlar içinde, büyük kahramanlık ve fedakârlık göstererek, kendinden on kat daha fazla Rus kuvvetlerini Doğu Karadeniz'de durdurmamış olsa, önlerinde başka engel bulunmayan Ruslar bütün Anadolu'yu işgal edebilecek, İstanbul'a ve Boğazlar'a dayanacaklar ve Çanakkale'de de ordumuz iki ateş arasında kalıp tehlikeye düşebilecekti. Allah korusun bütün Türk Vatanı işgal edilebilecekti!

İşte Deli Halid bu tehlikeyi önleyerek, vatanın nasıl sevilebileceğinin, her türlü yokluğa rağmen vatana ve millete nasıl hizmet edilebileceğinin emsalsiz örneklerinden birisidir. Dolayısıyla, tarihimizi anlatan kitaplarımızda, ama özellikle İnkılap tarihi kitaplarımızda, bu gerçeklerle birlikte anlatılmalı ve ona ayrı bir yer verilmelidir. Okullarımızda çocuklarımıza, gençlerimize, onun hayatı, yiğitliği, vatanseverliği, kahramanlığı, fedakârlığı anlatılmalı, öğretilmelidir.

Deli Halid'in sonraki yıllarda, gerek Birinci Dünya Savaşı'nın devamında Doğu Cephesi'nde ve Kafkaslar'da, gerekse İstiklâl Harbi'nde hem Doğu, hem Batı Cepheleri'nde yaptıklarını, başardıklarını da anlatmaya çalışacağız. Ancak, sonraki yaptıkları, başardıkları olmasaydı bile, sadece bu cephede başardıklarıyla bile, Deli Halid, çok büyük ve gerçek bir kahramandır. Türk kahramanları resmî geçidinde, bir vefa borcu olarak adı en başlarda anılması gereken gerçek bir kahramandır.

BÖLÜM-7

Kopdağı, Bayburt Savunması ve Deli Halid

İnançsız yürekte her alev söner,
İnançla yenmiştik, biz kara bahtı.
Kale gibi yürürdü önümüzde,
Gülleye poyraza karşı,
Kopdağı'nda kopan mahşer günümüzde,
Vatan için gönlü deli, Halid Paşa...

Yahya Akengin

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'nda Milletimiz adına mucizevi bir şekilde yazılmış üç tane büyük destan vardır. Bunlardan birincisi ve en çok bilineni Çanakkale Zaferi'dir. Savaşa katılan büyük devletler, bu dünya savaşının iki senede biteceğini tahmin etmişler; stratejik, siyasi ve ekonomik planlarını bu beklentiyle yapmışlardı. Ancak, Türk Milleti'nin Çanakkale'de bütün tahminleri altüst eden şanlı direnişi, I. Dünya Savaşı'nın planlanandan iki sene daha fazla uzamasına sebep olmuş, bütün planları bozmuştur.

Nazım'ın ifadeleriyle, "Dörtnala gelip uzak Asya'dan, Akdeniz'e bir kısrak başı gibi uzanan bu aziz Memleketimizin" en batı ucunda, Haçlı; İngilizi, Fransızı, Anzakı, Hindusu, Yahudisiyle bir olmuş, küçücük bir kara parçası olan Gelibolu ve Çanakkale'de, kelimenin tam anlamıyla hayasızca, sırtlanlar gibi saldırıyor, Müslüman Türk'ün kalbi Anavatanı ele geçirilmeye çalışılıyordu. Bir buçuk milyondan fazla insanın küçücük bir bölgede, Gelibolu'da, ölümüne boğuştuğu öyle bir cehennemdi ki burası, metrekareye beş bin mermi düşüyor, mermiler bırakın iman dolu gövdeleri, bazen havada birbirlerini deliyordu. Sadece Türk'ün değil, bütün dünyanın kaderini belirleyecek bu orantısız savaşta, Haçlı'nın çelik kaleleri,

Müslüman Türk'ün iman dolu göğsüne çarpıyor, üstün teknolojiye sadece iman ve vatan sevgisi karşı koyuyordu.

Bütün âlemin savunmadan bile ümidini kestiği bir zamanda, Türk'ün karşı taarruzu başlıyor, başta Mustafa Kemaller, Cevat Çobanlılar, Fevzi Çakmaklar, Kâzım Karabekirler olmak üzere, ileride, Türk İstiklâl Harbini zafere ulaştıracak büyük kumandanlar, stajlarını burada, bu cehennemde, bir mucizeyi gerçekleştirerek tamamlıyorlardı.

Vatana kurban olsun diyerek, anaları tarafından şaçlarına kınalar yakılarak cepheye uğurlanan Türk evlatları, bu kıymetli, fedakâr kumandanlarının emir ve komutasında, bütün Müslümanların, mazlumların dualarıyla, her türlü yokluğa rağmen, şanlı ecdadına lâyık destanlar yazıyorlardı. Mehmet Akif'in ifadesiyle, *"gömülse tarihe sığmayacak, kanlarıyla Tevhid'i kurtaran"* kahramanlar olduklarını, istiklâl ve hürriyet uğrunda canını esirgemeyen bir millet olduğumuzu bir kere daha bütün cihana ispatlıyorlardı. Çanakkale geçilemezdi...

Bütün dünya, Doğulusu-Batılısı, Kuzeylisi-Güneylisi, Müslümanı-Hristiyanıyla gözünü, kulağını buraya dikmiş, kimi merakla, kimi endişe ile sonucun ne olacağını bekliyordu. Haçlılar, aynı zamanda bir başka cepheden, Filistin, Irak, Suriye'den de saldırılarına devam ediyorlardı. Sonuçta, bu bir dünya savaşıydı ama gerçek anlamda ortadan kaldırılmak istenilen ise sadece Osmanlı'ydı.

İngiliz ve Fransızlar, Çanakkale'den, önce Boğazlar ve İstanbul'u, ardından Anadolu'yu ele geçirmek için saldırırlarken, ve bütün dünyanın dikkatleri Çanakkale üzerinde toplanmışken; Ruslar ise, önce Anadolu sonra Boğazları ve İstanbul'u ele geçirmek için sayıca ve silahca bize karşı çok üstün kuvvetlerle, Doğu'dan saldırmaya devam ediyordu.

Yaklaşık bir seneye yakın süren, Türk'ün mucizevi zaferiyle, iki taraftan 500.000 civarında kişinin zayiatıyla, sonuçlanan Çanakkale Savaşları'nı anlatan yerli, yabancı çok kaynaklar var günümüzde. Ancak, Çanakkale Muharebeleri'nde pek bilinmeyen, gündeme ge(tiri)lmeyen çok önemli bazı yönler bulunuyor. Bunlardan iki hususu kısaca ifade etmekte fayda görüyorum.

Birinci husus: Gelibolu'da, Çanakkale'de 1915 yılı boyunca, 252.408 zayiat verdik. Bu zayiatın bir kısmının sebebi kimyasal gaz idi. Çünkü burada, İngilizler tarafından kimyasal gaz da kullanılmış-

tı! İngiltere Donanma Bakanı Churchill, Çanakkale'de İngiliz ordusunun bir türlü başarılı olamayacağını görünce, İngiliz Avam Kamarası'nda *"Türk askerlerini bu kez zehirli gaz ile öldürmeyi"* teklif etmişti. Buna, insanlık adına karşı çıkan İngilizler'e ise şöyle cevap vermişti Churchill: *"Biz insanları zehirlemeyeceğiz ki. Siz Türkler'i insandan mı sayıyorsunuz? Onlar köpek ve domuz gibi ancak hayvan sayılabilir!"*[1]

Günümüzde bütün dünyada çok hassas bir konu olarak kimyasal silahlar bu kadar gündemdeyken; Türk Evlâdı, özellikle Churchill icadı "V" harfiyle zafer işareti yapanlar, Churchill'in bu tutumunu ve sözlerini hiçbir zaman aklından çıkartmamalıdır.

İkinci husus: Yahudiler'in İngiliz ve Fransızlar yanında Çanakkale'de bize karşı savaştıklarıdır. İsrail Devleti'nin kuruluşuna varan uluslararası siyasal, hukuksal gelişmeler içinde büyük önem taşıyan ve Yahudi milletine Filistin'de bir yurt verilmesi ifadesinin ilk kez yer aldığı uluslararası metin, İngiltere Dışişleri Bakanı tarafından yayımlanan 1917 Balfour Bildirgesi'dir.

Osmanlı Devleti'ne karşı gönüllü Siyonistlerden oluşacak birlikler kurarak çarpışma ve böylece müttefikler nezdinde prestij kazanarak İsrail Devleti'nin kuruluşuna kapı açan kişi ise Vladimir Jabotinsky'dir.* Jabotinsky, 1909'da Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelerek 31 Mart Ayaklanması'm bastırmasından sonra İstanbul'a gelmiş, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasal gelişmeleriyle yakından(!) ilgilenmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunun Osmanlıların aleyhine olacağını gören ve Osmanlı Devleti'nin kurtlar sofrasında paylaşılacağını, bu paylaşımda Yahudiler'in de bulunması

---

[1] *Semerkând Aylık Dergisi*, Aralık 2013 tarihli, 180nci sayı

* Siyonist önder ve gazeteci. Asıl adı Ze'ev'dir. İsrail Devleti'nin kurulmasında önemli bir rol oynayan militan Siyonist Revizyonist hareketin kurucusudur. 1903'te hem yazılarıyla, hem de çok etkileyici konuşmalarıyla Filistin'de bir Yahudi ulusal devletinin kurulması yolunda Siyonist görüşler savunmaya başladı. 1920'de Filistinli Araplara karşı savaşmak üzere "Haganah" adlı Siyonist askeri örgütü kurdu ve yönetti. Şeria Irmağının iki yanında bir Filistin Yahudi devleti kurulmasını savundu. Göç yoluyla bölgede bir Yahudi çoğunluğun oluşturulmasını önerdi, Yahudiler'in sürekli ordunun parçasını oluşturacak biçimde meşru savunma amacıyla askere alınmasını istedi. 1940'ta Siyonist Revizyonist Parti'nin gençlik örgütü Betar'ı ziyaret etmek için gittiği ABD'de kalp krizi sonucunda öldü. 1940'larda Filistin'de etkinlik gösteren "Irgun Zvai Leumi" adlı Yahudi örgütünü oluşturan yandaşları sonradan Herut (Özgürlük) Partisi'ni kurdular.

gerektiğini düşünen Jabotinsky, İngiltere ve Fransa'nın yanında Osmanlılar'a karşı yer almak suretiyle Filistin'de Yahudilerin hayallerinde olan İsrail Devleti'nin kurulmasının hesaplarını yapmıştır.[2] Bu sebeple de gönüllü siyonistlerden oluşturulan iki Yahudi katırlı alayıyla bu savaşa katılmışlardır.

Çanakkale Savaşlarıyla ilgili pek bilinmeyen bu hususlara kısaca değindikten sonra nedendir bilinmez, milletimiz tarafından yazılmış olan diğer iki destan da maalesef neredeyse hiç duyu(ru)lmadığından pek bilinmemektedir.

Bunlardan birisi de, "Kut-ül Ammare Zaferi"dir. Bu zafer, Halil Paşa komutasındaki birliklerimiz tarafından, 29 Nisan 1916'da, bugünki Irak'ta bulunan Kut-ül Ammare'de, başlarında tümen komutanı General Towhsend olmak üzere, yaklaşık 13.500 kişilik bütün bir İngiliz tümeninin esir alınmasıdır. İngilizler Kut-ül Ammare'de sıkışıp, Türk Ordusu'nun kuşatmasından kurtulamayacaklarını anlayınca, kendileri gibi olduğu zannıyla, tiynetleri gereği, kabul edeceğini düşünerek, Halil Paşa'ya, önce bir, sonra iki sandık altın (yaklaşık iki milyon sterlin) rüşvet teklif etmişlerdi. Ancak, Halil Paşa'dan şu destansı red cevabını almışlardı: *"Baltacı devirleri geride kaldı."*[3]

Bu müthiş zafer üzerine Halil Paşa'nın ordusuna yayımladığı şu mesajla bu konuyu bitirelim.

> *"Arslanlar! Bütün Türklere şeref ve şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın güneşli semasında şehitlerimizin ruhları sevinçle gülerek uçarken, ben de hepinizin pak alınlarından öperek cümlenizi tebrik ediyorum. Ordum, gerek Kut karşısında ve gerekse Kut'u kurtarmaya gelen ordular karşısında 350 subay ve 10 bin erini şehit vermiştir. Fakat buna karşılık bugün Kut'ta 13 general, 481 subay ve 13 bin 300 er teslim alıyorum. Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri de 30 bin zayiat vererek geri dönmüşlerdir. Şu iki farka bakılınca, cihanı hayretlere düşürecek kadar büyük bir fark görülür. Tarih bu olayı yazmak için kelime bulmakta müşkülata uğrayacaktır. İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı birinci zaferi Çanakkale'de, ikinci zaferi burada görüyoruz."*[4]

---

[2] *Semerkând Aylık Dergisi*, Aralık 2013 tarihli, 180nci sayı

[3] Taylan Sorgun, *İttihad ve Terakkiden Cumhuriyete Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2003, s. 138.

[4] 91. Yıldönümünde Kut-ül Ammare Zaferi, www.TSK.mil.tr.

Diğer bir destan ise, bizim de asıl mevzuumuz olan Ruslar karşısında yazılmış bir destandır. Bu destan *"Kop Dağı-Bayburt Savunması"*dır.

Rusya, Musul ve Halep vilâyetlerini de içine alacak şekilde bütün Türkiye'yi kendi iradesi altına almak istiyordu. Ancak, Konya-Antalya-Muğla illerini İtalya'ya; Suriye ve Irak'ı da Fransa ve İngiltere'ye bırakmaya razı oluyordu. Bunun için Ermenistan adında Çukurova'da, Türkiye adıyla da İzmir ilini de içine alan Orta Anadolu'da kendine bağlı birer hükümet kurmak istiyordu. Sinop'a kadar bütün Karadeniz sahillerini ve art bölgesini, Boğazlar'ı ve Doğu Anadolu'yu doğrudan doğruya Rusya'ya katmak arzusundaydı. Bu hedeflerini gerçekleştirmek için Kafkaslar'dan itibaren iki istikametten birden taarruza başladılar. Bir istikamet Sivas Başyaylası'na (Sivas) ulaşan Doğu Beyazıt, Bitlis Vadisi, Muş istikametidir. Diğeri de bizim mevzuumuz olan ve Çoruh Vadisi'ni (Artvin-Tortum-Bayburt-Gümüşhane-Erzincan-Sivas) takip ederek yine Sivas Başyaylası'na ulaşan istikamettir.

Anadolu'yu bir insan gövdesine benzetirsek; bu gövdenin üzerinde durduğu iki bacağı vardır. Sivas Başyaylası, Anadolu'nun üzerinde durduğu iki bacaktan Doğu'da olanıdır. Diğer bacağı ise Batı Anadolu'daki Murat Başyaylasıdır (Afyon). Bu iki bacak düşürülmeden Anadolu düşürülemez. Nitekim İstiklâl Harbi'nde Batı bacağı olan Murat Başyaylası düşmesine rağmen, diğer bacağa dayanan Anadolu, tekrar ayağa kalkmayı başarmıştır.

Bizim Sarıkamış harekâtımızdaki başarısızlıktan sonra, Ruslar büyük (188.000 kişilik) kuvvetleriyle, Çoruh Vadisi'nden tekrar taarruzlarına başlamışlardı. İşte, Mareşal Fevzi Çakmak'ın, daha öncede ifade ettiğimiz, *"Artvin'den Çoruh vadisini takip ederek çekilen milis müfrezlerine Yüzbaşı Halid Bey komuta ediyordu. Yüzbaşı Halid altı hudut taburu ve Teşkilâtı Mahsusa ile Artvin'in güneyinde Çoruh vadisindeki bu önemli istikameti, 40-45 Rus taburu karşısında bir yıl korudu."* dediği bölgede, 1915 yılı boyunca, Artvin, Şavşat, Milo, Yusufeli, Oltu, Tortum, İspir, Şenkaya'da verdikleri kahramanca mücadelelerle Deli Halid ve gönüllüleri, Ruslar'ı bir yıl boyunca yavaşlatmışlar, büyük zayiatlar verdirerek oyalamışlardı. Ancak, 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine, "muvazzaf ordu birliklerimize göre fazlaca ileride bulundukları ve Ruslar ta-

rafından çember içine alınma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarından", 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nm emriyle Kop Dağı, Bayburt hattına kadar geri çekilmişlerdi.

Deli Halid'in bölgeden çekilmesinden sonra, Ruslar'ın bu bölgeleri süratle işgal etmeye başlamasıyla kaza merkezi ve köylerden kitleler halinde göçler yaşanmaya başlamıştı. Göç eden Müslüman Türkler'den bir kısmı yollarda Ermeni çeteleri tarafından vahşice katledilmişti. Yanlarında erkek olan aileler İspir–Bayburt yolu ile iç bölgelere doğru göç etmişlerdi. Bu göçmenlerden batıda Tokat, Erbaa, Amasya, Merzifon, Sivas, Yıldızeli'ne, güneyde Adana'ya kadar gidenler olmuştur. Göçemeyen bazı kadın ve çocuklar ise dağlara kaçarak mağaralarda yaşamak zorunda kalmışlardı. Göçmenlerden bir kısmı bu bölgelerin kurtuluşundan sonra geri dönmüş, bir kısmı gittikleri yerlerde yerleşip oralarda kalmışlardır.[5]

Deli Halid ve kahramanlarının bir yıl boyunca yaptığı kahramanca mücadeleler süresince, Türk Ordusu da Çanakkale'de zafer kazanmış ve bu zaferi kazandıranlardan birisi olan F. Çakmak Paşa'nın kahraman Gazi 5. Kolordusu da, 1916'da Bayburt'ta görevlendirilmişti. Bu şanlı, savaş tecrübesi en üst düzeydeki Gazi Kolordu'nun burada görevlendirilmesi, hem bölge halkımız hem de askerlerimiz için bir umut kaynağı olmuş, tekbir sesleri ve adeta bir bayram sevinciyle karşılanmıştı. Böylece, Deli Halid'in ve gönüllü kahramanlarının hem yolları, hemde kaderleri, gene Çanakkale Savaşı'nın başarılı kumandanlarından olan Vehip Paşa'nm komutanlığına atandığı 3. Ordu da, Bayburt'ta ve Kop Dağı'nda, F. Çakmak Paşa ve kahramanları ile kesişmiş, birleşmişti.

Mevcut tarihi kaynaklarımızda, maalesef Doğu Cephesi'ndeki sıradan, basit, herhangi bir mevzi savunması gibi gösterilerek birkaç cümle ile geçiştirilen "Bayburt-Kopdağı Savunması," dönemin fotografı bütünüyle incelendiği zaman, burada verilen mücadelenin hem askeri harekât teknikleri, hem lojistik hem de bölgenin coğrafi konumu itibariyle, sıradan, basit, mahallî bir savunma olmayıp, Doğu Cephesi'nin, dolayısıyla Milletimiz'in kaderini etkileyen ne kadar önemli ve destansı bir savunma olduğu gerçeği ortaya çıkar.

Bir kere, Bayburt-Kopdağı Cephesi, askeri harekât türleri açısın-

[5] www.yusufeli. gov.tr

dan incelendiğinde; taarruz, savunma, karşı taarruz, baskın, geri çekilme, oyalama gibi bütün askeri harekât türlerinin başarıyla uygulandığı, araziden de büyük ölçüde istifade edildiği bir cephe olduğu görülecektir.

"Bayburt- Kop Dağı Savunması"nı, Türk tarihinde adı geçen başarılı diğer savunma savaşlarından ayıran ve üstün kılan en önemli fark şudur: Diğer bütün savunma savaşları "Hazırlıklı Savunma" şeklinde yani, önceden hazırlanmış tahkîmatlı mevzilerde yapılmıştır. Halbuki "Bayburt-Kopdağı Savunması" tamamen "Hazırlıksız Savunma" şeklinde sahra tahkimatı ile, yani, her askerin yanında bulunan hafif teçhizat ve arazide bulunabilen malzemelerle acele yapılan mevzilerde icra edilmiştir.

Mareşal F. Çakmak; *"Bayburt müdafaası muvaffak olmuş bir Plevne sayılmalıdır. Plevne ordusu, plan gereğince Orhaniye'ye çekilseydi, başarılı olmuş bir Bayburt olurdu"*[6] diyerek bu savunmanın önemini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Türk Milleti, muvazzaf askeri, gönüllü birlikleriyle, Çanakkale'de olduğu gibi burada da vatan ve millet uğrunda düşmana karşı kahramanca mücadele etmiştir.

Vehip Paşa, *"Bayburt'u ikinci Plevne yapacağım"* demiştir. F. Çakmak *"Bayburt başarılı olmuş Plevne'dir"* diyerek mütevazılık göstermektedir. Fakat, kanaatimizce "Bayburt-Kopdağı Savunması" Plevne'den daha başarılı olmuştur. Çünkü, burada savunmanın yanı sıra çok kararlı ve başarılı karşı taarruzlar, baskınlar da icra edilmiş, en önemlisi de burada savunan birliklerimiz Plevne'de olduğu gibi Ruslara teslim olmamış, emirle ve düzenli bir şekilde geri çekilerek yeni bir savunma mevzii oluşturmuşlardır.

Lojistik açıdan ise, biz savunma için ne kadar hazırlıksız isek, Ruslar taarruz için o kadar hazırlıklıydılar. Birliklerinin ikmâlini daha çabuk sağlayabilmek için, demiryolunu Karaurgan/Sarıkamış'a kadar uzatmışlar, birçok deve nakliye kolları oluşturmuş, ana karargâhlarını Karaurgan'a taşıyarak her tarafla bağlantı ve haberleşme hatları kurmuşlardı. Askerlerine kamuflaj için beyaz kıyafetler, özel kar elbiseleri vermiş, oluşturdukları menzil ambarlarına bol erzak ve cephane yığmışlardı. Rus askerleri koyun postundan topuklarına kadar uzanan kürkler giyiyorlardı. Ayaklarında kalçalarına kadar

[6] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 227

çıkan su geçirmez, soğuk işlemez kalın keçe çizmeleri vardı. Ayrıca vücutlarını sıcak tutmak için cep sobaları vardı.

Bizim ise bırakın özel kış elbiselerini, su geçirmez çizmeleri, askerimizin ayağına giyecek doğru dürüst çarığı bile yoktu. Yiyecek ve cephane ise çok daha kısıtlıydı. Yani aslında, imkânla imkânsızlık, imanla imansızlık savaşacaktı Kop dağlarında!

Kop gazilerinden, Bayburt'lu Arifoğlu Mahmut Canmemiş de; *"Kop'ta sadece düşmanla değil; aynı zamanda, açlık, bit ve soğukla da savaştıklarını"* anlatmıştır. Yine adı geçen gaziden rivayet edildiğine göre *cephede açlık hâdisesi karşısında atların dışkılarından çıkan arpa taneleri temizlenerek kavrulup yenmiş, yine atın sağ tarafını keserek yedikleri* bile vâkî olmuştur.[7]

Bütün bu lojistik eksikliklerin ve imkânsızlıkların yanında bir de kolera salgını tehlikesi baş göstermeye başlamıştı. Vehib Paşa, Deli Halid'e gönderdiği mesajda: *"önemli bir tehlike olan kolera hastalığına karşı, askere aşı yapılması ve bu hastalığa karşı gerekli tedbirlerin derhal alınmasını"* bildiriyordu.[8]

Coğrafi açıdan ise Bayburt ve Kopdağı çok kritik ve stratejik bir konumda bulunmaktadır. Bu mıntıka, Doğu Anadolu'nun kuzey kısmını Karadeniz'e bağlayan Erzurum-Trabzon karayolu güzergahında bulunmakta, Eski çağlardan beri Doğu-Batı ticaretinde önemli bir yere sahip olan ve Tebriz'e kadar uzandığı için "İran Transit Yolu" da denilen tarihî "İpek Yolu" buradan geçmekteydi. Bu güzergâhın en stratejik mevkii ise Kop geçidiydi. Bu geçit, ATASE arşivinde bulunan bir belgede *"menzil hudut-ı asliyesine hakimiyeti itibariyle gerek sevkü'l-ceyş ve gerek tabiyece ehemmiyet-i azimeyi hâizdir"* denilerek, geçidin askerî açıdan önemi üzerinde durulmaktadır.[9]

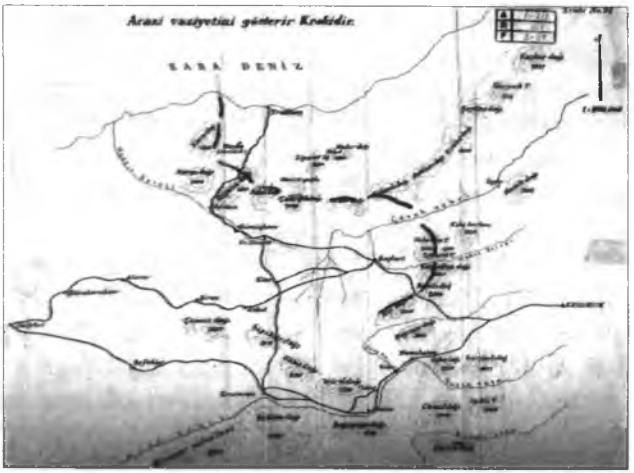
Bu ana güzergâhın batısında Karadağ(1880), Horoz Dağları (2356), doğusunda da Zigana(2510) bulunmaktadır. Çoruh Nehri'nin güneyinde ise bu dağ silsilesine paralel olarak uzayan sıradağlar vardır. Bayburt'tan doğuya doğru Kaledere tepesi (2500), Kılıçtarlasıdüzü (2710), Hortik dağı (3183) istikametinde devam eder. Kaledere Tepesi'nden güneye doğru Ziyarettepe (2400), Kızıloğlan

---

[7] www.atam.gov.tr, 1. Dünya Savaşında "Kop Savunması" ve Ulusal Birliğimiz Açısından Önemi.

[8] ATASE, Arş., Kİ: 5265, D: l-B-40, Fh: 5

[9] ATASE Arş.,Kİ: 5492, D:269, HCI, Fh:1

Dağı (2850), Bahtlı Dağı (2980), Kop Dağı (2600m) silsilesi vardır. Bu dağlarda, ana yolun dışında ulaşımı sağlayabilecek uygun yollar yoktur. Ancak patikalar vardır. Ana yolda her türlü araç işleyebildiği halde, patikalardan yaya insan bazı yerlerde ise ancak katırlar geçebilir ve bu dağlar bu patikalardan ancak dört-beş günde zorlukla aşılabilirdi.

İşte, Ruslar ileri harekâtlarına devam edebilmek ve içerideki birliklerini Trabzon limanından destekleyebilmek, ikmal edebilmek için, Erzurum-Trabzon yolunu ele geçirmek zorundaydı. Biz ise bu bölgede direnmek, dayanmak zorundaydık, çünkü, eğer Bayburt düşer ve Ruslar Suşehri'ni ele geçirirlerse, 3. Ordumuzun durumu çok kötü olacaktı. Ruslar eğer bu taarruzlarında Bayburt'u alabilseler, Çoruh Vadisi'nin harekâtı kısıtlayıcı etkisinden kurtularak, 2. ve 3. Ordularımızın tekrar toparlanmasına fırsat vermeden, Erzincan-Kemah üzerinden kolayca, Sivas Başyaylası'na el atacak, güneydeki 2. Ordumuzu kuşatacaklar, Güneyde Adana, İskenderun ve Batı'da İzmit-İstanbul yolu açılacaktı.

Ruslar'ın bu planlarını fark eden Vehip Paşa, Bayburt'u, Ruslar karşısında ikinci Plevne yapma kararında olduğunu bütün Ordusu'na ve Başkomutanlık'a bildirmişti.[10]

[10] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 199

"Bayburt, Kopdağı Savunması", Bahtlı (Rakım 2980)-Kop (2600) dağlarının bulunduğu bölgede cereyan etmiştir. Binbaşı Deli Halid komutasındaki Çoruh Müfrezesi, Aşkale'nin batısındaki Pırnakapan'dan (Aşkale'ye bağlı köy), Çoruh havzasındaki Karakoç (Erzurum-Pazaryolu'na bağlı köy)-Tiraht'a (bugünkü adı Kozlu) kadar 60 kilometrelik cepheyi örtüyor ve koruyordu. Çoruh Müfrezesi Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1. ve 2. Gönüllü Alayları'yla, Kaleboğazı, Milo, İşhan, Piktir, Sarıgöl Hudut Taburları ve Gümüşhane Depo Taburlarından oluşuyordu. Yani iki alay halinde; 11 tabur, altı top, beş makineli tüfek ve 5011 asker kuvvetindeydi. 1. Alay Masat, 2. Alay Çoruh cephesinde bulunuyordu.[11]

Ruslar, 1916 yılının hemen başında bir kış harbiyle kuvvetlerimizi yenerek, Erzurum'u alıp bir ay dinlendikten sonra Batı'ya doğru harekâtlarına devam etmeyi planlamışlardı. Gerçekten de 16 Şubat 1916'da Erzurum'u almışlar ve birliklerini dinlendirdikten sonra Mart ayının ortalarında yeniden ilerlemeye başlamışlardı. Bir grup, sahilden Of'a; Of'un güneyinden de bir kol Bayburt'a, bir kol da Güney'de Mamahatun'a (Tercan) doğru ilerliyorlardı. General Yudenich komutasındaki Rus birlikleri, Erzurum ve Tercan'ı işgal ettikten sonra, bir taraftan Tercan, diğer taraftan İspir istikametinden Kop ve Bayburt'a doğru ilerliyorlardı.

Bayburt'ta, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edildiğini ve düşmanın Aşkale-Bayburt istikametinde ilerlediğini haber alan bir cami imamı, cemaatı camiide toplayarak etkileyici bir konuşma yaptıktan sonra *"düşmanın Bayburt'u işgal edebilmesi için tek yolun Kop Dağı olduğunu ve öncelikle bu engeli geçmesi gerektiğini"* belirterek, halkı bu bölgenin savunulması için harbe davet etmiştir. Bunun üzerine bölgede oluşturulan milis kuvvetleri Kop Dağı'na hareket ederek oradaki Halid Bey komutasındaki kuvvetlerle birleşip bu savunmadaki yerlerini aldılar.[12]

5 Şubat 1916 günü Türk kuvvetlerinin bir kısmı, dağda müdafaa hattını hazırlarken diğer kısmının Aşkale kanadında çarpışan kuvvetlere katılması için hareket etmeleri emredilmişti. Öte yandan Rus kuvvetleri komutanı karşılarında mukavemet gösterecek Türk kuvveti bulunmadığına kani olacak ki, bütün birliklerini Aş-

[11] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 169-170

[12] Osman Okutmuş, *Kop Dağlarında 6 Ay*. Bayburt, 1955, s. 3-4.

kale'ye yerleştirmişti. 8 Şubat 1916'da diğer bir tabura da Bayburt istikametinde ilerlemek üzere emir verilmişti. Bu taburu, Paşadağı sırtlarına yerleştirilmiş olan, Yüzbaşı Reşit Bey komutasındaki Türk kuvvetleri karşıladılar. İki gün süren şiddetli muharebeler sonunda Rus taburunun büyük bir kısmı imha edildi. Geriye kalan kısmı ise ağırlığını bırakarak Aşkale istikametinde kaçmağa mecbur kaldı. Bu toprakların bir karışının dahi kolayca alınamayacağını anlayan düşman kuvvetleri komutanı, karargâhını Aşkale'de kurdu. Türk kuvvetleride Kop dağlarını müdafaa emrini aldı. Yüzbaşı Reşit Bey, ön mevzilerimizi iyice kuvvetlendirdikten sonra düşman kuvvetlerinin bütün taarruzlarını sonuçsuz bırakarak onlara ağır kayıplar verdirdi. Bu azimli müdafaa beş gün sürdü.[13]

4 Mart 1916 günü Reşit Bey, bölüğünü gösterilen mevzilere yerleştirdikten sonra Kop savunması komutanı Deli Halid Bey ile görüşmüş ve Halid Bey de Reşit Bey'e; *"bundan sonra Çoruh Müfrezesine katılmış olduğunu, almış olduğu emirler gereği, Kop dağlarından Soğanlı dağlarına kadar cephenin uzun müddet müdafaasına devam edileceğini"* söyledi. Halid Bey, Reşit Bey ve emri altındaki diğer subaylarla yapmış olduğu bu görüşmeden sonra artık "Kop Savunması" başlamıştı.[14]

Deli Halid kumandasındaki Çoruh Müfrezesi 14 Mart gecesi yaptığı bir baskınla Rusların öncü bölüğünü perişan etti. Ağır kayıplar verdirdi. Bu bölük askerlerinden bir kısmı esir alındı, çoğu öldü ve birçok hayvan ve silahları ise ganimet olarak alındı.

Ruslar, diğer birliklerimizi geri atarak, 15 Mart'ta Mamahatun'u, 26 Mart'ta Of'u aldılar ve Bayburt'un bütün çevresini işgal ettiler. Ancak, Bayburt'u alamadılar. Mart ayı sonuna kadar özellikle, 20, 22-23, 25, 26, 27, 28 Mart tarihlerinde yaptıkları bütün taarruzlar Deli Halid ve Çoruh Müfrezesi tarafından geri püskürtülmüş, karşı taarruzlarla ağır zayiatlar verdirilmişti.[15]

"Batıda Çanakkale, doğuda Kop Dağları...
Durdurdu düşmanları, değiştirdi çağları.
Türk'ün haklı gururu, gururların en hası...
Tarihe kazılmıştır, Kop Dağı Savunması..."

İlyas Memiş

[13] www.atam.gov.tr, *a.g.m.*,
[14] www.atam.gov.tr, *a.g.m.*,
[15] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 170-172

Günümüzdeki Kop Şehitler Anıtı'nın ilerisindeki "Centürk Sırtları"nda savaşmış olan Gazi Süleyman Çavuş anlatıyor:

"Savaştığımız kış, eski kışların amansız ve dondurucu bir kışıydı. Kar diz boyu, bel boyu değil, Kop'ta adam boyuna varıyordu. Savunma hattındaki yerlerimiz kardan siperli mevzilerdi. Buzlaşmış olan bu mevzilerde donmadan, yılmadan gün, ay saymadan savaşıyorduk. Tüm bir kış burada kaldık. Uzun menzilli savaş yapılamıyordu. Düşman kardan siperlerimize birkaç defa yaklaşabildi. Cep sobalı, giyimli kuşamlı idi onlar. Bizim buz mevzilerimizin en sıcak örtüsü, parça parça olmuş hasırlardı. Bu karda, kışta-kıyamette yeterki onlar Centürk Sırtları'ndan saldırsınlar diye beklerdik. Saldırılar süngü mesafesine yaklaştımı, mazgallardan nefes buğularımız soba dumanı kadar gürleşirdi. Bir hal olur, gözümüzü de duman sarardı. Çıkış bu çıkış olurdu. Centürk'te biz cenk ettik. Vuruşma, süngüleşme, boğuşma, boğazlaşma. Şehit olanlarımız var, hep elleri yumruklaşmış, kaşları çatılmış, dişleri intikam tutkusu ile sıkılmış bir haldeler. Saldırganların ise ölülerinin kolları kalkık, yere uzanmışlardı. Ve ne ilahi bir yöneliştir ki, şehitlerimizin sıkılı yumrukları, hep bunlara doğru dönüktü."[16]

Bu şekilde Çoruh cephesi düşman tarafından söktürülememiş ve Bayburt bölgesinin ilerisindeki muharebe cephesi, sağdan ve soldan ilerleyen Rus birliklerinden 60 kilometre ileride bir çıkıntı teşkil etmişti. 31 Mart'ta Ruslar Hamurgan deresini geçip Küçük dereye ulaşınca bu çıkıntı 70 kilometreye çıkmıştı. Deli Halid ve kahramanları, diğer bölgelerden ilerleyen Rus kuvvetlerinin 70 kilometre içinde kalmışlardı. Ruslar nereden saldırırsa, Deli Halid'in Çoruh müfrezesi orada durduruyor, ağır zayiatlarla geri atıyorlardı. 15 Nisan'a kadar bu durum devam etti. 15 Nisan'da 2600 rakımlı tepe ile Kop Geçidi'ne çekildiler.[17]

"Ey kahraman şehitler, ey hakikat erleri...
Karda, kışta, soğukta, kazdınız siperleri.
Siz ki, o güç şartlarda bir savunma kurdunuz.
Siz ki, düşmanı burda aylarca durdurdunuz."

İlyas Memiş

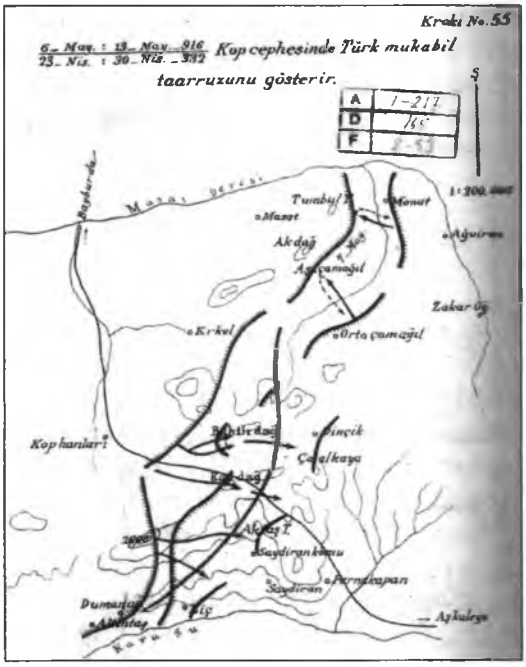
[16] Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, MEB Yayınları, 1993, s. 63-64.
[17] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 172-184

17 Nisan'da başlayan Kop Muharebesi çok çetin oldu. Üç defa hücum ettikten sonra Ruslar Kop Geçidi'ni ellerine geçirdiler ve Kop-2600 rakımlı tepe hattına yerleştiler. Çoruh Müfrezesi'nin 1. Alayı'na komuta eden Alparslan Bey Kop Hanları'na çekilmeye mecbur oldu. Ruslar, Masat Deresi'nin güneyinde Akdağ'a da taarruza kalkıştılarsa da, Milo Taburu tarafından 70 ölü bıraktırılarak geri püskürtüldüler. 18 Nisan'da Ruslar Trabzon'a girdiler. Böylece sahildeki hedeflerine eriştiler. Fakat Bayburt'a henüz pek uzak bulunuyorlardı.[18]

6 Mayıs'a kadar Kop Cephesi'nde kanlı çarpışmalarla Ruslar'ın taarruzları, bizim de savunmamız devam etti. 6 Mayıs gecesi hazırlanan bir baskın kolu, Kop-Bahtlı arasından Ruslar'ın bütünüyle gerisine sızarak, Bahtlı dağındaki bir Rus taburuna baskın düzenledi. Büyük bir kısmını imha ve esir ederek dağı geri aldı. 7 Mayıs'ta düşman Bahtlı baskınına karşılık vermek istediyse de kanlı bir surette uzaklaştırıldı. 8 Mayıs'ta 2600 Rakımlı Tepe'de tutunmaya çalışan düşmana taarruz edildi. Tepede bulunan Rus taburu tamamen sarılarak imha edildi. Beş subay, 250 asker esir alındı. Bir mitralyöz ele geçirildi. Alınan esirlerden, Kop cephesinde, Ruslar'ın 20 taburunun olduğu anlaşılmıştı. Bizim ise tam mevcutlu dört taburumuz bulunuyordu. 9 Mayıs'ta taarruzumuz devam etti. 2600 Rakımlı Tepe ve Kop Geçidi'nde tutunmaya çalışan Ruslar tamamen püskürtülerek 9 subay, 385 asker, 5 mitralyöz daha ele geçirildi. İki günde alman esirlerin sayısı 650'ye erişti.[19] Kaçan Ruslar'ı takip ederek Aktaş'a doğru ilerledik. Ruslar, şiddetli topçu ateşleriyle takip kuvvetlerimizi durduruyorlardı. 12 Mayıs'ta bir Rus Alayı gece baskınıyla Kop-Bahtlı'yı geri aldı. Birliklerimiz karşı taarruzla buraları tekrar ele geçirirken 76 da esir aldı. Bir Rus bölüğü çığ altında kaldı ve tamamen yok oldu. 13 Mayıs sükûnetle geçti. Bu muharebelerde Ruslar en az 10.000 asker ölü ve 1000'den fazla esir vermişlerdir. Bizim kayıplarımız ise; gerek kuvvetlerimizin azlığı, gerekse muharebe hatlarımızın yoğun olmaması ve harp taktiğimiz dolayısıyla Rus kayıplarının ancak yarısı kadardır.[20]

---

[18] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 172-184.
[19] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 172-184.
[20] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 184.

Savaş anılarının en duygulusunu, şimdi kendisinin adıyla anılan Sefer Tepe'de yaşamış, Helva Köyü'nden Sefer Çavuş diyor ki:

"Burada babamla beraber dirsek dirseğe savaştık. Yan yana oluşumuz beni bir acayip etkiledi. Yüreğim körüklendi, ateşlendi sanki. Böyle ateşli ateşli tepe tırmanıyorduk. Kumanda, kır saçlı, kurt asker babamdaydı. Günlerce alınamayan tepe, sıcak bükmesi savaş oyunları ile bir iki saatte alınıyordu. Tepeye çıkarken babam göğsünden yaralanmıştı. Kan bürüyen gözümüzle konu-komşu, tümümüz bütün hışmımızla tepeye çıktık. Bu tepenin alınışını bizden bekleyen Çoruh Müfreze Komutanı'na (Deli Halid'e) babamın kanıyla bayraklaşan gömleğini tepeden sallayarak zafer işaretimizi verdik."[21]

14 Mayıs'tan itibaren Ruslar, Trabzon limanından çıkardıkları yeni takviyelerle Bayburt Cephesi'ndeki kuvvetlerini 70 tabura çıkarmışlardı. Bu bölgede yapılan muharebelerde; birliklerimizin başarılı savunmaları devam etmiş, savunmalarla durdurulan Ruslara

[21] Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, s. 64-65.

karşı taarruzlarla ağır zayiatlar verdirilmiş, binlerce esir ve ganimet alınmıştı. Bu durum karşısında, Ruslar Temmuz ayma kadar, genellikle savunma yapmak zorunda kalmışlardı.[22]

Bu muharebeler sırasında, özellikle gece yapılan baskınlarda, Rus ordularında gönüllü olarak savaşan Ermeni ve Rumlar, Türkçe "Ahmet, Mehmet ateş etme" diye bağırarak askerlerimizi kandırıyorlar ve baskına uğramamıza sebep oluyorlardı.[23]

2 Temmuz 1916'da, Ruslar şafakla beraber yaptıkları baskın ve şiddetli bombardıman sonucunda, Kaledere Tepesi ve Ziyarettepe'yi aldılar. Yapılan karşı taarruzlarla siperleri geri almak mümkün olmadığından, Deli Halid ve Çoruh Müfrezesi ikinci hatta çekilmeye mecbur oldu. 3-7 Temmuz'da devam eden Rus taarruzları durduruldu ve kaybedilen ileri mevziler karşı taarruzlarla geri alındı. Ancak, dört gün devam eden kanlı boğuşmalar neticesinde, Ruslar Akdağ'ı ele geçirdiler.[24]

6 Temmuz'da yapılan bu kanlı muharebelerde, hep en önde, çoğu zaman yaya, bazen katır, bazen at sırtında düşmanla bir er gibi savaşan Deli Halid, çok ağır bir yara aldı. Derhal tedavisi yapılmak üzere cephe gerisine alındı, oradan İstanbul'a ve daha sonra da yedi buçuk ay sürecek tedavisinin devamı için Avusturya'ya gönderildi.[25] Burada Viyana'da tedavisine devam edilecekti.

Deli Halid'in ağır yaralanarak tertemiz kanının toprağa akmasından ve cepheden tahliye edilmesinden sadece 10 gün sonra Bayburt düştü. Çok sevdikleri, saydıkları, hep en önlerinde, yağan mermi ve güllelere aldırmadan çarpışan, onlarla aynı şartları paylaşıp, yediklerinden yiyen, yiyemediklerini yemeyen, giydiklerinden giyen, giyemediklerini giymeyen, onlarla üşüyen, onlarla ısınan bu efsane kahraman komutanlarını, babalarını, ağabeylerini, liderlerini gözyaşları ve dualarla uğurlayan Çoruh Müfrezesi, daha büyük şevkle, azimle, 10 gün daha Ruslar'a kan kusturmaya devam etti, bütün taarruzlarını iman dolu göğüslerinde durdurdular. Çünkü, sevgili komutanları götürülürken, o ağır yaralı halinde bile, buraları on-

[22] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 185-198.

[23] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 186.

[24] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 198-200.

[25] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s. 2.

lara emanet etmiş, *"düşmana sırtınızı dönerseniz, sizlere hakkımı helâl etmem"* demişti.

Bayburt'ta hâlâ Deli Halid'in kahramanlıkları bir efsane gibi; *"Düşman üstüne giderken hep Fetih Suresi'ni ezberden okurmuş, bu yüzden düşman kurşunu ona işlemezmiş. Çatışmalar bitip, ön saflardan geriye döndüğünde, elbisesini silkelermiş ve üzerinden düşman mermileri dökülürmüş"* diye anlatılmaktadır.

Deli Halid'in tedavisi için cepheden götürülmesinden sonra; onun Çoruh Müfrezesi, karşısına gelen bütün Rus taarruzlarını başarılı ve kanlı bir şekilde püskürtmesine rağmen, Kop Cephesi'nin diğer birliklerinin geri çekilmesi ile kanadı açıldığından onun da çekilmesi şart olmuştu. 16 Temmuz'da sabahleyin Ruslar Bayburt'a girdi. Çoruh Müfrezesinin artçıları düşmana yarayacak şeyleri yakarak ve düşmanla bağlantıyı kesmeyerek düzenli bir şekilde çekildiler.[26]

"Kop Savunması" ile Rusların yaklaşık 6 ay gibi uzun bir süre oyalanması ve durdurulması sağlandı. Emekli General Sadri Karakoyunlu, hadiseyi şöyle değerlendirmektedir:

> *"Kop Dağı Bloku, düşman tarafından ele geçirilince, Türk 5. Kolordusunun savunması çözüldü. Bundan anlaşılıyor ki 5,5 ay devam eden "Bayburt Savunması"nın kilidi Kop Dağı idi. Bu kilidin anahtarı düşman eline geçince, Türk askeri, kanını ve canını bu savunmanın devamı için oluk oluk dökmüş olmasına rağmen, bu dağlarda bir Kâbe kutsallığı ile cesetlerinden âbideler bırakarak geri çekildi".*[27]

"Düşmanın planları Kop'ta pusuya düştü,
Akdeniz'in hayali Çoruh'ta suya düştü.
Gerçi Bayburt düşse de, Rus'un hızı kesildi,
Kalan güçleri ancak geriye dönebildi."

İlyas Memiş

Benzer şekilde, F. Çakmak da: *"Görülüyor ki, Bayburt'un düşmesinden sonra, 3. Ordu bir yerde tutunamıyordu"* tespitini yapmaktadır.[28]

---

[26] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 206.

[27] www.atam.gov.tr, *a.g.m.*

[28] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 220.

Bu şanlı savunma muharebeleri üzerine, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, cepheye, askerlerine gönderdiği tebrik telgrafında şunları söylüyordu:

"Kop Cephesinde fedakâr zâbitân arkadaşlarımla yiğit asker evladlarımın gösterdikleri müessir şehâmet (etkileyici cesaret ve yiğitlik) cidden mûcib-i fahr ü mübâhâtım (övünç kaynağım) oluyor. Sebât ve metânetleriyle (kararlılık ve dayanıklılıklarıyla) muzaffer Osmanlı silahının âlâ-yı kadri (yüce şerefi) uğrunda, târih-i askerîmize daha bir çok şa'şaa-dar (gösterişli, parlak) menâkıb-ı besâlet (övünülecek kahramanlıklar, yiğitlikler) edeceklerine şüphe etmediğimi kendilerine takdîm ve samîmi selâmlarımın tebliğini rica ederim. Üçüncü Ordu Kumandanı VEHİB".[29]

Erzurum'u 16 Şubat 1916'da, neredeyse savaşmadan kolayca alınca ordularına hitaben: *"Artık karşınızda Türk Ordusu diye bir ordu yoktur, istikamet İzmit! Çar'ın emirleri gereği Haziran ayında İstanbul önlerinde olacağız"* diye böbürlenen Rus kuvvetleri komutanı General Yudenich, İstanbul önlerine kadar gidebilmesinin yolunun geçtiği Bayburt'un ve Kopdağı'nın kahramanca direnişi karşısında şaşkına dönmüş, bırakın Haziran ayında İstanbul önlerinde olmayı, Bayburt'u bile 16 Temmuz'da ve ancak Deli Halid'in ağır yaralanarak cepheden ayrılmasından sonra ele geçirebilmiştir. General Yudenich'in Bayburt'un nihayet düşüşünü, Moskova'daki Çar'a büyük bir sevinç haberi olarak bildirmesi üzerine, bu haber Rusya'da büyük sevinçle karşılanmış, şenlikler yapılmıştır.[30]

Bizler kendi ecdadımızın bu kutsal mücadelelerinin bırakın ne anlama geldiğini anlamayı, bu kahramanlıklarından haberimiz bile yokken, Bayburt'un düşmesi Ruslar açısından o kadar büyük bir önem arzediyor ki, bizzat Çar tarafından büyük kutlamalar ve şenlikler düzenleniyordu.

Bayburt ve Kopdağ'larında, eğer altı ay süren bu şanlı destan olmasaydı, sadece Türk Milleti'nin ve Ruslar'ın değil, belki de bütün dünyanın tarihini değiştirebilecek olan, Rusya'da çarlık idaresine son veren Bolşevik İsyanı* çıkmayabilir miydi!?

---

[29] ATASE Arş., Kİ: 5490. D: 238. H. C8.Fh: 1-14.

[30] Sabri Özcan San, *a.g.e.*, s. 26.

* Bolşeviklik, Rusya'da XX. yüzyıl başlarında doğan ve Lenin tarafından geliştirilen

Mareşal Fevzi Çakmak bu muharebelerde, iki tarafın zayiatlarıyla ilgili genel bir değerlendirmede bulunarak: *"bizzat mahallinde tuttuğum kuyudata (kayıtlara) nazaran Ruslardan beş ay zarfında alınan üsera yekûnu (esirler toplamı) 3237 nefere baliğ olmaktadır. Bunlarla beraber 14 top, 29 mitralyöz de iğtinam olmuştur (ele geçirilmiştir)"*, demekte, Rusların sadece Bayburt ve Erzincan'ı almak için beş ayda en az 33.000 zayiat verdiklerini, bu rakama Trabzon'u almak için verdikleri zayiat da eklendiği zaman, Rus zayiatının toplam 40.000'e ulaştığını, Türk kuvvetlerinin ise 9700 şehit, 15.000 yaralı olmak üzere, 24.700 zayiatı olduğunu ifade etmektedir. Bu Harpte şehit olanları memleketleri açısından değerlendirdiğimizde, Şarkışla, Balıkesir, Aziziye, Tokat, Yozgat bölgeleri başta olmak üzere, Anadolu'nun her bucağından bu muharebelere iştirak edildiği görülmektedir. Ayrıca bugünkü milli sınırlarımız dışındaki Kudüs ve Halep bölgelerinden de şehit olanlar vardır.[31]

Hüseyin Avni Alparslan Bey, nice kahramanlarımız gibi sisler arasında kaybolmaya bırakılmış; Milo ve Çoruh Müfrezelerinde Deli Halid'in emrinde, Doğu Karadeniz ve Bayburt-Kopdağı muharebe-

---

devrimci harekettir. Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik Partisi, 7 Kasım 1917 tarihinde Petrograd'da yaptıkları bir hükûmet darbesiyle hükûmeti devirerek iktidarı ele geçirdi. Birkaç gün içinde, başta Moskova olmak üzere, Rusya'nın belli başlı şehirlerinde devlet idaresi Bolşeviklerin eline geçti. Müteakiben Rusya'nın her tarafında "Komünist (Bolşevik) Partisinin" tahakkümü altında bir rejim kurulmaya başlandı. (Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.325-326).

[31] www.atam. gov. tr, *a.g.m.*

lerinde omuz omuza savaşan ve daha sonra Sakarya Savaşı'nda, alay komutanı olarak Yunanlılar'la savaşırken şehit olmuş, "Bu topraklar için toprağa düşmüş" binlerce kahramanlarımızdan bir tanesi. Deli Halid'le omuz omuza çarpışmış, onu en iyi tanıyan, bilen ve inananlardan birisi.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı Personel Başkanlığı Arşivi'ndeki (P.316-36) numaralı şahsi dosyasındaki kendi el yazısıyla yazdığı otobiyografisinde:

"18 Nisan 331 (1 Mayıs 1915) tarihinde Milo Müfrezesi'ne mensup Erkinis (Yusufeli/ Demirkent) Müfrezesi Kumandanı ve müfrezenin ikinci alayı kumandanı oldum. Erkinis, Yusufeli, Tortum, Koçun Boğazı, Başkurt Deresi, Kop, Masat, Maden Hanları, Ahsunklar Hanları taraflarında bulundum. Kanun-u sâni 331 (Ocak 1916) tarihinde müfreze, Çoruh Müfrezesi namını aldı. 18 Nisan 331(1 Mayıs 1915)'den 1 Kanun-u sani 331(14 Ocak 1916) tarihine kadar Erkinis mıntıkasında Ruslarla pek şedid (şiddetli) muharebeler yaptım. 11 Mayıs 331 (24 Mayıs 1915) tarihinde Erkinis Kariyesi'ne olan şiddetli bir Rus taarruzunu def ettim. 10 Temmuz 1915'te Ruslar Kolik, İncat, Erkinis tepelerine şedid taarruz icra ederken Kolik sırtından maadasında (diğerlerinde) Rus taarruzunu defettimse de Ma'teessüf Kolik sırtları Ruslar tarafından işgal edildi. İki gün sonra mukabil taarruzla Kolik sırtını zaptettim. Bu müsademelerde bin kadar zayiat verdirdim. İki mitralyöz ve hayvanlarını iğtinam ettim (ele geçirdim). Kumandanım Milo Müfreze Kumandanı Halid Bey idi. 331 (1915) senesi nihayetlerindeki ricat (geri çekilme) esnasında, Tortum'un Gince sırtında 31 Ocak 1916'da Ruslarla şedid muharebeler yaptım. Ruslara 1.500 zayiat verdirdim. Kumandanım Çoruh Müfrezesi Kumandanı Halid Bey idi. Nisan 332 (Nisan 1916) tarihlerindeki Bayburt civarındaki Kop Muharebelerinde Ruslarla göğüs göğse harb ettim. Kumandanım Çoruh Müfrezesi Kumandanı Halid Bey idi. Haziran 332 (Haziran 1916) tarihinde Masat Boğazı'nda, Masat Hanları'nda Ruslarla pençeleşircesine harp ettim. Kumandanım Çoruh Müfrezesi Kumandanı Halid Bey idi."[32]

diyerek, adeta Doğu Karadeniz ve Kop Cepheleri'ndeki kanlı muharebeleri özetlemektedir.

Kop Dağı'nda şehit olmuş bir askerin üzerinden çıkan, yavuklusuna yazmış olduğu bir mektup, Türk milletindeki vatan sevgisinin

[32] İsmail Hacıfettahoğlu, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey Tirebolulu Alparslan*, Atlas Yayınları, 2nci Baskı, Ankara, 2003, s. 25-28.

en samimi bir ifadesi ve Bayburt-Kopdağı savunmasında, çok üstün Ruslar karşısında, bele kadar gelen karlar içinde nasıl olup da böyle şanlı bir destan yazılabilindiğinin göstergesi değil mi? Şehit emaneti mektup şöyle:[33]

"Sevgili Ayşe,

Sana bu satırları cepheden, Kop dağlarından yazıyorum. Seni dünyada her şeyden çok sevdiğimi zannederdim. Lâkin yanılmışım. Beni affet. Kalbimi bilirsin, doğruyu söylemekten zevk alırım. Dünyada meğer senden ziyade sevdiğim vatanım varmış. Vatan aşkı yanında senin aşkın, evet senin ateşli aşkın söndü. Sönük kaldı, fakat yine seni unutmadım, yine seviyorum. Bak, karşımda kanlı kanatları ile ölümü gördüğüm halde vakit buluyor, acele sana bu mektubu yazıyorum. Allah'a çok dua ettim. İnşallah eline geçer. Beni unutma. Lakin benim için ıstırap çekme. Çünkü ben mesudum... MEHMET"

Bugünki tarih kitaplarında maalesef adı bile geç(iril)meyen, "Bayburt-Kopdağı Savunması", vatan, millet delisi Deli Halid önderliğinde, Çoruh müfrezemizin, Bayburtlu mücahitlerin ve Mehmetçik'in hep birlikte verdikleri destansı, mucizevi bir mücadeledir. Resmî olarak pek hatırlanmasa da, Bayburt-Kopdağlarında, kendilerinden sayı ve silahça çok üstün Ruslar karşısında, her türlü imkânsızlıklar, çok zor hava ve arazi şartlarında fedakârca cenk ederek, gazi olan, şehit düşen kahramanlarımızın verdiği bu destansı mücadele, şiirlerle, türkülerle, dilden dile, gönülden gönüle aktarılarak unutturulmayacak, milletimizin hafızasında, kalplerinde, gönüllerinde ebediyen yaşatılacaktır.

Halid Paşa er gibi bu dağlarda savaştı,
Cephane kızakları, korkunç çığlıkları aştı,
Kan aktı derelerde sular köpürdü taştı,
O günkü son şehitler toprakla kucaklaştı...

***

[33] Mazlum Nusret Kılıçkıran, *Söyleyim Bayburt'un Vasfı Halini*, İzmir,1975, s. 33.

Kop Dağı Şehitler Anıtı.

Çoruh'un kalbi sustu, üstü örtüldü buzla,
Halid Paşa çarpıştı Moskof ve soysuzuyla...
Rüzgara kanat oldu, Yüce Türk'ün bayrağı,
Bulutları örtündü o muhteşem Kopdağı...

Osman Nuri Sezen[34]

Deli Halid, bu cephede de hem milletinin ve hem de askerlik mesleğinin kendisinden beklediklerini fazlasıyla yerine getirmiş, Çoruh Müfrezesiyle gösterdiği fedakârlıklar, elde ettiği zaferler dolayısıyla, bizzat Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın takdir ve onayıyla, henüz sadece bir yıllık binbaşı olmasına rağmen, 14 Haziran 1916'da, kaymakamlığa (yarbay) terfi etmişti. Deli Halid böylece kendi sınıfı ve devre arkadaşları arasında bu rütbeye yükselen ilk subay olmuştu.

"Turnalar çığlık atar Kop Dağı'nda uçarken,
Bir hüzünlü hâl olur zirvede su içerken,
Şehitler ağıt yakar Kop Lalesi açarken,
Diller Fatiha okur, bu dağlardan geçerken."

[34] Sabri Özcan San, *a.g.e.*, s. 107-108.

BÖLÜM-8

Deli Halid'in Batı Dersim Komutanlığı, Dersim Milis Kuvvetleri

"Halid Bey çapında bir kumandan Dersim'de kalmış olsaydı, ne ayaklanma, ne isyan asla bahis mevzuu olmazdı."

E. Jan. Albay Hamdi Bey

6 TEMMUZ 1916'DA KOPDAĞI'nda ağır yaralanıp, tedavisi için önce İstanbul'a daha sonrada Avusturya Viyana'ya gönderilmişti. Avusturya'daki tedavisinin tamamlanması ve iyileşmesi üzerine yurda dönen Yarbay Deli Halid, 10 Mayıs 1917'de Batı Dersim (Tunceli) Bölgesi Komutanı olarak mesleğine ve vatan savunması görevine dönmüştü.

Aşiret ağalarının ve Seyyid olduğuna inanılan insanların büyük bir nüfuz sahibi olduğu, Dersim bölgesi; kuzeyde Munzur Dağları, doğuda Peri suyu, güneyde Murat ve batıda Fırat nehirleri ile çevrilmiş, yaklaşık 7000 kilometrekarelik bir alana sahiptir. Bölge arazisinin büyük bir kısmı dağlıktır. Dağlık alanlar genellikle sık ormanlarla kaplıdır. Özellikle dağların güney yamaçları meşe ve pelit ağaçları ile örtülüdür. Mevcut dağ silsilelerinin en yüksek yeri 3250 metre yüksekliğindeki Munzur Tepesi'dir. Yüksek yerler yazın bile karla kaplıdır.

Yüksek ve üzerleri karla örtülü sivri ve yalçın tepeler arasında büyük ormanlar ve dik vadilerin içine sıkışmış tabiat harikası küçük gölleri, buz gibi sularıyla akan çayları bulunur. Bu çaylardan özellikle Munzur Çayı, Dersimliler için kutsal manalar da yükledikleri bir çaydır. Derin vadiler isyan eden aşiretler için birer sığınak vazifesini

görmüştür. Kutu ve Kalan vadileri bu meyanda zikredilebilir. Tarıma elverişli alan çok kısıtlıdır.[1]

Dersim, 16. yüzyıldan başlayan Osmanlı idaresinde ilk olarak Erzurum Beylerbeyliği idaresinde sancak olarak yönetilmeye başlandı. Osmanlı'nın dört bir yanda problemlerle uğraştığı 18. yüzyıl ve sonrasında bu bölge gözardı edildi. 19. yüzyılda diğer bölgeler gibi Dersim'in de merkezileştirme çabalarının hedefinde olduğu görülür. Yakın dönem sorunlarının da bu merkezileştirmeye tepkinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Ancak; Tanzimat idaresi Dersim'de otorite kurmayı başaramayınca, 1860'lardan sonra Dersim'in idaresi bölgede hakim olan ağa ve şeyhlere verilmeye başlandı. Bu ise bir süre sonra, beklenenin tam tersi bir etki göstererek, merkezi otoriteyi kurmanın önündeki en önemli engel oldu. Nitekim 1851-1877 arasında süren asayişsizlikler, 93 Harbi ile de kesintiye uğramamış,

[1] Kur. Bnb. Burhan Özkök, *Osmanlı Devrinde Dersim İsyanları*, Askeri Matbaa, 1937, s. 3.

hatta bazı aşiret ağaları Ruslar'ın tarafına geçmişlerdir. 1893-1905, 1907 ve 1908 tarihlerinde ayaklanmalar çıkmıştır. Ancak bu ayaklanmaların hemen bastırılmakla birlikte, hiçbir zaman yatıştırılamadıkları anlaşılıyordu.[2]

Bu sarp, yolsuz, serkeş tabiat parçası üzerinde hükümet otoritesini tesis edebilmek cidden güç mesele idi. O havali halkı, şahsi yiğitlik ve kahramanlığa aşık insanlardı.[3] Nitekim, Türk'ün varolma savaşı verdiği Sakarya'da vaziyet ciddileşip, TBMM Ankara'dan Kayseri'ye taşınması gündeme geldiğinde; Dersim Milletvekili Diyap Ağa, o güne kadar yemin etme merasimi hariç, hiç kürsüye çıkmamış, hususi meclislerde bile çok az konuşan birisi olmasına rağmen, kürsüye çıkmış ve: *"Efendiler, biz buraya kaçmaya mı geldik, yoksa kavga ederek ölmeye mi geldik?"*[4] diyerek, meclisteki panik havasını dağıtmıştı.

Deli Halid'in, kendisi de yiğitlik ve kahramanlığa aşık bir insan olduğundan, Dersimliler'in ruh hallerini çok iyi anlayabiliyordu. Bu sebeple bölge insanıyla çok çabucak ve çok iyi anlaşabilmiş, onların çok büyük saygılarını kazanmıştı. Görevine başlar başlamaz, Koçgiri Aşireti'nin ağası Seyyid Rıza'yı* da kendisine yardımcı olarak görevlendirmişti. Böylece, bölge aşiretleri üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olarak, çoğu atlı olmak üzere gönüllü milis kuvvetleri oluşturmuş, onları mutlak emre itaat edecek şekilde sıkı bir askeri disiplinle eğitmişti. Zaten teşkilâtçılık ve mutlak disiplin, onun en önemli vasıflarındandı.

Nitekim, Deli Halid, bu milis kuvvetleriyle ileride anlatacağımız şekilde, Erzincan, Mamahatun ve Erzurum'u işgalden kurtarıp,

---

[2] Özgür Körpe, *Osmanh'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar*, Paraf yayınları, Şubat 2013, s. 333-334.

[3] Cemal Kutay, *Halid Paşa Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1955, s. 100.

[4] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 2.cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, Ekim 2000, s. 656.

* Seyyid Rıza, Dersim çevresindeki iki ana aşiretten Şeyh Hasanlar topluluğunun lideridir. Kendisi Şeyh Hasanlılar'ın Yukarı Abbaslılar isimli nispeten zayıf kolunun reisi olmakla birlikte; "seyyid" soyundan geldiğini iddia etmesi yüzünden güçlenerek etkisini diğer aşiretler üstüne yaymıştır. Rıza Zelyut, Seyyid Rıza'yı, "aslı Türk olan, Kürtçülük adına ayaklanan, fakat Araplığı kabul eden lider" olarak tanımlar. Seyyid Rıza'nın Araplığı "seyyid"liğinden, Kürtlüğü güttüğü davadan, Türklüğü ise soyundan gelmektedir. (Rıza Zelyut, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza Gerçeği*, 9.Baskı, Kripto Yayınevi, Ankara, 2010, s. 250).

bu görevinden ayrılıncaya kadar, bölgede en küçük bir asayişsizlik, eşkıyalık meydana gelmedi. Bölge halkı etnik köken olarak Türk olduklarının şuurundaydılar. Bu dikbaşlı Türk Oymakları, ona bir kuzu gibi itaat ettiler ve emrinde kahramanca muharebeler yaptılar.[5]

Oysa bu bölgede özellikle bahar ve yaz aylarında eşkıyalık işleri eksik olmazdı. Asırlardan beri aşiret hayatı yaşayan Dersim halkı, biraz da tarıma elverişli topraklarının az olması ve geçim zorluğu sebebiyle zaman zaman aşiretler veya çeteler halinde civar kaza ve köylere baskınlar yapar, tahıl veya hayvanlarını gasp ederlerdi.[6]

Devlet otoritesine karşı gelen bazı aşiretler de Dersim ve çevresini zor coğrafyasından dolayı kendilerine sığınak olarak kullanmaya başlamışlardı. Özellikle, sarp dağlar arasındaki Kutu ve Kalan vadileri, suçlular, isyan eden aşiretler için kaçma ve sığınma yeri vazifesi görmekteydi. Arazi şartlarından dolayı çoğu zaman suçlular bulunamaz veya yakalanamazdı. Suçlular yakalanıp cezalandırılamadığından, bu durum bölge halkı tarafından devletin zaafiyeti olarak algılanır, suçluların kahraman gibi görülmelerine sebep olur, başkalarını da bu işlere girmek için heveslendirir, ümitlendirirdi.

Dersim coğrafyası öyle içe kapanık ve korunaklı bir bölgeydi ki; Yunan orduları Polatlı'ya kadar geldiklerinde, Meclis, Doğu'ya taşınmayı tartışmış, M. Kemal de daha olumsuz gelişmeler olabileceğini de hesaba katarak, Dersim Mebusu Diyap Ağa'ya, Dersim dağları ve mağaralarında mücadeleyi sürdürme şartları olup olmadığını sormuştu.[7]

İşte Deli Halid böyle bir coğrafyada ve bu şartlar altında, bir yıl iki ay boyunca Dersimliler'den kendi oluşturduğu Batı Dersim Milislerinin Komutanlığını yapıyor ve bu insanların devletin yanında yer almalarını sağlamayı başarıyordu. Bu konuyu teyit mahiyetinde olan ve Seyit Rıza'nın başka bir husus için, 14 Haziran 1933 tarihinde Elazığ Valisi'ne gönderdiği mektubu şu cümlelerle başlamaktadır:

"Hürmet ve tazimle ellerinizden öperim. Harb-i Umumi'de hükümetin verdiği emirleri öpüp başıma koydum. 10 bin kadar milis kuvveti topladım. Halid

---

[5] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 101.

[6] Kur. Bnb. Burhan Özkök, *a.g.e.*, s. 8.

[7] Cevad Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 21.

Paşa kumandasındaki orduya katılarak topraklarımızı Ruslara karşı savundum. Cansiperane bir mücadele ortaya koydum. Komutanların ve paşaların takdirine mazhar oldum."[8]

Deli Halid'in görev yaptığı bu ondört aylık dönem, Dersim Bölgesi halkının tarihi boyunca devletiyle el ele, gönül gönüle verdiği belki de tek dönemdir ve bunu başaran da Deli Halid'dir.

Gürsoy Solmaz bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Halid Bey, kendisinin şahsen teşkil ettiği ve bölge aşireti gençlerinden meydana gelen milislerini, bir anda ileri sürerek birbiri ardınca Erzincan, Mamahatun ve Erzurum'u düşman istilâsından kurtardı. Bundan sonradır ki, artık Halid Bey ismi bütün çevrede hürmetle anılmıştır. Saygınlığı ve başarıları ile Halid Bey, aşiretimiz halkı arasında efsaneleşmiştir. Bu anlamda Halid Bey, şahsı ile bütünleşen görevlerini adeta imanının bir vecibesi yapan bir kimsedir. Komutanlık yaparken sadece asker ve sadece muharebe yöneten değil, aynı zamanda zekâ ve dirayetiyle çevresindeki halkın psikolojik yapı ve potansiyeli ile bir bütünlük de sağlamıştır. Milis oluşturma yeteneği üstün olup, cesaret isteyen gerilla türü savaşlarda başarılıdır. Aşiret gençlerinden meydana getirdiği birliklerle büyük başarılar elde etmesi bundandır."[9]

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay'ın bizzat yaşayanlardan dinleyerek kaleme aldığı Deli Halid ve Batı Dersim Milisleriyle ilgili bir hatıra şöyledir:

"Kemah Boğazı yöresinde Yarbay Halid, derenin karşı tarafına geçmesi gereken, emrindeki Ovacık Zaza milislerine köprüden değil, sudan geçmelerini emreder. Aşiret liderlerinden biri "köprü varken neden çaydan geçiyoruz?" diye direnecek olmuş. Halid Bey ise onu aşiretinin önünde emrini dinlemediği için vurmuştu. Bunun üzerine aşiret kuvvetleri arasında hoşnutsuzluk başlar. Halid Bey daha sonra köprüden geçmesi için bir merkebi köprüye sürer. Merkep köprünün ortasına gelince köprü havaya uçar. Köprünün Ruslar tarafından dinamitlendiğini böylece anlayan aşiret milisleri: "Sen gerçekten komutansın, bizi imhadan kurtardın. Ancak aramıza kan girdi. Artık bize komuta edemezsin. Ancak bize

---

[8] Ayşe Hür, *Seyit Rıza'nın TBMM ve MC'ye Mektupları*, www.radikal.com.tr, 17 Kasım 2013.

[9] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s. 23.

düşmanı göster, biz savaşalım" derler. Sonradan Halid Bey, aşiret milislerine komuta ederek cepheye sevkettiğinde uzaktan asker elbiseli, ellerinde silah olan bir kalabalık gören Milisler Halid Bey'e: "Sizin bu kadar askeriniz var iken neden bizi topladınız? Biz Ermeniler'e karşı evlerimizi koruyacaktık" derler. Bunun üzerine Halid Bey milisleri uzaktan gördükleri görüntünün yanına götürür. Bunlar içlerinde aynı aşiretten milislerin de bulunduğu soğuktan ellerindeki silahlarıyla birlikte cephede donmuş kuvvetlerimizdir. Bundan hem üzüntü duyan ve de utanan aşiret kuvvetleri Paşa'dan özür dilediler ve düşman takibine geçtiler."[10]

Fevzi Çakmak Paşa da bu konuda şu tespitleri yapmaktadır:

"1916'da, Ruslar, Mamahatun'a ilerledikleri sırada komitacı Ermenileri ve firari Mustafa'yı Tunceli'ye göndererek Balabanlı, Kureyşanlı ve Koçuşağı aşiretlerine silah verip Türklerle mücadele için kışkırtılar. Doğu Tunceli'de Nazımiye, Kürtler tarafından ele geçirildi, Hozat kuşatıldı, Mazgirt, Pertek ve Çarsancak yağmalandı. Diğer taraftan, Ruslar Kığı'ya ilerledikten sonra, Varto'nun Üstükran (Çaylar) nahiyesindeki Kürtler Ruslarla işbirliği yaparak, dağınık olarak çekilen Türk kuvvetlerinin silahlarını almaya koyulmuşlardı. Rusların Erzincan'ı zapt etmeleri üzerine Pülümür'e gönderilen Rus Kazak askerleri, Şah Hüseyin Beyzade Mustafa Beyin konağına girip kadınlara tecavüz edince Rusların aleyhine ayaklanma başladı. Çoruh Müfrezesi eski Komutanı (Deli) Halid Beyin çabaları sonucu, Kürtler, Rusların aleyhine döndüler. Tunceli Kürtleri, Rasnik'te Ruslarla çarpıştılar. Pülümür'de de Yoncalık'ı zapt eden Rusları perişan ettiler. Şeytan dağlarında dolaşan Ermeni müfrezeleri arasında bazı Kürtlere de rastlanıyordu. Fakat Tunceli'de Kürtler artık tamamen Türklerle aynı taraftaydılar."[11]

Türk-Kürt ayrımına şiddetle karşı olan Halid Bey, Kürtler'in de Türkmenler kadar Türk olduklarına inanan bir kumandandı. Kürt diye adlandırılan bölge halkının etnik muhteva itibariyle de Türk oldukları gerçeğine samimiyetle inanan Halid Bey, bu konuda yaptığı çeşitli konuşmalarda da yöre halkının etnik kimliği için, *"Bunlar İran'la uzun zaman hem-hudut olarak ve daha sonra Safevi harekâtı sırasında, İran'ın tesiri altında bırakılmış, Türk oymaklarıdır. Bunlar bizden daha*

[10] Abdülhaluk Çay-Yaşar M.Kalafat, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 62.

[11] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 232.

saf Türkler'dir. Kürt ne demek? Kendi ihmal ve teseyyübümüzü(tembellik) bu masum insanlara günah olarak mı yükleyelim?" derdi.[12]

O tarihlerde, Dersim'de Jandarma Komutanı olarak bulunan, yakın dost olduğu Hamdi Bey, yaptığı bir açıklamada daha sonraki yıllarda çıkacak olan Dersim olayları için, *"Halid Bey çapında bir kumandan, Dersim'de kalmış olsaydı; ne ayaklanma, ne isyan asla bahis mevzuu olmazdı. Dersim halkı ayaklanmaya icbar (mecbur) edilmiştir. Buna ait vesikamız vardır"* demiştir.[13]

Bunun gibi, Gürsoy Solmaz da Deli Halid Paşa kitabında, Yaşar Kalafat'a dayandırarak[14]:

> *"Halid Bey'in ölümünden bir hafta sonraki (bir gün önce olmalı, çünkü Deli Halid'in 14 Şubat'ta şehadetinden bir gün önce 13 Şubat'ta bu isyan başlamıştır. Y.N) Şeyh Said isyanına itilmelerinde masum olduklarını bir ara Halid Bey'in yardımcısı olan Koçgiri Aşiret Reisi Seyyid Rıza seviyesinde açıklayan mektupların varlığı bilinmektedir"*

diye yazmaktadır.[15]

---

[12] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 101.

[13] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 100-101.

[14] Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 95.

[15] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 22.

BÖLÜM-9

Erzincan, Mamahatun ve Erzurum'un İşgâlden Kurtarılması'nda Deli Halid

"Zamanın mukaddes sırrı hakikâtleri muhafaza etmesidir!"

Gustave Le Bon

DELİ HALİD'in ağır yaralanarak tedavisi için cepheden tahliye edilmesinden sonra, Ruslar, 16 Temmuz 1916'da Bayburt, müteakiben ilerlemelerine devam ederek, 25 Temmuz 1916'da Erzincan'ı işgal etmişler, Mamahatun ve Erzurum'u da daha önce ele geçirmişlerdi.

Şimdi ise Deli Halid uzun bir tedaviden sonra iyileşerek, yeniden Vatanı ve milletinin hizmetine koşmuş, Dersim'in geçit vermez dağlarında, bu bölgenin baş eğmez, otorite tanımaz yiğit evlatlarından milis kuvvetleri kurmuştu. İşgal altındaki vatan topraklarında, iki senedir, kadın, çocuk, ihtiyar demeden yapılan zulümlerin, işkencelerin, cinayetlerin hesabını sormak için hazırlanıyordu. Deli Halid'in, Bayburt'ta, Fevzi Çakmak'la kesişen ve birleşen yolu ve kaderi bu seferde, 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ile kesişmiş, birleşmişti. Bu iki vatan sevdalısı, şimdi elele, gönül gönüle vermişler, büyük bir azim ve kararlılıkla, üç senedir devam eden Cihan Savaşında, Türk'ün makus talihini değiştirmeye hazırlanıyorlardı.

Bu arada, Ekim 1917'de, Rusya'da yapılan ihtilâlle iktidara gelen Bolşevikler, savaş sırasında, Rusya ile İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli antlaşmaları da açıklayarak, savaştan çekilme kararı almıştı. Bunun üzerine Erzincan'da, Ruslarla üç gün süren görüşmeler sonunda, 18 Aralık 1917'de, Erzincan Mütarekesi (ateşkes) imzalandı. Böylece, Ruslar'la üç senedir devam eden savaş sona eriyordu.

3 Mart 1918'de Ruslarla Brest-Litovsk Barış Antlaşması da imzalandı. Bu antlaşmayla Ruslar, Erzincan ve Erzurum'dan çekildikleri gibi, 1878'den beri işgâl altında tuttukları Kars, Ardahan ve Batum'u da geri veriyorlardı. Bu barış antlaşması, 1711 yılında Baltacı Mehmet Paşa komutasında yapılan ve zaferle sonuçlanan Prut Savaşı sonrası imzalanan Prut Antlaşmasından beri, yani iki asır sonra, Ruslarla yapılan 11 antlaşma içinde, ilk defa lehimize olan bir barış antlaşmasıydı.[1] Erzincan Mütarekesi gereği, Ruslar Erzincan ve Erzurum'dan resmen çekiliyor, ancak, çekilirken geride bıraktıkları harp teçhizatı, silah, mühimmat, ve erzak depolarını da tamamen, Ermeni asıllı Albay Morel komutasındaki Ermenilere bırakıyorlardı. Rusların askerî karargâh ve depolarını ele geçiren Gürcü ve Ermeniler süratle teşkilâtlandılar. Ardahan, Artvin ve Batum'da Gürcüler, Erzincan-Kars hattında da Ermeniler inisiyatifi ele geçirdiler.[2] Ermeni çeteleri, yerli Müslüman ahâliye karşı acımasızca baskı, zulüm ve katliamlar yapmaya başlamış, ancak, Ruslar bu mezalimi durdurmak için en küçük bir teşebbüste dahi bulunmamıştı. Erzincan'daki Büyük Camii, Ruslar'ın gözleri önünde Ermeni tedhişçileri tarafından bomba ile havaya uçurulurken oradaki Rus askeri makamlarınca en ufak bir hareket dahi vuku bulmamıştı.[3]

Brest-Litovsk antlaşmasını tanımak istemeyen Ermeni çeteleri işi iyice azıttılar. Erzincan'a ilaveten Erzurum ve Kars şehirleri ile çevrelerinde katliamlara başladılar. Ermeni Generali Areşof, büyük cani Antranik ve Yüzbaşı Kantarcıyof gibilerinin kurduğu plana göre; 1918 Mart'ının ilk haftasından başlayarak Nisan sonuna kadar 55 günde; Sarıkamış ve Kağızman kazalarıyla Kars şehrini yakarak, bu kazalarla Şüregel ve Zarşat bölgelerinde, Halkın "Otuzdört Kırgını" dediği katliamda, demiryolu ile şose boylarındaki silahsız köyleri top ve makineli tüfeklerle basıp kırarak 20.000'den fazla

---

[1] Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, s. 6.

[2] Yunus Zeyrek, "Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti", *Bizim Ahıska Dergisi*, 29.Sayı, yıl 2013.

[3] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk Rus İlişkileri (1789-1919)*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1970, s. 493.

Türk'ü, tüyler ürpertici usullerle ve beşikteki çocuğa varıncaya kadar katliama uğratıp şehid ettiler.[4]

Ermeniler, bir taraftan Türk askerine karşı savaşıyor, bir taraftan da vahşice katliam yapıyorlardı. İlk olarak kurtarılacak hedef Erzincan'dı. Harbiye Nazırı Enver Paşa, karargâhı Suşehri'nde bulunan Üçüncü Ordu'yu yeniden teşkilâtlandırmış ve gerekli emir ve talimatları da vermişti. Zira, o, Brest-Litovsk'u kabul etmeyen Gürcü ve Ermenilerin Elviye-i Selâse'yi boşaltmaya niyetli olmadıklarını biliyordu.[5]

Erzincan'ı, Ruslar çekilince işgal eden Ermeniler'den kurtarmak için ileri harekâtı başlatan Kâzım Karabekir, "Deli"/Gözüpek lakabıyla tanınan Eyüplü Yarbay Halid Bey'in idaresindeki Batı Dersim Milisleri'ne, Mamahatun'da bulunan Ruslardan yardım gelmesini önlemek ve Ermeniler'in kaçış yollarının kesilmesi için Erzincan'ın doğusunu ve Sansa Boğazı girişini tutmasını istedi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra harekete geçilerek Albay Morel komutasındaki Ermeniler, batıdan 1. Kolordu, doğudan da Deli Halid'in Batı Dersim Milisleri tarafından Erzincan'da kuşatılmıştı.

Halid Bey komutasındaki Batı Dersim Milisleri kar, soğuk demeden kendilerine verilen emri yerine getirerek umulandan da daha az bir zamanda Erzincan'a yaklaşmışlar ve 12 Şubat 1918 akşamını Erzincan'ın 6 km. kadar güneyindeki Belhas'ta geçirmişlerdi. Böylece 12 Şubat'ta başlayan Erzincan Harekâtı hızlı bir gelişme göstererek 13 Şubat'ta keşif kollarımız Erzincan ile temasa girmişti.[6]

Her zaman yaptıkları gibi masum savunmasız halka karşı aslan kesilen Ermeniler'in çoğu, kuvveti görünce süt dökmüş kediye dönerek kaçmışlar, kaçarken de hem şehirde hem yollarda, köylerde rastladıkları Müslümanları katlederek, Erzurum taraflarına doğru sıvışmışlardı. Bu kaçışlarında ise maalesef bazı birliklerimizin ihmali söz konusuydu.

Halid Bey idaresindeki milislerin Erzincan'a çok yaklaştıklarını, hatta belki de Erzincan'ın kenar mahallelerine girmiş olabileceğini

---

[4] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, ATAM Yayınları, Ankara-1998, s. 17-18.

[5] Yunus Zeyrek, *a.g.e.*

[6] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s. 5-6.

düşünen Kâzım Karabekir, nizami askerlerimizin başındaki, meselâ Yüzbaşı Enver'in hiç de böyle bir çabukluk göstermediğini bizzat belirtmektedir. Karabekir, o günü şöyle anlatır:

> *"Bugün (13 Şubat) öğleden sonra en ileri taburun yanına kadar yaya yürüdüm. Tek-tük ateş sesleri vardı. Tabur kumandanının bir sınıf arkadaşım (Yüzbaşı Enver) olduğunu gördüm. Kendisiyle lâtife ettim ve şöyle dedim: (Deli Halid idaresindeki milislerin üstün gayret ve ilerleyişlerini imâ ederek) "Eğer şimdi senin yerinde bu taburun kumandanı ben olaydım, çoktan Erzincan'ı işgal ederdim. Birkaç gün evvel gönderdiğim çetelerde, Dersim Milisleri de Erzincan'ın şarkında geziyorlar ve belki de senden evvel şehre gireceklerdir."*[7]

Gerçekten de o sıralarda Halid Bey ve milisleri Erzincan'a girmişlerdir bile. 13 Şubat Çarşamba günü saat 16.30'da nizami ordumuzun da girmesiyle, birbuçuk yıllık esaretten sonra Erzincan ebedi olarak işgalden kurtarılmıştır. Durum Suşehri'ndeki Ordu Kumandanlığı'na müjdelenmişti. Deli Halid ve milislerinin büyük ve inkâr edilemez gayretleriyle kurtarılan Erzincan'da Ermeni kıyımı sebebiyle 20 bin Türk'ten ancak bir avuç insan kalmıştı.[8]

Bu sırada Batı Dersim Müfrezesi Kumandanı Halid Bey, Ermenilerden temizlenen Erzincan'daki Askeri Daire'de bulunan Kâzım Karabekir ile buluşmuştu. Halid Bey maiyetindeki kuvvetlerin sayısını Dersim'de 735'e çıkarmış ve bir nizamiye taburu ile hareket etmişti. Fakat Erzincan'a ancak 250 milis ve 30 nizamiye askeriyle gelebilmişti. 13 Şubat'ta Erzincan'ın Güneydoğusu'ndan nizamiye kıtalarından önce şehre girmişti. Ama milisler şehri kontrol ve belki de talan için dağılınca, şehrin batı taraflarını halâ müdafaa eden Ermeniler'e karşı kuvvet gönderilememişti. Gerçi bu durumu Kâzım Karabekir'e arz etmişti. Her ne kadar havaların aşırı soğuk olması sebebiyle Halid Bey *"elindeki kuvvetlerin, mesela; makineli tüfek takımı ve nizamiye taburunun ziyadesiyle donuk vak'aları verdiklerini ve bu yüzden Ermeniler'in direndikleri tarafa müdahalede geç kaldıklarını"* söylemişse de, yine de Kâzım Karabekir'in ima dolu sözlerine muhatap olmuştu.[9]

---

[7] Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum Tic.ve Sanayi Odası Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990, s. 68-69

[8] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 74.

[9] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 7.

Kâzım Karabekir, Halid Bey'e sordu:

"Şehre daha evvel girdiğin halde ve yanında 30 tanede nizamiye efradı varken, neden bana veya yakın kumandanına bir rapor göndermedin? Bu suretle şehre saat kaçta girdiğin de tespit olunur, vaziyet olduğu gibi meydana çıkardı... Ermeniler Fırat Nehri'ni size karşı uzun zaman müdafaa edemediler. Bunu neye atfediyorsun?"[10]

Bu sorular üzerine Halid Bey'in verdiği cevaplardan, Askeri Daire'nin yanındaki Müşir Evi'ne yakılmak üzere doldurulup da düşmanın buna vakit bulamaması dolayısıyla kurtulan bir kısım halkın verdiği ifadeden, Kâzım Karabekir şu neticeyi çıkarmıştı: Ermeniler Dersim'den gelen Halid Bey komutasındaki müfrezeye karşı Fırat Nehri'ni müdafaaya hazırlanmışlardı. Birkaç günden beri görülen Türk çetelerine karşıda seyyar çetelerle Sansa Boğazı'ndan ileri hareketlerini haber alınca ve hususiyle Hedikler Çiftliği'nden Erzincan üzerine yapılan taarruz ve kuzeyden de süvari kuvvetleriyle sarıldıklarını görünce, Dersimliler'e karşı Fırat'ın müdafaasından vazgeçmişlerdi. Ermeniler şehirdeki Askeri Daire'yi de havaya uçurmak için tertibat almışlarken bu durum Halid Bey'in girişimiyle önlenmişti.[11]

Deli Halid ve Batı Dersim Müfrezesi böylece Erzincan'ı işgalden kurtarmışlardı. Ancak, gerek buraya gelinceye kadar geçtikleri köylerde, gerekse Erzincan'da karşılaştıkları katliam manzaraları insanın kanını donduracak cinstendi. Akla hayale gelmeyecek yöntemlerle uygulanan vahşet, kelimelerle anlatılacak gibi değildi. Kadın, çocuk, genç, ihtiyar ayırt edilmeden Müslüman insanlar, topluca, türlü işkencelerle katledilmişti. Bu vahşetlerden köpekler, koyunlar, sığırlar, tavuklar bile kurtulamamışlardı. Her yer mazlum ve masum Türk insanının cenazeleri ve telef edilmiş hayvan ölüleriyle doluydu.

Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu* adlı eserinde Erzincan'a girdikten sonra karşılaştığı vahşeti şöyle tasvir ediyor:

"Yirmi bin Türkü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askerî dairenin içinde ve yanıbaşındaki müşirlik konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir

[10] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 8.
[11] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 8.

kimse göremeyecektik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleriyle doluydu. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı. Askerî Daireyi de havaya uçurmak için tertibat alınmıştı. Büyük bir sepet içine doldurulmuş olan bombaları büyük salonun yanındaki ufak odada hazırlanmış bulduk. Garbi Dersim Müfrezesi Kumandanı Kaymakam Halid Bey ile odaları dolaşırken bunları gördük. Baskın sayesinde büyük yangınlara da meydan verilmediğinden kasaba sağlam olarak ele geçirilmişti. Fakat insan sayısı azdı."[12]

1882 tarihli vilâyet salnamesine göre Erzincan Sancağı'nın nüfusu 59.507'dir. Bunun 46.325'i Müslüman, 905'i Rum, 12.277'si Ermeni'dir. Sancak merkezinde ise nüfus 16.839'dur ve bunun 5.280'i Ermenidir. İşgalden sonra buradaki Müslüman nüfus 4.000'e kadar inmişti.[13]

Kâzım Karabekir, daha sonra bölgeyi 1919 yılında ziyarete gelen ABD'li Askerî Heyet Başkanı James G. Harbord'a, Erzincan'ın kurtuluşunda meydana gelen olayları şöyle anlatmıştır:

"Ocak 1918 ayı içerisinde cepheden Rusların çekildiği ve sadece mütareke heyetine memur Rus subayları ile Ermeni birliklerinin kaldıkları anlaşılıyordu. Her yandan gelen haberler, kurtulup kaçan insanlar Ermenilerin korkunç bir İslâm kırgınına başladıklarını, yağma ve ırza dokunmaların dayanılmaz bir çabuklukla ilerlediğini bildiriyordu. Özellikle Erzincan kırgınının çok korkunç olduğu isbat ediliyordu. Benim kumandamdaki I. Kafkas Kolordusu Erzincan-Erzurum doğrultusunda harekete geçti. Hareket 12 Şubat 1918'de başladı. Hareket, aşırı kar ve soğuktan dolayı güçlükle yürütülüyordu. Kolordu'nun Erzincan ovasına inmesi için her iki tümende boğazlardan geçecekti. Ermeniler buraları tuttuğundan, gece yürüyüşü ile 13 Şubat'ta Erzincan ovasına indik. Akşama doğru Erzincan'ı kurtardık. Karşı koyma pek azdı. 14 Şubat'ta Kolordu Karargâhı da Erzincan'a yerleşti."[14]

O sırada 3. Ordu kumandanı olan Vehip Paşa da Erzincan'ın kurtuluşu sırasındaki müşahedelerini şöyle naklediyor:

"Bugün Erzincan'a geldim. Çardaklı Boğazı'ndan Erzincan'a kadar olan

---

[12] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 74-76.

[13] Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Bulut, *Milli Mücadelede Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Erzincan, 1997, s. 13.

[14] Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Bulut, *a.g.e.*, s.49-51.

bütün köyler hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak şartıyla tahrip edilmiş gördüm. Bahçelerin ağaçları kesilmiş, köylülerden bir fert sağ kalmamıştır. Ermenilerin Erzincan'da yaptıkları fecâyii(facialar) tarih-i âlem(insanlık tarihi) bugüne kadar kaydetmemiştir. Üç günden beri Ermeniler tarafından öldürülüp meydanda kalan İslâm cenazeleri toplattırılmaktadır. Şehit edilen bu bigünah ve masum halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını aşmış ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardır."[15]

Öyle Ermeni zulümleri yaşamıştı ki Erzincan... Bu dönemde yapılan harekâta yedek subay olarak katılmış olan Tarihçi-yazar Şevket Süreyya Aydemir, "Suyu Arayan Adam" adlı eserinde Erzincan yöresinde gördüğü Ermeni katliamını şöyle anlatıyor:

"İleri harekat geliştikçe karşılaştığımız görüntüler tabiatın kahrını arka plana attı. Erzurum yolu üzerindeki Cinis Köyü karşısında Evreni Köyü'nde kadın erkek çocuk bütün köylüler öldürülmekle kalmamıştı. Öldürülenlerin vücutları parçalanarak, kollar, bacaklar, kafalar kasap dükkanlarındaki etler gibi duvarlara çivilere, çengellere asılmıştı. Köyde ne kadar hayvan ele geçmişse mandalar, sığırlar, davarlar, kümes hayvanları, hatta köpekler öldürülmüş, parçalanmıştı. Yerlere serilmişti. Cinis'te ise bütün köy halkını ayakta ve köyün ağzında bekliyor gördük. Fakat bunlar bir ölü kafilesiydi. Köyden çıkarılan, köye gireceğimiz yol üstünde süngülenirken birbirlerine sokulan ve yapışan kadın, erkek, çocuk dayanılmaz bir soğuk altında kaskatı donmuşlar ve öylece kalmışlardı."[16]

Aynı dönemde meydana gelen olayların birinci derece tanıklarından birisi de, Erzurum 2. Rus Topçu Alay Komutanı Rus Yarbay Tverdohlebov'tur. 1917 yılı sonlarında ve 1918 yılının ilk aylarında Erzincan ve Erzurum'daki Ermeni vahşetine bizzat tanıklık eden Rus Yarbay Tverdohlebov gördüklerini ve yaşadıklarını aktardığı "Gördüklerim Yaşadıklarım, Erzurum 1917-1918" adlı kitabında, Erzincan'da yaşananlarla ilgili şunları yazıyordu:

"Bir süre sonra Ermenilerin Türklere yaptıkları Erzincan katliamına dair haberler geldi. Bu vahşetin ayrıntılarını ordu komutanım General Odişelidze'den öğrendim. Katliam bir doktor ve müteahhit tarafından organize edilmiş. Bu

[15] Yrd. Doç. Dr. Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları: 4, 1995, s. 418.

[16] Ş. S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi, 26. basım, Haziran, 2013, s. 103.

katliamı düzenleyenlerin soyadlarını tam olarak hatırlayamadığımdan onların isimlerini yazamıyorum. 800'den fazla silahsız sivil öldürülmüş. Öldürülenler kendilerini korumak için karşı koyarlarken yalnızca bir Ermeni ölmüş. İnsanları koyun gibi kesmişler. Tutsak edip ölüme mahkum ettikleri insanlara kendi elleriyle büyük çukurlar açtırmışlar. Bu çukurların başına insanları gruplar halinde götürmüşler ve hayvan boğazlar gibi kestikten sonra çukurlara doldurmuşlar. Çukur başındaki bir Ermeni arsız arsız çukurdaki cesetleri sayarak "Burası 80 kişi mi oldu? Bir on kişi daha alır! Bir on daha kes!" deyince, on kişi daha kesip çukura atmışlar ve üstünü toprakla kapatmışlar. Bu Ermeni Müteahhit, sırf eğlence olsun diye bir binadan Türklerin teker teker çıkmalarını emretmiş. Dışarı çıkanların kafalarını keserek, böylece yaklaşık 80 kadar insanı katletmiş.

Erzincan'dan Erzurum'a ricat eden Ermeni sürüsü, yollarının üzerinde önlerine çıkan tüm Müslüman nüfusu katletmişlerdi. Lojistik destek hatlarından çekilen, muharebe teçhizatına dahil toplar üstü kapalı at arabalarında nakledili-yordu. At arabalarını, işlerini itina ile yapan kiralık, sivil, silahsız Kürtler idare ediyorlardı. Erzurum'a yaklaştıkça Ermeni kaçaklar ve askerler mola yerlerinde bu Kürtler'i öldürmeye başladılar. Bu işi her seferinde Rus subayların avludan evlere girdikleri zamanı kollayarak gerçekleştirdiler."[17]

13 Şubat 1918'de, Erzincan'ın kurtarılmasından sonra sıra Mamahatun ve Erzurum'a gelmişti. Başkomutanlık Vekâleti ileri harekâtın hızlandırılarak katliamın önlenmesi için 3. Ordu Komutanı'nı sıkıştırırken, ağır kış şartlarında ulaştırma, erzak ve cephane sıkıntısı, Vehip Paşa'nın elini kolunu bağlamaktaydı. Bu şartların zorlaması ile Erzincan'dan sonra süratle Erzurum'a yürümek isteyen 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir'i de engellemeye çalıştı. Ancak ilerlediği her mesafede Ermeni zulmünün müşahhas örneklerini gören Kâzım Karabekir, ileri harekâta devam ederek, olay mahallinden yaklaşık 120 km. uzakta, Suşehri'ndeki karargâhından harekâtı idare eden Vehip Paşa'nın takviye beklentisi yolundaki direktiflerine mukabil inisiyatifini kullanmıştır.[18]

K. Karabekir; *"Erzurum'un kurtarılması için yapılacak ileri harekâta devam etmek için üç düşmanla uğraşmak mecburiyetinde idik. Bunlar; Açlık tehlikesi, Ermeniler ve Kış mevsimi idi. İçimizden coşan ileri hareket arzularımızı; her türlü tedbirleri de ince ince hesaplayarak başarmak için, az-*

[17] Yarbay Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, Erzurum 1917-1918, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2007, s. 7-8.

[18] Doç. Dr. Cezmi Eraslan, *Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum*, www.atam. gov.tr.

mimizi ve kudretimizi her düşmanı haklayacak kadar canlı görüyordum."[19] derken hiç de haksız değildi. Orada deli fişek Deli Halid vardı. Nasıl namludan çıkan fişek durdurulamazsa, Deli Halid de yola çıkmıştı bir kere, süratle Erzurum'a doğru adeta uçacaktı.

Erzincan'da, Rusların çekilirken Ermeniler'e bıraktıkları bol miktarda harp teçhizatı; mühimmat, piyade tüfeği, el bombası, top, istihkâm malzemeleri, telgraf malzemeleri, kayaklar, hedikler, cep sobaları ve ikmal malzemesi olarak yiyecek et ve sebze konserveleri, un, makarna vb. ele geçirilmişti. Ele geçirilen bu malzemeler Erzurum'a doğru yapılan ileri harekât için kullanıldı.

Kâzım Karabekir, "durmadan yürümek zorundayız" demişti, emrindeki bütün birliklere. Bu sebeple de, Doğu Dersim Milisleri'yle irtibat kurmak ve Sansa Boğazı'na çekilmekte olan Ermeniler'le teması sağlamak üzere Halid Bey'in Batı Dersim Milislerini ve ayrıca Avcı Taburu, makineli tüfek takımı ve bir dağ taburu takımı ile Sansa Boğazı batı mahrecine Vahitbey Hanları'nı işgale gönderdi.[20]

Sansa Boğazı'na, Doğu Dersim Müfrezesi'nin indiğini haber alan Kâzım Karabekir, Halid Bey kumandasındaki müfrezenin Doğu Dersim Müfrezesi'ni de emrine alarak bütün Boğaz'a hakim olmak üzere doğu mahrecine kadar işgalini emretmişti. Burada bir münasebetsizlik Sansa Hanları'nda sarılan, Ermeni askerlerinin kaçmasına sebep olmuştu. Nedeni ise, Doğu Dersim Milisleri'nin kumandanı kaymakam Lütfi Bey'in, Batı Dersim Müfrezesi Kumandanı Halid Bey'i kıskanmasıydı. Anlaşılacağı üzere Doğu Dersim Milisleri'nin kumandanı Lütfi Bey; Batı Dersim Müfrezesi'nin kumandanı da Halid Bey'di. Kâzım Karabekir, ikisini de yeni kumandasına almıştı. Daha evvelden de tanımıyordu. Bu iki yarbayın ne kıdemlerini, ne yaşlarını ve ne de ehliyetlerini Kâzım Karabekir Paşa gibi Kurmay Heyeti de bilmiyordu. Sadece Kâzım Karabekir, Halid Bey'i Erzincan'da görmüştü. Bundan sonrada bu cesur komutanın maiyetine kolordusunun avcı taburuyla bir makineli tüfek ve bir topçu takımı vermişti. Böylece Sansa Harekâtı'nı bir elden idare için bütün kumandayı Halid Bey'e tevdi etmişti.[21]

---

[19] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 97.

[20] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 77.

[21] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 78.

Harekâtın bu günlerinde, sadece, Vatanını ve Milletini bir an önce işgalden ve katliamlardan kurtarmaktan başka bir şey düşünmeyen Deli Halid, her türlü zor hava ve arazi şartlarına rağmen fedakârca savaşarak ilerlerken; herkes onun gibi düşünemiyor ve davranamıyordu. Şahsi ikbâl arzu ve hevesi, şahsi hırs ve kıskançlıklar, Vatan, Millet davasının önüne geçebiliyordu. Maalesef, her dönemde ve yerde bu tür insanlara rastlamak mümkündü. Bu can sıkıcı münasebetsiz olayı Karabekir şöyle anlatmaktadır:

"Şarki Dersim milislerinin kumandanı kaymakam Lütfi Bey, Garbi Dersim Müfrezesi'nin kumandanı da Kaymakam Halid Bey'di. Ben ikisini de yeni kumandama almıştım. Evvelce tanımıyordum. Ne kıdemlerini, ne yaşlarını ve ne de ehliyetlerini erkânı harbiyem(kurmay heyetim) de bilmiyordu. Yalnız Halid Bey'i Erzincan'da görmüştüm. Maiyetine kolordumun avcı taburuyla bir makineli tüfek ve bir topçu takımı da vermiş olduğumdan Sansa harekâtını bir elden idare için bütün kumandayı kendisine tevdi etmiştim. Şarki Dersim kumandanını ve kıtasını henüz görmemiştim. Dersim milislerinin uzun zaman bizimle gelmeyerek kaçacaklarını tahmin ediyordum. Sansa işi bitince bu iki arkadaşada ehliyetlerine göre ayrı ayrı vazifeler verecektim. Ben Sansa'da muvaffakiyet haberi beklerken Doğu Dersim Milisleri Kumandanı Yarbay Lütfi Bey, müfrezesini ve vazifesini bırakıp, akşam üstü Erzincan'a yanıma gelmez mi? Kendisini takdim etti ve şöyle dedi:

"Efendim, ben Halid Bey'den daha kıdemliyim. Halbuki siz beni, onun emrine vermişsiniz. Emri alınca bu işi anlatmak üzere geldim!"

Yaşı kemale gelen bu arkadaş Şamlı idi. Yüzünde tecrübeli bir amir tavrı vardı. Gözlerimi gözlerine dikerek şu cevabı verdim:

Lütfi Bey! Ben sizi böyle münasebetsiz bir vaziyette tanımak istemezdim. Vazifenizi yaptıktan sonra görüşseydim ne kadar iyi olurdu. Biliyorsunuz ki her ikinizi de tanımıyorum. Muharebe meydanında emrime giriyorsunuz. Vazife terk edilirde buraya gelinir mi? Bir raporla hem vaziyeti, hem de arzunuzu bana bildirmeyi akıl edemediniz mi? Söyleyin bakalım. Sansa Boğazı'nda vaziyet nasıldır? Senin milislerin nerede, ne yapıyorlar? Şimdi aldığım haberlere göre Şarki Dersim milislerinin Mahmutlu'ya kadar Erzincan ova köylerine yayılarak talana başladıkları anlaşılıyor. Mahmutlu'da Ermeniler var zannetmiştik. Gariptir ki, senin milislerin Garbi Dersim milisleri talana gelmesin diye onlara ateş ettiği de meydana çıktı. Halbuki sen milislerinle Sansa Boğazını kesecektin. Erzincan'dan kaçan Ermeni müfrezesini senin himmetinle yakalayacaktık.

Lütfi Bey bana şu cevabı verdi:

"Benim milislerim Sansa Hanları'nda Ermeniler'i sarmıştı. Halid Bey'in

benden kıdemsiz olması dolayısıyla onun emrine girmek nasıl olur? Onu benim emrime vermek lazımdı!"

Kendisine dedim ki:

"Çok isabetli bir şey yapmış olduğumu anlamış oluyorum. Sen bilmiyor musun ki, aynı rütbede iki zattan kumanda mutlaka kıdemlisine değil, daha değerlisine verilir. Pek şerefli olan vazifeni bırakacak kadar düşüncesizliğinin cezasını git düşünedur!"[22]

Sansa Boğazı ele geçirildikten sonra bu bölgeyi daha iyi görme şansı olan Karabekir, *"Ermeniler'in pek az insan zayiatı verdirilerek kaçırılmış olmasına acıdım. Eğer Şarki Dersim milisleri iyi idare ediseydi bu Sansa Boğazı Erzincan'dan çekilen Ermeni kıtalarına mezar olurdu diye müfrezesini bırakıp kıdem davasını halle gelen kumandana tekrar içerledim"* demektedir.[23]

Bu olayın hemen akabinde Doğu Dersim Milisleri'nin Sansa Hanları'nda Ermeniler'i sardığı haberi üzerine Kâzım Karabekir, Halid Bey müfrezesini Boğaz'ın doğu mahrecine kadar sürmüştü. Böylece 15 Şubat'ta Sansa Boğazı'na hakim olduğumuzdan, bütün Erzincan vilayeti toprakları kurtulmuş oldu.[24]

Yine 15 Şubat günü Sansa'daki müfreze kumandanı Halid Bey'e Ermeniler üzerine bir baskın hareketi yapması emrini veren Kâzım Karabekir, halihazırdaki durumdan yararlanmak istiyordu. Çünkü, -belki emrindeki kuvvetleri daha fazla ileri sürmesine müsaade etmezler- şeklinde bir korkusu vardı. Zaten bu korkuyla ordu komutanlığından izin almaya lüzum görmeden Halid Bey'e bu emri vermişti. Halid Bey'e verilen emrin yerine getirilmesi için bir avcı bölüğü ile bir miktar milis ve birkaç süvariden mürekkep bir müfreze göndermiş ve savunmasız bulursa Kötür Köprüsü'ne kadar olan yerleri işgal etmesini istemişti. Bu vazifenin kolay yapılması için 86. Fırka Süvari Bölüğü de Halid Bey'in emrine gönderilmişti. Bu sebeple de Halid Bey kendisiyle seri bir muhaberede bulunması için yol boyunca giden telgraf hatlarını hemen tamir ettirmişti.[25]

18 Şubat'ta Bican'da toplanan Ermeniler'in Sansa Boğazı'na yü-

---

[22] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 79.

[23] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 119.

[24] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 81.

[25] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 12.

rüyecekleri anlaşılınca, Kâzım Karabekir 10 makineli tüfekle, 28. Alay'ı da Halid Bey'in emrine gönderdi. Böylece yeni oluşturulan bu kuvvete "Sansa Müfrezesi" adı verildi. Halid Bey'e Ruslardan kalan erzak depolarını elde etmek vazifesiyle birlikte, "Müfrezenizle Sansa ve Cebice Boğazları'nın doğu medhallerini setrederek ve Kötür Köprüsü-Piris-İnce dağ-Mırzalık Komu hattını keşif ve tarassut ettirmek" emrini de verdi.[26]

Sansa Müfrezesi Kumandanı Yarbay Halid Bey verilen emirleri harfiyen yerine getirerek 19 Şubat'ta Kâzım Karabekir'e şu raporu gönderdi:

> *"Bican ve Kargın işgal olundu. Kötür Köprüsü de bugün işgal olunacaktır. Ermeniler buradaki ambarları yakarak Mamahatun'a çekilmişlerdir. 4. Kolordu Mıntıkası'ndan çekilen Ermeni Kuvvetleri'nin ve emir altında olmak istemeyen, dolayısıyla kaçan, başıboş Dersim Milisleri'nin de uğradıkları köyleri çekirge afetine maruz kalmış bir tarla manzarasına koyduklarından iaşede müşkülat çekiliyor."*[27]

Bu iaşe problemi Kâzım Karabekir'in hiç hoşuna gitmedi. Bu zorluk yüzünden de Sansa Müfrezesi lağvedildi. Her şeye rağmen Erzurum'a doğru yol açılmıştı. 480 Milis ve 140 Nizamiye efradı mevcudundaki Halid Bey'in Batı Dersim Milisleri Fırka Süvarileriyle takviye olunarak müsait bulurlarsa Mamahatun'u işgal edecekti. Kâzım Karabekir'in verdiği bu emir üzerine 22 Şubat'ta sabahleyin saat 10.00'da Halid Bey kendi müfrezesi, 9. ve 36'ncı Tümen Süvari Bölükleri ile Mamahatun'u işgal etti. Mamahatun'u Ermeniler terk etmeden önce tamamen yakmışlardı.[28]

Mamahatun'u emniyette bulundurmak ve aynı zamanda Erzurum istikametine sürülecek keşif kollarımızı himaye etmek üzere, "5 Şubat'ta 9. Tümen Komutanı'na verdiği emirde Kâzım Karabekir kısaca şöyle diyordu: *"Halid Bey Müfrezesini bir taburla daha takviye ederek Mamahatun'un 6 kilometre doğusundaki Çınar Kom'u ve kuzeyindeki Vartik-Pekeriç hattını kolordu emniyet hattı olarak tutunuz."*[29]

---

[26] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 13.

[27] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 99.

[28] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 100-105.

[29] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 100-105.

29 Şubat 1918'de, 9. Tümen Kumandanı'ndan gelen cevaptan Halid Bey Müfrezesi'nin ileri kıt'alarının Aşkale'ye vardığı anlaşılıyordu. Erzurum'a doğru yaklaşılırken 7 Mart'ta Kâzım Karabekir'in emriyle, 84. Taburda Halid Bey'in emrine verilmişti.[30]

6 Mart'ta Mamahatun'a gelen Kâzım Karabekir burada karşılaştığı vahşeti şöyle ifade ediyor:

"Burada Ermeniler'in tüyler ürpertecek cinayetleri karşısında çok ızdırap duyduk. 8 metre kutrunda (derinliğinde) bir çukur açmışlar; içi çoluk çocuk her yaştan ve her cinsten Türk ölüleriyle dolu. Vurmuşlar, süngülemişler ve soymuşlar, bu çukura doldurmuşlar. Mamahatun'da yalnız bir ev halkı dağlara kaçıp kurtulabilmiş. Bu manzara karşısında duyduğum acıyı şimdiye kadar gördüğüm en kanlı muharebe manzaralarında, gerek Çanakkale'de ve gerekse Irak cephesinde bile tatmamıştım. Zaten yürümek, koşmak ve biçare vatandaşlarımızı canavarlar elinden kurtarmak için büyük azmim vardı. Bu manzara karşısında dimağım, kalbim büsbütün ateşlendi. Elimdeki kuvvetlerle biran evvel Erzurum'da ilk intikamı almak, sonra da Kars, Gümrü'ye, Ermenistan'ın yüreğine saplanmak için her şeyi göze aldım. Bu feci manzarayı orduya da tasvir ettim. Fakat bunu burada çukurun başında görmedikçe tesirinden az çok bir şeyler kaybedeceği tabiî idi. Mamahatun'da açtıkları ve içini masumların kanları ve cesetleriyle doldurdukları bu şehitler çukurunu gören neferlerimiz, zabitlerimiz, kumandanlarımız, yumruklarını sıkıyor ve intikam diye haykırıp cepheye koşuyordu."[31]

Kâzım Karabekir Paşa, 7 Mart'ta, Erzurum'daki Ermeni reislerine gönderdiği bir mektupla: *"Ruslarla anlaşma yapıldığını, Türk ordusunun boşaltılan yerlere gireceğini, Erzurum'da medeniyet ve insaniyete tamamen aykırı harekâtı icradan (katliamdan) vazgeçerek, 9 Mart'a kadar şehri boşaltmalarını aksi halde dökülecek kanların mesulü olacaklarını"* ifade etmiştir.[32]

Karabekir,10 Mart'ta Ermeniler'in işgal etmiş oldukları 30 kilometrelik bir cephenin her iki tarafından kıt'alarımıza taarruza geçtiklerini sağ kanatta bulunan Halid Bey'den telefonla öğrenmişti. Bu taraf hakkında malumatı Halid Bey, anı anına telefonla bildiriyordu.[33]

---

[30] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 123.

[31] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 121.

[32] Doç. Dr. Cezmi Eraslan, *Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum*, www.atam.gov.tr.

[33] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 15.

Yine aynı 10 Mart günü 3 Tabur ve 4 dağ topundan mürekkeb olan Halid Bey müfrezesine iaşe ve cephane göndermek zorluğu da ortaya çıkmıştı. Çünkü, Halid Bey müfrezesini beslemek ve mühimmat göndermek kar çokluğundan ötürü pek zorlaşmıştı. Oysa Ordu Komutanlığı Kâzım Karabekir'e, Halid Bey'in bulunduğu tarafa doğru daha çok askeri sevk etmesini istemişti. Bu emir gereği şayet bu tarafa daha çok kuvvet gönderilmiş olunsa idi, bu kuvvetlerin beslenmesi daha çok problem olacaktı.[34] Hatta Aralık 1914'teki Sarıkamış Harekatı'nda açlığın da etkisiyle donan askerlerimizin noksan gıda almalarının etkisiyle de çoğalan telefatları burada da gerçekleşecekti. Tecrübeli kumandan Kâzım Karabekir'in Ordu Komutanlığı'ndan gelen bu anlamdaki emri yerine getirmemek için özellikle ağır davranması, Sarıkamış faciasına benzer bir zayiatın tekerrürünü önlemiş oluyordu.

Halid Bey'e gelince: O, himayesindeki askerin beslenmesinde herhangi bir zorluk görmemişti. Çevredeki Türk köylüleri, Halid Bey gibi babacan bir komutanın Mehmetçiğine malı gibi canını vermeye de hazırdı. Çünkü Halid Bey gittiği her yer, uğradığı her köyde karşılaştığı halka o denli güven vermiş, candan dostluk, yürekten ahbaplık kurmuş, sevilmişti ki; o ve askerlerinin açlık problemi olmamıştı. Bu muhabbetledir ki bugün, Doğu'da Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan ve Artvin yörele rimizdeki onu gören yaşlılar, adını duyan gençler rahmetle ve mutlaka bir hatırası ile yâd ederler.[35]

Erzurum'a doğru ilerlerken girilen her Türk köyünde gördüğü insanlık dışı katliam manzaraları, Deli Halid'i öyle üzüyor ve kızdırıyordu ki; Ermenilerin daha fazla katliam yapmalarına engel olabilmek için bir an önce Erzurum'a varmak için, daha uzun sürecek ana yolu terk ederek, insan boyunu geçen karlarla kaplı dağlardan, kestirmeden gitmeye karar vermişlerdi. Bu kararı verirken birçok arkadaşlarının soğuktan donarak şehit olabileceklerini biliyor, ancak, hiçbirisi geri dönmeyi düşünmüyordu. Deli Halid "yaşatmak için yaşamak" idealiyle nefes alan bir kahramandı. En önde yürüyen bu kahraman kumandanlarını gören gönüllü Dersim milisleri de seve seve bu yola girmişlerdi.

---

[34] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 134.

[35] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 15-16.

Ş. Süreyya Aydemir bizzat şahit olduğu bu destansı olayı şöyle anlatır:

"Erzurum'a bir an önce ulaşmak için yapılan gayretlerse, tabiatın engelleyişi karşısında, daima geç kalıyordu. Bilinen yollar dışından dağları aşarak, ilerilere daha önce ulaşmak isteyen bir kumandanın (Halid Bey) yaptığı atak, dağlarda erimiş, Cinis civarına vardığı zaman, Halid Bey'in emrindeki hemen bütün birlik, mahvolmuştu."[36]

Yine Fahri Belen de şunları belirtmektedir:

"Erzurum'a doğru ilerleyişte çetin kış şartları sebebiyle, ordumuz anayoldan ilerliyorken, bu yolu bırakıp Sipikör tarafından bir yürüyüş veya çevirme işine girişen Halid Bey, Erzurum'un berisindeki Cinis Köyü'nde orduya katıldığı zaman yanında ancak birkaç kişi kalmıştı. Başında bulunduğu birlik soğuk ve don yüzünden epey zayiat vermişti." diyerek bu destansı kahramanlığı belgelemektedir.[37]

11 Mart'ta Erzurum müstahkem mevkiine taarruz edilirken saat 12.30'da şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşlerinin işitildiği Halid Bey idaresindeki sağ kanattan başarı haberleri gelmeye başlamıştı. Halid Bey, müfrezesiyle Kalaylı Deresi kuzeyinde ve Süngeriç Tepesi'ndeki Ermeni kıtalarını mevzii çevirmelerle mağlup ederek 100 ölü verdirmiş ve iki topla bir çok silah ve mevaşi iğtinam etmişti (küçükbaş hayvan ele geçirmişti. Ancak, Halid Bey'in cephanesinin bitmesi ve karın çok fazla oluşu hareketlerini yavaşlatıyordu.[38]

11 Mart sabahı başlayan taarruzla Ermeniler'i geri çekilmeye zorlayan kuvvetlerimiz, Ilıca'yı kurtarmışlar ve ilerlemeye devam ederek müstahkem mevkilerin 300 metre önündeki tel örgülere ulaşmışlardı. Gece çatışmaları ile tel örgülere sokularak ilerlemişler. Sabah saat 02.30'da başlayan son hücumla tabyalar ele geçirilmiş; şafak vakti, 29. Kafkas Alayı'nın öncüleri İstanbul Kapısı'ndan, Halid Bey Müfrezesi Harput Kapısı'ndan şehre girmişlerdir. Şehrin içindeki ufak çaplı direnişin kırılmasından sonra süvari birlikleri, Hasankale istikâmetinde Ermeni takibine çıkarılmıştır.[39]

---

[36] Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 103.

[37] Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, c.IV, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 208.

[38] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 138-140.

[39] Doç. Dr. Cezmi Eraslan, *Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum*, www.atam.gov.tr.

Kâzım Karabekir aynı gün karargâhı ile şehre gelip, idarî düzenlemeyi yapmış, halkın yaralarını sarmaya çalışmıştır. Bu sırada şehrin içindeki direnenleri ve cesetleri temizleme işini de Yarbay Halid Bey yürütüyordu. 12 Mart Erzurum'un kurtuluş gününde Halid Bey'in faaliyetleri hakkında Kâzım Karabekir diyor ki:

"İşlerimiz bittikten sonra telgrafhanenin bulunduğu 9. Tümen Karargâhı'na gittim. Taşhanlar buraya daha yakındı. Taşnaklar'ın çoğu da burada idi. Halid Bey, Dersim Milisleriyle buraları temizlemeye çalışıyordu. Fakat az zayiatla bu işi başarması kolay olmuyordu. Taş Mağazalar'a sığınan bol cephaneli Taşnak fedailerini, Yarbay Halid Bey ve emrindeki milisler ancak 14 Mart günü temizledi. Burada öldürülen çete mensupları 46 Ermeni ve 5 Gürcü idi.[40]

Erzurum'un alınması sırasında 400 top ve sayısız mühimmat, silah, giyecek ve erzak, ağızlarına kadar dolu istihkâm parkları ve demiryolu malzemesi, 8 lokomotif, 15 vagon, külliyetli petrol ve benzin vesaire. Ayrıca Rus zabitlerinin bize karşı kullandıkları 16 sahra topuyla, Ermeniler'in kullandığı 8 dağ topundan 6'sı da sapasağlam elimize geçti. Bundan sonraki hareketlerde işimize pek çok yarayacak olan sağlam bir binek otomobili de ganimetler arasında idi. Gerek insanca ve gerekse cephanece zayiatımız, kazancımız bakımından hiç gibi idi. Hususiyle bütün Erzurum halkının ve şehrin mahv ve harap edilmesine de meydan bırakmamış olmaklığımız ve ganimetler göz önüne alınınca başarımız pek büyüktü."[41]

Erzurum'u kurtarma harekâtında, Türk birlikleri, 2 subay, 12 er şehit, 1 subay, 100 er kadar yaralı verirken, Ermeniler'in sayılabilen kayıpları 500 civarında olmuştur. Ancak, bu aşamada asıl zayiatı, Ermeniler'in ev ve depoları yakıp, silâhsız insanları katletmelerinden dolayı Erzurum halkı vermiştir.[42]

Bu katliamlarla ilgili Rus Yarbay Tverdohlebov "Gördüklerim Yaşadıklarım, Erzurum 1917-1918" adlı kitabında Erzurum'da yaşananlarla ilgili şunları yazıyordu:

"Erzurum Ilıca'ya giden Yarbay Gryaznov orada şöyle bir tabloyla karşılaştığını anlatmıştı:

"Köylere giden yollarda ve sokaklarda parçalanmış cesetler öylece yatıyor.

---

[40] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 149.

[41] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 148.

[42] Doç. Dr. Cezmi Eraslan, *Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum*, www.atam.gov.tr.

Önden giden her Ermeni, mutlaka gördüğü cesede tükürüyor ve küfrediyordu. Yaklaşık olarak 55-70 metre kare alandaki bir cami avlusu 1.5 metre yüksekliğinde, öldürülmüş Türk ihtiyar, erkek, kadın ve çocuk cesetleriyle dolup taşmıştı. Kadın cesetleri tecavüz izleri taşıyordu. Bazılarının cinsel organlarına tüfek fişeği sokulmuştu.

Ilıca'da kaçmayı başaramayanların tamamı katledilmişti. Ordu Komutanı Odişelitze, boyunları kör bıçaklarla lime lime kesilmiş çocuk cesetleri bulunduğunu söylüyordu. 26 Şubatı 27 Şubata bağlayan gece Ermeniler, Rus subaylarını aldatıp Erzurum'da katliam ve insanlık kıyımı yaptılar. Erzurum'da o gece öldürülen Müslümanların sayısı 3.000'e yakındı. Daha açık konuşmak gerekirse, katliam tesadüfen değil, önceden yapılan hazırlıklar ve tutuklamalarla, organize bir şekilde gerçekleştirilmişti. Subaylarımdan birisi, bana bağlı topçuların bulunduğu muharebe bölgelerinden birinde, özellikle de Tepeköy'de Ermenilerin cinsiyet ve yaş ayrımı gözetmeksizin tüm silahsız sivil halkı katlettiğini rapor etti.

Etraflıca durum değerlendirmesi yaptıktan sonra şu karara vardım: Biz Türklerle şerefli bir şekilde çarpışırken ve Erzurum'a göğsümüzle siper olurken, bu kana susamış ve korkak "özgürlük savaşçıları" Ermeniler, bizim sırtımızdan yaptıklarıyla, bizi alçakça aldatıyorlardı. Tüm dünyaya sadece kendilerini değil, Rus subaylarının adını da rezil etme kaygısı gütmeden savunmasız ihtiyar, kadın ve çocukları kesmeye başlamışlardı. Hiç kimse olup biteni olmamış gibi sayamaz. Ermeniler rüzgar ektiler, fakat rüzgar ekenin fırtına biçeceğini unuttular."[43]

Şevket Süreyya Aydemir ise şunları belirtmektedir:

"Erzurum'da kan çılgınlığı son haddini bulmuştu. Şehrin galiba yarı nüfusu öldürülmüştü. Yalnız Gürcükapısı İstasyonu'nda üç bin kadar ölü, bir odun veya kereste deposunda olduğu gibi, intizamla, adeta zevkle, dizi dizi, yığın yığın sıralanmış istiflenmişti. Bunlar, Erzurum şehrinin kadın, erkek, çocuk Türk halkındandı. Sıraların, istiflerin bozulmaması, yıkılmaması için; boylarına, cüsselerine göre dizilen ölü sıralarının aralarına, yerine göre ayrı ayrı boylarda çocuk, yahut yaşlı ölü vücutları sıkıştırılmıştı. Bütün bunları yapanlar, belliydi ki, yaptıklarından zevk alıyorlardı."[44]

Deli Halid'in emrinde ve yardımcısı olarak Erzincan, Mamahatun ve Erzurum'un kurtarılması harekâtlarına katılarak başarıyla savaşan Dersim Milisleri'nden Seyyid Rıza, Erzurum'a girdiklerinde karşılaştığı manzarayı, Dr. Nuri Dersimi'ye şöyle anlatmıştır:

[43] Yarbay Tverdohlebov, *a.g.e.*, s. 8-12.

[44] Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 103.

"Erzincan'dan itibaren. Ermeni zulmünden kurtarmaya başlayarak ve Ermenileri kovalayarak Deli Halid Bey'le birlikte Kara Paşa'dan önce Erzurum merkezine varmıştık. Oldukça büyük ve tamamen ahşaptan yapılmış olan bir binanın içerisindeki, erkek, kadın ve çocuğun bu binada ve canhıraş bir tarzda ateş duman içerisinde yanmakta ve binanın dış kapısı altından yanmakta olan zavallıların kanlarının ve bedenlerindeki suların akarak adeta bir dere oluşturduğunu gözlerimle gördüm. Hayatımda bu gibi felakete ve acı verici bir sahneye rastlamadım. Hüngür hüngür ağlamaya başladım."[45]

Erzurum'un kurtuluşundan iki gün sonra, Dersim Milis Müfrezelerinden buraya kadar gelebilenler nakdi mükâfat ve hediyeler verilerek terhis edildiler. Dersim Milisleri, kahraman kumandanları Deli Halid'le vedalaşarak, vatan ve milletleri için her türlü fedakârlığa katlanmış, Erzincan, Mamahatun, Erzurum'u kurtarma vazifelerini lâyıkıyla yapmış insanların gönül huzuru içinde Dersim'e evlerine döndüler.

Deli Halid ve Garbi Dersim Milisleri Erzincan ve Erzurum'un kurtarılması harekâtına, Dersim'den pek zayıf mevcutlu bir nizamiye taburu ve 735 Dersimli milisle başlamışlardı. Erzincan'a geldiklerin de, 250 milis ve 30 nizamiye askerine inmişlerdi. Erzurum'un kurtarılmasından sonra ise bu rakam 80 kişiye kadar düşmüş,[46] diğerleri ya Ermeni kurşunlarıyla ya da soğuktan donarak şehit olmuşlardı.

Deli Halid ise halen işgal altında bulunan diğer vatan topraklarını da kurtarmak için sabırsızlanıyor, kendisi gibi gönlü vatan aşkıyla dolu birkaç kahraman subayla birlikte, Kafkas Ordusu'nda yeni vazifeler almak gayesiyle, 17 Mart'ta Trabzon'a doğru yola çıkıyordu.

Yeri gelmişken şu hususu hatırlatmada yarar vardır. O zamana kadar buyruk dinlemez Dersim Milisleri'nin Erzurum'a kadar gelerek böylesi bir görev üstlenmelerinde Halid Bey, en birinci sebeptir. Bu, onun yöre halkını ne olursa olsun yanma çekmede, devletten yana olmalarını sağlamadaki başarılarından biridir. Zaten Halid Bey, o şartlarda halk arasındaki dağınıklık ve teşkilâtsızlığı hemen gidermede ve onlarla en iyi işbirliğini sağlamada pek kabiliyetlidir.[47]

---

[45] www.seyhhasanlilar..com/seyyid-riza.

[46] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 100.

[47] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 19-20.

Ülkemizde, o tarihten itibaren, gerek bölge halkının kendine has yapısı, inançları ve cehalet, gerekse idarecilerimizin basiretsizliklerinden, insanlarımızın birbirlerini tanıyıp anlamamalarından kaynaklanan hatalarından dolayı, Dersim'de ve Dersim kaynaklı olarak günümüze kadar yaşanan isyanlar, bölücü terör faaliyetlerine verilen destekler vardır. Bu isyan ve terör faaliyetleri yüzünden yaşanan çok büyük acılar, giden binlerce can, sakat kalan binlerce insan, sönen ocaklar, boşa giden milli kaynaklar vardır. Daha dün denilebilecek kadar yakın bir zamanda Deli Halid'le beraber halkımızı zulümlerden, vatanımızı işgalden kurtarmak için, donarak öleceğini bile bile, insan boyunu aşan karların içine dalmaktan çekinmeyen Dersimli bu insanların bazı torunları neden tekrar isyankâr olmuş veya asi olmak zorunda bırakılmışlardır? Bugüne kadar bu isyanların bastırılması, teröre ve isyanlara verilen desteklerin önlenebilmesi için uygulanan yanlış strateji ve politikaların bizlere neler kaybettirdiği ortadadır.

Deli Halid'in bu bölgede görev yaptığı dönem, öncesi ve sonrasıyla, yeniden, gerçek tarihçiler, sosyologlar, antropologlar, siyaset bilimciler, ilâhiyatçılar tarafından objektif olarak ele alınarak incelenecek ve değerlendirilecek olursa; bundan sonra vatanımız, milletimiz, geleceğimiz, kardeşliğimiz için ne yapmamız veya yapmamamız gerektiğine dair çok önemli ipuçları ve veriler bulunabilecek; dost, düşman tanımlamaları daha gerçekçi yapılabilecektir. Bu ipuçları ve veriler değerlendirilirken, Deli Halid dönemi ve Deli Halid'in şahsında şekillenen rol-model insanlar yetiştirebilmenin ne kadar önemli olduğu gerçeği meydana çıkacak, hiçbir şey sır olarak kalmayacaktır. Gustave Le Bon'un dediği gibi: *"Zamanın mukaddes sırrı hakikâtleri muhafaza etmesidir."*

Dersim Bölgesi ve halkı değerlendirilirken; gerek bölge halkının iç yapılanması, gerek inançları, gerekse diğer insanlarımız tarafından yalnızlığa itilmiş olmaları gerçeği de asla gözardı edilmemelidir. Bu gerçeği, yabancı olması ve dışardan üçüncü göz olarak gözlem yapması dolayısıyla daha objektif değerlendirme şansı olan Martin Van Bruinessen şöyle ifade etmektedir:

"Tunceli Kürt Alevilik anlayışı olayların gelişim süreci içinde Anadolu'nun diğer gruplarına göre sert, radikal ve aykırı olmak durumunda kaldı. Ekseriyeti Sünniliğin radikal ekolü olan Şafiliğe mensup Kürtler, Dersim Alevilerini Kürt

olarak kabullenmekte zorlanırken, Türkmen Alevileri ve Bektaşiler ise Dersimlinin Kürtlüğünden dolayı kendilerinden bir parça gibi görmediler. Hâl böyle olunca Dersimli hiçbir tarafa mensubiyet geliştirme ihtiyacı hissetmedi ve Sünni Kürt'e de Türkmen Alevi'ye de muhalif oldu."[48]

Öte yandan Dersim olayları incelenirken bu olayların arkasında gizli bir destek olarak "Ermeni Hoybun Cemiyeti"nin varlığı da göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Nitekim, Dahiliye Vekaleti'nin 18 Temmuz 1929 tarihli raporunda; *"gizli faaliyet gösteren Hoybun Cemiyeti'nin Dersim Kürtlerine çok önem verdiği, şimdiye kadar hep bitaraf kalan Dersimliler'in Hoybuncular ile birleştikleri"* kaydedilmiştir.[49]

Kâzım Karabekir Paşa'nın 100 sene önce, Dersim halkı ve bölgesi için yapmış olduğu mütalâalarını ve daha o zamanlar ortaya koyduğu çözüm önerilerini dikkate alıp değerlendirdiğimizde, bu konuda henüz bir arpa boyu bile yol alamadığımız gerçeği karşımıza çıkıyor. Bakınız, Karabekir Paşa bu konuda neler söylemiş:

*"Yemen isyanlarının sebepleri ne ise aşağı yukarı Dersim isyanlarınınkiler de aynı olsa gerektir. Ben bu sebepleri başlıca ikiye ayırıyorum: **Biri siyasi, diğeri midevidir.** Birincisi; memleketimizde asayiş olmadığını göstermek, menfaatleri icabı olan iç ve dış entrikacıların marifetidir. İkincisi de halkın yoksulluk dolayısıyla şekavetle geçinmenin kolayını bulmuş ve buna alışmış olmalarıdır.*

Birinci sebebi ortadan kaldırmak için; Dersimliler'in halis Türk olduklarını her vasıta ile işliyerek din birliği gibi milli birliğin dahi bulunduğunu kendilerine anlatmak lâzımdır. Bu işi temin için yüksek münevverlerimizden bir miktarını; iyi kürtçe öğreterek ve dini mahiyette isim ve kisve vererek ve namlarına (Seyyid)'i ekleyerek halk arasına karıştırmalıdır. Bunların bazılarının doktor olması ve halkın ananatını okşayacak bir şekilde hastalarını da tedavi etmesi muvaffakiyeti çoğaltır. İleri gelenlerin büyük şahsiyetlerin; mühim yerlere seyahatleri de faydalı olur.

*İkinci sebebi yani açlık belâsını ortadan kaldırmak için halka iş bulmalı ve işe alıştırılmalıdır. Bu hususta hükümete düşen vazifeler büyüktür: **İlkönce buralara rastgele şunu, bunu, hükümet memuru diye göndermemelidir.***

---

[48] Martin Van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 91

[49] Mehmet Fatih Tarım, *Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2011, s. 102-109.

Memuriyetlere doğru ve becerikli kimselerin, muayyen zaman için fazla tahsisatla gönderilmeleri lâzımdır. Rüşvet, suistimal, yalancılık, korkaklık gibi kötülüklerle lekeli veya bunlara istidatlı olanlar hükümetin nüfuz ve satvetini mahvettiklerinden halk isyana cüret edebiliyor. Ceplerini doldurmak ve bu havaliden bir an evvel savuşmak düşüncesinde olanlar isyanları beslemektedirler. Şimdiye kadar: "Burası da vatanımızın bir parçasıdır. Buradakiler de milletimizin bir kısmıdır. Buralardaki halkı adaletle idare etmek ve kalkınmalarına bütün varlığımızla çalışmak vazifemizdir" şeklinde bir düşünce ne uyanmış ve ne de uyandırılmıştır.[50]

Gerçekler ışığında duygusallıktan uzak, sırlarla dolu yanlış tarihi bilgilerden ve gizemli yanlış inanış ve ön kabullerden sıyrılarak elde edilecek doğru bilgiler ve tanımlamalar sayesinde cehalet, inanç ve değerlere saygısızlık ortadan kaldırıldığında; akıtılan kardeş kanı durdurulabilecek, yeniden el ele, gönül gönüle bir araya gelinebilecektir. Tıpkı, Deli Halid ile Seyit Rıza gibi...

Acaba bugün kaç Dersimli (Tunceli), Erzincanlı, Mamahatunlu, Erzurumlu bu günleri hatırlıyor. Deli Halid ve onunla el ele gönül gönüle vererek kendilerini Ermeni-Rus vahşet ve katliamlarından kurtaran kahraman Dersimli milisleri yâd ediyor, onların aziz ruhlarına Fatihalar gönderiyor?

[50] Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum Tic.ve Sanayi Odası Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990,s. 92-93

BÖLÜM-10

Mondros Ateşkes Antlaşması, İstiklâl için Milli Teşkilâtların Kurulması ve Deli Halid

"Ahıska ve Evliye-i Selase'yi kapsayan topraklarımızda; Boğazları açılan, önemli limanları ve demiryolu istasyonları işgal edilen Anavatan'ı da kurtarmak için örgütlenip, zafere ulaşıncaya kadar yılmadan birlikte ve feragâtle çalışacağız."

Deli Halid/3 Ocak 1919

Mondros Mütarekesi

BİRLİKLERİMİZ, 13 Şubat'ta Erzincan, 22 Şubat'ta Mamahatun, 12 Mart 1918'de de Erzurum'u işgallerden kurtardıktan sonra, süratle doğuya doğru ilerlemeye başladılar. Şimdi kurtarılma sırası, 1878'den beri işgal altında bulunan Evliye-i Selâse'ye (Kars, Ardahan, Batum) gelmişti.

93 Harbi de denilen 1877/1878'deki onuncu Türk-Rus Savaşı sonunda yenilen devletimiz, Rus Çarlığı'nın iki yıllık bütçesini aşan, bir milyar yüzbin altın rublelik "Savaş Tazminatı" yerine, Kars, Ardahan (Oltu dahil) ve Batum (Artvin dahil) gibi Anadolu toprağındaki sancaklarımız Rusya'ya bırakılmıştı. Buraları, 36.000 km² ve 700.000 Müslüman'ın yaşadığı Türk yurdu idi. Çarlık, Türkiye'den üçer yıllık yedi taksitte aldığı savaş tazminatı milyonlarca altınlarımızla: Kars ve Sarıkamış ile Batum'a demiryolu getirmiş; düzgün şoseler ve demir köprüler, kışlalar, tabyalar yaptırmıştı.[1] Bü-

[1] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1278, Ankara, 1991, s. 60.

tün bunları da bizi düşündüğü için değil, milli hedeflerine ulaşabilmek adına daha ilerilere ilerleyebilmek için yapmışlardı.

Ruslar ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasına göre Elviye-i Selâse'de Türk-Rus sınırının tespit edilmesi Plebisit'le belirlenecekti. Ancak, bu sırada Kafkaslar'da Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan bir araya gelmişler ve bir Mavera-ı Kafkas Hükümeti kurmuşlardı.[2] Her zamanki gibi önce sulh yolunu tercih eden Osmanlı, bu Mavera-ı Kafkas Hükümet temsilcileriyle Trabzon'da plebisit hakkında görüşmeler yapıyordu. Bir aydan fazla süren bu görüşmelere devam ederken, bir taraftanda, Osmanlı Başkomutanlık'ı Mart ayı ortalarından itibaren, askeri hazırlıklar kapsamında Trabzon'a yeni kuvvetler çıkarmaya başladı.[3]

3. Ordu Komutanımız Vehip Paşa, ileri hareket emrini vermiş ve 5 Nisan 1918'de Sarıkamış kurtarılmıştı. 25 Nisan'da da Kars, Ermeniler'den geri alınarak, burada 40 yıl 5 ay ve 25 gün süren düşman istilâsına son verilmiş oldu.[4*]

Aynı zamanda, Doğu Karadeniz'de, 10 Mart'ta Hopa'yı kurtarmış olan ordumuz, oradan ilerleyerek Borçka, Artvin ve Şavşat'ı alıp Ardahan sınırına dayanmıştı.[5] Enver Paşa, 17 Mart'ta, Erzurum'dan ayrılarak, yeni görevler almak üzere Trabzon'a gelmiş olan Deli Halid'i, Yakup Şevki Paşa'nın 9. Ordusu emrine, 3. Kafkas Tümeni Komutanlığı'na atamıştı. Deli Halid, şimdi, 1914/15 yıllarında gönüllü

---

[2] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.III, 1914-1918 Genel Savaşı Kısım:4, Savaşın Sonu, 2.Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 186

[3] Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Ocak 2012, s. 40.

[4] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998, s. 19.

* 18 kasım1877'de Ruslar'ın Karsı işgal etmelerinden sonra uyguladıkları zulümlerden dolayı, batıya doğru büyük bir Türk Müslüman göçü başlamıştı. Bu büyük göçün önü; Şeyhülislâm'ın "Din içinde din saklamak en büyük ibadettir" fetvası ve II. Abdülhamid'in gizli fermanıyla engellenebilmişti. (Yrd.Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 10). Göçün önlenmesi, son derece önemli bir öngörüyle yapılmıştı. Bu öngörü ile 40 sene sonra, 1918'de yapılacak plebisit ile bütün bu bölgenin bizde kalması sağlanacaktı. 14 Temmuz 1918'de yapılan plebisitte 87.064 kişiden 84.124'ü Osmanlı lehine oy kullandı. (Prof. Dr. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4.Bası, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No: 50, Ankara, 1995, s. 449).

[5] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 24.

kahramanlarıyla destanlar yazarak Türk Milleti'nin kaderini etkilediği, Doğu Karadeniz bölgesindeydi. Buralarda çok iyi tanınan, efsane gibi dilden dile, gönülden gönüle aktarılan Deli Halid, hemen işe koyulmuş ve çok üstün olan teşkilâtçılık yeteneği sayesinde güçlü bir tümen oluşturmuştu.

Ardahan ve Ahıska'da büyük mücadele örneği veren Osman Servet (Atabek) Bey, eşraftan arkadaşlarını Mart sonlarına doğru Hopa'da bulunan Halid Bey'e temsilci gönderip, 8. Alay ve çetelerle Ahıska ve Ardahan'ın yerli Türkler elinde ve ordumuzu beklemekte olduğunu bildirdi. O sırada, 3 Nisan'da Ardahan, 4 Nisan'da Posof'u alarak Ahıska'ya girdiğimizden 8. Müslüman Alayı'nı tümeninin çekirdeği olarak eline alan Halid Bey, Servet Bey'le işbirliği yaparak, İngiliz-Rus anlaşması ihtimaline binaen, Ahıska ve Ahılkelek'i, üstün düşman kuvvetlerine rağmen Nisan ayı başlarında zaptetti.[6] Deli Halid'in Ahıska ve Ahılkelek'i ele geçirmesi sadece askeri açıdan değil manevî ve coğrafi açıdan da çok önemliydi. Çünkü Ahılkelek, ordularımızın Kafkaslar'da ileri harekâtına başarı ile devam edebilmeleri, ikmallerinin aksamaması için gerekli olan yolların düğüm noktasında, son derece stratejik bir konumda bulunuyordu.

Bu başarı sadece Kafkas Cephesi'nde değil bütün dünyada geniş bir yankı yaptı. Ahıska'nın Deli Halid tarafından işgal edilmesi, Kafkaslar'da harbin, çıkarlarına uygun olarak bittiğini sanan İngilizler üzerinde derin tesir yaptı. *Times* gazetesi Ahıska'nın Türk kuvvetleri tarafından zaptı haberini verirken, hükümet organı olduğu halde, Lloyd George Hükümeti'ni tenkit ederek; "bu olayın, mağlup devletlerin silahlarını tamamen teslim etmelerinin ne kadar önemli olduğunu ispat ettiğin[e]" işaret ediyordu."*

13 Nisan 1918'de, Deli Halid'in 3. Tümeni, 123. Alay ile Ahıska ve Ahılkelek gönülleri, Batum'u kuşatarak birkaç tabyayı zapt ettiler. 14 Nisan 1918'de de 10. Tümenin yardımıyla Batum zapt edildi.[7] Bu suretle "Elviye-i Selâse" tekrar fiilen Türk idaresine geç-

---

[6] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 24-25.

* Zaten uğursuz Mondros Mütarekesi'nde Times gazetesinin vurguladığı bu konu, özellikle dikte edilerek, ordularımız terhis edilecek ve silahlarına el konulacaktı. (Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, Ankara, 1955, s. 102).

[7] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 239.

miş oldu. Az sonra, 1828'de Ruslar'ın eline geçen ve 1829 Edirne Barışı ile de Rusya'ya bırakılan Ahılkelek ve Ahıska kazaları Müslüman ahâlisi, Sovyetler'in ilân ettikleri "kendi mukadderatlarını tayin" haklarından faydalanarak, Türkiye'ye katılma kararını almıştı. Bu suretle Brest-Litovsk antlaşması icabı, 1918 ilk baharında yalnız 1877/78 sınırlarına varılmakla yetinilmemiş, ahalinin arzusu üzerine Osmanlı'ya katılmasıyla, 1828 sınırına varılmış bulunuluyor,[8] III. Murat döneminden (16. yüzyıl) sonra yeniden, Hazar Denizi kıyılarına dayanmış olunuluyordu.

12 Haziran 1918 tarihinde başlayan halk oylamalarında, bölge halkının büyük çoğunluğu zaten Türk ve Müslüman olduklarından Osmanlı ile tekrar birleşme yönünde oy kullanmıştı. Batum, Acara, Kars, Ardahan, Oltu, Kağızman ve Sarıkamış'ı temsilen 20 kişiyi aşkın bir heyet birleşme isteğini onaylatmak üzere İstanbul'a giderek padişahla görüşme kararı almışlardı. Bu sırada 3 Temmuz 1918 tarihinde, Sultan V. Mehmet Reşat vefat ettiğinden, yerine VI. Mehmet Vahideddin Padişah olmuştu. 15 Ağustos 1918'de Elviye-i Selâse'den gelen bu heyeti kabul eden padişah, aynı gün yayımladığı bir ferman ile Elviye-i Selâse'nin resmen Anavatan'a ilhâkını ilân etmişti.[9]

O dönemde, Deli Halid'in birliğinde görev yapmış olan Emekli Süvari Kurmay Albay Abdülhalim Akkılıç anılarında; Deli Halid'in, 3. Kafkas Tümeni'yle Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in fethedilmesi ve daha sonra Mondros Ateşkes Antlaşması gereği tekrar tahliye edilmesindeki rolünü, şu şekilde anlatıyor:

> *"Nisan 1334 (1918) başlarında Abaztoman'daki Gürcü alayına baskın yapma kararı verildi. Sisli bir günde Abaztoman'daki Gürcü müfrezesine farkettirmeden, yanlarından dolaşarak Abaztoman-Kufais yolu üzerindeki bir ileri karakola ansızın taarruz ettik. Düşman gafil avlandı, bir bölüm askerleri teslim oldu. Bir bölümüde Abaztoman'a kaçtı. Baskında üç hafif ve bir ağır makinalı tüfekle, bir haylide malzeme ele geçirdik. Karakol baskınında ele geçirmiş olduğumuz makinalı tüfekleri kullanmasını bilen kimse yoktu. Benimde bizzat uğraşıp öğrenmeye zamanım olmadığı gibi bu cins silahlardan yararlanmak için gerekli malzeme ve cephanemiz de bulunmuyordu. Bunları, o sırada Batum üze-*

[8] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 19.

[9] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 22.

rine harekat yapmakta olan Yarbay (Onursal albay) Halid Bey'e gönderdim ve Abaztoman'ın işgal edildiğini bir rapor ile bildirdim. Bir yazı ile teşekkür etti.

Batum kurtarıldıktan sonra Acaralı milisler serbest bırakılmıştı. Tümen Komutanı Halid Bey ile subay ve gedikli kadrosu benim bölgeme geldiler. Komutan geldiğinde, ben merkezden oldukça uzak bir yerde bulunuyordum. Haber aldım gittim. Beni komutanın kaldığı eve kadar götürdü. Halid Bey beni yanaklarımdan öperek karşıladı ve başarılarımdan ötürü kutladı. Önündeki masa üzerinde açık bir harita vardı ve öyle anlaşılıyordu ki kurmay başkanı Haydar Bey ile durumu görüşüyorlardı. Hem beni ödüllendirmek hem de kurmayına bir latife olmak üzere şöyle dedi: "Haydar bu gün Erkan-i Harpliği (Kurmaylığı) Halim'e bırak. O bize gerekli açıklamalarda bulunsun. Nerelere çekirdek kadro gönderelim, nerelerde birlik kuralım O bize anlatsın."

Ben neşe içinde gereken açıklamaları yaptım. Aşağı yukarı önerdiklerimi aynen kabul etti. Sonra bir tümen emri hazırlanarak, subay kadroları gerekli yerlere gönderildi. Artık örgütlenme daha işlevsel nitelik kazanmaya başlamıştı. Bende Zihni ve Hurşit adlarında iki subay ve üç gönüllü çavuşla Posof'un Erile köyüne gönderildim. Oradaki milislerden bir tabur oluşturduk. Bu tabura "Erile Müfrezesi" adı verildi. Örgütlenme çalışmaları sona erince müfrezemizin Ahıska'ya taarruz ederek kurtarması kararlaştırıldı. Bu amaçla emrimize iki de dağ topu verildi. Taarruza başlayacağımız sırada, yardım almak konusunda umutsuzluğa düşen ve kendilerini savunma için yeterli görmeyen Ahıska'daki Ermeni ve Gürcü çeteleri kuzeye doğru çekildiler. Ahıska herhangi bir çatışmaya gerek kalmadan elimize geçti.

24 Aralık gelip çatmış, ama nakliye işlemleri tamamlanamamıştı. Bir Gürcü taburu Ahıska'yı işgal etmek üzere kentin yakınlarındaki bir köyde beklemekteydi. Tümen komutanı Ahıska'yı boşaltmıyor. "Benim Ahıska ve çevresinde toplatmış olduğum erzakım var bunları sizin için toplatmadım" diye ayak diriyor. Gürcüler ise "İtilaf hükümetlerinin ve sizin hükümetinizin anlaşması böyledir (yani Mondrosa göre) tahliye edeceksiniz" diyorlar. Komutan, "ben hiçbir anlaşmayı tanımam aldığım talimatı ve nakliyeyi tamamlamadan buradan çıkmam" demekle ısrarlı. Halid Bey'in nasıl bir asker olduğunu bilen Gürcüler bulundukları yerde onun Ahıska'yı boşaltma emrini vermesini bekliyorlardı.

Daha önce Batum anlaşmasıyla Abaztoman'ın Gürcülere terk edileceği zamanda, Halid Bey burasını 23 gün gecikerek boşaltmıştı. Bunun nedeni erken boşaltmanın yöredeki Müslüman halkın maneviyatı üzerinde yapacağı olumsuz etkiyi en aza indirmekti. Bu geciktirmede, tümenimizin kadrosunda önemli bir yer tutan milislerin durumu da önemli etkendi. Onları yüreklendirmek gerekiyordu.

Aralık ayı sonlarında bir gün komutan beni telefona istedi. Aramızda şöyle bir görüşme oldu.

"Halim, tümen Ahıska'yı boşaltacak, burada eşraf ve milis komutanları senin kalmanı istiyorlar. Sen ne diyorsun?"

"Ne emir verirseniz onu yaparım."

"Memnun oldum. İtiraz etsen bile seni burada bırakma kararındaydım. Zira bu bölgeyi ve adamları senin kadar tanıyan yok."

Bir gün sonra Halid Bey beni yeniden aradı. Erzak ve silah durumunu sordu. Bölgedeki depoda bir hayli silah vardı ve bunların bir bölümünün Ardahan'a gönderilmesi, bir bölümünün de yerli müslüman halktan isteyenlere dağıtılması emredilmişti. Erzaktan çok az bir miktar kaldığını, ancak araç bulmakta zorluk başladığını; silahların da bir bölümünün gönderildiğini, bir bölümünün Müslüman halka verildiğini, ancak bir miktar daha kaldığını anlattım. "Kalan erzak ve silahlar için ayrıca emir vereceğim." dedi ve hattan ayrıldı. Bir süre sonra bir telefon görüşmesi yaptık. Bu kez "buradaki beyler ağalar daha şimdiden birbirlerine düştüler. Seni bunlar ile bırakmaktan vazgeçtim, gerekirse sonrada gönderirim. Emrinizdeki tabur Ahıska'ya gelsin. Sende atını, seyisini ve emirerini Ahılkelek'e gönder. Ben yarın gelip seni alırım" talimatını verdi.

Ahıska'daki kuvvetler Ardahan bölgesine yer değiştirmiş. Kentte yalnızca Tümen Komutanı Halid bey, Emir subayı Osman ve kardeşi Sami Bey var. Onlar ertesi gün öğleden sonra Ahıska'dan ayrılacaklar. Ertesi gün Gürcüler kente doğru ilerlemekte ama Ahıska'nın Ermeni ve Gürcü din adamları ile eşrafı, tümen komutanını uğurlamaya çıkmışlar. Gelmekte olan Gürcü birliğini karşılamaya giden yok. Neden?: Şöyle düşünüyor olmalılar "Gürcü askeri nasıl olsa bizdendir ama gün olur Türk askeri yine buralara gelir, bakarsınız yine Halid Bey'in eline düşeriz." Tümen komutanının çevrede yarattığı etkiyi ve korkuyu artık daha fazla anlatmaya gerek yoktur sanırım."[10]

Bu sıralarda İngilizler ise Rus ordusunun kalıntılarından paralı kuvvet toplamak, Ermeni ve Nesturîleri yeniden tertipleyip biraz da İngiliz kuvveti ilâve ederek, Türkleri İran ve Kafkasya'dan tamamen atarak buralara hâkim olmak istiyorlardı. İngilizler, Dunstervil komutasındaki 39. İngiliz Tugayını (1500 mevcut) bu iş için görevlendirdiler. Bolşevik Rus ordusu kalıntılarından paralı 8000 asker elde ettiler. Ermenilerden 13.000 piyade ve 16 toptan oluşan üç tümen kurdular.[11]

---

[10] Yayına Hazırlayan Yılmaz Akkılıç, *Askerin Romanı*, E.Sv.Kur.Alb. Abdülhalim Akkılıç'm Savaş ve Barış Anıları, Körfez Ofset Yayınları, Gemlik, 1994, s. 76.

[11] Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genkur. Basımevi, 2005, s. 241-242.

Bütün bunlara rağmen, Kut-ül Ammare kahramanı Halil (Kut) Paşa komutasında kurulan Şark Orduları Grup'u ileri harekâtına devamla, İngilizleri de yenerek, Bakü'yü, Tebriz'i, Kafkas Kartalı Şeyh Şamil'in ülkesi Dağıstan'ı almış bütün Kafkasları ele geçirmişlerdi.*

Genel politikamız, Kafkaslar'da veya mümkün olduğu kadar daha ötelerinde Osmanlı'ya bağlı veya himayesinde müstakil, bağımsız Türk-İslâm devletleri kurulmasını sağlamaktı. Bu devletler Rusya ile Türkiye arasında tampon vazifesi yapacak, böylece, Rus

* Burada, Türk'ün kendisinden başka dostu olmadığını ortaya koyan ilginç bir bilgiyi paylaşmak yerinde olacaktır. Birinci Dünya Savaşına müttefik olarak girdiğimiz, ordularımızın, kolordularımızın komutasını, karargahlarımızda en gizli bilgilerimizi teslim ettiğimiz, Galiçya'da onlar için Çanakkale'de zafer kazanmış kahraman gazilerimizi şehit verdiğimiz Almanlar, gerçek niyetlerinin ne olduğunu ortaya koymuşlardır. Biz Kafkas Cumhuriyetleri ile savaşırken, andlaşmalar yaparken, Batum'a gelen Alman murahhası, General Lossov'u geri çektiği gibi, Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti'nden gizli olarak, Kafkasya'da Brest-Litovsk hududu dışında doğuya, bilhassa Bakü'ye doğru Osmanlı yayılmasına karşı, 27 Ağustos 1918'de bir andlaşma imzalandı. Bu yeni andlaşma gereğince; Tiflis'e yerleşen Alman Generali Von Kress heyeti, Osmanlı Devleti'ne karşı Gürcistan ve Ermenistan'ı destekliyor ve Osmanlı ordularının bilhassa Bakü'ye ilerleyebilmesi için kullanmak zorunda olduğu demiryollarından faydalanmasını engellemeye çalışıyordu.

tehdidi uzaktan karşılanmış olabilecekti.[12] Zaten savaşın başında, hezimetle sonuçlanmış olan 1914 Sarıkamış Harekâtı'nı da bunun için yapmıştık. Aslında, Enver Paşa ve İttihatçılar'ın Turancılık adı verilen genel politikasının gerçek maksadı da bu olsa gerek. Şimdi, Enver Paşa'nın önünde bu planını uygulayabileceği bir fırsat çıkmış görünüyordu. Bu planını uygulayabilmek için, Avrupa cephelerinden çektiği kuvvetleri de Kafkas cephesine yığmıştı. Bu uygulamasının çok yanlış olduğu kısa sürede anlaşılacaktı. Ruslar zaten savaştan çekildiğinden, Kafkaslar'da dağınık Rus kuvvetleri, Ermeni ve Gürcüler karşısında birbiri ardına zaferler kazanırken, Irak-Filistin cephelerinde, asıl kuvvetli düşmanımız olan İngilizler karşısında yenilgiye uğrayacaktık.

Nitekim, Eylül 1918'den itibaren; Irak, Filistin, Suriye cephelerinde art arda gelen yenilgilerden sonra, Kut-ül Ammare'de esir alınan ve İstanbul'da tutulan İngiliz generali Townshend aracılığıyla, İngilizler'e ateşkes antlaşması yapılmasını teklif etmek zorunda kaldık.[13] Aslında İngilizler de tükenmeye başlamışlardı, ancak, mütareke teklifini ilk yapan biz olduğumuzdan; Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda, Agamemnon adlı İngiliz savaş gemisinde, 30 Ekim 1918'de, görüşmeleri yapılan uğursuz "Mondros Mütarekesi'ni" imzalamak zorunda kaldık.

Mondros Mütarekesi, adı üstünde bir mütareke yani sadece "ateşkes antlaşması" olmasına rağmen, İngilizler'in antlaşmanın içine kurnazca soktukları bir takım maddelerle bütün yurdun işgaline zemin hazırlanmış ve uygulanmıştır. Mondros Mütarekesi, tarihimizin en acı verici antlaşmalarından biridir. Çanakkale'de, Kut-ül Ammare'de, Bakü'de on binlerce şehit ve gazimizin fedakârca akıttıkları kanlarıyla hezimete uğrattığımız İngilizler, asla unutamadıkları bu acılarının intikamını, maalesef, Mondros Mütarekesi'yle almış oldular.

Mondros Ateşkes Antlaşması, Kafkaslar ve Elviye-i Selâse açısından incelendiğinde, bütün Kafkaslar'ı ve Brest-Litovsk antlaşmasıyla Rus, Ermeni ve Gürcülerden geri aldığımız vatan topraklarımızı, savaşmadan elimizden alıyor, ordularımızın I. Dünya Savaşı (1914)

---

[12] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 27.

[13] *Irak Seferi ve Esaret*, Charles V.F Townshend,Yeditepe yayınevi, 1.baskı, istanbul, 2007, s. 527.

öncesi sınırlara çekilmesini dayatıyordu. Yani, Derbent, Bakü, Tebriz, Ahılkelek, Ahıska, Nahcıvan, Batum, Artvin, Ardahan, Kars ve Sarıkamış'ı tekrar tahliye etmemiz, buralarda katliamlardan daha yeni kurtulmuş mazlum insanlarımızı yeniden Ruslar'ın, Gürcülerin, Ermeniler'in vicdandan, insaftan mahrum ellerine bırakmak anlamına geliyordu.

İngilizler herşeyi hesapladıklarını, planladıklarını düşünüyorlardı. Ancak, bu bölgedeki hesaplarını ve oyunlarını bozacak, heveslerini kursaklarında bırakacak olan, bir türlü anlayamadıkları, hesaba katamadıkları, bir şey vardı ki; o da; bu milletin Deli Halid, Yakup Şevki, Karabekir, Cihangirzâde İbrahim gibi kahraman evlatlarının varlığı ve tarihi boyunca hür yaşamış, esaret kabul etmez milli fıtratı ve imanıydı.

Milli istiklâl teşkilâtlanmalarının, 9. ordumuzun Kafkaslar'-dan ve Elviye-i Selâse'den 1914 sınırlarına doğru geri çekilmesi ile paralel olarak dışarıdan içeriye doğru yayıldığı görülür. Nitekim, 29 Ekim 1918'de, Yakup Şevki Paşa ve Deli Halid'in yardımları ve yönlendirmeleriyle önce "Ahıska Hükümet-i Muvakkatası", hemen bir hafta sonra da, 5 Kasım 1918'de Kars'ta, gene Deli Halid'in teşvikiyle, Milli teşkilatlanma halkasının ikincisi olan "Kars Millî İslâm Şûrası" kurulmuştu. Daha sonrada başta Ardahan Kongreleri olmak üzere çeşitli kongrelerle genişleyen milli hareket bütün bölgeyi temsil edecek olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ni kurmuştur.

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Mütareke'den sonra İstanbul'da kendi evinde Teşkilât-ı Mahsusa ileri gelenleriyle yapılan gizli toplantıda; Elviye-i Selâse'den çekilecek ordumuzun, buraların halkını teşkilâtlandırarak silâh, mühimmat ve talim görmüş asker ve gönüllü subaylar bırakılması kararlaştırılmıştı. Bu kararları, ilgili komutanlara da bildirmek üzere, İstanbul'dan Teşkilât-ı Mahsusa kuryeleriyle gönderilen mektuplar yazılmıştı.[14]

Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada Kâzım Karabekir Paşa, Tebriz'de bulunuyordu. Komutanı olduğu 1. Kolordunun lağv edildiği, işgal ettiği yerlerden çekilmesi ve İstanbul'a tayininin çıktığı emrini almış, İstanbul'a dönmek üzere yola çıkmış, Ahıska'ya gelin-

[14] Yunus Zeyrek, Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti, *Bizim Ahıska Dergisi*, 29.Sayı, yıl 2013

ce, şehrin girişindeki Köprübaşı'nda, Nisan 1918'de buraları kurtaran, gözüpekliği ve efsaneleşen kahramanlığı dillere destan olan 3. Tümen Komutanı Deli Halid Bey'in kendisini beklediğini görmüş; ikisi birlikte şehre girmiş, öğle yemeğini birlikte yemiş ve vatanın kurtuluşuyla ilgili neler yapılabileceğini de görüşmüşlerdi. Nitekim Ahıska, Batum, Artvin, Kars ve Ardahan'daki hızlı teşkilâtlanma bu çabanın eseridir.[15]

Ahıska'da bulunan Yarbay Halid Bey, gelişmeleri iyi takip ettiğinden Mütareke'den bir gün önce 29 Ekim 1918'de Ahıska'da, başta Mühendis ve Hukukçu Osman Servet Atabek olmak üzere eşraftan kişilerle yaptığı toplantıyla kendilerine gereken yardımı yapacağını söyleyerek hemen teşkilâtlanmalarını istedi.[16] Deli Halid'in 3. Tümeni'nin görev bölgesi olan Ahıska ve Acaralı'lar, memleketlerini kesin olarak müdafaaya karar vermişler, kendi kaderi ile baş başa kalan, daha önce Rus, Gürcü, Ermeni katliam ve zulümlerini görmüş geçirmiş olan bölgedeki Türk-İslâm ahali, hürriyetlerini kaybetmemek için harekete geçmişlerdi.[17]

Milli Mücadelemiz'in; "önderlik vasfını taşıyan" bu hareket teşkilâtlanmakta gecikmemiştir. Bu doğrultuda, 29 Ekim 1918'de, "Ahıska Hükümet-i Muvakkatası"nı kuran Ahıskalılar, hükümet reisliğine de Ömer Faik Bey'i getirmişlerdi. Ömer Faik Bey, Deli Halid'e müracaat ederek; *"3. Tümenin mümkünse askerlerini geriye çekmemesini, eğer mecburen Osmanlı'dan koparılmaları söz konusu olursa da kurdukları hükümetin devamının sağlanması için Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın yardımlarını eksik etmemesi için Halid Bey'in aracı olmasını"* rica etmişti.

Deli Halid bu istekleri telgrafla Yakup Şevki Paşa'ya iletmiş, o da cevaben: *"3. Tümenin Ahıska'da bırakılmasının mümkün olmadığını, ancak, Ahıska ve Ahılkelek halkının hiçbir şeyden korkmayarak kendi teşkilatlarını kurmalarını, her türlü yardımın el altından yapılacağını"* bildirmişti. Deli Halid, askerin bölgeyi tahliye etmesine karşı idi. Fakat nihayetinde kendisi de bir askerdi ve şahsen, Türk-İslâm ahaliye el

[15] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1278, Ankara, 1991, s. 20-21.

[16] Yunus Zeyrek, Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti, *Bizim Ahıska Dergisi*, 29.Sayı, yıl 2013.

[17] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 38.

altından ne yardım yapabilirse, ancak onu yapabilecek güce sahipti.[18]

Deli Halid, kendisine verilen emir ve yabancıların ültimatomlarına rağmen, Ahıska'yı boşaltmak için acele etmiyor, halka gerekli desteği sağladıktan sonra geri çekilmek istiyordu. Yakup Şevki Paşa ile anlaşarak 500 kadar asker ve subayı onlara yetecek silah ve mühimmatlarıyla birlikte terhis etmiş ve böylece bir milis alayının kurulmasına yardımcı olmuştu. Mühendis Osman Servet idaresinde kurulan bu yerli milis alayı için ayrıca yetecek kadar top, makineli tüfek ve cephane yardımında da bulunmuştu. Halid Bey'in bu yardımları ilerde Ahıska ve Ahılkelek'i 5 Aralık'ta işgal eden Gürcüler'e karşı çok işe yarayacaktı.[19]

Osmanlı Hükümeti, sırf Elviye-i Selâse'yi kurtarabilmek için, daha bir ay önce, tâ Bakü'de, Dağıstan'da bulunan ordularımızın Kafkasya'yı tahliye etmelerine razı olmuştu. Ancak İngilizler, Mondros Mütarekesi şartlarını kendileri lehine yorumlayarak, "güvenliğimiz tehdit altında" diye, Kasım ayının sonlarına doğru İstanbul üzerindeki baskılarını arttırmış, şimdi de, Elviye-i Selâse'nin de tahliye edilmesini istiyorlardı.

İstanbul'dan aldığı bu tahliye emri üzerine, Yakup Şevki Paşa bu emire şiddetle karşı çıkmış, pasif direnişe geçerek, tahliye sürecini elinden geldiğince uzatmaya çalışıyordu. Bu sırada İngilizler, Batum ve Kars'a askeri heyetler ve birlikler yollamışlar, ordumuzun Elviye-i Selâse'yi tahliyelerini kontrol etmeye ve hızlandırmaya çalışıyorlardı.

Ardahan Kongreleri

Deli Halid'in vatanın kurtarılabilmesi için planlayıp, düzenlediği, başkanlığını yaptığı, program ve hedeflerini belirlediği Ardahan Kongreleri ile bölgedeki bütün mahallî teşkilâtlanmalar birleştirilerek, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti adı altında birleştirilmesi kararı alınmıştır.

1. Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919)

Deli Halid gerekli tedbirleri almayı müteakiben Ahıska'dan Ardahan'a çekilmiş, vatanın kurtuluşu çalışmalarına devam ediyordu.

---

[18] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir *a.g.e.*, s. 38-42.

[19] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir *a.g.e.*, s. 42.

Ardahan Kongresi

İstanbul'dan gelen Teşkilât-ı Mahsusa üyesi Dr. Fuat Sabit, Filibeli Hilmi, Ebulhindli Köseoğlu Cafer (Erçıkan) Beyler ile Ardahan'daki evinde buluşmuşlardı. Burada Filibeli Hilmi Bey, Enver Paşa'nın evinde yapılan gizli Teşkilât-ı Mahsusa toplantısında vatanın kurtarılmasıyla ilgili alınan kararlara ilişkin yazılan mektupları Halid Bey'e teslim etti. Bu mektupların içinde yazılı olanlar, Karslı ve Batumlular ile Halid Bey'in ve çekilmekte olan ordumuzdan milliyetçi subayların karar verip gerçekleştirdiği "geçici yerli hükümet kurma ve teferruatına" aitti.[20]

3. Fırka Kumandanı Halid Bey'in başkanlığında, Dr. Fuat Sabit, Filibeli Hilmi, Ebulhindli Köseoğlu Cafer ve Baytar Kaymakamı Arif, Dr. Hakkı Cenap (Ağacıkoğlu) ile Ardahan Kaymakamı Hamişoğlu Rasim (Acar) beylerden kurulu 8 kişilik bir heyet 3-5 Ocak 1919'da, 1. Ardahan Kongresi'ni yaptılar.[21]

Kongrenin açış konuşmasını Halid Bey yapmış ve kongrede Halid Bey'in açış konuşmasında belirttiği temel hususlar maddeler halinde bir karar altına alınarak bu kongrenin içeriğini oluşturmuştur.[22]

---

[20] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, Hamle Matbaası, İstanbul, 1960, s. 9.
[21] Yrd.Doç.Dr. A.Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 79.
[22] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 30.

Ardahan Kongresi'nin kararları incelenecek olursa, millet ve memleketine aşık bu insan daha iyi anlaşılmış olacaktır.

1. Ardahan Kongresi Kararları

1) Devletimize İngilizler'in dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi şartlarını, çeşitli sebeb ve bahanelerle tatbik ettirmemek,

2) Eldeki silahları teslim etmek şöyle dursun, düşmanlarla çarpışarak yeniden silahlanmak için her çareye başvurmak,

3) Yeni kurtulmuş olan Ahıska ve Elviye-i Selâse'yi teşkil eden topraklarımızla birlikte, **Boğazları açılan, limanlarıyla demiryolları işgal edilen Anavatanı kurtarmak için, geniş ölçüde teşkilât kurup, zafere ulaşıncaya kadar yılmadan, feragat ve tesanütle çalışmak,** (Bu madde, kongrenin amacının yerel değil, bütün vatanın kurtarılması olduğu açıkca ortaya koymaktadır. Y.N)

4) Derhal Milli Şura Hükümeti bölgeleri temsilcileriyle Ardahan'da yeni bir kongre yapmak.[23]

Rasim Bey'in evinde yapılan bu kongre kararları; telgraf ve telefonla çevreye duyurulmuş ve İngiliz işgalinden önce murahhasların Ardahan'a yetişmeleri istenmişti. Aslında Halid Bey ve arkadaşları, memleketin umumi durumunu pek iyi görmüyorlardı. Bunun içinde, ellerinden gelen gayreti sarf etmeğe çalışıyorlardı. Hatta yukarıda 3. maddede işaret ettiğimiz hususta yani Anavatanın kurtarılması işinde ciddi tedbirler alınmıştı. Bu meyanda, Erzurum merkez olmak üzere, bütün bölgeyi kapsayacak şekilde geçici bir hükümet kurulması bile düşünülmüştü.

Bu sıralarda Kâzım Karabekir Paşa'nın 15. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edileceği duyulmuştu. Paşa'nın Milli Mücadele hususunda ne gibi bir tavır alacağı bilinmiyordu. Kâzım Karabekir Paşa daha Erzurum'a girmeden, Halid Bey onunla görüşecek, eğer Paşa menfi bir tavır içerisindeyse, İstanbul'a geri dönmeye mecbur edilecekti.[24]

Narman'daki karargâhında bulunan Deli Halid, Birinci Ardahan Kongresi kararlarını ve izlenecek yolu açıklamak üzere, 7 Ocak

---

[23] Yrd.Doç.Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 79.

[24] Süleyman Necati Güneri (Albayrak Gazetesi Sahibi) Eski Erzurum Mebusu, Hatıralarından s. 21-22 naklen, Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Atam Yayınları, Ankara, 1998, s. 79.

1919'da Coculas'taki Dağlar Müfreze Kumandanı Cafer Bey'e bir mektup yazmıştı. Bu mektup, ondaki vatan ve milletin kurtuluşu yolundaki kararlığının çok açık bir örneğidir.

"Kumandan Halid Bey'den Coculus'da Dağlar Müfreze Kumandanı Cafer Bey'e:

Ardahan'daki kararlarımız kat'îdir. İngilizler'e silah vermek değil, silahlarını almaktır. Hududa teftişe gelmekte olan İngilizler'in verdiğiniz ultimatomla silahlarını aldığınıza memnun ve müteşekkirim. Mütemâdi muvaffakiyetinizle gözlerinizden öperim. Kemal Efendi'yi talimat almak üzere Narman'a gönderiniz. Durmuş'a (İttihatçıların İstanbul-Berlin-Moskova haberleşmelerinde kullandığı "şifrede", Erzurum'da "Albayrak" gazetesini çıkaran "Kığılı Hacıhafız oğullarından Galib oğlu Süleyman Necati" Bey) yazdım. Muvaffakiyetinizi gazeteye yazsın. Sıkıştırılırsa derhal size iltihak edecektir. Kumandan Kâzım Karabekir Paşa'ya da berâyı malumat (resmî olarak) verdim. (Erzurum) Polis Müdürü Zeki ve Jandarma Kumandanı Ferit Beyler itimada şayan iseler, Durmuş'a muâvenetleri ve takibinden haberdar etmelerini bildir. Vali Münir Bey korkaktır, ileri gidemez. Hacı Hafız'a yaz: İtilâf kulübünü teşkil ve devam edenleri bildirsin. Bir ikisi kaldırılır, derhal dururlar. Şevki (Bakkal) hakkındaki kararın tatbiki derhal lazımdır."[25]

2. Ardahan Kongresi (7-9 Ocak 1919)

7-9 Ocak'da aynı yerde yapılan ve tarihe Büyük Ardahan Kongresi veya 2. Ardahan Kongresi diye geçen bu tarihi kongreye; ilk kongreye katılan sekiz şahsa ilaveten, Millî Şura Hükümeti temsilcisi 12 kişi daha katılmıştı. İlk alınan kararlar üzerinde mutabakata varıldığı gibi, aralarında iş bölümü yapacaklarına dair söz vermişlerdir. 2. Kongre'ye yeni katılan şahıslar şunlardı: 1) Ahıska'dan Osman Servet Bey 2) Ahılkelek'ten Mehmet Ali 3) Çıldır'dan Dr. Esad Bey 4) Kars'tan Millî Şura Hükümeti Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey 5) Oltu'dan Yusuf Ziya Bey 6) Şakiroğlu Ahmet 7) Mehmet Ramiz Bey 8) Olur'dan (Tavusker) Haşimoğlu Rüstem (Acar) 9) Kars'tan Cihangiroğlu Hasan Han Bey 10) Ahılkelek'ten Afzal 11) Kağızman'dan Ali Rıza Bey 12) Şürgel'den Akbabalı Hacıbabbasoğlu Kerbelayı Mehmet (Akbaba) Bey.[26]

---

[25] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 14-15.

[26] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 80.

2. Ardahan Kongresi'nde birinci kongrede alınan kararlara ilaveten aşağıdaki şu kararlar alınmıştı:

1) Kars şehri merkez olmak üzere, bütün, "Millî Şura'lar temsilcilerini seçip göndererek, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesini"** kurmak üzere Kars'ta büyük bir kongre yapmak,

2) İngilizlerin sürekli ısrar ve İstanbul'a baskıları yüzünden son birliklerini de Erzurum Vilayeti Hudutları içine çekmekte olan 9. Ordudan silah ve malzeme yardımı alarak, yerli halkımızdan asker toplayıp, 9. Ordu'dan gönüllü kalan çavuş, onbaşı ve usta erlerle, 3. Fırkadan ayrılacak zâbitlerimizin idâresinde, Ermeniler'le Gürcüleri memlekete sokmayacak güçte bir askeri teşkilât yaparak, bunları bir elden idare etmek,

3) Trabzon'da neşredilen İstikbal ve İkbal, Batum'da Sadâ-yı Millet, Erzurum'da Albayrak adları ile yayınlanan gazetelerle, Millî mücâdele yolunda içerdekileri uyarmak, dışarıdakilere de çeşitli yayınlar ve resmî delegelerle millî hakları tanıtmak,

4) Mevcût silahlarımızı katiyen İngilizler'e teslim etmemek, 1914 hudutları gerisine çekilecek olan 3. Fırka ile Kumandanı **Halid Bey'in Elviye-i Selâse'ye askeri yardım ve müdahalesi ile rehberliğini devam ettirmek.**[27]

Halid Bey, Millî Şûra Hükümeti'nin(Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin) devamını temin vazifesini vicdanının delaleti ile deruhte etmiş ve gece gündüz faaliyetleriyle Ermeniler'in önüne setler çekmeğe muvaffak olmuştu. Cafer Bey'in ve arkadaşlarının celadetini tecrübe ettikten sonra müstakil vazifeler vermekte tereddüt etmemiştir. Müfreze askeri hususlarda Halid Bey'e merbut (bağlı) bulunuyor, siyasi işlerde Erzurum'daki "İstihlâs-ı (kurtarma) Vatan Cemiyeti"nden talimat alıyordu. Bu yolda mütemâdi ve uzun muhâbereler devam etmiştir.[28]

Halid Bey, İkinci Ardahan Kongresinde alınan kararları Cafer Bey'e bildirmiş ve bu kararlar doğrultusunda hareket ettiği için de onu tebrik etmiştir. Halid Bey'in askerlerini Erzurum sınırına çekmesine rağmen Millî Şura dahilindeki yerlerden Göle'yi korumak

---

[27] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 10.

[28] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 80-81.

için yazdığı bir emir, bu bitmez tükenmez enerjiye sahip kumandanın günümüze kadar gelen bir belgesidir. 28 Ocak 1919 tarihli, Oltu Coculas'taki Cafer Bey'e bu husûsta yazdığı mektup aynen şöyledir;

"Gözlerinden öperim. Ardahan'da verilen karar katidir. Buna her zaman devam edeceğiz. Hududda bıraktığım iki cebel topu, iki mitralyöz, elli tüfek ve elli sandık cephaneyi Hafız Arslan'ı gönderip teslim alınız. Bu topları cephanesi Oltu'da pek çoktur. Oradaki bombaları da bir merkez seçerek depo ediniz. Mertçe, kahramanca düşmanlara karşı vazife-i tehdide devam ediniz. Sıkıştığınız zaman hududu geçersiniz. (Erzurum toprağına geçersiniz). Talimat verilmiştir. Size emrimdeki erlerden yirmi kişi seçip göndereceğim. Ben Erzurum'a gidip arkadaşlarla bilmüzakere orada da karar (Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti açtırma yolunda teşebbüs) alacağım. Senin ve arkadaşların gözlerinden öperim."[29]

O günlerde Erzurum'da halk arasında ateşkesin ardından Süleyman Necati'nin gizli bir örgüt kurduğu ve Miralay (Yarbay olması gerekir, Y.N) Halid Bey'in de bu örgütle ilgili olduğu bir sır gibi kulaktan kulağa fısıldanıyordu. Erzurum'da "Albayrak" gazetesi sahibi Süleyman Necati bir teşkilât kurmak için teşebbüslerde bulunurken, bu teşkilâta ilgi duyanları "daha ziyade cesaretlendirmek için Halid Bey'in Oltu'da bulunduğunu ve her surette kendisine dayanabileceğimizi, sınır boyundaki Pasinler, Tortum, Yusufeli ve Narman kazalarında halkın silahlı savunma fikrine daha hazırlıklı olduğunu söyledikten sonra, her şeyden önce, orduda adı sanı belli bir başın bulunması gerektiğini ekleyerek, bu başın da cesur bir asker, atılgan bir vatansever olan Miralay Halid Bey'in olabileceğini" söylüyordu.[30]

Bu durumda, Erzurum'da kurulacak "Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı" ne kadar kuvvetlenirse kuvvetlensin, ordunun müzahereti (yardım) temin edilmeden tam bir başarıya varılmazdı. O tarihlerde Erzurum'da bulunan subaylardan pek çoğu bu cephede yıllarca savaşmış, eşsiz yiğitlikler göstermişlerdi. Her türlü feragat ve fedakârlıklar sonunda uğranılan millî felaket bunların üzerinde çok müteessir olmuştu. Hele çeşitli canavarlıklarını gözleriyle görmüş

[29] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 24-25.

[30] Cevad Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 38-39.

oldukları Ermeniler'in, bu bölgede kuracakları egemenliğin nasıl bir afet olacağını düşündükçe, ölümü bu akıbeti görmeye tercih ediyorlar ve günden güne gelişen müdafaa fikrini sempati ile karşılıyorlardı. Ancak, Mondros Mütarekesi, itilaf devletlerinin bu vilayetleri işgal için her bahaneye açık kapı bıraktığından kumanda mevkiinde bulunanlar, bu ihtimali göz önüne alarak meydana çıkmak istemiyorlardı. Bu işte açık olarak yalnız Halid Bey ortaya atılmıştı. Gerçi Halid Bey'in Ardahan ve civarındaki halkı teşkilâtlandırdığını herkes biliyor ve söylüyordu.[31]

1918 Kasım ayında, mütareke sonrası, Erzurum'da *Albayrak* gazetesi sahibi Süleyman Necati, Nalbandoğlu Yüzbaşı İsmail, Alay Müftüsü Nusret, Mütekaid Binbaşı İdris ile birlikte "İstihlâs-ı Vatan" adlı gizli bir cemiyet kurmuştu. *Albayrak* gazetesi bu Cemiyet'in yayıcısı ve 3. Fırka Kumandanı Kaymakam Eyüplü Halid Bey de en büyük yardımcısı idi. Halid Bey ve arkadaşları (İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti azâları) muhaberelerde kullanmak üzere bir takım müstear (kod) adlar tesbit etmişler ve yazışmalarda bu adları kullanıyorlardı.[32]

Bu meyanda ***Deli Halid Bey kod adı olarak, "Şahin" ismini kullanıyordu.***[33]

Mayıs 1919'da bu Cemiyet, 3 Mart 1919'da kurulup 7 gün sonra Vilayetçe resmen çalışmasına müsaade olunan "Vilayat-i Şarkıyye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti"ne katılmıştır. Bu cemiyetin kurucularından olan Cevad Dursunoğlu, İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti'nin kuruluşu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılması hadisesini şöyle anlatmaktadır:

> *"Yeni umutlarla güçlenen Müdafaa-i Hukuk, hummalı çalışmalarına devam ederken, halk arasında bir gizli teşkilât dedikodusu çıktı. Bugünlerde şehirde Küçük Kâzım'ın Müdafaa-i Hukuk dışında, fakat Müdafaa-i Hukuk adına gizli örgüt kurduğu ve Gez Mahallesi, Yoncalık, Hasanıbasri gibi dış mahallelerde bu örgüte yeminli üyeler yazdığı haberi alttan alta yayılmıştı. Bu haber, Müdafaa-i Hukuk'ta çalışan arkadaşları çok sinirlendirdi. Arkadaşlar, "Biz gereğinde hayatımızla ödemek üzere açıktan açığa bu işe girdik. Birbirimizden habersiz iş*

[31] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 36-37.

[32] Cevad Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 63-64.

[33] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 82.

yaparsak, hem birliğimiz parçalanır, hem de bilmeyerek bir takım maceralara sürükleniriz" diye endişe göstermeye başladılar. Bu işte en çok sinirlenen Namık Efendizade Ahmet'ti. Ahmet, ilk oturumda açıklama istedi. Kâzım böyle bir şeyin olmadığını, yalnız hepimizin her araçtan yararlanarak propaganda yapma hakkımız ve hatta görevimiz olduğunu söyledi. Oldukça sert bir konuşma oldu. Bu, Müdafaa-i Hukuk içinde çıkmış ilk kardeş kavgasıydı ve aynı oturumda yatıştırıldı. Fakat, mesele benim için halledilmiş değildi.

O gün Albayrak Okulu'nda Necati'yi görerek işin gerçeğini öğrenmek istedim. Bir aya yakın zamandan beri Necati ile Müdafaa-i Hukuk'ta, gazetede ve okulda beraber çalıştığımız için iyice anlaşmıştık. Necati o gün bana ilk defa olarak açıldı ve vaktiyle ima ettiği bir meseleyi açtı. Meselenin bu kısmını Necati'nin bıraktığı hatıra defterinden aynen aşağıya aktarıyorum:

"Ateşkes olmuştu (Mondros). Erzurum'da eski aşinalardan yalnız Doktor Fuat Sabit Bey vardı. Hastahane Baştabibi idi. Bir gün emireri aracılığıyla beni çağırttı. Gittim, kapıdan girerken Doktor:

-Müjde ateşkes oldu.

-Ateşkes belgesi var mı dedim. Telgrafı gösterdi. Yirmi dördüncü maddeye gelince:

-Eyvah, Doğu vilayetleri Ermenistan oluyor, dedim. Doktor:

-Öyle bir şey yok dedi. Maddeyi okuyorum. Vilâyât-ı Sitte'de (Mondros Mütarekesi'nin İngilizce metninde bu altı vilâyet "Ermeni Vilâyetleri" olarak yazılmıştır.)[34]karışıklık çıkması durumunda adı geçen vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilaf Devletleri muhafaza ederler. Bu madde şu demektir ki; Ermeni çeteleri asayişi bozan hareket yapınca İtilaf idaresi Erzurum'a girecek ve Ermeniler de Türkleri keserek çoğunluk oluşturmaya çalışacaklardır. Bir Ermeni bulunmayan buraları savunmamak namussuzluktur."

Doktor: -"Ben seninle beraberim. Fakat askerim, girişimde bulunamam. Ne gerekiyorsa siz yapınız" dedi. Bir cemiyet kurulmasına karar verdik. Cemiyetin nizamname ve beyannamesini hazırladım."

Necati bundan sonra etraflıca açıklayarak kurdukları gizli örgütü şöylece anlatmaktadır:

Bundan sonra gizli örgüt kurmaya karar verdik. Nalbantoğlu Yüzbaşı İsmail Batum'dan dönmüştü. Alay Müftüsü Nusret, Emekli Binbaşı İdris ve benden (Necati) oluşan ilk merkez heyetini kurduk. Nusret Efendi memuriyeti başına, Bolu'ya gitti. İdris ticareti için köylere çıktı. Merkezde İsmail ile birlikte kaldık. Cemiyetin adı "İstihlas-ı Vatan" idi. O günlerde İstanbul'dan kaçan genel merkez üyelerinden Hilmi Bey'le Ebulhindli Cafer Bey Erzurum'a geldiler." Necati bun-

[34] Selahattin Tansel, *Mondrostan Mudanya'ya Kadar*, 1.cilt, Başbakanlık Kültür Müste şarlığı Yayınları, Ankara,1973, s. 38.

İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti Kurucularından Süleyman Necati Bey

dan sonra Hilmi ile Cafer'i Cemiyet'ten haberdar ettiklerini ve Albayrak Matbaası'nın nasıl kurulduğunu ve Miralay Halid Bey'in Ardahan ve civarındaki halkı örgütlediğini anlatarak hatıratında meseleyi şöyle aktarmaya devam ediyor:

Hilmi ile beraber gelen Cafer ve beraberindeki atlılar hükümetçe takip edilince sınırın öte tarafındaki (1914 sınırı) harekâta katılmak üzere gittiler. Erzurum'da yalnız kalmıştım. Dokuzuncu Fırka Karargâhı Hasankale'de idi. Kumandanı bulunan Rüştü Bey eski arkadaşlardan olduğu için yardım umuyorduk. Bir karlı gündü. İsmail ile beraber Hasankale'ye gittik. Amacımızı Kumandan'a anlattık. "Bir ihtiyat subayı var, çok cesurdur. Onu erken terhis edeyim. Erzurum'a gelsin size iyi bir kuvvet olur. Bu zat Kümbetli Gençağanın oğlu Hüseyin Avni'dir" dedi. O zamana kadar bu zatla görüşmemiştik. Gerçekten kıymetli ve fedakâr bir arkadaş kazandık. Fakat Rüştü Bey'in bunu bize yardım sayması üzücüydü. Hasankale'den hayal kırıklığı ile döndük."

O gün Necati sınır boyunda bulunan Miralay Halid ve Ebulhindli Cafer Beyler ile "İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti" adına yaptıkları haberleşmeyi uzun uzadıya anlattı. Bunlarla haberleşme hâlâ devam ediyordu. İşte şehirde bu cemiyete yeminle üye yazılıyordu. Fakat, Müdafaa-i Hukuk resmen kurulduğundan ve İstanbul Hükümeti'ne karşı açıkça cephe aldığından bu gizli oluşuma gerek kalmamıştı. Bunun devamı halk arasına ikilik sokacaktı. Bundan vazgeçilmesine ve bütün kuvvetlerin Müdafaa-i Hukuk etrafında toplanmasına, sınır boyundaki arkadaşlarında örgütlenen milletin ilk silahlı kuvveti olarak çalıştırılmasına ve bunlarla olan haberleşmenin eskisi gibi Necati eliyle devamının daha doğru olacağına karar verdik. Ve meseleyi Kâzım'a açtık. O gün arkadaşlardan Hüseyin Avni'yi ve daha bir iki arkadaşı da bu iş etrafında aydınlattığından, artık işler Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesi'ne mal olmuş ve "İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti" ortadan kalkmıştı.[35]

İstiklâl Harbi'nin merkezi olma yolunda hızla teşkilâtlanmaya çalışan Erzurum'daki atmosfer böyle iken, bu sıralarda, 3. Fırka Kumandanı Deli Halid zafer için en küçük detayları bile gözden ka-

[35] Cevad Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 62-65.

çırmadan emirler vererek, durup dinlenmeden çalışmalarına devam ediyordu.

8 Nisan 1919'da Göle Tabur Komutanına yazdığı bir emirde:

"Göle Tabur Kumandanı Cafer Beğ'e,

1.Gerek size ve gerekse Kemal Efendi'ye arazi üzerinde gösterdiğim mahallerde olmak üzere tahkimatın sür'ati icrası ve tahkimat işlerinde silahsız ahalinin dahi istihdamı, gece tertibatına lüzumu derecesinde ehemmiyet verilmesi, ma'ahaza eliniz altında ve Sinot'ta (Göle Merkeze bağlı köy) kafi miktarda ihtiyat kuvveti bulundurulması ve bütün bu işlerin icra ve ikmalinden sonra Teterkoş'a avdet edilmesi lâzımdır.

2. Teterkoş'ta bulunan otuz silahlı (nizamiyeli) nefer emrinize gönderilmiştir. Kumandan Halid.

Haşiye: Sinot'un şarkındaki meşeli taşlardan ileriye Sinot'un şimali şarkisindeki (kuzeydoğusundaki) tepede cesur bir zabit, kumandan bulunmalıdır" diyordu.[36]

Yine Deli Halid'in, 11 Şubat 1919'da, karargâhı Narman'dan, Gazanfer köyünde bulunan müfreze kumandanı Cafer Bey'e gönderdiği yazılı bir emirle içinde bulunulan durumu özetleyerek ondan beklentilerini açıklamaktadır. Bu emir şöyledir:

Müfreze Kumandanı Cafer Bey'e,

"1. Kars'ta Elviye-i Selasiyye Şuralar hükümeti teşekkül etmiş ve riyasetinede (başkanlığına) Cihangiroğlu İbrahim Bey tayin ve intihab (seçim) edilmiştir.

2. İbrahim Bey kumandasında yerlilerden bir alay teşkil edilmiş ve alay kumandanlığına (Halid Bey'in emriyle) Harputlu binbaşı Lâtif Bey tayin kılınmıştır. Karargâh, demiryolundan ve dolayısıyle İngilizler'in eli yetişeceği yerden uzak bulunan Ardahan'da ittihaz edilmiştir. Müfrezenizle müsellehan (silahlı olarak) 13 Şubat Perşembe günü Ardahan'da Lâtif Bey'e iltihak (katılmak) edeceksiniz. Muhafız olarak karargâhta (Oltu, Ardahan arasında Gazanfer Köyü yakınındaki ormanda, orman koruyucuları için yapılmış içi peçli/duvara gömülü tuğla sobalı büyük bir koğuş ile iki tavladan ibaret yerde) beş kişi bırakınız. Binbaşı Lâtif Bey'in emrinde yine Üçüncü Tümen'den Yüzbaşı İhsan Şevket ve Sami Beyler ile Mülazım Hurşid ve Adil Beyler, Emr-ü Ahıskalı Servet (Atabek) Bey tayin kılınmıştır.

3. Kars'ta Şura Reisi İbrahim (Aydın) Bey, Ardahan'a hareket etmiştir.

[36] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 47-48.

Karargâhtan'da (Narman) Binbaşı Lâtif Bey bugün (11 Şubat, Salı) hareket etmiştir. Ardahan'da içtima ederek, iltihakınızı fırkaya bildiriniz. Lâtif Bey'e talimat verilmiştir. Fırka 3 Kumandanı Halid"[37]

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti:

Kafkaslar'da ve Elviye-i Selâse'de, Deli Halid tarafından kurulan "Ahıska Hükümet-i Muvakkatası" ve bundan başka mahallî olarak ayrıca, 3 Kasım 1918'de "Aras Türk Hükümeti", 5 Kasım 1918'de de Kars'ta, gene Deli Halid'in çabaları ve yardımlarıyla "Kars İslâm Şurası" adlı mahallî millî kurtuluş teşkilâtları kurulmuştu.

Deli Halid bizzat başkanlık yaptığı, 1919 Ocak'ının ilk haftası düzenlenen Ardahan kongreleriyle, bütün bu yerel hükümet ve teşkilatlanmaların birleşerek, Kars merkezli olmak üzere kurulacak yeni hükümetin temellerinin atılmasını sağlamıştı.

Bütün bu mahallî çalışmalar, Kars'ta, 17/18 Ocak 1919'da Kars'ta yapılan büyük kongreyle, o sırada Arpaçay Kaymakamı olan Cihangir oğlu İbrahim (Aydın) Bey başkanlığında **"Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti"**nin kurulmasıyla sonuçlandı.

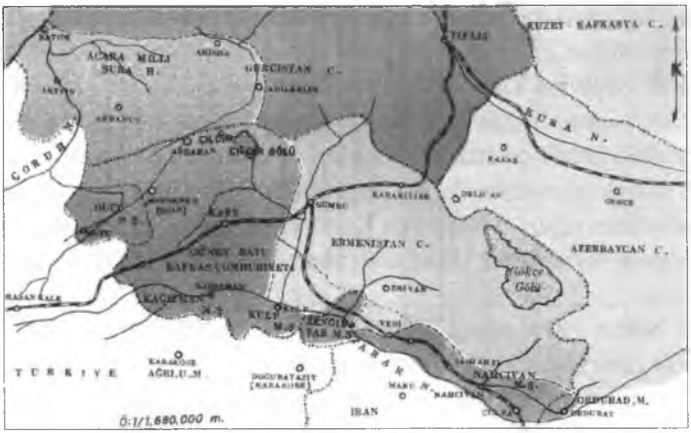
Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti, Anadolu coğrafyasının ilk cumhuriyetidir. Bu hükümet, merkezi Kars olmak üzere açmış olduğu şubelerle, kuzeyde Batum'dan, güneyde Nahçivan'a kadar uzanan 36.000 km²'lik bölgede faaliyet gösteriyordu. "Esas Teşkilât Kanunu" adlı 18 maddelik anayasası da bu kongrede kabul edildi.[38]

Deli Halid'in gayretleri, yönlendirmesi ve fikirleriyle kurulan bu hükûmet; son derece demokratik esaslarla hazırlanarak oy birliğiyle kabul edilen 18 maddelik anayasasına göre, ne olursa olsun Türkiye'den ayrılmamayı, bayrak olarak ise; beyaz, yeşil, kara dilimli zemin üzerine ayyıldızlı bayrağı, resmî dil, eğitim, iletişim dilleri olarak ise Türkçe'yi kabul etmişti. Bu anayasada çok ilginç ve dikkat çekici bir beşinci madde vardı. Bu madde; "18 yaşını dolduran her vatandaş intihaba (seçme, seçilme) iştirak edecektir" denilerek, vatan topraklarında ilk defa, daha 1919'da **kadınlara da seçme ve seçilme hakkı** verilmişti.

---

[37] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 28-29.

[38] Yunus Zeyrek, "Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti", *Bizim Ahıska Dergisi*, 29.Sayı, yıl 2013.

Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti sınırları

9. Ordumuz Mondros Mütareke hükümleri ve İstanbul Hükûmeti'nden gelen emirler gereği, 25 Ocak'ta Kars'ı tahliye etmek zorunda kalmıştı. Hükümet, Deli Halid'in ve Yakup Şevki Paşa'nın yardımlarıyla, kabul edilen sınırları içerisinde asayiş ve nizamı sağlamış, Ermeni ve Gürcüler'e karşı mücadele edecek, yaklaşık 8.000 kişilik kendi askeri birliklerini de oluşturmuş, Ermeni ve Gürcü işgal ve katliamlarını önlemeye çalışıyordu.

Mart 1919 sonlarında Gürcüler Ahıska ve Ahılkelek'i istila ettikten sonra Poskov'a kadar ilerlediler. Ahıska'yı ateşe vererek Posof sınırında durdular. İki hafta sonra Kars'taki millî birlikler Posof sınırına doğru yürüyüşe geçtiler. Nisan ayı başında bizzat Cihangiroğlu İbrahim Bey de cepheye gitmiştir. İbrahim Bey, önce Merdinik(Göle Merkezi)'e uğramış, burada Deli Halid'le görüşmüş, ondan askeri talimat ve yardım da almıştır. Zaten Deli Halid, bölgeden dolayısıyla Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nden yardımlarını eksik etmiyordu. Deli Halid, Gürcüler'le mücadele edilen Posof Cephesi'ne 100 kadar Rus beş açılan tüfeği (Rus Beşlisi) göndermişti. Bu muharebeler esnasında Gürcüler Ahıska'da 11 köyü, 7 camiyi yıkmış, Posof'ta 10 köyü yakmış, 4 camiyi tahrip etmiş ve Ardahan'da da bir köyü yakmışlardır. Burada Gürcüler'le birkaç gün süren muharebeleri müteakip Gürcüler, birkaç batarya top, bir çok makineli tüfek ve esir al-

dıkları Türkler'i bırakarak mağluben Ahıska ve Ahılkelek kazalarını kâmilen tahliye eylemeye ve çekilmeye mecbur olmuşlardır.[39]

Tarih boyunca Türk ve İslâm'ın en büyük ama en gizli ve sinsi düşmanı olmuş İngilizler, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ni, Kafkaslar'daki kendi çıkarları, kirli plan ve oyunları önünde büyük bir engel olarak görüyorlardı. Bu "Ada Yılanı" (İngilizler için o dönemde kullanılan tabir) 9 Nisan'da Kars'ı işgal etmiş, 13 Nisan 1919'da da alçakça bir oyunla Hükümet Merkezini kuşatmıştı. Olay şöyle olmuştu:

13 Nisan 1919 günü, önceden Dereiçi'ndeki Müstahkem Mevkide bir Alay Hindli askerin başında bulunan İngiliz Kumandanlığı, Kars Parlâmento Reisliğinden yazılı istekte bulunarak aldığı "müzakereleri dinleme(!)" müsaadesini bildiren 8-10 kişilik tezkereye göre, zırhlı vasıtalarla saat 16'da şimdiki Vali konağında bulunan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti binasını makineli tüfek, bomba ve süngülü askerleriyle sararak, hükümet üyelerinden 12 kişiyi yakalayıp tutuklamış bir kamyonla istasyona ve oradan da trenle önce Batum'a sonrada Malta'ya sürgüne göndererek bu Hükümeti yıkmışlardır.[40]

Bu işe en çok sevinenler ise tabiî ki Ermeniler ve Gürcüler olmuştu. İngilizler, Batum, Artvin ve Ardahan'ı Gürcülere, 30 Nisan'da Kars'ı da Ermeniler'e peşkeş çekerek işgal etmelerine göz yummuşlar, Ermeniler savaşmadan, Kars'a girmişlerdi. Böylece, 25 Nisan 1918'de, Miralay Kâzım Karabekir'in şehri istirdadıyla (geri alma) 40 yıllık esaretten kurtulan Kars, sadece bir yıl sonra İngilizler eliyle, yeniden Ermenilerce işgal edilmiş oluyordu. Halbuki, Ermeniler'in bu bölgelerde, tarihi, siyasi, nüfus sayıları bakımından hiçbir hakları yoktu.[41] Bölgedeki Türk Müslüman nüfusu yapılan onca zulüm ve katliamlara rağmen diğer bütün milletlerin toplamından bile iki kattan fazlaydı. Ruslar tarafından 1917'de düzenlenen salname bu hakikatı ortaya koymaktadır:

---

[39] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 129-131.

[40] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, 1960, s. 11.

[41] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 167-168.

	Oltu	Ardahan	Kars	Kağızman	Iğdır	Artvin	Yekûn
İslâm	40.520	140.240	150.140	50.140	73.950	54.520	**565.894**
Ermeni	2.180	2.400	64.500	35.320	33.231	9.022	174.971
Rus	-	3.401	17.680	-	500	-	21.581
Rum	498	15.012	17.210	1.496	-	-	34.006
Yahudi	-	-	-	8.450	11.700	-	20.150
Alman	-	-	792	133	-	-	925
Yekûn	43.198	166.053	250.053	96.039	118.881	63.542	**817.527**

1917 Tarihli Rusça Kafkas Salnamesine Göre Nüfus Miktarları[42]

İngiliz kumandanlığı, General Osebyans ve General Garganof kumandasındaki Ermeniler'i trenlerle Kars'a getirip, buraların idaresini onlara devretti. Fakat, Kars, Sarıkamış ve Kağızman ile Iğdır gibi demiryolu ve şose üzerindeki kasabalardan başka yerde tutunamayan Ermeniler, Millî Kuvvetler'in çete savaşlarından yıldılar; Zarşat, Çıldır, Kars, Kağızman ve ilçelerinde yeniden bir çok mezalim yaptılar.[43] Başta Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti azaları olmak üzere bir çok vatandaşımızın evlerine el konulup eşyaları yağma edilmiştir. Millî Şura askerlerinden olup terhis edilen 100 İslâm, şehirden toplanarak zulüm ve işkence ile yok edilmiştir. Paslı Köyü'nden Molla Mehmed, "Türkiye ile haberleşmede bulunmak" iftirası ile, canlı canlı kafasının derisi yüzülmüş ve elleri kesilip, kaba yerlerinden kesilip cep yapılarak elleri oraya konulmuş, pek korkunç ve vahşiyane bir biçimde öldürülmüştür. Ermeniler'in vakit geçirmeden başladıkları vahşiyane cinayetler halk arasında korku ve paniğe sebep olmuştu. Bunun üzerine halk muhacerete başladı. 3. Tümen Komutanı Halid Bey, Erzurum'da bulunan Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'le muhabere ederek, halkın kesinlikle yurtlarından göç etmelerine engel olunmasını istemiştir.

[42] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 105.

[43] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 12.

Bunun üzerine Fahreddin Bey Tortum ve Narman'a gidip, göç eden halka nasihat ederek memleketlerine dönmelerini istemiştir. Çünkü Ermeniler oldukça azınlıkta oldukları bu yerlerden Türk-İslâm ahaliyi kaçırarak nüfus çoğunluğunu sağlamak, Gümrü ve ötesinden getirecekleri Ermeni mültecilerini yerleştirmek istiyorlardı. Gürcüler'e gelince, Nisan başında başlayan muharebelerde, "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti 12 Nisan 1919'da İngilizler tarafından tasfiye edilinceye kadar" hiç bir ilerleme gösterememişlerdi. 19 Nisan'da Ahılkelek üzerinden ileri harekete geçen Gürcüler'i Ardahan'da Dikan köyü sırtlarında topçu ateşi ile kıran Servet Bey, 20 Nisan'da ricat ederek, elindeki dağ toplarını da önce Göle'ye sonra da Oltu'ya götürerek 3. Tümen Komutanı Halid Bey'e teslim etmişti. Böylece Gürcüler'in önündeki engel kalkmıştı. Ancak 20 Nisan'da General Kvinitatze komutasında ilerleyen çok sayıdaki Gürcü askeri Ardahan'ı işgal edebilmişti. Ardahan'la birlikte Göle ve Çıldır'ı da istila eden Gürcüler de zulüm ve katliam yapmada Ermeniler'den aşağı kalmamışlardır. Aşağı yukarı sekiz on gün süren bu yağma ve katliâmlar sırasında Posof'ta dokuz köy, camiler de dahil yakıldı. Bu sistemli katliâm sırasında ne kadın, ne yaşlı, ne çocuk kurtulan olmadı.[44]

1878 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda, Rus işgaline giren serhat şehrimiz Kars, 25 Nisan 1918'de Miralay Kâzım Karabekir Bey'in şehri istirdadıyla 40 yıllık bir esaretten kurtulmuş, aşağı yukarı bir yıllık bir hürriyet döneminden sonra İngilizler'in sinsice planları yüzünden bu sefer de Ermeniler'in esareti altına girmiş oluyordu. Tabiî bu arada kendi devletlerini bile kurmuş olan Kars ve mülhakatında yaşayan Türk-İslam ahalinin bu oldu bittiye rıza göstermesi beklenemezdi.

Batum'dan Nahcivan'a kadar olan Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti arazisinde yeni bir mücadele dönemi başlıyordu. Bu mücadele bir müddet sonra İngilizler'in Kafkasya'da oynadıkları ve başarılı oldukları oyunların aynısını oynadıkları Anadolu'nun, daha doğrusu bütün Türk Milleti'nin kaderi ile birleşecektir. Yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Türk Milleti, kendilerinden bir süre önce istiklâl

[44] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 171-172.

mücadelesine başlamış olan kardeşleri ile kaderlerini birleştirecek ve istiklâl mücadelelerini birlikte yapacaklardır.[45]

Erzurum'da Hariciye Mümessili Fahrettin Erdoğan ile Kars Mebusanlarından Camadanlu Hüseyin Ağa, Yeğen Ağa Mahallesi'nde eski defterdarın evini kiralayarak "Kars Hükumeti Hariciye Mümessilliği dairesi yapmışlardı. 17 Nisan 1919 günü Hamamlılı Bekir Sıdki Beğ'in telefon yazılarından Kars'ın işgal felâketini ve Millî Şûra Hükûmeti erkânının sürüldüğünü öğrenen "Hariciye Mümessilliği" ile en çok ilgilenen ve Mütarekenin ağır şartlarını tatbike gelen Yarbay Rawlinson başkanlığındaki İngiliz Hey'etine rağmen bu himmeti esirgemeyen: Onbeşinci Kolordu Kurmay Başkanlığı ve Başkan Kayserili Albay Hüseyin Hüsnü Emir ERKİLET ile "Vilayeti Şarkiyye Müdafaai Hukuki Milliye Cemiyeti Şubesi"nin Erzurum'da açılmasında öncülük eden Erzurum/Ilıca Künbet köylü Gençağazâde Avukat Hüseyin Avni ULAŞ idi. "Albayrak" gazetesini çıkaran ve istihlâsı Vatan Cemiyeti"ni kuran Süleyman Necati Güneri de bu uğurda himmet ediyordu. Esas baş dayanak ve büyük yardımcı ise, Eyyuplu/Deli-Halid Bey idi.[46]

Deli Halid, Tortum ve Narman'da bulunurken de, İngilizler'in, Mondros'a dayanarak verdikleri ültimatom gereği boşaltmak zorunda kaldığımız Elviye-i Selâse'den ve orada yaşayan insanımızdan hiçbir zaman elini ve desteğini çekmemişti. Narman'da bulunan 3. Tümen Komutanı Eyyup'lu Deli Halid Bey, Çıldır'a kadar adamlarını göndererek, silah ve cephaneden başka, top ve makineli tüfek kullanacak erlerden, gizlice başıbozuk (halk) kılığı ile gönüllüler gönderiyordu.[47]

Deli Halid, 1919 Mayıs'ından, Aralık 1920'de Batı Cephesine gidinceye kadar bölgede zorbalık ve zulümlerini artıran Gürcüler'e ve Ermenilere karşı mücadele eden Çıldır Müfrezesi'ni de kurdurmuş ve çok büyük yardımlarda bulunmuştu.

Purutlu ve Koravelli Kamil Ağalar ile Canbazlı İlyas Ağa, Ermeni ve Gürcü işgalinden bunalınca Oltu'ya gidip Narman'daki Halid Bey ile temas sağladılar. Gerçi her ne kadar kendi çabalarıyla karşı koy-

[45] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 168-169.
[46] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 58.
[47] M. F. Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 146.

maya çalışsalar da amansız düşmana karşı koymada zorlanıyorlardı. İlk etapta bu ileri gelen Çıldır yiğitlerine cephane veren Halid Bey, işin ardını bırakmayarak buraya devamlı olarak yardım gönderdi. Halid Bey, 30 Ekim 1920'deki Kars'ın kurtuluşundan beş gün sonra irtibat subayı Yüzbaşı İhsan Nuri'yi bir mektupla Çıldır'a gönderdi. O tarihte, halen, resmen Gürcü işgalinde olan Çıldır'da Yüzbaşı İhsan Nuri'nin tertibiyle 600 gönüllü milis Taşköprü köyünde toplandılar. Bu gönüllü yazılan kahramanlarla iki taburluk Çıldır Gönüllü Alayı kuruldu. Bu kahraman gönüllü Alay, Kars'ın kurtarılmasından sonra Gümrü'ye, oradan da Cacur'a kadar giderek, ordu birliklerimizin yanında Ermeniler'e karşı savaşmışlardır. Halid Bey Aralık 1920'de Yunan cephesine tayin edilince Çıldır Alayı da izinle cepheden ayrılıp evlerine dağılmışlardır.[48]

Halid Bey, yöre halkından azami ölçüde yararlanmasını bilen bir komutandı. Bunlardan biri de Posoflu millî kahramanlardan Müftüoğlu Hafız Altun (1874-1934) Hoca'dır. Altun Hoca, Halid Bey'in yanında "Tabur İmamı" olarak 8 ay hizmet görüp, bölgeyi ve halkını ona tanıtmada müşavirlik etti. Bu zat 1920'de Kars kurtarılıncaya kadar Posof'tan gizlice 15. Kolordumuz ve özellikle Narman ve Erzurum'daki Halid Bey'in istediği bilgileri güvenilir adamlarla yollayıp, Ardahan ve Ahıska'nın durumunu bildirmiştir.[49]

Deli Halid, İstiklâl Harbi'ne doğru giden bu süreçte, başta İngilizler olmak üzere, Gürcüler ve Ermeniler tarafından her yerde aranmasına rağmen, vatanın kurtuluşu için yaptığı faaliyetlerine yılmadan, ara vermeden fedakârca devam edecek, milletinin gönlünde, hafızasında ölümsüz bir kahraman olarak efsaneleşecektir.

Bu bölümde anlatmaya çalıştığımız bilgiler ışığında, Mondros Mütarekesi'nden itibaren İstiklâl Harbimiz'in kronolojisi incelenecek olursa:

Deli Halid'in, 29 Ekim 1918'den itibaren gerek halkımızı örgütleyerek kurduğu gizli-açık millî teşkilâtlar, (İstihlâs-ı Vatan, Milis Müfrezeleri Kuva-yı Milliye'nin ilk teşkilâtlarıdır) gerekse bizzat düzenlediği veya düzenlenmesine gücü ve itibarıyla destek olduğu kongreler (Kars İslâm Şurası, Ardahan

[48] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 42-43.

[49] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 43

Kongreleri, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti: Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin ilk öncüleridir) vasıtasıyla yaptığı hizmetlerle, Anadolu'da, istiklâl ateşini bizzat ve fiilen yakan ilk kahraman olma şerefini taşıdığı görülecektir.

Deli Halid'in vatanın en doğusundan yaktığı istiklâl ateşi, dalga dalga Anadolu'ya yayılmış, bütün vatan sathında millî teşkilatlar kurulmuştur.

Deli Halid, başarıyla tutuşturduğu ve taşıdığı İstiklâl meşalesini, 3 Mayıs 1919'da, önce sevip saydığı komutanları Kâzım Karabekir Paşa, daha sonrada 19 Mayıs 1919'dan itibaren Mustafa Kemal Paşa'ya teslim etmiş ve vazifesine kaldığı yerden mütevazılıkla devam etmiştir.

Bütün vatanın kurtuluşunu sağlayabilecek millî İstiklâl yolu, bu İstiklâl hareketlerini birleştirici, herkesin ittifakla kabul edebileceği, emrinde seve seve çalışabileceği bir komutan ve siyasi lider tarafından çizilebilirdi. Bu kişi de, Çanakkale'de, Arıburnu ve Anafartalar kahramanı, 19 Mayıs 1919'da Samsun'dan başlayarak bu hareketlerin liderliğini üstlenen Mustafa Kemal Paşa idi.

Gerek, Fevzi Çakmak Paşa, Cevat (Çobanlı) Paşa gibi kendisinden daha kıdemli olan komutanların, gerek Anadolu'daki en güçlü askeri kuvvetin başında bulunan ve İstanbul Hükümeti tarafından onun yerine atanan Kâzım Karabekir Paşa'nın, gerekse de Deli Halid'in; askerlikten istifa etmiş ve artık hiçbir resmî rütbe ve ünvanı kalmamış olmasına rağmen, vatan ve millet yolunda, seve seve emrinde çalışmayı ve liderliğini kabul etmiş olmaları, M. Kemal Paşa'nın idari ve askeri dehasının bu üstün nitelikli kişiler tarafından da kabul edilmiş olduğunun en önemli göstergeleridir.

Bu konudaki en belirleyici sözlerden birisi, Hamidiye Kahramanı, İstiklâl Harbimiz'de M. Kemal'le beraber yola çıkan, ancak Lozan'dan sonra İsmet İnönü ile anlaşamayarak muhalefete geçen ve uzun süre yurt dışında yaşamak zorunda kalan Rauf Orbay'a aittir. Rauf Orbay bu gerçeği şöyle dile getirmektedir:

"M. Kemal Paşa mücadeleye atılmasaydı bu memleket kurtulmazdı. Anadolu'nun tehlikeye düşen yerlerinde, Batı'da, Doğu'da ve Güney'de başlayan ve bir

yurtsever düşüncenin mahsulü olan zayıf millî mukavemet hareketleri M. Kemal Paşa tarafından birleştirilmeseydi, her biri ayrı ayrı kolayca bastırılabilirdi."[50]

Anadolu'nun birçok bölgesinde, anavatanı işgal eden düşmanlarımıza karşı birbirinden bağımsız, ayrı ayrı mücadele yürütmekte olan bütün millî cemiyetler ve cepheler, M. Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden sonra, 22 Haziran 1919'da yayımlanan "Amasya Tamimi"ndeki "Milletin istiklalini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" hükmü gereğince; önce Erzurum, daha sonrada Sivas Kongreleri'yle birleşmiş, bundan sonra yapılacak tek bir şey kalmıştı, o da, başlatılan İstiklâl Harbi'nin genel hedefini belirlemek. Bu hedefi de, 28 Ocak 1920'de, son Osmanlı Meclis-i Mebusan-ı belirlemiş ve "Misak-ı Millî'yi" kabul ve ilân etmişti. Artık, İstiklâl Harbi'nin bütün hedefi Misak-ı Millî'ye ulaşmak olacaktı.*

[50] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 2.cilt, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 143.

* Misak-ı Millî, İstanbul'daki son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı tarafından kabul edilerek belirlenmiş, ulaşılmak istenen sınırlar içerisinde tam bağımsız bir devlet olarak yaşamayı hedeflemiş, bunun için gerekli olan asgarî şartları ortaya koymuştur. Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclis'i de, 18 Temmuz 1920 günü yaptığı gizli celsede Misak-ı Millî'yi gerçekleştirmek üzere yemin etmiştir. Kabul edilen hedefler ve bu yemin Millî Mücadele boyunca devletin siyasî pusulası vazifesi görmüştür. Devlette devamlılık esastır. Milletçe edilen bu yeminin gerekleri, hâlâ tam olarak yerine getirilememiştir. Ecdadına lâyık, yeminine bağlı, gerçek vatanperver er oğlu erleri, delileri(!) beklemektedir.

BÖLÜM-11

İstiklâl Yolunda Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir buluşması ve Deli Halid

"Mahfuzen sevki, Halid Bey'i çok seven ve bağlı olan tümenini bu tutuklamaya engel olmaya ve ayaklanmaya sevk eder."

Kâzım Karabekir

DAHA ÖNCEKİ bölümlerde anlatmaya çalıştığımız gibi, 30 Ekim 1918'de uğursuz Mondros Mütarekesi imzalandığında ordularımız bütün Kafkaslar'ı ve Kuzey İran'ı ellerinde bulunduruyorlardı. Kâzım Karabekir Paşa'da Kolordusuyla birlikte Tebriz'de bulunuyordu. Mütareke gereği 1918 Kasım'ında İstanbul'a gelen Kâzım Karabekir Paşa, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından Erkân-ı Harbiye Reisliği'ne tayin edilecekti. Ancak, bu hükümet düşünce, bu görevlendirme de gerçekleşememişti.

Kâzım Karabekir Paşa vatanın istiklalinin ancak ve ancak savaşarak kurtarılabileceğini, bu savaşın da mutlaka Doğu'dan başlatılması gerektiğini, "Tek dağ başı mezar oluncaya kadar" mücadeleye devam edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple de İstanbul'da başta M. Kemal Paşa olmak üzere tanıdığı bütün vatansever arkadaşlarıyla görüşmeler yapıyordu.

Kâzım Karabekir Paşa, yaptığı çalışmalar neticesinde eski ismi 9. Ordu olan, ancak, 5 Nisan'da, Mütareke hükümlerine karşı, Türk Genelkurmayı'nın bulduğu zekice bir aldatmacayla adı "15. Kolordu" olarak değiştirilen 15. Kolordu Komutanlığına atanmayı başarmıştı.

9. Ordu bölgesinde, son derece vatansever ve ileri görüşlü olan Yakup Şevki Paşa yapılacak bir İstiklal mücadelesi ve direniş için

ihtiyaç duyulan vasıtaları ülkeye nakledinceye kadar mütareke şartlarına direnmiş, ordunun iki yıllık yiyecek ihtiyacıyla birlikte, yerlerine dönmekte olan muhacirlere yardım imkânlarını da hazırlamıştı.[1] Güney Kafkas ve Erzurum bölgesinde yaptığı gibi Karadeniz kıyılarının da savunması için yerli kuvvetlerin kurulmasını sağlamış ve desteklemişti.[2] Trabzon ve Samsun sahillerinde Pontus çetelerinin yerleşmesine ve güneye sarkmasına karşı muvazzaf ve yerli kuvvetlerle mukavemet tertibatı almıştı.[3] Mülki konularla da yakından ilgilenmiş, Harbiye Nezareti'ne Doğu illerinin perişan durumunu belirten bir rapor da göndermişti. Bütün bu çalışma ve gayretlerine rağmen Harbiye Nezareti Yakup Şevki Paşa'yı 9. Ordu Komutanlığı'ndan almış ve orduyu lağvetmişti. Yakup Şevki Paşa, İngilizler nezdinde aleyhindeki Ermeni propagandasının etkisiyle General Milne'in isteği üzerine görevden alınmıştı.[4] İşte, Kâzım Karabekir Paşa, hizmet sancağını böyle bir komutandan devralacaktı.

Yakup Şevki Paşa ve Deli Halid'in gayret ve çalışmalarıyla, Mondros Mütarekesi'ne rağmen hiçbir askeri terhis edilmemiş, silahları teslim edilmemiş, savaşma kabiliyetine sahip ve elimizde kalan hazır durumdaki tek kuvvet olan 15. Kolordunun Karargâhı Erzurum'daydı. Sorumluluk alanı ise oldukça genişti ve şu vilayetleri kapsıyordu. Trabzon (Ordu – Giresun – Gümüşhane – Trabzon - Rize Sancakları), Erzurum (Erzincan-Bayburt–Yusufeli/Kiğı dahil Erzurum-Bayazıt/Ağrı İli) ve Van (Hakkari dahil). Neredeyse bütün Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde birlikleri bulunuyordu.

Kâzım Karabekir Paşa, 11 Nisan'da İstanbul'da veda ziyaretlerinde bulunurken Mustafa Kemal Paşa'yı da evinde ziyaret etmişti. M. Kemal Paşa, hasta olduğundan Şişli'deki evinde istirahat halindeydi. Vatanın ve Milletin istiklâli için aralarında şu konuşmalar geçmişti. Kâzım Karabekir: *"Paşam ben yarın Erzurum'a hareket ediyo-*

---

[1] Veysel Ünüvar, *İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1948, s. 3.

[2] Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara, 1963, s. 216.

[3] Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak Askeri ve Hususi Hayatı* (Resimli, 1.Kitap), 2.Baskı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1953, s. 105.

[4] Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Ocak 2012, s. 85-86.

rum. İstanbul'da ne vaziyette kalırsanız kalınız bir şey yapmak imkânsızdır. Sükut edersek mahvımız mukadderdir. Behemahal Ordu başına geliniz. Hemde Şark'a; milletin kurtuluş anahtarı şarktadır." M. Kemal Paşa da cevaben: *"Bu da bir fikirdir, ahval günden güne size hak verdiriyor. Size muvaffakiyetler dilerim."* Kâzım Karabekir Paşa, *"bu durumun bir fikir olmayıp kesin kararı olduğunu, eğer kendisi gelemeyecek olursa ona göre tedbir alacağını"* söyleyince, M. Kemal Paşa: *"İyi olayım size mülaki olmaya çalışırım"* cevabını vermiştir.

Burada M. Kemal Paşa'nm "çalışırım" diyerek verdiği, pek kesin olmayan bu cevabını tam olarak anlayabilmek için şu bilgiyi paylaşmak yerinde olacaktır.

M. Kemal Paşa, İstiklâl Harbimizi anlattığı Nutuk kitabına "1919 senesi Mayıs'ının 19. günü Samsun'a çıktım." cümlesiyle başlar. Öncesinden bahsetmez. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmış, M. Kemal, 13 Kasım 1918'de Adana'dan İstanbul'a gelmişti. 19 Mayıs 1919'a kadar olan altı aylık süre zarfında çeşitli siyasi faaliyetlerde bulundu. Bu altı ay süre zarfında İstanbul'da Sultan Vahdettin'le, Damat Ferit'le, ordu kumandanlarıyla, İngiliz makamlarıyla görüşmeleri oldu. Gazetelere demeçler verdi. Araştırmacı Alev Coşkun "Samsun'dan Önce Bilinmeyen Altı Ay" adlı kitabında M. Kemal'in İstanbul'daki faaliyetlerini üç aşamaya ayırıyor. Önce siyasal girişimler aşaması. Bu aşamada M. Kemal, Harbiye Nazırı olmaya çalışıyor. İkinci aşamada M. Kemal Paşa'nm darbe ile hükümeti ele geçirmeye çalıştığı ihtilalci darbe girişimi var. Üçüncü aşama ise Anadolu'ya geçme kararı.[5]

M. Kemal'in siyasi çalışmalarına örnek olarak, İstanbul'a gelişinin dördüncü günü, 17 Kasım 1918 tarihli *Minber* gazetesine yaptığı bir açıklama verilebilir. Bu açıklamada; İngilizler'e karşı kalbinde bir kin bulunmadığını belirterek şunları söylüyor: *"İngilizler'in Osmanlı Milleti'nin hürriyetine ve devletimizin istiklâline gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil bütün Osmanlı Milleti'nin İngilizlerden daha hayırlı bir dost olmayacağı kanaatiyle mütehassis olmaları pek tabiîdir."* Bu açıklama sebebiyle, bazıları M. Kemal'i İngilizci olarak suçlamaktadırlar. Oysa bu hareketi yapmasının amacı şu: 18 Kasım'da Tevfik Paşa hükümeti güven oyu alamazsa, Ahmet İzzet Paşa

[5] Taha Akyol, *Kayıp Tarihimiz*, Yakın Plan Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2011, s. 56.

Kabinesi kurulacak ve bu kabine kurulduğu zaman kendisi Harbiye Nazırı olacak. Böylece bir taraftan padişahtan, diğer taraftan İngilizlerden gelecek etkileri durduruyor. İsmet Paşa'nın çok doğru bir sözü var: *"Atatürk'ün siyasi kudreti askeri kudretinden üstündür"* diyor. M. Kemal Paşa en başından beri İngilizler'e karşı Almanların yanında savaşa girilmesine karşıdır. Yani Enver Paşa'nm bir oldu bitti ile ülkeyi Almanların yanında savaşa sokmasını eleştiriyor. Kimileri de bunu İngilizcilik olarak nitelendiriyor. Aslında Osmanlı'nın savaşa girmesi bir emrivaki ile gerçekleşti. Abdülhamid bile Beylerbeyi Sarayı'nda oturduğu yerde şunu söylüyor: *"Bu kadar geniş kıyısı olan bir devletin İngilizler gibi denizcilikte bir numara olan bir devlete karşı savaş açması büyük bir akılsızlıktır."* M. Kemal, işte buradan başlayarak ve savaş içinde bunu sık sık dile getirerek bizim yenileceğimizi, çünkü Almanlar'ın yenilmelerinin kaçınılmaz olduğunu, bizim yanlış tarafa oynadığımızı, bir an önce bir barış yapılması gerektiğini söylüyor. Bütün politikasını bu savaşın bir an önce bitmesi üzerine kuruyor. Bunun arkasından düşündüğü çare, Şevket Süreyya'nın yakaladığı bir noktadır; bu, İngilizlerin de razı olabileceği daha küçük bir Devlet kurmak. Buna da Misak-ı Millî diyoruz. Bu politikanın İngilizcilik olduğunu söyleyenler gerçeği doğru ifade etmiyorlar. O dönemde bizim İngilizlerle başa çıkacak durumumuz yoktu. Dolayısıyla izlenen siyaset, Arap topraklarında kararın Arapların kendisine bırakılması, Batı Trakya'nın bir şekilde kaybedilmesi ve bizim daha sonra Misak-ı Millî olarak nitelendirilecek olan sınırların kabul ettirilmesi. Biz Millî Mücadeleyi sadece silahlı mücadele olarak anlıyoruz. Halbuki Mustafa Kemal'in o 1918-1920 yıllarındaki çalışması, diplomatik bir Millî Mücadeleyi başarma çabasıdır. Yani silaha başvurmadan Misak-ı Millî'yi kabul ettirebilir miyiz, bunun mücadelesidir. Onun için hükümete girmek, hükümeti ele almak istiyor. Fakat buraya (Silahlı mücadeleye. Y.N) geçene kadar birkaç aşama geçmesi lazım. Hem kendisinin diğer seçenekleri tüketmesi hem de toplumun, etrafındaki insanların bunu görmesini sağlaması lazım.

M. Kemal bu çalışmaları yaparken, İstanbul'da Genelkurmay'da Fevzi Çakmak Paşa var, Cevat Çobanlı Paşa var. Bu komutanlar vatanın kurtuluşu için, Cafer Tayyar Paşa'yı Trakya'ya, Ali Fuat Paşa'yı Konya'ya, sonra Ankara'ya, Kâzım Karabekir'i Erzurum'a gönderiyorlar. Kâzım Karabekir'in yakılan hatıratında şöyle bir ifade var:

"Biz padişahla konuştuk. Dışarıda, kapının önünde bir baktım Mustafa Kemal, yaver kıyafetiyle. "Ne konuştunuz?" dedi. "Padişah dualarımız sizinle diyerek uğurladı." Ben bunu söyleyince Mustafa Kemal çok rahatladı, "Şimdi üç oldunuz. Bundan sonra artık işimiz kolaylaştı" dedi. Yani ülkenin üç tarafında görevlendirilen üç büyük komutanı işaret ediyor. Böylece Mustafa Kemal'in kendisinin de daha sonra Millî Mücadeleye katılması kolaylaşmıştır.[6]

Kâzım Karabekir Paşa, görevinin başına geçmek üzere 12 Nisan 1919'da İstanbul'dan yola çıkmış, 19 Nisan 1919'da, Trabzon'a varmış ve Trabzon'da bulunan Yakup Şevki Paşa ile Trabzon Orduevinde 15. Kolordu'nun devir ve teslim işlemlerini yapmışlardı.[7]

Kâzım Karabekir Paşa, Trabzon'da yaptığı görüşmeler esnasında, üzgün ve endişeli bulduğu Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti heyetine şu sözlerle moral ve ümit vermişti: *"İtilaf Devletleri savaştan yorgun çıktılar. Ülkemizde artık bir er bile kaybetmeye rızaları yoktur. Londra'dan getirilmek istenen alaylar durumu anlayınca savuşmaktadırlar. İstanbul' daki işgal kuvvetleri bostan korkuluğundan başka bir şey değildirler."*[8] Trabzon'da işlerini tamamlayan K. Karabekir Paşa, şimdi Kolordu karargâhının bulunduğu Erzurum'a doğru yola çıkmıştı. Deli Halid'in komutanı olacaktı. Karabekir Paşa, Deli Halid'i Erzincan ve Erzurum'un kurtarılması harekâtları sırasında tanımış, çok takdir etmişti. 1918'in Şubat, Mart'ında Erzincan, Erzurum'un kurtarılmasında kesişen yolları bir kere daha birleşecekti.

Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'a yukarıda bahsettiğimiz çok ulvî duygu ve hedeflerle geliyordu ancak, onun bu duygu ve hedeflerini Deli Halid henüz bilmiyordu. Bu dönemde millî mücadeleye taraf olmayan bir kumandanın bu güçlü kolordunun başına geçmesi şimdiye kadar yapılan bütün çalışmaları boşa çıkarabilirdi. Vatanın ve milletin kurtuluşu yolunda her türlü fedakarlığı yapmış ve bundan sonra da yapmaya kararlı olan Deli Halid, bu işi şansa bırakmamak için planlar yapmıştı. Kâzım Karabekir Paşa ile Erzurum'a girmeden görüşecek ve onun gerçek niyetini anlamaya çalışacaktı.

---

[6] Taha Akyol, *a.g.e.*, s. 66-79.

[7] Sadık Atak, *Bir Komutandan Anılar-Yakup Şevki Subaşı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977, s. 9.

[8] Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1968, s. 19.

Albayrak gazetesi sahibi Süleyman Necati Bey'in (Deli Halid'le birlikte Erzurum'da gizli İstihlâs-ı Vatan Teşkilatı'nı kurmuşlardı. Y.N) hatıralarında belirttiğine göre; *"Millî Mücadele hususunda ne gibi bir tavır alacağı bilinmediğinden Kâzım Karabekir Paşa, daha Erzurum'a girmeden, Halid Bey, onunla görüşecek ve eğer Paşa menfi bir tavır içindeyse, İstanbul'a geri dönmeye mecbur edilecekti."*[9]

Bu sırada İngilizler, Mondros Mütarekesi şartlarının uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek üzere, Lord Curzon'un kuzeni de olan İngiliz Yarbay Rawlinson'u görevlendirerek, bir heyetle, 22 Nisan 1919'da, Erzurum'a göndermişlerdi.

İngiliz temsilcisi Yarbay Rawlinson, 3 Mayıs 1919'da, 15. Kolordu Komutan Vekili ve 9. Tümen Komutanı Miralay Rüştü Bey'e bir emirnâme göndermişti. Bu emirnâmede Rawlinson; *"Tortum'daki 3. Tümen Komutanı Yarbay Halid Bey'in, Elviye-i Selâse'de halkı Gürcüler'e karşı kışkırtmak suçundan, tutuklanarak Trabzon'a sevk edilmesini"* istiyordu. Ayrıca, "eğer Halid Bey firar edecek olursa, yerine Rüştü Bey gidecek ve aynı cezaya çarptırılacaktı". Bu emirnamede aynı zamanda Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Hariciye Nazırı Fahrettin (Erdoğan) Bey'in de aynı şekilde tutuklanması isteniyordu.[10]

Bu arada Fahrettin Bey de Tortum'da Halid Bey'in yanında bulunuyordu. Halid Bey, Ardahan ve Göle'den Müslüman halkın göç etmelerini engellemesi için Fahrettin Bey'i gizlice Oltu bölgesine göndermiş, böylece hem göçlerin önüne geçmiş, hem de Fahrettin Bey'in Rawlinson Heyeti'nden saklanmasını sağlamıştı.[11]

Fahrettin Bey, Tortum ve Narman'a gidip, göç eden halka nasihat ederek memleketlerine dönmelerini istemiştir. Çünkü Ermeniler oldukça azınlıkta oldukları bu yerlerden Türk-İslâm ahaliyi kaçırarak nüfus çoğunluğunu sağlamak istiyorlardı. Bu misalde de görüldüğü gibi Halid Bey; Kars, Ardahan ve civarında millî mücadelenin direnç göstermesinde birinci derecede etkendir.[12]

Aynı gün, 3 Mayıs 1919'da, Kâzım Karabekir Paşa'da, 15. Kolordu komutanı olarak, Erzurum'a ulaşmış bulunuyordu. Rüştü Bey, Rawlinson'un bu emrini Kâzım Karabekir Paşa'ya verdi. Paşa, Rüştü

---

[9] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, 1996, s. 44.

[10] Yrd.Doç.Dr.A.Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, 1998, s. 181.

[11] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, 1960, s. 61.

[12] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 40.

Bey'e; *"Bu heriflere değil kumandan, silah bile teslim etmeyeceğiz. Bir karış toprak da. Bilakis Elviye-i Selâse'yi de tekrar alacağız"* demiştir.[13]

Aynı şekilde, 4 Mayıs 1919'da kendisini bizzat ziyarete karargâha gelen Rawlinson'a da söylediklerinin bir kısmı şöyledir:

> *"Bu kolordunun komutanı benim. Kıtalarım ancak benden emir alırlar. Ben de Savaş Bakanlığı'ndan emir alırım. Arzularınızı bu sıraya göre lütfen bildirin. Bir şeye dikkatinizi çekerim. Erzurum halkı zaten kaç sene Ermeni mezalimiyle inlemiştir. Bakınız, her tarafımız harabeye dönmüştür. Şimdi de "buralar Ermenistan olacak" gibi sözlerden halk etkileniyor. Öteye beriye fazla müdahale etmek, "ordunun silahları ve komutanları teslim alınıyor, toplanıyor" gibi şeyler söylemek günün birinde hayatınıza mal olabilir. Buranın halkı pek asabidir. Hem de evleri Dünya savaşından kalma bomba ve tüfekle doludur. Her evde en aşağı beş altı tane vardır. Ona göre... Ben hayatımı tehlikeye atamam. Siz de basiret ve ihtiyatla hareket etseniz iyi olur." Bu tehdit yollu cevap epey işe yaramış, Rawlinson bundan sonra daha nazik davranacağını söylemiştir.*[14]

Uzun süre Erzurum'da kalan ve bir süre de Malta'da tutuklu bulunan Türk ileri gelenlerine karşı misilleme olarak bir kışlada sıkı nezaret altında tutulan İngiliz Yarbay Rawlinson, daha sonra 28 Mart 1921'de Malta'daki tutuklularımıza karşılık iade edilmiştir.[15]

İngilizler'in mütareke sonrasında, Türk ordusunu daha da zayıflatabilmek için başvurdukları yollardan biri de seçkin komutanları birer bahaneyle İstanbul'a getirtip, etkisiz halde bırakmaktı. Kâzım Karabekir Paşa kendisinin Erzurum'a gelmesinden önce, İngilizler'in isteğiyle, Harbiye Nezareti'nin, 3. Tümen Komutanı Halid Bey'in mahfuzen (tutuklu) İstanbul'a gönderilmesini isteyen emrine rağmen, bu emre uymamış ve Halid Bey'i İstanbul'a göndermemişti.[16]

Gerçi, Deli Halid'in kendisi istemedikten sonra, onu buralardan göndermeye veya tutuklamaya kimsenin gücü yetmezdi. Çünkü Deli Halid, bu bölgede, 1914 yılından beri gerek Ruslar, gerek Gürcüler ve gerekse Ermeniler karşısında yaptıklarıyla, başardıklarıyla bölge

---

[13] Yrd.Doç.Dr. A.Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 181.

[14] Mustafa Armağan, *Kâzım Karabekir'in Gözüyle Yakın Tarihimiz*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 74-77.

[15] Cevad Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 76-77.

[16] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 174.

halkının ve askerlerinin gönlünde taht kurmuştu. O bölge halkıyla beraber elele, gönül gönüle, önce Ardahan'ı kurtarmış, sonra kendisinden çok kuvvetli Rusları bir yıl boyunca durdurmuş, Bayburt ve Kopdağı savunmasıyla destan yazmış, Dersim Milisleriyle Erzincan, Erzurum'u işgalden kurtarmış, Kafkaslar'da Batum, Ahıska ve Ahılkelek'e kadar bütün bölgeyi yeniden feth etmiş, yaşayan bir efsaneydi. Onun tutuklanmasına ne askerleri, ne de bölge halkı asla müsaade etmezdi.

Nitekim, bu konuyla ilgili olarak Karabekir Paşa da, "İstiklâl Harbimiz" adlı eserinde, Deli Halid'i İstanbul'a göndermeme sebebini; Harbiye Nezareti'ne, *"Kaymakam Halid Bey'in mahfuzen sevkinin kamuoyu üzerinde kötü etkiler yapacağını belki de Halid Bey'i çok seven ve bağlı olan tümenini bu tutuklamaya engel olmaya ve ayaklanmaya sevk edeceğini"* bildirdiğini yazmaktadır.[17]

Kâzım Karabekir Paşa, Deli Halid'in tutuklanmasını ve bölgeden ayrılmasını böylece engellemişti. Ancak, Deli Halid'in eski bir İttihatçı ve Teşkilât-ı Mahsusa üyesi olduğunu da biliyor, kendi başına buyruk hareket etmesini de istemiyor, her şeyin kendi kontrolünde olmasını istiyordu. Oysa, Deli Halid'in umurunda olan İttihatçılık filan değil vatanın ve milletin bir an önce kurtarılmasıydı. O, Kâzım Karabekir'in İstanbul'dan Anadolu'ya geçmesinden daha altı ay önce, tafsilatını önceki bölümlerde anlattığımız gibi harekete geçmiş, bu uğurda gece gündüz çalışmış, İstiklâl için gizli açık teşkilatlar kurmuş, halkı örgütlemiş, bu gönüllü kahramanlara silah ve cephane dağıtmış, halka maddî manevî destek olarak kurtuluş zeminini kurmaya çoktan başlamıştı. Deli Halid saha ve aksiyon adamıydı ve onun siyasetle, masabaşı oyunlarıyla işi olmazdı.

Kâzım Karabekir Paşa, Trabzon ve yöresinde Rumluk teşkilini amaçlayan faaliyetlerin de artması üzerine Harbiye Nazırlığı'na müracaat ederek merkezi Tortum'da bulunan Deli Halid'in 3. Tümeni'nin Trabzon'a taşınmasını kabul ettirmeyi başarmıştı. 3. Tümen 7., 8. ve 11. Kafkas Piyade Alaylar'ı ve 3. Topçu Alayı, süvari ve sıhhiye bölüklerinden oluşmuştu. 16 Mayıs 1919'da tümen birliklerine verilen emirde Tortum'da bulunan 8. Alay'ın Gümüşhane'ye, 11. Alay'ın İspir üzerinden Hopa'ya, Zivin bölgesindeki 7. Alay'ın

[17] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2.baskı, Merk Yayıncılık, Ankara, 1988, s. 97.

Erzurum üzerinden Trabzon'a hareketleri bildirilmişti. Trabzon'a gelmiş olan 7. Alay'ın I. ve III. Taburları Alay Karargâhı ile birlikte Maçka ve Hamsiköy'e alınmıştı.[18] Deli Halid'in Tümeni'nin görevleri: Trabzon bölgesine yapılacak Rum saldırı ve çıkarmasını önlemek, Pontus cereyanını söndürmek, yıkıcı Rum faaliyetlerine son vermek, güçlü bir çıkarma yapılması halinde ilerleme yollarını tıkamaktı.[19]

Kâzım Karabekir Paşa'nın Tortum-Narman cephesinden kaldırıp, Pontusçulara karşı, Gümüşhane-Trabzon arasına 3. Fırka ile gönderdiği Kaymakam Eyyuplu Halid Bey, 20 Mayıs 1919'da Erzurum önünde teftiş verip, yeni yerine gitmişti.[20] Oltu bölgesinin savunulabilmesi ve halka yardımcı olmak üzere bir tabur askerle iki top bırakılmıştı.[21] 3. Tümen karargâhıyla birlikte Trabzon'a taşınmıştı. Ancak İngilizlerin Ermeni tehcirine karışmakla suçladıkları Deli Halid, İngilizler ve İstanbul Hükümeti tarafından her yerde arandığından Torul'da gizlenmiş, Eylül 1919'da Albay Rüştü Bey'in yerine gönderilmesine kadar tümenini buradan yönetmiştir.[22]

Deli Halid, artık, Bayburt'ta bulunuyordu. Bayburt ve Gümüşhane onun efsaneleştiği, 1916'da sekiz buçuk ay boyunca tedavisi sürecek kadar ağır yaralandığı, Kop destanını yazdığı yerlerdi. Bölge halkı Deli Halid'i çok iyi tanıyor, seviyor ve sayıyordu. Deli Halid burada saklanırken bile boş durmuyor, bölgeden topladığı gençleri teşkilâtlıyor, Onlar'ı kurtuluş için özellikle gayri nizami harp konusunda eğitiyordu.

Deli Halid, Bayburt'ta bu çalışmalarına devam ederken, İngilizlerin Deli Halid'in peşini bırakmaya niyetleri yoktu. Çünkü O, İngilizler'in Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki oyunlarını bozan en önemli vatanseverlerin başında geliyordu. Bu nedenle 1 Haziran'da bu seferde Rawlinson'la beraber General Beech'i de Erzurum'a göndermişlerdi. General Beech, Kâzım Karabekir'e "*3. Tümen Komutanı Halid Bey'in muhafaza altında Batum'a gönderilmesi hakkında Harbiye*

---

[18] *Türk İstiklâl Harbi*, c.III, s. 24-42.

[19] İhsan Ilgar, *Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi*(IV), BTTD, Sayı:11, İstanbul, Ağustos 1968, s. 24.

[20] M. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 72.

[21] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 47.

[22] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 39.

Nezareti'nin emir verdiğini" bildirerek, bu emrin uygulanmasını istemişti. Ancak Karabekir, *"böyle bir emir almadığını, Halid Bey'in de izinli olarak İstanbul'a gittiğini, şimdi ise nerede olduğunu bilmediğini"* söyleyerek bu İngilizleri savmış,[23] Deli Halid'i bir kere daha korumuştu.

Kâzım Karabekir Paşa, aynı şekilde, o günlerde Deli Halid gibi, İstanbul'a dönmesi istenen M. Kemal'i de Erzurum'a davet ediyor ve M. Kemal'e de, Deli Halid'le ilgili: *"Dersaadet'e celb emri verilen Halid Bey'in İngilizler'e teslim olunacağını haber alarak İstanbul'a sordum. Nezaret (Bakanlık), Trabzon'da taht-ı nezarette (gözetim altında) bulundurulmasını ve tahkikat icrasını yazıyor. Bayburt'ta ikameti daha uygun olan Halid Bey'in pek değerli bir vatan evladı olduğunu ve Ermeniler'in tezviratı (yalan,dolan) uğruna ifna etmek (yok etmek) revayı hak (hakka uygun) olmayacaktır"*[24] diye yazmıştı.

Karabekir Paşa'nın bütün baskılara rağmen, Deli Halid'i koruyup kollamasını M. Kemal Paşa da taktir etmiş ve Nutuk'ta şu şekilde ifade etmiştir. *"Burada Halid Bey için, Hükümet ve İngilizler, Kâzım Paşa'yı çok sıkıştırdılar. Paşa, bir şey yapılamayacağını söylemekte direndiğinden, Halid Bey, bugün resmî olmasa da, tümeninin başındadır."*[25]

Deli Halid asker olmasının gereği olarak Kâzım Karabekir Paşa'ya itaat ediyor ve saygı duyuyor, ancak, Trablusgarp'ta omuz omuza savaştığı ve tanıdığı M. Kemal Paşa'ya daha çok güveniyor, seviyor, sayıyor ve yakınlık duyuyordu. İkisi de İstanbul hükümeti ve İngilizler tarafından kaçak ve asi olarak aranıyorlardı. Bu durum onların kader birliği yapmalarını da sağlıyordu. Bu sebeple de, bazen Karabekir Paşa'nın haberi olmadan kendi aralarında haberleşiyorlardı. Nitekim, Erzurum'a gelen M. Kemal, 10 Temmuz'da, Bayburt'ta bulunan Deli Halid'i Erzurum'a çağırmış ve iki gün boyunca baş başa görüşmüşlerdi. M. Kemal Paşa Deli Halid'i Erzurum'a yanına çağırtarak görüşmesinin sebebini şu şekilde anlatmaktadır:

> *"Baylar, ulusal eylemleri ordunun desteklemesi, askerin ve halkın çalışmalarını birbiriyle düzenli duruma getirmek, önemli bir konu idi. Trabzon'daki tümeni komutan vekili yönetiyordu. Asıl komutanı Halid Bey, Bayburt'ta gizlenmişti. Halid Bey'i, gizlendiği yerden çıkarmak, iki bakımdan gerekli idi. Biri*

[23] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 174-175.

[24] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 78.

[25] M. Kemal, *Nutuk*, TDK Yayınları: 220/1, Ankara, Gnkur.Basımevi,1981, s. 45.

ve en önemlisi, İstanbul'a çağrılmanın ve bu çağrıya gitmemenin korkulacak, gizlenilecek nitelikte olmadığını halka ve özellikle askerlere göstererek kuvveyi maneviyyeyi yükseltmek gerekiyordu. Bir de, kıyıda önemli bir yer olan Trabzon'a dışarıdan bir saldırı olursa oradaki tümenin başında ateşli bir komutan bulundurmak uygun olacaktı. Bunun için Halid Bey'i Erzurum'a getirttim. Ona, kendim, özel bir yönerge verdikten sonra, gerektiğinde hemen tümenin başına geçmek üzere Maçka'da bulunması için buyruk verdirdim."[26]

Bu görüşmeyle ilgili olarak Cazim Gürbüz, bir makalesinde şunları yazmaktadır:

"Kâzım Karabekir Paşa, Git diyor Halid Bey'e, git buralardan, Trabzon'a Tümen Kumandanı yaptım seni. Gelgelelim salık vermem oraya da gitmeni. İngilizlerin kara listesinin en başındasın. Bayburd'a git, gözden uzak ol, orada bekle hele... Çok geçmeden M. Kemal Paşa geldi Erzurum'a, muttali oldu oradaki duruma. Kongre çalışmaları sürerken, haber saldı Bayburd'a. "Azim ve namusundan emin olduğu" Halid Bey sevinçle çıktı yola. Trablusgarp savaşından beri tanışırlardı. Şimdi yeni ahval ve şeraiti görüşmeliler. M. Kemal Paşa bu görüşmede, özel görevler verdi Halid Bey'e. Bir de özel şifre, Kâzım Karabekir'i değil, doğrudan onu arayacak. "Güvenme Kâzım Karabekir'e. İstanbul seni de istiyor beni de. Gün olur bu Kâzım Karabekir dayanamaz baskılara, muhafaza altında yollayıverir bizi."

Halid Bey çıkınca Mustafa Kemal'in yanından, Oltu'ya haber saldı: "Ebülhindili Cafer Bey on dört atlıyla derhal, Erzurum'a doğru hareket etmelidir." Cafer Bey gece yarısı saat ikide vardı Erzurum'a. Süleyman Necati'nin evinde toplantı yapılacak. Bir de ağır misafir bekliyorlar onlar aslında. Saat dörde doğru O da orada. M. Kemal Paşa içeri girer girmez "Gel Cafer gel, gel alnından öpeyim" dedi sevinçle. ***"Halid'le sen, Doğu'da direnişin simgesisiniz."*** *Cafer Bey'e o gece, Doğu'daki hainleri yok etme görevini verdi M. Kemal Paşa. Bu Cafer Bey, Erzurum'un Ilıca İlçesi'nin Ebülhindi (Yeni adı Alaybeyi) köyündendir. Teşkilât-ı Mahsusa'nın müfreze kumandanlarından biridir, Kurtuluş Savaşı'nda da Kuvvacı olarak olağanüstü hizmetleri olmuştur."*[27]

Bu görüşme sırasında M. Kemal Paşa ve Deli Halid bir çok sırları paylaşmışlardı. Mesela, M. Kemal, İstanbul hükümetinin emriyle kendisini tutuklamak veya öldürmekle görevlendirilen Elazığ Valisi

---

[26] M. Kemal, *Nutuk*, *a.g.e.*, s. 34.

[27] Aziz Karaca, *Bir oku bin düşün*, www.yenimesaj. com.tr.

Ali Galib'i öldürmek için Deli Halid'in tavsiyesiyle, Ebulhindli Cafer'i, 22 Temmuz'da, birkaç arkadaşıyla birlikte yola çıkartmış, bu olayı tesadüfen öğrenen Kâzım Karabekir bu kişilerin geri dönmesi için emir vermiştir.[28] Sadece bu olay bile, M. Kemal ve Deli Halid'in yakın arkadaşlıklarının, gönül bağlarının ve sırdaşlıklarının bir göstergesidir.

Kâzım Karabekir Paşa, 21 Eylül'de, 9. Tümen Komutanı Albay Rüştü Bey'i Torul'da gizlenen Halid Bey'in yerine Trabzon'daki 3. Tümen Komutanı olarak görevlendirmişti.[29] Deli Halid'i ise Erzurum'daki 9. Tümen Komutanlığına atamıştı. Deli Halid, atandığı Merkezi Erzurum'da bulunan 9. Tümen Komutanlığını devralmak üzere, 21 Eylül'de Torul'dan ayrılacağı güne kadar, yaptığı bütün teşkilâtlanma çalışmalarını, Bayburt, Gümüşhane ve Karadeniz havalisinde gelişen olayları, hem Kolordu Komutanı Karabekir Paşa, hem de Erzurum'da kararlaştırdıkları özel şifrelerle M. Kemal Paşa'ya, bildirmiş yapılabilecek işlerle ilgili sürekli istişarelerde bulunmuştur.

Bu kapsamda, Deli Halid'in Erzurum Kongresi'nin yapıldığı günlerde, 4 Ağustos 1919'da Gümüşhane'nin Torul bucağından M. Kemal'e çekmiş olduğu bir telgraf, onun vatan sevgisini her şeyden üstün tuttuğunun bir işareti olarak çok manidardır. Deli Halid bu telgrafında vatanın ve milletin kurtarılması yolunda M. Kemal'in aldığı bütün kararlara ne olursa olsun destek olacağını, bu kutsal yolda kendisinin üzerine ne düşerse yapacağını, hiçbir zaman endişeye düşülmemesi gerektiğini bildirmiştir. Deli Halid'in M. Kemal'e gönderdiği bu telgrafı şöyledir:[30]

"Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne;

Doğu illerini savunacak Millî bir fırkanın Başkanlığı'nda bulunduğumuzdan kuşkulanan Merkezi Hükümet, Bakanlar Kurulu'nda görüşerek tutuklanıp, adamlı olarak İstanbul'a gönderilmemizi mülki ve askeri makamlara emretti. Bu emrin verilmesinden doğan yeni bir durum karşısında, yüksek şahsınızla, siyasi fırkanızı her ne karşılığında olursa olsun, savunmaya karar vermiş bir adam olduğumdan, beklendiği üzere endişeye düşülmemesi ve yüksek metanet gösteri-

[28] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 79.

[29] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 177.

[30] ATASE, *Atatürk Özel Arşivi*, Kls.1, Dos. 1335/2, Fih. 37-1.

lerek şimdiye kadar olduğu gibi, millî göreve devam buyurulması ve bu yolda bir yüksek emriniz varsa bildirilmesi istirham olunur."

M. Kemal Paşa, Erzurum'dan, Torul'a çektiği 7 Ağustos 1919 tarihli cevabî telgrafında:

"Üçüncü Tümen Komutanlığı Vekâletine ve Halid Bey Kardeşime;
4.8.1919 tarihli yüksek telgrafınızda gösterilen sevgi ve fedakârlık belirtilerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Zaten sizden başka türlü şeyler beklenmezdi. İçinde bulunduğumuz dernek bir siyasi fırka olmayıp, vatanı kurtarmaya dayanan Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'dir. Birkaç güne kadar yayınlanacak olan bildirgesinde amacı okursunuz. Sözü edilen kuşku, zerre kadar hayalimden geçmemiştir. Çünkü benim tuttuğum hedef, bütün değerli arkadaşlarımın amaç ve ortak kararlarıdır. Allah'ın yardımıyla başarımız kesindir."

Deli Halid ve M. Kemal, bu görüşmelerine, Deli Halid'in Doğu Cephesi'nden ayrılıp Batı Cephesi'ne gitmesine kadar, Kâzım Karabekir'in bilgisi dışında devam etmişlerdir. Askeri hiyerarşiye aykırı olan bu durumdan Karabekir Paşa ve M. Kemal Paşa, haliyle birbirlerine karşı alınganlık göstermişlerdir. Mazhar Müfit Kansu, "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber" kitabında bu konuda; M. Kemal ile Karabekir'in araları neden açıldı sorusuna: *"Ben tamamen bilmem, yalnız bildiğim şudur: Halid Bey meselesi..."* cevabını veriyor.[31]

Aslında bizce mesele şudur: Mustafa Kemal, stratejik olarak çok önemli gördüğü Trabzon bölgesinde bizzat tanıdığı ve çok güvendiği Deli Halid'in Trabzon'daki 3. Tümen Komutanlığı'nda kalmasını isterken, Kâzım Karabekir'in ise böylesine önemli bir yerde uygulayabileceği bir takım sinirli hareketlerle Trabzon halkını küstürebileceğini düşündüğünden, Trabzon'da kalmasını uygun bulmadığı ve kendisinden habersiz M. Kemal ile haberleşen Deli Halid'in yerine, buraya, Miralay Rüştü Bey'i göndermesi olayı, bu alınganlıkların meydana gelmesine temel sebebtir. Ancak bu alınganlıklar hiçbir zaman vatan ve millet davasının önüne geçmemiş, sadece belli hiyerarşik ve uygulamaya yönelik fikir ayrılıkları seviyesinde kalmıştır.

[31] M. Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber*, c.II, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 447.

Öyle olmasaydı, Kâzım Karabekir Paşa, bütün görevlerinden ve askerlikten istifa ederek sade bir vatandaş olarak mücadeleye devam etmeyi düşünen ve yaverinden Kâzım Karabekir'in yanına geldiğini öğrendiğinde, onun kendisini tutuklamaya geldiğini düşünerek endişelenen M. Kemal'in karşısına geçip, *"Kumandamda bulunan zabitan ve efradın hürmet ve tazimlerini arza geldim. Siz bundan evvel olduğu gibi bundan böyle de muhterem kumandanımızsınız. Kolordu kumandanına mahsus araba ile maiyetinize bir takım süvari getirdim. Ben ve kolordum emrinizdeyiz"*[32] demezdi. Kaldı ki; Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz isimli eserinde de: *"M. Kemal Paşa'yı başa geçirmeyi ve bütün gücüyle tutmayı daha İstanbul'dayken düşündüğünü"* belirtmektedir.

Hakkını teslim etmek gerekir ki; Anadolu'nun en güçlü kuvvetinin başında ve halihazırda en kudretli komutanı iken, Karabekir Paşa'nın, bütün resmî görevlerinden istifa etmesiyle, hiçbir makamı, mevkisi, rütbesi ve yetkisi kalmamış olan M. Kemal Paşa'ya karşı gösterdiği bu tutum ve davranış, tarihte eşine az rastlanabilecek bir hamiyetperverlik, fedakârlık ve vatanseverlik numunesidir. Türk Milleti için ise tarihi kader anlarından birisidir. Nitekim, M. Kemal Paşa yaşlı gözlerle Kâzım Karabekir'e sarılmış ve *"Berhudar ol. Bu millet kurtulursa, bu senin sayende olacaktır"* demiştir. Yabancı gözüyle bu olayı değerlendiren Lord Kinross ise Kâzım Karabekir'in bu hakkını teslim eder ve "Atatürk; Bir Millet Uyanıyor" adlı eserinde şunları yazar: *"Türk İstiklâl Harbi'nin iki kader anı vardır; birincisi, Kâzım Karabekir Paşa'nın, M. Kemal Paşa'ya "emrinizdeyim Paşam" dediği andır."*[33]

Onlar gerçek kahramanlardı. Onlardaki vatan ve millet sevgisi her türlü şahsi menfaat ve ikbal duygusunun üzerindeydi. Hem Deli Halid, hem de Kâzım Karabekir vatanın ve milletin kurtuluşunun ancak M. Kemal'in etrafında ve liderliğinde birleşerek gerçekleşebileceğine inanmışlardı. Onları inandıkları bir şeyden hiçbir şey geri döndüremezdi. Çünkü onlar her türlü yokluk ve imkânsızlıklar içinde zafer kazanmanın ancak ve ancak zafere inanarak gerçekleş-

---

[32] Uğur Mumcu, *Kâzım Kâzım Karabekir Anlatıyor*, um:ag Vakfı Yayınları, 21. Baskı, Ankara, Şubat 1998, s. 27-28.

[33] Lord Kinross, *Atatürk; Bir Millet Uyanıyor*, 1.Baskı, Çev: Ayhan Tezer, Sender Yayınları, İstanbul, 1969, s. 148.

tirilebileceğini bizzat savaş meydanlarında, cephelerde yaşayarak öğrenmiş, iman etmişlerdi.

Deli Halid'in 1918 Kasımında Ahıska, Kars, Ardahan, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum'dan başlayarak tutuşturduğu istiklâl ateşinin, 15 Mayıs 1919'da, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle diğer bölgelerimizde de tek tek yakılan bölgesel istiklâl ateşleriyle birleştirilmesi, bütün vatanı sarması gerekiyordu. Artık, Kâzım Karabekir'in gayret ve himayeleriyle, vatanın kurtuluşu için yapılması planlanan Erzurum Kongresi başlıyordu.[34]

[34] Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, Cilt.II, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1966, s. 110-115.

BÖLÜM-12

Erzurum, Sivas Kongreleri ve Deli Halid

"Son günlerde işittim ki, İstanbul'daki ırzı kırıklar bizim Erzurum'u Ermeniler'e vereceklermiş. Geldim ki göreyim, bu namertler kimin malını kime veriyorlar?"

Mezararkalı Mevlüt Ağa

3 TEMMUZ 1919'da Mustafa Kemal Erzurum'a gelmişti. Bütün vatan sathında İstiklâl mücadelesinin birleştirilmesi meşalesi buradan yakılacaktı. Hem Deli Halid, hem Kâzım Karabekir, hem de Mustafa Kemal burayı özellikle seçmişlerdi. Cevad Dursunoğlu'nun olayın bizzat şahidi olarak anlattığı şu hatırası, başlangıç için niye Erzurum'un seçildiğini ve aziz milletimizin vatan sevgisini çok iyi ifade eder:

"Anafartalar kahramanı M. Kemal Paşa Üçüncü Ordu Müfettişi olarak Erzurum'a geliyor. Erzurum'un eski ve güzel bir adeti vardır. Erzurumlular batı semtinden gelen misafirlerini şehrin ilk göründüğü nokta olan Ilıca'dan karşılar, geniş ovanın bu başlangıç noktasından kaleye kadar kendisine yoldaşlık ederler.

O gün M. Kemal Paşa'yı da küçük bir kafile burada karşıladı. Karşılayanların başında Kâzım Karabekir Paşa, kurmay subaylarıyla beraber bulunuyordu. Yine o tarihlerde Erzurum'da millî hareketi temsil eden Müdafaa-i Hukuk'un merkez heyeti de bu kafilenin ikinci kısmını oluşturuyordu. M. Kemal Paşa ile arkadaşları, ikindi üstü Ilıca'ya varmışlardı. Kaplıcaların önünde düşman baltasından kurtulmuş birkaç söğüdün gölgesinde misafirlere birer kahve sunuldu. Sekiz on kişilik bu küçük grup, kahvelerini içerken gözleri Ilıca'nın batısındaki sırtlara ilişti.

Sırtta beş-on kağnı ile kadın erkek, çoluk çocuk yirmi-otuz kişilik bir muhacir kafilesi yürüyordu. Kafilenin önünde yürüyen gür ve ak sakalı göğsünü doldurmuş, iri ve dinç bir ihtiyardı. Misafirlerin önemli kimseler olduğunu anlayan

zeki ihtiyarın gözleri parladı. İri ve ak tüylerle örtülü elini geniş göğsünün üstüne koyarak oturanları selâmladı. M. Kemal Paşa, bu ihtiyarın hatırını soruyor; O da gövdesine yaraşan derin ve gür sesiyle teşekkür ediyordu. Bu kısa hoşbeşten sonra, Paşa ihtiyara:

"Ağa, böyle nereden geliyorsun?" dedi.

İhtiyar: "Paşam, Rus gelirken muhacir olmuştum. Çukurova'da idim. Şimdi köyüme dönüyorum" diye cevap verdi. Paşa, böyle bir zamanda buralara dönmesinin pek yerinde olmadığını, sıkıntı çekeceğini anlatmak istedi. Sonunda da:

"Ağa, yoksa oralarda geçinemedin mi?" dedi. Ağa karşılık verdi:

"Hayır Paşam, Çukurova cennet gibi bir yer. Bir eken yüz biçiyor. Allah millete zeval vermesin.Bize tarla da verdiler, çayır da. Hamdolsun uşaklarda çalışkandırlar. Değil Çukurova gibi bir yerden, taştan bile ekmeklerini çıkarırlar. Geçimimiz Padişah'ta bile yoktu. Yalnız son günlerde işittim ki, bizim Erzurum'u Ermenilere vereceklermiş. Geldim ki göreyim, bu namertler kimin malını, kime veriyorlar?"

Ak sakallı, gün görmüş ihtiyarın iman dolu göğsünden gelen bu ses, kahraman askerin gözlerini yaşarttı. Bu eski Türk kalesine millet işi için milletle beraber çalışmaya gelen büyük devlet adamı yaşlı gözlerle arkadaşlarına döndü ve "Bu milletle neler yapılmaz?!" dedikten sonra, ihtiyarla vedalaştı. Bu ihtiyar, Mezararkalı Mevlût Ağa idi. Mevlût Ağa, büyük millet zaferinden birkaç yıl sonra öldü."[1]

Vatan ve millet söz konusu olduğunda hiçbir karşılık beklemeden koşan insanlarımızdan biri olan Mevlût Ağa'nm, bu güzel sözleri ve imanı, o günlerde Türk Milleti'nin azmini, İstiklâl Savaşımızın ruhunu en iyi anlatan sözlerden biri olarak tarihe mal olmuştur.

Deli Halid, Erzurum Kongresi sırasında, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetindeki arkadaşlarını (İstihlâs-ı Vatan üyelerini) harekete geçirmiş, M. Kemal'in kongreye katılabilmesi ve başkan seçilebilmesi için elinden gelen her şeyi yapmıştı. Deli Halid ve Kâzım Karabekir'in gayretleriyle, Erzurum delegeleri Cevad Bey ve Kâzım Bey istifa ederek kendi yerlerine, M. Kemal ve Rauf Bey (Orbay)'in seçilerek kongreye Erzurum Delegeleri olarak katılabilmelerini temin etmişlerdi. Kendileri de Tortum ve Hasankale'den delege seçilerek Kongreye katılmışlardı.[2]

---

[1] Cevad Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 87-89

[2] Cevad Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 97

Mustafa Kemal Paşa, ordudan istifa etmiş ancak giyecek uygun bir sivil kıyafeti olmadığından halen Padişah yaveri de olduğunun göstergesi olan kordonlu askeri üniforması ile dolaşıyor ve kongre öncesi koordinasyon toplantılarını da bu kıyafetle icra ediyordu. Bu toplantılarda, bütün Doğu vilayetleri ve Doğu Karadeniz bölgesinden seçilmiş olan delegelerle görüş ve fikir alışverişinde bulunuyor, düzenlenecek kongre ve yapılması gereken işlerle ilgili istişarelerde bulunuyordu.

Erzurum Kongresi toplanmadan önce Mondros Mütarekesi ile sınırlarımız dışında kalan Elviye-i Selâse temsilcilerinden oluşan bir heyette; *"Elviye-i Selâse, Vilayat-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu telakkiyi necibaneden doğan kanaatle biz kardeşlerinizde, sevgili Türkiye'nin öz ve necip evlatlarıyla mücahedede yan yana oturmayı istiyoruz. Gelecek felâket size bize değil hepimizedir. İcap ettiği gün siz kardeşlerimizle aynı saff-ı harb üzerinde can vermek için karar verdik."*[3] diyerek yazdıkları bir dilekçe ile M. Kemal'e müracaat ederek kongreye katılmak istediklerini bildirdiler. Bu dilekçenin altına Elviye-i Selâse halkı adına imza atan yedi kahraman da, Deli Halid'in bizzat teşkilatlandırıp, bir araya getirdiği, Rus, Ermeni ve Gürcüler'le savaşa devam eden mücadele arkadaşlarıydı.

Mustafa Kemal de; *"Sizin mücadeleniz bizim mücadelemizdir, ancak, sizin şimdi aramızda görünmeniz, İngilizleri kuşkulandırır, çalışmalarımızı sürdüremeyiz ve Kongreyi yapamayız. Müteessir olmayınız. Teşkilâtınızın başına dönünüz ve Azerbaycan'la bizim irtibatımızı sağlayınız. Elviye-i Selâse ile Anadolu'nun kaderi müşterektir"* demiş, böylece, bu heyetin kongreye katılmasından imtina edilmiştir.

10 Temmuz'da yapılması planlanan kongre, delegelerin zamanında Erzurum'a yetişememeleri sebebiyle başlayamamıştı. 23 Temmuz'da seçilmiş delegelerin tamamlanmasıyla kongre resmen başladı.

Kongreye Erzurum'dan sonra en fazla sayı ile Trabzon bölgesi delegeleri katılıyordu. Özellikle Trabzon delegelerinin bir kısmı, Kongre'nin başlangıcında, hem Türk Milleti hem de batılı devletler nezdinde bir askeri darbe veya kalkışma olarak algılanabileceği en-

[3] Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s. 191

dişesiyle başta M. Kemal Paşa olmak üzere, askerlerin bu kongreye katılmalarına ve söz sahibi olmalarına sıcak bakmamışlardı. Çünkü onlar, bu kongrenin gerçekten bir halk hareketi olarak görülmesini istiyorlardı. 8-9 Temmuz gecesi, M. Kemal bütün resmî görevlerinden istifa ettiğinde bu endişeleri giderilmiş olmalıydı. Ancak bazı delegeler bu konuda ısrar ediyorlardı. Hatta, M. Kemal başlangıçta kongreye askeri üniformasıyla katılınca da protesto etmişlerdi. M. Kemal de Erzurum Valisi'nden emanet aldığı sivil kıyafeti giyerek toplantılara iştirak etmeye başlamıştı. Buna rağmen olumsuz tutumlarını devam ettiren bazı delegeler vardı.

Trabzon delegelerinin etkin bir rol oynadığı Erzurum Kongresi'nde kongreye kimin başkan olacağı meselesinden doğan ihtilaf, M. Kemal Paşa'nın başkanlığa seçilmesiyle giderilmiş; Trabzonluların kongreye katılma şartı olarak öne sürdükleri Erzurum'daki Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin İstanbul'daki merkezle ilişiğini kesmesi isteği uzlaşmayla sonuçlanmıştı.

Erzurum Kongresi'nde Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti delegelerinden bir bölümünün M. Kemal Paşa ve Rauf Bey'e karşı tutumları pek sıcak olmamıştı. Kongrenin çalışmalarını sürdürdüğü 4 Ağustos'ta, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Merkezi'nden iki üye Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdikleri mektupta, hükümetten habersiz yapılan teşkilâtın barışa engel olduğunu; kongrenin hükümeti işbirliği yapacağına dair ikna etmesi ve delegeler göndermesi gerektiğini, M. Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkında tutuklama kararı olduğundan, M. Kemal Paşa kongreye başkanlık ettikçe hükümetle uzlaşmanın mümkün olamayacağını ifade etmişler, kongrenin başka bir başkan seçmesini ve İstanbul'a bu güzel amaçlarının kötü yoruma meydan vermeden bildirilmesini istemişlerdi.

Kongreye Sürmene delegesi olarak katılan Ömer Fevzi Bey'in *"Kışlaları kapatalım. Askerleri kâmilen terhis edelim. Sulh içinde yaşamanın şartlarını hazırlayalım ve gereğinde askeri hizmetleri milis teşkilâtı kurarak ona tevdi edelim"* sözleri tepkilere yol açmış; İbrahim Hamdi, Ali Naci ve Yusuf Ziya Beylerle birlikte kongre başkanlığına bu yönde verdiği önerge de reddedilmişti.[4]

[4] Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

Kongrenin bitiminde de, Trabzon delegeleri İzzet ve Servet Beyler kongrenin seçtiği dokuz kişilik Temsil Heyeti'nde yer almışlardı. Ancak her ikisi de kongre biter bitmez Trabzon'a dönmüşler, o sırada İstanbul'dan gelen Tahkik Heyeti'nin Trabzon'da bulunması bahanesiyle yerlerinden ayrılamayacaklarını bildirmişler, M. Kemal Paşa'nın iki defa davet etmesine rağmen Sivas Kongresi'ne de katılmamışlardı.[5]

Ömer Fevzi Bey ile Giresun delegeleri Ali Naci, İbrahim Hamdi Beyler ise diğer arkadaşlarından ayrılarak Bayburt üzerinden Sürmene'ye inmeyi kararlaştırmışlardı. Zira kongredeki tutumlarından dolayı Torul-Maçka bölgesinde bulunan Halid Bey'in kendilerine bir kötülük yapmasından endişe etmişlerdi. Kendilerine Ömer Fevzi Bey'in kayınbabası ve merkez delegesi Abanozzade Hüseyin Efendi de katılmıştı. Sürmene'ye gitmelerinin nedeni Hüseyin Efendi'nin oğlu ve Ömer Fevzi Bey'in kayınbiraderi olan Kaymakam Selahattin Abanozoğlu'nun yollarda güvenlik tedbirleri aldırmış olmasıydı.[6] Trabzonluların toplanmasına öncülük ettikleri, yönetimine katıldıkları Erzurum Kongresi'nde muhalif duruma düşmelerindeki en önemli faktör, Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'in tutumuydu. Mehmet Galip Bey iki taraflı oynuyor, millî kuvvetlere açıkça karşı çıkmıyor ancak, İstanbul Hükümeti'ne daha çok yardımcı olarak daha büyük makam sahibi olmak istiyordu.[7]

İşte, saha ve aksiyon adamı Deli Halid burada devreye girerek bu delegelerin çoğunluğunun bu tutumlarını değiştirmelerini(!) sağlamıştı. Bu tutumlarını değiştirmeyen Trabzon delegelerinden iki delege ise Deli Halid'in kendilerine bir şey yapacağı korkusuyla endişe içinde idiler. Deli Halid, Trabzonluların M. Kemal Paşa'yla ilgili olan görüş ayrılıklarını kendine has şiddetli tutumuyla halletmek istemiş, İzzet ve Servet Beyleri yıldırmış, Trabzon'dan Gümüşhane'ye gitmekte olan Zeki Bey'i Torul'da yakalatarak yanına getirtmiş, kesin bir dille ikaz etmişti.[8]

Buradan da anlaşılacağı üzere, M. Kemal Paşa'nın başkanlığa se-

---

1.Baskı, İstanbul, Ocak 2012, s. 159

[5] Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s. 128

[6] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 160

[7] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 138

[8] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 143

çilmesi ve istediği kararları aldırması öyle zannedildiği gibi hiç de kolay olmamıştır. Deli Halid, 4 Ağustos'ta çektiği telgrafta "ne olursa olsun elinden gelen her şeyi yapacağına" dair verdiği sözü yerine getirmemiş olsa, belki de olayların gelişimi Erzurum'da çok farklı yerlere kayabilirdi.

Deli Halid, Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşa milletin istiklali ve vatanın kurtarılması için her ne kadar farklı yöntemler izlemeyi düşünseler de, el ele gönül gönüle vermekten geri durmamışlardı.

11 Ağustos 1919'da İstanbul Hükümeti'nin Müşir Abdullah Paşa'yı 3. Ordu Komutanlığı'na tayinini tasvip etmeyen Karabekir, Abdullah Paşa'nın Trabzon'a geleceğini düşünerek, onun engellenmesi için "3. Tümen Kumandanlığı'na ve Trabzon Mevki Kumandanlığı'na" telgraf çekerek *"Trabzon haricinde bir mahalde ikâmet ettirilmesi için..."* Halid Bey'e emir vermişti. Halid Bey de, 16 Ağustos'ta Torul'dan Kâzım Karabekir'e telgrafla: *"bu tayin olayının vatanseverlik hareketlerine bir darbe olduğu bilinmeli ve ona göre davranılmalıdır"* diyordu. Bu telgrafa cevap veren Karabekir ise Halid Bey'e *"Trabzon'a ne isimle olursa olsun gelen kişileri hemen Erzurum'a gönderirsiniz."* emrini verdi.[9]

18 Ağustos 1919'da İstanbul Hükümeti, Erzurum'a Reşit Paşa ve Van'a da Mithat Bey adındaki kişileri vali olarak tayin etmiş ve yola çıkarmıştı. Fakat her ikisinden de şüphelenildiği için M. Kemal Paşa, Trabzon'daki gizli tümen kumandanı Halid Bey'e: *"Van Valisi Trabzon'a gelir gelmez temasa geçmesini ve millî hizmetlere hizmet edecek bir kimse değilse, geldiği vapurla geriye çevrilmesini"* emretmişti.[10]

Yine bu günlerde Halid Bey, Torul'dan 20 Ağustos 1919'da Karabekir vasıtasıyla M. Kemal'e sunulmak üzere bir telgraf göndererek, *"Erzurum Kongresi'nde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasi bir parti haline dönüşmesi"* teklifinde bulunmuş, ancak, gerek M. Kemal, gerekse Karabekir, Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin kesinlikle siyasi cemiyetlerin üstünde kalması gerektiğini düşündüklerinden bu teklifi kabul etmemişlerdi. Aynı gün Trabzon'a bir tahkik heyeti geldiğini duyan Kâzım Karabekir, Deli Halid'ten bu heyetin

---

[9] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Millî Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s. 56

[10] M. Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber*, c.II, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 133

derhal Erzurum'a gönderilmesini istemiş, o da derhal bu emri yerine getirmişti.[11]

M. Kemal Paşa, Erzurum'dan Sivas'a geçmiş, Sivas kongresi yapılmış ve bu kongrede genel olarak Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar olduğu gibi kabul edilmiş, Anadolu'da kurulan bütün millî teşkilâtlar "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adlı tek bir çatı altında toplanmış, başkanlığına da M. Kemal Paşa seçilmişti. İstanbul hükümeti ile bütün haberleşme kesilmişti.

M. Kemal Paşa, Osmanlı Hükümeti ile amansız bir otorite mücadelesi sürdürürken, Padişah'ı karşısına almamaya dikkat ediyordu. Padişah'ın dini ve geleneksel otoriteyi temsil ettiğini bildiği için Hilâfet ve Saltanatı kurtarmak istediğini belirtiyor ve Padişah'a gönderdiği yazılarda bağlılıktan söz ediyordu. Hiç şüphesiz bu bir taktik idi ve amacı Padişah'ın Anadolu'da çıkartabileceği her türlü güçlüğü zayıflatmak, en azından etkisiz kılmaktı. M. Kemal'in önderliğindeki milliyetçi kadronun Sivas Kongresi'nden daha güçlü çıktığını gören İngilizler silahlı bir çatışmayı göze alamadıkları için 20-25 Eylül tarihleri arasında Merzifon, Kütahya ve Samsun'daki askeri kuvvetlerini geri çektiler.[12]

Erzurum Kongresi'nde Temsil Heyeti'ne seçilen ve Sivas Kongresi'ne katılmayı reddeden İzzet ve Servet Beylerin şahıslarında Trabzon ile Sivas'taki Temsil Heyeti arasında bir ihtilaf baş göstermişti. İstanbul'la haberleşmenin kesilmesine karşı çıkan İzzet ve Servet Beyler, Trabzon ileri gelenlerinden sekiz kişinin imzasıyla Karabekir Paşa'ya çektikleri bir telgrafla haberleşmenin yeniden tesis edilmesi ve isteklerinin Padişah'a iletilebilmesi için İstanbul'a bir heyet gönderilmesini istemişlerdi.[13]

Rum asıllı olup, Erzurum Kongresine de Sürmene delegesi olarak katılarak orada da muhalefet etmiş olan Ömer Fevzi Bey idaresindeki "Selâmet" gazetesi M. Kemal Paşa'ya ateş püskürüyor, *"Bunlara itaat caiz değildir"* diyerek halkı kışkırtıyordu.[14] (M. Kemal Paşa'nın Ömer Fevzi hakkındaki kanaati "düşman casusu" olduğu yönündedir.)

---

[11] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2.baskı, Merk Yayıncılık, Ankara, 1988, s. 123

[12] Prof. Dr. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4.Bası, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No:50, Ankara, 1995, s. 312

[13] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 139

[14] Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1964, s. 219-220

Milli Mücadeleye Muhalefet eden Ömer Fevzi Bey

Ömer Fevzi'nin millet aleyhine giriştiği muhalefetine çok kızan ve bu durumla ilgili endişelerini dile getiren Deli Halid, 31 Ağustos 1919'da Karabekir'e şunları yazmıştı:

> *"1. Eğer büyük kongrenin mukni ve müsbet istekleri kabul edilmezse İstanbul Hükümetine isyan meşru olmaz mı? 2. Trabzon'da Ömer Fevzi'nin mesuliyetinde intişar eden Selâmet gazetesi kongre, M. Kemal Paşa ve bilhassa Rauf Bey aleyhine ateş püskürmekte ve efkârı aleyhimize sürüklemektedir. Bu muhalefet hükümet-i merkeziye dalkavukluğu yapan bir kısım Dersaadet matbuatına da sirayet ederse, Sivas Kongresi'nin muvaffakiyeti şüpheye düşecektir. Zamanın ehemmiyetine binaen bu herifi susturmak azmindeyim."*[15]

Bütün bu olumsuz tutum ve davranışların arkasındaki isim olan Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'in tutuklanmasıyla bu problemlerin çözüleceğini düşünen Karabekir Paşa, Deli Halid'i sakinleştirici cevaplar vererek Deli Halid'in hem kendisine hem de M. Kemal'e zarar verecek bu işleri yapmasını engellemiştir.

Trabzon bölgesindeki bütün problemlerin ve muhalefetin asıl kaynağı olan Vali Mehmet Galip'in tutuklanmasıyla ilgili olarak Karabekir Paşa şunları anlatmaktadır: "Mehmet Galip Bey, 18 Eylül akşamı makine başında Kâzım Karabekir Paşa'yla görüşmek istemiş, ikisi arasında uzun süren bir görüşme yapılmıştı. Bu görüşme neticesinde artık Mehmet Galip Bey'in halkı ve Müdafaa-i Hukuk

[15] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 157-158

üyelerini Millî Mücadele aleyhinde kışkırttığı anlaşılmıştı. M. Kemal Paşa da Trabzon'daki olumsuz cereyanın doğuşunda Mehmet Galip Bey'in rolünü anlamış, bunun için Torul'da bulunan ve tümenine henüz komuta etmeye başlamamış olan Halid Bey'i Trabzon havalisindeki millî teşkilâtın başına getirmeyi uygun görmüştü. Bu görüşünü Karabekir Paşa'ya bildirdiğinde, Karabekir Paşa bunu uygun karşılamamış, İngilizlere karşı gizlenen Halid Bey'in sinirli mizacının Trabzon'da düzeltilmesi mümkün olmayan durumlar yaratabileceği cevabını vermişti. Ancak Karabekir Paşa da Mehmet Galip'in İstanbul'la sıkı irtibatta olduğunu, Müdafaa-i Hukuk'u ve ve halkı kışkırttığı kanaatine varmış ve Trabzon'da daha fazla kalmasını zararlı bulmuştu. Bu nedenle 21 Eylül 1919'da Halid Bey'e gönderdiği bir şifreyle valinin tutuklanmasını emretmiş, ayrıca, 9. Tümen Komutanı Albay Rüştü Bey'i erkanıharbi Fahri Bey'le birlikte 3. Tümen Komutanlığı vekâletiyle görevlendirmişti. Rüştü Bey Trabzon yolculuğunu valiyle Torul'da karşılaşacak şekilde düzenleyip, valiye Karabekir Paşa'nın kendisini Erzurum'a çağırdığını bildiren davetiyesini verecekti. Kabul ettiği taktirde tutuklanmasına gerek kalmayacak, aksi durumda tutuklanacaktı.

Halid Bey, Mehmet Galip Bey'i tutuklarken, bu işi Kuva-yı Milliye'nin yaptığı intibaını vermeye çalışacak ve valiyi Erzurum'a koruma altında gönderecekti. Rüştü Bey planlandığı şekilde Torul'da Mehmet Galip Bey'e Kâzım Karabekir Paşa'nm mektubunu vermiş, ancak Vali Erzurum'a gitmeyi reddetmişti. Bunun üzerine Halid Bey valiyi bizzat tevkif etmiş ve Erzurum'a göndermişti."[16] Kâzım Karabekir Paşa'nın bu konuda Deli Halid'e verdiği emir, valinin tutuklanması işinin resmî üniformayla yapılmaması ve Ardasa'da sanki Kuva-yı Milliye yapmış gibi gösterilmesiydi. Deli Halid ise Kâzım Karabekir Paşa'nm bu emrine karşılık yazdığı 21 Eylül 1919 tarihli telgrafta şöyle cevap vermişti:

> *"Emir buyurulan hususat Ardasa'da Teşkilât-ı Milliye mevcut olmamakla beraber ahali vasıtasıyla icrası da şimdilik mümkün değildir. Kıyafet değiştirmiş subay ve erler vasıtasıyla işbu emrin suhuletle tatbik edileceğini ve bu babda merak buyurulmamasını arz eylerim."*[17]

---

[16] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 140-141

[17] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 260

Deli Halid, Karabekir'in emrini almasına, niye böyle davranması istendiğini anlamış olmasına rağmen, M. Kemal Paşa'nın emirleriyle bizzat kendisi silahını çekerek Vali Mehmet Galip Bey'i tutuklamıştı.

M. Kemal Paşa Deli Halid'e böyle bir emri verdiğini ve tutuklama olayını Nutuk'ta şöyle anlatır:

> *"24/25 Eylül günü Halid Bey'den aldığım bir telde, Trabzon'daki karşı koyucuların başı olan Trabzon Valisi Galip Bey'i, Kolordu ile Erzurum Valisinin çağrısını kabul edip Erzurum'a gitmediğinden, ister istemez, silahlı kuvvetle göz altında bu gece (24/25 Eylül) Erzurum'a gönderdim."* deniliyordu.[18]

Trabzon delegeleri arasında Erzurum Kongresi'nden sonra, Sivas Kongresi'ne karşı daha da artan muhalefet, Deli Halid'in Vali Mehmet Galib'i tutuklayarak Erzurum'a göndermesiyle sona ermişti. Deli Halid, bizzat M. Kemal Paşa'nın emri ve isteğiyle Vali Mehmet Galip Bey'i tutuklamış, bir kamyonla, ileride Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayının kurucusu olacak olan Üsteğmen İsmail Hakkı Tekçe'nin nezaretinde Erzurum'a göndermişti. Valiyi teslim ettiği İsmail Hakkı Tekçe'ye ise, *"Vali Galip Beyefendi'ye baban gibi hürmet edeceksin. Erzurum'a götüreceksin kendisini"* emrini vermişti.[19]

Bu olaydan sonra, Sivas Kongresi'nde alman kararlar gereği Damat Ferit Hükümeti'ne ve işgal kuvvetlerine karşı başlatılan Anadolu hareketine Trabzon da katılmış ve İstiklâl Harbimizin sonuna kadarda bütün varlıklarıyla desteklemeye devam etmişlerdir.

M. Kemal Paşa'nın Deli Halid ile yazışması, emir vermesi ve Trabzon'da resmen görev alması istekleriyle ilgili Karabekir Paşa'nın düşünceleri şunlardı:

> *"Trabzon valisinin halka telkinler yapması hepsinin toplanarak M. Kemal Paşa'ya aleyhtar bir şekil hasıl etmesi, işaret olunan herdem müteessir ediyor ve Halid Bey'le şifreli muhabereler yaparak, uzaktan zan ile istediği icraatı Halid Bey'e yaptırmak istiyordu."*[20]

---

[18] M. Kemal, *Nutuk*, Türk Dil Kurumu Yayınları:220/1, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1981, s. 136-137.

[19] Nail Ekici, Derman Bayladı, Mahmut Alptekin, *Cumhuriyete Kan Verenler*, Hürriyet Yayınevi,İstanbul,1973, s. 76.

[20] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 279.

Trabzon muhitini ve oradaki insanları yakından tanıyan Karabekir Paşa, hem bölge insanını kaybetmemek, hem de her zaman olduğu gibi Deli Halid'i korumak maksadıyla, 24 Eylül 1919'da çektiği telgrafında M. Kemal Paşa'ya şunları söylüyordu:

"Trabzon muhitini yakından teftiş ettiğim gibi, oradaki cereyanı da yakından takip etmekteyim... İki seneden beri kendisini yakinen tanıdığım, necabet(soyluluk) ve metanet-i ahlakiyesini pek çok sevdiğim kaymakam Halid Bey'i şu aralık Trabzon muhiti için münasip bulmam. Çünkü Trabzon bu durumda pek büyük bir ihtiyat ve basiretle idare edilmelidir. Halbuki Halid Bey'in asabiyet-i mizacı cümlece malumdur. Biz Halid Bey'den ancak bir harp ve darp zamanında layıkıyle istifade edebiliriz. İngiliz telakkisine gelince, acizleri mümkün olduğu müddetçe aşikâr ve maddî bir husumetten ictinabı (sakınma, çekinme) tercih ederim. Binaenaleyh ve bu gibi esbab ile Halid Bey'in o havalide şimdilik kılık değiştirerek kalması lüzumunu arz ederim."[21]

Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız hususlarda; İstiklâl Harbimizin başlangıcında, gerek Deli Halid, gerek Kâzım Karabekir ve gerekse M. Kemal'in Trabzon ve Trabzon'un geri bölgesi olan Gümüşhane, Bayburt bölgeleri ve halkı üzerinde bu kadar çok ve hassasiyetle durmaları oldukça dikkat çekicidir. Bunun sebebleri incelendiğinde bu konuda ne kadar doğru hareket edildiği görülecektir.

Dönem İtibarıyle ülkenin işgale uğramayan en önemli ve tek limanının Trabzon olduğu ve Erzurum'un da İstiklâl Harbi hazırlıklarının adeta kalbi durumunda olduğu düşünülürse, Trabzon-Erzurum hattının güvenliğini sağlamanın da ne derece zaruri bir keyfiyet olduğu ortaya çıkar. İşte Gümüşhane ve Bayburt'ta, bu hat üzerindeki hassas bölgelerin başında geldiğinden Millî Mücadele boyunca, bağlı bulunduğu Trabzon Vilayeti ile birlikte dikkatle takip edilen yerler arasında bulunmuştur. Doğudaki askeri birliklerin batıya nakli, silah sevkıyatı ve Sovyetler Birliği'nden alınan malzemelerin çoğunlukla depolandığı Trabzon limanının hinterlandı olduğundan Gümüşhane ve Bayburt'un güvenliği, aynı zamanda bütün bu faaliyetlerin aksamadan yerine getirilmesini sağlamıştır.

[21] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 66.

BÖLÜM-13

Trabzon ve Çevresinde Millî Teşkilâtlar Kurulması ve Deli Halid

"Resmî olarak vazife verilmezse, Kolordudan ayrılarak doğrudan doğruya Kongrenin emrine gireceğimi bildiririm."

Deli Halid

DELİ HALİD'in, uğursuz Mondros Mütarekesi imzalanmadan bir gün önce, 29 Ekim 1918'de Ahıska'dan itibaren başlattığı ve Batı'ya doğru hızla yayılan, kurtuluş için millî teşkilâtlar ve kuvvetler kurulması fikri ve heyecanı, 15 Mayıs 1919'da, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle bütün Anadolu'da zirveye çıkmıştı.

Antlaşmalarla, resmî olarak eli kolu bağlandığı için bu faaliyetlere iştirak edemeyen, İstanbul'daki Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa (Çobanlı) ve Karargâhı'ndaki kumandanlar da el altından bu hareketlere destek veriyorlardı. Nitekim Cevat Paşa; İzmir'in işgalini müteakip 23 Mayıs 1919'da, 57. Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker)'in *"durumu ıslah için Kuva-yı Milliye Teşkilâtı getirmek en iyi tedbir olacaktır"* şeklinde kendisine yazdığı raporun altına bizzat el yazısıyla, *"Son fıkra gayet mühimdir. İstical (acele etme) lâzımdır."* diye not düşmüştü. Böylece, Cevat Paşa'nın da bu fikri benimsediği kolayca anlaşılıyordu. Ayrıca tümene verdiği cevapta da: *"Genel duruma göre yapılması gereken işleri siz daha iyi takdir buyurursunuz. Bütün subaylar işe çok önemle sarılmalıdırlar"* diyerek adeta açık çek ve direktif vermişti.[1] Zaten M. Kemal Paşa'yı da büyük yetkilerle Anadolu'ya gönderen emrin altında da onun, yani Cevat Paşa'nın imzası vardı.

[1] Gn.Kenan Esengin, *Millî Mücadelede Ayaklanmalar*, 1.basım, Kum saati Yayınları, İstanbul, 2006, s. 19.

M. Kemal Paşa da Samsun'a çıkmayı müteakip, Amasya Tamimi'ni yayımlamış, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile bu yolda büyük adımlar atmıştı. 15 Eylül 1919'da, Sivas Kongre Heyeti kararları gereği bütün Anadolu'da Millî Kumandanlıklar teşkil edilmişti. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, bütün Kuva-yı Milliyeyi kapsamak üzere "Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı'na" atandı.[2] Bu kararlarla, bütün valiler dahi Millî Kumandan tayin edilen kişilerin emri altına alınıyor ve her yetki bu kumandanlara veriliyordu. Bu durumda Deli Halid de, Trabzon Bölgesi'nin Millî Kumandanı olacaktı. Karabekir Paşa ise bu kararı kabul etmemişti. Çünkü, emri altındaki kuvvetleri bu vaziyete sokmayı, dağılmak ve memleketi tehlikeye düşürmek olarak değerlendiriyordu.

Karabekir Paşa'ya göre Deli Halid;

> *"Komitece icraatta bulunmaya hazır, askerce muharebeden ve askerce icraatten ziyade hususiyetten hoşlanan, hâl çaresi olarak daima yumruğunu kullanan, pek hamiyetli, pek samimi bir kişidir. Fakat hüsn-i idaresi, biraz ruh halini bilmeyenler için, mümkün değildir. Onu çok iyi tanımak ve daima sakinleştirici konuşmak gerekir."*[3]

Gerçekten de Karabekir'in doğru tahlil ettiği gibi, Deli Halid, Trabzon'daki uygulamalarına karşı çıkan Alay ve Garnizon Kumandanı Miralay Ali Rıza Bey'i yumruklamıştı. Karabekir'in daha sonra ikisini barıştırmasına rağmen, Deli Halid'in istediği yeterli aktiviteyi gösteremeyen Ali Rıza Bey, gerek garnizon kumandanlığı ve gerekse Alay kumandanlığından istifa etmişti.[4]

Bütün bu yaşananlara rağmen, Trabzon ve yöresinde Pontus tehlikesinin doğurduğu Kuva-yı Milliye faaliyetleri, özellikle İzmir'in işgalinden sonra hız kazanmış, bölgede kısa sürede güçlü bir Kuva-yı Milliye Teşkilâtı kurulmuştu. Trabzon ve yöresindeki millî teşkilâtlanma faaliyetlerinde en önemli rolü oynayan kişi Deli Halid idi.

Deli Halid, İngilizler tarafından Ardahan ve Ahıska'daki Ermeni meselesiyle ilgili olarak arandığından Torul'da gizlenmekte, tümeni-

---

[2] Prof. Dr. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4.Bası, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No:50, Ankara, 1995, s. 308.

[3] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2.baskı, Merk Yayıncılık, Ankara, 1988, s. 158.

[4] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 158.

ni buradan yönetmekteydi. Buradayken, Zigana'nın gerek Trabzon, gerekse Gümüşhane tarafındaki gençlerini toplamış, talim ve terbiyelerine başlamıştı.[5] Resmî ve açık bir şekilde görevlendirilemeyen Halid Bey daha sonra Temsil Heyeti adına M. Kemal Paşa tarafından Trabzon ve havalisi Kuvayı Milliye Komutanı olarak görevlendirilmişti.[6] Komutanlığına Halid Bey'in atandığı bu teşkilâtın kuruluşu, muvazzaf subaylar ile mahallî liderlerin işbirliğiyle gerçekleşmişti. Yörede teşkil edilen kuvvetlerin silah ve cephane ihtiyaçlarının karşılanmasında 15. Kolordu'nun kaynakları dışında, İstanbul'daki Doğu Karadenizliler'in de önemli katkıları olmuştu. Bu konuda, mahallî liderler arasında özellikle Giresunlu Osman Ağa seçkin bir rol oynamış, bölgedeki Pontusçuların en korkulu rüyası olmuştu.[7]

Trabzon ve yöresinde bölge halkının teşkilatlanma düzeni şu şekildeydi: Yüzbaşı Rahmi komutasında Hopa-Pazar bölgesinde 1. Grup ve Çayeli-Rize-Of bölgesinde 2. Grup. Binbaşı Bekir'in komuta ettiği ve onun adıyla anılan her iki grubun toplam mevcudu 5.000 kişiydi. Her iki gruptaki millî kuvvetlere komuta edecek olan halkın ileri gelenleri şunlardı: Rize'den Mataracı Mehmet, Hakkı, Lazoğlu Mustafa, Tuzcuoğlu Halid Ağa; Pazar'dan Talatorzade Fevzi; Of'tan Sarıalioğulları'ndan Ömer, Çakıroğulları'ndan Hüsnü, Rüstem ve İsmail Ağalar. Sürmene-Trabzon-Polathane-Hamsiköy bölgesinde Haydar Efe komutasında 2.500 kişilik 3. Grup. Bu Grup'un ileri gelenleri: Trabzon'dan Ömer Efendi, Kahya Mehmet, Salih Efendi; Polathane'den Münir Bey.

Gümüşhane–Torul–Şiran-Kelkit bölgesinde Teğmen İbrahim komuta sında 1.000 kişiden oluşan 4. Grup. Bu Grupta halkın ileri gelenleri: Osman Ağa, Katip Ahmet Efendi, Hacı Emin Efendi, Kara İbrahimzade, Dumaşzade Hüsnü Ağa, Tokatlı Ziya Bey. 3. ve 4. gruplar Bin başı Vehbi komutasındaydı. Giresun bölgesinde 3.000 kişilik Alpaslan Grubu bulunmaktaydı.[8]

Deli Halid'in Trabzon ve yöresi Kuvayı Milliye Komutanlığına

---

[5] Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, Ankara, 1954, s. 215.

[6] Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Ocak 2012, s. 162.

[7] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 170.

[8] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, Gnkur.Bşk.Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları. Seri No.:1, Gnkur.Basımevi, Ankara,1965, s. 56.

görevlendirilmesi, buralardaki teşkilâtlanma, Millî Harekete karşı girişilen muhalefet, Deli Halid, Kâzım Karabekir Paşa'yla ilgili oluşan karşılıklı alınganlıklar ve Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'in tutuklanması olaylarına M. Kemal Paşa da, Nutuk'ta büyük yer vermiş ve bu olayları şöyle anlatmıştır:[9]

"Trabzon'da Vali bulunan Galip Bey adında bir kişinin de yıkıcı akımı yaratmakta etken olduğunu anladım. Bunun üzerine, Trabzon yakınlarında Torul'da bulunan ve daha tümenine komutaya fiilen başlamamış olan Halid bey'in, Trabzon çevresinde millî örgütler kurmak için görevlendirilmesi uygun görüldü ve Kolordu Komutanına bu düşünce bildirildi. 20 Eylül 1919'da alınan cevapta: "İngilizlere karşı gizlenen Halid Bey'in, yaradılışı gereği, ortaya çıkarabileceği durumlar, bu elverişsiz zamanda belki düzeltilemez." yolunda birtakım düşüncelerden sonra: "Halid Bey bilgim dışında dilekte bulunsa bile yerine getirilmemesi." deniliyordu. Kâzım Karabekir Paşa'nın bu teline verdiğimiz cevapta: İngiliz sakıncasının bizlerce düşünülmediğini bildirdik; sert ve kesin davranmak sakıncalı görüldüğüne göre, Trabzon'da durumun düzeltilmesi neye ve ne yapmaya bağlı ise, onun doğrudan doğruya kendilerince düşünülmesini, 22 Eylül 1919 günlü bir kapalı telle rica ettik. Bizim, On Beşinci Kolordu Komutanıyla bu yazışmaları yaptığımız günlerde, Torul'dan Yarbay Halid Bey de doğrudan doğruya bizimle yazışmaya başladı. Kendisini karşılıksız bırakmamak ve durum hakkında aydınlatmak amacıyla cevap verdik.

"Trabzon ili kamuoyunun ne olduğu buraca da kesinlikle anlaşılmıştır. Trabzon merkezinin dışında, bütün ilçe ve sancaklarıyla haberleşilmektedir. Merkezdeki durum da Valinin tutuklanıp uzaklaştırılmasından sonra ortadan kalkmıştır (Valiyi tutuklayarak gözaltında Erzurum'a gönderen, buyruğum üzerine, Halid Bey'dir). Rüştü Bey'in 3. Tümen Komutan vekilliği ile Trabzon'a gönderilmesinde aklıma gelen noktaları bildireceğim. Birincisi; Valiyi tutuklayan Halid Bey'dir. Birkaç gün sonra Rüştü Bey'in böylece gönderilmesi Halid Bey'in davranışını oradaki kötülüğümüzü isteyenlere karşı yermek gibi olabilir. İkincisi; Halid Bey, önemli durumlarda Tümeninin başına geçmeyi beklerken, bugün geçirmekte olduğumuz önemli ve tarihsel anlarda başka bir kimsenin yerine geldiğini görmekten üzülebilir. Bu tutumdan vazgeçilmesini rica ederim. Bununla birlikte Kolordunuzun askeri işlerine karışmak istemem.

Kâzım Karabekir Paşa'nın verdiği 2 Ekim 1919 günlü uzun cevapta, bu işlemin Halid Bey'in isteği üzerine yapıldığını ve kendisine durumu gereği gibi anlatmak için Erzurum'a çağrıldığını bildirdi. Oysa 1 Ekim 1919 günü 3. Tü-

[9] M. Kemal, *Nutuk*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 220/1, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1981, s. 116-117.

men Emir Subayı Üsteğmen Tarık imzasıyla, Başyaverim Cevat Abbas Bey'e gelen özel bir telin son cümleleri şöyleydi: "Son günlerde Komutan Bey, Üçüncü Tümenin bugünkü komuta durumunun değiştirilmesini Kolordudan istedi. Eğer Kolordu bu öneriyi kabul etmez ve yerine getirmezse, kendiliğinden komutayı ele alacağını ve önceki karar gereğince Kolordudan ayrılarak doğrudan doğruya Kongrenin emrine gireceğini bildiririm. Paşa Hazretlerine gereği gibi bilgi veriniz efendim."

Bundan on beş gün sonra idi. Kâzım Karabekir Paşa'dan 17 Ekim 1919 günlü şu teli aldım: "Bölgemde millî isteğin gerçekleştirilmesi ve yerine getirilmesi için son noktaya değin askerlikten ve komuta zincirine uymaktan kimsenin ayrılmamasını, geleceğin sıkıdüzeni için de çok gerekli görüyorum. Gözü peklikle basiretin bağdaştırılmadığı yerlerde ve işlerde, sonuç pek parlak da olsa, çabucak tersine döndüğü ve değerden düştüğü benzerleriyle anlaşılmıştır. Özellikle İngiliz, Fransız temsilcilerinin bulunduğu Trabzon çevresinde, komuta zincirinin çok güzel görülmesine ve sağ görüyle iş yapmaya pek çok gereklilik vardır.

Ne yazık ki, verdiğim açık yönergeye uymayarak Halid Bey'in, kendi eliyle ve asker kılığı ile valiyi tutuklamak gibi aykırı işleri dillere destan olmuştur (Halid Bey'e bu işi yaptıranın kim olduğunu bildirmiştim). Seçimlerde de böyle davranırsa, kendisi için İngilizlerin bir çıkış daha yapmaları ve güç durumun belirmesi önlenemez (seçimlerin çabuklaştırılması ve millî isteğe uygun olarak yaptırılması için, Halid Bey'e ve başka gereken birçok kişilere, çalışmaları, özellikle rica edilmişti. Bir de, İngiliz girişiminin önlenemez ne gibi bir durum yaratabileceğini, kendi durumumu gözönüne getirerek, bir türlü anlayamamış olduğumu açıklamalıyım). Bunun için, adı geçen kişiyle yazışma yapılmayarak yüksek isteklerinizin uygulanmasında beni aracı kılmanızı çok rica ederim. Onun kişisel durumu söz götürmez sayılıyorsa herhangi bölgeden millet vekili seçilmesi üzerindeki yüksek düşüncelerinizin bildirilmesini dilerim."

Bu tele 19 Ekim 1919 günü kısaca şu cevabı verdim:

"Halid Bey'in milletvekili olmak ya da olmamak konusundaki eğilimini bilemediğimden bu yolda bir düşünce bildiremeyeceğim efendim"

Bunların dışında, İstanbul'da toplanacak olan Meclisi-Mebusan'a gönderilmek üzere seçilecek mebusları belirlemek için, Trabzon'da yapılan seçimlerin Kuva-yı Milliye'nin etkisi ve baskısı altında yapıldığına ilişkin iddialarla İstanbul Hükümetine şikayetler yapılmıştı. Bu şikayetlerden, Deli Halid'le ilgili olanları şöyle söylenebilir.

Deli Halid'in, M. Kemal Paşa'ya ve Kuva-yı Milliye muhalif olan İzzet ve Servet Beylere karşı seçmenlere baskı yaptığı, Kur'an'a el bastırmak suretiyle kendi adaylarına oy verdirdiği, özellikle Maçka

civarında da seçimlere silahla müdahele ederek, Trabzon'la ilişkisi bulunmayan Hüsrev Gerede'yi zorla mebus seçtirdiği[10] iddialarıydı.

Bu iddia ve şikayetler üzerine İstanbul hükümeti tarafından Fevzi Çakmak Paşa'nın başkanlığında bir tahkik heyeti görevlendirilmişti. Bu heyet Trabzon ve Erzurum'a gelerek tahkikatlarını yapmış ve bir rapor hazırlamışlardı. Fevzi Çakmak Paşa tahkikat sonucuyla ilgili basma verdiği mülakatta, *"ufak tefek şikayetler olmuşsa da, seçimlerin kanunlar çerçevesinde serbestçe yapıldığının belirlendiğini"* ifade etmişti.[11] Ancak, hazırlanan raporun gerçekte böyle olmadığı, "Deli Halid'in seçimlere müdahil olduğu" şeklinde verildiği, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın, 11 Ocak 1920'de, Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği gizli, şifreli bir telgraftan anlaşılıyordu. Bu rapordan anlaşılan, Deli Halid seçimlere sadece müdahil olmakla kalmıyor, gizlice İttihatçılık yapmakla ve hükümete hakaret etmekle de suçlanıyordu. Cemal Paşa'nın bu telgrafının Deli Halid'in seçimlere müdahalesiyle ilgili bölümleri şöyleydi:

"Şimdiye kadar 3. Kafkas Fırkası'na kumanda etmiş bulunan Kaymakam Halid Bey'in, fırka kumandanlığı vazifesiyle uygun olmayacak derecede bir komiteci ruhuyla siyasetle iştigal ederek kendi fikir ve içtihadı hilafında bulunanları cebir ve tazyik eylemek ve seçimlerde Kur 'an ve Salâta el bastırmak suretiyle arzu ettiği adaylara rey verdirmek ve bu memleketi bir İtthad ve Terakki zihniyetinden başka bir zihniyetin idareyi kurtarmasına imkân olmadığı fikrini öne sürerek herkesi bu fikre imâleye (Bir tarafa meyletme) gayret ve cebir (zorla) gibi teşebbüsat ve icraatı o havali hakkında da az çok bir hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Herkes içtihadında hür, serbest olmakla beraber elbisesi altında bulunanların içtihadlarını izhara(açıklamaya) kanun müsait olmadığından pek yakın tanımamakla beraber şeref, haysiyet ve vakarını tanır, vazifesini en iyi şekilde yapar bir subay olduğunu işittiğim Halid Bey in şimdi Erzurum'da doğrudan doğruya islâhkâr nazarlarınız altında bu kusurlarını tashih eyleyeceğini (düzelteceğini) pek ziyade eminim. Adı geçen (Halid Bey) bu defa fırkadan ayrılırken yaptığı bir tamimde (açıklama) "yazılan menhus (uğursuz) bir emir üzerine ayrılıyorum" gibi bir tabir kullanmıştır ki, hükümet-i merkeziyenin kendisini yalnız becayiş (birebir değiştirme) suretiyle kurtarmak için yaptığı teşebbüsatın adedlerini ve bunlardaki müşkilâtı (zorluğu) biraz da tasavvur etmiş olsa idi. Nezaret'in emrini bir emr-i menhus (uğursuz emir) değil, bir emr-i necabet (soy-

[10] Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s. 46.
[11] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 147.

lu, asil emir) telakki eylemesi icab ederdi. Ve esasen üst makamların emirlerini ast makamlara tebliğ edenler hiçbir hakka sahip değillerdir."[12]

Bu telgraftan anlaşılacağı üzere Deli Halid, Kafkas Harekâtı'nda kendi kurup büyüttüğü, gönül bağıyla beraber olduğu, Ahıska'ya kadar olan bölgeyi feth ettiği, uğursuz Mondros Mütarekesi sonrası sırf vatanın bu bölgelerini koruyabilmek adına birçok fedakârlıklara katlanarak geri çekilme sürecini uzatan, Ermeni ve Gürcülerle, gerektiğinde gönüllü sivil milis kuvvetleri olarak savaşan, verdiği her emri tereddütsüz ve canı bahasına yerine getiren 3. Kafkas Tümeni Komutanlığı'ndan alınmasına içerlemişti. Bunu da Harbiye Nezareti'ne belli etmişti. Bu davranışı, katı askeri hiyerarşi içinde usulen yanlış olmasına rağmen, onun vatan ve millet sevgisinden, şeref ve haysiyetinden emin olan Cemal Paşa, bu telgrafında Deli Halid'in bu hasletlerini dile getirerek, bu yeni görevlendirmenin sırf onu korumak adına yapıldığını özellikle kaydediyordu.

Cemal Paşa'nm telgrafındaki Halid Bey'in kendisine muhalif olanlara Kur'an üzerine yemin ettirerek arzu ettiği işleri gördürmesi anlamındaki sözleri, Halid Bey'in ne kadar dinine bağlı olduğunun da göstergesidir. Gerçekten de Erzurum, Sarıkamış, Kars, Artvin ve yöresindeki Halid Bey'in askeri olmuş yüzlerce insan, onun çok dindar, dini vecibelerine çok bağlı, ermiş hatta evliya derecesinde birisi olduğunu söylerler.[13]

Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın telgrafında belirttiği Deli Halid'le ilgili iddialara karşılık olarak Kâzım Karabekir Paşa şöyle cevap vermiştir:

"Halid Bey, müfrit milliyetperver olduğundan, Trabzon mıntıkasında ise; gözleri hırs ve menfaatle dolu bazı kimseler bulunduğundan Fevzi Paşa Heyeti'nin esaslı tahkikat yapmış olduğunu zannetmiyorum. Trabzon' da ki bir küçük azınlığın Fevzi Paşa Heyeti'ni de zehirledikleri görülüyor. Çünkü bu defa Halid Bey, aleyhine söylenen ifadeler vaktiyle bütün ordu aleyhine ve yine bu şekilde, aynı mahalde cereyan etmiştir. Halid Bey'in İttihad ve Terakki zihniyetinden bahsetmesini katiyyen zannetmiyorum, Zira, O dahi içine düştüğümüz bu halden, her zaman müteessirdir. Ve yapanları hayr ile teyid etmiyor. Halid Bey'in

[12] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 405.

[13] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, s. 78.

tümeninden ayrılırken verdiği günlük emri getirtiyorum. Tetkik edeceğim ve hâl ve hareketinde fenalıklar varsa, ıslah edeceğim."[14]

Gerçekten de Kâzım Karabekir, Halid Bey'in 3. Tümen'i bırakıp, 9. Tümen'e giderken verdiği dilekçede "emirdeki menhus" kelimesi emre değil, İngiliz siyasetine yönelik olduğunu anlayarak, bu yanlış anlamayı da Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir.[15] Böylece, Karabekir Paşa bir kere daha, yakından tanıdığı ve vatan ve millet sevdasından başka bir şeyi gözü görmeyen Deli Halid'i korumuş ve kollamıştı.

Halbuki Deli Halid'in hakkındaki bu iddialar doğruydu ve seçimlere müdahil olmasını bizzat M. Kemal Paşa istemişti. Bu konu ile ilgili olarak Karabekir'in ifadesi şöyledir:[16]

"16 Ekim'e kadar aldığım bilgilerde M. Kemal Paşa, Trabzon bölgesindeki 3.Fırka Kumandanı Halid Bey'le şifreli haberleşmekte ve seçimlere tesir etmesini istemektedir. Halid Bey, herhangi bir meseleyi uzun boylu düşünmeden ve başka bir vasıtaya lüzum olup olmadığını araştırmadan silahına sarılır bir yaratılışta olduğundan üst makamı olan benim dahi haberim olmadan ve reyim aksine bu tarz-ı hareketin fenalığını düzeltmek de güç ve belki tehlikeli olur."[17]

Mustafa Kemal Paşa'nın Halid Bey'le kendisinden habersiz görüşmesinin de etkisiyle Kâzım Karabekir Paşa, 16 Ekim 1919'da M. Kemal Paşa'ya, Halid Bey'le ilgili olarak şunları yazmıştı: "Bilhassa İngiliz-Fransız mümessillerinin bulunduğu Trabzon muhitinde silsile-i meratibin reha görülmesine ve pek basiretkâr harekete ihtiyaç fevkaladedir. Maatteessüf verdiğim sarih talimata rağmen Halid Bey, bizzat ve asker kıyafetiyle valiyi tevkif ettiği garabeti dile destan olmuştur. Seçimler meselesinde de bu suretle faaliyet gösterirse kendi hakkında İngilizlerce vaki demarşın tekerrürü ve müşkül vaziyetin tahassulü gayr-ı kabil-i ictinab olur. Bunun için mumaileyhle (adı geçen) muhabere edilmeyerek arzuyu âlilerinin tatbikinde delâlet-i acizanemi istirham eylerim. Mumaileyhin vaziyet-i zatiyesi her türlü davadan beri ise herhangi bir mıntıkadan meb'us seçilmesi hak-

[14] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 406-407.
[15] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 79.
[16] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 68.
[17] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 333.

kındaki fikri samilerinin bildirilmesi arz olunur."[18] Karabekir Paşa, aynı şekilde Halid Bey'e de şunları yazmıştı:

> *"Seçimlerde milletin serbest rey vermesi ve askerin kat'iyyen karışmaması esastır. Yalnız mükemmel tahsile sahip olmayan veya Müdafaa-i Hukuk esasına karşı olup, memleketi ayrılıklara sokmak isteyen kimseler hakkında icabedenlerin uyarılması ve aydınlatılması maksada kafidir."*[19]

M. Kemal Paşa'nın, Halid Bey ile doğrudan haberleşmesine, Kâzım Karabekir sitemle şöyle diyor: *"M. Kemal Paşa, bana verdiği söze rağmen bizim 3.Fırka Kumandanı Halid Bey'le hem de mebusların şahısları hakkında şifreli haberleşmelerde bulunmuştur."* Gerçekten de 22 Kasım 1919'da Halid Bey'in, M. Kemal'e ve onun da Halid Bey'e yazdığı cevabı okuyan Karabekir, kendince bu siteminde haklıdır.[20] Bu sitemi pekiştirecek olan Halid Bey'in Maçka'dan M. Kemal'e yazdığı ve Karabekir'in de bahsettiği telgraf şöyledir:

> *"a. Gümüşhane Sancağıyla Trabzon Sancağı'ndan Cevizlik kazasında mebus, geri kalan kazalarda ise seçimle iştigal edilmektedir. b. Gümüşhane Sancağı ile Cevizlik Kazası'nda Müdafaa-i Milliye adayları kazanmışlardır. İzzet ve Servet Efendiler'in fevkalade muhalefetine rağmen mukabil fırka da muvaffakiyet için pek büyük bir mesai ve kudret ile cevap vermektedir. Neticenin lehimize çıkarılacağına kanaatim kavidir. c. Trabzon Vilayeti adaylarının isimlerini 09.11.1335 (1919)'te arz etmiştim. Bunlardan Lazistan Sancağı'nın bir adayı noksan olup, o da Rizeli Osman Efendi'dir. Mumaileyh Müdafaa-i Milliye azasından bulunmasına, ahalinin arzusuna ve aynı zamanda liyakatine binaen aday gösterilmiştir. Arz-ı keyfiyet olunur."* [21]

Deli Halid'in bu telgrafına, M. Kemal Paşa şu cevabı vermiştir. *"Yüksek himmetleriniz müstelzim-i şükran olmuştur. Lazistan Sancağı'na aday olarak sizce uygun görülen Rizeli Osman Efendi'nin temin-i muvaffakiyeti bizce temenni olunur."*[22]

M. Kemal ile Deli Halid'in kendisini devre dışı bırakarak yaptık-

---

[18] M. Kemal, *Nutuk*, TDK Yayınları: 220/1, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1981, s. 117

[19] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 333.

[20] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 70.

[21] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 365

[22] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 365

ları bu haberleşmelere canı sıkılan Karabekir, bu memnuniyetsizliğini şöyle ifade etmiştir.

"Önce seçimlere karışılmayacaktı. Sonra benim altımda olan bir tümen kumandanıyla, hem de vaziyeti hayli münasebetsiz ve müşkil bir halde olan ve her taraftan aleyhine şikayetler yağan Halid Bey'le verdiği söze rağmen, bu taze muharebeye canım çok sıkıldı. Ben bugün Fevzi (Çakmak) Paşa'ya saatlerce M. Kemal'i müdafaa ettim. Onun vaziyetini kurtarmaya çalışıyorum. O bilakis benim fırka kumandanımla benden habersiz, isteğimin aksine vaziyet tesis ediyor."[23]

Bu haberleşmeler karşısında Kâzım Karabekir, uyarı anlamında değerlendirilebilecek olan aşağıdaki telgrafı Maçka'da bulunan Halid Bey'e gönderdi. Aynen yazıyoruz:[24]

"Halid Bey'e: 22.11.1335 (1919) tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan şifreyi okudum. Milletin feryadı ve orduların millete müzaherat (arka çıkma,yardım) ilanı esası, sabık kabinenin imhasına cüret ettiği meşrutiyet-i idareyi tesis idi. Şu halde askerlerin hiçbir vechile seçimlere tesir yapmaması ve milletin kemal-i serbesti ile namzetlere rey vermesi lazımdır. Kıtaatımızın siyasete müdahelesiyle inzibat ve samimiyetin sarsılmasına meydan verilmemesini hassaten rica eylerim."

Buraya kadar; İstiklâl Harbimizin başlangıcından itibaren; Erzurum, Sivas Kongreleri, Kuva-yı Milliye'nin kurulması, Deli Halid, M. Kemal, Kâzım Karabekir, Padişah ve İstanbul Hükümeti ekseninde anlatmaya çalıştığımız olaylardan yola çıkarak, cevabını profesyonel araştırmacı ve tarihçilere bırakmak üzere şu soruyu sorarak, Deli Halid'in vatan ve milleti için yaptığı hizmetlerini anlatmaya devam edelim.

Soru şu: Padişah Vahdeddin ve İstanbul Hükümeti;

"a. Erzurum'da Kongre çalışma ve görüşmeleri devam ederken, Harbiye Nezareti'nden 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e, 30 Temmuz 1919'da gönderilen bir emirle; "Mustafa Kemal ve Rauf (Orbay) Bey'in hükümet kararlarına aykırı fiil ve hareketlerinden ötürü hemen yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri" istenmişti. Kâ-

[23] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 365

[24] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 72.

zım Karabekir 1 Ağustos'ta yazdığı cevabî telgrafta, kısaca: *"Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in fiil ve hareketlerinde vatan ve milletin maksat ve menfaatlerine ve mevcud konulara aykırı telakki edilecek hiçbir hâl ve hareketin görülmediğini"* belirterek, *"Üçüncü Tümen Kumandanı Yarbay Halid Bey'in bile gözaltında sevkinin efkârı umumiye üzerinde pek fena tesirler yapacağını ve belki de (çok sevildiği için) Fırkası'nın karşı koyması ve isyanı ile neticeleneceğini"* resmî olarak yazan;

b. Bütün resmî görevlerinden istifa etmiş, sade bir vatandaş olarak yoluna devam kararı alan Mustafa Kemal Paşa'ya, "Ben ve Kolordum emrinizdeyim" diyen ve sonuna kadar bu sözünün arkasında duran, askeri güç anlamında Osmanlı'nın en güçlü ve hazır ordusuyla, ona en büyük askeri ve moral desteği veren, bu bölgelerde Mustafa Kemal Paşa'nın en büyük destekçisi durumunda olan Deli Halid'i, hem İngilizler ve hem de hükümete karşı daima koruyan" Kâzım Karabekir Paşa'nın bu desteğini duymamışlar ve bilmiyorlar mıydı? Duymamaları veya bilmemeleri mümkün müydü?

Duymuşlar ve biliyorlarsa, Mustafa Kemal Paşa'yı bu en kuvvetli destekten mahrum bıraktırmak için, neden Kâzım Karabekir Paşa bu görevinden alınmamış veya azledilmemiştir?

BÖLÜM-14

Şeyh Eşref İsyanı ve Deli Halid

"Dine sahip çıkacağız"diye; dinlerini korumak için aylarca, adam boyu karlar içinde Ruslara karşı savaşan, düşman üstüne ezberden Fetih suresini okuyarak yürüyen Deli Halid'e ateş açıyorlardı."

OSMANLI DEVLETİ'nde 1909'da ikinci kez Meşrutiyete geçilmesinden sonra Cumhuriyetin ilan edilmesine kadar, ağırlıklı olarak iki parti ülkenin kaderi üzerinde hakim olmuştur. Bunlardan birisi İttihat ve Terakki Partisi, diğeri ise Hürriyet ve İtilâf Partisi'dir.[1] Genel anlamda, İttihat ve Terakki Partisi Pantürkizm (Türkçülük), Hürriyet ve İtilâf Partisi ise Panislamizm (İslâmcılık) temelinde siyaset yapıyorlardı.*

[1] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt.I, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 12.

* Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 8 Ekim 1911 yılında İstanbul'da İttihat ve Terakki'ye karşı olan kişilerce kurulmuştur. Mahmut Şevket Paşa'nın suikaste uğradığı 16 Haziran 1913 tarihine kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu tarihten sonra bir kısım üyelerinin Sinop'a sürülmesi, bir kısmının da Avrupa'ya kaçması nedeniyle çalışmalarına son verilmiştir. 14 Ocak 1919 tarihinde yeniden faaliyete geçen partinin kurucuları Müşir Nuri Paşa, Zeki Paşa, Süleyman Paşa, Ferit Paşazade Celalettin Paşa, Seyyit Abdülkadir Efendi, Mustafa Sabri Efendi, Hacı Osman Efendi, Vasfi Efendi, Ali Kemal Bey, Hasip Bey, Rıza Tevfik Bey, Refik Halit Bey, Mehmet Ali Bey ve Nurettin Bey'dir. Parti, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki mağlubiyetini, İttihat ve Terakki'nin yabancı bir devletin askerî gücüne dayanan siyasetine bağlamaktadır ve kendisini en kuvvetli siyasi parti olarak görmektedir. Parti kendi içindeki anlaşmazlıklar nedeniyle, mutedil ve muhafazakâr diye iki gruba ayrılmıştır. 1919 seçimlerinde İstanbul ve taşradan birçok milletvekili çıkarmış ve üyeleri Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nde önemli görevler almıştır. Damat Ferit Paşa'nın bir destekleyicisi olarak memleketin selametini İngiliz siyasetinin takibinde gördüklerini açıkça ilan etmişlerdir. Damat Ferit Paşa Hükûmetinin yerini Tevfik Paşa Hükûmeti alınca Hürriyet ve İtilaf Fırkası da faaliyetlerine son vermiştir. (Tarık Zafer Tunaya; *Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922*, c. 2, s. 264-329).

Birinci Dünya Savaşı'nın 30 Ekim 1918'de, Mondros Mütarekesiyle kesintiye uğramasından sonra, genel olarak İttihat ve Terakkiciler millî mücadeleye yardımcı olmuşlardır. Anadolu'da başlayan Millî Hareket'in lider kadrosundan başta M. Kemal Paşa olmak üzere, Kâzım Karabekir Paşa, Rauf Orbay, Fethi Okyar özellikle 1913 öncesinde İttihat ve Terakki'nin çeşitli teşkilâtlarında görev almışlardı. M. Kemal Paşa da, 14 Nisan 1923'te Anadolu Ajansı muhabirine verdiği bir demeçte bu hususu teyit etmekteydi.

"Vaktiyle çoğumuz o Cemiyet'in kurucusu ve üyesi bulunuyorduk. Son kongresi kararıyla tarihe intikal eden bu cemiyetin mensupları, bilahare teşekkül eden Teceddüt Fırkası mensuplarının hepsi büyük milletimizin yüce azminden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne iştirak veya iltihak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul etmiştir."[2]

İttihat ve Terakki'nin liderleri Talat, Enver, Cemal Paşalar, 1918 yılı sonunda yurt dışına kaçmışlar, ancak, memlekette kalan İttihatçıların Galatalı Şevket, Kara Vasıf, Kara Kemal, İsmail Canbulat, Yenibahçeli Şükrü gibi teşkilâtçı liderleri İstanbul'daki Millî Hareket'in başlatılmasında kilit roller oynamışlardı. Mesela, mücadelenin ilk aşamalarında hayatî önem taşıyan İstanbul'daki Karakol örgütünü Kara Vasıf, Galatalı Şevket ile Kara Kemal yönetmişler,[3] İzmir'de direnişin altyapısını Rahmi Bey oluşturmuştu. Anadolu'da yerel direnişi örgütleyen Kuva-yı Milliyecilerin bir çoğu (örneğin Deli Halid, Çerkes Ethem, Reşit, Hacim Muhittin, Topal Osman, Celal Bayar), eski rejimin gizli teşkilâtına mensup olduğu ileri sürülen kişilerdir.[4] Teşkilât-ı Mahsusa şeflerinden Hüsamettin (Ertürk) Ankara'nın istihbarat teşkilâtını örgütlemiştir. İttihat ve Terakki'nin ideolog ve sözcüleri (Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Hamdullah Suphi, Hüseyin Cahit, Velit Ebüzziya, Ahmet Ağaoğlu) Millî hareketi büyük bir heyecanla desteklemişlerdir. İttihatçı basın or-

---

[2] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2nci cilt, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1952, s. 62.

[3] Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yer altı Çalışmaları*, Ardıç Yayınları, Ankara, 1994, s. 29.

[4] Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, 1.cilt, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997, s. 467

ganları (özellikle Tanin, Tasvir ve Vakit) yazıyla desteklemenin ötesinde, Anadolu'ya silah, adam ve haber kaçırma işlerinde fiilen rol almıştır.[5]

Bütün bunların yanı sıra, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde çok sayıda İttihatçı milletvekili vardı. Bunlardan, M. Kemal Paşa'ya karşı olanlar en azından memleket kurtarılıncaya kadar onu destekleyip, daha sonra devirip ittihatçıları hakim kılma veya Enver Paşa'nın memlekete gelerek işin başına geçmesi için gizlice çalışıyorlardı. Bir kısmı ise M. Kemal Paşa'nın liderliğini gerçekten kabul etmiş (Kâzım Karabekir, Fethi Okyar, Rauf Orbay vb.) ve onunla kader birliği yapmıştı. Deli Halid bunlardan biriydi.

Bunun aksine, Hürriyet ve İtilâfcılar ise genellikle millî mücadelenin aleyhine çalışmışlar ve Anadolu'da bir çok yerde çıkan iç isyanları ya hazırlamış ya da desteklemişlerdir. Hatta, bazı Hürriyet ve İtilâf üyeleri sırf siyaset adına, öylesine büyük bir gaflet ve hiyanetin içindeydiler ki; Hürriyet ve İtilâf Partisi Bursa İl Başkanı İsmail Şükrü Bey,* İnönü'de dağılan ordusuna ve milletine moral vermek, motivasyonlarını arttırmak için büyük bir heyetle, 12 Haziran 1921'de İzmir'e gelen Yunan Kralı Konstantin'e, Anadolu'ya ve İzmir'e ayak basmasını kutlamak için tebrik telgrafı çekmiş, bunun karşılığında, Yunan Kıralı da 14 Haziran'da yayımlanan Yoldaş gazetesi aracılığıyla şu cevabı vermişti:

> *"459/25629 sayı ile, Hürriyet ve İtilâf Partisi Bursa İl Başkanı İsmail Şükrü Efendi'ye,*
>
> *Tebriklerinizden dolayı size ve yönetiminiz altında bulunan Hürriyet ve İtilâf Partili arkadaşlarınıza en içten duygularla teşekkür ederim. Konstantin"*[6]

---

[5] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Türk Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006, s. 137.

* Celal Bayar, İsmail Şükrü ile ilgili olarak şöyle diyor: "Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurtuluş cidâlindeki (Kurtuluş Savaşı) düşünüş tarzını, zihniyetini göstermesi itibarıyle bu muhabere çok mühimdir. Bursa'daki eski İtilâfçıların elebaşlarını tanırım. Bu isimde kimseyi hatırlayamadım. Bedbaht kafileye, bu adam ya sonradan iltihak etmiş veya dışarıdan gelmiş olacaktır. Hüviyetinin tespitinde faide vardır. İhtimal, Türk değildir." (Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, İkinci Kitap/ *İşgalden Kurtuluşa*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2008, s. 483).

[6] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 481.

Halbuki, Yunan Kralı'na Anadolu'ya ayak bastığı için tebrik telgrafı çeken Hürriyet ve İtilâfçıların karşı oldukları Millî Mücadeleyi yapan vatanseverler, bu mücadelenin merkezi olan Büyük Millet Meclisi kürsüsüne, Hürriyet ve İtilâf Partili İsmail Şükrü Bey'in İl Başkanı olduğu Bursa'nın, 8 Temmuz 1920'de, Yunanlılarca işgal edilmesi üzerine matemlerini temsil etmek üzere siyah bir örtü örtmüşler ve Bursa'yı yeniden kurtaracakları güne kadar da bu siyah örtü orada kalmıştı.

Yunanlılarla ve İngilizlerle işbirliği yapacak kadar alçalan Hürriyet ve İtilâfcıların ve özellikle Sadrazam Damat Ferit Hükümeti'nin destekleri ile, Anadolu'daki Millî Hareketi engellemek için Anadolu'nun bir çok yerinde iç isyanlar çıkmış, kardeş kardeşe kırdırılmış ve düşmanların yanında bir de bunlarla uğraşılmak zorunda kalınmıştı.*

Bu ayaklanmaların çıkması ve yayılmasına sebep olan en büyük etki Şeyhülislâm Dürrizâde'nin verdiği fetva olmuştu. Buna karşı Ankara Müftüsü Rıfat (Börekçi) başkanlığında 153 Anadolu müftüsü, Millî Mücadele'yi meşru gösteren ortak bir fetva yayınladılarsa da yeterince etkili olmadı. Meclis'ten irşad heyetleri oluşturularak Anadolu'ya dağıldılar. Fakat İstanbul Fetvası'nın yıkıcı etkisi kısa zamanda görüldü.[7]

Gizli ajanlar ve düşman uçaklarıyla, Anadolu halkının üstüne yağdırılan fetvaların tutuşturduğu iç ayaklanmalar, 1920 yılının ilk yarısında, Yunanlılara karşı savaşan Kuva-yı Milliye cephesinin gerisinde Orta ve Batı Anadolu'nun bir kısmını, kardeşin kardeşle boğuştuğu bir savaş alanı haline sokmuştur. İç ayaklanma ve boğuşmalardaki mal ve can kaybımızın bilançosu, Yunanlıların ilk zamanlarda verdirdikleri kayıplardan hiç de aşağı kalmamıştır.[8]

---

* Millî mücadele zamanındaki, Hürriyet ve İtilâfçıların içine düştükleri bu gaflet ve yaptıkları ihanetler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu hafızasında ve bilinçaltında öylesine yer etmiştir ki; Hürriyet ve İtilâfçıların şahsında, onların temsil ettiklerini söyledikleri Panislamist siyasete karşı duruş fikrinin yansımaları günümüze kadar devam edegelmiştir.

7 Prof. Dr. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4.Bası, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No:50, Ankara, 1995, s. 386-387.

8 Prof. Dr. Hazma Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yay., Ankara,1990, s. 145.

İşte, Millî Mücadele'nin hemen başlarında, Bayburt'un Hart Kazası Merkezi'nde çıkan Şeyh Eşref isyanı da bunlardan birisidir. Hart, Bayburt'un 20 kilometre kadar kuzey batısında bulunan ovadaki bir ilçeydi. Bugünki ismi Aydıntepe'dir.* İşte burada oturan Şeyh Eşref adında bir kişi, 1908'lerden itibaren, etrafına topladığı müritleriyle, özellikle, Bayburt, Sürmene ve Erzurum dolaylarında etkili oluyordu. Kendisinin beklenen Mehdi olduğu iddiasıyla müslümanlar arasına bölücülük sokan, karışıklıklar çıkaran Şeyh Eşref, çeşitli tarihlerde devlet makamları tarafından yapılan uyarılara ve nasihatlere aldırış etmeden faaliyetlerine devam etmiş, Millî Mücadele'ye de karşı olduğunu ilan etmişti. Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerindeki Ermeni ve Rum isyanları ve faaliyetleri milletimiz için zaten büyük tehditler oluştururken, güneyde İngiliz, Fransız, İtalya; Batı Anadolu'da Yunan işgalleri devam ederken, bir de Şeyh Eşref'in bu tutum ve davranışları millî birliğimizin kurulabilmesi için ciddi bir engel teşkil ediyordu. Bu bölgelerdeki Ermeni Rum Hristiyan din adamlarının kendi milletleri için yaptıkları birleştirici faaliyetler göz önüne alındığında, Şeyh Eşref'in bu tutum ve davranışı oldukça düşündürücüdür.

Şeyh Eşref'in çıkardığı bozgunculuğu kardeş kanı dökülmeden, barış içinde görüşüp konuşarak önleyebilmek maksadıyla, Bayburt Kaymakamı, Şeyh Eşref'i, Müftü aracılığıyla, 26 Ekim 1919'da Bayburt'a çağırmıştı. Müftü Bey bu çağrıyı iletmek üzere geldiğinde; Şeyh Eşref, hükümeti dinsiz, vatanın kurtuluşu için çalışan subayları da şeriata uymamak ve gavur olmakla itham ederek bu çağrıyı kabul etmediği gibi, teklifi getiren müftüye de hakaretler ederek, silahlandırdığı müritleriyle geri gönderdi. Bozgunculuk faaliyetlerini sürdürmeye devam etti.

Bayburt Kaymakamı bu durumu Erzurum Valisi'ne bildirdi. Alınan karar gereği, Şeyh Eşref'i bu tutumundan vazgeçirmek için de, Bayburt'ta bulunan 18. Alay'dan 50 kişilik bir müfreze oluşturdu ve Binbaşı Nuri Bey komutasında Hart'a gönderdi. Bu müfreze, 6

---

* 1711'deki Prut Batağı gibi, Doğu Anadolu'da Ruslar'ın 1916'da bir batağa saplanıp kaldıkları yer de Bayburt'un Hart Ovası'dır. O sabah savaşın kumanda edildiği tepeden ışıl ışıl bir aydınlık yayılmış bu ovaya. O gün bu gündür bu ova Hart değil, Aydmtepe ovasıdır. (Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, MEB Yayınları, 1993, s. 65-66).

Aralık 1919'da akşam üstü Hart'a vardı. Şeyh Eşref kendisi için gelen bu müfrezeyi güler yüzle karşılamış, kendisinin ve müritlerinin hükümete, millî mücadeleye ve askere karşı hiçbir kötü niyetlerinin olmadığını, ancak, Bucak Müdürü ile arasının açık olmasından dolayı ilçeye bu tür asılsız şikayetlerin yapıldığını, kendisinin bir hiç olduğunu, ne emredilirse boyun eğeceğini, buraya kadar gelmekle zahmet ettiklerini söylemiş, aynı zamanda bu gece Hart'ta istirahat etmelerini ve kendisinin misafiri olduklarını söylemişti.

Şeyh Eşref'in bu sözlerine kanan ve karşılarında asi bir Şeyh yerine, saygılı, misafirperver, zavallı bir ihtiyar adam gördüklerine inanan Müfreze komutanı Binbaşı Nuri Bey, askerlerini ve subaylarını üçer beşer kişilik gruplar halinde köy evlerine misafir olarak dağıttı. Binbaşı Nuri Bey, personelini köy evlerine dağıtırken, maalesef, askerliğin en temel kurallarından birisi olan önce emniyet prensibini bile unutmuş, hiçbir güvenlik ve emniyet tedbiri aldırmamıştı.

Fakat bir süre sonra bu saflıklarının, tedbirsizliklerinin cezasını çekeceklerdi. Gece yarısı olunca Şeyh Eşref önceden tertiplediği plânını uygulamaya başladı. Müritleriyle önce evlerdeki erlerin silâhları alındı. Subayların misafir edildikleri evlerin önüne kendi adamlarından silahlı nöbetçiler dikildi ve dışarı ile irtibatları kesildi. Esir durumuna düşen birliğin erleri, ertesi sabah Şeyh Eşref tarafından terhis edilerek birer ikişer serbest bırakıldılar. Subaylar da kâfir kabul edilerek imanlarını tazeleme emriyle diz üstü çökertilerek ibadet ettirildi. Binbaşı Nuri Bey ise hatasını hayatıyla ödedi. Misafir edildiği evde şehit edilmişti.[9]

Bu olay kısa zamanda bütün çevreye yayılmış ve çok kötü etkileri olmuştu. Üç gün sonra, 9 Aralık 1919'da, bu sefer Bayburt Askerlik Dairesi Başkanı Yarbay Hasan Lütfi komutasında 30'ar kişilik iki piyade bölüğü ile dört hafif makineli tüfekten kurulu bir birlik Şeyh üzerine tekrar yollandı. Fakat bu birlik de, Hart'ın güneyindeki Aşağıkırzı köyü dolaylarında baskına uğrayarak hepsi Şeyh'e esir oldular.

Kazandığı bu kolay başarılardan daha fazla cesaret bulan Şeyh Eşref, kendisine kurşun işlemeyeceğini, ahirzamanda geleceği müj-

[9] Gn. Kenan Esengin, *Millî Mücadelede Ayaklanmalar*, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2006, s. 32-33.

delenen Mehdi olduğunu, her şeye ve her yere hakim olacağını iddia ediyordu. Elde ettiği bu başarılar ve sözleri halk arasında gittikçe yayılıyor, özellikle Bayburt, Sürmene, Of bölgelerinde etkisi hızla yayılıyordu. Böylece, Şeyh Eşref etrafına maalesef cahil ve saf halkımızdan daha fazla mürit topluyor, kandırdığı zavallı dindar insanlarımızla önce Bayburt daha sonrada Erzincan üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Erzincan'dan sonraki hedefi de Erzurum olacaktı.

Şeyh Eşref vakasının gittikçe daha vahim bir hal alacağını anlayan Karabekir Paşa, yeteri kadar kuvvet toplayıp bu düzenbazın cezasını vermek, bölgenin huzur ve asayişini sağlamak istiyordu. Fakat vakit kazanmak ihtiyacındaydı.[10] Çünkü buraya hemen müdahele edebilecek yakında birlik yoktu. Müdahale edecek birliği hazırlayıncaya kadar zaman kazanabilmek amacıyla, Şeyh Eşref üzerinde oldukça etkili olabileceğini düşündüğü Erzurum Müftüsü Hurşit Bey'i Hart'a, Şeyh Eşref ile konuşması için göndermişti. Aynı zamanda da bu olayı kökünden ortadan kaldırmak için de Deli Halid komutasında bir kuvvet oluşturulmasını emretmişti. Deli Halid bu görev için en uygun kişiydi. Çünkü o, hem bu bölgelerde gönüllü birlikleriyle Ruslarla savaştığından bölgeyi çok iyi biliyor, hem de, bu tür gayrinizami harp konularında, yıllardır bizzat harp meydanlarında en ön saflarda savaşarak tecrübeler kazanmıştı.

Deli Halid, Bayburt'u, çok ağır yaralanıp cepheden ayrılıncaya kadar, kendisinden kat kat fazla Rus kuvvetlerine vermemişti ki, bir divane Şeyh Eşref'e versin. Kâzım Karabekir Paşa'nın emrini alır almaz derhal hazırlıklarına başladı. 17 Aralık'a kadar, 9. Tümen'in 28 ve 29. Alaylarından bir kısım personel ve bir obüs bataryasıyla bir tenkil (örnek olacak bir ceza verme) kuvveti oluşturarak Bayburt'a geldi. Bu kuvvet yaklaşık 600 kadar piyade, 110 kadar süvari, dört toptan oluşuyordu.[11]

Şeyh Eşref Sürmene taraflarından bir hayli mürit edinmiş ve ayaklanma başlayınca Sürmene sahillerinden silahlı müritlerin akın akın Hart'a doğru yola çıktıkları haber alınmıştı.[12] Deli Halid, Şeyh Eşref'in Karadeniz sahilinden yola çıkan müritleri ile Hart'taki

---

[10] Gn. Kenan Esengin, *Millî Mücadelede Ayaklanmalar,* Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2006, s. 32-33.

[11] Gn.Kenan Esengin, *a.g.e.,* s. 32-33.

[12] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* s. 388.

asilerin birleşmelerini önlemek için bir taburunu bu bölgeye yerleştirdikten sonra, 24 Aralık'ta Hart'a geldi ve köyü kuşattı. Deli Halid önce Şeyh Eşref'e haber göndererek teslim olmasını bildirdi. Ancak, Şeyh Eşref: *"Hepiniz kâfirsiniz, kimseyi tanımam, itaat etmem, harbedeceğim, Allah bana şeriat ilânına memursun dedi"* diyerek teslim olmayı reddetti. Bunun üzerine Deli Halid, köyün kenarına iki top attırarak durumun ciddiyetini kavramasını istedi, ama Şeyh Eşref ve müritlerinin teslim olmamakta direnmeleri ve askerlerimize ateş etmeleri üzerine çatışmalar başladı.

Bu insanların gözleri ve gönülleri o kadar kör olmuştu ki, güya dine sahip çıkacağız diye; daha dört sene önce dinlerini ve kendilerini Ruslar'a karşı fedakârca korumuş, buralara Rus çizmesi değmesin, ezanlar susmasın, dinimiz yücelsin, serbestçe ibadetlerimiz yapılabilsin diye aylarca dondurucu soğuklarda, adam boyu karlar içinde savaşmış ve bu uğurda ölümcül şekilde yaralanmış, savaşta bile bir gün ibadetlerini aksatmamış, düşman üstüne ezberden Fetih suresini okuyarak yürüyen Deli Halid'e ateş açıyorlardı. Bu nasıl bir körlük ve nankörlüktür Allahım!

Çatışmalar bütün gece boyunca ve ertesi gün öğleden sonraya kadar devam etti. Bu çatışmalarda bir subay ve 18 erimiz şehit olmuş, 43 de yaralı verilmişti.[13]

Çatışmalar başladığında, garip bir tesadüf eseri bir top ilk atışta tutukluk yapmış ve ateş almamıştı. Bu durum hemen Şeyh'in kerametine yorulup, *"bana kurşun işlemez, top atsalar da işlemez"* şeklinde yaptığı propagandalarına neredeyse askerlerimiz bile inanarak tereddüt geçirince, Deli Halid bizzat kendisi topun başına geçmiş; *"Bu seferde ateş almazsa ben de, gidip onun müridi olacağım!"* diyerek ateşlemiş, bu sefer top ateş almıştı. Böylece, sahte şeyhin bu propagandası da bozulmuştu.

Deli Halid'in cesurca sevk ve idaresi sonucunda isyancılar gittikçe zor duruma düşmüşlerdi. Açılan bir top ateşiyle, Şeyh Eşref'in bulunduğu yer isabet almış, Şeyh Eşref ile oğulları ve yanında bulunan beş kişi havaya uçurulup yok edilmişlerdi. Bu olay diğer isyancılar üzerinde büyük bir moral çöküntüsü yapmış, kurşun bile işle-

[13] *Türk İstiklâl Harbi III.ncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, Gnkur.Bşk. Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları. Seri No.:1, Gnkur. Basımevi, Ankara,1965, s. 26.

meyeceğine inandıkları şeyhlerinin bu şekilde yanındakilerle birlikte havaya uçarak ölmesi bütün inançlarını, morallerini yıkmıştı. Bu moral bozukluğu ve hayal kırıklığı ile daha fazla dayanamamışlar ve 26 Aralık'ta teslim olmuşlardı. Birliklerimiz de köyün içine girerek esir edilen askerlerimizi kurtarmış, isyancıların eline geçmiş silah ve teçhizatı da geri almışlardır. Deli Halid'in bu isyanı bastırması, bütün doğu bölgelerimizde çok büyük etki yapmış, benzeri olayların çıkmasına engel olduğu gibi, millî mücadeleye destek olan halkımızın da maneviyatını yükseltmiştir.

Bu isyanın bastırılmasında M. Kemal Paşa, Deli Halid'in insiyatif alarak kendiliğinden harekete geçtiğini düşünürken, Kâzım Karabekir Paşa ise bu emri kendisinin verdiğini söylemektedirler.

M. Kemal Paşa, Halid Bey'in başrolde olduğu bu isyanın bastırılması olayını Nutuk'ta anlatırken, Kâzım Karabekir Paşa'nm biraz ihmalini imâ eder gibidir. Kâzım Karabekir Paşa ise bu ithamı katiyen kabul etmeyerek, M. Kemal'in bu olaydan bahsederken *"bizzat Bayburt'a gelip, 9. Fırka'nın kumandasını alan Kaymakam Halid Bey"*[14] ifadesini doğru olarak kabul etmez.[15] Hatta M. Kemal'in bu cümlesine atıfta bulunarak,

> *"bu ifadesi doğru değildir. Ordumda zabt-u rabt bir an dahi sarsılmamış ve kimsenin bizzat bir kumanda deruhtesi gibi bir anarşi olmamıştır ve olmazdı da. Halid Bey ile Rüştü Paşa'nın becayişlerini ben yaptım. Sebebi de Trabzon'da daha tecrübeli ve ağırbaşlı bir arkadaşa ihtiyaç olduğundan idi. Bayburt'a Erzurum havalisinden 9. Tümen'i ben gönderdim. Halid Bey de bu tümenin kumandanı sıfatı ile bu tedip harekatını yaptı."*[16]

Şöyle veya böyle, Şeyh Eşref olayını bastıran ve bunda birinci derecede görev alan, 9. Tümen'in yeni kumandanı Halid Bey'dir.[17] Deli Halid, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya hem isyanın bastırılması ve hem de seçilen mebuslarla ilgili yazdığı, 1 Ocak 1920 tarihli bir telgraf ile bilgi vermiştir. *"Hart meselesi, yalancı peygamberlerin ve oğullarının ve tevaibinden (adamlarından) bazılarının itlâfı*

---

[14] M. Kemal, *a.g.e.*, s. 250.

[15] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 381.

[16] Kâzım Karabekir, *Paşaların Hesaplaşması*, 2.Baskı, Haz.İsmet Bozdağ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,1988, s. 61

[17] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 74.

ve Hart'ın teslimiyle neticelenmiştir." M. Kemal Paşa ise 21 Ocak 1920 tarihinde yazdığı cevabında Deli Halid'e teşekkürlerini ifade ederek şöyle demektedir: *"Hart hadisesinde elde edilen muvaffakiyet-i biraderlerini (kardeşimin başarısını) tebrik ve mebusların Ankara'ya gelmesi hakkında sarf buyurulan mesaiye teşekkür ederim."*[18]

Şeyh Eşref olayının neticesi ile ilgili olarak Halid Bey'in doğrudan M. Kemal Paşa'ya yazmasını hiyerarşi anlayışına ters bulan Kâzım Karabekir, yukarıdaki telgraftan da yakınarak,[19] *"Mustafa Kemal Paşa, maiyet kumandanlarımla muhabere etmeyeceği hakkında Sivas'ta birkaç zat huzurunda bana söz vermesine rağmen, Nutuk'un bu sahifesindeki satırları hayretle okudum"*[20] demektedir.

Kâzım Karabekir Paşa'nın Kolordu Komutanı olarak, 9 Ocak 1920 tarihinde, Şeyh Eşref İsyanı'nın bastırılmasıyla ilgili olarak İstanbul Hükümeti Millî Savunma Bakanlığı'na gönderdiği rapor ise şöyleydi:

> *"Bayburt'un Hart Bucağı'nda bazı şeytanetkâr iddialarla ve bir irtica hareketine kalkışan, nihayet imha ve tenkil edilen Şeyh Eşref'in müritlerinden Sürmeneli Ali Rıza ile arkadaşı Polat adındaki kimseler Sürmene hükümetine teslim olunmuştur. Geri kalan müritler dahi dehaletlerini (sığınma) arzetmek üzeredirler. Bunlar evvelce verilen vait üzerine aldıkları silah ve cephaneyi teslim ettikten sonra hükümete sadık kalacaklarına yemin ettirilerek serbest bırakılacaklardır. Yalnız müsademe (çatışma) esnasında ellerinde silahları ile tutulan 65 mürit sorguya çekilmek üzere Hart'tan Erzurum'a yola çıkarılmıştır. Ali Rıza'nın aman dilemesiyle Hart meselesinin sona ermiş olduğu maruzdur"*[21]

İstiklâl Harbimiz'in iki büyük Kumandanı Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa arasında, Şeyh Eşref'in sebep olduğu Hart İsyanı'yla ilgili, bir şekilde yanlış anlamalardan kaynaklanan bir takım alınganlıklar zuhur etmiş ve bu alınganlıklar da hem M. Kemal Paşa, hem de Kâzım Karabekir Paşa tarafından karşılıklı olarak kağıda dökülerek tarihe mal olmuştur. Ancak, bu alınganlıklar, neticede bu isyanı bastıran ve tehlikeyi ortadan kaldıranın bizzat Deli Halid olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir.

---

[18] M. Kemal, *a.g.e.*, s. 250

[19] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 75.

[20] Kâzım Karabekir, *Paşaların Hesaplaşması*, s. 61.

[21] Prof. M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadeleye Başlarken*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1965, s. 386.

BÖLÜM-15

Sarıkamış, Kars'ın Kurtarılması ve Deli Halid

"Bu, siyaset işi değildir. Zaferlerden sonra siyaset değişir."

Deli Halid

DELİ HALİD, Şeyh Eşref İsyanı'nı bastırıp bölgede asayişi sağladıktan sonra; uğursuz Mondros Mütarekesi gereği boşaltmak zorunda kaldığımız, 1000 yıldır Türk Yurdu olan Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan, Batum) Ermeniler ve Gürcüler'den kurtarılması için, bazen, bizzat M. Kemal Paşa'nın, bazen de Kâzım Karabekir Paşa'nın özel emirleriyle bir takım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bu faaliyetleri; askeri hazırlıklar kapsamında olduğu gibi, siyasi bir takım faaliyetler de olabiliyordu.

Siyasi faaliyetler olarak mesela; daha önce de bahsettiğimiz gibi, İstanbul'da toplanacak olan Meclis-i Mebusan'a gidecek mebusların Millî Hareket taraftarı olanlardan seçilmesinde aktif rol aldığı gibi, şimdide bölge insanı üzerindeki saygınlığını ve etkisini kullanarak, Ankara'da açılacak BMM'ne uygun mebusların seçilmesi, Meclis'in maddî ve manevî anlamda tanınıp güç kazanması için çalışıyordu.

M. Kemal Paşa'nın, doğrudan emri ile Halid Bey, 17 Mart 1920'de, Oltu'da Yusuf Ziya Bey'e yazdığı şifrede: *"Heyet-i Temsiliye yüz bin Osmanlı lirası karşılığı parayı Azerbaycan'dan istemektedir. Osmanlı kağıt parası olarak özel kişi vasıtasıyla sağlanmasını ve ne yapıldığının bildirilmesini rica ederim"* diyordu.[1] M. Kemal Paşa, Deli Halid'in

[1] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Millî Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s. 80.

bölgedeki etkisini çok iyi bildiğinden, bu işi Karabekir Paşa yerine Deli Halid üzerinden yaptırmıştı. Bu olayı öğrenen Karabekir Paşa ise alınmıştı. Daha öncede anlatmaya çalıştığımız gibi; Deli Halid'in görevlendirilmesi meselesi, M. Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar arasında bir takım alınganlıklara sebep oluşturmaya devam ediyordu. Nitekim, M. Kemal Paşa'nın, 18/19 Nisan 1920'de Karabekir Paşa'ya yazdığı; *"9. Kafkas Tümeni Kumandanı Halid Bey'den Mirâç Kandili'ni kutlayan bir telgraf aldım. Kendisi'nin Oltu'ya gittiğini biliyorduk. Fakat döndüğünden haberimiz yok. Ne vakit gelmiştir? Ne iş görmüştür? Bildirilmesi rica olunur."* şeklindeki telgrafa, Karabekir Paşa'nm yorumu: *"bu yazışmada asıl maksat, Mustafa Kemal'in Halid Bey ile maddî manevî teması kaybetmemek temayülüdür"*[2] şeklindeydi ve Deli Halid ile M. Kemal'in askeri hiyerarşi ve kendi emir komuta usullerine ters olan bu tür görüşmelerinden rahatsız olmuştu.

28 Mayıs 1918'de, Erivan başkent olmak üzere kurulan Ermenistan Hükümeti İngilizlerin desteğiyle 'Büyük Ermenistan Projesi'ni gerçekleştirmeyi amaç edinmişti. Hükümete göre Büyük Ermenistan'ı kurmanın yolu bölgede yaşayan Türkleri yok etmekten geçiyordu.[3]

Yakup Şevki Paşa komutasındaki 9. Ordumuzun 1918 sonlarında Kuzeybatı İran'ı ve Kafkasya'yı boşaltarak Erzurum sınırına kadar çekilmesini fırsat bilen Ermeniler, bu bölgeleri işgal etmek için harekete geçmişlerdi. Ancak, bölgede daha öncede anlattığımız gibi Deli Halid'in himaye ve katkılarıyla kurulmuş olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne bağlı kuvvetler bunlarla mücadele ediyordu. İngilizler, 13 Nisan 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ni dağıttıktan sonra, bölgeyi General Karganof ve Osebyan komutasındaki Ermeniler'in idaresine bırakmışlardı. Böylece Kars ve çevresi işgalden kurtulduktan bir yıl sonra tekrar Gürcü ve Ermeni denetimine girmişti.

İngilizler'in desteğiyle Kars, Kağızman, Sarıkamış, Selim, Gümrü bölgelerini, Arpaçay ile Aras Nehri kıyılarını ve Iğdır dolaylarını işgal eden Ermeniler özellikle tren hattına yakın köy ve kasabaları-

---

[2] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2.baskı, Merk Yayıncılık, Ankara, 1988, s. 650-651.

[3] İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1.cilt (1920-1945) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 384

mızda vahşice katliamlarına devam ediyorlardı. Direnmeye çalışan halkımızın maneviyatlarını kırmak için de büyük devletlerle Osmanlı Hükümeti'nin anlaştıklarını ve bu bölgelerin Ermeniler'e bırakıldığını içeren bildiriler yayımlıyorlardı. İngilizlerin Ermenilere desteğinden cesaret alan Gürcüler de aynı günlerde Azgur, Ahıska ve Posof'u işgal etmişti.

Ermeniler, İngiltere ve Fransa'nın ne olursa olsun, kendilerini desteklediklerini zannederek, boylarını aşan bu işlere kalkışmışlardı. Oysa bakınız, Ermeniler'i bu bölgelere sokan İngiltere Başbakanı Lloyd George, bu günlerde 20 Nisan 1920'de San Remo'da yapılan görüşmelerde: *"Üç devletten hiç birisinin (İngiltere, Fransa, İtalya) Ermenistan'a bir tabur bile asker göndermemesine, ancak Türkler'le savaşmaları için Ermeniler'in silahlandırılmasına karar verildiğini, eğer Ermeni davası haklı ise ve kendileri yeter güçte iseler kazanacaklarını, değillerse kurtarılmaya değmeyeceklerini"* söylüyor, bu fikre Fransız Dışişleri Bakanı Aleksandre Millerand da katılıyordu. Meselenin çözümü ABD Başkanı Wilson'a bırakılmıştı.[4] Ancak Wilson da işi çözemeyecekti. Çünkü, Ermeni iddialarının aksine; Amerikalı General James Harbord'un başkanlığında, Anadolu'ya gönderilen bir heyet, Eylül ve Ekim 1919'da bütün doğu illerini dolaşmış ve General Harbord, raporunda oldukça tarafsız davranarak sadece Türkler'in Ermeniler'e saldırmadığını, birçok yerlerde Ermeniler'in Türkler'e saldırmakta olduklarını örnekleriyle belirtmiş ve Ermeni yardım kuruluşları ile Ermeni davasını destekleyen Amerikan politikacıları, Rusya Ermenistan'ına sığınan Ermeni mültecilerin sayısını 700-800 bin olarak iddia ettikleri halde, bu miktarın 300 bin civarında olduğunu söylemişti.[5]

2 Haziran 1920'de Washington'dan alınan ve *Times*'da 4 Haziran'da yayımlanan bir haber, "Ermeniler için büyük düş ve umut kırıklığı yarattı. 1 Haziran'da, ABD Senatosu'nda, Başkan Wilson'un Ermeni Mandası'nı üstlenmek için yaptığı önerisi, 12 evete karşı 62 hayır oyu ile red edildi. Hatta Senatör Hitchckock'un Ermeniler'in tekrar yerleştirilmesi için elli milyon dolar borç verilmesi önerisi

---

[4] Yusuf Hikmet Bayur, *Ermenistan'la Savaş ve Rusya ile Münasebetler*, TTK Belleteni, s. 77-78.

[5] Fahir Armaoğlu, *Amerika Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları*, TTK Belleten, cilt:LXI, Ankara, s. 57.

de, 34 evete karşı 41 hayır oyu ile reddedildi. Bu demokratlar için utanç vericidir" diyen gazete, bu sonucun alınmasında General Harbord'un yazdığı raporun etkisini göstermektedir.[6] Ayrıca, İngilizler Ermeniler'e daha önce vaat ettikleri Akdeniz'e ulaşan Büyük Ermenistan projesinden vazgeçmişler, sadece Van Vilayeti (Hakkari Sancağı hariç), Bitlis Vilayeti (Siirt Sancağı hariç), Diyarbakır Vilayeti (Palu hariç), ve Erzurum Vilayeti (Erzincan Sancağı hariç) ile denizde mahreç olarak (denize çıkış bölgesi) Trabzon Vilayeti'nin Rize Sancağını vermeyi kararlaştırmışlardı. Daha önceki verilmesi düşünülen yerlerden hariç tutulan topraklar üzerinde ise bir Kürdistan meydana getirmek maksadı gütmeye başlamışlardı.[7]

Bütün bu ayak oyunlarından anlaşılacak olan şudur ki; ne Gürcüler, ne Ermeniler ve ne de Kürtler İngilizler'in umurundadır. Onların umurlarında olan asıl mesele, kendi çıkarları için önemli olan ve "3B" olarak formüle ettikleri "Bağdat, Bakü ve Batum'un" kontrolünün kendi ellerinde olmasıdır. Söz konusu bölgelerin çevresinde ne kadar küçük ve kendi kontrollerinde devletçikler olursa, o kadar onların işine geliyordu. Bu yolda Gürcü, Ermeni ve Kürtler, başta İngilizler olmak üzere, Fransızlar ve Ruslar tarafından sadece piyon olarak kullanılmak istenmiştir. O dönemde Gürcü ve Ermeniler bu oyuna gelirken, bir Ermeni istilasının getireceği felaketleri düşünen Kürt ileri gelenleri ve aşiret ağaları Türk-Kürt birliğine sarılmışlar, Ermeniler'e karşı 15. Kolordu'nun safları içinde canla başla çarpışarak Millî Topluluğun gerçek üyeleri olduklarını göstermişlerdi. Bu birlik ve beraberliğin sağlanmasında Deli Halid'in çabaları ve etkisi birinci derecede etkendir[8].

İngilizler'in Millî Misak'ın ilânından ve bütün milletin benimsemesinden ürkerek, 16 Mart 1920'de resmen İstanbul'u işgal etmeleri, doğuda Ermeniler'i cesaretlendirdi; İngilizler, Fransızlar, ve Amerikalılar'dan gördükleri bol askeri yardım ve siyasi destek, onları şımarttı: "Van, Bitlis (Muş-Siirt-Bingöl dahil), Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin", Ermenilere verildiği, Kürtler ile Ermenilerin anlaştıklarını anlatan, Ermeni kumandan ve memurların imzalı

---

[6] Prof.Dr. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4.Bası, s. 413.

[7] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 697.

[8] Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921), s. 25.

beyannamelerine, işgâllerindeki Kars Bölgesi'nde mezalimi artırmalarına yol açtı.[9]

21 Mart 1920'de Üç-Sancak yöresinden gelen haberlerde Ermeniler'in Nahcivan Bölgesi'nden Büyük Vadi, Ordubad, Civa, Ahuri ve Çıldır, Akbaba, Şüregel ve Zerşed kazalarında İslâmlar'a uygulanan mezalimin Oltu'ya da yayılacağı anlaşılmıştı. Bu sebeple Karabekir Paşa, Oltu'nun teşkilâtını tetkik ve takviye etmek ve Kars civarındaki İslâmlar'a emniyet ve itimat bahşederek morallerini yükseltmek, maneviyatlarını artırmak ve icap ederse Oltu'ya gönderilecek kuvvetlerle bunlara yardım edilmesini temin için, 9. Tümen Kumandanı Halid Bey'i Oltu'ya gönderdi.[10] Halid Bey'i Oltu'ya göndererek oradaki çalışmaları organize eden Karabekir, bir taraftan da 22 Mart'ta Erivan Ermeni Cumhuriyeti Komutanlığı'na bir nota vererek Doğu illerinin Ermeniler'e bırakılacağı yolunda yalan bildiriler çıkarılmasını ve Ermeniler'in yöre halkına yaptığı kötülükleri protesto etmişti.[11]

Deli Halid, Ermeniler'in Aras boyları ve Çıldır bölgelerindeki milletimize uyguladıkları katliam ve tecavüzlerden sonra Bardız ve Oltu bölgelerine saldıracaklarını tahmin ediyor, bu saldırıların daha fazla ilerlemesine imkan vermemek için çabalıyor, ordumuzla resmî olarak harekât yapamadığımızdan, bölgede milis kuvvetleri oluşturuyor, el altından gizlice bu milis kuvvetlerine hem idareci, hem de rehberlik edecek subay ve erler göndererek destek olduğu gibi, silah ve cephane yardımlarında da bulunuyordu. Bu kapsamda Kâzım Karabekir Paşa'nın da yardımlarıyla, Oltu ve Narman'da birer milis alayı, Tortum'da bir milis taburu teşkil edilmiş ve bunların hepsine birden "Oltu Müfrezesi" adı verilmişti.[12]

Deli Halid, bu müfrezenin teşkil edilebilmesi için başlangıçta bir bölük kumandanı subay, bir makineli tüfek subayı ve dört makineli tüfek, 300 tüfek, 66 sandık cephane, 52 piyade ve 16 makineli tüfek eri, bir tüfekçi subayı ve bir hekimi Oltu Millî Şura Hükümeti Baş-

---

[9] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 148.

[10] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 81.

[11] Abdülhaluk Çay-Yaşar M.Kalafat, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 34.

[12] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 74.

kanı Yusuf Ziya Bey'in emrine göndermişti.[13] 25 Mart'ta Oltu bölgesinde Halid Bey, Narman'daki piyade taburumuz çekirdeğini teşkil etmek üzere üç taburluk bir müfreze teşkil etmişti. 1600 piyade, iki top, iki makineli tüfeği olan bu müfreze sınır hattını işgal ile Ermeniler'in yayılma ve faaliyetlerine mani olacaktı. Kâmilen İslâm olan bu bölgenin korunması böylece sağlanacakken, Kars ve Sarıkamış bölgelerinde de istihbarat merkezleri tesis olundu. Heyet-i Temsiliye'ye bu durumlar bildirildi ve tasvip gördü.[14]

O bölgede kurulmuş olan milis kuvvetlerinin takviye edilmesi yalnız halkın ve topraklarımızın korunması değil, aynı zamanda, Ermeniler üzerine yapılması planlanan askeri harekat açısından da çok önemliydi. Sarıkamış-Erzurum istikameti üzerinde bulunan Kosor Boğazı ve Bardız Yaylası ile beraber Oltu Boğazı'da Ermeniler'in eline geçerse, Türk Ordusu'nun sol kanadı ve Erzurum istikameti tehdit altına düşebilirdi. Bu sebeple, Deli Halid Oltu'da bulunuyor ve hazırlıklara bizzat nezaret ediyordu. 26/27 Mart tarihinde Ermeni faaliyetleriyle ilgili, Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği bir raporla özet olarak:

> *"1. Oltu'daki hazırlığı haber alan Ermeniler, Çıldır ve Akbaba bölgesindeki kuvvetlerinden 120 piyade, 40 süvari, 10 makineli tüfek ve 10 topu Merdenek'e gönderdikleri ve o civardaki Rum köyleri halkından topladıkları 1500 kadar kuvveti birleştirip Oltu'ya taarruza hazırladıkları, Akbabalılar'ın Ermenilerle çarpışmaya devam ettikleri haberlerinin alındığını,*
>
> *2. Çıldır bölgesinin Ermenilere teslim olduğunu, bu muharebede ölen Ermeniler'in diyeti olmak üzere, Çıldır'dan oldukça fazla para ve hayvan alınmış, silahlarının toplanmış olduğunu, 21 Mart 1920 tarihli habere göre, Şöregel'den 20, Zaruşat'tan beş, Çıldır'dan beş köylünün esir alınmış ve kadınlara tecavüz edilmiş olduğunu, Akbaba'dan cepanesiyle beraber 1800 tüfek alınmış olduğu ve Müslüman büyüklerinin Kars'a götürülüp hapsedildiğini"*[15] *bildirmişti.*

Kâzım Karabekir Paşa, 28 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye Başkanlığı'na çektiği gizli bir telde (özetle):

---

[13] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 73.

[14] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 548.

[15] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 73.

"Bolşeviklerin en çok bir aya kadar Güney Kafkasya'yı işgal edeceklerine ihtimal verilmektedir. Biz bunları beklersek moralimiz üstüne kötü etkiler yapacaktır. Bundan başka; Ruslarla yapmış olduğumuz Brestlitovsk Antlaşması ile çizilmiş bulunan sınırlarımızı işgal fırsatını kaçırmakla Millet ve tarih önünde sorumlu oluruz. Bunun için zamanı gelince, Aras'a kadar olan bölgeyi ve üç Sancak'ı işgal etmek üzere Kolordum harekete geçecektir. Hazırlıklar yapılmaktadır. Yalnız bu yıl karın çokluğu ve Trabzon'dan yiyecek maddeleri ikmal güçlüğü gibi sebepler dolayısıyla, 15 Nisan'dan önce harekata başlamak mümkün olmayacaktır"

demiş ve bu hususta yüksek düşüncelerinin bildirilmesini rica etmişti.

M. Kemal Paşa da bu tasarıyı onaylamış ve Karabekir Paşa'ya: *"tasarlanan harekatın devlet ve milletimizin kurtuluş ve bağımsızlığında tek çare olduğunu"* bildirmişti.[16] Karabekir Paşa tarafından telgrafta da bildirilen Ermenilere yapılacak taarruz hazırlıkları kapsamında, 19 Nisan'da iki makineli tüfek daha ilave edilerek oldukça güçlendirilen Oltu müfrezesi, tamamen Halid Bey tarafından teşkil edilmişti.[17]

Doğu bölgelerimizde bu gelişmeler yaşanırken; İtilaf Kuvvetlerinin 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmeleri, Meclis-i Mebusan'ı basıp yoğun bir tutuklama faaliyetine girişmeleri, Millî Mücadele yanlısı bir çok aydının Ankara'ya gitmek üzere kafileler halinde Anadolu'ya geçmesine yol açmıştı. İsmet Bey (İnönü), M. Kemal Paşa'nın kendisini Ankara'ya çağıran telgrafını 19 Mart 1920 günü almış, ertesi gün, Albay İsmet Bey, Binbaşı Saffet (Arıkan) Bey, Maltepe Atış Okulu Müdürü Binbaşı Şükrü Bey'in kendi adlarına düzenlediği ağaç kesmeye memur iki er kimliği ve yanlarına kılavuz olarak verdiği Yüzbaşı İhsan Bey'le birlikte yola çıkmış[18] ve 9 Nisan 1920'de Ankara'ya varmışlardı.[19]

Yine, Eski Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa da 17 Nisan'ı 18 Nisan'a bağlayan geceyarısı Anadolu'ya hareket etmiş, Osmaneli'ne vardığında, burada Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile buluşmuştu. Ali Fuat

---

[16] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*,s. 58-59.

[17] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 614.

[18] Yusuf Ziya Ortaç, *İsmet İnönü*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1962 s. 56-65.

[19] Ş. Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, c:1, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999, s. 134.

Paşa, buradan Ankara'daki M. Kemal Paşa ile Fevzi Paşa hakkında telgrafla görüşmüş, M. Kemal Paşa, önce Fevzi Paşa'yı Ankara'ya kabul etmek istememiş, fakat Ali Fuat Paşa daha sonra onu ikna etmeyi başarmıştı.[20] Fevzi Paşa henüz Ankara yolundayken M. Kemal Paşa'nın tavsiyesiyle Gebze'den İstanbul Mebusu seçilmiş, Ankara'ya vardığı gün M. Kemal Paşa tarafından törenle karşılanmıştı.[21]

Ankara'da 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılmış, Sivas Kongresi kararları gereği bugüne kadar Anadolu'daki Millî Hareket'in başında Heyet-i Temsiliye Reisi olarak görev yapan M. Kemal Paşa, Meclis Başkanı seçilmişti. M. Kemal Paşa, Meclis Başkanı seçildikten sonra, Deli Halid'e yazdığı ilk telgrafta, ondan Ankara'ya kendisine koruma olarak görev yapabilecek bir fedai subay göndermesini istemişti. Deli Halid de, M. Kemal Paşa'nın bu isteğini karşılamak için, amiri durumunda olan Kâzım Karabekir Paşa'dan habersiz olarak, Tümeninin Muhafız Taburu Kumandanı Üsteğmen İsmail Hakkı (Tekçe) Bey'i izinli göstererek, M. Kemal Paşa'ya, Ankara'ya göndermişti.[22]

Kâzım Karabekir Paşa, Ankara'da BMM açılıp, ertesi 24 Nisan 1920'de M. Kemal Paşa'nın "Hükümet Başkanı" seçilmesinin verdiği güvenle, ilk fırsatta Kars'ı kurtarmak üzere, 26 Nisan'da hazırlığa başladı. O gün, 15. Kolordu birliklerini, hududa yaklaştırma ile işe koyulurken, BMM Başkanlığı'na yazdığı telgrafta: *"Kolordumun toplanmasına başlandı, iki hafta sonunda tamamlanacağı umulur. Bundan sonrası için, çok gecikmeden, ya Meclis karar versin, veya hareketlerimizin serbestliğine müsaadelerini istirham ederim"* diyordu. 28 Nisan'da, BMM Başkanı M. Kemal Paşa'nın verdiği cevapta: *"Hazırlıklara devam edilsin, hududu geçme kararının buradan verileceği tabiîdir"*[23] deniyordu.

Ermeniler, Kızılırmak'a kadarki Türk topraklarının kendilerine verildiğini ileri sürerek seferberlik ilan etmişti. Birinci Dünya Harbi sonuna doğru Türk Ordusu'na bir çok kere yenilerek parçalanmış olan Ermeni Ordusu, İngilizlerin fiili yardımlarıyla yeniden düzen-

---

[20] Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s. 369-371.

[21] Yunus Nadi Abalıoğlu, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 51-52.

[22] Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 650.

[23] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 148.

lenmekteydi. 15. Kolordu tarafından yapılan istihbarata göre Ermeni Ordusu: 7. Kolordu adıyla, üç piyade tümeni, bir süvari tugayı ve kolordu topçusundan oluşuyordu. Silah altındaki personel mevcudu 8.000 civarındaydı. İlân ettikleri seferberlikle bu sayıyı 20.000'e çıkarmışlardı. Ayrıca, Antranik kumandasında yaklaşık 3.000 kişilik Taşnak çetesi mevcuttu. Bu rakama diğer çeteler ve milis güçleri de ilave edildiğinde yaklaşık 25.000 kişilik bir kuvvetleri bulunmaktaydı. Buna karşılık, 15. Kolordumuzun kuvveti ise; 15.811 asker, 6.213 hayvan, 20.782 tüfek, 56 makineli tüfek ve 40 toptan ibaretti.[24]

Bu rakamlardan da görüleceği gibi Ermeni kuvvetleri, bizim kuvvetlerimizden sayıca daha üstün durumdaydılar. Ancak, bizim askerlerimiz, dört yıllık Birinci Dünya Harbi'ne katılmış komutanlar, subaylar ve erler her bakımdan yetişmiş ve tecrübe görmüşlerdi. Bunlar, 1918 başlarında, Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum'un kurtarılması ve Hazar Denizi kıyılarına kadar bütün Kafkaslar'ı fetheden zaferlerle gitmiş ve bu harekat sırasında özellikle doğu illerinden kaçan Ermeni kuvvetlerinin işledikleri cinayetleri görmüş, hemen her yerde çocuk, kadın ve ihtiyar şehit naaşlarını toplaya toplaya yürümüş ve savunmasız insanları türlü işkencelerle öldürmekten zevk alan Ermeni çetelerini perişan etmiş bir ordunun askerleriydi. Başlarında Kâzım Karabekir gibi muzaffer bir kumandan ve en tehlikeli yerlerde hep yanlarında ve önlerinde bulunan Deli Halid gibi çok sevip saydıkları, güvendikleri bir cihangir vardı. Bu sebeple de maneviyatları, moralleri en üst seviyedeydi. Aynı zamanda bölge halkının daha 1914 yılında Türk askerleriyle Ardahan'a gelirken adını duyduğu, yiğitliğine paha biçilmez Halid Bey; cesareti, ataklığı ve delikanlılığı ile halkın dilinde "Deli" yani cesur ve gözüpek olarak biliniyordu. Her zaman askerlerinin en önünde, ona en iyi cesaret örneği, bu mümtaz komutanı duyan halkımız, çocuk yaştaki gençler, eli silah tutan ihtiyarlar ona başvurarak, onun emrinde savaşmak için gönüllü asker yazılıyorlardı. Halid Bey, kendisine müracaat eden bu insanları boyuna-kilosuna bakarak, eli silah tutabilenleri emrine alıyordu.[25]

---

[24] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 46-47.

[25] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 85.

8 Haziran 1920'de Deli Halid'in, ileri harekâta başlayarak birliklerini Horasan bölgesine yanaştırdığı bir sırada, 9 Haziran'da "Trabzon Valisi Hamit Bey'in görevde kalması ısrar ve müracaatlarını bu valinin Trabzon muhitinde şahsi mevkiini takviye için bir teşkilât vücuda getirmiş olması muhtemel görüldüğünden" Genelkurmay Başkanı İsmet Bey, Karabekir Paşa'ya bu içerikte bir telgraf göndererek *"Trabzon muhitinde bir fesad hazırlığı varsa, ihtimalki Halid Bey'in şimdiden oraya memur edilmesi icab eder. Mütalaa-i Devletlerine intizardayım (bu konu daki düşüncelerinize ihtiyacım var)"* diyordu. İsmet Bey'in bu isteğinden de anlaşılacağı gibi Halid Bey, acil durumları halledebilen bir haslete de sahiptir. Yöre halkı gibi üstleri de ona bel bağlamıştır. Onun şahsına ve başarma gücüne herkesin güveni tamdır. Oysa o tarihlerde 3. Tümen ve Komutanı Rüştü Bey Trabzon'daydı. Bu sebeple Karabekir Paşa, Deli Halid'i tekrar Trabzon'a göndermemiştir.[26]

Mayıs 1920 sonlarına doğru Ermeniler, Sovyetlerle ateşkes antlaşması yapmışlar ve bütün kuvvetleriyle Nahcıvan ve Aras bölgelerinde olduğu gibi, Oltu ve Bardız bölgelerinde de faaliyete geçmişlerdi. 19 Haziran 1920 sabahı, sayı ve silahça üstün kuvvetleriyle sınır hatlarını tutan Oltu müfrezesine taarruz ederek geri atmayı başarmışlardı. Müfreze komutanları, 20 Haziran'da verdikleri raporlarda "daha geri bölgelere çekilmek düşüncesinde olduklarını" bildiriyorlardı. Buna karşın Deli Halid, *"takviye birliklerinin yola çıktığını ve yolda bulunan kuvvetlerin yetişmesine kadar mevcut durumu muhafaza etmelerini ve son imkâna kadar savunmaya devam etmelerini"* emretmiş ve *"kaçanların layık oldukları cezayı göreceklerini"* bildirmişti.[27] Şiddetli Ermeni taarruzları milis müfrezelerimizle durdurulmaya çalışılıyor, sürekli zayiat vermek pahasına Ermeni ilerlemesi durdurulmaya çalışılıyordu. BMM'den karar çıkmadığı için ordu birliklerimiz cepheye doğrudan müdahale edemiyorlardı. Böyle bir durum Deli Halid'in kabullenebileceği bir şey değildi.

Ermeniler'in devamlı saldırmalarına karşı savunma ile yetinmenin uygun olmayacağını düşünen Deli Halid, Kâzım Karabekir Paşa'ya: *"Dostluk kabul etmeyen Ermeniler'in şimdiye kadar Oltu ve şimdi de*

---

[26] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 85-86.

[27] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 119-120.

Bardız Müfrezelerine yaptıkları tecavüz hareketleri karşısında artık ordunun susması ve hareketsiz kalması ve Türklerin yaşadığı yerlerin kısım kısım ezilmesine ve parçalanmasına meydan vermenin uygun olmadığını ve yapılan bu tecavüzlere karşı haklı misillemenin gerektiğini" bildirmiş ve *"bu durum karşısında ne yapılacağının ivedi emredilmesini"* istemişti.[28] Buna karşılık Karabekir Paşa ise: *"BMM'nin harekâtın geri bırakılmasını kesin olarak istediğini, birliklerin bulundukları mevzileri emin ve kuvvetli bir surette tutmaları ve düşmana misilleme zorunluluğunda kalmadıkça hiçbir harekette bulunulmamasını"* emretmiş ve durumu 29/30 Temmuz'da Ankara'ya arz etmişti.[29]

Bunun üzerine M. Kemal Paşa, BMM adına Sovyet Rusya ile görüşmeler yapmak üzere Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyete yazdığı bir şifreyle (özet): *"İngilizlerin teşvikiyle Ermeniler'in taaruzlarına devam ettiklerini, Doğu Ordumuz'un karşı hareketten sakınarak meseleyi ivedi ve barış yoluyla halletmek istediğini, Ermeniler'in durmayıp emperyalist şekilde olup bittiye devam etmeleri halinde beraberce askeri harekatın kararlaştırılması gerektiğini, durumun Rus Sovyet Cumhuriyeti'ne açıklanması ile alınacak karşılığın süratle bildirilmesini"* istedi.[30] Ancak Sovyetler'den beklenen cevap bir türlü gelmiyordu. Sovyet Dışişleri'nin bu tutumu dolayısıyla herhangi bir antlaşma imzalanmadan Türk Heyeti geri dönmek durumunda kalmıştı. Ermeniler ise taarruzlarına devam ediyorlardı.

Aslında, 23 Haziran 1920'de Ermenistan'a karşı bir taarruz kararlaştırılmış ve taarruzumuz başlamak üzere iken, Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakanı Çiçerin'in, M. Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektup üzerine taarruza başlanmamış ve Ermeni meselesinin barış yolu ile halli için Sovyet Hükümeti'nin aracılık teklifi kabul edilerek bekleme durumuna geçilmişti.[31]*

---

[28] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 123.

[29] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 119-120.

[30] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, Ankara,1965, s. 124.

[31] *Türk İstiklâl Harbi, IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 133.

* Bolşevik Ruslar henüz Erzurum Kongresi (23 Temmuz 1919) yapılmadan önce Anadolu'da belirmeye başlayan millî hareket ile ilgilenmeye başlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da bulunduğu günlerde bir Rus Albayı (daha sonra Mareşal olacak olan Budiyenny) Havza'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü.(Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1957,

Ermeniler, Oltu Cephesi sol kanadında Tavusgert civarında ekinlerini biçen İslâm halkı top ve makineli tüfek ateşiyle öldürmüş, yerli halktan teşekkül eden milisleri de dağıtmış ve 27/28 Temmuz gecesi, Olur'un 4 km. kuzeyindeki Akarnuş Köyünü işgal etmişlerdi. Ermeni vahşeti ve mezalimi devam ediyordu. Bu katliama daha fazla katlanamayan Karabekir Paşa; 11. Sovyet Kızılordu Komutanı'na tarihi bir mektup yazmış ve aynısını Türk Genelkurmay Başkanlığı'na da sunmuştu. 29/30 Temmuz tarihli bu mektupta; *"Ermeniler'in bir çok uyarılara rağmen Doğu Cephesi'nin çeşitli kısımlarına özellikle, 18 haziran 1920'den beri sol kanada karşı süregelen hücumlarına ve fakir halkı imha maksadıyla yaptıkları harekâta karşı misilleme yapmak zorunda kalınacağını"* bildiriyordu.[32]

Meselenin barışçıl yollardan halledilmesi için gösterilen bütün bu gayretlere rağmen, Ermeniler durmuyor, milis müfrezelerimize saldırmaya, savunmasız müslüman ahaliyi katletmeye devam ediyor, Müslüman Türk evladı ise bu orantısız güç savaşında destanlar yazmaya devam ediyordu. Narmanlı İsmail Onbaşı gibi...

Oltu Müfrezesi'nin sağ tarafında çok önemli bir dağ vardı. Bu dağ kimdeyse o tarafa üstünlük sağlayacak bir konumdaydı. Yani askeri dille "kritik araziydi Baskot Dağı." 25 Ağustos'ta sabaha karşı 04.00'te bu dağı koruyan küçük bir Türk müfrezesine, bir taburla taarruz etti Ermeniler. Fakat müfrezenin kahramanca direnmesiyle geri atıldılar, içlerinde bir yüzbaşı, bir teğmenin de bulunduğu 21 ölü ve bir makineli tüfek, bir çok el bombası bırakarak. 26 Ağustos'ta takviye gelen bir taburu daha yanlarına alarak tekrar taarruz ettiler, 20 kişilik İsmail Onbaşı'nın müfrezesine... Baskot dağını sa-

---

s. 172). Yoklama mahiyetinde olan bu ilk temaslardan sonra ilk resmî temas BMM'nin açılışından iki gün sonra (26 Nisan 1920) Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği askeri ve siyasi bir ittifak yapılarak Batı emperyalizmine karşı birlikte mücadele edilmesi teklifini taşıyan mektup ile başlar. Bu mektuba, 3 Haziran 1920'de Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin cevap vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı mektuptan sonra Rusya'ya iki defa heyet gönderilmiş ve ikinci heyet ile birlikte (1920 Aralık ayı) Moskova Büyükelçiliğine tayin olunan Ali Fuat Paşa da Moskova'ya gitmiştir. Türk elçilik heyetinin 19 Şubat 1921'de Moskova'ya varması ile yarıda kalmış müzakereler yeniden başlayarak, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmıştır. (Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 2.cilt, 9. baskı, Kastaş Yayınevi, İstanbul, Ekim 2000, s. 461-462).

[32] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 126.

vunan Narmanlı kahraman Onbaşı İsmail bir tabura geçit vermemiş ancak ikinci bir tabur daha gelince, şehit olmaktan başka bir şey gelmemişti elinden. Narmanlı Onbaşı İsmail şehit olmuş, iki arkadaşı da yaralanmıştı bu sefer. Deli Halid'in tutmasını emrettiği bu dağı çok üstün kuvvetler karşısında emirsiz terk etmektense şehit olmayı tercih eden kahraman Onbaşı İsmail, Baskot Dağı'na kendi adını vermişti.[33] O günden beri o dağın adı bir vefa borcu olarak, "Baskot Dağı değil, İsmail Dağı"dır.

İsmail Dağı'nı ele geçiren Ermeniler buraya dayanarak 12 Eylül 1920'de üstün piyade ve süvari kuvvetleriyle Sarıbaba Dağı'nı işgal edip Olur'a taarruza geçtiler. Milis Müfrezelerimiz Oltu yolunu tıkamak için geriye İslâm Gediği hattına çekilmek zorunda kaldılar.

Türk Birlikleri şimdiye kadar kendi mevzilerinde Ermeni taarruzlarını karşılamışlar ve BMM'nden alınan emir üzerine hiçbir karşı taarruzda bulunmamışlardı. Oltu Cephesi'ni sol kanadından zorluyarak cepheyi yıkmaya çalışan Ermeniler'in yaptıklarına artık dur demenin vaktinin geldiğine inanan Deli Halid; Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir telle: *"Ermeniler'in kuvvetimiz bulunmayan Tavusgert'i işgali, buradan Oltu Müfrezesi'nin sol kanadına taarruz edeceklerini gösterir. Ermeniler'e bu üstünlüğü vermemek için, yapılacak bir taarruzla misilleme yapmanın zamanının geldiğini"* belirtmişti.

Bu teklifi alan Kâzım Karabekir Paşa'da, Deli Halid'in bu teklifini kabul etmiş ve 1 Eylül 1920'de, Deli Halid'e, *"Ermeniler, Panaskirt Çayı batısındaki köylere tecavüze devam etmektedir. Bunlara orada iyi bir ders vermek lazım geliyor. Seçme ve gürbüz erlerden bir müfreze teşkil edilerek ve gerekirse bunlara Levis makineli tüfeği de verilmesi ve Ermeni tecavüzlerine misillemede bulunulması ve baskına uğratılmak suretiyle faaliyetlerinin önlenmesi çok uygun olur"* emrini verdi. Deli Halid sabırsızlıkla beklediği bu emri alır almaz, taarruz hazırlıklarına başladı.[34]

12/13 Eylül 1920 saat 02.30'da, Deli Halid komutanı olduğu kahraman 9. Tümenle, Ermenilere baskın tarzında taarruza başladı. Hava karanlıktı ve ilahi adaletin zafer müjdesiymiş gibi rahmet olan yağmur yağıyordu. Aylardır gördükleri mezalimlerin etkisiyle bilenmiş ve en önlerindeki kahraman Komutanları Deli Halid'in hü-

[33] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 126-127.

[34] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 127.

cum emrini duyan kahraman Mehmetçik, gerilmiş bir okun yayından fırladığı gibi, mutlak galip olan Yaradan'ın has ismi olan "Allah-Allah" nidalarıyla öyle şiddetli bir taarruz yaptı ki; aylardır masum ve mazlum müslüman halkımıza kan kusturan Ermeniler, karşılarında bu sefer Türk Mehmetçiğini bulunca, ancak 4 saat dayanabildiler ve sabah saat 06.00'dan itibaren, günün zafer müjdeleyen ilk ışıklarıyla beraber bozgun halinde kaçmaya başladılar. 200 ölü ve bir çok yaralı vererek kaçan Ermeniler'den sekiz top, iki ağır, iki hafif makineli tüfek ve işler halde bir yük otomobili de ele geçirilmişti.[35] Üstelik bozguna uğrayarak kaçan bu birlik, Ermeniler'in en çok güvendikleri ve şimdiye kadar bu bölgelerde, kendi adlarına, en çok başarı elde etmiş olan Mazmanof'un Alayı idi. Deli Halid şimdiye kadar, Ankara'dan izin verilmediği için bizzat er meydanına çıkamamış olduğundan; bir atasözümüzde söylendiği gibi, "dereler tenha kalmış ve tilkiler bey olmuştu." Aslan postuna bürünmüş Mazmanof çakalının yaldızlı boyaları dökülmüş ve ancak kendisinden zayıf ve küçükler karşısında diş gösterebilen bir çakal olduğu ortaya çıkmıştı.

Deli Halid'in komutasındaki 9. Tümen'in bu zaferi üzerine Doğu Cephesi Komutanlığı, Tümen Komutanlığı'na şu takdirnameyi göndermişti:

> *"Halka karşı Taşnak zalimlerinin tahammül dışına çıkan zulüm ve düşmanlıklarına iyi bir ahlâk ve insaniyet dersi vermek için başta komutanları olduğu halde tümeninizin cesur subay ve askerleri tarafından bugüne kadar kazanılan başarı dolayısıyla hepinizin gözlerinden öperek tebrik ve takdir ederim."*[36]

Bu zafer, Doğu Cephesi Komutanlığı'nda olduğu gibi, Ankara'da da iyi etkiler yapmıştı. Genelkurmay Başkanı Albay İsmet İnönü Bey, şimdiye kadar, Sovyetler'in direkt veya indirekt yardımları olmadan, Doğu Cephesi'nin mevcut kuvvetleriyle yapılacak bir Ermenistan taarruzunun başarılı olabileceğine inanmıyordu. Deli Halid'in bu zaferi İsmet İnönü'nün bu fikrini değiştirmiş ve taarruz kararı verilmesini sağlamıştı. Nitekim; Genelkurmay Başkanlığı, 15 Eylül 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı'na yazdığı bir yazıyla; "Ermenistan'a taarruzdan beklenen fayda ve zararlar hakkında Cephe Komutanlı-

---

[35] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 129-130.

[36] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 130-131.

ğı'nın fikrini" sormuştu. Karabekir Paşa verdiği cevapta, "Sarıkamış istikametinde bir harekât yapmamızın faydalarını açıkladı ve Ankara'nın vereceği kararı beklediğini" bildirdi.[37]

Bu sırada Batı Cephesi'nde meydana gelen gelişmeler ve ihtiyaçlar ışığında Genelkurmay Başkanlığı, Ermenistan Meselesi'nin biran önce ortadan kaldırılarak, doğudaki kuvvetlerin serbest kalmasını sağlayabilmek amacıyla, doğuda taarruza geçmek için uygun zamanın geldiğini nihayet kabul etmişti. Bu konuda Genelkurmay Başkanlığı'nın doğuda taarruza geçilmesi hakkında yaptığı teklif Meclis'ce de uygun bulunmuş ve Bakanlar Kurulu, 20 Eylül 1920'de taarruza karar vermiş, bu kararı aynı gün Doğu Cephesi Komutanlığı'na emir olarak bildirmişti.[38]

Bu kutlu emri uzun zamandır sabırsızlıkla bekleyen birliklerimiz hemen taarruz planlarını yaparak hazırlıklara başladılar. Taarruz günü 27 Eylül olarak belirlenmişti. Birliklerimiz taarruz hazırlıklarına devam ederken; Ermeniler, "Keçi sarhoş olunca, dağda kurt ararmış" misali, 24 Eylül saat 04.00'de, güya Oltu'da yedikleri tokadın intikamını almak için, Bardız'da bulunan Deli Halid'in Tümeni'ne taarruz etmeye kalkmışlardı. Deli Halid'den yine okkalı bir Osmanlı tokadı yemişler, yapılan savunma ve karşı taarruzlar sonunda, 47 ölü ve bir çok yaralı vererek Sarıkamış'a çekilmek zorunda kalmışlardı. Çekilirken yüklü miktarda cephane ve kızaklı iki Rus makineli tüfeklerini de ganimet olarak bırakmışlardı. Bizim ise, biri Makineli Tüfek Bölük Komutanı Yüzbaşı Yusuf olmak üzere sekiz şehitimiz ve üçü ağır 10 yaralımız vardı.[39]

Ermeniler'in yaptıkları bu hareketleri, Sarıkamış'ı kurtarmak için taarruz hazırlıklarına devam eden birliklerimize bir gün kaybettirmişti. Deli Halid'in Tümeninin bu Ermeni taarruzunu defetmek için harcamış olduğu cephanenin yeniden ikmal edilebilmesi için, taarruz 27 Eylül yerine 28 Eylül'e ertelenmişti.

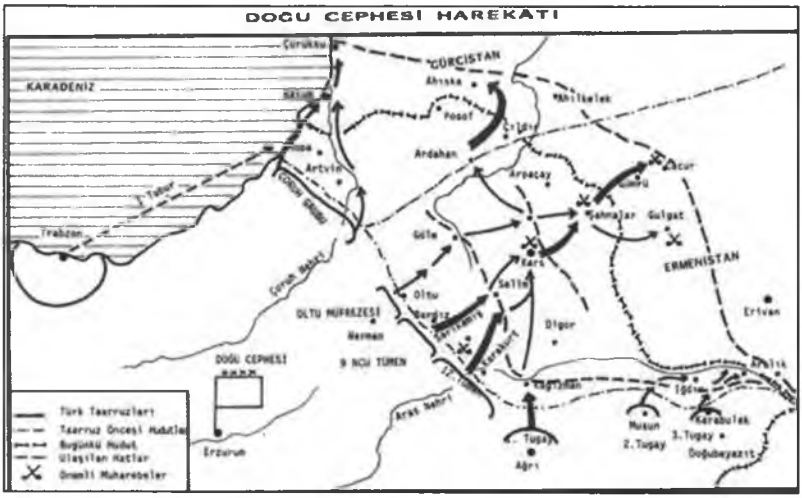
Sarıkamış, Kars ve ötesi harekât planında sıra Sarıkamış'ın kurtarılmasına gelmişti. Bu plana göre, Kâzım Karabekir Paşa, asıl darbeyi 9. ve 12. Tümenlerle vuracaktı. 12. Tümen Sarıkamış'a cephe-

---

[37] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 138.

[38] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 146.

[39] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 147.

den Allahuekber Dağları üzerinden de 9. Tümen yürüyecekti. Böylece kesin neticeyi almak kuzeydeki Deli Halid'in komutasındaki 9. Tümen' den bekleniyordu. Deli Halid, dağ yeli gibi, olması gereken hattın çok ilerisinde, askerlerinin en önünde, imanlı Türk Halkı'nın desteği, kahraman Mehmetçiğin isteğiyle deli gibi esiyordu. 29 Eylül 1920'de Sarıkamış ve civarındaki bütün köyler kurtarılmıştı. Kurtarılan bu köylerde, Ermeniler'in öldürmek için ahırlara, mereklere doldurdukları ölümü bekleyen halkımızın bir kısmı da kurtarıldı.

Ordumuzun muzaffer bir şekilde ileri harekâtına devam ettiği bu günlerde, Erzurum'da beliren bir takım çatlak sesler üzerine; Deli Halid, M. Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, Torul'da iken verdiği, M. Kemal Paşa'nın şahsına ve mili davaya olan sadakat sözünü bir kere daha tekrarlayan şunları yazmıştı:

"Ankara'ya muhalif olarak takdim edilenlerin müracaatı üzerine işbu galeyanın ne Kuva-yı Milliye'ye ve ne de zat-ı devletleri aleyhine olmadığını bildirmek isterim. Kuva-yı Milliye ve M. Kemal Paşa aleyhine getirilen her türlü galeyanın, başında olduğum tümenimle tard (kovmak) ve silahla kırmak mecburiyetinde olduğumu nâtık (bildiren) bir vesika-i hakikiye de yazdım. Erzurum'a giden Kâzım Karabekir Paşa'nın eline verdim. Müsterih olunuz. Millî varlığı yaratan ümera ve zabitanı bu menatıktaki (bölgelerdeki) ahali evladına sû-i kast edecek

canilerden değildir. Bu hareketin hedefi doğrudan doğruya Miralay Manastırlı Kâzım Bey ve sû-i istimal ile maznun (zanlı) birkaç kişidir."[40]

Deli Halid'in bu samimi ve içten bağlılık telgrafına cevaben Mustafa Kemal Paşa özet olarak şunları yazmıştır:

"Gerek şahs-ı naçizanem için, gerek mukaddes maksad-ı millî için istinad-ı millî (millî dayanağı) yegane sizin gibi memleketin büyük kumandanlarının vefa ve samimi- yetidir. Telgrafnâmenizden cidden mütehassıs ve müteşekkir oldum. Ordu içinde inzibat (disiplin) ve samimiyet baki oldukça İnayet-i Hak'dan ümidimiz kuvvetlidir. Muhabbetle gözlerinizden öperim."[41]

İstiklâl Harbimiz ile ilgili kitaplar yazmış olan askerlerimizden bazıları, Sarıkamış'ın kurtarılması harekâtıyla ilgili değerlendirmeler yaparken askeri anlamda bir aksilikten bahsederler. Merhum Tümgeneral Celal Erikan bunlardan biridir.

Celal Erikan'a göre, 28 Eylül'de gerçekleştiğini düşündüğü bu aksilik şöyledir:

"Saldırıya geçilen yerlerde hızla ilerleniyordu; 9. Tümen'in büyük kesimi de Paldum gediğine varmıştı. Tümenin Komutanı Yarbay Halid, küçük bir birliğin başında tümeninden ayrı kalmıştı. Tümen Kurmay Başkanı öğleden sonra nasıl hareket edileceğini Cephe Kurmay Başkanı Albay Kazım (Orbay)'dan sordu. Aldığı karşılık şudur: "12. Tümen Handere'de taarruza kalktı; 9. Tümen'in yapacağı saldırı bildirilecektir."

Tümen böyle bir tereddüt sonucu ikindiye dek yerinde kaldı. O gün daha ileri gidemedi. Bu, Ermeniler'in 29 Eylül'de Sarıkamış üzerinden çekilmelerine yol açtı.[42] Merhum Celal Erikan bu aksiliği dile getirerek, Deli Halid'in Tümen Karargâhı'nda bulunmamasını ve böylece Ermeniler'in Sarıkamış üzerinden geriye çekilebilmiş olmalarını eleştirmektedir. Bu eleştiri, bizce, muhterem bir eleştiridir, ancak muteber değildir. Çünkü, bu harekâtta Sarıkamış kurtarılmıştır. Ayrıca Deli Halid, klasik anlayıştaki tümen komutanları gibi, ha-

[40] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 89-90.

[41] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 853-854.

[42] Celâl Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Hazırlayan: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2010, s. 162.

rekâtı hiçbir zaman cephe hattından gerilerde bulunan karargâhtan idare etmemiştir. Bu eserin başından beri anlatmaya çalıştığımız gibi, hep askerinin en önünde adeta er gibi bizzat savaşmıştır. Ayrıca, gecikmeye sebep olan Deli Halid'in karargâhta bulunmaması değil, Cephe Kurmay Başkanı Albay Kâzım'ın "9. Tümen'in yapacağı saldırı bildirilecektir" demesine rağmen daha sonra herhangi bir şey bildirmemesidir. Bu gibi eleştirilerin Deli Halid'in gerçek manasıyla tanınmamasından kaynaklandığını düşünüyoruz.

Sarıkamış'ı kurtardıktan sonra, birliklerini bir müddet dinlendiren Deli Halid, ileri harekâta devam ederek süvari bölüğü ile birlikte, 30 Eylül'de Selim'i de kurtarmıştır. Selim'in de ellerinden kurtarılmasından sonra Ermeniler bütün kuvvetlerini Kars bölgesinde toplayarak burasını savunmak üzere hazırlık yapmaya başlamışlar, 1-13 Ekim günleri arasında, özellikle Deli Halid'in birliklerine karşı sürekli, kuvvetli keşif müfrezeleri ile taarruzlar yapmışlar, her defasında çok sayıda ölü ve yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Zaten Deli Halid'in bulunduğu bir bölgede boşluk bulabilmeleri imkânsızdı. O, adeta bu tür savaşlar için yaratılmış, bütün askerlik hayatı boyunca da, katıldığı bütün harplerde yaşadığı tecrübelerle bunu ispatlamıştı. Ermeniler ya bunu bilmiyor veya anlamak istemiyorlardı.

14 Ekim'de saat 08.00'dan itibaren Ermeniler 5 piyade alayı, yaklaşık 4.000 piyade ve süvarileriyle 5 koldan, Deli Halid'in emrindeki 5 taburluk Tümeni'ne tekrar büyük bir taarruza geçtiler. Amaçları hem Deli Halid'den intikam almak, hem de Sarıkamış'ı geri almaktı. Ancak, Deli Halid zaten böyle bir hareketi beklediğinden hazırdı ve Ermeniler adeta bir duvara çarpmışcasına geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu harekâtta, 9 şehit ve 36 yaralımıza karşılık, Ermeniler 118 ölü ve 300 yaralı verdiler.

Bu sırada Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin, Moskova'ya giden Yeni Türkiye (Büyük Millet Meclisi Hükümeti) heyetimize: "Biz Ermeniler'e Kars Vilayeti'ni verdik; siz de, (Ağrı/Bayazıt dahil) Van ve (Muş, Bingöl, Siirt dahil) Bitlis Vilayetleri'ni verirseniz, sizinle yeni bir dostluk antlaşması imzalar ve ona göre para ve askeri yardım da yaparız" yollu teklifte bulunmuştu. Bolşevik Rusya'nın bu davranışı, Türkiye gibi Rusya'ya düşman olan İtilâf Devletleri'nin 10 Ağustos 1920'de dikte ettirip, Padişah hükümeti temsilcileri-

ne imzalattıkları, fakat ne Padişahın, ne de İngiltere ve Fransa'nın tasdik ettiği; "ölü doğmuş" olan Sevr Muahedesi'ne uyuyordu! Bu durumu, 16 Ekim 1920'de Ankara'dan Genelkurmay Başkanı İsmet Bey, Şark Cephesi Kumandanımız Karabekir Paşa'ya şöyle sormuştu: "Bolşevikler'in, Van ve Bitlis Vilayetleri'nin Ermeniler'e verilmesi hakkındaki tekliflerine ne dersiniz?"[43]

Kâzım Karabekir Paşa, İsmet Bey'in bu teklifini ve Ankara Hükümeti'nin endişelerini kendisine söylediği zaman Halid Bey, tereddütsüz: *"Derhal harekete geçelim. Bu, siyaset işi değildir. Zaferlerden sonra siyaset değişir"* demişti. Karabekir Paşa'da tamamen aynı kanaatteydi, aylardan beri, bu hakikati anlatmaya çalışıyordu. Ankara'nın ve İsmet Bey'in bu teklifine: *"Üç Sancak (Kars-Ardahan-Batum) kesimlerinin işgaline devam en iyi cevap olur"*[44] şeklinde cevap vererek bu bölgenin Ermeniler'e verilmesine karşı olduğunu kesin bir dille bildirmişti.

Kâzım Karabekir Paşa'nın verdiği bu kesin cevabından sonra, sıra Kars'ın kurtarılmasına gelmişti. Ermeniler bütün kuvvetleriyle, Batı'dan geleceğini düşündükleri taarruzumuzu durdurmak için Kars'ın Batısında daha fazla savunma tedbirleri almışlardı. Deli Halid ise, Karabekir Paşa'nm dahice ve çok cesurca planı gereği, güneyden geniş bir kavis çizerek Ermeniler'in arkalarına geçmiş, ters cephe taktiğiyle Kars'ı doğudan kuşatmıştı.

Kars Kalesi, şehirden bir-bir buçuk km. uzakta çepeçevre sekiz büyük tabya ile çevriliydi. Bu tabyalarda irtibat hendekleriyle birbirlerine bağlı olduğu gibi hepsi de dikenli tel engelleriyle çevirilmişti. Mevzilerde, 800 kadar çeşitli topları vardı ve cephaneleri de oldukça çoktu. Ayrıca birliklerinin mevcudu, 8-10 bin kişi tahmin edilmekte ise de, Ermenistan'da seferberlik ve gönüllü kaydına devam olunduğuna göre, bu kuvvetin artması da muhtemel görünüyordu. Buna karşılık bizim kuvvetlerimiz 7.700 olup, bunun da ancak 5.000'i muharebe hattına sokulabilirdi.[45]

Bütün dünya orduları tarafından standart olarak kabul gören normal harp kurallarına göre, taarruz edenin, savunana göre en az

---

[43] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 149-150.

[44] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 150.

[45] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 183-185.

üçe bir oranında üstün kuvvete sahip olması gerekirken; Kars'ta, bırakın bizim üçe bir üstün olmamızı, Ermeniler'in kuvvetleri sayıca bizden üstündü.

Evet, Ermeniler sayı ve silahça bizden üstündü, ama bizim, burada Kâzım Karabekir Paşa gibi dahice planlar yapabilen bir cephe ve ordu komutanımız ve Deli Halid gibi bu planları gözükara, pervasız bir şekilde uygulayabilecek serdengeçti bir cihangirimiz ve kumandanına güvendiği zaman ölüme bile pervasızca koşacak Mehmetçik'imiz vardı.

30 Ekim 1920'de, sabah saat 08.00'da başlayan taarruzumuz öyle hızlı ve şiddetli oldu ki; sayı ve silah bakımından üstün olan Ermeniler ancak üç saat dayanabildiler. Sadece üç saatte, saatler 11.00'i gösterirken ilk birliklerimiz başlarında Deli Halid olmak üzere Ermeniler'in çok güvendikleri tabyalara girmiş, ne Ermeniler, ne dikenli teller engel olabilmişti onlara. Saat 12.00'da, Kars Kalesi'nin burçlarında, ayyıldızlı bayrağımız nazlı nazlı dalgalanıyordu. Halkımızın o anda rahmet olarak yağan yağmura karışan sevinç gözyaşları ile yaptıkları şükür duaları Yüce Yaradan'a (c.c) yükseliyor, İslâmın en büyük velilerinden Harakani Hazretleri'nin uğruna şehit düştüğü ve halen manevî muhafızlığını yaptığı Kars, son kez ve ebediyen kurtarılıyordu.

Bu zafer öyle muhteşem, öyle inanılmazdı ki; Deli Halid'in kahraman 9. Tümeni'nde sadece bir şehit ve 17 yaralı, diğer birliklerimizde ise sekiz şehit ve 30 yaralı vardı. Yani toplamda, verdiğimiz zayiat 9 şehit ve 47 yaralı idi. Buna karşılık Ermeniler'in ölü miktarı ise 1110'du.[46] Yaralı sayısı ise tespit edilemedi. Ayrıca, üç general (Cephe ve Kars Müstahkem Mevki Komutanı General Primof, Ordu Topçu Komutanı General Araratof ve Başkomutanlık Kurmay Başkanı General Vekilof), iki yarbay, 16 yüzbaşı, 51 teğmen ve üsteğmen, 16 Astsubay olmak üzere 1193 esir alınmıştı.[47]

Yarbay Deli Halid'in 9. Kafkas Tümeni'nin, Kars Muharebesi sonunda, 30 Ekim 1920 tarihli muharebe raporu özet olarak şöyleydi:

"Kars muzafferiyeti, tümenimdeki erler ve subay arkadaşlarımın, ölmez bir iman ve yüksek fedakârlığı ile süslenmiştir. Harbin cereyanı üzerinde, em-

[46] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 151.

[47] *Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s. 199.

rin isabeti kadar, bu emri uygulayacak ellerin iyi veya efna (çeşitli) olmasının da etkisi vardır. Bundan ötürü; muharebenin belkemiğini teşkil eden 9. Kafkas Tümeni'nin harekâtı bu noktadan incelemeğe değer. Bütün harpte olduğu gibi, yapılan bu harekâtta da her birlik çalışmış ve herkesin emeğiyle bu muzafferiyet meydana gelmiş ise de daha çok çalışan ve kan döken, muzafferiyeti elde eden ve baş olan 9. Kafkas Tümeni'dir."

Deli Halid'in çok büyük gayretleriyle elde edilen bu zaferden sonra çok büyük miktarlarda ganimetler elde edilmişti. Kullanılabilir 337 top, tamiri gerekli 339 top, pek çok makineli tüfek, her türlü mermi ve cephaneler ve başkaca savaş aletleri vb. Bu ganimetlerin çok büyük bir kısmı sonradan Batı Cephesi'nde kullanılmak üzere Ankara'ya gönderilmişti. Bu konuda Kâzım Karabekir Paşa şöyle diyordu: *"31 Ekim'de, Kars telgrafhanesi'nden, Ankara'da Millî Müdafaa Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa ile görüştük. Kars'taki ganimetlerin, 10 yıl İstiklâl Savaşı'nın devamına yetecek derecede çok olduğunu bildirdim."*[48]

Bu büyük zaferden sonra Kâzım Karabekir Paşa Ferikliğe (Korgeneral), Deli Halid ise 6 Aralık 1920'de Miralaylığa (Albay) terfi ettirilmiştir.

1934 soyadı Kanunu'ndan sonra ise bu zafer anısına Deli Halid'in ailesine "KARSIALAN" soyadı verilmiştir.

Em.Tümgeneral Celal Erikan; Sarıkamış'ın kurtarılmasında olduğu gibi, Kars'ın Ermenilerden alınması gibi böylesine büyük bir zaferden sonra bile, yine Ermenilerin bir kısmının geriye çekilebilmesi dolayısıyla "Kars'ın kolluk işlerini kimseye bırakmayan (aslında Kars fatihliği peşinde koşan) Albay Halid, asıl işinin başında değildi."[49] diyerek, Deli Halid'in askerleriyle beraber en ön saflarda çarpışmasını eleştirmektedir. Daha önceki eleştirisine yorum yaptığımızdan, bu seferki eleştirisinin yorumunu okuyucularımıza bırakıyoruz!...

Kars'ın alınışı sırasında Halid Bey'in yanında bulunan, Millî Şura Hükümeti'nde "Dahiliye Mümessili" olarak görev yapmış Hacı Şerifoğlu Mehmet (Sungur) Bey'in, 1967 yılında "Hayat-Tarih Mecmuası"nın 7. sayısında yayınlanmış hatırasını arz edelim.

Mehmet Sungur Bey, bu röpörtajında Halid Bey'le ilk tanışmasından başlayarak, onunla olan hatıralarını, ondan aldıkları emirler-

[48] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 152.

[49] Celâl Erikan, *a.g.e.*, s. 163.

Kars Fatihleri Kars İstasyonu'nda

le neler yaptıklarını anlattıktan sonra, Kars'ın alındığı günkü Halid Bey'i şöyle ifade ediyor:

"Ermeniler, nereye ve nasıl kaçacaklarını bilemiyorlardı. Zaten bize, "Ermeniler'in silahlı gençlerini yakalayın, çocuk ve kadınlarına bir gedik açın, kaçsınlar" şeklinde talimatlar verilmişti.* *Bu kargaşa anında Halid Bey, Kale tarafından Alayının başında gelmekte olan Mazmanof'la Demirköprü üstünde karşılaştılar. Aralarında pek az bir mesafe vardı. Halid Bey, atının üzerinde doğrularak gürledi: "Teslim ol, geldim!" Ermeni Komutanı Mazmanof şaşırmıştı.*

---

* 2015 yılının yaklaştığı, asılsız Ermeni iddialarının daha da yoğunlaşarak dünya kamuoyumuzu meşgul edeceği, ABD Kongresi tarafından her sene kabul edecekler mi, etmeyecekler mi? sorularının gündeme getirildiği bu günlerde; şu belgenin Milletimiz ve Devletimiz'in bekası açısından son derece hayati önemde olduğunu düşünüyorum. Bu belgede Kâzım Karabekir şunları söylüyor: "Kars'a taarruz emrimde aynen şöyle demiştim: "Taarruz hareketlerinin amacı, Ermeni ana kuvvetlerini, Kars içerisinde veya Kars'tan sonra takip ile yoketmektir. Gerçekten askerlerim, Türk Ordusu'nun, en medeni ordulardan üstün bir halde olduklarını göstermişlerdi. Kars gibi modern bir kaleye karşı, arslanlar gibi saldırdıkları halde, Ermeni halkına karşı, en ufak bir tecavüzde bile bulunmamışlardır. Bunu, oradaki (Yakın-Doğu Kafkasya Hayır Cemiyeti adlı) Amerika Heyeti de gördü; ve 31 Ekim 1920'de, (İstanbul' daki Amerika Askeri Komiseri) Amiral Bristol'a yazdıkları telg-

Birliklerine hitaben: "Silah başına", emrini verdiyse de, Ermeni Alayı'nda bir kıpırdanma olmadı. Tekrar "size sesleniyorum, silah başına..." Fakat askerler onu dinlemiyorlardı. Bu defa, "sizede, size emniyet edenin de anasını" diyerek, belindeki onlu tabancasını şakağına dayayarak ateşledi. Sonra bir külçe halinde atından aşağı yuvarlandı.Bu hali gören Ermeni Alayı, silahlarını yere atarak teslim oldular. Halid Bey yerde cansız yatmakta olan Mazmanof'a bir müddet baktıktan sonra, yüzünün hatları değişti. Vakur bir eda ile yüzünü Kars Kalesi'ne doğru çevirdi. Şerefi uğruna çarpıştığı Türk Bayrağı dalgalanıyordu..."[50]

Kars'ın alınışı esnasında eşsiz kahramanlığı görülen Halid Bey'in bu şöhreti ve başarıları, haber olarak devrin bütün gazetelerinde yer alıyordu. Mesela, 24 Ağustos 1920 tarihli "Ahenk" gazetesinde "Halid Bey'in kumandasındaki bir müfreze ile Ermeni kuvvetleri arasında mühimmat deposunu tahrip ettiği"[51] verilen haberler arasındaydı.

Kars'ın kurtarılmasından sonra, ordumuz ileri harekâtına devam etti. Gümrü'ye kadar olan bütün vatan topraklarını işgalden kurtardı. 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşmasıyla birlikte ordumuz şimdiki sınırlarımıza geri çekildi. Tarih boyunca süre gelmiş Türk'ün asaleti ve merhameti olmasaydı, İngiliz, Rus ve Fransız-

---

rafta, şöyle diyorlardı: "Tous les Americainnes a Kars, sont bien et l'armee Turque nous done exellent soin et tous considerations. Nous avons permition de continuer l'organisation comme avant. Les soldats Turcs, sont bien disciplines et il n'ya pas eu de massacres." (Türkçe Anlamı: Kars'taki bütün Amerikalılar iyiler ve Türk Ordusu bize çok iyi ve özenli bir bakım sağlıyor. Yapmış olduğumuz organizasyonlara önceden olduğu gibi devam etme iznimiz bulunuyor. Türk askerleri oldukça disiplinliler ve herhangi bir katliam meydana gelmedi. (M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, s. 151-152). 4 Aralık 1920 tarihli *The Times* gazetesi aşağıdaki manşetler ve haberlerle çıkmıştı. "Türkler katliamdan sakınıyorlar", "Türkler, muhtemelen komutan Kâzım Karabekir'in karakterinden de dolayı, mukayeseli olarak Ermenilere iyi muamele etmiş görülüyorlar". Ayrıca gizli bir İngiliz Donanma İstihbarat raporu 8 Kasım 1920 tarihinde sona eren hafta ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Beklentilerin aksine, Türklerin Kars şehrini ele geçirmeleri aşırılıklarla damgalanmadı ve hiçbir katliam olmadı." (Prof. Dr. Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Barışma Ümitleri*, Çeviri: Dr. Hasan Ünal, Kıbrıs Türk Cemiyeti yayınları:10, Londra-Ankara, s. 172).

[50] İhsan Birinci, *Bir Kahramanlık Destanı, Hayat ve Tarih Mecmuası*, c: 2, sayı:7, Ağustos 1967, s. 66-69.

[51] Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (1918-1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi/Tarih Dizisi, Ankara, 1989, s. 100.

lar'ın sahte vaatlerine kanarak böylesine acı bir maceraya atılan Ermeniler, bırakın Doğu Anadolu'yu da içine alan Büyük Ermenistan'ı kurmayı, Kafkasya'da kurdukları bugünkü küçük memleketleri de ellerinden gitmiş olacaktı.

Gümrü Antlaşmasıyla Doğu Cephesi, Kâzım Karabekir Paşa ve Deli Halid önderliğinde Türk Milleti'nin zaferiyle sonuçlanmış; Güneydoğu Anadolu'daki Fransız-Ermeni işbirliği ile işgal edilen Urfa, Maraş ve Antep'te halkımızın destansı direnişiyle, "Şanlı", "Kahraman" ve "Gazi" olarak kurtulmuş, böylece Anadolu'nun üstünde duracağı iki bacağından Sivas Başyaylası emniyete alınmıştı. Ancak, Batı Cephesi'nde Yunanlılar işgal ve ilerlemelerine devam ediyorlardı.

Bu günlerde, 8 Aralık 1920'de M. Kemal Paşa'dan, Doğu Cephesi'nin muzaffer Kumandanı Karabekir Paşa'ya bir telgraf gelmişti. Bu telgrafında M. Kemal Paşa, Batı Cephesi'nde savaşmak ve Millî Mücadele aleyhinde çalışanları bertaraf etmek için Deli Halid'e çok ihtiyacı olduğunu belirtiyor ve Deli Halid'i yanma göndermesini rica ediyordu. M. Kemal'in bu telgrafı aynen şöyleydi:

"Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine:

Bu mıntıkada ihtirasat-ı hasisesini menafi-i müşterek-i âliyeye tercih eden türedilerin harekât defiiliyatı vaziyet-i umûmiyemizi işgâl edecek mertebeye vasıl oluyor. Gerçi asbabı ve vasait-i mukabele mevcuttur. Ancak, şedidültabı ve cüretkâr ve icabında Kahhar olan bir arkadaşa şahsen ihtiyacım hissolunur derecededir. Bu arkadaşın ordu-ı devletinizde mühim hidamet ifâ etmekte olan Miralay Halid Bey olabileceğini ümid ediyorum. Mir-i mümaileyhin burada iktidar ve şöhreti ile mütenasip bir vazife ve vaziyet sahibi edilmek üzere refakat-i aciza-neme gönderilmesine muvafakat-ı devletlerini hassaten rica ederim. İcab ederse bu ricamı adı geçene iblağ ederek muvafakat-ı devletleri cevabını aldıktan sonra Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden şekli resmîye ait tebligatın derhal bildireceleğini arz eylerim."[52]

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteğini Deli Halid ile görüşmüş ve Deli Halid de gitmeyi seve seve kabul etmişti. Batı Cephesi'ne koşmak, bu sefer Yunanlılar'dan aziz vatanını kurtarmak için sabırsızlanıyordu. Zaten, Deli Halid'den başka türlü bir fikir ve hareket de beklenemezdi. Vatanının ve milletinin kendisine

[52] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 95-96.

ihtiyacı olduğu bir zamanda cephe gerisinde boş durmak, kendi rahatını düşünmek Deli Halid'in değil aklına, rüyalarına giremeyecek süfli, aşağılık duygulardı. Subay olduğu 1903'ten beri, Makedonya'dan Yemen'e, Trablusgarp'tan Balkanlar'a, Artvin'den Bayburt'a, Dersim'den Erzincan, Erzurum'a, Sarıkamış, Kars'tan Ahıska'ya kadar 17 senedir zaten hep savaş meydanlarındaydı. Elbette şimdi de gidecek, yine askerinin en önünde şecaatle savaşacak, onlara cesaret ve feragat nedir bizzat yaşayarak örnek olacaktı. Kendisi için tek bir isteği vardı. İstanbul'daki çok sevdiği mübarek anası Fatma Hanım'ı uzun zamandır görememişti. Giderken yol üstünde olsun, anasını görmek, mübarek ellerinden doya doya öpmek, helalleşmek ve hayır dualarını alabilmek...

Kâzım Karabekir Paşa da Deli Halid'in bu düşüncelerini aldıktan sonra, cevap olarak Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafı yazmıştı:

"Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

"Tensib-i samileri vechile Miralay Halid Bey, Ankara'ya hareket edecektir. İstanbul'dan celbedeceği validesini de görmek ve karayolunun uzunluğundan ve müşkilâtından ictinab etmek üzere Erzurum-Trabzon-İnebolu-Ankara yolunu tercih eylemiştir. Denizde tehlikeye uğramaması için, Halid Bey'in Trabzon'a hareketinin gizli kalmayacağını düşünerek kendisinin Üçüncü Fırka Kumandanlığı'na tayin buyurulmuş olduğunu yayarak bu maksatla kıtaata dahi tamim eyledim. Hakikat-i maslahatı ve gayet emin bir motor izharını 13. Fırka Kumandanı'na bildirdim. Halid Bey seçeceği birkaç subayla yakında hareket edecek ve hareket tarihi ayrıca arzolunacaktır."[53]

Böylece Koca Şahin Deli Halid, Aralık 1920'de Batı Cephesi'ne katılmak üzere yola çıktı. Yemen'de asi Araplar, Trablusgarp'ta İtalyanlar, Balkanlar'da Bulgar, Kafkas Cephesi'nde Rus, Gürcü ve Doğu Cephesi'nde Ermeniler'den sonra, şimdi artık Batı Anadolu'da da Yunanlılar Deli Halid ile tanışacaklardı!...

Bugün kaç tane Oltulu, Sarıkamışlı, Selimli, Karslı, Ardahanlı, Artvinli Deli Halid'i tanıyor, hatırlıyor o kara günleri biliyor ve bu şanlı ecdatlarının aziz ruhlarına fatihalar gönderiyor? Vefa?!...

Ermenilere karşı bu müthiş zaferleri kazanan kahraman 9. Kafkas Tümeni bugün, Sarıkamış'ta 9. Motorlu Piyade Tugayı olarak va-

[53] Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 867.

tan savunması vazifesine aynı şevk ve heyecanla devam etmektedir. Deli Halid emaneti bu tugayda üç yıl (2010-2013) tabur komutanlığı yaptığım için kendimi bahtlı sayarım. Bu görevim süresince, harekâtın yapıldığı bölgeleri adım adım dolaşmış, bölgede halen yaşayan halkımızla sohbetler etmişimdir. Bu sohbetlerim sırasında yaşlı insanlarımızın gözlerinin parlayarak ve yaşararak Deli Halid'den ve o günlerden bahsettiklerini, ancak, gençlerimizin, çocuklarımızın maalesef bu günleri hiç bilmediklerini, Deli Halid'i duymadıklarını, acı bir gerçek olarak yakından tespit ettim.

Kars'ta, Sarıkamış'ta, Ardahan'da bazı okul, cadde ve kışlalara "Halid Karsıalan" olarak ismi verilmiş olan Deli Halid'i; o okullarda okuyan gençlerimiz, o kışlalarda görev yapan askerlerimiz ve o caddelerde oturan, çalışan vatandaşlarımız bile maalesef tanımıyor, bilmiyorlar. Bu büyük kahramanın, bugün hür ve bağımsız olarak yaşayabildiğimiz bu cennet vatan için, bizler için nelere katlandığını, ne fedakârlıklarla gece gündüz demeden savaştığını anlatamamışız!

Utanılması gereken bu durum sadece bu bölgede de değil üstelik. Bütün ülkemizdeki günümüz gençliği, vatanımızın kurtuluşuna hizmet etmiş dört-beş kahramanın ismini bir arada sayamaz durumda malesef. Ancak, bu onların kabahati değildir.

Cevat Rıfat Atilhan diyor ki:

> *"İstiklâl Harbi'nin devamı müddetince millet ve ordu, yedisinden yetmişine kadar, kadın ve erkek Türk Milleti, tırnağını dişine takarak, son gücünü sarf ederek nihai bir zafere kavuşmuştur. Bu zaferin elde edilmesi için harcanan gayretler, dökülen kanlar, yapılan fedakârlıklar akıllara durgunluk verir. 10 asırdan beri İslâmın şeref ve haysiyeti uğruna kan döken Türk Milleti "Millî Mücadele" ile uzun tarihinin en güç ve en ümitsiz günlerini bir zaferle sona erdirmek bahtiyarlığına kavuşmuştur. Ne yazık ki, bu ilahi zaferin kazanılmasında büyük hisseleri olan mümtaz Türk kumandanlarının, emsâlsiz fedakârlıklar yapan Türk mücahitlerinin hiçbirinin ismi ağza alınmayarak genç nesillere intikal ettirilmemiştir."*[54]

Vatanın doğu-batı, kuzey-güney her bölgesinde hakiki kahramanlar yerine, öylesine sahte ve meccani kişiler ön plana çıkarılmış-

[54] Cevat Rıfat Atilhan, *Bütün Açıklığıyla İnönü Savaşları ve Hakiki Kahramanları*, Haz: Atilla Atilhan, Aykurt Neşriyat, İstanbul, 1968, s. 24-27.

tır ki; bu durum, memleket çocuklarının beyinlerinde, gönüllerinde, hafızalarında vicdanlarında, adeta bir isyan doğurmuş, bu isyan da nihayetinde nisyana sebep olmuş ve bir boşvermişlik duygusuna itmiştir.

İşte biz de, Cevat Rıfat Atilhan'ın dediği gibi düşünerek, isimleri unut(tur)ulmuş, hakiki kahramanların isimlerini, tarihin ve insanımızın gönüllerinin şeref sayfalarına kaydetmek için bu eseri yazmakta ruhi ve vicdani bir mecburiyet hissettik ve bunu bir vatan vazifesi saydık.

BÖLÜM-16

Batı Anadolu'da Yunan İşgal ve Mezalimi, I. İnönü Savaşı, Kocaeli Grup Komutanlığı ve Deli Halid

"Tükürün Ehli Salibin o hayasız yüzüne,
Tükürün, Onların asla güvenilmez sözüne!"
M. Akif

a. Batı Anadolu'da Yunan İşgal ve Mezalimi

Fransızlar'ın "Paris" adlı gemileri kıyıya çok yakın demir attığı limanı terkediyordu. Gemideki Fransız askerleri gördüklerine daha fazla dayanamamış, müdahale ederek engellemek yerine; görmemek, duymamak için uzaklaşmayı tercih etmişlerdi. Limanda bulunan İngiliz zırhlısındaki mürettebat isyan ediyordu. Ne idi ki, kudurmuş Haçlı ruhlarına rağmen, onların bile dayanamayıp uzaklaştıkları, isyan ettikleri?

Walter David adlı bir İngiliz yazar, kısmen veriyor cevabı: "İzmir Limanı'ndaki gemisinden kıyıyı seyreden bir İngiliz deniz subayı, rıhtımda "su diye inleyen" yaralı bir Türk erinin üzerine çömelen Rum kadınının askerin ağzına işediğini" görmüştü.[1]

Yunan askerleri ve yerli Rumlar limanda ve kordon boyunda rastladıkları Türklerin feslerini, kalpaklarını zorla çıkarttırıyor, ayakları altına alarak çiğniyor, üstlerini arama bahanesiyle buldukları değerli eşya ve cüzdanlarını, paralarını gasp ediyor, Allah'a(c.c) ve Peygamberimiz'e (s.a.v.) ağıza alınmayacak küfürler ediyorlar, direnmek, karşı koymak isteyenleri ise anında katlediyorlardı. Hunharca katledilen Türk asker ve sivillerinin ölüleri liman sularını doldurmuştu.

[1] Walter David, *Çanakkale Olayı*, Çev: M. Ali Karabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s. 92-93

Teslim olan askerlerimiz süngü ve dipçiklerle kesilip dövülerek kafileler halinde her türlü hakaret altında Yunan gemilerine taşınıyordu. Bu kafilelerden birisinde iki kişinin gözleri diri diri çıkarılmış, diğerleri de dizlerine kadar çıkan hayvan pisliği içinde bulundurularak, zaten yağmur ve doludan sırılsıklam olmuş bu kişilerin üzerlerine deniz suyu pompalanıyordu.[2]

İçinde genç kadın veya bekâr kız bulunduğu haber alınan her İslâm evine giren Yunanlılar, içeride her kötülüğü yapıyorlardı. Balçova'dan gelen genç köylü kadınlardan Yunan askerlerine rastlayanların hemen hepsi, bu askerlerin saldırısına uğrayarak ırzlarına geçilerek namusları kirletilmişti. Resmen tespit edilen olaylar arasında İzmir eşrafının hatırı sayılır kişilerinden ve Karantina semtinde oturan .....'ın karısına, eşinin ve diğer ailelerin gözü önünde yapılan tecavüz, soğukkanlı İngiliz tahkik memurunun bile aşırı derecede öfkelenmesine neden olmuştu. İzmir ve yakın köylerinde feci şekilde katledilen Müslüman Türkler'in sayısı ilk bir kaç günde 2000'i aşmış, şehitlerin kimlikleri ve miktarı tam olarak saptanamamıştır, çünkü bütün Kordonboyu, kışla ve hükümet önü cesetlerle dolu olduğu halde pek az zaman zarfında ayaklarına ve boyunlarına demirler bağlanarak denize atılmışlardı. Yalnız çıkarma günü 57 subayımız öldürülmüş, adedi saptanamayan birçok subay da yaralanmıştı.[3]

İşte, bu yapılanlara bizzat şahit olan ve dayanamayan Fransız gemisi limanı terketmiş, İngiliz zırhlısındaki mürettebat da isyan etmişti. Halbuki bizzat kendi devletleri sebep olmuşlardı bu katliamlara ve onların maşası olarak çıkmıştı Yunanlılar İzmir'e...

Uğursuz Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini (İtilaf Devletlerinin selâmetlerini tehdit eden bir durum karşısında herhangi bir stratejik noktayı işgal etmeleri hakkına sahip olmaları) galip devletler kendi çıkarları için istedikleri gibi yorumluyor ve kullanıyorlardı. Nitekim İzmir ve Anadolu'nun Ege kıyılarının işgalini de dünya ka-

---

[2] Em.Kur.Alb.Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet Ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922) 1. Cilt*, Gnkur.ATASE Başkanlığı Yayınları, Gnkur.Basımevi, Ankara,1994, s. 10-13.

[3] Em.Kur.Alb.Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet Ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922) 1. Cilt*, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Gnkur.Basımevi, Ankara,1994, s. 10-13.

muoyuna "Türkler bu bölgedeki Rumlara rahat vermiyor ve asayiş temin edilemiyor" şeklinde duyurarak Yunanlılara işgal için meşru bir bahane yaratıyorlardı.[4]

İşgal ettikleri bölgelerde, özellikle İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra artan Yunan mezalimi öyle boyutlara ulaşmıştı ki, İtilâf devletleri bir "Araştırma Kurulu" kurarak, şikâyetleri ve katliam iddialarını incelemek zorunda kalmışlardı. Oluşturulan bu kurulun verdiği bir raporun giriş bölümünde aynen şu ifadeler yer almıştı: *"Türk köylerinin yakılması ve Müslüman halkın yokedilmesi için sistemli bir plân vardır. Bu plân, anlaşılan Yunanlıların verdikleri talimatla ve bazen düzenli askeri birliklerin yardımıyla, Yunan(Rum) ve Ermeni çeteleri tarafından uygulanmaktadır."*[5] Öte yandan bizzat Kızılhaç Temsilcisi Gehri'nin özel raporunda belirttiği gibi, Ortodoks din adamları da Türk ve Müslümanlara yönelik bir toplu kırımı destekler tutum içinde görünmektedirler. Örneğin İznik'te kalamayarak Yunan işgali altındaki Gemlik'e sığınmış bulunan İznik Piskoposu Vasilios, *"Yunan Ordusu, cezalandırma eylemlerinde çok ılımlı davrandı. Ben ki asker değil bir din adamıyım, isterdim ki bir teki kalmamacasına bütün Türkler yok edilsin."* diyebilmekteydi.[6]

Kasım 1922'de yayımlanan "Uluslararası Kızılhaç Dergisi"nde, Anadolu'da yaptıkları inceleme gezisinden dönen iki Kızılhaç görevlisi, gördüklerini şöyle anlatmaktaydılar:

> *"Her ikimiz de 1918'den bu yana bir çok felâketlere tanık olduk, fakat, şimdiye kadar yıkıntılar arasında yaptığımız bu geziden daha acıklı bir görevde bulunmadığımız gibi, yüzleri hâlâ korku ve şaşkınlık yansıtan bu yerler halkının görünüşünden daha üzücü bir manzara görmedik. Cepheden çok uzakta kalan Anadolu kasabalarının yakılıp yıkılması, görgü tanıklarının söylediklerine göre, 20. yüzyılda, Hristiyanlarca metotlu olarak yapılmıştır."*[7]

İtilaf devletlerin, özellikle İngiltere'nin biz Türklerle yüzyıllardır devam eden bir kuyruk acıları vardı, ama Yunanlılar'a ne borçları

---

[4] Em.Kur.Alb.Talat Yalazan, *a.g.e.*, s. 4.

[5] Michael Llewellyn Smith, *Anadolu'nun Üzerindeki Göz*, Çeviri: Halim İnal, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978, s. 234.

[6] Kadir Mısıroğlu, *Yunan Mezâlimi*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 163.

[7] Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, s. 464.

vardı ki, onları bu kadar destekliyorlardı? Bu sorunun cevabını, Sabahattin Selek, "Anadolu İhtilâli" adlı eserinde çok güzel bir şekilde anlatır:

"Yunanlılar, yüz yılı aşkın bir zamandan beri, Avrupa'dan ve hele büyük devletlerden gördükleri faydayı iki şeye borçludurlar: Geçmişlerine ve Türklere karşı olmalarına. Avrupalıların, Rönesansla eski Yunan uygarlığına eğilmeleri, yaygın bir Yunan hayranlığına ve dostluğuna başlangıç olmuştur. Diğer taraftan, "Türklere karşı Grek" demek, "Hilâle karşı salip" demek oluyordu. Yunanlılar bu iki avantajı kendi çıkarlarına uygun şekilde zaman zaman çok iyi kullanmışlardır. Bu sebeple Avrupa'nın ağırlığı her zaman Yunanistan'ın yanında olmuştur.

Osmanlı Devleti'ne karşı Mora'da ayaklanma başladığı zaman, bütün Avrupa heyecandan sarsılmıştı. Her memlekette Yunansever dernekler kurulmuştu. Yunan davası için, elden gelen herşey yapıldı. Paralar toplandı, savaşçı gönüllüler hazırlandı. İngiltere'den ünlü şair Lord Byron, koşup savaşçıların arasına katıldı. Viktor Hugo, en ateşli şiirlerini Yunanlılar için yazdı. Birçok İngiliz ve Fransız subayı ihtilâlcilerle birlikte Türklere karşı savaştılar. Avrupa halkının ve sanatçılarının gösterdikleri bu ilgi, devlet idarelerine de bulaştı. Osmanlı Devleti'nin Yunan ihtilâlini bastırdığı bir sırada (1827) İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Akdeniz'e gönderdiği kuvvetli bir filo Navarin'de Türk filosunu kıstırıp birkaç saat içinde yok etti. Rusya, Türkiye'ye karşı harp ilân etti (1828). Fransızlar Mora'ya asker çıkardılar. Yunan ihtilâlcileri yeniden derlenip toparlandı. Yenilmiş olan Osmanlı Devleti ile Edirne'de antlaşma imzalandı ve Yunanistan'ın bağımsızlığı kabul edildi (1829).

Yunanistan genç ve küçük bir devlettir. Fakat, siyasi tarih profesörü Rossier'in dediği gibi, Yunanistan, dünyayı endişeye düşüren işlerde her vakit, haddinden fazla bir yer işgal etmiştir. 1919 yılında, ordularıyla Anadolu'da bulunuşu gibi..."[8]

Yaklaşık dört asırdan beri, bütün Avrupa'da devam edegelen bu Yunan hayranlığına, şimdi, bir de, İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarları da eklenmişti. İngiltere'nin, Yunanistan'a, kendi çıkarları için verdiği bu desteğin ne ve ne için olduğu kritik sorusunun cevabını, tarihin belki de en büyük ve en güçlü Türk düşmanları olan Lloyd George ve W. Churchill'in anılarında yazdıklarından bulabiliyoruz.

[8] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 2.cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, 9. Baskı, Ekim 2000, s. 432-433.

Lloyd George, *War Memoirs of Davis George* adlı eserdeki anılarında şöyle diyor:

"İngiliz İmparatorluğu için Türkiye ile savaşın özel bir önemi vardır. Osmanlı Halifesi İslâm dünyasının başı idi ve İngiliz İmparatorluğu içinde, her yerden fazla müslüman vardı. Bu yönden, bizim Türkiye ile savaşımız nazik bir işti. Türk İmparatorluğu, bizim doğudaki büyük ülkelerimizin (Hindistan, Birmanya, Malaya, Borneo, Hong Kong ile Avusturya ve Yeni Zelanda Dominyonları) deniz ve kara yolları üzerinde bulunuyordu. İçinde, imparatorluğumuzun ana can damarı olan Süveyş su yolunun geçtiği Mısır, Türk hükümranlığı altında idi. Dolayısıyla imparatorluğumuzun gidiş geliş yolları ve doğudaki prestijimiz bakımından, Türklerin, bize savaş ilan eder etmez yenilip itibarlarını kaybetmeleri çok önemli idi. Türk ordularının üç sefer yılı boyunca (I.Dünya Savaşı Y.N) eş şartlar altında, bizi arka arkaya bir takım muharebelerde yendikten sonra, ancak ezici sayıda kuvvetlerimizce sonunda yenilmiş olmaları, doğuluların kafasında kötü bir tesir bırakmıştır."[9]

Yine aynı şekilde W. Chuchill de *La Crise Mondiale* isimli eserde geçen anılarında şöyle diyordu:

"Yunanlılar Doğu Akdeniz'de geleceğin milletidirler. Verimli ve enerji dolu olup, Türk barbarlığı karşısında Hristiyan medeniyetini temsil ederler. Bizim generallerimizin onların askeri değerini küçümsemeleri gülünçtür. (Başta Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson olmak üzere, İngiliz generalleri Türklerin savaş kabiliyetini savaş alanlarında bizzat cepheler de gördüklerinden Yunan ordularının Türk orduları karşısında başarılı olabileceğine inanmıyorlar, bunu da açıkca dile getiriyorlar ancak, Lloyd George ve W. Churchill gibi politikacılara söz geçiremiyorlardı. Y.N) Büyük Yunanistan, İngiliz İmparatorluğu için değer biçilmez bir kazanç olacaktır. Doğu Akdeniz'in en önemli adaları onlarındır. Bunlar, Süveyş kanalı yolu ile bizim Hindistan, Avustralya ve Uzakdoğu'ya giden ulaştırma yollarımız üzerinde bulunan tabiî deniz üsleridir. Eğer onlara millî yayılışları devrinde sağlam bir dostluk gösterirsek imparatorluğumuzun birliğini sağlayan yolun başlıca koruyucularından biri olurlar."[10]

İşte Lloyd George ve W. Chuchill bu düşüncelerle Osmanlı'yı yıkmaya çalışırken, onun yerine kendi güdümlerinde olan ve İngil-

[9] Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk (Hayatı ve Eseri), Cilt:I*, Güven Basımevi, Ankara, 1963, s. 312.

[10] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 387.

tere'nin çıkarlarının, menfaatlerinin jandarmalığını yapacak yeni bir ülke oluşturmayı amaçlıyordu. Bu ülke de, gene bunların destekleriyle kurdurdukları ve haddini, çapını bilmeden, bu işe gönüllü olan, Venizelos önderliğindeki Yunanistan idi.*

İngiltere'de sadece generaller değil, Lord George Curzon'da Yunanlılar'ın bu işi başaracaklarına inanmıyor, *"Selanik Şehri'nin kapılarından beş mil ötede asayişi devam ettirmekten aciz olan Yunan Hükümeti'ne bütün İzmir vilayetinde nizam ve asayişi kurmak vazifesi emanet edilebilir mi?"* diyerek, Lloyd George ve Churchill'e karşı çıkıyordu. Curzon, İzmir'in işgalinden sonra Yunanlıların yapmış oldukları katliam ve idaresizlikler görüldükten sonra da; *"İzmir'in Yunanlılar tarâfından istilâsına meydan vermek, yaptığımız hataların en büyüğüdür"* demiştir.[11] Evet, Curzon, güya böyle bir itirafta bulunuyor, ama zannetmeyin ki, bu itirafı katledilen mazlum ve masum Türk Müslümanlardan dolayı, üzüldüğü, pişman olduğu için söylemiştir. Onun üzüntüsü; Anadolu'nun doğusundan Deli Halid'lerle başlayan ve devam eden Millî Mücadele, Yunanlılar'ın İzmir'e çıkarak yaptıkları bu katliamlarla bütün yurda yayılmış ve İngiliz oyunları bozulmuş, kendi hasis menfaatleri zarar görmüştür. Türk evladı Lord Curzon'un bu sözlerini böyle okumalıdır. Boşuna dememiş cennetmekân M. Akif:

"Tükürün ehl-i salibin o hayasız yüzüne,
Tükürün onların asla güvenilmez sözüne."

15 Mayıs 1919'da İzmir'den başlayan Yunan işgal ve mezalimi artarak devam etmiş, Batı Anadolu tamamen işgal edilmiş, her yer yakılıp yıkılmıştı. Bu işgal ve mezalime başta Çerkes Ethem olmak

* Bugünkü Yunanistan sınırları içinde bulunan Batı Trakya'daki İskeçe, Kavala, Drama ve Serez, Osmanlı tarafından 1371 yılında yapılan Çirmen Savaşı ile fethedilmişti. 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra ise fetihler hızlanmış, 1458 yılında Atina, 1460 yılında Mora Yarımadası tamamen fethedilmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa'nın destek ve kışkırtmalarıyla Mora Yarımadası'nda 17 Mart 1821 yılında Yunanlıların isyan süreci başlamış, 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nin kaybedilmesi üzerine, Ruslarla yapılan Edirne Antlaşması'yla Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştı. Böylece Yunanlılar, Osmanlı idaresi altında bağımsızlıklarını kazanarak ayrılan ilk azınlık millet olmuştur.

[11] *Türk İstiklâl Harbi*, cilt:2, Batı Cephesi, Gnkur. Bşk.'lığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara, Gnkur Basımevi, 1963, s. 70.

üzere kurulan yerel Kuva-yı Milliye kuvvetleriyle karşı konulmaya çalışılmış, ancak yeterli olmamıştı. Gerek içeriden, gerekse dışarıdan oynanan kirli siyaset oyunlarıyla en büyük Kuva-yı Milliye Kuvvetlerini kurmuş, hem Yunan, hem de iç isyanlarla kahramanca boğuşan Çerkez Ethem, isyan noktasına getirilmiş, Batı Anadolu'da büyük bir tefrika oluşmuştu. M. Akif'in dediği gibi, *"Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez, toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez"*di. Halbuki, toplu çarpmıyordu Batı Anadolu'da yürekler ve Yunan yakıp yıkarak Anadolu'nun harim-i namusun da pervasızca ilerliyordu.

8 Temmuz 1920'de Yunanlılar Bursa'yı işgal ederken; Bursa halkının çoğu Dürrizâde'nin vermiş olduğu fetvanın da etkisiyle yapılan propagandalara kanarak, Yunanlılara karşı koymanın yanlış olacağını düşünüyorlardı. Yunan saldırısı başladığı zaman, şehirdeki ulemanın bir kısmı, İstanbul'dan gelen hükümet ve İngiliz ajanları Yunanlılar'ın yalnız Kuva-yı Milliye'ye saldırdığını ve memleketi dinsizlerin elinden kurtaracaklarını, İstanbul Hükümeti'nin Yunanlılar'la anlaştığını söyleyerek yıkıcı propaganda yapıyorlardı. Kuva-yı Milliye, halka, Padişah-Halife'ye ve onun hükümetine isyan etmiş gâvur, Bolşevik ve İttihatçı olarak tanıtılıyordu.[12] Hatta bazı hocalar cami cami dolaşarak verdikleri vaazlarda; *"Ey Müslümanlar! Cenab-ı Hakk, dinsizlerin terbiyesi için bu işgal kuvvetlerini göndermiştir. Camilerimizde bunların sayesinde cemaatimiz çoğalmış ve cemaat bulabiliyoruz. Padişah'a isyan eden dinsizlere uyarsak, emin olunuz akıbetimiz hüsrandır. Bu nimetin(!) kadrini bilelim ve ibret alalım"* diyerek halkımızı millî mücadeleden soğutuyorlardı. Yunan askerleri ise özellikle işgallerin ilk günlerinde kahvehanelerde oturan insanlarımızı bu şekilde vaaz veren hocaların olduğu camilere toplayarak bu tür vaaz veren hocaları dinlemeleri için çaba harcıyorlar, masum halkımız da, Yunanlıların bu davranışlarını İslâm'a saygı ve hizmetmiş gibi algılıyarak memnuniyet duyabiliyorlardı.

Bunun yanında, bazı hocalarımız ise tehlikeyi göze alarak, camileri dolaşıp; *"Ey Müslümanlar! Sizi kurtarmak için hayatlarını feda etmekte olan din kardeşlerimizin kuvveti azdır. Fakat Allah'ın inâyeti ile üzerinize çöken kâbusu kaldıracaklardır. Onların(Yunan) çok olan kuvvet-*

[12] Prof. Dr. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4.Bası, Ankara, 1995, s. 419.

lerine galebe edecek ve sizi kurtaracaklardır. Müsterih olunuz" diyerek, halkımızı uyandırmaya ve Millî Mücadele'ye destek olmaya çağırıyorlardı.[13]

Diğer taraftan, Bursa'yı işgal eden Yunanlılar tecavüz ve soygunlara başlamışlar, masum insanlarımızı katlettikleri gibi, İslamiyeti kabul ederek Orhan Gazi ile evlenen ve bu millete Edirne fatihi I. Murat (Hüdavendigar) ve Gelibolu fatihi Süleyman Şah gibi evlatlar yetiştirmiş Nilüfer Sultan'ın kabrini parçalamışlar, minarelere çan takıp, mavi-beyaz renklere boyamışlar, Atina'da şenlikler düzenleyerek, güya 700 yılın intikamının alınmasını kutlamışlardı.[14]

Yunan ilerlemesi bu şekilde kahpece katliamlar, tecavüzlerle devam ederken, Afyon ve Eskişehir'in de kaybedileceği tehlikesinin ortaya çıkması üzerine Ankara'nın boşaltılıp, Sivas'a taşınması bile düşünülmeye başlanmıştı. Bu konuda Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar'a düşünceleri soruldu. Her iki komutan da Ankara'nın boşaltılmasına karşı çıktılar. Ankara ve çevre illerde millî heyecanın artması Ankara'nın boşaltılması önerilerini ortadan kaldırdı.[15]

Meclis'te de istenen seviyede birlik ve beraberlik sağlanamamıştı. Yunanlılar'ın ilerlemeleri karşısında Meclis'te büyük tepkiler oluşmuş, komutanlar sorumlu tutulularak cezalandırılmaları isteniyordu. M. Kemal Paşa komutanların kabahatı olmadığını, emirlerinde yeterli asker, silah ve malzeme olmadığını, milis kuvvetlerle düzenli ve iyi donatılmış Yunan ordusunun durdurulamayacağını belirterek, ancak düzenli bir ordu ile bunun başarılabileceğini, bu sebeple de, Kuva-yı Milliye'nin düzenli ordu haline dönüştürülmesi gerektiğini söylemiş ve bunun üzerine Meclis'te alınan karar gereği düzenli ordu kurulmasına başlanmıştı. 25 Aralık tarihinde Büyük Millet Meclisi, gelişi güzel asker toplanmasını yasaklamış, ardından 2 Ocak 1921 tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Kuva-yı Milliye müfrezelerinin kaldırıldığı emrini yayımlamıştı.[16]

---

[13] A. Galip Tokça, *İki Mütareke Arasında Mudanya'nın Tarihi Hatıraları*, Tekinoğlu Matbaası, İstanbul, 1959, s. 14.

[14] Prof. Dr. Ergün Aybars, *a.g.e.*, s. 419.

[15] Prof. Dr. Ergün Aybars, *a.g.e.*, s. 428.

[16] Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu, 1919-1921*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1944, s.443.

16 Mayıs 1920'de çıkan bir kararla Kuva-yı Milliye'nin bütün yiyecek ve cephane ihtiyaçları Millî Savunma Bakanlığı'nca karşılanmak üzere, düzenli orduya bağlanması kararı alındı. Ordunun subay ihtiyacı için de; 1 Temmuz 1920'de, Ankara Cebeci Abidinpaşa Köşkü çevresinde kurulan Subay Adayı Eğitim Merkezi'nde, İstanbul'daki Askeri Lise ve Harp Okulu'ndan gizlice Ankara'ya gelen ilk 250 öğrenci ile eğitimler başlatıldı.[17]

Batı Cephesi Komutanlığı'na getirilen Albay İsmet Bey tarafından, Kuva-yı Milliye kuvvetleri tasfiye edilmiş ve düzenli ordu kuruluşuna geçilmeye çalışılıyordu. Batı Cephesi'nde düzenli ordu kuruluşunu zorlaştıran iki önemli engel vardı. Birincisi firar olayları, ikincisi Kuva-yı Milliye örgütleri ve özellikle Çerkez Ethem kuvvetleriydi. Firarların önlenebilmesi için özel bir "Firariler Hakkında Kanun" çıkartılmış, firar edenlere idam dahil çok ağır cezalar getirilerek önlenmeye çalışılmıştı. Çerkez Ethem ve kardeşleri, M. Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa'yı Batı Cephesi Komutanlığı'ndan alarak yerine İsmet Bey'i getirmesini beğenmemişler ve Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya Büyükelçi atanması üzerine, M. Kemal Paşa'nın diktatör olacağı propagandasını yapmaya başlamışlardı. Hatta Çerkez Ethem, Yozgat ayaklanmasını bastırdıktan sonar, valinin teslimini engellediği için M. Kemal'e kızıp *"Ankara'ya geldiğimde M. Kemal'i Meclis kapısında asacağım"* diyerek[18] isyan etmişti.

M. Kemal Paşa, 27 Aralık 1920 tarihinde Albay İsmet Bey'e ve Albay Refet Bey'e bu ayaklanmanın bastırılması için gerekli talimatı vermişti.[19] Çerkez Ethem, emrinde bulunan yaklaşik 4650 kişilik insangücü 12 otomatik tüfek, 6 ağır makineli tüfek, 4 topdan oluşan Kuva-yı Seyyare birlikleri, düzenli ordu birlikleri tarafından Gediz bölgesinde bastırılmak üzere harekete geçilmişti.[20]

İşte, böylesine zor bir ortamda ve sıkıntılarla boğuşan, M. Kemal Paşa, bütün dünyaya yayımladığı bir beyanatta:

---

[17] Prof. Dr. Ergün Aybars, *a.g.e.*, s. 456-457.

[18] Prof. Dr. Ergün Aybars, *a.g.e.*, s. 459.

[19] Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, (TBMM'den Sakarya Savaşı'na, 23 Nisan 1920–22 Ağustos 1921), C.III, Ankara 1986, s.354.

[20] *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C.2, Kısım 3, Gnkur. Bşk.'lığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayını, Ankara 1966, s.144.

"Gittiğimiz yol iman yoludur. Biz on milyonluk küçük ve yorgun bir milletiz. Düşmanlarımız ise pek çoktur ve pek güçlüdür. Fakat bizde olan şey onlarda yoktur. Bizde iman kuvveti vardır. Zaten bu mücadele iman işidir. Biz düşmanlarımızın kuvvetine rağmen muvaffak olacağız. Biz hakkımızı ve namusumuzu savunuyoruz ve savunacağız ve mutlaka muzaffer olacağız"[21]

diyerek zafere olan inancını dile getirmiş, Doğu Cephesi'ndeki vazifesini başarıyla tamamlayan, böylesine zor ve sıkıntılı durumlarda en çok güvenebileceği Deli Halid'i de yanma, Ankara'ya çağırmıştı.

b. I. İnönü Savaşı

Birinci İnönü Savaşı başladığında Batı Anadolu'daki Türk Ordusu henüz daha kuruluşunu tamamlamaya çalışıyor, bir yandan başlayan Çerkez Ethem ayaklanmasını bastırmakla uğraşıyor, diğer yandan ise ilerlemesine devam eden Yunan Ordusu'nu durdurmaya çalışıyordu.

Albay İsmet Bey'in komutasındaki Batı cephesi Komutanlığı emrinde; karargâhı Küplü'de bulunan Yenişehir, İnegöl ve Bilecik havalisinden sorumlu olan 24. Tümen, merkezi Yunuslar'da bulunan 11. Tümen ve merkezi Gediz'de bulunan 61. Tümen bulunmaktaydı. Ayrıca 1. Süvari Tugayı da Gediz'de tertiplenmişti. Muharebenin başlangıcında, Batı Cephesi Komutanlığı'nın mevcudu; 417 subay, 8.500 er, 6.000 çeşitli tüfek, 18 hafif, 47 ağır makineli tüfek ve 28 top dan ibaretti.[22]

Çerkez Ethem'in ayaklanmasını fırsat olarak gören ve Türk ordusu henüz kuruluş aşamasında iken, yeterince kuvvetlenmeden, Anadolu içlerine doğru ilerlemeyi deneyen General Papulas komutasındaki Yunan Küçükasya Ordusu, Çerkez Ethem ayaklanmasının fiilen başladığı gün, 6 Ocak 1921'de, taarruzlarına başlamış, İnegöl ve Yenişehir'den, Eskişehir üzerine ve Uşak'tan da Afyonkarahisar üzerine doğru ileri harekete geçmişti. Durum çok nazikti. Birçok birliğimiz Çerkez Ethem isyanıyla meşgul olduğundan, harekete geçen Yunan ordusuna karşı Eskişehir'i korumak üzere yalnızca 24.

---

[21] Prof. Dr. Ergün Aybars, *a.g.e.*, s. 422.

[22] *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C.2, Kısım 3, s.196.

Tümen ve 11. Tümen'in bir alayı, Afyonkarahisar'da ise yalnızca bir alay kuvvetimiz vardı. Bu sebeple ordumuz sayıca ve silahça üstün durumda olan Yunan kuvvetleri karşısında oyalama muharebeleri yaparak İnönü mevzilerine kadar çekilmiş, burada savunma kararı alınmıştı.

Korgeneral Papulas'ın komutası altında bulunan Yunan ordusunun merkezi İzmir'de bulunuyordu. Karargâhı Uşak'ta olan 1. Kolordu, Bursa'da bulunan 3. Kolordu, İzmit ve Sapanca bölgesinde bulunan Manisa Tümen'i, Orhangazi ve Gemlik bölgesinde bulunan İzmir Tümen'i, Kestel bölgesinde bulunan Akdeniz Tümen'i bu orduya bağlı bulunuyordu. İnönü harekatına katılan Yunan kuvvetlerinin mevcudu, 427 subay, 15.816 er, 12.500 tüfek, 270 makineli tüfek, 120 ağır makineli tüfek ve 72 toptan oluşmaktaydı.[23]

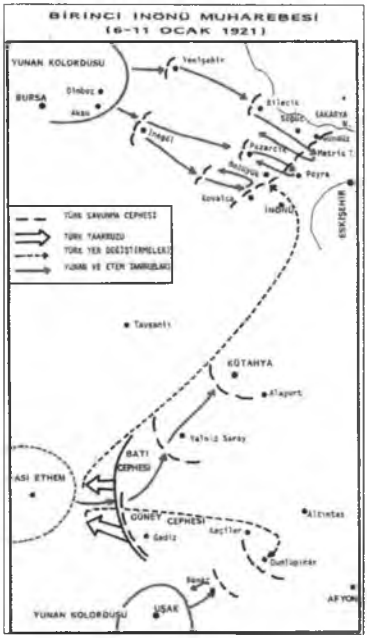
9 Ocak'tan itibaren, Yunan kuvvetleri İnönü mevzilerine taarruza geçti. Ordumuzda yer yer çözülmeler olmaya başlamış, ancak buradan daha geriye çekilmemeye karar verilmişti. General Papulas, 10 Ocak sabahı, İnönü mevzilerinde gerekli savunma önlemlerini almaya zaman bulamayan zayıf Türk birliklerine şiddetle taarruz etmeye devam etti.

Batı Cephesi Komutanlığı, Kütahya-Gediz bölgesindeki Çerkez Ethem Bey'e bağlı Kuva-yı Seyyare karşısında Albay İzzettin Bey (Çalışlar, sonra orgeneral) komutasında görevlendirilen birliklerin bir bölümünü büyük güçlüklerle İnönü mevzilerine getirtmiş ve dinlenmelerine fırsat bırakmaksızın bu birlikleri de cepheye sürmüştü. 11 Ocak günü Yunan ordusunun yeni ve daha güçlü bir taarruzu beklenirken; İnönü'ye gelene kadar zayiatlar vermiş ve yıpranmış olan Yunanlılar muharebeyi keserek geri çekilmişlerdi. 14 Ocak 1921 günü akşam saatlerine değin, Yunan birlikleri, tümüyle I. İnönü Savaşı öncesindeki Kazancı-Koyunhisar-İznik Gölü güneyi çizgisine kadar çekilme manevrasını tamamladı. Böylece Anadolu'nun içlerine doğru yürümeye yönelik bu ilk Yunan serüveni düş kırıklığı ile sona ermiş oluyordu. [24]

6 Ocak 1921 tarihinden, hafif birliklerle yapılan takip harekatı dahil, 12 Ocak 1921 tarihine kadar devam eden bu muharebedeki

[23] *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C.2, Kısım 3, s.198.

[24] Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, s. 464-465

Türk ordusuna ait kayıplar; 4 subay, 117 er şehit, 12 subay, 85 er yaralı, 5 subay 29 er esir olmak üzere 252'dir. Yunan ordusunda ise; 8 subay, 49 er ölü, 9 subay, 145 er yaralı olmak üzere toplam 211 kayıp tespit edilmiştir.[25]

Yunan kaynakları, İnönü'de Yunan ordusunun taarruzî bir gözlemde bulunduğunu, büyük başarıyla bunu sürdürdüğünü ve görev tamamlanıncada geri çekildiklerini ileri sürüyorlardı. Türk ordusunu yeneceğine inanan Papulas, keşif harekâtı yaptıklarını ve Türk ordusunun gücünü öğrendiklerini söyleyerek yenilgisini gizlemeye çalışmıştı.[26]

Yunanlılar, İnönü'den geri çekilişlerinin sebep olduğu telaş, şaşkınlık ve kargaşayı ne kadar saklamaya çalışırlarsa çalışsınlar; hiç bir sonuç alamadan, oldukça düzensiz bir biçimde geri çekilişlerinin

[25] *Yunan Ansiklopedisinden 1920-1922 Harekâtı*, Çev. Harp Tarihi Dairesi, C.2, Ankara 1957, s.436.

[26] Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 241-242.

perişanlığı hemen her yerde farkediliyordu. Nitekim, Bursa'da, Aralık 1920 sonlarında "Millî güçler adına haberalma etkinliklerinde bulunmak" suçlamasıyla tutuklanarak, önce hükümet konağı bodrumuna daha sonrada 14 Ocak 1921'de Tavukpazarı Medresesi'ne hapsedilen 21 kişiden birisi olan Mümtaz Şükrü Eğilmez anılarında bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"Tavukpazarı Medresesi'ne götürüldüğümüz gece her tarafta bir telaş, bir şaşkınlık görülmekteydi. Sokaklar, pencereden gördüğümüze göre kaçak Yunan askerleri, Rum ve Ermeni göçmenleriyle doluydu. Medresenin penceresinden edindiğimiz kanıya göre, millî kuvvetlerin Bursa'yı kurtarmak üzere olduğunu sanıyorduk. Daha sonra öğrendik ki, bunlar I. İnönü Savaşı'nda Türk birliği karşısında yüzgeri etmiş üçüncü Yunan Kolordusu'nun döküntüleriydi."[27]

Yunanlıların pek fazla önem vermez görünmeye çalışmalarına karşın, İnönü'de karşılaştıkları direnmeden oldukça etkilendikleri anlaşılıyordu. Nitekim, geri çekilmelerinden sonra, şimdiye kadar yapmadıkları şekilde halkımıza karşı, hınç alırcasına vahşet ve katliamlara başlamışlardı.

Batı Cephesi Komutanı Albay İsmet Bey, anılarında, 9 ve 10 Ocak günleri yapılan çarpışmalarla ilgili olarak şöyle diyor:

"Hakikaten son derece yorgun bir vaziyette cepheye yetişen kuvvetler, kendilerinden beklenmeyecek şiddetle muharebe ediyorlardı. İş inada, vazife hissine binmişti. 10 Ocak, I. İnönü Muharebesi'nin de en şiddetli günüdür. Biz cepheye yetiştiğimiz zaman Ankara'dan peyderbey kuvvetler geliyordu. Nerede bir kıt'a bulurlarsa İnönü'ye yetiştirmeye çalışıyorlar."[28]

İşte, İsmet İnönü'nün de belirtiği şekliyle, Yunan ordusunun bu ani çekilmesinin ardında gerçekte ne olduğu bu savaşa bizzat katılmış olan askerlerimizin anıları dışında, tarih kitaplarında pek geçmez. Emekli eğitimci, araştırmacı yazar Ayten Dirier Hanıme-

---

[27] Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele'de Bursa*, Yayına Hazırlayan: İhsan Ilgar, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1981, s. 70.

[28] İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt:1-2, Yayına Hazırlayan Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 242.

fendi'nin, Necmi Yaprak adlı bir vatandaşımızın dedesinin anılarına dayanarak aktardığı bilgilere kulak verelim:[29]

"Dedem ve adamları cephe dönüşü akşam üzeri İnönü'ye varmış. İnönü o zamanlar büyük bir köy. Nöbetçiler yerlerine geçtikten sonra dinlenmeye geçmişler. Daha zaman geçmeden nöbetçiler geri döner ve ileride kalabalık Yunan ordusunun ovada kamp kurmuş olduklarını söylerler. İnönü'ye 4-5 km uzaklıkta. Hemen acele köyü boşaltıp doğuya doğru göçe başlamışlar. Dedem ve adamları yerlerinde kalmışlar. İki adamını Batı Cephesine bağlı 12. süvari birliği komutanı Yarbay (Albay olması gerekir. Y.N) Halid Bey'e (Deli Halid Paşa) göndermiş. İnönü'ye gelmeden hemen önce onun yanından ayrılmışlar. Dedemin gücü az olmasına rağmen nöbetlerine devam etmişler. Bereket Yunan ordusu yerinden kımıldamamış. Gece konaklamaya çekilmişler. Gece saat dokuzda, bin kişilik Süvari Birliği ile Deli Halid gelir. Durumu inceleyip, çevreye daha çok nöbetçi yerleştirmiş ve görünmemeleri için saklanmalarını öğütlemiş. Gece saat üç sıraları Yunan kampına dört bir koldan ani baskın yaparak 10 bine yakın Yunan Ordusunu darmandağın etmişler."

Deli Halid'i tanıdığımız için bu anının doğru olabileceğini, ancak, profesyonel araştırmacılar tarafından daha detaylı araştırılması ve ortaya konulması gerektiğine de inanıyoruz.

Evet, Deli Halid M. Kemal Paşa'nın isteğiyle, Doğu Cephesi'nden, hareketle Ankara'ya gelmek üzere hareket etmiş ve 26 Aralık 1920'de maiyetiyle Trabzon'a gelmişti. Burada, Hacı Mehmet mevkiine kadar giden tümen ve alay komutanları, Müdafaa-i Hukuk Heyeti tarafından karşılanmıştı.[30] Trabzon'dan da hareket ederek, Ankara'ya gelmiş ve henüz Kocaeli Grup Komutanlığı'da kurulmadığından, bu tarihlerde Ankara'da bulunuyordu. Ancak, İsmet İnönü'nün anılarındaki, *"Ankara'dan peyderbey kuvvetler geliyordu. Nerede bir kıta bulurlarsa İnönü'ye yetiştirmeye çalışıyorlar"* sözleriyle, yukarıda verdiğimiz anıyı birleştirdiğimizde; Ankara'dan gönderilen kıt'alardan birisinin de Deli Halid'in birliği olabileceğini ve Yunanlıların çekilmelerine sebep olan gece baskınını yaptığı sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü Deli Halid, savaşın böyle tehlikeli bir hâl aldığı durumda, Ankara'da boş duracak birisi değildir.

---

[29] http://blog.milliyet. com.tr/aytendirier.

[30] *İstikbâl*, 16 Şubat 1921, sayı:228.

Sonuçta; bu savaştan sonra, yeni düzenlenmiş ordumuz karşısında sayıca çok daha üstün olan Yunan kuvvetlerinin geri çekilmeleri, millet nazarında düzenli orduya olan güveni ve Meclis'in itibarını artırmış, Kuva-yı Milliye ve milis kuvvetleri meselesi çözülmüştü. Ordumuzun İnönü başarısı üzerine Anadolu'nun her tarafında vatan için gösteriler yapılmıştı. Yozgat, Mudurnu, Akyazı, Antalya, Zile, Niksar, Tokat ve diğer yerlerden alınan telgraflarda, İnönü başarısının millî bir bayram gibi kutlandığı bildirilmekteydi. Artık, yurdun her tarafından orduya, bağışlar ve yardımlar yağmaya başlamıştı.[31]

Büyük Millet Meclisi'nde milletvekilleri coşmuş, içlerinden dokuz tanesi cephede er gibi savaşmak teklifi ile ve boğazlarına kadar silahlanarak gelip, Batı Cephesi Kumandanı'na başvurmuşlar, İsmet Paşa'da bunların hepsini ilk hatta bulunan birliklerden biri olan Rahmi (Apak) Bey'in İnegöl civarındaki müfrezesinde görevlendirmişti.[32]

Bu moral ve halkın desteğinin artmasıyla, 20 Ocak 1921'de Teşkilât-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) kabul edildi. Böylece "Büyük Millet Meclisi" adı, "Türkiye Büyük Millet Meclisi" olarak değiştirildi. Batılı devletler, Ankara Hükümeti'nin varlığını kabul ederek Londra Konferansı'na davet ettiler. 12 Mart 1921'de İstiklâl Marşı'mız kabul edildi.

8 Kasım 1920'de Moskova Elçiliği'ne atanan Ali Fuat Paşa'nın çalışmaları sonunda, 16 Mart 1921'de, Sovyetlerle Moskova Antlaşması imzalandı. Moskova Antlaşması ile büyük bir devlet T.B.M.M Hükümeti'ni resmen tanıdı. Misak-ı Millî'yi ve Türkiye'nin kabul etmediği antlaşmaları (Sevr) red etmeyi kabul etti. Her iki devlet de kendilerinden önceki (Çarlık ve Osmanlı) döneme ait antlaşmaların geçersiz olduğunu ilân etti. Yalnız, Batum Gürcistan'a, işin gerçeği Sovyetler'e bırakılmış, buna karşılık Sovyetler, Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye ait olduğunu kabul etmişlerdi. Türkiye Doğu Cephesi'ndeki kuvvetlerini batıya kaydırmak imkânına kavuştu. Türkiye, bu antlaşmayla, Sovyetler gibi büyük bir devletin İtilâf Devletleri'ne

---

[31] Yücel Özkaya, *I. ve II. İnönü Başarılarının Türk ve Dünya Kamuoyu ve Basını Tarafından Yorumlanışı* (Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan), Ankara 1981, s. 232.

[32] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK, Ankara, 1988, s. 222.

karşı desteğini ve ayrıca Türkiye'ye silâh, cephane, araç, ilaç vs. gönderilmesini sağladı.[33]

c. Kocaeli Grup Komutanlığı'nın Kurulması

Anadolu'daki bütün bu işgallerin, bu kirli savaşın ve yapılan vahşetlerin arkasındaki asıl planlayıcı olan İngilizler'in bizzat işgâl ettikleri İstanbul ve İstanbul Boğazı'nın doğusunda, tampon bir bölge oluşturma çabaları da, Adapazarı ve havalisinde baş gösteren iç isyanların tamamen bastırılmasıyla başarısızlığa uğramıştı. Bu süre zarfında İngilizleri en çok endişelendiren gelişme, Kuva-yı Milliye'nin Kocaeli Yarımadası'nm önlerine kadar gelip, zaman zaman İngiliz birlikleriyle çarpışmalara girmesiydi. İngilizler Kocaeli Yarımadası'nda kendilerini askeri yönden zayıf hissettiklerinden, bölgedeki güvenliklerini sağlamak için bu defa Yunan askeri gücünü kullanmayı tasarlamışlardı.

Mudanya, Gemlik gibi sahil kasabalarının işgali, İngiliz ve Yunan kuvvetlerinin ortak hareketiyle gerçekleştirilmiştir. İki İngiliz zırhlısının da katıldığı bir İngiliz-Yunan karma deniz kuvveti tarafından desteklenen bir başka Yunan birliği de Tekirdağ'ı ve Edirne dâhil bütün Doğu Trakya'yı işgal etmiştir. Giriştikleri Anadolu macerasında İtilâf Devletlerine maşa olmaktan ileri gidemeyen Yunanlılar da, kuvvetlerini bu kadar geniş bir alana yaymalarının kendilerine vereceği zararı düşünmeden, XI. Tümenlerini Kocaeli Yarımadası'na göndermişlerdi.[34] Yunan XI. Tümeni, İngiliz deniz gücünden yararlanarak, İngiliz toplarının himayesinde İzmit'te karaya çıkmış ve İngiliz Komutanlığının hizmetine girmiş, 27 Ekim 1920 tarihinden itibaren İzmit ve civarını fiilen işgal etmeye başlamış ve 28 Nisan 1921'de buraları boşaltan İngilizler'den İzmit'i tamamen devralmışlardı.[35] Bütün bu işgaller, Millî kuvvetlerimizin Marmara ve Bo-

---

[33] İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1.cilt(1920-1945), TTK Yayınları, Ankara, 1965, s. 5-16.

[34] Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul, 1987, s. 115.

[35] Gotthard Jaeschke, *Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi (1918-1923)*, Birinci Cilt, Çeviren Niyazi Recep Aksu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1941, s. 104.

ğazları tehdidinden koruma yolunda, İngiliz çıkarları için yapılmış ortak bir İngiliz-Yunan saldırısı olduğu açıktı.

I. İnönü Savaşı'nın kazanılmasından sonra Batı Cephesi Komutanlığı, düşmanın Bursa ve havalisindeki kuvvetlerini güçlendirdiğini görmüş, bundan da İnönü yönüne taarruz edeceğini anlamıştı. Bu sebeple, geniş olan Batı Cephesini ikiye bölerek, kuvvetlerini daha derli toplu hale getirmeyi kararlaştırmış, 24 Ocak 1921 tarihli emriyle Kocaeli Grup Komutanlığı'nın kuruluşuna başlanmıştı.[36] Kocaeli Grup Komutanlığı bağımsız tümen yetkisinde olacak, merkezi Geyve olmak üzere Bolu, Düzce ve Geyve bölgelerindeki kuvvetlere komuta edecekti. Komutanlık bölgesi, Bolu ve İzmit Sancaklarından oluşmuştu. Doğrudan Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı olarak görev yapacak olan Kocaeli Grup'una komutan olarak Albay Halid görevlendirilmişti.[37] Albay Halid Bey, 26 Ocak 1921'de Geyve'ye gelerek görevine başladı.

Bu arada Kastamonu, Bolu ve dolayları komutanlığına teşkil edilmekte olan 40'mcı Piyade Alayı'da dahil edildi ve Kocaeli Grubu Komutanlığı emrine verildi.[38] 30 Ocak 1921'de Genelkurmay Başkanlığı'nca, Batı Cephesi Komutanlığı ile Kocaeli Grubu Komutanlığı arasındaki ara hat: Göynük-Taraklı-Göynük Çayı (bu yerler Kocaeli Grubu Komutanı Halid Bey'in emrine dahil) şeklinde değiştirilmişti. Halid Bey'in isteğiyle Şubat 1921'de Bolu Bölge Komutanlığı da kaldırılarak bu bölgede Kocaeli Grup Komutanlığı bölgesine dahil edildi.

Kocaeli Grubu'nun sorumlu olduğu bu kritik bölgede şimdiye kadar henüz tam olarak düzenli ordu kuruluşuna geçilmemişti. Bu, Genelkurmayımız tarafından düşünülerek yapılmış planlı bir hareketti, çünkü, bu bölgedeki İzmit ve Şile henüz İngilizlerin işgali altındaydı. Onlara karşı resmî kuvvetlerle yapılacak bir müdahale, bizi Batı Anadolu'daki bu savaşın taşeronu durumundaki Yunanlılar'dan başka, asıl müteahhiti olan İngilizler'le de sıcak bir savaşın içine sokabilirdi. Burada Deli Halid gibi teşkilâtçı bir liderin oluşturacağı kuvvetlerle mücadeleye devam etme kararı, çok ince ve yerinde bir düşünce olmuştur. Bu sebeplede Deli Halid'in Kocaeli Grup

---

[36] Sabahattin Özel, *a.g.e.*, s. 122.

[37] Kazım Aras, *İstiklâl Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekât*, 102 Sayılı Askeri Mecmua, İstanbul, 1936, s. 101.

[38] *Türk İstiklâl Harbi*, 2.cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, s. 244.

Yunan Mezalimi

Komutanlığı, Batı Cephesi Komutanlığı'na bağlanmamış, doğrudan Genelkurmay Başkanlığı'na bağlanmıştı.

Deli Halid'in atandığı Kocaeli Grup Komutanlığı'nın sorumluluk sahası oldukça kritik bir bölgeydi. Bir defa, İstanbul'dan Anadolu'ya yapılan bütün personel, silah, cephane ve malzeme ikmâli bu bölge üzerinden yapılıyordu. Bu bölgenin kontrolü sağlanamazsa bu ikmâl yolları tıkanır ve böylece Millî Mücadele açısından ciddi zaafiyetler ortaya çıkabilirdi. İkincisi, 1919 ve 1920 yıllarında Millî Mücadele'ye karşı meydana gelen iç isyanların en büyük ve en tehlikeli olanları da bu bölgede cereyan etmişti. Alaylı bir Jandarma subayı iken, saray tarafından kendisine paşalık verilen, İngilizler'den de direktif ve yardım alarak, *"göğsümde iman, başımda Kur'an ve elimde ferman olarak geliyorum. Kırpık bıyıklı subayların hepsini keseceğim"* diyerek[39] korku ve dehşet salan Ahmet Anzavur İsyanları, Kuva-yı İnzibatiye, Düzce, Hendek, Bolu, Adapazarı isyanları, bu bölgede, iki sene boyunca kardeşi kardeşe kırdırmış, vatanımıza ve insanlarımıza en az düşmanlar kadar zarar verdirmişti.

Bu bölgedeki ayaklanmaların hemen hepsinin arkasında İngilizlerin destekleri ve Hürriyet ve İtilafçılar'ın kışkırtmaları vardı. Daha 1919 Şubat'ında, Hürriyet ve İtilafçılarla temas etmek ve talimat vermek üzere, İstanbul'dan Düzce'ye, Düzce'den de Bolu'ya beş İngiliz subayı gelmiş ve adı geçen çevrelerle görüşmeler yapmışlardı.

---

[39] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 193.

Bunlar Mudurnu, Göynük ve Taraklı yoluyla Geyve'ye giderek, oradan İstanbul'a dönmüşlerdi.[40] Bu subayların dışında, İngilizler bazı ajanlarını hoca kılığına sokarak Anadolu'ya gönderiyor, İzmit'i işgallerinde bulundurdukları için, parayla aynı ateşi körüklemeye devam ediyorlardı. İstanbul'da Millî Mücadele aleyhinde yayın yapan "Peyam" ve benzeri gazeteleri vapurlarıyla taşıyorlardı.[41] İngilizler, tertipledikleri bu ayaklanmalara bütün bu destekleri veriyor, ancak, kesinlikle kendi askeri kuvvetlerini fiilen kullanmıyorlardı.[42] Bunu da çeşitli yollarla kandırdıkları asilerin gerçekleri görmelerine, uyanmalarına sebep olmamak için yapmıyorlardı. Kuva-yı Milliye, Millî Mücadele'nin başından, Yunanlılar'ın Kocaeli Yarımadası'na gelmesine kadar, İzmit ve yakın çevresinde pek fazla bir varlık gösterememişti. Bunun, gerek İzmit'in İngiliz işgali altında bulunması, gerekse mülki amirlerin İstanbul Hükümeti'ne bağlı kalması gibi anlaşılabilir sebepleri vardı. Yunan kuvvetlerinin bölgeye gelmesiyle, bu durum hızla değişmiş, İzmit ve havalisi çok canlı bir Kuva-yı Milliye faaliyetine sahne olmuştu. Bunda, Yunanlıların, bölgedeki Rum ve Ermeniler'i silahlandırarak, savunmasız Türk halkı üzerine saldırtmaları, köyleri yakıp yıkmaları başlıca faktör olmuştu.

Yunanlılarla birlikte hareket eden Rum ve Ermeni çeteleri, yalnızca yakıp yıkmayla kalmamış, kadınlarımıza tecavüz etmişler, halkın mallarını, altınlarını gaspetmiş, işkencelerle öldürmüşlerdi. Hatta, Karadere Köyü'nde dört köylü ile yedi sekiz yaşlarındaki üç erkek çocuğuna tecavüz ettikten sonra kasaturalarla, baltalarla parçalamışlardı.[43] Yunan, Rum ve Ermeni vahşeti öyle boyutlara varmıştı ki; yalnız insanımıza, malımıza değil, kutsal ve manevî değerlerimize de tecavüzlerde bulunmuş, Ertuğrul Gazi'nin Söğüt'teki mezarını bombalamışlar, Şeyh Edebalı'nın Bilecik'teki mezarının üzerindeki örtüyü parçalamışlar, Türbe ve camilerdeki Kur'an-ı Kerim nüshalarını parçalayarak halkın yüzüne atmışlardı.[44]

---

[40] Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK, Ankara,1990 s. 118.

[41] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 26, vesika:677, Ankara, 1958.

[42] Ş. Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, II. Cilt/1919-1922, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1966, s. 348.

[43] *Türkiye'de Yunan Fecayi'i*, 2. Kitap, Dahiliye Nezareti, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Yayını, İstanbul 1337(1921), s. 197-198.

[44] Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, s. 158.

İşte, İzmit ve Havalisi'nden sorumlu olacak ve bu bölgede dönen İngiliz-Yunan ortak oyunlarını, yaşanan mezalimi engellemek için kurulan, Kocaeli Grup Komutanlığı'na, Deli Halid gibi fedakâr, müstakilen hareket edebilen, vatan ve milletinden başka bir şey düşünmeyen, düşmana, haine kahhar ve gözükara, bütün yurtta adı dillere destan olmuş bir komutan görevlendirilerek, bu oyunların bozulması, millî birlik ve beraberliğimizin yeniden oluşturulması sağlanmıştı.

Deli Halid, burada göreve başlar başlamaz, süratle bölgedeki dağınık halde bulunan kuvvetlerimizi toparlamış, düzenli birlikler haline getirmiş, bazı birliklerin komutanlarını değiştirmiş, yeniden düzenlediği bu birliklerden bir kısmının emir ve komutasını, Kocaeli Bölgesi'nin savunması için Hendek'te bulunan Albay Nurettin Bey'e bırakmış, kendi emrine aldığı beş birlik ile, İkinci İnönü Savaşı'nda Yunan Ordusu'nun kuzey kanadına taarruz etmek üzere, Batı Cephesi'ne koşmuştu.[45]

Deli Halid'in İkinci İnönü Savaşı'na katılmak üzere yeniden düzenleyerek emrine aldığı birlikler: 2. Piyade Alayı, 40. Piyade Alayı, 41. Piyade Alayı, 43. Piyade Alayı, 33. Süvari Alayı ve 1. İstihkâm Taburu'ydu.

[45] Kazım Aras, *İstiklâl Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekât*, 102 Sayılı Askeri Mecmua, İstanbul, 1936, s. 103-104.

BÖLÜM-17

İkinci İnönü Savaşı, Deli Halid'in Anası Fatma Hanım ve Deli Halid

"Yaralanmakla bir şey olmaz, git, şehit ol!"
Deli Halid'in Annesi Fatma Hanım

GENELKURMAY BAŞKANLIĞIMIZCA elde edilen istihbarat bilgilerinden, Yunanlıların 1921 yılının Şubat ayı ikinci yarısından itibaren, Bursa üzerinden Anadolu içlerine doğru yeni bir saldırı hazırlığı içine girdikleri belli olmaya başlamıştı. Yunan Hükümeti, İngilizlerin kendilerine verdikleri desteği devam ettirebilmek, Yunan Küçükasya Ordusu Başkomutanı General Papulas ise Ocak ayı başındaki başarısız Birinci İnönü harekâtının olumsuz izlerini silebilmek için yeni ve kesin sonuçlu bir harekât düzenlemek zorunda hissediyorlardı kendilerini.

Yeni harekât için, bölgedeki kuvvetlerine ek olarak, Manisa'daki General Trikupis komutasındaki 3. Tümeni de Bursa'ya getirmişlerdi. 6 Mart'ta Bursa'da önemli bir askeri toplantı yaptılar. Yüksek rütbeli general ve subayların katıldığı bu toplantıda, siyasal ve askeri durum değerlendirilerek, Türk Batı Cephesi'nin çökertilmesi maksadıyla, zaman geçirmeksizin bir taarruz yapılması kararlaştırıldı. Bu plan çerçevesinde, Mart ayı ortalarında, taarruz için gerekli olan Yunan yığınaklanması tamamlanmıştı. 14 Mart'ta İzmir'den yola çıkan Küçükasya Ordusu Başkomutanı General Anastasios Papulas, yol boyunca denetlemelerde bulunarak 16 Mart'ta Bursa'ya geldi. Bursa'daki birliklerini de denetleyen Papulas, taarruz için son hazırlıkların yapılması emrini verdi.

İngiltere Başbakanı Lloyd George, 18 Mart'ta Londra'da bulunan Yunan heyetiyle bizzat görüşerek; *"Hiçbir şeyi şansa bırakmayın, başarısız olursanız bu Türkleri ele avuca sığmaz bir duruma getirir"* diyerek,

bu harekâtı desteklediğini bildirdi. General Papulas 19 Mart'ta hükümetine, 23 Mart'tan itibaren taarruzun başlayacağını bildirdi ve her türlü desteğin sağlanmasını istedi. Aynı gün Kral Konstantinos bir bildiri yayımlayarak, Yunan halkından, *"Anadolu'daki Hristiyan halkın vahşi çetelerin zulmünden kurtarılması için orduya katılmalarını"* istiyordu.[1] 23 Mart sabahı, 3. Yunan Kolordusu Komutanı General Velahapulos komutasında taarruz için ileri harekâtına başlayan Yunan kuvvetleri: General Leonardopulos komutasındaki 10. Tümen, General Trikupis komutasındaki 3. Tümen, General Plati komutasındaki, 7. Tümen, ayrıca altı sahra bataryasından oluşan bir Topçu alayı ve uçak birliğinden oluşuyordu.

Batı Cephesi Komutanlığımız'ın savunma planına göre, Yunan taarruzlarını karşılamak üzere toplanan Türk kuvvetleri ile, taarruza katılan Yunan kuvvetleri sayıca şöyle idi:[2]

	Tüfek	Ağır Mak. Tüfek	Hafif Mak. Tüfek	Kılıç	Top
Yunan Kuvvetleri	41.150	720	3134	2000	220
Türk Kuvvetleri	30.108	235	55	4435	102

Yunanlılar hazırlıklarını tamamlayarak bu taarruz için hazırlanırlarken; Genelkurmay Başkanlığımız, maiyetinde 287 subay ve 6386 er bulunan Halid Bey'e, İkinci İnönü harekâtı öncesi umulan bir Yunan taarruzu karşısında düşünce ve tekliflerini sorarak, onun da tecrübe ve bilgisinden yararlanmak istemişti. Deli Halid de bu konudaki görüş ve önerilerini hem Genelkurmay Başkanlığı'na hem de Batı Cephe Komutanı İsmet Paşa'ya bildirmişti. Halid Bey'in görüş ve önerilerini dikkate alan Genelkurmay Başkanlığı, verdiği cevapta "teklifin uygun olduğunu", İsmet Paşa da "Halid Bey'in ko-

[1] Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, İkinci Kitap/İşgalden Kurtuluşa, Bursa, 2008, s. 470.

[2] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 2.cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, Ekim 2000, s. 599.

mutanı olduğu Kocaeli Grup Komutanlığı kıtalarının kullanılması hakkındaki düşünce ve teklifine katıldığını"[3] bildirmişti.

25 Mart 1921'de Batı Cephesi Komutanlığı'nın, İnönü mevzilerinde vereceği kesin sonuçlu muharebeye katılmak üzere, Kocaeli Grup Komutanlığı büyük kısmıyla Sakarya'dan geçiş hareketini bitirmişti.[4] 26 Mart'ta Albay Halid Bey, yapılacak muharebede Sağ Kanat Grup Komutanı olarak görevlendirilmişti. Yine aynı gün aldığı emir üzerine saat 20.15'te, 2. ve 40. alaylarla birlikte Ahırköprü'den Rızapaşa Köyü'ne hareket etti. 27 Mart'ta Sağ Kanat Grubu Komutanı Albay Halid Bey, bir gün önceki cephe emrine uyarak bugün yapılacak karşı taarruz için saat 08.30'da kıtalarına taarruz emrini vermişti.[5]

---

[3] *Türk İstiklâl Harbi*, 2.cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, 1966, s. 328.

[4] *Türk İstiklâl Harbi*, 2.cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, s. 296.

[5] *Türk İstiklâl Harbi*, 2.cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, s. 346.

Aynı gün akşam 17.00 sularında Halid Bey'in emrindeki kuvvetler düşmana 500 metreye kadar sokuldukları halde, bazı alayların hareketleri ağır gelişiyordu. Deli Halid, bu alayların taarruzlarını çabuklaştırmak için en önlerine geçmiş, bizzat verdiği emirlerle, erleriyle beraber çarpışarak, onları gayrete getiriyordu. Koskoca Grup Komutanlarını en önde Yunanlılarla çarpışırken gören emrindeki Subaylar ve Mehmetçikler akla durgunluk veren fedakârlıklarda bulunarak boğaz boğaza bir çarpışmaya girmişlerdi. Artık Yunan mevzilerinin içindeydiler. Süngüsü olanlar süngüleriyle, süngüsü olmayanlar ise silahlarının dipçikleriyle, yumruklarıyla boğuşuyorlardı. Son derece hızlı bir taarruz gerçekleşmiş, Yunan kuvvetleri neye uğradıklarını şaşırmışlar, geri çekilmeye, kaçmaya başlamışlardı. Deli Halid en önde boğuşmaya devam ediyordu. Sağ kolundan yaralanıncaya kadar bu boğuşmaya devam etti. Ancak, çok kan kaybediyordu.

Deli Halid subay çıktığı günden beri, girdiği bütün savaşlar boyunca her cephede defalarca yaralanmıştı. Burada, İnönü'de aldığı bu yara, onun 13. yarasıydı. Yarasının tedavi edilmesi gerektiği için, Grup Komutanlığı görevini, 61. Alay Kumandanı Albay İzzeddin'e bırakarak, geriye karargâhının bulunduğu Rızapaşa Köyü'ne götürüldü.[6]

Yunan Ordusu Başkomutanı General Papulas, bu muharebeleri şöyle tasvir etmişti: *"....Bir taraftan düşmanın çılgınca direnmesi ve diğer taraftan bizimkilerin süngü ile birbiri ardına yaptıkları hücumlar sebebiyle muharebe müstesna bir şiddet kazanmıştı."*[7]

Deli Halid'in yaralanmasından tam üç gün sonra, 1 Nisan'da, II. İnönü Savaşı zaferle neticelenecek, Yunan kuvvetleri tıpkı I. İnönü'de olduğu gibi hedeflerine ulaşamadan geri çekileceklerdi. Papulas, bu yenilgiden sonra Yunan Genelkurmayı'na verdiği raporunda ise şunları yazacaktı:

> *"Son askeri hareketler sonunda, düşman ordusunun iki yıl içinde yapamadığı gelişmeyi, son iki ay içinde elde etmiş olduğuna inanıyorum. Düşman ordusu pek mükemmel bir şekilde kurulmuş ve silahlanmıştır. Disiplini mükemmeldir. Subayları, erlere nispetle fazla ve boldur."*[8]

---

[6] *Türk İstiklâl Harbi*, 2.cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, s. 350.

[7] Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 601.

[8] Kur. Önyzb. Fahri Aykut, *İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri*, Gnkur. ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Ankara, 2006, s.16.

Yunanistan ve İngiltere'de büyük umutlar bağlanan bu taarruzun da başarısızlıkla sonuçlanması, bir hayli karışıklıklar yaratacak, İngiltere Hükümeti'nin Yunanistan'a olan güveni sarsılacak, Türk ordusunun gün geçtikçe kuvvetlendiği ve kolay kolay yenilemeyeceği bir kere daha anlaşılacaktı. Buna rağmen; Yunanlılar hadlerini bilmeden koydukları "Megali İdea" hedeflerine ulaşabilmek üzere, şanslarını bir kere daha denemek için, hırsla ve hızla hazırlanmaya başlayacaklardı. Yunan Prensi Andreas'ın* dediği gibi; *"Bu başarısızlıktan sonra, Yunan hükümeti, nihayet, daha çok fedakârlığa katlanmadan Küçükasya' daki harbin bitirilemeyeceğini anlayacak ve yeni sınıfları silah altına almaya karar verecekti."*[9]

Birinci ve İkinci İnönü Savaşları'ndan sonra Londra'da yayınlanan 17 Temmuz 1921 tarihli "The Daily Telegraph" gazetesinde, "Zamansız Sevinçler ve Sahte Zafer Raporu" başlığı altında yayınlanan bir yazıda şunlar yazılı idi:

"Bu rapor Yunan Genelkurmay Başkanı General Stratigos tarafından İngiltere Hükümetine verilmişti. Bu raporda deniyordu ki; "Sangarios Nehri (Sakarya Nehri) ırmak değil, düpedüz koskoca bir oltadır. Porsuk'ta bu oltanın iğnesidir. Biz Yunanlılar bu dev oltayı, iğnesi ile birlikte fena halde yuttuk."[10]

General Stratigos'un söylediği gibi oltayı yutarak geri çekilmek zorunda kalan Yunan Ordusu, oldukça fazla zayiat vermişti. Nitekim, bu savaşa 3. Tümen Komutanı olarak katılan General Trikupis savaş anılarında, bu savaştaki zayiatlarıyla ilgili olarak şunları yazmıştır:

"Bu harekâtta 3. Tümen bir hayli hırpalandı, her çarpışmada bir komutan değiştiren 2/39. Efzun Alayı birbiri arkasına dört komutan değiştirmiş ve o da bir hayli yıpranmıştı; bu alayın değişen dört komutanından ikisi (Yarbay Stamelakos ve Binbaşı Samantas) ölmüş, ikisi de (Yarbay Zoitopulos ve Yarbay Drosinos) yaralanmıştı. İstisnasız bütün birliklerimiz zayiat vermişti. Benim komuta merkezimde beş ölü vardı. Orada, benimki öldüğü için başka bir ata binmek

---

* Kral Konstantin'in kardeşi olan Prens Andreas, şimdiki İngiliz Kraliçesi'nin kocası Prens Philip'in de babasıdır.

[9] Prens Andreas, *Felakete Doğru*, Çev: Em. Alb. Hüseyin Rahmi Apak, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 23.

[10] *The Daily Telegraph Gazetesi*, 21 Temmuz 1921.

zorunda kaldım. Tümenimin bütün kayıpları 105'i subay olmak üzere 2000 idi. Piyade taburlarımızın ve bilhassa 2/39. Efzun Alayı'nın Avgin (İnönü) Savaşı'ndan sonra, normal teşkilâtının yarısı kadar kuvvette oldukları düşünülürse mevcutları çok azalmış demekti."[11]

Yunanlıların bu kadar çok zayiat vermelerinin ve geri çekilmek zorunda kalmalarının arkasındaki sırrı ise; Birinci İnönü Savaşı'ndan sonra boğazlarına kadar silahlanarak cephede en ön saflarda er gibi savaşmak için gönüllü olarak cepheye giden dokuz milletvekilinden birisi olan, Bursa Milletvekili Operatör Emin Bey'in, 7 Nisan 1921'de Meclis'te yaptığı konuşmasından öğreniyoruz. Cephedeki durumu şöyle anlatıyordu Emin Bey:

"Arkadaşlar, Ordumuzun kazandığı şu parlak zaferden dolayı cümlenizi tebrik ederim. Cümlenizin gazası mübarek olsun. Taarruz haberini alır almaz cepheye gitmek üzere Reisimiz Paşa Hazretlerinden izin almıştım. Ayın yirmi altıncı günü buradan ayrıldım ve ertesi günü Eskişehir'e öğle üzeri vardım. Eskişehir'e çıkar çıkmaz ilk yaralı kafilesinin geleceği haberini aldık ve derhal İstasyona iner inmez vazifeye başladık. Yaralılar bir taraftan trenle bir taraftan karadan arabalarla sevk olunuyordu. Yaralılarımızın gayet şen ve şakrak bir vaziyette olduklarını da ilâveten arz edeyim. Arkadaşlar, içlerinde en ağır yaralı olanlar bile bir an evvel cepheye dönmeyi arzu ediyorlardı. Bunlardan bazılarının ölürken bile son sözü ve daima tekrar ettiği söz olarak, düşman seni tırnaklarımla yiyeceğim, melun düşman seni tırnaklarımla yiyeceğim, diyorlardı. Arkadaşlar, askerimiz gayet iyi bir harp yapmıştır. Bununla bütün Milletimiz iftihar edebilir. Gerek asker itibariyle, gerek silah ve cephane itibariyle düşman hemen hemen iki misli kuvvette idi. Bilhassa subaylarımız fevkalâde fedakârlık göstermiştir. Yaralanan subaylarımızın çoğu göğsünden ve karnından yaralanmıştır. Yani bu, tıbben demektirki subaylarımız ayakta yaralanmışlardır. Yani siperlere şuraya buraya koşarken vücutlarını saklamamışlar, kurşuna maruz kalmışlardır."[12]

Diğer taraftan, Millî Savunma Vekili ve Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşa, 2 Nisan 1921'de Meclis'te, yaptığı bir açıklamayla, İkinci İnönü Savaşı'nda kazanılan zaferi müjdelerken şunları söylüyordu:

---

[11] Nikolas Trikupis, *General Trikupis'in Hatıraları*, Çev: Ahmet Angın, Kitapçılık Ticaret Ltd. Şt. Yayını, İstanbul, 1967, s. 68-69.

[12] *TBMM Zabıt Ceridesi* (7 Nisan 1921), c.9, s.380-382, http://www.tbmm. gov.tr/

"Efendiler, düşmanlarımızın plânı, bizi dört beş gün içerisinde tamamen mağlûp edip, Sevr Antlaşmasını ve belki de daha ağır bir antlaşmayı cebren kabul ettirmek idi. Dört beş gün içinde Eskişehir'e gireceklerini ve bir aya kadar Ankara'ya girip büsbütün Anadolu'yu istilâ edeceklerini bildiriyorlardı, hedefleri Ordumuzu tamamıyla mahvetmek, ondan sonra önlerinde müdafaasız kalacak olan Anadolu'yu kolaylıkla istilâ etmekti. Yunan tarihinde emsali görülmemiş olan yedi gün, yedi gece devam eden muharebelerde düşman mağlûbiyete uğradı ve geri çekildi. Düşmanlarımızın mağlûbiyetine sebep olan doğrudan doğruya askerlerimizin kudreti cengâverlikleri subay ve kumandanlarımızın manevra kabiliyetinden ibarettir. Malûmu âlinizdir ki düşman mutlaka galip gelmek arzusuyla uğraşıyordu. Hatta Başkumandanları Papulas bile Karaköy'e kadar gelmiş ve alaylarını birbiri arkasından hücum ettirmiştir.[13] *Şunu da arz etmek isterim ki bu muharebede bütün Milletin göstermiş oldukları, özellikle yaralılarımıza ve askerlerimize bütün Milletin elbirliği ile yaptıkları hizmet ve yardım şayanı takdirdir. Hatta silah ve cephane taşıyan bazı deveciler para almak hususuna tenezzül etmeyerek, biz para almak için değil Vatan için çalışıyoruz, diye para almıyorlar. Düşmanlarımız bu harbi bir ayda bitireceklerini zannediyorlardı. İnşallah onların zannettiği zamanda bitecektir. Fakat bizim lehimize bitecektir."*[14]

I. ve II. İnönü Savaşları, hem sayıca, hem de silâh gücü bakımından kat kat üstün durumdaki Yunan askerlerinin Anadolu içlerine doğru ilerleyişini durdurduğu gibi, nihaî zaferin de önünü açmıştı. Bu savaşlarda elde edilen başarılar, elbette İstiklâl Harbimiz içerisindeki bir Sakarya veya Başkomutanlık Meydan Muharebeleri kadar kesin sonuçlu savaşlar ve büyük zaferler değildir. Ancak, o günkü ortamda, bilhassa büyük önem taşıyan savaşın psikolojik boyutu dikkate alındığında çok önemli zaferler olarak dikkat çekmektedir. Siyasi ve askeri bir deha olduğu dünyaca kabul edilen Mustafa Kemal Paşa, burada siyasi dehasını konuşturmuş ve milleti için, hem iç, hem de dış dünya kamuoyunda, bu zaferlerden sonuna kadar faydalanmasını bilmişti.

Bu zaferlerden önce, birçok mazlum insanımız asırların getirdiği bir yılgınlıkla düşmanlarımızı çok güçlü ve yenilmez görüyor, bu bakış açısı ise milletimizi ümitsizliğe düşürüyordu. İşte bu zaferlerden sonra, milletimizin bu bakış açısı değişmiş ve tersine dönmüştü. Böylece, yeniden bir ümit ve şanlı bir şahlanışla, izzetle ayağa

[13] M. Cemil Bilsel, *Lozan*, c. I., Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1933, s. 375.

[14] *TBMM Zabıt Ceridesi* (2 Nisan 1921), c.9, s.321-330, http://www.tbmm. gov.tr/

kalkmamız sağlanmıştı. Bu zaferler, siyasi açıdan da; Ankara'da bir sene önce kurulan TBMM'nin güç ve otoritesini pekiştirip oradaki meb'uslara ve millete taze bir moral ve güven kazandırdığı için de büyük önem arz ediyordu.

İşte böylesine önemli bu zaferlerin kazanılmasında en büyük pay sahiplerinden birisiydi Deli Halid ve yaralıydı. Komutanları Deli Halid'i çok seven tümende görevli tabipler, Rızapaşa köyünde, onun yarasını derhal tedavi ederek sarmışlar ve daha çabuk iyileşebilmesi içinde mutlaka istirahat etmesi gerektiğini söyleyerek, tebdil-i hava (hava değişimi) vermişlerdi.

Deli Halid'in yaralı olarak tedavi gördüğü bu günlerde, Genelkurmay Başkanlığı'nın emriyle, 30 Mart 1921'de Kocaeli Grup'u, "Mürettep Kolordu" adıyla yeniden düzenlenmişti. Grup Komutanı Deli Halid'in halen yaralı olması sebebiyle, yeniden düzenlenen kolordunun komutanlığına, Deli Halid'in yerine, Albay Kâzım (Özalp) Bey getirilmişti. Halid Bey'in yerine komutanlığa atanan Albay Kâzım Bey, Ankara'dan Düzce'ye gelerek 6 Nisan'da görevine başlamıştı.[15]

Deli Halid, Kop Dağları'nda Ruslarla savaşırken, 6 Temmuz 1916'da ağır yaralanarak tedavi için gönderildiği Avusturya'dan döndükten sonra 1917 yılı Mayıs ayından itibaren atandığı Garbi Dersim Komutanlığı'na başladığı günden beri, aralıksız dört senedir savaşıyordu. Hazır Yunanlılar da geri çekilmiş ve sakin bir döneme girilmişken, çok sevdiği anası ve ailesini görmek ve biraz olsun dinlenmek üzere İstanbul'a gitti.

Eyyüb El-Ensari Hazretlerinin (r.a) ruhaniyetiyle aydınlattığı bu mübarek yerde, Eyüp'te bulunan, doğup büyüdüğü evlerinin kapısını hasretle çalmıştı. Annesi Fatma Hanım'ı görecek, mübarek ellerinden doya doya öpecek, ailesiyle hasret giderecek ve biraz olsun dinlenebilecekti.

Eli yüreğinde cepheden haber bekleyen Mübarek Anası Fatma Hanım açmıştı kapıyı. Çok uzun zamandır göremediği evladım, Halid'ini karşısında gören Fatma Hanım'ın yüzü aydınlanmıştı önce. Sevinmişti, ciğerparesini karşısında görünce ansızın. Sarılıp öpüp

[15] F. S. Turgut Saner, *İstiklâl Savaşında III.Kolordu (Mürettep Kolordu)*, 108 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, İstanbul, 1938, s. 13-14.

koklamak istedi. Ama beynini gönlünü kurcalayan bir şeyler vardı. Bir çırpıda soruverdi:

"Ne oldu oğul! Savaş bitti mi ki, sen eve geldin?

Hasretini çektiği, kokusunu duymayı özlediği anasının bu sorusuna cevap verdi Deli Halid, biraz mahcup:

"Yok ana, Ben yaralıyım! İstirahat verdi tabipler. Dinlenmeye geldim."

Fatma Ana'nın yüzündeki tebessüm kayboldu önce ve asıldı suratı, soldu gül yüzü. Savaş bitmemişse; vatanın harim-i namusunda düşman çizmeleri dolaşıyor, zulümler, işkenceler, katliamlar, tecavüzler devam ediyorsa, mazlum, Müslüman-Türk insanının ahları, inlemeleri arşı titretmeye devam ediyorsa, niye dönmüştü ki oğlu evine, yanma?

Suratına kapandı, ellerine sarılıp doya doya öpmeyi, sarılmayı bekleyen oğlunun, zaten tam açılmamış olan evin kapısı... Gökleri titretecek, ihtizaza getirecek şu sözler döküldü sonra, bu mübarek Türk kadınının dudaklarından:

"Yaralanmakla bir şey olmaz... Git, Şehit ol!"

Anasından bu sözleri işiten Deli Halid, yediği kurşun yarasının acısını unutmuş, cennet mübarek ayaklarının altında saklı olan anasını üzmüş olmanın acısıyla iki büklüm... Üzgün, ama böyle bir ananın evlâdı olmanın şerefi ve vakarı ile birliklerinin başına cepheye geri döndü.

Aman Yarabbi! Bu nasıl bir şeref tablosudur? Böyle bir tablo bugün hangimizin; bırakın evini, vicdanında, gönlünde, hayalinde asılıdır?

Demek ki; böyle tablolar sayesinde yedi düvele karşı durulmuş, demek ki, topa tüfeğe karşı, kazma kürekle, yürekle mücadele edilmiş, demek ki, her türlü maddî yokluklar içerisinde zirvelere doğru manevî şahlanış böyle gerçekleşmişti.

Demek ki; Deli Halidler'in anaları böyle oluyor, böyle analardan Deli Halidler doğup yetişiyordu.

BÖLÜM-18

Yunan Taarruzu, Kütahya-Eskişehir Savaşları ve Deli Halid

"Rabbim isterse, sular büklüm büklüm burulur,
Sırtına Sakaryanın, Türk tarihi vurulur."

Necip Fazıl Kısakürek

İNÖNÜ SAVAŞLARI'nın üzerinden yaklaşık üçbuçuk ay gibi bir zaman geçmiş, bu arada Deli Halid de tamamen iyileşerek yeniden birliklerinin başındaki yerini almıştı.

İnönü'de kazanılan zaferlerin getirdiği manevî motivasyonla milletimiz ordumuzla el ele vermişti. Ordumuz yeniden teşkilâtlanmış, mevcudu yaklaşık 120.000 kişiye ulaşmıştı. Batı Cephesi'nin emir ve kumandası yeniden düzenlenmiş, Refet Bey komutasındaki Güney Cephe Komutanlığı kaldırılmış, Yunan Cephesi'ndeki bütün birlikler İsmet Paşa'nın emrine verilmişti.

Birliklerimiz yeniden düzenlenirken, doğu ve güneydoğuda bulunan üç tanesi hariç bütün Kolordu teşkilâtları kaldırılmış, bunun yerine "Grup Komutanlıkları" oluşturulmuştu. Hepsi de Albay olan ve her biri birkaç tümene kumanda edecek olan bu grup komutanları, en güvenilir ve denenmiş, tecrübeli subaylar arasından dikkatle seçilmişti.[1] Bunlar; Albay İzzettin (Çalışlar) kumandasındaki 1. Grup İnönü Cephesi'nde, Albay Arif (Ayıcı) kumandasındaki 3. Grup bunun solunda Kütahya bölgesinde, Albay Kemalettin Sami kumandasındaki 4. Grup daha solda ve nihayet Albay Deli Halid kumandasındaki 12. Grup en solda Afyon bölgesinde kurulmuş ve savunma mevzilerini işgal etmeye başlamışlardı. 1. ve 3. Grupların

[1] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 643.

arkasında yer alacak şekilde ise, çoğu süvari birliklerinden oluşan Albay Fahrettin (Altay) kumandasındaki kolordu yerini almıştı.[2] Deli Halid'in komutanı olduğu 12. Grup; 8., 11., 57. Piyade Tümenleri, 2. Süvari Tümeni ve 4. Süvari Tugayı'ndan oluşturulmuştu.[3]

Türkiye Büyük Millet Meclisi ise, hem iç, hem de dış siyasi meselelerle boğuşuyor, çalışmalarına ara vermeden devam ediyordu. 22 Temmuz 1921 tarihinde okunan Hükümet Kararı, Meclis'te bir anda heyecanı artırmış milletvekillerini galeyana getirmişti. Hükümetin bu kararı özet olarak şöyleydi:

"Hükümetin, Ankara'dan Kayseri'ye nakline karar verilmiştir."[4]

Hükümetin bu kararını öğrenen vekillere durumu izah etmek üzere, 22 Temmuz 1921 günü, Hükümet ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Meclis'ten hükümet adına gizli bir celse talep etti. Derhal gizli celseye geçildi. Kürsüye çıkan Fevzi Paşa'nın rengi uçmuş, traş olmamış, kimbilir kaç gündür uykusuzluktan gözlerinin etrafı halka halka, elbisesi toz toprak, perişan kıyafetle söze başladı. Mebusların hiçbirinde ses yok, dikkatle onun ağzından çıkacak kelimeleri sabırsızlıkla bekliyorlar. Fevzi Paşa, dedi ki:

> *"Arkadaşlar tarihi günler yaşıyoruz. Yunanlılar'ın çok üstün kuvvetlerle yaptıkları taarruza karşı asker ve subaylarımız insanüstü bir gayretle kahramanca çarpıştılar. Harp çok kanlı oldu. Ağır zayiata uğradık. Hükümetimiz adına Ankara'yı bir hafta zarfında tahliye etmeye, hükümet merkezini Kayseri'ye nakletmeye karar verdik. Şimdiden hazırlığa başlamanızı rica ederim."*[5]

Fevzi Paşa'nın bu konuşması, zaten sinirleri gerilmiş olan milletvekilleri üzerinde bir bomba etkisi yaratmış, bir çok milletvekili kürsüye çıkarak gizli, açık ne varsa içindekileri ortaya dökmüştü. Hatta o güne kadar kürsüye hiç çıkmamış olan Dersim Mebusu Diyap Ağa bile kürsüye çıkmış;

---

[2] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 235.

[3] *Türk İstiklâl Harbi*, 2.cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, s. 72.

[4] *TBMM Gizli Celse Zabıtları* (22 Temmuz 1921), c.2, s. 221-224, http://www.tbmm.gov.tr

[5] Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1961, s. 235-236.

Diyap Ağa

Mareşal Fevzi Çakmak

"Efendiler, biz buraya kaçmaya mı geldik, yoksa kavga ederek ölmeye mi geldik? Eğer, Meclisi taşımak istiyorsanız buyurun gidin. Ama ben gidemem. Tek başıma bile olsam, bayrağım, dinim ve vatanım için son kurşunuma kadar savaşırım. Son kurşunu da kafama sıkarım. Bu böyle biline..."[6]

diyerek kürsüden inmiş ve Diyap Ağa'nın bu kahramanca sözleri dakikalarca alkışlanmıştı.

Yapılan bu konuşmalar ve oluşan hava neticesinde; elbette istisnaları vardı, ama, Meclis içinde genel olarak iki düşünce ön plana çıkmıştı. Ne pahasına olursa olsun, son neferine kadar savaşmadan Ankara'yı terketmemek, binbir fedakârlık ve emekle hazırlanarak belirli bir seviyeye getirilen millî ordunun, bu hale gelmesinden sorumlu olan komutanları cezalandırmak için Divan-ı Harbe vermek! O günler, öyle olağanüstü şartların hüküm sürdüğü günlerdi ki; İstiklâl Mahkemeleri veya Divan-ı Harp vasıtasıyla belki de emsal teşkil etmesi için çok ağır cezalar verilebiliyor ve hemen uygulanıyordu. Divan-ı Harbe verilmek demek, genellikle ya asılmak, ya da kurşuna dizilmek demekti ve yine Meclis'te hemen herkes biliyordu ki; en başta sorumlu olduğu düşünülen komutan, Yunanlılar karşısındaki bütün kuvvetlerimiz emrine verilmiş olan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ydı.

---

[6] Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 656.

Fevzi Paşa, bütün hatiplerin ateşli nutuk ve konuşmalarını dinledikten sonra kürsüye geldi. Bu şiddetli taleplere nasıl bir cevap vereceği merakla bekliniyordu. Dedi ki: *"Memleket müdafaasında tamamen sizinle aynı kanaatteyim. Stratejik kumanda hatasına gelince; Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi olmakla bizzat ben sorumluyum. Vereceğiniz cezayı, şahsen, şimdiden kabul ettiğimi arz ederim."* Halbuki Meclis'e akseden mâlumatta, Fevzi Paşa'nın hiçbir kusuru yoktu. Meclis'teki bir çok milletvekili asker kökenli olduğundan gerçekleri görebiliyorlardı. Fevzi Paşa'nın böyle mert ve samimi konuşması, Meclis'te büyük bir yumuşama havası yarattı. Bu hususta hiç kimse söz alıp kürsüye çıkmadı.[7] Meclis'in bu gizli oturumunda, şu dört karar alınmıştı:

1) Meclis'ten, durumu yerinde görmek ve askerlerimize moral vermek üzere Cephe'ye bir heyet gönderilmesi,

2) Ankara'nın ne pahasına olursa olsun savunulması için askeri hazırlıklara başlanması,

3) Gerekli evrak ve ağırlığını Kayseri'ye nakletmekte hükümete yetki verilmesi,

4) Meclis çalışmalarına ara vermeden devam edilmesi.[8]

Meclis'in Kayseri'ye taşınması, komutanların Divan-ı Harbe verilmesi tartışılıyor, heyetler cepheye gidiyor, ne pahasına olursa olsun Ankara'nın savunulacağı konuşuluyordu. Peki ama ne olmuştu ki, daha iki hafta öncesine kadar İnönü Savaşları'nda alınan başarılı neticelerin getirdiği ve bütün yurtta esen meltem havasına inat, şimdi böylesine sert fırtınalar kopuyordu Meclis'te?

Yunan Ordusunun amacı, Türk Ordusu'nu yenerek T.B.M.M'ni dize getirmek ve Sevr Antlaşması'nı zorla kabul ettirmekti. Bu amaç peşinde koşan Yunan Ordusu, iki defa denediği İnönü muharebeleri ile amacına ulaşamamış, üstelik yenilerek, maddî ve manevî sarsıntı içinde, geldiği yerlere geri dönmüştü. Bu tecrübelerden sonra Yunan Ordusu, ya destekçisi İngiltere'nin kendisine bağışladığı sınırlar içine çekilecekti, ya da Türk Ordusu'nu dağıtmak ve yok etmek suretiyle Anadolu'da daha geniş bir arazi parçasını işgal edecekti.[9]

---

[7] Damar Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 236.

[8] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c.2, s.221-224, http://www.tbmm.gov.tr/

[9] Fahri Aykut, *İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri*, Gnkur. ATASE Yayınları, Ankara, 2006, s.1.

Bu maksatla, Haziran Ayı başlarında Kral'ın başkanlığında Atina'da toplanan Yunan Savaş Konseyi, Afyon, Kütahya ve Eskişehir'in işgali ve Anadolu'daki Türk Ordusu'nun yok edilmesi kararını aldı.[10]

Atina'daki bu toplantıdan sonra, son kozlarını oynayacaklarını bilen Kral Konstantin, Yunan Orduları Başkomutanı sıfatıyla ordularını bizzat yönetmek ve artık bu işi kesin olarak bitirmek üzere Anadolu'ya gidiyordu. 11 Haziran 1921 günü, iki destroyerin eşlik ettiği Lemnos zırhlısı ile, yanında Veliaht Prens Georges, Prens Andreas, Başbakan Gunaris, Savunma Bakanı Theotakis ve Genelkurmay Başkanı olmak üzere büyük bir heyetle, Yunan ordusuna moral vermek maksadıyla, İzmir'e doğru yola çıktı. Ertesi gün, 12 Haziran 1921 öğleden sonra yerli Rumların çoşkun sevinç gösterileri ve "Zito Konstantin" naraları arasında, yüzyıllar önce Aslan Yürekli Richard'ın Haçlı seferlerine giderken karaya çıktığı, Karşıyaka'daki aynı noktadan kıyıya ayak bastı. Onbinlerce İzmirli Rum ellerinde mavi beyaz Yunan bayraklarıyla sokaklara dökülmüş, bütün kilise çanları durmamacasına çalıyor, etraf vapur düdükleriyle çınlıyordu. İzmir Metropoliti Hrisostomos* ağlayarak ve yere diz çökerek Yunan bayrağını öpüyor ve tuz serperek gelenleri takdis ediyordu.[11] Ünvanı Büyük Metropolit olan Hrisostomos, İstanbul'un fethinde, Bizans İmparatoru Konstantin Dragazes'in elinde olan ve Fener Patrikhanesi'nde saklanan kılıcı getirtmiş ve *"Bir Konstantin'in kaybettiğini, bir diğer Konstantin sahibine iade edecek"* demişti.[12]

Kral Konstantin İzmir'e hareketinden önce yayımladığı bildiride:

---

[10] *Yurt Ansiklopedisi*, c.8, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1975, s.5309.

* İzmir Büyük Metropoliti Kalafatis Hrisostomos 1910-1914 ve 1919-1922 arasında İzmir Rum-Ortodoks Kilisesi Metropoliti idi. Yunan ordusunun İzmir'i işgali esnasında yaptıkları ve söyledikleri, Türk halkında büyük tepki uyandırdı. Takdisten sonra askerlere verdiği vaazda "ne kadar Türk kanı döküp içerseniz o kadar sevaba girmiş olacaksınız" gibi sözler sarfettiği iddia edilir. Metropolit, 9 Eylül 1922'de Türk Ordusu'nun İzmir'i işgalden kurtarmasından sonra, 10 Eylül'de Yörük Ali Efe ve halk tarafından linç edilerek öldürülmüştür. (Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 172).

[11] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 9.

[12] İbrahim Artuç, *Büyük Dönemeç Sakarya Meydan Muharebesi*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 11-12.

"Ordunun başına geçmek için hareket ediyorum. Ordumuzun kazanacağı mukaddes zaferle, bu illerdeki hakimiyetimiz, eski zamanlardaki cedlerimiz gibi en yüksek hürriyet, eşitlik ve adalet ideallerinin gerçekleşmesini sağlayacaktır."[13] demişti. İzmir'e çıktıktan sonra ise Yunan Ordusu'na yayımladığı mesajda şunları söylüyordu: *"Askerler, Vatanın sesi beni yeniden sizin kumandanızı almaya çağırdı. Kralınızdan size yürekten selâm. Bu kutsal toprak üzerinde, dünyanın hayran olageldiği eşsiz uygarlığı işte tam bu noktada yaratmış olan Helen ülküsü için çarpışıyorsunuz. Askerler! Hepiniz bu görevde beraber, tek ve bölünmez Yunanistan aşkı ile dolu, büyük ve ölmez göreve kendinizi adamış olunuz. İleri! Kralınız sizinle beraberdir. Haklı savaşımızı Tanrı takdis etsin."*[14]

Yaklaşık üç aylık bir hazırlıktan sonra, Kralları Konstantin'in de bizzat İzmir'e gelmesiyle moral bulan Yunanlılar, daha önce İnönü Cephesi'n de iki defa deneyerek aldıkları dersle, cephe taarruzu yapmaktan vazgeçerek yeni bir taarruz planı yapmışlardı. Bunun için ellerinde bulunan bütün kuvvetleri savaşa sokacaklardı. Yunan Genelkurmayı'nın yeni stratejik planı; kuvvetlerinin büyük bölümünü Kütahya-Eskişehir bölgesinde bulunduran Türk Ordusu'nu zayıf Bursa Grubu ile oyalayarak, kuvvetli Uşak Grubu ile Ankara'ya doğru çekilmesine fırsat vermeden, güneyden kuşatıp imha etmekti.[15] Yaptıkları bu plan başarıya ulaşabilirse, Yunan ordusu, bir kuşatmayla Eskişehir gerisine düşecek, böylece Ankara yolu açılacak ve Türk Ordusu'nun toptan yok edilmesi veya teslim olmasıyla sonuçlanabilecekti.[16]

Artık Yunan Taarruzu için her şey hazırdı ve Başkomutan Papulas birliklerine şu emri yayımlamıştı:

> *"Kolordu Komutanlarına: Ordumuzun Uşak Grubu'nun Afyon Cephesi'ne taarruz etmesini ve buradaki Türk kuvvetlerinin Konya, Kütahya ve Seyitgazi istikametlerinde çekilmelerini önleyerek imhasına çalışmak emelindeyim. Gediz civarında bulunan Türk kuvvetlerini oyalayarak, buradan büyük taarruz ya-*

---

[13] Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 641-642.

[14] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 109.

[15] İbrahim Artuç, *a.g.e.*, s. 30-32.

[16] Muzaffer Erendil, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, Gn.kur. ATESE Yayınları, Ankara, 1980, s. 15.

pılacağı hissini verdireceğim. Bu surette Kütahya mevzilerinde Türklerin fazla kuvvet bulundurmasına çalışacağım. Bursa Grubu, Türkler'in Eskişehir'e doğru geri çekilme hattını kesecektir. Böylece Türk Ordusu cepheden tespit edilerek kuzeyden ve güneyden çevirmek suretiyle yok edilecektir."[17]

Yunan Ordusunda bu hazırlıklar yapılırken, ordumuz ise Eskişehir'den, Afyon'a kadar olan çok geniş bir bölgede bulunuyordu. Yunan Ordusu'nun Bursa ve Uşak grupları karşısında örtme görevi yapacak süvari birlikleri bırakılmış, 1. Grup İnönü'ye, 3. ve 4. Gruplar Kütahya'ya, 12. Grup da Afyon'a yerleştirilmişti. Doğu ve Merkez ordularından getirilen iki piyade ve bir süvari tümeni ise Porsuk Vadisi'ne ihtiyat olarak konuşlandırılmıştı. Ayrıca, Yunan hatlarının gerilerine akınlar yapmak, demiryolları ve telgraf hatlarını tahrip etmek ve lojistik destek yollarına baskınlar yapmak amacıyla, akıncı müfrezeleri kurulmuştu. Türk Ordusu'nun iki tümeninin asker ve silah bakımından mevcudu, Yunan Ordusu'nun bir tümenine eşitti. En büyük zorluk ise, erzak ve cephane ikmâlinin yapılmasıydı. Henüz yeterli derecede ikmâl aracı ve hayvan olmadığından, her tümen bulunduğu bölgedeki köylerden sağladıkları kağnılar ile ikmâl kolları oluşturmuş, Ordumuzun cephane ve yiyecek ihtiyacı Türk kadın ve çocukları tarafından, büyük fedakârlıklarla kağnılarla cepheye taşınıyordu.[18]

II. İnönü Savaşı'ndan, Kütahya-Eskişehir Savaşı'na kadar geçen üç aylık zamanda, her gün yeni bir düşman taarruzu beklemek suretiyle de olsa, askerlerin eğitimlerine devam edildi. Bu üç aylık süre içinde, gündüzleri Yunan kuvvetlerine doğru yürüyüşler düzenleyerek, geceleri konaklama yerlerine geri dönmek, cepheye yakın yerlerde ordugâh ateşleri yakmak, cephe yakınındaki köylerde taarruz hazırlıkları yaparak, bunları Yunanlılar'a duyurmak ve halktan ulaşım araçları toplayarak, çok yakın bir zamanda taarruz edileceği intibaı vermek isteniyordu. Aynı taktikleri Yunanlılar da, zaman zaman uyguluyordu. Böylelikle, her iki taraf, kendi asıl harekâtını ve hazırlığını gizlemek amacıyla yalan haberler yaymada yarışıyorlardı. Ancak, şu gerçekti ki, Yunan Ordusu taarruza daha çok hazırdı.[19]

---

[17] Sabahattin Selek, *Millî Mücadele*, c.2, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 1090.

[18] Fahri Aykut, *a.g.e.*, s. 2-6.

[19] Fahri Aykut, *a.g.e.*, s. 6-7.

Yunan Ordusu'nun gücü, son duruma göre, 10 piyade tümeni, bir bağımsız tümen, bir bağımsız süvari tugayı, 7 bağımsız piyade alayı ve lojistik kuvvetlerden oluşuyordu. Bu kuvvet 136.142 insan, 66.300 tüfek, 825 makineli tüfek, 460 top ve 3.100 süvari idi. Ayrıca deniz kuvvetleri ve hava kuvvetleri de oldukça iyi durumda idi.

Türk Ordusu'nun insan mevcudu, 120.000 kadardı. 60.103 tüfek, 423 makineli tüfek, 162 top, 4 uçağımız bulunuyordu.

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 6 Temmuz 1921 tarihinde, Grup Komutanlıklarına, Eskişehir'den şu emri yayımlamıştı:

"Bugün, Yunan bütün cephelerde bir kez daha harekete başladı. Allah'ın yardımıyla düşmanı mutlaka bozmaya ve yorgun düşmanın son askerini yok edinceye kadar takip etmeye mecburuz. Bu uğurda şehitliğin yüksek ve temiz mertbesine ulaşmayı, erinden ordu komutanına kadar, hepimizin gönülden istediğini bütün dünyaya göstereceğiz. Arkadaşlar! Önümüzdeki muharebeler, bağımsızlık savaşımızın, kesin sonuca ulaşabileceği muharebeler olabilir. Bunu düşünerek görevimizi büyük azim ve kararlılıkla yerine getirecek ve getirteceğiz."[20]

8 Temmuz 1921 günü, Bursa Ovası'nda bulunan Yunan tümenleri yürüyüşe geçtiler. Üç ayrı yoldan, üç kol halinde ilerleyen birlikler Domaniç, İnönü ve Bilecik istikametlerine doğru yaya ve atlı olarak ilerliyorlar, yük ve cephaneleri ise kamyonlar ve develerle taşınıyordu. 8-9 Temmuz günleri, gerek Bursa Bölgesi'nde, gerekse Dumlupınar ve Güneyi'nde, Yunan birliklerinde hissedilen hareketlilik, taarruzun artık başlamak üzere olduğunun işaretleriydi.[21] Yunan öncü ve yancı birlikleri, yollardan, derelerden, vadilerden, tarlalardan geçerek, otları, ekinleri, kır çiçeklerini eze eze, karınca yuvalarını çiğneye çiğneye, postal, nal, boru, tekerlek ve motor seslerinden oluşan ürkütücü bir uğultu ve homurtu içinde ilerlediler. Kuşlar çığlık çığlığa havalanıyordu. Atlı ve yaya öncüleri, kalabalık ve uzun alaylar, otomobiller, telsiz kamyonları, bataryalar, istihkâmcılar, muhabereciler, sıhhiyeciler, bandocular, seyyar hastane ve mutfaklar, su tankları, kasap müfrezeleri, ağır ve hafif cephane, erzak kamyonları, ambulanslar, at arabaları, deve kolları, kesimlik sürüler izliyordu.

Yunan öncüleri ile asıl mevzilerimizin ilerisindeki Türk süvari

[20] Fahri Aykut, *a.g.e.*, s. 37.

[21] Fahri Aykut, *a.g.e.*, s. 30-31.

birlikleri arasında yer yer çatışmalar başlamıştı. Karanlık basana kadar sayı ve ateş gücü bakımından üstün Yunan birlikleri, ağır da olsa ilerlemeyi sürdürecek, zayıf ileri birliklerimiz de düşmanı yıpratıp yavaşlatmaya çalışarak, adım adım asıl savunma mevzilerine geri çekileceklerdi.[22]

Yunan birlikleri, 10 Temmuz 1921 Pazar günü, sabah saat dörtte, üç ayrı koldan taarruza geçtiler. Yunanlılar, İnönü ve Kütahya tahkim edilmiş mevzilerine çatmak yerine, zayıf kuvvetlerle tutulmuş olan güney kanattan kuşatmak üzere harekâta başladılar.[23] Uşak, Dumlupınar çevresinde toplanmış olan General Kondilis komutasındaki 1.Kolordu ile General Vlahapulos komutasındaki 2.Kolordu, doğuya doğru hızla yürüyecekler ve Türk kuvvetlerinin sol kanadına taarruz edeceklerdi. Kral'ın kardeşi Prens General Andreas komutasındaki 12. Tümen ve Süvari Tugayı, Afyon düştükten sonra Türk kuvvetlerinin güney kanadının arkasına dolanıp kuşatmak için kuzeye ve kuzeydoğuya yönelecekti.[24]

10 Temmuz sabahı, eş zamanlı olarak başlayan Yunan ilerleyişine, Afyon'a doğru harekete geçen ve Yunan Kralı'nın kardeşi Prens Andreas'ın komuta ettiği kuvvetleri ve Süvari Kolordusu da katıldı. Bu birliklerin karşısında Albay Halid Bey komutasındaki 12. Grup birlikleri bulunuyordu. Yunan kuvvetleri ve Deli Halid'in kuvvetleri arasında, asker sayısı ve silah bakımından uçurum vardı. Zaten başlangıçta, bir Yunan tümeni yaklaşık iki Türk tümeni kuvvetindeydi ve şimdi, Yunanlıların siklet merkezini oluşturdukları bölgede, yani, 12. Grubun karşısında tam altı Yunan tümeni taarruz ediyordu. Yunan kuvvetlerinin üç günlük ilerlemesi ve 12. Grup'un öğleye kadar dayandıktan sonra geri çekilmek zorunda kalması sonucunda, 13 Temmuz 1921 günü, Afyon, ikinci kez Yunan işgali altına girmişti. Şimdi, Yunan kuvvetlerinin amacı, Yunan 12. Tümeni'ni Afyon'dan Seyitgazi'ye ilerletmek ve Türk Ordusu'nu Ankara'ya doğru çekilmesine fırsat vermeden Kütahya'nın güneyinden kuşatarak imha etmekti.[25]

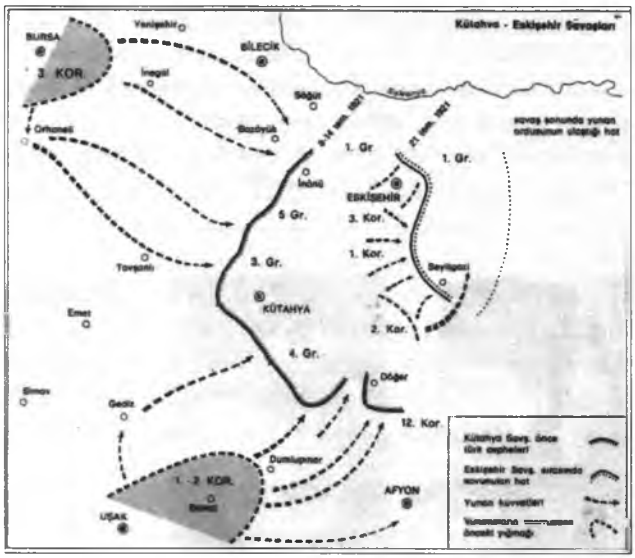
---

[22] Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, 14. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 168-169.

[23] Fahri Aykut, *a.g.e.*, s. 32-36.

[24] Turgut Özakman, *a.g.e.*, s. 168.

[25] İbrahim Artuç, *a.g.e.*, s. 32.

Yunan ordusunun bu ilerleyişinde amacı, gerçekten de sadece toprak ele geçirmek değil, Türk ordusunu tamamen yok etmekti. General Trikupis, bu amaçlarını daha 22 Nisan'da "Embros" gazetesine verdiği bir demecinde bütün açıklığıyla ortaya koymuştu. Trikupis şöyle demekteydi: *"Herkes anlamalıdır ki, Yunanistan bütün kuvvetleriyle bu savaşa girmelidir. Bu savaş Yunanistan'ın Kemal'e (M. Kemal Paşa) açtığı savaş değil, Yunan Irkı'nın Türk Milleti'ne karşı açtığı bir savaştır. Bu savaş çetin olacak ve iki taraftan birinin ortadan kalkmasıyla son bulacaktır."*[26]

Gelişen durum, 4. ve 12. Gruplar kesiminde yani Kütahya'nın güneyinde kritikleşmişti. Yunan toplu taarruzunun dört günde önemli bir alanı işgal etmesinde, Eskişehir'de bulunan Garp Cephesi Karargâhının taarruzun yönü konusunda yeterli bilgiye sahip olamamasının büyük payı vardı. Karargâhta görevli subaylar taarruzun ağırlık noktasının, daha önceki İnönü savaşlarında olduğu gibi, Bursa-Eskişehir hattı olduğu kanısındaydı ve önlemler de buna göre alınıyordu. Bu nedenle Bursa'dan gelen Yunan birlikleri fazla bir

[26] Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, İkinci Kitap/İşgalden Kurtuluşa, s. 478.

ilerleme gösterememekle birlikte, Uşak'tan gelen birlikler oldukça hızlı yol almışlardı.[27]

Gün boyunca Yunan taarruzları, karşı taarruzlarla önlendi. Gece ise muharebe boğuşma şeklinde bütün şiddeti ile devam etti. Deli Halid'in emrindeki 12. Grup Birlikleri, Batı Cephesi Komutanlığı'nın, "Kesin sonuçlu muharebelerden sakınıp zaman kazanarak, Seyitgazi yolunun güvenliğini sağlanmasına" dair verdiği emri gereği, gece yarısına kadar düşmanı oyalamayı müteakip Gökbeni-Virancık hattına çekildi.[28] Deli Halid'in 12. Grubu, Türk Cephesi'ni sol kanadından kuşatmaya çalışan Yunan birliklerine karşı biraz dağınıkça ama kanını esirgemeden direniyordu. Ancak, 4. Grup ile 12. Grup arasında oluşan tehlikeli boşluğa, Prens Andreas'ın birlikleri sokulmaktaydı.[29] Bu durum, cephemizin yarılmaya başladığı anlamına geliyordu.

16 Temmuz 1921 günü, Türk cephesinin yarılması derinleşmişti. Bu durumda sadece Deli Halid ve Kemalettin Sami emrindeki birliklerimiz değil, şimdi, bütün ordumuz tehlikedeydi. Gelişen bu durum üzerine, Batı Cephesi Komutanlığı, saat 21.30'da, bütün birliklerimize Yunanlılarla teması keserek, Seyitgazi hattına kadar geri çekilmesi emrini verdi. Bu durumda Kütahya da Yunanlılar'a bırakılıyordu.

Yunan kuvvetleri böylece Kütahya'yı işgal etmiş Eskişehir'e yönelmişlerdi. Kütahya'nın işgali Avrupa kamuoyunda da büyük yankı uyandırdı. Atina'da halk sokaklara döküldü. Haberler buradan hızla Avrupa başkentlerine duyuruldu. İngiltere'nin Atina Büyükelçisi Lord Granville, Londra'ya çektiği raporla Kütahya'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesini ve Yunanistan'daki yansımalarını şöyle bildiriyordu:[30]

> *"Sayın Lord Curzon, İngiltere Dışişleri Bakanı,*
>
> *Kütahya'nın alınışı haberi, Atina'ya 18 Temmuz akşamı geç saatlerde ulaştı ve Yunanistan Millet Meclisi'nde Başbakan Gunaris tarafından açıklandı. Kiliselerin çanları sürekli çaldı ve halk yığınları alkışlarla, silahlarıyla havaya ateş*

---

[27] Yurt Ansiklopedisi, c.8, s. 5309-5310.

[28] Fahri Aykut, *a.g.e.*, s. 90.

[29] Turgut Özakman, *a.g.e.*, s. 181.

[30] Bilal N.Şimşir, *a.g.e.*, s. 120.

ederek, gece boyu sokaklarda dolaştı. Dün sabah yüz bir pare top atıldı ve Katedral'de resmî şükran ayini yapıldı. Bütün gazeteler, Yunanistan'ın gördüğü bu en büyük zafer için heyecanlı övgüler yayımlıyorlar ve bazıları bunun dünyanın en önemli savaşı olarak bilineceğini yazıyorlar. Gazeteler, dün bunu savaşın son zaferi olarak ilan ettiler ve sayıları elli bine ulaşan tutsak alındığı yolunda hikâyeler anlatıldı. Saygılarımla. Atina, 20 Temmuz 1921."

Garp Cephesi birliklerimiz, aldıkları çekilme emri gereği, 16 Temmuz 1921 gece boyu demiryolu boyunca, çekilmeyi sürdürdüler. 17 Temmuz 1921 günü ve gecesi de geri çekilme devam etti. Bu geri çekilmede, 17 Temmuz günü ve gecesi yaşanan bozgun halini 5. Kafkas Tümeni Komutanı Yarbay Cemil Cahit (Toydemir) raporunda, şöyle anlatır:

"17 Temmuz 1921 günü komutanı olduğum 5. Kafkas Tümeni'nin başında Başören Köyü yoluna saptığım zaman, yolun geçtiği dar boğazın yüzlerce kağnı ve öküz arabalarıyla tıkanmış olduğunu gördüm. Yürüyüş tümüyle durmuştu. Kimsenin kimseden haberi yoktu. Kimse nereye gittiğini bilmiyordu. Erler başıboş, subaylar birliklerini yitirmiş, kağnılar ve öküz arabaları sahipsizdi. Çok kötü bir görüntüydü bu durum. Görünüş, tümüyle uğursuz Balkan Savaşı'nı andırıyordu"[31]

Bu sırada Ankara'da bulunmasına rağmen, cephedeki gelişmeleri an be an takip etmekte olan M. Kemal Paşa, durumu yerinde görmek için 18 Temmuz 1921'de Karacahisar'da bulunan Garp Cephesi Karargâhı'na gelmiş, İsmet Paşa ile bir görüşme yapmıştı. M. Kemal Paşa, üstün sezgileri ve savaş tecrübesiyle, cephedeki durumu görür görmez kararını vermişti. Savaş kaybediliyordu. Bu şartlarda Yunan kuvvetleri ile yeniden savaşa girmek bütün ordumuzun imha veya esir olmasına yol açabilirdi. Orduyu yeniden toparlamak için zaman kazanmak gerekiyordu. İsmet Paşa'ya, orduyu, Sakarya Irmağı'nın doğusuna kadar geri çekmesini tavsiye ederek Ankara'ya geri döndü.

M. Kemal Paşa bu durumu Nutuk'ta şöyle anlatacaktı:

"18 Temmuz 1921 günü, İsmet Paşa'nın Eskişehir güneybatısında, Karacahisar'da bulunan karargâhına giderek, durumu yakından inceledikten sonra,

[31] İbrahim Artuç, *a.g.e.*, s. 34-35.

İsmet Paşa'ya genel olarak şu yönergeyi vermiştim: "Orduyu, Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, düşman ordusuyla aramızda büyük aralık bırakarak çekilmek gerekir ki, orduyu toparlayıp güçlendirebilelim. Bunun için Sakarya doğusuna değin çekilebilirsiniz. Düşman hiç durmadan ilerlerse, hareket üssünden uzaklaşacak ve yeniden destek örgütleri kurmak zorunda kalacak; her durumda ummadığı birçok zorluklarla karşılaşacaktır. Buna karşılık, bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha elverişli şartlar içinde olacaktır. Bu çekilişimizin en büyük sakıncası, Eskişehir gibi önemli yerlerimizi ve birçok topraklarımızı düşmana bırakmaktan dolayı kamuoyunda doğabilecek iç sarsıntısıdır. Ama az zamanda, elde edebileceğimiz başarılı sonuçlarla bu sakıncalar kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Askerliğin gereğini duraksamasan uygulayalım. Başka türden sakıncalara karşı koyarız."[32]

Türk Ordusu, 18 Temmuz 1921 günü de Eskişehir'e doğru geri çekilmesine devam etti. 19 Temmuz 1921 günü Eskişehir boşaltıldı. Bu çekiliş birlikler üzerinde moral çöküntüsü yarattı. Akşam üzeri saat 20.00'de Yunan birlikleri Eskişehir'e girdiler.[33] 20 Temmuz 1921 günü, Türk Ordusu, Eskişehir Doğusu-Seyitgazi hattını tutarak savunmaya geçti. Bütün cephede çatışmalar oldu. Fakat durum değişmedi.

Ordumuzun geri çekilmesi devam ederken, M. Kemal Paşa, geri çekilmemizin vereceği zararın en aza indirilebilmesi için, 21 Temmuz'da, çok güvendiği Deli Halid'e bir şifre göndererek aynen şöyle demişti:

"4. ve 3. Grup cephelerinde cereyan eden ahvali henüz bilmiyorum. Bu gruplar karşısında düşman bugün mağlup edilmemiş ise Kırkız Dağı'na kadar ilerlemiş olan düşman fırkasının bütün orduyu mühim bir tehlikeye düşürmesi muhtemeldir. Binaenaleyh ordu cephesinde henüz netice lehimize tahakkuk etmemişse bütün ordunun çekilmesi icap edebilir. Eğer cephede vaziyet lehimize inkişaf etmemişse bundan dahi netice alabilmek için behemehal Kırkız Dağı'ndan gelen düşmanı bertaraf etmek elzemdir. Her iki ihtimale nazaran bütün kuvvetinizle Kırkız Dağı'na gelmiş olan düşmana şiddetle taarruz ederek atmak lâzımdır. Zatıaliniz Kırkız Dağı'ndaki düşmanı birinci derecede mühim hedef ittihaz buyurmalısınız. Bir taraftan da seri bir surette 4. Grup Kumandanı ile İsmet Paşa'yı

[32] M. Kemal, *Nutuk*, s. 446-447.

[33] Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Eskişehir*, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002, s. 88.

vaziyet ve hareketinizden haberdar ediniz. Bana da icraatınız hakkında malûmat vermenizi rica ederim. Fevzi Paşa Hazretleri de aynı mütalâadadırlar."[34]

Deli Halid, M. Kemal Paşa'nın bu emri gereği, 21 Temmuz 1921 günü, ilerlemelerine devam eden Yunanlılara doğru karşı taarruza geçti. Özellikle Eskişehir'i geri almak hedefini güden bu taarruz, Eskişehir yönünde başarılı olmuş ise de, kendini toparlayan Yunan kuvvetlerinin karşı taarruzunu durduramamış ve tekrar geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ancak, Deli Halid'in hem Kırkız Dağı'ndaki Yunan tümenine taarruz etmesi ve hem de, 4. Grup'un sol tarafını emniyete alması sayesinde, Türk kuvvetleri daha fazla zayiat vermeden, geri çekilmelerine devam ederek, 22 Temmuz 1921 günü, Alpu-Mahmudiye-Çifteler hattına çekildi. Böylece, toplar, silahlar, cephane ve araç-gereçler çok az bir kayıpla kurtarılmıştı.

İsmet Paşa, 22 Temmuz 1921 günü, M. Kemal Paşa'nın, "Ordunun Sakarya Irmağı'nın doğusuna kadar geri çekilmesi" önerisini, birliklerine bildirdi. Türk Ordusu Polatlı önlerine kadar geri çekildi. Böylece, tarihimize "Kütahya-Eskişehir Savaşları" olarak geçen ve Yunanlıların Anadolu içlerine doğru yaptıkları bu üçüncü taarruzla başlayan 15 günlük kanlı savaş sona ermişti. Yunanlılar bu harekâta başlarken hedefledikleri Türk Ordusu'nu Kütahya'da çember içine alarak imha etme hedeflerine ulaşamamışlardı ancak, ordumuza oldukça fazla zayiat verdirmişler ve İnönü Savaşları'yla kaybettikleri moral ve motivasyonlarını yeniden kazanmışlardı. Ordumuzda ise moraller bozulmuş, ağır zayiatların yanı sıra firarlar da çok artmış ve ordumuzun başlangıçta 120.000 olan asker mevcudu 30.000 kişiye kadar düşmüştü.

Evet, Yunanlılar bu taarruza büyük bir gayretle hazırlanarak, çok güçlü bir şekilde girmişlerdi, ama, biz niye büyük zayiatlar vererek, anavatanımızın çok büyük ve önemli bir kısım toprağını böylesine bir geri çekilişle terk etmek zorunda kalmıştık?

Bu kritik sorunun cevabını, bu harpte, Süvari Alay Komutanı olarak bulunmuş Emekli Kurmay Albay H. Rahmi Apak'tan dinleyelim:

---

[34] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 32.

"Cephenin genişliği, ileri geri zikzaklarla yüzelli kilometreden fazla. Bu kadar geniş bir cephede muharebenin tek bir makamdan sevk ve idaresi çok mütekâsif (yoğun) bir muhabere (haberleşme) şebekesinin kurulmasına bağlıdır. Halbuki o zaman ordunun yoksul bulunduğu vasıtalardan birisi de muhabere vasıtalarıydı.

Bir kere düşman taarruzu başlayınca, cephenin uzunluğu dolayısıyla yapılacak kıta kaydırmalarının bir işe yaramayacağına göre daha bidayetten (başlangıçtan), Batı Cephesi'nin yığınağının cenupta (güneyde) yapılması ve ordunun muharebe idare yerinin de sola nakledilmesi icab ederdi. Fakat düşman yürüyüşünün başladığı 11 Temmuz tarihinde, İnönü mevzilerinin müdafaasına memur olan Birinci Grubun emrinde beş tümen bulunuyordu. Halbuki, Bursa'dan çıkarak Eskişehir istikametinden ilerleyen düşman kuvveti ancak iki tümenden ibaretti. Düşman, ordumuzun soluna yedi tümenden fazla bir kuvvet ile çullanmıştır. İki tümen dahi Beyce'den Kütahya üzerine yürüdüğüne göre tam 9 tümenlik bir kuvvetin ve mürettep ve muhtelit birliklerin bir süvari tugayının ordumuzun soluna (Deli Halid'in bulunduğu bölge Y.N) yöneldiği, birinci gruba yani ordumuzun sağına karşı ancak General Trikupis kumandasında Üçüncü ve Onbirinci Yunan tümenlerini bıraktığı görülüyor. Ben bu muharebelerde, kendi alayımın başında bulunduğumdan, kavgaların ağırlık merkezi olan dördüncü grup ile onikinci grupta neler olduğunu görmedim. Yalnız bu grup kumandanlarının harp ceridelerini gözden geçirmek bana kısmet oldu. Düşmanın üstün kuvvetlerinin saldırışına uğrayan bu gruplar her fırsat ve münasebette birbirlerine yardıma çalışmışlar, kuvvetli müdafaalar ve hatta karşı saldırışlar yapmışlar. Bu grupların kumandanları, düşman taarruzlarını durdurmak için tedbirler almaktan geri kalmamışlar ise de irtibat ve muhabere noksanı yüzünden mukabil tedbirler vakit ve zamanında alınamamış.

Sakarya'ya çekilmekle nihayet bulan bu muharebelerde, Batı Cephemizin kuvveti, Yunan Ordusu'ndan pek aşağı değildi. Yunanlılar topçu bakımından üstün idiler. Fakat süvari bakımından biz onlardan çok daha kuvvetli idik. Hatırımda kaldığına göre ordumuzun muharip mevcudu 80.000'den aşağı değildi. (Lojistik ve ikmâl personeli dahil edildiğinde, yaklaşık 120-125.000 civarındaydı. Y.N) Sakarya'ya çekildiğimizde bu mevcut, aldanmıyorsam 30.000'e düşmüştü."[35]

Burada dikkat edilecek olursa, Rahmi Apak, bu çekilme sırasında yaşananları anlatırken, 12. Grup'tan yani Deli Halid'in birliklerinden bahsetmiyor. Geri çekilme esnasında bu grubun birliklerini görememişti. Yunanlıların en büyük kuvvetleriyle saldırdığı, Türk

[35] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 235-241.

Cephesi'nin en sol kanadını korumakla görevli bu grup; acaba, diğer gruplar gibi miydi? O da diğer gruplar gibi, panik halinde, dağınık ve kontrolsüz olarak mı çekilmişti? Rahmi Apak, bu grupla ve Deli Halid'le ilgili kafasındaki soru işaretlerinin cevaplarını, bir ay sonra başlayacak Sakarya Savaşı sırasında, Deli Halid'in emrine girdiğinde, bizzat yaşayarak görecek ve hatıra defterine, hayır, Türk tarihine not olarak düşecekti. Bu notun ne olduğunu, ileride göreceğiz!

Rahmi Apak'ın Kütahya-Eskişehir Savaşları ile ilgili anlattıklarını ve genel olarak harekâtın bütününü incelediğimizde; bu bozguna yakın geri çekilmenin sebepleri olarak ortaya çıkan şu dört hususu görürüz:

1.) Haberleşme teçhizatının eksikliği,

2.) Harekât alanının yani cephenin çok geniş tutulması,

3.) Düşmanın muhtemel temel hareket tarzının yanlış değerlendirilmesi, (İsmet Paşa ve Garp Cephesi Komutanlığı Karargâh'ı, Yunan asıl taarruzunun, yine İnönü üzerinden yapılacağını değerlendirmiş ve buna göre tertip almıştır.)

4.) Emir komuta birliğinin sağlanamaması.

Bu dört hususun birincisi hariç, diğer üç husus da Batı Cephesi Komutanlığı'nın emir-komuta zaafiyetini ve sorumluluğunu gösterir. Balkan Harbi'nde olduğu gibi, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde de; yenilenin Türk değil komutan olduğunu bir kere daha ispatlanmaktadır.

Evet, işte, Ankara'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, 23 Temmuz 1921 tarihinde yaptığı, yukarıda anlatmaya çalıştığımız gizli celsesinde cezalandırmak için sorumlu aranan, Meclis'te ve bütün yurtta fırtınalar kopmasına sebep olan 15 günlük süreçte yaşananlar bunlardı. Millî Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi Paşa'nın, kendisinin hiçbir kusuru olmamasına rağmen, kürsüye çıkarak, mertçe, bütün bu yaşananların sorumluluğunu üstlenmesiyle yatışan Meclis'in; bu celsede alınan, orduya moral vermek üzere cepheye bir heyet gönderilmesi kararı gereği, 14 kişilik bir heyet görevlendirilmişti. Dr. Rıza Nur da bu heyette yer alarak cepheye gidenlerdendi. Cephedeki izlenimlerini ve orada yaşadıklarını şöyle kaleme almıştır:

"14 kişi idik. Cepheyi bir başından başladık, öbür başına gidiyoruz. Ordu vaziyeti şöyle idi: 120 bin kişilik ordu dağılmış. 20-25 bin kişi kalmış. Öyle kaçmışlar ki, 24 saatte 80 kilometre yapan nefer var. Bu neferi gösterdiler. Zabitler bunu söylüyor. Harp tarihinde bu sürat nadirdir diyorlar. Askerin ayağında çarığı var zannediliyor. Ama ayağını kaldırttınmı altı yok. Hatta çoğunun tabanı da paralanmış. Zabitlerin anlattığına göre; kaçarken askerler kaputunu, hatta ceketini atarlarmış. Bu, hafif olmak içinmiş. Ordu Sakarya'nın Şark kısmında muhtelif tepelerde. Bu tepelerden cephenin vaziyetlerini, görüyoruz. Geziyoruz.

Ben muhtelif rütbedeki zabitler, hatta çavuş, onbaşı ve neferler ile de, bir kenara çekip konuşuyorum. Malumat istiyorum. Evvelce tasvir ettiğim gibi harbi anlattılar. Her grupta hepsinin sözü müttefikti. Sanki bütün ordu bir ağız müttefikan diyorlardı ki: "Bizim adedimiz tüfek ve sair kuvvetimiz düşmandan aşağı değildi. Bilhassa iyice yerleşmiştik hendeklerimiz mükemmeldi. Dünyada mağlup olmazdık. Mağlubiyetin sebebi cahilâne sevk ve idare edildiğimizden. Biz, âlimane idare isteriz." Hele bu son cümle ve âlimane tabiri bir parola gibi herkesin ağzında idi. Devam ediyorlardı: "Bize, bizi âlimane idare edecek bir kumandan ve Eskişehir-Afyon hattındaki o eski silah ve kuvveti de verin. Düşmanı burada mutlaka tepeleriz. Boşuna rezil olduk. Muharebeye giremedik..."

Bir yerde kimi yüksek rütbeli zabitle topluca görüştüm. Zabitler ağlamağa başladılar. Bende ağlamağa başladım. Hem ağlıyor hem söylüyorlar. "Bize ne yapıp yapın eski kuvveti ve iyi bir kumandan verin! Milletin yüzüne bakacak halimiz yüzümüz yok. Utanıyoruz. Dediğimizi yapın! Yunan'ı burada mutlaka tepeleriz. Bu lekeyi temizleyeceğiz. Bunun için kanımızı akıtacağız" dediler. Zabitler çok hamiyetli, çok fedakâr, ilk defa gönlüme ümit girdi ve doldu. "Ümit zail olmamıştır. Bilhassa zabitlerin hâmiyeti galeyanda. Mağlubiyetlerinden utanıyorlar. Lekeyi temizlemek istiyorlar. Büyük bir gayretle harp edecekler. Hemen hepsi düşmanı yeneceklerini söylüyorlar. Hastalık da anlaşıldı. Şimdi bunlara âlim bir kumandan ve eskisi kadar ordu, tüfek, top, cephane vermeli."

Rıza Nur cepheyi dolaşırken Deli Halid'in Karargâhına da uğramıştı. Orada geçirdiği geceyi ise şöyle anlatmaktadır:

"Deli Halid'in Karargâhı, gece Halid'in çadırındayız. Vehbi Efendi Halid'e mağlubiyetten dolayı serzenişli lâkırdılar söylüyordu. Halid kızdı: "Hoca öyle laf atıp durma!" dedi. Gözü döndü. Sesinin hâli fena idi. Vehbi Halid'in deli olduğunu bilmiyor. Şaşırdı. Derhal lâkırdıya karıştım. Vehbi'yi susturdum. Halid'de çadırdan çıkıp gitti. Muhtemel felâketi giderdik. Hoca ısrar etse, beriki belki de tabancasını çeker, vurur. Herif deli. Yalnız adı değil, hakiki deli. Vehbi'ye: "Sen ne yapıyorsun? O delidir. Sakın bir daha böyle bir şey söyleme!" dedim anladı...

O gece açıkta ve toprak üstünde yattık. Ömrümde ilk defa açıkta ve toprak üstünde yatıyordum."[36]

Sakarya Irmağı'nın doğu tarafında ordumuz; bu kadar geriye çekilerek kaybedilmiş vatan topraklarının ve kaderine terkedilmiş mazlum insanlarımızın vermiş olduğu utancı temizlemeye ve Yunanlıları burada tepelemeye and içmiş subaylarımızın nezaretinde, savunma için hazırlıklarını yaparken, batı tarafında ise, Yunanlılar son hızla taarruz hazırlıklarına devam ediyorlardı. Necip Fazıl'm dediği gibi; artık, "bütün Türk tarihi Sakarya'nın sırtına" vurulmuştu.

Yakında başlayacak Sakarya Meydan Muharebesi; saf ve masum Anadolu'nun bağrında iki senedir devam eden Türk-Yunan Harbi'nin, dolayısıyla Anadolu'nun ve Türk-Müslümanın kaderini tayin edecek, en uzun meydan muharebelerinden birisi olarak tarihe geçecek bir savaş olacaktı. M. Kemal Paşa, II. İnönü Zaferi'nden sonra, İsmet Paşa'ya çektiği tebrik telgrafında: *"Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin asırlardır süren makûs talihini de yendiniz"* demişti, ama, gerçek anlamda milletin makûs talihini, en küçük rütbeli erinden, en büyük komutanına kadar, bütün ordumuzun fedakârlığı, "Deli Halid'in gözüpekliği, Fevzi Paşa'nın feraseti ve sükûneti sayesinde" bizzat kendisi, Sakarya'da yenecekti.

[36] Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım III, Rıza Nur-Atatürk Kavgası*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 189-192.

BÖLÜM-19

Sakarya Meydan Muharebesi ve Deli Halid

"Deli Halid, kendi başına bu çözülüşü de durdurdu. Bu adamın bulunduğu bir yerde çözülme ve bozgun olmaz. Geriye gelmekten herkes titrer."

Rahmi Apak

MUSTAFA KEMAL PAŞA'nın tavsiyesiyle, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın vermiş olduğu emir gereği, ordumuz 22 Temmuz gecesinden itibaren Sakarya'nın doğusuna çekilmeye başlamıştı. 25 Temmuz'da verilen Cephe emrinde, Deli Halid'in komutanı olduğu 12. Grup'tan "kendilerine verilmiş savunma kesiminin savunulması için arazi, geri yolu ile su ihtiyacının karşılanması için gerekli inceleme ve keşif yapması" istenmişti.[1] Mevsim yaz ve havalar çok sıcaktı. Bölgenin de çorak ve bozkır olması dolayısıyla ihtiyaç duyulan en önemli ikmâl maddesi su idi. Bu önemli görev Deli Halid'e verilmişti.

Deli Halid bu emri yerine getirirken, diğer birliklerimiz çekilmelerine ve Sakarya'nın Doğusu'nda kendilerine tahsis edilen mevzileri işgal ve tahkim etmeye çalışıyorlardı. Birliklerimizin bu çekilmeleri, 17-18 Temmuz'daki çekilişten daha düzenli ve intizamlı gerçekleşiyordu. Mevzilerin hazırlanması ve tahkim edilebilmesi için zaman kazanmaya ihtiyacımız vardı. Bu zamanın kazanılması için de, ilerlemelerine devam eden Yunan kuvvetlerinin yavaşlatılmasına ve oyalanmasına ihtiyaç vardı. Bu sebeple, 1 Ağustos'da 12. Grup Komutanı Deli Halid'e; "Yunanlıların ileriden karşılanması ve

[1] *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C.2, Kısım 3, s. 86.

Sakarya geçitlerinden serbestçe geçmesine engel olması ve Yunan harekâtının geciktirilmesi" emri verildi.[2] Batı Cephesi emrinde, Deli Halid'in 12. Grup'undan daha düzenli bir şekilde çekilen birlik olmadığından, eldeki en hazır birlik olması dolayısıyla bu önemli vazife de onlara verilmişti.

Ordumuzun savunma mevzilerine doğru geri çekilmeyle uğraştığı bu günlerde, Meclis'te de, Kütahya-Eskişehir Savaşlarındaki yenilginin kopardığı fırtınalı hava devam ediyordu. Özellikle, Eskişehir Muharebesi'nden sonra ordumuzun Polatlı'ya kadar geri çekilmesi, halkımızda ve Meclis üzerinde büyük üzüntüye ve sert tartışmalara sebep olmuştu. Bu fırtınalı hava ve sert tartışmalar, 5 Ağustos 1921'de, Sinop milletvekili Dr. Rıza Nur ile dokuz arkadaşının imzasını taşıyan "Başkumandanlık Kanunu" teklifinin[3] kabul edilmesi ile M. Kemal Paşa'nın, Meclis yetkileri de üzerinde olmak üzere, üç aylığına "Başkomutan" olarak görevlendirilmesi ve bütün sorumluluğu üstlenmesiyle son buldu. Bu görevlendirmeye ilaveten, daha önce İsmet Paşa'ya vekâleten bu görevi yürüten Fevzi Paşa, asaleten Genelkurmay Başkanlığı'na, Refet Paşa da Millî savunma Bakanlığı'na getirildi.

Başkumandanlığa getirilen Mustafa Kemal Paşa, 7 Ağustos 1921'de, Ordu ve Millete bir bildiri yayımladı: (özet)

"Orduya ve Millete;

Millet kaderine el koymuş bulunan Büyük Millet Meclisi bu gün beni ordunun başarısını sağlayacak bütün tedbirleri almak üzere tam yetki ile donatarak Meclis Başkanlığı'ndan başka bütün ordular Başkumandanlığı'na memur eyledi. Sizlere bu bildiriyi yazdığım dakikadan itibaren Allah'ın yardımına dayanarak ve övünerek, bu büyük ve şerefli görevi yapmaya başlamış bulunuyorum. Hiçbir sebep ve suretle değiştirilmesine imkân olmayan bu kesin irade mutlaka düşman ordusunu yok eylemek ve istiklâle kavuşmaktır. Memleket ve milletin maddî manevî bütün kuvvetlerini bu sonucun alınmasına yöneltmek için, hiç bir tedbir ve teşebbüste müsamaha edilmeyecek, ne yer ve ne de vatan mefhumu karşısında teferruattan ibaret olan diğer düşüncelerle kayıtlı olmayarak, düşman ordusunun yok edilmesinden ibaret olan bu gayenin elde edilmesi için gereken her şey yapılacaktır. Yardım Allah'tandır."[4]

---

[2] *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C.2, Kısım 3, s. 116.

[3] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, c.12, s. 19.

[4] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 2.cilt, s. 662-663.

M. Kemal Paşa, bu bildirisinden iki gün sonra ise, 9 Ağustos 1921'de yayımladığı "Milliye" emirleriyle, bütün milletten savaş için yerine getirilmesi zorunlu isteklerini bildirdi. Bu zorunlu istekler arasında, ordu için gerekli her şeye, parası daha sonra ödenmek üzere el konulacağı bildiriliyordu. Bu emirler neticesinde, Sakarya yönünde bir insan, silah, cephane ve malzeme akını başlamıştı. Milletimiz, ordumuzu desteklemek için bulabildiği, elinde avucunda ne varsa, at, eşek, deve, manda sırtında, kağnılarla veya at arabalarıyla cepheye taşıyordu.

Yunan tarafında ise, Kütahya-Eskişehir Savaşları'nda elde ettikleri zafer sarhoşluğu geçmeye başlayınca, düşündükleri asıl hedef olan "Türk Ordusu'nun tamamen imha edilmesi" hedefinin gerçekleşmemiş olduğu ve bunun için yeni bir harekât düzenlemek zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Bu maksatla, 28 Temmuz 1921'de, Kral Konstantin'in başkanlığında Kütahya'da yapılan geniş katılımlı bir toplantıda, Ankara üzerine yürüme kararı alınmış, bu karar alınırken Başkomutan Papulas, daha ileri gidilmemesi gerektiğini düşünmesine rağmen önerilerini kabul ettirememişti! Bu toplantıya İngiliz irtibat subayı Johanson da katılmıştı.

En büyük Türk düşmanlarından İngiltere Başbakanı Lloyd George'da Lordlar Kamarası'nda: *"Yunanlılar kazandıkları zaferler dolayısıyla artık Sevr Antlaşması'yla yetinemezler. Daha geniş ölçüde doyurulmalılar"*[5] diyerek, Yunanlıların Ankara'ya yürümelerini desteklediğini açıklarken; Yunanistan Başbakanı Gunaris'e ise şunları vaat ediyordu: *"Ankara'ya kadar yürüyünüz. Türk askerî kuvvetlerini tamamıyla dağıtınız. Ordunuzun elde edeceği bütün toprakları Yunanistan'a vermek için size yardım edeceğim. Ayrıca, Doğu'da kurduracağım büyük bir Ermenistan sayesinde, artık sizi rahatsız edebilecek bir Türkiye mevcut olmayacaktır."* Başbakan Gunaris de bu müjdeyi Papulas'a bildiriyor. Bunun üzerine Yunan "Megalo-İdeacıları" büyük Yunanistan'ın tahakkuk edeceğine inanıyorlar ve Papulas'ın fikrine galebe çalıyorlardı.[6] Başbakanı Gunaris'ten, İngilizlerin bu desteğini duyan Papulas'da, artık kafasındaki tereddütleri atmış olarak dört elle yapacağı harekâta sarılmıştır.

---

[5] *Türk İstiklâl Harbi*, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1973, s. 271.

[6] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 243.

Burada yapılan en üst düzey devlet toplantısında, Ortodoks din adamlarının, Rumlar ve Yunan Ordusu üzerinde ne kadar etkili olduklarını gösteren ilginç bir görüşme yaşanmıştır. General Papulas, hatıralarında Yunan Kralı Konstantin ile Efes Metropoliti Grenados arasında yaşanan bu diyaloğu şöyle nakletmiştir:

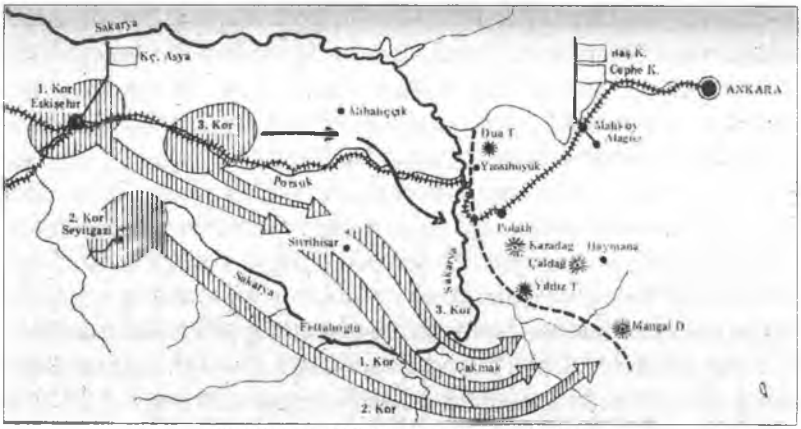
"Kral bu papaza hitaben: *-Hazret... Son hadiseler kiliseyi ve son fetih ler dolayısıyla artan tebaasını gereği gibi düşünmemize imkân vermedi. Fakat şimdi emrinize amadeyim.* Metropolit, Kral'ın sözünü kesti: *"Haşmetmeâb! Ordumuz vazifesini ikmâl etmedikçe ve bilhassa Ankara'ya girerek bu topraklar üzerinde Türk zulmüne nihayet vermedikçe hadisenin kederi devam edecektir."* Kral, metropolitin, (Ordu Ankara'ya girmedikçe) cümlesi üzerine birden sinirlendi, adeta gök gürlemesini andıran bir sesle:*"Ankara'ya girmek kararını ben veremem.* (Nazırları ve bizleri gösterdi) *Bu mevzuyu onlara sorun. Harp kilisede duaya benzemez."*

"Papazların, cephe önlerine kadar giderek kendi düşüncelerine göre propagandalarından bizar olan bizler Kral'ın bu hiç beklenmedik çıkışı karşısında içimizden memnun olmuştuk. Fakat, iddialı ve cüretkâr vaziyetinden zerresini kaybetmeyen papaz, Kral'ınkine benzeyen ses tonu ile şu cevabı verdi: "Haşmetmeâb! Unutmayınız ki, ortodokslar hükümetin emrinden evvel kilisenin gösterdiği yolda ölürler!" ve eliyle hepimizi takdis ederek çıktı, gitti."[7]

Evet, papazın sözleri bir hakikatı ifade ediyordu, o günden önce de, sonra da, Yunan halkı siyasi liderlerinden çok din adamı papazların sözlerine daha çok itibar etmişlerdir. Yakın zamanlardaki Kıbrıs hadiselerini ve Başpiskopos Makarios'u hatırlayalım!...

Bu toplantıdan sonra Yunan Ordusu karargâhını Eskişehir'e taşımış, Papulas'ın 10 Ağustos 1921'de verdiği emirle, 14 Ağustos sabahı bütün kuvvetleriyle doğu yönünde harekete başlamıştı. Harekât başladığında, iki tarafın elindeki imkânlara bakılırsa başta İngiltere olmak üzere Batı dünyasınca desteklenen Yunanlıların imkân bakımından ne kadar üstün durumda oldukları anlaşılır. Onların 2768 makineli tüfeğine karşı bizim 825 makineli tüfeğimiz, onların 840 adet yük kamyonlarına karşılık bizim 1284 kağnımız, onların 286 topuna karşılık bizim 169 topumuz ve onların 18 uça-

[7] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 11.

14-22 Ağustos 1921 Yunan Ordusunun İlerleyişi

ğına karşı bizim sadece 2 uçağımız vardı.[8] **Burada, imkânla iman çarpışacak ve iman imkânı boğacaktı.**

Yunan ileri harekâtının başladığı 14 Ağustos günü, Kurban Bayramı'nın birinci gününe denk geliyordu. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, yanında Fevzi ve İsmet Paşalar ve kalabalık bir karargâh heyetiyle birlikte, karargâhıyla Toydemir köyünde bulunan Deli Halid'i ziyarete gelmişlerdi. Burada hem askerlerimizin bu buruk geçen Kurban Bayramını kutlayacak, onlarla bayramlaşacaklar, hem de, ordumuzun alacağı savunma düzenini bizzat arazide görerek plânlayacaklardı.

Son günlerde yapılan ikmâl ve takviyelerden sonra gücüne yeniden güven duymaya başlayan General Papulas, Küçük Asya'daki büyük seferine çıkıyordu. 900 yıldır ilk defa bir Helen Ordusu olarak kendi kuvvetleri Küçük Asya'ya ayak atmış ve doğu istikametinde bu denli ilerleyebilmiş bulunuyordu. Son seferi olacağını umduğu bu harekâtın sonunda kazanacağı zaferin, onu Yunan tarihinin en şerefli köşesine oturtacağına ve adının dillerde dolaşacağına kuşku duymuyordu.[9] Ancak bütün bu yaşananlara rağmen, Yunan tarafında bütün orduyla Ankara'ya yürüme konusunda, kafasında hâlâ

[8] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi*, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, s. 4.

[9] İbrahim Artuç, *Büyük Dönemeç Sakarya Meydan Muharebesi*, s. 61.

tereddütleri olan bir tek kişi vardır. O da Prens Andreas'dır. Kral Konstantin ile birlikte iki ay önce İzmir'e gelerek 12. Tümen Komutanlığı'nı alan ve şimdide, 5 Ağustos'ta 2. Kolordu Komutanlığına atanan General Prens Andreas, Kolordu Karargâhı'nın bulunduğu Seyitgazi'ye gelir. Andreas, o günleri anılarında şöyle anlatır:

"Seyitgazi'de Türk tekkesine çevrilmiş olan eski bir Bizans manastırı vardır. Bu tekkede büyük bir Türk generali ve evliyası olan Seyitgazi'nin mezarı bulunmaktadır. Bu mezar on metre uzunluğundadır. Çünkü kişi ne kadar önemliyse mezarının boyu da o kadar uzun olur. Başkomutan Papulas Seyitgazi'yi ziyaret ettiği ve mezarın öyküsünü öğrendiği vakit şöyle söyledi: "O halde benim mezarım 20 metre uzunluğunda olacak!" bu sözleri işittiğim zaman bütün ümitlerim mahvoldu..."

Prens Andreas, başlangıçtan beri, Ankara üzerine bu şekilde yürümenin aleyhindedir. Ona göre Türk Ordusu Kütahya ve Eskişehir Savaşları'nda imha edilememiş ve savaşma azmi de kırılamamıştı. Ankara üzerine sefer yapmak sonu belirsiz bir maceradır:

"Orduyu kendi harekât üssünden yüz kilometreden daha uzaklara vahşi ve yarı çöl halinde bir memleketin içerilerine sürükleyecek olan bu harekâtın kesin olarak muvaffak olacağına nasıl güvenilebilir? Papulas karargâhının temel fikri, düşmanın daha uzun süre ayakta kalamayacağı ve Ankara üzerine yapılacak bir ileri harekâtın bir askeri gezintiden ibaret olacağı merkezinde idi. Ve Albay Sarıyanis, ordu yiyeceğini sağlamak konusunda bazı güçlükler varsa da gidilen yerlerde bulunacak su ve yiyecekle bunun giderilebileceğini söylüyordu. Halbuki harekât yapacağımız bölgede köyler, birbirinden 7-8 saat uzaktaydılar ve köylüler kendilerini bile beslemekten yoksundular. Bir Yunan atasözü der ki: Yunan İlahları, mahvetmek istedikleri insanı evvelâ deli ederler..."[10]

Her iki tarafta da yapılan bütün bu toplantılar, alman kararlar, siyasi oyunlar, geçirilen tereddütler, hayaller ve ümitler arasında gelip geçen zaman içinde, Yunan Ordusu ilerlemesine devam etmiş, örtme ve yakın emniyet kuvvetlerimizin fedakârca oyalama ve yavaşlatma çabalarına rağmen, 22 Ağustos'ta, Sakarya Irmağı doğusunda hazırlanan, asıl savunma hattımızın karşısındaki yerini almıştı. Artık, ertesi gün, yani, 23 Ağustos 1921 sabahından itibaren,

[10] İbrahim Artuç, *a.g.e.*, s. 61-62.

22 gün ve gece aralıksız devam edecek, Yunanlıların "Millî Felâket", M. Kemal Paşa'nın ise, "Melhâme-i Kübrâ" (Büyük Kan Seli) diye nitelediği, tarihin en uzun sürmüş meydan savaşlarından biri olan "Sakarya Meydan Muharebesi" başlayacaktı...

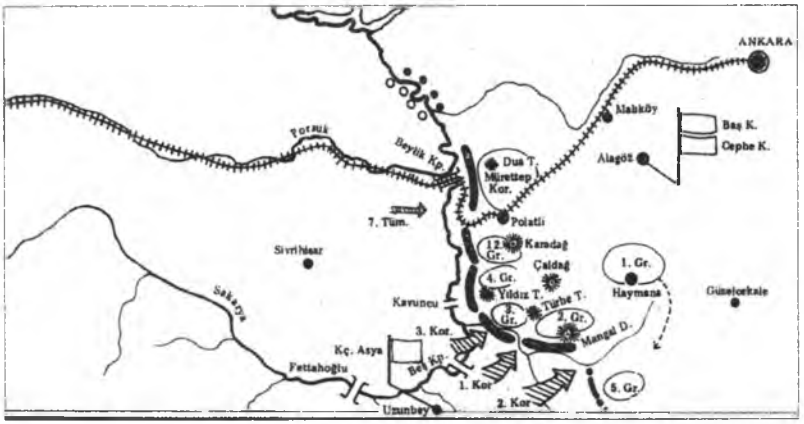
Şairimiz Yahya Kemal Beyatlı'nın;

"Şu kopan fırtına Türk Ordusudur Yarabbi,
Senin uğrunda ölen, bu ordudur Yarabbi.
Taa, yükselsin ezanlarla müeyyed namın;
Galip et! Çünkü, bu son ordusudur İslâm'ın..."

diyerek, çok doğru ve güzel ifade ettiği gibi, İslâmın bu son ordusunu yok etmek için girişilen bu savaş, sadece Yunanla Türk'ün savaşı değil, Vahşi Batı ile Mazlum Doğu'nun, Haçla-Hilâl'in de kader savaşıydı. Mimsiz medeniyet sahibi Batı; tarihi boyunca kin güttüğü, İslâm deyince ilk akıllarına gelen, İslâm'ı boğmak için yaptıkları bütün o kanlı Haçlı Seferleri'ne gövdesini siper etmiş, on asırdan beri, İlâ-yı Kelimetullah yolunda kanıyla, canıyla mücadele vermiş Türk Milleti'ni nihayet yok edeceğinden emin bir şekilde avuçlarını ovuşturuyordu.

Bu savaşın her anı, her günü Türk'ün asil kanıyla yazılmış ayrı bir destandır ve bu savaşın destanını kesmek ne benim, ne de bu kitabın dar hacminin kârıdır. Genel olarak sadece şunu belirtmek isterim ki, bu savaşta yer almış, erinden en büyük komutanına kadar, kimin penceresinden bakılsa o kişi için ayrı bir destan yazmak gerekir. Bu insanların aynı yerde, aynı anda ve aynı zamanda bulunmuş olmaları, Allah'ın(c.c) bu millete bir lütfûdur.

Bugün bile orada dolaşanlara bu çorak dağların havasında binlerce şehidin son nefesleri halâ duyuluyormuş gibi gelir. Geceleri dağlarda dolaşan çobanlarla, dağ yollarından geçen yolcular meselâ "Dua Tepe" üzerine zaman zaman gökten nûr yağdığını anlatırlar. İnanırsınız, çünkü her bastığımız toprak parçası bir şehidin mezarıdır. Bizim de kanımız odur ki, arada bir, bu savaş alanını dolaşmak bir şehitler mahşerini ziyaret gibi gelir insana! Fakat, Anadolu'da o kadar çok şehitler mezarı vardır ki, bunları ziyaret etmek, bir insan

ömrüne sığmayabilir.[11] Bu sebeple biz sadece Deli Halid penceresinden bakarak, kısaca onun bizzat bulunduğu bölümleri tasvir etmeye çalışacağız.

23 Ağustos sabahı, büyük çaplı Yunan taarruzu ile başlayan Sakarya Meydan Muharebesi'nin içinde, altı tane önemli bölgesi ve buralarda cereyan eden kader muharebeleri vardır. Bunlar, Mangal Dağı Muharebesi, Beylikköprü Muharebesi, Türbe Tepe Muharebeleri, Güzelcekale Muharebeleri, Çal Dağı Muharebeleri ve Dua Tepe Muharebeleri'dir. Sakarya Meydan Muharebesi'nin bu altı önemli bölgesinden ve kader muharebelerinden üçünde; Beylikköprü, Güzelcekale ve Çal Dağı Muharebeleri'nde, Deli Halid ve onun komutanı olduğu 12. Grup'un vatan sevgisi, gayreti, azmi, kanı, teri, vardır.

Deli Halid'in yer ve rol aldığı bu muharebelerden birincisi, Polatlı'nın kuzeybatısında yer alan Beylikköprü bölgesinde cereyan etmiş olan ve adını da buradan alan Beylikköprü Muharebeleri'dir. Yunanlılar'ın taarruz planları, tıpkı Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde olduğu gibi, ordumuzu cepheden tespit ederek, güney kanadımızdan yapacakları kuşatmayla imha etmekti. Bu planı doğru olarak tahmin ve tespit eden Başkomutan M. Kemal Paşa da, buna göre tertip alarak, kuvvetlerimizi savunma mevzilerine yerleştirmiş ve

[11] Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, Cilt.II, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1966, s. 543-544.

güçlü bir ihtiyat kuvvetini de (Albay İzzettin Çalışlar komutasındaki 1. Grup) bu bölgede kullanmak üzere Haymana'da hazır tutuyordu. Nitekim, Yunan ordularının taarruzları bu şekilde başlamış, savunmamızın güney bölgesinin belkemiğini oluşturan Mangal Dağı, Yunan 1. Kolordusu tarafından ele geçirilmişti. Mangal Dağı'nın düşmesinin en önemli sebepleri arasında, Yunan 1. Kolordusu'nun gayretli taarruzlarının yanı sıra, o gün kopan fırtınanın ve şiddetle yağan yağmurun da çok büyük etkisi vardı.

Güneyden, Mangal Dağı bölgesinde ilerleyen Yunan kuvvetleri, başlangıçta, birliklerimiz tarafından başarıyla durdurulmuşlardı. Saat 17.00'dan sonra, birden göz gözü görmeyecek derecede bulutlarla kararıp loşlaşan ve kalın bir sis tabakası ile de örtülen Mangal Dağı ve çevreleri, fırtınanın uğultuları ile yıldırımların zaman zaman aydınlattığı müthiş gürültülerle çalkalanan bir bölge haline geldi. Birliklerimiz, karşıdan gelen yağmurun ve şiddetli esmekte devam eden fırtına etkisiyle görüş ve atış imkânlarını tamamıyla kaybettiler.[12] Bu olumsuz şartlardan* istifade eden Yunan tarafı ise taarruzlarını hızlandırdı ve birliklerimiz Mangal Dağı'nı boşaltmak zorunda kaldılar.

Mangal Dağı'nın 23 Ağustos'taki ilk Yunan taarruzu ile kaybedilmiş olmasının getirdiği büyük kayıp ve moral bozukluğuna, hiç beklenmedik bir şekilde, 24 Ağustos sabahı kuzeyden gelen bir raporda yazılanlar da eklenmişti. Bu raporda: Kuvvetli Yunan taarruzları güneyden beklenirken; *"Porsuk'la Sakarya güney kolu arasındaki 50 kilometreden daha geniş bir alanda yalnız başına harekâtta bulunan, Albay Platis komutasındaki Yunan 7. Tümeni, 23/24 Ağustos gecesi Beylikköprü güneyinde gizlice kurduğu bir köprüden geçerek sabahın ilk aydınlığı ile beraber baskın tarzında, cephesindeki 143. Türk Alayı'na taarruzla bu alayı geriye atmıştı. Şimdi de aldığı takviyelerle taarruzunu devam ettirmekteydi. Öğleden sonra saat 15.30'da 7. Yunan Tümeni, topçuları dahil birliklerinin hepsi ile Sakarya Nehri'nin doğusuna geçmiş, taarruzunu daha büyük bir güçle sürdürüyordu."* Şimdi hiç beklenmeyen bu durum karşısında güneydeki asıl Türk kuvvetlerinin gerisi ve Polatlı, hassas bir duruma

[12] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi*, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, s. 10-11.

* Kötü hava şartları, daima, taarruz eden için büyük bir avantaj sağlarken, savunana çok büyük güçlükler çıkarır.

girmişti. 7. Yunan Tümeni'nin girdiği bölge, en kuzeydeki Mürettep Kolordu ile Deli Halid'in 12. Grup'u arasındaki bir alandı.[13]

Buradaki tehlikeyi gören Deli Halid'in, 7. Yunan Tümeni'nin taarruzunu durdurarak bu tümenleri geri atmak için saat 18.00'de birlikte taarruz etme teklifi, Kazım Özalp tarafından kabul edildi. Cephe Komutanlığı'da her iki komutanlığa, birlikte, kuzey ve güneyinden taarruz ederek düşmanı Sakarya batısına atmak ve kaybedilen mevzileri ele geçirmek görevini verdi. Bu emri alan Deli Halid'in birlikleri güneyden, Kâzım Özalp'in birlikleri de kuzeyden olmak üzere, saat 18.30'da, Yunan tümenine karşı taarruza başladılar. Ani ve şiddetli gelişen bu taarruz neticesinde Yunan Tümeni dayanamayarak karma karışık bir şekilde çekilmeye başlamış ve ancak nehrin önündeki son sırtlarda tutunabilmiştir. Bu şiddetli taarruz sebebiyle birliklerimiz yorulmuş, hava da kararmıştı. Cephe Komutanlığı'nın emriyle gece de taarruza devam edilmiş ve Yunan birlikleri daha da geriye atılmış, 7. Yunan Tümeni, saat 23.00'e kadar bir kısım kuvvetleri ile ağırlıklarını Sakarya batısına geçirmek zorunda kalmıştı.[14]

Deli Halid ve Kâzım Özalp'ın ortaklaşa yaptıkları bu karşı taarruzla, zayıf kuvvetlerle tutmaya çalıştığımız kuzey kanadımız emniyete alınmış ve birliklerimizin kuzeyden kuşatılmasının önüne geçilmiştir. Evet, Yunanlıların asıl taarruz bölgeleri güneydeydi, ancak, bu 7. Yunan Tümeni'nin harekâtı da göstermiştir ki, sadece güney kanatta değil, kuzey kanatta da şiddetli muharebeler yaşanacaktı. Deli Halid'in ve Kâzım Özalp'in karşı taarruzlarıyla durdurularak geri atılan bu Yunan tümeni bundan sonraki dönemlerde de, savaş sonuna kadar, bu kadar tehlikeli olamasa da yapacağı taarruzlarla kendi ordusu adına büyük yararlar sağlamış ve asıl savunma bölgemiz olan güney kanada daha fazla birlik ve kuvvet kaydırmamızı engelleyebilmiştir.

Beylikköprü bölgesinde devam eden savunma ve karşı taarruzlarımız başarıyla devam ederken, 27 Ağustos'ta, Cephe Komutanlığı'nın emriyle Beylikköprü Bölgesi'nin sorumluluğu tamamen Kâzım Özalp'in emrindeki Mürettep Kolordu'ya verilerek, Deli Halid

---

[13] İbrahim Artuç, *a.g.e.*, s. 83-84.

[14] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi*, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, s. 21.

Sakarya Meydan Muharebesi

ve emrindeki 11. ve 41. tümen birliklerinden oluşan 12. Grup, bütün cephenin İhtiyat kuvvetini teşkil etmek üzere Haymana bölgesine çekilmişti.

Bu esnada, güney kanatta Yunanlılar'ın en güçlü birlikleri olan Prens Andreas komutasındaki, Yunan 2. Kolordusu ve 1. Kolordu ları asıl planları gereği ilerlemeye devam etmişler, 25-26 Ağustos'ta Türbe Tepe'yi de ele geçirmişlerdi. Türbe Tepe'nin de elimizden çıkmasıyla durum çok daha kritik bir hâl almıştı. Cephemiz güneyden kuşatılmak üzereydi. Bu haber üzerine, Alagöz'de bulunan Cephe ve Başkumandanlık Karargâhlarında büyük bir endişe hakim oluyor ve fırtınalar kopuyordu. Eğer Yunanlılar bu kuşatmayı tamamlayabilirlerse, ordumuzun bu hatta savunmaya devam edebilmesi imkânsız hale gelecek ve belki de Allah korusun, ordumuz tamamen imha edilecek veya esir alınabilecekti. İşte, bu düşüncelerden kaynaklanan savaşın kaybedilebileceği endişesiyle, bizzat Başkomutan M. Kemal Paşa tarafından, Millî Savunma Bakanı'na, 26/27 Ağustos gecesi, Meclis'in Kayseri'ye taşınmasıyla ilgili gizli bir telgraf çeki-

liyor ve ordumuzun da daha gerilerdeki mevzilere doğru çekilmesi düşünülüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Ankara'daki Millî Savunma Bakanı Refet Paşa'ya çektiği gizli telgraf şöyleydi:

"Refet Paşa Hazretlerine,

1. Meydan Muharebesi'nin Ankara'ya kadar intikal etmesi ihtimâl dahiline girmiştir.

2. Her türlü ihtimale karşı Meclis'in ve Heyeti Hükümetin ve Ankara'da kalması caiz olmayanların Ankara'dan çıkmaları uygun olur.

3. Meclis ve Hükümetin ilk aşamada Yahşihan üzerinden Kayseri'ye nakli lâzımdır.

4. Nakil işi iki gün içinde, yani 29 Ağustos akşamına kadar mutlaka sonuçlandırılmalıdır.

5. Millî Savunma Vekili Refet Paşa Hazretleri, nakil için ve Ankara'nın düzeninin sağlanması için icap eden tertipleri alacaklardır.

Başkumandan Mustafa Kemal"[15]15

Bu bilgiyi alan ve güney kanatta ön saflardaki birliklerimizle beraber bulunan Fevzi Paşa, sükunetle ve risk alarak duruma müdahale etmiş, hem Meclis'in Kayseri'ye taşınması kararını, hem de ordumuzun daha geri hatta çekilmesi kararını engellemişti. Bunun üzerine, M. Kemal Paşa, 27 Ağustos sabaha karşı, Refet Paşa'ya tekrar şu telgrafı çekti:

"Yazdığım son şifremin muhteviyatını tatbik için bugün öğleden sonra yeni bir iş'arımı (haberimi) intizar etmenizi (beklemenizi) rica ederim. Bu iş'aratıma kadar konunun mahrem (gizli) kalması lâzımdır. Refet Paşa Hazretleri'ne ve Adnan Beyefendi'ye yazılmıştır. Başkumandan Mustafa Kemal"[16]

Başkomutan, 27 Ağustos günü başlayan Yunan taarruzlarına karşı ordumuzun canını dişine takarak direnmesi ve düşmanı bütün zorluklara rağmen göğüslemesi karşısında, ne öğleden sonra, ne de daha sonra böyle bir emir vermeye gerek duymayacaktı.[17]

---

[15] *Harp Tarihi Arşivi*, No.1/4282, Dlp.17,G.3,Kls.1019, Dos.33, F.112/3.

[16] *Harp tarihi Arşivi*, No.1/4282, Dlp.17,G.3,Kls.1019, Dos. 33, F.113-113/1.

[17] İbrahim Artuç, *a.g.e.*, s. 95.

Peki ama, cephede durum bu kadar tehlikeye girmişken, Fevzi Paşa'nın bu sükûneti ve aldığı risk neye dayanıyordu? Kanaatimizce bunun üç sebebi vardır: Birincisi, Fevzi Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı gibi çok üst düzey bir görevde olmasına rağmen, **savaş boyunca, sürekli, cephenin en kritik bölgelerinde, birinci hat birliklerimizin çok yakınında bulunarak durumu bizzat yerinden görmesidir.** Fevzi Paşa, Sakarya Savaşı'nın başladığı günden beri, karargâhtan uzakta, Harekât Subayı Salih (Omurtak) Bey ve bir emir subayı ile beraber cephelerde, muharebe sahasında idi. Seyrek olarak Alagöz'deki Başkomutanlık ve Cephe Komutanlığı Karargâhları'na uğruyor, bu kısa ziyaretler dışında bütün vaktini çoğunlukla kuşatma kanadındaki birliklerin yanında geçiriyordu.[18]

Nitekim, Fevzi Paşa'nın, "durum çekilmeyi gerektirecek kadar vahim değildir!" demesinden sonra, Başkomutan M. Kemal Paşa da bizzat, karargâhıyla ön saflara gelerek durumu yerinden görmüş ve Meclis'in taşınmasıyla ilgili gönderdiği telgraf emrini iptal etmiştir.

İkincisi, Fevzi Paşa'nın **savaş tecrübesinin çok fazla** olmasıdır. Daha önceki bölümlerde de arz etmeye çalıştığımız gibi, o, Balkanlar'dan Çanakkale'ye, Sina ve Filistin'den Kafkaslar'a kadar her cephede bizzat savaşmış ve bileğinin hakkı, alnını teriyle hak ederek, 1. Ferikliğe (Şimdiki Orgeneral) kadar yükselerek, Osmanlı Harbiye Nazırlığı ve Genelkurmay Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur.

Üçüncüsü ise, **güney kanada takviye olarak gelen Deli Halid'e olan güvenidir.** Çünkü, Fevzi Paşa, Deli Halid'i, beraber yazdıkları Bayburt-Kopdağı destanından beri iyi tanıyor ve onun en ümitsiz durumlarda bile neler başarabilecek bir komutan olduğunu biliyordu. Deli Halid Kop Dağları'nda kendisinden 9-10 kat daha fazla kuvvete sahip Rusları durdurmuştu ki, şimdi kendisinden en fazla 3-4 kat daha fazla kuvvete sahip Yunan kuvvetlerini hayli hayli durdururdu.*

Evet, Deli Halid, Güzelcekale'ye, güneyden yapılan Yunan kuşatmasının en kritik bölgesine; İsmet Paşa'nın Başkomutan'a: *"Sol kanatta direnmemiz güçleşti. Halid Bey'in Grubunu Sakarya boyundan*

[18] İbrahim Artuç, *Balkan Savaşı*, Kastaş yayınları, İstanbul,1988, s. 210.

* Fevzi Paşa, Deli Halid'in Komutanı olduğu ve Haymana'da ihtiyatta bulunan 12. Grup'un, güney kanadı takviye etmek üzere sabahleyin hareket ettiğini biliyordu.

çekip sol kanada alıyorum ama toparlanıp yetişmesi bir gün alır. Süvari Grubu'nu sol kanada çekecektim, fakat o da baskın için güneye inmiş. Sol kanada yetişemez. Bu yüzden yarın çok kritik. Orduyu daha gerideki sağlam bir hatta almamız gerekebilir. Güneydeki durumu yakından bilen Fevzi Paşa'dan görüşünü bildirmesini istedim, cevabı daha gelmedi, bekliyoruz."[19] dediği güney kanada, aynı gün saat 18.00'de, -âdeta Niğbolu'ya yetişen şanlı dedesi Yıldırım Bayezıt'a nazire yaparcasına- 1. Grubun soluna hızır gibi yetişiyor ve bütün yorgunluğuna rağmen, ayağının tozuyla, dinlenmeden mevziye ve savaşa girerek cephenin ve milletimizin kaderinde çok önemli bir rol oynuyordu. İşte bu an Sakarya Savaşı'nın ve Türk İstiklâl Harbi'nin kader anlarından biriydi. Lord Kinross'un tabiriyle iki kader anından ikincisiydi.[20]

Evet bu karar çok önemliydi. Çünkü, eğer Başkomutan M. Kemal Paşa cepheden gelen raporlar doğrultusunda, normal şartlarda askeri stratejinin gereği olarak geri çekilme ve Meclis'in Kayseri'ye taşınması emrinin uygulanması talimatını iptal etmemiş olsaydı; hem cephedeki birliklerimizin maneviyatları sarsılacak ve dağılabileceklerdi, hem de TBMM'in Ankara'dan Kayseri'ye taşınması, mebusların ve milletimizin azmini, ümitlerini kıracak, Meclis'teki muhalefetin artmasına sebep olacak, belki de, M. Kemal Paşa'nın Başkomutanlık yetkisi kaldırılacak, büyük bir kaos ortamı doğabilecekti. Kütahya-Eskişehir yenilgisinden sonra, milletimizin ve Meclis'in bu şekilde ikinci bir yenilgiyi daha kaldıracak gücü ve ümidi kalmayabilirdi.

Bütün bunların yanında, böyle bir durumda, Anadolu'daki Millî Hareketin çekirdek kadrolarını oluşturan İttihatçı kökenli asker ve siyasilerin doğal lider olarak kabul ettikleri Enver Paşa, halen bulunduğu Sovyetler'den Anadolu'ya geçer, buna da kimse engel olamazdı. Enver Paşa'nın Anadolu'ya geri gelmesi ise muhtemelen yeniden bir iç savaş çıkarabilir ve kardeş kardeşe düşebilirdi. Nitekim Enver Paşa, Sakarya Savaşı'nm devam ettiği günlerde, Batum'a kadar gelerek, burada bir kongre düzenlemiş ve başarısızlık halinde Anadolu'ya geçerek duruma el koymak üzere hazırlıklar yapmıştır.*

---

[19] Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, s. 391

[20] Lord Kinross, *Atatürk; Bir Millet Uyanıyor*, 1. Baskı, Çev: Ayhan Tezer, Sender Yayınları, İstanbul, 1969, s. 214

Ankara'daki hükümet ve M. Kemal Paşa tarafından Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelerek, karışıklık çıkarmasını engellemek maksadıyla, bir çok tedbirler alınmış, ancak, Enver Paşa'yı Anadolu'ya geçme istek ve kararından esasen geç kalınmış olan bu tedbirler değil, Türk ordusunun Sakarya'da kazandığı bu şanlı zafer vazgeçirmişti.[21] İşte, Türk milletinin bu kader anında; birlikleriyle bu kritik bölgeye yetişen Deli Halid ve metanetini koruyup, risk alarak ön hatlarda bulunan birliklere moral verip, ferasetiyle yerlerinde kalmalarını sağlayan Fevzi Çakmak Paşa, bütün yükü ve sorumluluğu sırtına almış olan M. Kemal Paşa ile birlikte başrolde olma şerefine nail olmuşlardır.

Deli Halid'in yıldırım gibi yetiştiği güney kanattaki savaş bütün gün delice sürmüş, boğuşma boğazlaşmaya dönmüştü. Kayalık mevzilere düşen mermiler, keskin taş parçalarını da şarapnel gibi dört bir yana savuruyorlardı. Buradaki şartlara dayanmak için insan demirden dökülmüş olmalıydı. Askerler buraya Kanlıtepeler adını takmıştı.[22]

Deli Halid cepheye yetişir yetişmez, bütün gün boyunca, Ağustos sıcağında adeta koşarak buraya yetişmelerine ve çok yorgun olmalarına rağmen, birliklerini hemen karşı taarruza geçirdi. Bu

---

* Enver Paşa, 16 Temmuz'da Moskova'da bulunduğu sırada M. Kemal Paşa'ya uzunca bir mektup yazmış, Anadolu'daki gelişmeleri takip ettiğini, M. Kemal'in başarılı olmasını vatan ve millet için canı gönülden istediğini, ancak bir başarısızlık durumunda, Anadolu'ya geçeceğini bildirmiştir. Bu mektubunda, Enver Paşa, (özetle); *"Önce de dediğim gibi ben ve arkadaşlarım iki seneden beri takip ettiğimiz memleketin ve İslâm'ın kurtuluş emelini güdüyoruz. Eğer zatıaliniz bizi rakip kabul ediyorsanız, yanılıyorsunuz. Bu aklımızdan geçmemiştir. Bizce memleketin kurtulması esastır. Cenab-ı Hakk'ın şimdiye kadar size yardımcı kıldığı talihinize biz de hürmet ederiz. Bugün emin ol ki, bütün vatanını seven herkes, olan biten her şeye rağmen sizin başarınıza çalışıyor. Çünkü, senin muvaffakiyetin Anadolu'nun başarısı demektir. Fakat şunu da itiraf etmemiz lâzım gelir ki, hiçbir kanuni sebebi olmayarak memleket dışına sürgün şeklindeki arzunuza sonuna kadar tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilce gelir. Bununla beraber, vatan için şimdi buna da katlanıyoruz. Binaenaleyh, hariçte kalmamızın genel amacımız olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslâm alemi için faydasız ve belki tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte o kadar... Şimdi gene saygıyla gözlerinizden öper, Cenab-ı Hakk'tan senin için yücelikle ve İslâm ve vatana faydalı büyük başarılar dilerim."* (Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, ,1955, s. 234-235).

[21] Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, s. 262.

[22] Turgut Özakman, *a.g.e.*, s. 414.

şiddetli taarruz karşısında Yunanlılar neye uğradıklarını şaşırmış ve durmuşlardı. Böylece, Yunanlıların ordumuzu kuşatmak için yaptıkları taarruzları durdurulmuş, ancak bu muharebeler çok kanlı olmuştu. Burada Alay Komutanları dahil bir çok subayımız yaralandı veya şehit oldular. Deli Halid, ne pahasına olursa olsun burayı savunmaya kararlıydı. Bütün ordumuzun ve milletimizin kaderi Onun bu savunmasına bağlıydı. Gerekirse, kendisi dahil bütün askerleri burada şehit olacak ama asla geri çekilmeyecekti.

M. Kemal Paşa, Deli Halid'i çok iyi tanıyordu. Buraya yakın bir bölgede bulunan Fevzi Paşa'ya; *"On İkinci Grubun dört fırkasını bir taşlı tepe gerisinde sarf etmesinden endîşe olunur. Birinci Grubdan asgarî bir bataryanın bu gece On İkinci Gruba gönderilmesi için hemen emir buyurulmasını da ayrıca ricâ ederim"*[23] şeklinde bir emirle bu durumu açıklamış ve gerekirse duruma el koyarak, küçük geri çekilmelerde bulunabileceklerini bildirmişti.

Sabahleyin, Güzelcekale istikametinde taarruz eden bir Yunan alayı bir ara iki tümenimizin arasına girmeye başladı. Ancak, öğleden sonra yapılan karşı taarruzla bu alayında taarruzu kırılıp perişan bir halde geri atıldı. Bütün gece ve gündüz devam eden bu boğuşmada Yunanlılar da çok zayiat vermişler ve daha fazla ilerleyemeyeceklerini görünce takviyeler alarak yeniden taarruz edebilmek üzere bulundukları hatlarda savunmaya geçmişlerdi. Şimdilik büyük bir tehlike önlenmişti. Nitekim, M. Kemal Paşa da, Ankara'ya gönderdiği raporda bu durumu şöyle açıklamıştı:

> *"12. Grub Cebhesinde: 29-8-37 sâat 4:30 sonradan i'tibâren başlayan düşman taarruzu nısf-ül-leyle kadar devâm etmiş ve müteaddid dalgalanmalardan sonra düşman mühim zâyiâtla ancak 41. Fırka Mıntıkasındaki tepeyi işgale muvaffak olmuş ve taarruzu tevkif edilmişdir. Bugün akşama kadar devâm eden düşman taarruzları da zâyiâtla tard edilmiş ise de ancak umûm cebhede yapılan ta'dîlât sebebiyle grup kıtaâtı Büyükçalış şimâl tepelerindeki müntehab mevzie alınmışdır."*[24]

---

[23] *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Temmuz 2013, Yıl: 62, Sayı: 131, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2013, s. 208.

[24] *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Temmuz 2013, Yıl: 62, Sayı: 131, s. 216.

Buradaki muharebeler, Prens Andreas komutasındaki Yunan 2. Kolordu birliklerinin inatçı taarruzlarıyla bir hafta daha devam edecekti, ancak, Deli Halid'in yaptığı inançlı savunma ve karşı taarruzlarla Yunan kuvvetlerinin taarruz güçleri de giderek günden güne kırılıyordu. Böylece, ordumuzun güney kanadının kuşatılması tehlikesi ortadan kaldırılmıştı. Yunanlılar da bundan sonra, artık kuşatmadan vazgeçerek cephemizi ortadan yarmak için plan yapmaya başlayacaklardı.

Güzelcekale'de yaşananları; Sakarya Savaşı'nın başlangıcında en sağ kanatta görev almış, ancak, daha sonra, Güzelcekale Muharebeleri başladıktan sonra, bu bölgeyi takviye etmek üzere, alayı ile birlikte, Deli Halid'in emrine verilen, böylece bizzat burada bulunarak bu savaşı içinde yaşamış olan Rahmi Apak'tan dinleyelim:

"Biz bu kavgaya (Sakarya Muharebesi), Başkumandanın şu parolası ile girdik: "Hiçbir kıt'a üst kumandanından emir almadıkça geriye çekilmeyecektir. Kanatları çevrilse, her taraftan sarılsa dahi emirsiz, mevziini terk eden bir birliğin kumandanı üst kumandan tarafından derhal öldürülecektir." İş çok ciddi. Sakarya Zaferi'ni sağlayan amillerin (sebep, etken, faktör) başında gelen bu şiddet tedbiridir. Bu dehşet tedbirinin münakaşasını burada yapmayacağım. Bunun hangi nevi milletler tarafından, ne gibi durumlarda tatbik edilmesine göz yumulacağı, fayda ve mahzurları hakkında söylenecek çok söz vardır.

Son yaptığım Kanlıpınar kavgasında alayım oldukça zedelenmişti. Beylikköprü'ye gelince ve burada bir köprübaşı tutmak emrini alınca tahkimat yapmakla uğraşarak istirahat sağlayamadık. Sonra Şabanözü mevkiine çekilince kendimizi derleyip toplamak imkânı hasıl oldu. Bu Şabanözü, Beylikköprü'nün güney doğusunda ve Sakarya'nın doğusundadır. O zaman Sakarya'nın gerisine çekilmiş olan ordumuzun en sağ kanadı burası oluyordu. Bu bölgede, benim alayıma, 20 kilometre genişliğinde bir mevziin tarassut ve müdafaa edilmesi vazifesi verildi. Bir kolordu için bile geniş olan bu mevzilerin bir alaya tahsis edilmesi, daha bidayette (en baştan), M. Kemal Paşa'nın düşmanın muhtemel hareketinin ordumuzun soluna yöneleceğini keşfederek, müdafaa tertiplerini buna göre tanzime başlamış olduğunu gösterir.**

---

* Başkomutan M. Kemal Paşa'nın Sakarya Savaşı başlarken vermiş olduğu bu emir, daha sonra yazmış olduğu Nutuk'ta ve onu kaynak olarak alan diğer tarih kitaplarında, daha kitabi ve edebi bir hale çevrilerek; "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. Bu satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaş kanıyla sulanmadıkça terk olunamaz" şeklinde ifade edilmiştir.

** M. Kemal Paşa'nın burada tahmin ettiği veya gördüğü Yunan asıl taarruzunun

Bulunduğumuz en sağ kanattan, en sol kanadı takviye etmek üzere emir alınca, intikal etmek üzere bütün muharebe hattının gerisinden yürüdük. Nihayet akşam üzeri, Yunanlıların Kale-Grotto bizim ise Güzelcekale adını verdiğimiz ve en sonra Kanlıtepeler adını taktığımız yüksek, taşlı sırtlara yanaşıyoruz. Bu sırtlar üzerinde topçu mermileri, el ve tüfek bombaları ve ışık fişekleri ile aydınlanmış bir şehriâyin manzarası var. Bu en sol kanatta dövüşen kıtalar, Albay Halid Bey'in (Deli Halid) kumandası altında imiş. Alayımı, yanaşık nizamda, yüksek Kanlıtepeler'in ölü zaviyesine (Ateş almayan bölge. Y.N) yanaştırdım. Çünkü, tamamıyla kuytuda olduğumuza rağmen endirekt atışlarla burasını tarayan bir Yunan makineli tüfeği karanlıkta üç erimizi yaraladı.

Tümen Kumandanı Şerif Bey'le birlikte sırtların üstüne tırmanıyoruz. Karanlıkta, emir subayı ve bir kurmay yüzbaşı ile bir taşın arkasına oturmuş olan Halid Bey'in yanına gidiyoruz. Halid Bey'in ağzından işittiğim ilk emir: "Şerif Bey, şimdi buraya gelen taburların ile, şu karşıki sivri kayalıklı yerlerdeki Yunanlılara bir süngü hücumu yapacaksın. Eğer tepeyi alamazsan seni yarın öldürürüm." Ben, arkadan lafa karıştım: "Efendim, gece hiç bir şey görmedik. Acaba, bu tepenin üstünde biraz düzlük var mı?" Kafasını geriye çevirdi, bana baktı. Hiç cevap vermedi. Bu susması şu manaya geliyordu: "Ulan, şimdi seni tepelerim."

Şerif Bey, kibar ve terbiyeli adamdı. Bu laftan çok üzüldü. Fakat adı üstünde, Deli Halid'in şakası yok. Beraberce aşağıya indik. 19. Alay Kumandanı Süleyman Bey'in yanına gittik. Bu alay, bizden önce buraya gelmiş ve önde yürüyen taburu, akşama doğru ateşe girmiş, fakat bozularak Kanlıtepeler'in bir sağrısına çekilmiş, orada toplanmış. Şerif Bey, Süleyman Bey'e, alayının üç taburu ile hemen hücuma kalkmasını söyleyince, Süleyman Bey cevap olarak: "Sabah ola hayır ola. Hiç görmediğim, tanımadığım taşlı tepeler. Dostun ve düşmanın nerede olduğunu bilmiyorum. Zaten taburumun birisi de bu bilgisizlik yüzünden sarsıldı" dedi. Süleyman Bey, (Pala Süleyman namıyla maruftur) Deli Halid'in verdiği emrin mahiyetini bilmiyordu. Şerif Bey, çaresiz durumda kaldı. Bu defa bana dönerek: "Bari sen bu işi yap. Senin ancak iki taburun varsa da bir tabur da Süleyman Bey'den al. Grup Kumandanı'nın emrini yerine getir" dedi. Ben durumu biraz kavramıştım. Hücumun nasıl yapılacağını da kestirmiştim. Şerif Bey'i çok severdim. Kavga içinde, aldığım bir emre itiraz edemezdim. Süleyman Bey'in alayından verilecek taburu da istemedim. Çünkü tepe çok arızalı ve dar idi. Buraya çok insan yığarak kanına girmek yanlış olurdu.

---

güneyden-sol kanadımızdan olacağı gerçeğini ve buna uygun olarak aldırdığı tedbiri, bir önceki Kütahya-Eskişehir Savaşları'nda İsmet Paşa görememiş ve yenilmiştik. Burada da Yunan tarafı İsmet Paşa'nın hatasına düşerek, bu seferde onlar, M. Kemal Paşa'nın bu stratejisini, tedbirini göremeyerek, anlayamayarak savaşı kaybetmişlerdir.

Önde yürüyen taburun başına geçtim. Elimde bir değnek, şimdi, bu taşları toprakları beşyüz kadar Türk'ün kanlarıyla sulanmış olan orta ve alt yamaçlarında iki binden fazla Yunanlının can verdiği Kanlıtepe'nin yamaçlarının ortasından karanlıkları yoklayarak ilerliyoruz. Bazen ayaklarımızın altından taşlar kayıyor, aşağılara doğru yuvarlanıyor. Ağızdan ağza şu haberi gönderiyorum: "Aman, taşları kaydırmamaya çalışın. Gürültüsünden düşman, geldiğimizin farkına varır." Tam bir buçuk saat dikkatle, tam bir sessizlik içinde yürüdük. Çıt pıt yok. Her adım bizi ölüme yaklaştırıyor. Subaylar ve erler, hayatlarını vatana vakfetmiş bir hava içerisinde. Kimin ölceği, kimin kalacağı belli olmadığın- dan, herkes, helâlleşiyor. hiç kimse yakın bir arkadaşına dahi bir vasiyet teslim edemiyor. Vazife, vatan vazifesi bütün bunların üstüne çıkıyor.

Biraz sonra taşsız ve kaba topraklı ve biraz otlu bir yere ayak bastık. Dağın tam taşlı zirvesine çok yaklaşmışız. Bilmem neden, Mehmetçiğin birisi yanındaki arkadaşına yüksek sesle bağırdı. Meğerse Yunanlıların 5-6 makineli tüfekle takviye edilmiş ilk bir müdafaa hattının on adım karşısına gelmişiz. Müthiş bir ateş, fakat bütün mermiler başlarımızın iki metre üstünden geçiyor. Ölü bir zaviye, ateş tutmayan bir yerdeymişiz. Kimse sendelemedi. Öndeki tabur, Allah Allah sesleri içinde bir duvar gibi yukarıya fırladı. Aynı zamanda, ikinci hattaki tabur dahi koşarak bu tabura karıştı ve bir lahzada düşman ateşi kesildi. Taşlıklar içinde süngü gürültüleri, "vur, kaçıyor, bırakma, ateş" naraları yükseldi. Bu ani baskın karşısında ilk Yunan hattı, ağır makineli tüfeklerini bırakıp geriye kaçtı. Taşlıklar arasında, yedi-sekiz Yunan makineli tüfek neferi süngülenmiş yatıyor. Bu ilk Yunan hattının yüz metre gerisinde, iki taburdan fazla bir kuvvetin işgal ettiği ikinci bir hattan üzerimize müthiş ve öldürücü bir ateş yöneltildi. İlk lahzada 15-20 kişimiz vuruldu. Erler ve subaylar onbeşer-yirmişer kişilik kümeler halinde, büyük taşların arkasına sığındılar. Öyle kesif ve şiddetli bir ateşki hiçbirimiz başımızı kaldıramıyoruz. Bölükler birbirine karıştı. Şimdi, aynı hamle ile ikinci bir Allah, Allah ile tekrar ileriye atılmak ve bu ikinci hattı da geriye kaçırmak lâzım. Fakat evvel emirde intizamı yeniden tesis etmek ve bir ateş himayesi yapmak icabeder. Taşların arasından biz de ateşe başladık. Biraz ateş üstünlüğü elde edelim diye bekliyorum.

Adını unuttum. İstanbul'dan kaçarak üç gün önce alayıma katılmış uzun boylu, esmer ve zayıf bir teğmen de benim yanımda, onbeş kadar erden mürekkep topluluğun içinde. Yanında beni dahi görünce galiba izzet-i nefsine ağır geldi, birdenbire ayağa kalktı ve: "Arkadaşlar hücum" diye bağırarak ileri atılmaya teşebbüs etti, fakat derhal boğazından tulumbadan çıkarcasına kanlar fışkırdı. Kendisi de derhal yere yıkıldı. Şahdamarını delen bir kurşun onu derhal şehit etti. Ölürken ne düşündü? Bilmem, fakat evli ve iki çocuk babasıydı. Şimdi, Yunan hattından üzerimize bombalar atılmaya başlandı. Bereket versin, tüfekle atılan bu bombaların çoğu bizi aşarak gerimizde patlıyor. Aynı zamanda, ay-

dınlatma fişekleri, tepemizde mahya gibi saniyelerce asılı kalarak her tarafı ışık içine gark ediyor. Burada da bir şehriâyin var. Hep bağırıyoruz: "Çocuklar haydi hücum, Allah, Allah" Fakat kafasını kaldıran kurşunu yiyor ileriye bir adım atamıyoruz. Fasılasız mermi perdeleri üstümüzden vızıldayarak akıyor. Sonra bombalar ve karışık olarak atılan aydınlatma fişekleri, etrafıma bakıyorum, her dakika beş-on kişi vuruluyor.

Düşmandan aldığımız altı ağır makineli tüfeği geriye gönderdim. Yeni bir hamle yapmak için düşman ateşinin biraz hafiflemesini bekliyorum. Hücuma devam edeceğim hakkındaki ümidim henüz yaşıyor, fakat yeni bir felaket karşısında kaldım. Gerimizde bir sırtta bulunan bir taburumuz Pala Süleyman'ın Taburu arkamızdan ve yanımızdan bize şiddetli bir ateş açtı. Bu taburun, bizim hücum edeceğimizden haberi yokmuş. Bunu, Tümen Kumandanının bildirmesi lâzım idi. İki-üç dakika içinde kendi askerlerimizin yaptıkları ateşten kırk-elli kadar ölü ve yaralı verdim. Önden ateş, yandan ateş, geriden ateş. Dost ve düşman bizi vuruyor. Bu ateşten kurtulmak için sırtın güney yanına doğru kaçışıyoruz. Bu ateş, bizi büsbütün karmakarışık yaptı. Biz artık burada barınamazdık. Yanımdaki subaylara kuytu yerlerden bölükleri geriye, dere içine doğru çekmeleri emrini verdim. Sabahta yaklaşıyordu. Şimdi düşman topçusu da buraya ateş etmeye başlarsa, bu taşların arasında hepimiz can verecektik. Bıraktığımız zayıf bir kuvvetin ateş perdesiyle taburları ceste ceste geriye, aşağıya derenin içine gönderdim. İki saatten fazla süren bu melhâmenin zayiat bilançosu pek müthiş. İki taburumdan 21 subay ve 450 er şehit ve yaralı. Bazı, emirsiz geriye kaçanlar da olmuş. Alayımızın bu gece hücumunun, bu akıtılan kanların boşa gitmemiş olduğunu ertesi günler anladım ve üzüntüm biraz olsun hafifledi. Çünkü Prens Andreas'ın kumandasındaki 2. Yunan Kolordusu yılgınlığa uğramıştı. Bir adım daha ileriye adım atamadı ve birkaç gün sonra geriye çekildi.

Alayımdan sağ kalanları derenin içinde topladıktan sonra Tümen Kumandanı'nı aramak üzere yukarı çıktım. Halid Bey, bir taşın arkasına çömelmiş reçelle kuru ekmek yiyor. Sabah kahvaltısı. Beni görünce, yan yattığı yerden parmak işaretiyle beni çağırdı. Baştan aşağı kan içindeki kaputumu çıkardım. Aynı zamanda, rovelverimi de kılıfından çıkartarak ceketimin sağ cebine koydum. Hücum ile zaptettiğim tepeden emirsiz olarak geriye çekildiğim için beni öldürebilirdi. Yanına yaklaşıp selâm verince: "Siz, niye geriye kaçtınız?" diye sordu: "Kaçmadık, ben alayı geriye kendim çektim" dedim: "Geriye çekilmek için kendi başına ne salâhiyetle karar verdin?" dedikten sonra aramızdaki konuşma şöyle devam etti: Ben -Tepeyi zaptettik, fakat daha gerideki bir hatta yerleşmiş kuvvetli bir düşmanın pek şiddetli ateşine uğradık. Askeri toplayarak ikinci bir hücuma kalkmaya çalışırken, bu defa geriden bizim kıt'alar arkamızdan ve yanımızdan bize şiddetli bir ateş açtılar. Bu ateşten çok insan kaybettik. Bu ateşten kurtulmak için yanlara ve gerilere toplanmaya mecbur olduk.

Halid Bey -Sizin tepeyi zaptettiğinize inanmıyorum.
Ben -Tepeyi aldık. Düşmandan da altı makineli tüfek aldık.
Halid Bey -Bu makineli tüfekler nerede?
Ben -Aşağıda alayın yanında.
Halid Bey -Belki alayın tepeye çıkmıştır, fakat sen beraber bulunmamışsın.
Ben -Bunu sağ kalan subaylardan ve erlerden öğrenebilirsiniz.

Bunun üzerine Halid Bey- Nazmi Nazmi... diye bağırdı. Karargâhındaki kurmay yüzbaşı Nazmi'yi çağırdı. Nazmi Bey geldi. Elinde bir kâğıt var. Onbeş adım gerideki telefona gitmiş. Orduya rapor veriyor. Nazmi Bey'i oturttu. Ona, benim yanımda yeni bir rapor dikte ettirdi: "16'ncı Alay'ın geceleyin yaptığı hücum muvaffakiyetli olmuş. Taşlı Tepe'nin bir kısmı zaptedilerek düşmandan beş-altı makineli tüfek alınmıştır. Fakat alay çok zayiat verdiğinden, sabaha karşı tarafımdan verilen emirle geriye alınmıştır." Raporun yazılması bittikten sonra bana dönerek: "Sen alayın yanına git. Alayın kumandasını en kıdemli bir tabur kumandanına devret ve çabuk buraya gel. Benim kurmay başkanlığımı yapacaksın" dedi. Bu işi yaparak yanına geldim. Sabah olmuş olduğundan bu Güzelcekale taşlı tepelerinin en Güney kenarında tutunmakta olan birliklerimizin durumlarını gördüm. 7. Tümen, 5. Tümen ve şimdi numarasını unuttuğum diğer bir tümen ki üçünün de alayları, taburları, bölükleri 400 metre kadar genişlikte taşlar içinde birbirine karışmış, Halid Bey'in korkusu, zoru ile sebat ediyorlar. 7. Tümen ile 5. Tümen kumandanları yaralanmış, Alay ve tabur kumandanlarının dahi yarısı yaralı ve şehit. Düşman mevzileri bizden ancak 200 metre ıraklıkta. Yatarak, yuvarlanarak, emekleyerek dolaşıp durumu inceledim. Bu kadar kalabalık insanların bu kadar dar bir alana birbirleri üstüne yığılmasına hayret ettim. Deli Halid'in kavga taktiği bu. Bana: "Sen, şu 12'lik sehpalı batarya dürbününü al, şu taşın üstüne çık, onu kur. Düşman makineli tüfeklerinin yerini dürbünle tespit et." dedi.

200 metre mesafe ile karşımızda bulunan düşman karşısında, yüksek taşın üstüne çıkacağım, dürbün sehpasının ayaklarını taşın üstünde tutturacağım, sonra adeseleri, bu maskelenmiş makineli tüfek yuvalarına yöneltip vidaları sıkıştıracağım. Ne kadar çabuk yapılsa, yine bir dakika zaman lazım. Herif, beni harcamaya karar vermiş. Bu emri yapmamak korkaklık ve isyan sayılacak. Talihime güvendim ve taşın üstüne çıktım. Dürbünün sehpasının üç ayağını taşın üstüne yerleştirdim. Sonra ufki ve dikey adeseleri oynatarak bu makineli tüfek yuvalarını aradım. Dürbün, hedefi 12 defa büyüten çok kuvvetli bir dürbün. Buna rağmen bu tüfeklerin yerlerini bir türlü bulamadım. Fakat daha fazla durmadım. Sanki gaipten bir kumanda, Yunan piyadelerine ve makinelilerine bana ateş etmemeleri için emir vermiş, üzerime tek kurşun atılmadı. Taştan indim, emrinin yapıldığını söyledim. Bu defa Deli Halid bu işin tamam yapılmış olup olmadığını bizzat görmek, kendisinin de korkak olmadığını göstermek için, taşın

üstüne çıkmak üzere başını çıkarır çıkarmaz buraya şiddetli bir ateş tevcih edildi. Mütemadi ateşlerle dürbünün sakatlanmaması için de onu aşağıya indirtti.

Bulunduğumuz yükseklikten geriye Güney'e baktım. Uzunca bir yürüyüş kolu ovada bize yaklaşıyor. 11.Tümen'i dahi, iki alayı ile Halid Bey gurubunun emrine vermişler. Halid Bey'e dönerek: "Beyefendi, tasvip buyurursanız bu tümeni olsun, bu kalabalığın içine sokmayalım. Güzelcekale'nin doğusundan düşmanın sağ kanatına taarruz ettirelim" dedim. Cevap bile vermedi. Biraz sonra tümen kumandanı emir almak için yanımıza çıktı. Orta boylu, sakallı, güzel yüzlü bir adam. Adı Saffet Bey imiş. Halid Bey kendisine karşıki yüksek taşlıkları göstererek: "Tümeninizi buraya getiriniz. Şimdi Yunanlılar'a saldıracağız" dedi. Adamcağız gözlerini karşıki taşlıklara çevirip bakarken birden bire bir yunan kurşunu karnına girdi. Karnından kanlar akmaya başladı ve derhal yere çömeldi. Koluna girdim, kaldırdım. 10 adım gerideki sargı yerine götürmeye çalışıyorum. Bu esnada iki mermi daha geldi. Birisi kundurasının ökçesine, ötekisi de ayağının topuk kısmına isabet etti. Saffet Bey şaşkınlıktan kafasını Yunanlılara döndürerek: "Yahu atmayın artık, görmüyor musunuz yaralıyım" demesin mi? Kendisini bir sedyeye yatırarak geriye gönderdikten sonra Halid Bey'in yanına geldim. Bana: "Eşekoğlueşek, yaralanacak zamanı buldu" dedi. Koca tümen kumandanına yüzünü çevirip bakmadı bile. Beş dakika sonra, yüz metre kadar ilerimizde bir düşman şarapneli havada patladı. Sol kolumun pazısı üzerine sopa ile vurmuşlar gibi bir şey oldu. Kolumdan avucuma doğru kanlar akıyor. Sırtımda yazlık bir ceket var. Bunun altındaki filtekoz fanilanın sol kolu geriye toplanmış yumak olmuş. Şarapnel misketi, ceketi delmiş, bu filtekoz yumağını parça parça etmiş, misketin yarısı etimin içine girmiş. Ceketimi çıkardım. Misketi de kendi elimle çıkartıp arkadaki sıhhiye çavuşuna biraz tendürdiyot sürdürerek küçük bir sargı bezi ile sardırdım. Halid Bey bunu görmüştü. Fakat kafasını çevirip bakmadı.

Biraz sonra tekrar taarruzumuz başladı. Bu defa benim geride kalıp tekrar yetişen dolgunca mevcutlu taburum ile mevcutları yarıya inmiş iki taburum da bu taarruza katıldılar. Ben bazen Halid Bey'in yanında bulunuyorum ve bazı defa da alayımın avcı hattına gidiyorum, alayımın taarruzu ile meşgul oluyorum. 40-50 adım önümüzde bulunduğumuz yer ile alayımın avcı hattı arasında yüzükoyun yere uzanmış ve silahını yanına bırakmış ceketsiz bir er gördüm. Ölüye benzemiyor. Yanına yaklaştım. Ayağına hafif bir tekme vurdum. Kafasını çevirerek bana baktı, hiçbir sakatlığı yok. Kulağından tutup ayağa kaldırdım ve silahını eline vererek kulağından çeke çeke avcı hattına doğru sürükledim. Tabiî bu hareket düşman piyade ateşi altında oluyordu. Halid Bey beni böyle görünce yanındaki kurmay yüzbaşıya benim için: "Ulen hergeleye bak, bana caka satıyor" demiş. Pek genç olan bu çocuğu, avcı hattındaki arkadaşlarının arasına yatırdım. Yatar yatmaz tekrar yüzünü toprağa yapıştırdı ve silahı yanına

bıraktı. Korkmakta devam ediyor. Bir şaka yapayım dedim. Tekrar kulağından yakalayarak ayağa kaldırdım ve: "Ulan gâvur, at buna bir kurşun" dedim. Zaten kurşunlar vızıldayıp geçiyor. Zavallı genç er: "Aman efendim, söyle de atmasın" diyerek tekrar yüzü koyun yere kapanmasın mı? Buna avcı hattındaki mehmetçikler bile güldüler. Bu acemi çocuğu onlara teslim ederek geriye Halid Bey'in yanına geldim. Halid Bey bana, ilerideki tümen ve alay kumandanlarına gönderilmek üzere şöylece bir emir not ettirdi: "Ben, avcı hattına ve sizin yanınıza gelemiyorum. Bunu korktuğuma hamletmeyiniz. Bütün cepheyi görmek ve buna tedbir almak için biraz gerilerde dolaşmaya mecburum."

Bu adam korkak değildi, bilâkis çok cesurdu. Bunu herkes biliyordu. Bunu ayrıca kıtalara bildirmesindeki maksadı anlayamamıştım.Taarruzumuz ilerlemeye başladı ve düşmanı ilk mevziden attık. Daha gerideki daha yüksek sırtlarda müdafaada devam ediyor. Her iki tarafın kayıpları yüksek. Yaralı subaylarımız ve erlerimizden yürüyebilenler akın akın düşman ateşi altında geriye geliyor. Ağır yaralıları taşıyan sedyeler vızır vızır dolaşıyor. Ölülere aldırış eden yok. Bazı yerler de süngü hücumları bile yapıldı, fakat düşman ikinci mevziilerinden söktürülemedi. Onu ancak 200 metre kadar geriye atabilmiştik. Bu kavga akşama kadar böyle devam etti. Deli Halid'in taktiği bu.

*Karanlık basınca, ileri hatlardan geriye doğru bazı kaçışmalar başladı. Deli Halid, elinde revolver, bu gerileyenlerden 8-10 er ve subayı öldürdü. Yarım saat sonra ilerideki avcı hattımızdan tekrar bir çözülme başladı. Sekizer onar kişilik gruplar geriye doğru kaçıyorlar. Deli Halid, tabancasını çekmiş, taştan taşa sekerek bunları vuruyor ve bana da: "Beyefendi kaçıyorlar görmüyor musun, ne duruyorsun, neye bunları öldürmüyorsun?" diye bağırıyor. Ben de tabancamı kullanmaya başladım. Fakat kaçanların ayaklarına doğru yere ateş ediyorum. Kısa zamanda, **"Deli Halid kendi başına bu çözülüşü de durdurdu. Bu adamın bulunduğu bir yerde çözülme ve bozgun olmaz. Geriye gelmekten herkes titrer."***

Biraz sonra yanıma yaklaşarak: "Ey kurmayım, söyle bakalım, şimdi ne yapacağız?" diye sordu: "Bu sırt üzerinde bu gece yalnız bir alay bırakarak bütün tümenleri, iki kilometre gerideki yumuşak topraklı sırtlara çekmek, orada tümenleri ve alayları derhal toparlayıp acele tahkimat yaptırmak en makûl bir harekettir" dedim. "Peki ben geriye gidiyorum. Bu karışıklığı orada tekrar bu gece düzenleyeceğim. Fakat sen alayınla burada sabaha kadar kalacaksın. Sabah olmazdan önce bu sırtları bırakırsan başına gelecek belayı bilirsin" dedi ve karargâhıyla birlikte kayboldu."[25]

[25] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 243-254.

Rahmi Apak'ın hatıralarından takip ettiğimiz, Güzelcekale'nin taşlık tepelerinde, Deli Halid ve Prens Andreas'ın güçlü 2. Kolordusu'na bağlı askerleri arasında bu akıllara durgunluk veren boğuşma sürürken, aynı zamanda Çal Dağı bölgesindeki birliklerimiz de çok çetin bir savunma yapmaktaydı. Yunanlılar taarruza başlarkenki asıl planları olan, Türk Ordusu'nu güneyden kuşatarak imha etmek maksadıyla, kuvvetlerinin büyük kısmıyla, 23-30 Ağustos günleri arasında bütün bir hafta boyunca Güzelcekale'yi zorlamışlar, ancak, burada Deli Halid'i geçemeyeceklerini anlayınca, bu sefer savunma hattımızın ortasından, yani Çal Dağı'nı ele geçirerek Haymana istikametinde bir yarma harekâtına girişmişler, 6 Eylül'e kadar da bunun için çabalamışlardı. Çal Dağı bölgesindeki birliklerimiz son güçlerine kadar dayanmaya çalışıyorlardı. Ama Çal Dağı'nı savunmakta olan iki tümenimizin direnci gittikçe azalıyordu. Tümenlerimizin asker mevcutları 500 askere kadar düşmüş, bazı bölüklerin başında subay bile kalmamıştı. Topçularımızın mühimmatları da bitmek üzereydi. Cephe komutanlığı elindeki son ihtiyat birliği olan 68. Alay'ı da Çal'a, bu iki tümene yardıma yollamış, ancak, buna rağmen birliklerimiz ancak akşama kadar dayanabilmişler ve akşam üzeri yeniden şiddetlenen Yunan taarruzu karşısında daha fazla dayanamamışlar, daha kuzeydeki sırtlara doğru çekilmeye başlamışlardı. Çal Dağı düşmüştü.

Birliklerimizin Çal Dağı'ndan çekilmekte oldukları daha kuzeydeki bu sırtlar, artık, Ankara'dan önceki savunma yapılabilecek son hatta bulunuyordu. Durum yine çok kritik bir hâl almıştı. Bütün bu yaşananlar karşısında, ümidini ve zafere olan inancını hiç bir zaman kaybetmeyen Fevzi Paşa'nın üstün tecrübeleriyle yapmış olduğu değerlendirmesine göre; *"Evet, Çal Dağı düşmüştü ama, Yunanlılar da artık askeri güçlerini kaybetmeye, güle oynaya Ankara'ya gitme umutlarını da kaybetmeye başlamışlardı. Ordumuzu da çok fazla yıpratmışlar, gücünü azaltmışlardı, ancak, en önemlisi, yaptıkları onca zulüm ve katliamlara rağmen, Türk Milleti'nin azmini ve ümidini kıramamışlardı."*

Milletimizin o günlerdeki ruhaniyetini, içinde bulunduğu azim ve ümidi; bir Ankara köylüsünün, Çal Dağı'nın düştüğünü haber aldığındaki sözleri ne güzel anlatır: *"Her dağı böyle zorlanarak alacaklarsa, Ankara'ya dek dağ tepe çok. Her birinde öle öle buraya 40 kişiyle*

varırlar. Onları da evvel Allah, biz, sopayla gebertirik!" Allah (c.c) bu milletten bu azmi ve ümidi hiç eksiltmesin! Amin.

Cephe Komutanlığı, 2 Eylül gece yarısı, sol kanatta, Güzelcekale'de bulunan 12. Grup Komutanı Deli Halid'e, karargâhıyla birlikte hemen yola çıkarak Çal'daki iki tümenin komutasını üstlenmesini ve bu son hattı savunmasını emretmişti. İşte, Rahmi Apak'ın kaybolup gitti dediği gece yarısı, Deli Halid kaybolmamış tam tersine, cephe komutanlığından aldığı bu emir gereği, karargâhını da yanına alarak, durumun hassasiyetine binaen, birlikleriyle vedalaşmak için bile, zaman kaybetmeden, süratle Çal Dağı bölgesinin imdadına yetişmek üzere koşmuştu.

Çal Dağı ve Haymana bölgesinde cephemiz yarılmak üzereydi. Cephe yarılırsa, Ankara yolu, artık Yunan Ordusuna açılmış olacaktı. Ordumuzun ve milletimizin kaderi, bir kere daha Deli Halid'in buraya yetişerek emir komutayı almasına bağlanmıştı. Başkomutanlık ve cephe karargâhı kurtarıcı olarak gene Deli Halid'i görmüşler, güvenmişlerdi.

İşte, Rahmi Apak bu durumu bilmiyordu, bilemezdi, ancak, Kütahya-Eskişehir yenilgisinden sonra geri çekilmeyle ilgili kafasında beliren şüpheler de artık kalmamıştı. Güzelcekale'de öğrendiği ve şimdi kesinlikle inandığı bir şey vardı: "Deli Halid! Bu adamın bulunduğu bir yerde çözülme ve bozgun olmaz. Geriye kaçmaktan herkes titrer."

Onun yeni öğrendiği ve inandığı bu gerçeği, zaten, bütün üst düzey komutanlar ve askerlerimiz de yıllardır biliyor ve inanıyorlardı. Cephe Karargâhının hesaplarına göre, Deli Halid bulunduğu yerden, ancak ertesi sabah Çal Dağı bölgesine yetişebilirdi. Alagöz'deki Başkomutanlık Karargâhı'nda yine sinirler gergin, endişeli bir bekleyiş hakim. Halide Edip, "Türk'ün Ateşle İmtihanı" isimli eserinde, bir görgü tanığı olarak o gece Karargâhtaki havayı şöyle anlatır:

"Savaş başladı. İlk günleri, Yunanlılar yer kazanıyordu. Ufak tepeleri birer birer ele geçiriyorlardı. Bu tepeler askeri bakımdan çok önemli idiler. M. Kemal Paşa, onların Çal Tepesi'ni işgal edinceye kadar korkulacak bir şey olmadığını, fakat Haymana'ya girerlerse, bizim de kapana tutulacağımızı söyledi. Alagöz Tepesi'nden aşağı doğru inen sonsuz vadiler ve toprak yığınları, kırmızı mavi renklere boyanmış gibiydiler. Çal Tepesi bunların üstünde bir dev gibi yükseliyordu. Fevzi Paşa'ya, M. Kemal Paşa'nın evinin önünde rastladım. Beraber

yürüdük. O, Yarbay Salih Bey ile beraber en ön saftaydı. Onda zaferimize karşı o kadar büyük bir güven vardı ki, bu, insana ümit veriyordu.

Bir hafta geçmeden Çal Tepesi düştü. Korkunç bir sükût... M. Kemal Paşa söğüyor. Aşağı yukarı dolaşıyor ve geri çekilme emri verip vermemekte tereddüt ediyordu. Bu sırada, bir subay odaya girerek, "Fevzi Paşa sizi telefonda arıyor Efendim", dedi. Gece yarısından sonra, saat tam ikiydi. Bana orası o gece bir tiyatro sahnesi gibi gelir. M. Kemal Paşa, karşıki odada telefon ediyor, ben de kapıya dayanmış, dinliyordum. Sofa ayakta dimdik duran subaylarla doluydu. Herkes bekliyordu. M. Kemal konuşuyor: "Siz misiniz Paşa hazretleri? Ne? Vaziyet lehimizde mi dediniz? Doğru anladım mı? Ne? Yunanlılar kuvvetlerinin sonuna mı gelmiş, ricat mi edecekler?" Orada bulunanların yüzleri ışıldıyor. Sonra M. Kemal Paşa geldi. Yunanlılar daha ileri gitmeden önlerine göndereceği kuvveti temin için plan yapmaya başladı. Eğer bazen tesadüfi bir hareket bir milletin kaderini değiştirebilirse, işte Fevzi Paşa'nın telefonu böyle bir tesadüf oldu. Fevzi Paşa'nın hakkı vardı. Ertesi gün Yunanlılar Haymana'ya hücum edemeyecek kadar yorgundular. Oradaki gedik bizim tarafımızdan kapatılmıştı."[26]

İşte, oradaki gediği kapatan, daha sonraki Yunan taarruzlarına karşı adeta bedenden bir duvar yapan Deli Halid'di.

10 Eylül'e kadar son güçleriyle burayı aşmaya çalışan Yunan Ordusu, artık bu savunmayı aşamayacağını anlayınca, bütün taarruz gücünü kaybetmiş olarak, bulunduğu hatlarda savunmaya geçerek kalmaya karar verdi. Ancak, bu sefer de bütün ordumuzun genel karşı taarruzu ile burada savunma da yapamayacağını anladı. Bu karşı taarruzlar esnasında, 12 Eylül günü, Deli Halid, sabah saatlerinden itibaren yaptığı taarruzla, Yunan artçıları tarafından tutulmaya çalışılan meşhur Çal Dağı'nı da geri almaya başladı. Saat 16.00 itibariyle bütün Çal Dağı, artık Türk süngülerinin parıltısı altındaydı. Yunan için yapılacak tek şey kalmıştı. Geldiği gibi, hayır geldiği gibi haşmetli, cakalı, fiyakalı değil; bitmiş, tükenmiş olarak geriye çekilmek. O da öyle yaptı.

Prens Andreas "Felâkete Doğru" adlı hatıralarını kaleme aldığı kitabında bu günlerde Yunan Ordusu'nun içinde bulunduğu perişan durumu şöyle anlatır:

"Son dört gün zarfında ekmek istihkakının yalnız dörtte biri ve pek az cep-

[26] Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Yayınevi, s. 113-115.

hane gelmişti. İstihkak yalnız etten ve kaynamış buğdaydan ibaretti. Bu da odun ve ateş temin edilemediğinden güçlükle hazırlanabiliyordu. Bunlardan başka Albay Papagos'un ifadesine göre, süvari tugayı bölgesinde 10 kilometre yarıçapındaki bir alanda artık ot kalmamıştı, hayvanlar açlıktan ölüyordu. Gerçek şudur ki, biz artık genel bir çıkmaza saplanmıştık. Zaafımız o dereceydi ki, Ankara'ya girsek bile kışın yaklaşmasından evvel de düşman tarafından ciddi bir surette hırpalanmak ve yıpratılmaktan kurtulmak için, bu şehri bırakmak ve Eskişehir'e dönmek mecburiyetinde kalırdık."[27]

General Kondilis de aynı şekilde, Yunan ordusunun düştüğü sefaleti şu sözlerle anlatır: *"Bugüne kadar cephemizde devam eden muharebeler pek çetin olmuştu; cephanemiz pek az kalmıştı. Erler günlerden beri açtı. Biraz kaynamış buğday ile nefislerini körletiyorlardı."*[28]

Eee, dile kolay tam beş asır, Türk Milleti'nin adalet ve emniyet şemsiyesi altında yaşamışlardı. En azından şu atasözümüzü öğrenmiş olmaları gerekirdi. "Kendi düşen ağlamaz!" Fevzi Paşa da, 12 Eylül günü Başkomutanlığa gönderdiği bir raporla, Türk'ün zaferini, Yunan'ın da perişanlığını bildirmişti.

"Birkaç günden beri devam eden karşı taarruzlarla Sakarya boyundaki düşman ordusu, binlerce ölü bırakarak tamamen mağlup edilmiş; Türk tayyarelerinin de katılması ile her tarafta yapılan sıkı takip sonunda muharebe meydanında ve çekilme yollarında bir çok silah, eşya, tıbbi malzeme, otomobiller terk ederek, hatta yaralılarını taşımaya fırsat bulamadan perişan bir surette çekilmiştir. Anadolu'nun Yunanlılara mezar olacağı saat gelmiştir. Çekilmeyi korumak üzere Yunanlıların bıraktıkları artçılar da akşama doğru mevzilerinden atılmış ve 23 Ağustostan beri 21 gün devam eden Sakarya Meydan Muharebesi, Türk Ordusunun tam bir zaferi ile son bulmuştur. Genelkurmay Başkanı Fevzi."[29]

Yunan Ordusu Başkomutanı Papulas; Küçük Asya'nın Fatihi olma hayalleriyle başlattığı taarruzlarına devam edemeyecekleri bir tarafa, artık Sakarya'nın doğusunda savunmada da kalamayacaklarını anlamıştı. Bu sebeple, 12 Eylül günü saat 13.30'da bütün birliklerine şu emri yayımladı ve bu emir gereği bütün Yunan Ordusu, kü-

---

[27] Prens Andreas, *Felakete Doğru*, Çev: Em. Alb. Hüseyin Rahmi Apak, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 129.

[28] General Kondilis, *Anadolu Seferi*, s. 519.

[29] Harp Tarihi Arşivi, No.5/1400, Dlp.19, G.3, Kls.1140, Dos.23, F.257.

çük artçı kuvvetler bırakarak, 12/13 Eylül gecesi tamamıyla Sakarya Irmağı'nın batısına geri çekildi. Papulas'ın emri özetle şöyleydi:

"Bugün 12/13 Eylül gecesi, bütün ordu Sakarya'yı geçerek bunun batısında savunma için tertiplenecek, Seyyar hastanelerle yaralılar ve ikmal üslerindeki her türlü malzeme Sakarya'nın batısına nakledilecektir. Köprücü müfreze komutanları, nehri geçiş için kurulmuş olan seyyar köprüleri bozduktan sonra, malzemeyi yükleyecekler ve diğer köprüleri tamamen tahrip edeceklerdir. General Papulas."[30]

Türk'ün ölümü hiçe sayan yılmaz imanı karşısında, Papulas taarruzda başarılı olamamış ve hedeflerine ulaşamamıştır, ancak gerçekten zor bir askeri harekât olan geri çekilmeyi, kendi ordusu adına başarıyla gerçekleştirebilmiştir. Bu da, onun adına bir başarı sayılabilir.

Nikita Drossakis adlı bir Yunan askeri, Yunanlıların bugün bile "Büyük Felaket" diye adlandırdıkları Sakarya Savaşı'nda başından geçenleri şöyle anlatır:

"Bahar ve yaz mevsimlerindeki bütün gürültülü zaferler, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar'lar bizi perişan etti. Cephe gerisinde pusulayı tamamıyla şaşırdık! Çalan çanlar, her yerde bayraklar, vatan, millet nutukları, cilalı makaleler. Hepsi saçmaydı! Hükümet: Ankara'ya ileri! emrini veriyor. İleri ama neyle? Kiminle? Ve böylece Ağustos ayında, Anadolu'nun o dayanılmaz sıcağında

[30] Prens Andreas, *Eskişehir-Sakarya 1921*, s. 164-167.

Eskişehir yürüyüşü başladı! Biz son gücümüzü de tüketmekteydik, Türklerse, olanca az kayıp vererek düzenli bir şekilde geri çekiliyor ve bizi kendi istediği yere doğru sürüklüyordu! Sakarya'daki o 22 günlük savaş bizi mahvetti... Yirmi beş kilometre derinliğinde olan Türk istihkâmları, Polatlı'dan Tuz Gölü'ne kadar tepelere yayılmış durumdaydı. Her tepecik bir müstahkem mevki halindeydi sözün kısası. Ve bu cehennemden canlı çıkmayacaklarına dair sanki yemin vermişti Türkler. Yirmi beş bin delikanlı öldü savaşta! Havaya savurup attık kuvvetlerimizi, sonra da geri çekildik."[31]

Sakarya Meydan Muharebesi'nde iki tarafın zayiatları şöyleydi: Ordumuz, subay ve er olmak üzere 3.282 şehit, 13.618 yaralı vermişti. Yunan Ordusu'nun kayıpları ise çok daha ağırdı: Subay ve er olarak 15.000 ölü, 25.000 yaralı.[32]

M. Kemal Paşa'nın, 13 Eylül günü, Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk Milleti'nin zaferiyle sonuçlandığını Meclis'e ve bütün dünyaya ilân eden raporu şöyleydi:

"23 Ağustos'tan beri devam eden Sakarya Meydan Muharebesi, T.B.M.M Ordusu'nun kesin zaferi ile neticelenmiştir. Üç günden beri devam eden genel karşı taarruzumuzun tesiri ile, bugün öğleden evvel bütün düşman ordusu mağlup olarak ve kâmilen nehir batısına atılmış bulunuyor. Düşmanı aralıksız takip ediyoruz."[33]

Sakarya Meydan Muharebesi'nde, Türk ordusunun gerçek manasıyla, "Delice" bir zaferi nasıl kazanabildiğini, Fransız Franklin Bouillon'un hayretle sarfettiği bir cümle bize özetler. Franklin Bouillon, refakatine verilen Baki Bey ile Eskişehir civarında dolaşırken, albatros kanatlı, patates emayeli, uçurulabilmesini imkânsız sandığı bir uçağımızı gördüğü zaman, hayretini ve takdirlerini ifade ederek şöyle söylemiştir: ***"Ne delice kahramanlık! Elbet kazanırsınız azizim!"***[34]

---

[31] Dido Sotiriyu, *Benden Selâm Söyle Anadolu'ya*, Sander Yayınları, İstanbul, 1970, s. 171-172.

[32] Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 693.

[33] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi*, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, s. 269.

[34] Korg. Baki Vandemir, *Sakarya'dan Mudanya'ya*, Haz: Hayriye Yalçın, Gnkur. ATASE Bşk.hğı Yayınları, Ankara, 2006, s. 53.

Bu zaferden hemen sonra, aynı gün, Başkomutan M. Kemal Paşa; Millî Savunma Bakanlığı ile Cephe Komutanlığı'na şu emri verdi:

"Düşmanın, geride herhangi bir hatta durarak kendini yeniden toparlayıp düzenlemesine engel olmak ve çekilmesini tam bir bozguna çevirmek lâzımdır. Bunun için mevcut 18 piyade tümeninden, her biri üçer tümenli dört kolordu teşkil ve mevcut süvari kuvvetleri de, her biri dörder alaydan kurulu üç tümenli bir süvari kolordusu halinde yeniden teşkil olunacaktır. Mevcut grup komutanlarından uygun görülenler, Batı Cephesi Komutanlığınca bu kolordu komutanlıklarına seçilecek ve teklif olunacaklardır. Bu kolordulara birden beşe kadar numara verilecektir.

Dört kolordulu bu ordudan başka, Kocaeli mıntıkasında bir tümenle bir süvari alayından ve ihtiyaca göre yeniden teşkil olunacak asayiş müfrezelerinden mürekkep olmak üzere bir grup komutanlığı kurulacaktır. Bu grup komutanlığına 12. Grup Komutanı Albay Halid Bey'in tayini uygun görülmüştür. Bu gruba 17. Piyade Tümeni'nin verilmesi arzuya uygundur. Kocaeli Grubu'nun mıntıkası aşağıda gösterildiği gibidir:

Doğuda, Düzce ilçesinin idâri sınırı; güneyde, Mudurnu Çayı-Taraklı-Göynük Çayı ağzı-Bilecik genel hattıdır. Bu hat ve mevkiler Kocaeli Grubu emrine gireceklerdir. Başkomutan Mustafa Kemal"[35]

M. Kemal Paşa'nın bu emrinden de anlaşılacağı üzere çok kritik bir bölge olarak görülen Kocaeli mıntıkasında ordudan bağımsız, direkt Başkomutanlık'a bağlı, Kolordu yetkisinde bir grup komutanlığı teşkil edilmiş ve diğer bütün kolordu komutanlıkları için seçilecek komutanlar, Batı Cephesi Komutanı'nın teklifine bırakılırken, Kocaeli Grup Komutanlığı'na, Deli Halid, bizzat M. Kemal Paşa tarafından getirilmiştir. Zaten, M. Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'dan, Deli Halid'i, böyle günler ve görevler için yanına istememiş miydi?

Başkomutan'ın bu emri üzerine, eldeki birliklerden üçer tümenli beş kolordu kuruldu. 1. Kolordu Komutanlığı'na Albay İzzettin, 2. Kolordu Komutanlığı'na Albay Selahattin Adil, 3. Kolordu Komutanlığı'na Albay Kâzım, 4. Kolordu Komutanlığı'na Albay Kemalettin Sami, 5. Süvari Kolordu Komutanlığına ise Albay Fahrettin atandı.

---

[35] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi*, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, s. 269-270.

Bu görevlendirmeler ve yeniden teşkilâtlanmalarla birlikte, Deli Halid'in Kocaeli Grup'una, Sakarya kuzeyinden yapacağı harekâtla, düşmanın Sakarya'yı savunmak üzere sol kıyısında bulunan kıtalarını Sakarya Cephesi'ni boşaltmaya zorlaması emredildi.[36]

Başkomutan M. Kemal Paşa'ya, Fevzi ve İsmet Paşalar'ın teklifi üzerine, TBMM tarafından 19 Eylül 1921'de, bir kanunla "Gazilik" ünvanı ve "Mareşal" rütbesi verildi.

Bundan sonra artık Yunanlıları tamamen anavatandan kovmak için askeri ve siyasi çalışmalar yapılacak, henüz silah altına alınmamış, eli silah tutan herkes, silah altına alınarak taarruz için eğitilecekti. Yabancı devletlerle TBMM arasında çeşitli siyasi antlaşmalar imzalanacaktı. Bunlardan en önemlisi, 20 Ekim 1921'de, Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması'dır.* Bu antlaşmayla, doğu sınırlarımızdan sonra, güney sınırlarımız da emniyet altına alınmış oluyordu. Artık bütün dikkat ve gayretlerimizi Batı Cephesi'ne verebilecektik.

Türk askerinin kahramanlığı ve vatan sevgisi, Türk komutanlarının yüksek sevk ve idare yeteneği, bu savaşta bir kere daha zafer tacı ile taçlanmış ve muhteşem bir abide olarak tarihteki eşsiz yerini almıştır. Taarruz insiyatifinin Türk Ordusu'na geçmesini sağlayan Sakarya Zaferi, TBMM Hükümetine siyasi başarı kapılarını da arala-

---

[36] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi*, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, s. 271.

* Tarihin doğru okunup anlaşılabilmesi için, Ankara Antlaşması'nda dikkat çekmesi gereken bir madde vardır. O maddeye göre; Suriye Devleti sınırları içindeki bugün de hâlâ bizim olan ve Türk askeri tarafından korunan Caber Kalesi'nin Türkiye'ye bırakılmış olması, daha doğrusu Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ısrarla istenmiş olmasıdır. Bütün Suriye topraklarından, Fransız mandasına bırakılmak üzere vazgeçilirken, bu küçücük Kale'nin önemi neydi ki, bu kadar ısrarla istenmişti? Caber Kalesi'nin içinde Süleyman Şah'ın yani, Ertuğrul Gazi'nin babası olan ve Büyük Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi Han'ın dedesinin kabri bulunmaktadır. Okullarımızda öğrendiğimiz tarih bilgilerine göre, Sakarya Meydan Muharebe'sinin yapıldığı dönemde ve sonrasında, İstanbul Hükümeti ve Padişah ile Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında büyük anlaşmazlıklar, kavgalar vardır. Hatta her iki taraf da birbirlerini vatana ihanetle suçlamaktadırlar. Bu bilgiler ışığında; Ankara Antlaşması ile Osmalı'nın koskoca Şam ve Halep vilayetlerinden oluşan bugünki Suriye topraklarından vazgeçilmiş, ama, İstanbul'daki hain(!) padişahın dedesinin kabrinin bulunduğu küçücük Caber Kalesi'nin bizde kalması ısrarla istenmiştir. Ne dersiniz, sizce de biraz garip değil mi?

mış özellikle, mazlum İslâm aleminde, Türk Milleti'nin kesin zaferi kazanarak istiklâlini ve vatanını kurtaracağı inancını kuvvetlendirdiği gibi onların da kurtuluş ümitlerini artırmıştır.

Evet, bu delice kahramanlıklar sayesinde kazanılmış olan Sakarya Meydan Muharebesi Zaferi'nden sonra, askeri ve siyasi anlamda; Türk tarafında, orduda ve Meclis'te her şey yerli yerine oturmuş ve istenildiği gibi işler yolunda giderken, Yunan tarafında ise, Yunan Hükümeti ile Küçükasya Ordusu Başkomutanı Papulas arasında fikir ayrılıkları baş göstermeye başlamıştır. Hükümet, bulunulan hatlarda kalınmasını ısrarla isterken, Papulas askeri gerekleri gerekçe göstererek daha geriye, Eskişehir-Afyon hattına çekilmenin doğru olacağını söylüyordu. Papulas, Yunan Millî Savunma Bakanı'na gönderdiği 20 Eylül tarihli raporda:

> *"Böyle geniş bölgeler için çok lâzım olan süvari kuvvetleri bizde pek azdır. Halbuki Türklerin süvarisi pek çoktur. Ve yine muharebe malzememiz de yeterli değildir. İstikbâl için mesele değişir, hatta aleyhimize döneceği muhakkaktır. Kış mevsimi başlamak üzere olduğundan, bu soğuk mevsimde ve Türk süvarilerinin sık sık baskınları karşısında erlerin moralleri sarsıntıya uğrayacak ve hoşnutsuzluğu artacaktır. Dokuz yıl devam eden muharebeler, ordumuzu subaysız bırakmış, kuvvetimizi azaltmış ve subay azlığı, komuta düzenini zayıflatmıştır. Bu askerden daha fazla fedakârlık istemek akıl işi değildir. Bu itibarla, her halde Anadolu seferi mümkün olduğu kadar süratle bitmelidir. Fikrimce buna mecburiyet vardır."*[37]

demekteydi.

General Papulas gerçeği anlamış ve yüksek sesle dile getirmişti. Bizzat cephede bulunan başkomutanlarının bu feryadına kulak asmadan, yeni birtakım destekler bulmak üzere çıktığı Avrupa turundan eli boş dönen Başbakan Gunaris de Genelkurmay Başkanı Stiratikos'a gözyaşları içinde: *"Yabancı devletler bizi bu maceralara sürükledikten ve tehlikelere attıktan sonra şimdi bizi terk ediyorlar. Büyük Harp Avrupa'nın ahlâkını o derece bozdu ki, her türlü asil duygular tamamıyla sönmüştür. Artık oradan çekilip gitmemiz gerekiyor"** diyordu.

---

[37] Yunan Asya Seferi Kumandanı General Papulas'm Hatıratı, Askeri Mecmua (No:67)'ya Ek Tarih Kısmı (Sayı:8), s. 24.

* Korg. Baki Vandemir, *a.g.e.*, s. 105.

Bütün bu askeri ve ekonomik gerçekliklere rağmen Yunanistan'da muhteris siyaset galip gelmişti. Anadolu seferini mümkün olduğu kadar süratle bitirmeliydiler, ama yapmadılar. Kral Konstantin, askerler ve siyasetçiler arasında baş gösteren anlaşmazlığa çözüm bulmak üzere Atina'da yapacağı toplantıya katılmak üzere, Bursa'dan hareketinden önce ordusuna yayımladığı mesajla, hâlâ rüyadan uyanamadığını gösterir: *"Yunan Ordusunun Türkleri kalbinden vurduğunu, Ankara'ya kadar gidip yeni zahmet ve özverilerle karşılaşmak istemediğini; çünkü şimdiye kadar yapılanların amaç için yeterli olduğunu; perişan olan Türk Ordusu'nun ellerindekini yeniden geri almak için Yunanlıların yorulacağını umut edip beklediğini"* öne sürüyor ve bu akılalmaz mesajını şöyle bitiriyordu: *"Vatan için savaştığı zaman Yunanlıların yorulmadığını gösterin ve süngünüz ilerde düşmana bağırın: Gel de al!"**

Kral'ın dediği gibi, Türk Ordusu onları daha fazla bekletmeyecek, Yunanlılara hesap sormaya gelecek, işgal ettikleri her yeri geri alacak, Yunanistan'ın şahsında denize dökülen Batı ise; "en kısa sürede bu sefer bitirilmelidir" diyen Papulas'ın ve askerlerin ne kadar haklı olduğunu en acı şekliyle öğrenecekti.

Topyekün bir Batı Projesi olarak Türk'ün yok edilmesini amaçlayan ve 1911'de, Trablusgarp'ta Osmanlı-İtalyan Harbi ile başlayan, Balkan Harpleri, Birinci Cihan Harbi ile devam eden bu kanlı, acımasız, zalim savaşlarda hep onlar saldırmışlar, Türk Milleti ise, vatanını, dinini, şerefini, namusunu korumak için hep savunma yapmak zorunda kalmıştı. Sakarya Meydan Muharebesi ile Batı için talih tersine dönmüş, şimdi onlar panik halinde savunmaya geçmek zorunda kalmışlardı.

Her şeyi maddiyatta gören süfli anlayışlarıyla, öyle bir savunma hattı hazırlamışlar ve hazırladıkları bu tahkimatlı mevzilere öyle güveniyorlardı ki, "değil altı ayda, altı yılda bile aşılamayacağına" inanıyorlardı.

Bitti, tükendi denilen Türk Milleti ise, şimdi, erinden en büyük komutanına, köylüsünden şehirlisine; imanla, azimle, ümitle taarruz için hazırlanıyordu.

---

* Başbakan Gunaris ve Küçükasya Ordusu Başkomutanı Papulas, Yunan ordularının Anadolu'yu tamamen terk etmelerinden sonra, Yunanistan'da savaş suçlusu olarak yargılanacak ve ölüm cezasına çarptırılacaklardır.

BÖLÜM-20

Kocaeli Grup Komutanlığı'nın Büyük Taarruz Hazırlıkları ve Deli Halid

Ecdadımızın heybeti maruf-u cihandır..
Fıtrat değişir sanma! Bu kan yine o kandır!...
Namık Kemal

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ biter bitmez, orduda yeni düzenlemeler ve teşkilâtlanmalar yapan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, geriye çekilen Yunan ordusu tam anlamıyla toparlanamadan ve kuvvetli savunma mevzileri inşa etmeden taarruz etmek için direktif vermişti.

Başkumandanın direktifine göre, 10 Ekim 1921'de Garp Cephesinin hazırladığı planda: Yunan Ordusu (Eskişehir-Afyon) cephesinde iki kolordu ile tespit olunacak, Ali İhsan Paşa'nın emrindeki 1. Ordu* ile güneyden Afyon-Uşak hattına kat'i neticeli bir taarruz yapılacaktı. Bu taarruz plânına gizliliği sağlamak maksadıyla "Sad Harekâtı" adı verilmişti. Bu hareketin asıl mihveri üzerindeki San-

* İsmet Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa, gördüğü lüzum üzerine, Batı Cephesi emrinde, 10 Piyade Tümeni ve 4 süvari Tümeninden oluşan bir Güney Cephe Komutanlığı kurdurmuş -sonradan bu cephedeki birliklerimiz 1. Ordu adını alacaktır- ve başına da, Malta'daki esaret hayatından dönen Ali İhsan Paşa'yı atamıştı. Ali İhsan Paşa, 1. Dünya Savaşı'nda gösterdiği başarılardan dolayı, Ordu Komutanlığına kadar yükselmişti. Böyle başarılı bir komutanın burada görevlendirilmesi orduda sevinçle karşılanmıştı. Ayrıca İsmet Paşa'dan daha kıdemli olmasına rağmen onun emrine girmek suretiyle gösterdiği feragat da takdire layıktı. (General Fahri Belen, *Büyük Türk Zaferi Afyon'dan İzmir'e, İstiklâl Harbi Hatıraları, Tenkitler, Tahliller*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1962, s. 13).

dıklı Kasabası'nın adının ilk harfi olan Sad harfinden esinlenilerek bu isim verilmişti.[1]

Bu planlar yapılırken, Deli Halid, İznik ile Bilecik hattı arasında sürekli olarak yaptığı taarruz ve keşif hareketleriyle Yunan birliklerini taciz ediyordu. Zaten, Deli Halid'in Kocaeli Grup'una "Türk Batı Cephesi'nin kuzey kanadı karşısındaki Yunan birliklerini, kesin sonuçlu bir muharebeye girmeden, işgal ettikleri savunma mevzilerini terk etmeye zorlamak ve düşmanı bulunduğu yerde sabit tutarak başka bölgelere kuvvet kaydırmalarına engel olmak" vazifesi verilmişti.

Başkumandan M. Kemal Paşa, genel taarruz hazırlıklarının on günde tamamlanmasını istiyordu. Garp cephesi bunun bir aydan fazla süreceğini bildiriyordu. Hazırlıkların kıştan evvel de bitmeyeceği kanaatindeydi. Bunlar bilindiği halde, Yunan Ordusu'nun manevî durumunun çok fena olduğuna dair gelen haberler, taarruz fikrini besliyor, siyasi bakımdan da hükümet taarruz yapılmasını istiyordu. Mali durum da İlkbahar'a kadar seferi orduyu muhafaza etmeye elverişli görünmüyordu. En zaruri ihtiyaçlar sağlandıktan sonra taarruza geçmek isteniyordu. Ancak aradan bir ay geçtiği halde en zaruri ihtiyaçların (elli bin kat elbise, yeter sayıda cephane ve iaşe maddesi) tamamlanamamış, bir taraftan da sonbahar soğukları ve yağmurları başlamıştı. 10 Aralık 1921'de hazırlıkları tetkik eden Başkumandan da hazırlıkların ancak yarısının tamamlanabildiğini bizzat görmüş, böylece bu taarruz ilkbahara bırakılmıştı. Bu ertelemeden sonra Garp Cephesi birlikleri Konya demiryoluna dayanmak suretiyle müdafaa tertipleri aldılar. Bu demiryolunun kuzeyinden Sakarya Nehri'ne kadar olan cephede İkinci Ordu teşkil edilerek kumandanlığına Yakup Şevki Paşa getirildi.[2] Yakup Şevki Paşa; Birinci Dünya Harbi sonunda, Deli Halid'in, 1918'de, Batum, Ahıska, Ahılkelek'i fethettiği, uğursuz Mondros Mütarekesi ile birlikte, vatanın en doğusundan İstiklâl ateşini birlikte tutuşturdukları ordu komutanıydı.

M. Kemal Paşa Meclis'te kendisine yapılan "Neden hâlâ taarruz etmiyoruz" baskılarından kurtulmak ve Yunan Ordusu'nu hazırlık-

[1] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 14-15.

[2] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 14-15.

larını tamamlamasına fırsat vermeden yurttan kovmak için bir an önce taarruz etmek istiyor ve bu sebeple de Nisan ayı içerisinde genel taarruzu başlatmak istiyordu. Ancak 2. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa haklı bir takım gerekçelerle taarruzun tarihi konusunda M. Kemal Paşa'ya itiraz etmiş ve M. Kemal Paşa da, Yakup Şevki Paşa'nın gerekçelerini haklı bularak Büyük Taarruz'u Ağustos ayma ertelemişti.

Bu hadiseyi, bizzat, olayın canlı tanığı Sadık Atak'tan dinleyelim:

"1922 yılının Mart ayında bir gün Başkumandan Atatürk'ten bir "tehiri mucibi idamdır." (geç gitmesine sebep olanlar idam edilirler) kaydı olan bir telgraf geldi. Telgrafın birinci maddesinde "Bu emirden sadece ordu komutanları ve kurmay başkanları haberdar olacak, kolordu komutanlarına bile bilgi verilmeyecektir" deniyor; ikinci maddesinde ise, "Büyük Taarruz'un Nisan ayı içinde yapılacağı ve ona göre hazırlıkların tamamlanması" emrediliyordu. Bu emri okurken odada sadece İkinci Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ile birlikte ben vardım. Büyük Taarruz haberini duyunca ben çok heyecanlaşmıştım. Hatta elimden, okuduğum kağıt masanın üzerine düşmüştü. Yakup Şevki Paşa gayet sakin bir sesle, "Oğlum, bir kağıt kalem al, buna bir cevap yazalım" emrini verdi.

O zamanlar cephelerde daktilo bulunmazdı. Bu nedenle ordunun bütün emir ve yazılarını, sır sakladığım ve yazım güzel olduğu için, ben yazardım. Kağıt kalemi alıp Paşa'nın söylediklerini yazmaya başladım. 24 sayfayı bulan çok uzun ve çok geniş kapsamlı bir cevap yazdırdı.

Cevapta, "Böyle bir taarruzun Nisan ayında yapılması doğru olmaz. Havalar yağmurlu, etraf çamur içinde olur. Ulaşım ve erzak temini fevkalade zordur. Halbuki, ecdadımızın daima tercih ettiği gibi Ağustos ayı taarruz için fevkalade uygundur. Her taraf kuru ve ulaşım çok kolay olur. Zaptedilen bölgelerdeki ürünlerden askere yetecek kadar yiyecek bulmak da çok kolaylaşır. Ayrıca makineli tüfeklerimiz yeterli değildir. Mutlaka her bölüğe en az bir makineli tüfek verilmelidir. Topçu mermilerimiz azdır. Bu şartlarda taarruz başarısız olur" diye bütün sebepleri ve eksiklikleri madde madde yazdırdı.

Cevap, Ankara'ya, kurye ile acele yollandı. Aradan dört gün geçmişti. Sabahın saat dördünde bir motor sesi duydum. Bir Ford otomobil ordu karargâhımızın önünde durdu. İçinden Atatürk indi.[3] Kendisini Ordu Komutanı'nın yanına götürmemizi emrettiler. Ben Atatürk'ün elini öptüm ve sonra Yakup Şevki Paşa'nın odasına götürdüm. Yakup Şevki Paşa ile öpüştüler, Atatürk, "Bizi yalnız

[3] *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Sayfa 193: Atatürk gece saat 23.00'te Ankara'dan Batı Cephesine hareket etmiştir. 6 Mart 1922

bırakın" dedi. İki general sabaha kadar taarruzu tartıştılar. Sabah saat sekize doğru kahvaltı yaparken Ordu Kurmay Başkanı Hüseyin Hüsnü Erkilet Paşa'yı da emrettiler. Üçü birlikte çalışmaya devam ettiler. Akşam yemekten sonra yine Yakup Şevki Paşa'nın odasına çekilip gece saat dörde kadar haritalar üzerinde tartıştılar. Sabaha karşı saat dört sularında Atatürk ayrılarak Ankara'ya gitti. Ankara'ya varınca ordulara ve Batı Cephesi'ne bir şifre göndermişler ve şifrede, "İkinci Ordu Komutanı'nın teklifleri uygun görülmüş ve eksikliklerin tamamlanması için gerekli yerlere emir verilerek taarruz tarihi ertelenmiştir" diyerek Yakup Şevki Paşa'nın önerilerine uyulduğunu açıklamışlardı."[4*]

Kendi hazırlıklarımız açısından, taarruzumuz ertelenerek doğru olan yapılmıştı. Böylece biz hazırlıklarımız için daha fazla zaman kazanırken; süre uzadıkça, Yunan Ordusu'ndan alman maneviyatının kötü olduğuna dair haberler daha da artıyordu. Yunan askerleri, bütün motivasyonlarını yitirmiş, *Megalo İdea* ümitlerini kaybetmişler, üstelik, bir de, siyaset ordu içine kadar bulaşmaya başlamıştı. Orduda subaylar ve askerler Venizelist ve Kralcılar olarak bölünmüşler ve bu bölünme, bir orduda olması gereken en temel şeyi, disiplini ve emre itaati sarsıyordu. Üstelik Yunan askerleri, büyük umutlarla çıktıkları Ankara yolunda Sakarya Muharebesi'nde çok ağır zayiatlar vermişler, bu zayiatlar, Yunanlıların hem zafere olan inançlarını bozmuş, hem de dünya devletleri nezdinde prestij kaybına uğramışlardı. Sonra, giderek Batı yönünde geri çekilmişlerdi. Bu geri çekilmeleri sonunda, kuzeyde Gemlik'ten başlayarak, Bilecik ve Eskişehir üzerinden Afyon'a inen ve oradan da Büyük Menderes Nehri boyunca batıya dönerek Aydın ve İzmir üzerinden Ege'ye

---

[4] Prof. Dr. Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, 3. Baskı, Truva Yayınları, Aralık 2005, İstanbul, s. 94-96).

* Em.Kur. Albay Sadık Atak: İnönü ve Sakarya Harplerinde büyük yararlıklar göstermiştir. Büyük taarruzdan önce kurulan 2. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın emir subaylığını yapmıştır. Sonra kurmay olup albaylıktan emekli olmuş ve ölünceye kadar Harp Gazileri Derneği Başkanlığı'nda bulunmuştur.
Yakup Şevki Paşa: Büyük Taarruz'dan sonra orgeneralliğe yükseltilen Yakup Şevki Paşa, 1910-1912 yılları arasında, kurmay yarbay olarak Harp Okulu'nda "Tabya" öğretmenliği yapmıştır. Bu sebeple bütün subaylar onu tanır ve çok takdir ederler. Yakup Şevki Paşa, Harp Okulu çıkışı itibariyle Atatürk ve İnönü'den kıdemli olduğu için Atatürk, Paşa'ya ve fikirlerine çok hürmet eder ve kendisine daima "Hocam" diye hitap ederdi.

ulaşan 700 kilometre genişliğinde, 450 kilometre derinliğinde bir bölgede savunmaya geçmek zorunda kalmışlardı. Bu cephe Yunan Ordusu için hem çok geniş, hem de gün geçtikçe moral ve motivasyonunu kaybeden bir ordu için savunulması çok zor bir bölgeydi.

Zaten, Yunan Ordusu'nun Anadolu'ya çıkarılması ve yürütmeye çalıştığı savaşın plânları İngiltere tarafından hazırlanmış ve uygulattırılmıştı. Gerçekte, ne Yunan ekonomisi, ne halkının nefesi ve ne de Yunan Ordusu'nun gücü, Anadolu'yu işgal etmeye yetmezdi. İzmir'den Anadolu'ya ilk çıktıklarında, uzun yıllardır süren savaşlar yüzünden yorgun ve umutsuz, İstanbul Hükümeti'nin talimatlarıyla kararsız kalmış askeri birliklerle, ya da düzensiz Kuva-yı Milliye çeteleri ile karşılaşmışlardı. Anadolu içlerine doğru giriştiği ilk ileri harekâtı sırasında da, henüz teşkilâtlanmasını tam tamamlayamamış ordumuzun zayıf direnişini kolayca geçebilmişlerdi. Ancak, Anadolu içlerine doğru ilerledikçe, hem kendi yaptıkları, hem de yerli Rum ve Ermeni çetelerine yardım ederek veya göz yumarak yaptırdıkları mezalim sebebiyle gittikçe daha sertleşen ve kararlı bir savunmayla karşılaşınca gerçekler ortaya çıkmış, verdikleri ağır zayiatlarla maneviyatları da bozulmaya başlamış ve savaş uzadıkça bezginlik başlamıştı.

Daha Sakarya Savaşı'ndan önce Kral Konstantin'in Eskişehir'de yaptığı kahramanlık madalyası dağıtma töreni sırasında, Kraliyet arabası tören yerine giderken, yol kenarında toplanan askerlerin şöyle bağırdıkları işitiliyordu: "Terhis! Terhis!.."[5] Eskişehir'deki 9. Tümen Birlikleri de, Başbakanla, Savaş Bakanı önlerinden geçip giderken *"Yaşa"* diye bağıracakları yerde "Terhis" diye bağırmışlardı. Sakarya Savaşı'ndan sonra ise Yunan Ordusu'nun durumu gerçekten içler acısıydı. Muvazzaf subaylar birer ikişer izin alarak Yunanistan'a gidiyorlar, geriye görevlerinin başına dönmüyorlardı. Birliklerin komutası tecrübesiz yedek subaylara kalmıştı. Sakarya'dan sonra personele %5 oranında izin verilmesi kararlaştırılmış, gidenlerin bir yolunu bulup geri dönmemeleri üzerine izinler kaldırılmış, bu ise Yunan askerleri üzerinde dahada olumsuz etki yapmıştı.

Yunanistan'da bulunan asker aileleri, içinde bulundukları zor

---

[5] Nikolas Trikupis, *General Trikupis'in Hatıraları*, Çev: Ahmet Angın, Kitapçılık Ticaret Ltd. Şt. Yayını, İstanbul, 1967, s. 83.

şartlar dolayısıyla cephedeki askerlere çok acıklı mektuplar yazıyor; ordu askerlere gelen bu mektupları oldukça sıkı bir denetimden geçiriyordu ama, yine de önemli bir bölümü askerlerin eline ulaşıyordu. Trikopis'in anılarında yer verdiği bir mektupta bir asker eşi, kocasına şöyle demekteydi:

> *"Neden bizi unuttun? Senin kalbin yok mu? Hayatımızı sürdürmek için bütün hayvanlarımızı ve bütün mücevheratımı satmak zorunda kaldım. Tarlalarımız sürülmemiş halde duruyor. Bana, izin vermedikleri için gelemeyeceğini yazıyorsun. Neden yalan söylüyorsun? Madem öyle, YD, K.P. vb. uzun zamandan beri nasıl oluyor da köyde bulunuyor ve tarlada çalışıyorlar? Anlaşılan sen orada başka bir kadın buldun ve bizi unuttun. Biz burada ölüyoruz, sen keyif yapıyorsun. Bu unutuşundan dolayı Tanrı seni cezalandıracaktır."*[6]

Oysa, Anadolu'nun çorak bozkırlarında cepheye sürülmüş Yunan askeri keyif yapmıyor, dehşeti yaşıyordu. Moralleri sıfırdı. Savaşmak istemiyordu. Bir an önce memleketlerine dönme umuduyla doluydu. Para yoktu, cephedeki subayların aylıkları uzun zamandan beri verilemiyor, İzmir ve Bursa gibi büyük merkezlerde her türlü imkânlardan yararlanan bir avuç şanslı ve işbilir askerin dışında kalanlar yaşamla ölüm arasında tutunmaya çabalıyordu. Öte yandan Yunanistan'da başlayan "Bolşevik" akımı, savaş karşıtı propagandalarla halkı etkiliyordu. Atina'da yayımlanan Sosyalist *Risozpastiz* gazetesinin ordu birliklerine sokulması yasaklanmıştı. Ancak, ya Türk uçakları, bu gazeteyi bütün cephe boyunca Yunan Birlikleri'nin bulundukları yerlere atıyor; ya da Türk devriyeleri geceleri Yunan mevziilerine sokularak paketler halinde bırakıyorlardı.

Trikopis, Genelkurmay Başkanı General Pallis ile bir görüşme yapmış ve *"Askerler arasında ruhi ve bedeni bir bıkkınlık görülmektedir. İnsan buna mukavemet edemediğinden, cezalandırılması da düşünülemez"* demişti. Her ay üst komutanlığa verilen raporlarda, "Ordu taarruz yapacak durumda değildir" görüşü yinelenmekteydi. Bu, bir bakıma Yunan Ordusu'nun savaş yeteneğini yitirmiş bulunduğunun açık bir kanıtıydı. Trikopis bu konudaki görüşlerini ilgililere iletmiş bulunuyordu ne varki aldığı cevap, "Durumun tamamen bilindiği, askerin Küçükasya'yı terk etmesine yandaş olunmakla birlikte, bunun siyasal nedenlerle gecikmekte olduğu" doğrultusundaydı. Bu siyasal di-

[6] Nikolas Trikupis, *a.g.e.*, s. 85.

reniş, Anadolu'nun, onlara mezar olması ile sonuçlanacak bir süreci hızlandırmakta idi.[7]

Bütün bu olumsuzlukların yanında, Yunanlılar bir büyük hata daha yapmışlar ve "dere geçerken at değiştirerek" Haziran ayında, üç senedir bu ordunun başında bulunan ve Anadolu'daki bütün harekâtlarını idare etmiş olan ve astlarınca da çok sevilen ve güvenilen General Papulas'ın yerine, askerlerin bu görev için yeterli olmadığını düşündükleri, güvenmedikleri General Hacıanesti'yi getirmişlerdi.* Yunan askerleri, yeni başkomutanları Korgeneral Hacıanesti'ye güvenmemekte haksız olmayacaklardı. Nitekim, büyük taarruz başladığında, ordumuzdaki Alay komutanından Ordu komutanına, Genelkurmay Başkanı'ndan, her sözü kanun olan Başkomutanı'na kadar bütün üst düzey Türk komuta kademesi ön saflarda, birliklerinin yanında yerlerini almışken; Yunan Ordu Başkomutanı Hacıanesti ise, ordusuna, cepheden 400 kilometre uzaktan, İzmir'deki karargâhından emir-komuta etmeye çalışacaktı.

Zaten komutanlarına güvenmeyen, hedeflerini kaybetmiş, azim ve ümidini yitirmiş ordular, göl gibidir. Atalete itilmiştir. Durağandır. Yılgındır. Dolayısıyla da, zamanla kokuşmaya, kendi kendine zarar vermeye başlar. Oysa, hedefine inanmış, komutanlarına güven duyan, azmi ve ümidi üst düzeyde olan bir ordu ise sel gibidir. O coşku ve heyecanı yakalamış bir ordunun önünde durulamaz, sel gibi, karşısına ne çıkarsa yıkar, önüne katar götürür. İşte büyük taarruz başlarken iki ordunun durumları böyleydi. Sakarya Savaşı'ndan beri geçen bir senelik zamanda, Yunan Ordusu durgun göle, Türk

---

[7] Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, İkinci Kitap/İşgalden Kurtuluşa*, s. 571-572.

* Yunan Küçükasya Ordu Komutanı Papulas, 3 Haziran'da görevinden çekildiğini açıkladı. Yunan Millî Savunma Bakanlığı, Papulas'm bu istifasını kabul ederek, ertesi gün, yani 4 Haziran'da, Papulas'm yerine Korgeneral Hacıanesti'yi hem Küçükasya, hem de Trakya Orduları Komutanı olarak atadı. Korgeneral Hacıanesti bu görev kendisine teklif edildiğinde; "Eğer bir gün Anadolu'nun boşaltılması kaçınılmaz olursa ve Anadolu'yu terk etmek zorunda kalırlarsa, Türklere yakılıp yıkılarak tahrip edilmiş, örene döndürülmüş bir yurt bırakılmasını" görevi kabul etme şartı olarak öne sürmüştü. Hacıanesti'nin bu göreve getirilmesi ve Büyük Taarruz'dan sonra, kaçan Yunan birliklerinin geçtikleri her yeri yakıp yıkmaları, Yunan Hükümeti'nin, Hacıanesti'nin bu şartını kabul etmiş olduğunun bir kanıtı sayılabilir. (Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 566-575).

Ordusu ise bir sele dönüşmüştü. Bu önüne geleni silip süpürecek coşkun selin, en deli akanı ise, adıyla, sanıyla Deli Halid'di.

Yunan Ordusu, bu bozuk morali ve her an çökmeye hazır maneviyatıyla; Trikopis'in 1. Kolordusu ve Franko'nun 3. Kolordusu ön hatlarda, Diyenis'in 2. Kolordusu ihtiyatta, ayrıca daha geri ve yanlarda da emniyet maksadıyla bulunan bir piyade ve bir süvari tümeni ile 10 alay, Deli Halid'in Kocaeli Grubu'nun karşısında ise, birkaç alayla takviyeli Yunan 11. Tümeni olacak şekilde savunma için tertiplenmişti.[8]

Temmuz 1922'ye gelindiğinde, Türk Ordusu;

-Garp Cephesi emrindeki birlikler: Deli Halid'in Kocaeli Grubu (bir tümen ve küçük müfrezeler), Nurettin Paşa'nın* 1. Ordusu, Yakup Şevki Paşa'nın 2. Ordusu ile Fahrettin Altay'ın Süvari Kolordusu'ndan oluşuyordu. Kocaeli Grubu, en kuzeyde, Geyve Boğazı'ndan Gemlik'e kadar olan sahada, Bilecik ve Bursa'daki düşman kuvvetlerine karşı bulunmakta idi.[9]

Zaman, Büyük Taarruz'a doğru hızla yaklaşırken, bütün Batı Cephesi Ordumuzla, ilgili taarruz hazırlıklarını bu şekilde, kısaca verdikten sonra, biz artık, Sakarya Zaferi'nden Büyük Taarruzun bittiği ve anavatan Anadolu'nun düşmandan temizlendiği döneme kadar geçen süreci; Deli Halid ve onun Kocaeli Grubu'nun faaliyetlerini ele almaya gayret edeceğiz. Maalesef pek anlatılmadığı ve bu sebeplede, bugün sanki hiç savaşılmadan düşman işgalinden kurtarılmış gibi algılanan, Marmara Bölgesi ve Marmara sahil şeridindeki şehirlerimiz İznik, Söğüt, Bilecik, Bursa, Orhangazi, Gemlik, Mudanya, Erdek, Bandırma'da cereyan eden savaşları ve buralarda kazanılan zaferlerin kahramanı Deli Halid ve Kocaeli Grubu'nun fedakâr askerlerini anlatmaya çalışacağız.

Sakarya Zaferi'nden hemen sonra, Deli Halid'in komutasında tekrar kurulan, Kocaeli Grubu'nu meydana getiren birlikler ve durumları, 16 Eylül 1921'de şöyleydi[10]:

---

[8] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 23.

* 29 haziran 1922 Ali İhsan Paşa'nın yerine, 1. Ordu Komutanlığı'na, daha önce Merkez Ordusu Komutanı olarak, Pontus isyanlarını bastıran Sakallı Nurettin Paşa atanmıştır.

[9] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 23.

[10] Sabahattin Özel, *Kocaeli Ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, s. 168.

17. Tümen; her biri üçer taburlu, 61., 62. ve 63. piyade alaylarından oluşmuştu. Ayrıca, tümen bağlı birliklerinden Tümen Hücum Taburu, Tümen Topçu Taburu, Tümen Süvari Takımı, Tümen Sıhhiye Bölüğü ve Tümen Cephane Kolu mevcuttu. Tümen birliklerine ait ağır makineli tüfek sayısı 13, hafif makineli tüfek sayısı 13, top sayısı kudretli dağ topu olmak üzere altı adetti. Kocaeli Grubu'na mensup Kocaeli Kıtaları ise, Süvari Tugayı ile gönüllü kıtalardan oluşmuştu. Süvari Tugayı 21. Süvari Alayı, Geyve ve İzmit Bölükleri'nden oluşan Mürettep Tabur; Öcalan ve Akhisar (Pamukova) müfrezelerinden oluşan Mürettep Müfreze: Akıncı Kolu, İstihkâm Müfrezesi, Sapanca Müfrezesi ve beş seri ateşli, iki toplu dağ bataryasından meydana gelmişti. Süvari Alayı'nın iki ağır, iki hafif makineli tüfeği mevcuttu. Gönüllü Kıtalar; İntikam, Yıldırım, Zafer Taburlarıyla Millî Müfreze; 40'ı süvari, 260'ı piyade olmak üzere 300 mevcutlu Halid Pehlivan Müfrezesi, Bağımsız Süvari Müfrezesi ve Ereğli Bahriye Müfrezesi'nden ibaretti. Grup Karargâh'ında Süvari Bölüğü ve Piyade Bölüğü ile 4. Seyyar Hastane bulunmaktaydı. Grup Karargâhın'daki birliklerde iki ağır, beş hafif makineli tüfek mevcuttu.[11]

10 Ekim 1921'de, Kocaeli Grubu Büyük Bölümüyle İzmit ve Adapazarı Havalisi'nin dışında bulunuyordu. Sadece Akhisar Müfrezesi Akhisar'da; Geyve Müfrezesi Geyve'de, İzmit Müfrezesi de İzmit'teydiler.[12]

Bu bölgede, Deli Halid'in emrinde bulunan bir başka büyük ve gerçek kahraman da, Türk kadınının cesaret, feragat ve fedakârlığının hakiki temsilcilerinden, Milis kuvvetleriyle Yunanlılara karşı kahramanca savaşan Kara Fatma (Fatma Seher Hanım) idi. Zaten Türk Milleti'nin şerefli mazisinde elde ettiği bütün zaferlerin arkasında; cephe gerisinde ailesine, namusuna, toğrağına sahip çıkan, iş başa düştüğünde ise cephe önünde de yer almaktan geri durmayan, şerefi, fedakârlığı, gayreti ve iffetiyle Türk kadını vardır.

Kara Fatma, "93 kişilik müfrezesini yeterli bulmayan, Kocaeli Grup Kumandanı Halid Paşa'nın bunların sayısını 300 kişiye

---

[11] Kazım Aras, *İstiklâl Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekât*, 102 Sayılı Askeri Mecmua, İstanbul, 1936, s. 118-119.

[12] *Türk İstiklâl Harbi*, c.2, ks.6, 1. kitap, Ankara 1962, s. 25.

Kara Fatma ve Birliği İstanbul da Bir Resmi Törende.

yükselttiğini,[13] bu vazifesi nedeniyle karargâhını Hendek ile Düzce arasındaki Nefren Boğazı yakınlarındaki bir köye kurduğunu anlatmaktadır.[14]

Kara Fatma, İzmit'te bulunduğu sırada Kocaeli Grup Komutanlığı'na yazdığı dilekçesinde Müfrezeler Komutanı Reşat Bey'den aldığı 12 Ekim 1921 tarihli emirle askerlik çağına gelmeyen kişilerden gönüllü asker toplamak için dokuz kişilik maiyetiyle birlikte 25 kişilik bir birlik kurduğunu ve emir beklediğini söylemektedir. Kendisine verilen çavuşluk rütbesine de teşekkür eden Fatma Seher Hanım: "İki seneden beri aşırı yorulması nedeniyle, İzmit civarında veya cephe gerisinde kısa bir müddet istirahat etmek" isteğinde bulunmuştur.

Kara Fatma'nın, 24 Ekim 1921 tarihinde Deli Halid'e gönderdiği telgraf:[15]

Kocaeli Gurubu Kumandanlığı'na

İzmit'ten

24/10/1337

"12 Teşrinievvel tarihinde Müfrezeler Kumandanı Reşat Bey'den aldığım

[13] Fevziye Abdullah Tansel, *İstiklâl Harbi'nde Mücahit Kadınlarımız*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1988, s. 87.

[14] Ferhat Uyanıker, *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Genkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Genkur.Basımevi, Ankara, 2009, s. 60.

[15] Fevziye Abdullah Tansel, *a.g.e.*, s. 31.

emir üzerine 9 kişilik maiyetimle eşnan harici efraddan gönüllü toplamak ve cepheye avdet eylemek üzere hareket eylemiştim. Teşkilatı tevsi ile topladığım 25 kişilik maiyetimle emr-i alinize muntazırım. Büyük Milletimin 'uhdeme verdiği Çavuşluk rütbesinden dolayı' arz-ı şükran eyler ve iki seneden beri çok yorgun bulunduğumu da arz ederek İzmid civarında veya cephe gerilerinde az bir müddet istirahat için istihdam olunmaklığımı istirham eylerim efendim."

Mücahide Fatma Seher

Kara Fatma'nın Kocaeli Gurubu Kumandanlığı'na telgrafla bildirdiği bu isteği karşısında, Deli Halid Bey de, Fatma Seher Hanım'a cevaben şu telgrafı çekmiştir:

İzmit'te Mücahide Fatma Seher Hanım'a
Geyve İstasyonu
170
24/10/1337
30
Emr-i ahire kadar maiyetinizle birlikte İzmit'te istirahat etmeniz muvafıktır.

Kocaeli Gurubu Komutanı Halid

Ekim ayının sonlarına doğru, Geyve'ye intikal etmiş bulunan bütün müfrezelerden ve savaş alanlarına yakın olan köy ve kasabaların askerlik yaşından henüz çıkmamış, istekli ve yaşlıca kimselerinden müzaheret adıyla alay, tabur ve bölükler teşkil edilmişti. Gönüllü durumdaki bu müfrezeler, yaşlı subayların da verilmesiyle ordu birliği gibi kullanılmak istenmişti. Zamanla bu teşkilât genişletilerek, savaş alanlarından uzak yerlerde de müzaheret tabur ve alayları kurulmuştu. Eğitimsiz olan bu müfrezeler, başlangıçta disiplinsizlerdi ve görevlerinde başarısız olmuşlardı.

Kocaeli Grubu kuruluşu içinde yer alan 17. Tümen'in Batı Cephesi emrine alınmasından sonra, bu gönüllü müfrezelerin düzenli birlikler haline getirilmesine karar verilmişti. Kocaeli Grup komutanı Deli Halid'in 25 Ekim 1921 tarihli emriyle Kocaeli Mürettep Tümeni kurulmuş ve Albay Emin Bey'in komutasında Mekece'ye yerleşmişti. Kasım 1921 başlarında adı değiştirilen tümen 18'nci Piyade Tümeni adını almıştı.[16]

[16] *Türk İstiklâl Harbi*, c.2, ks.6, 1. kitap, Ankara 1962, s. 49.

Bu birliklerin dışında da Yalova civarında hâlâ düzenli ordu bünyesine girmemiş bazı müfrezeler bulunuyordu. Gelişen durum üzerine, Duman Tepe ve Burhaniye köyü civarında bulunan Burhaniye Müfrezesi, 15 Kasım 1921 günü, Bağımsız Yalova Bölüğü bünyesine girdi. Kocaeli Burhaniye Kuvayı Milliye Müfreze Kumandanı Rasim Koçal, "Millî Mücadele Hatıratı" adlı eserinde bu günleri şöyle anlatmaktadır:

"...15 Kasım 1921 günü, Halid Bey bize geldi. Yalova Müstakil (Bağımsız) Bölük Komutanı Kâzım Efendi de, geldi. Halid Bey, bizim batı tarafımızdaki Gacık Tepesi ile Sugören Tepesi'ni gösterdi. Kâzım Efendi'ye, "Bu iki tepeye gideceksin. Rasim Efendi, burada kalacak", dedi. Bana da şu emri verdi: Yarın, buraya 19. Hücum Taburu gelecek. Mangır Tepe ile Damlalıkaya Tepesi'ni ona teslim edeceksin. Sen de müfrezenle, Yalova Müstakil Bölüğü'nün 2. Takımı'nı oluşturacaksın. Kocaeli'nde son millî müfreze sizdiniz. Şu andan itibaren resmî asker oldunuz, dedi ve atına binip gitti."[17]

Yapılan yeni düzenlemeler ve teşkilâtlanmalar neticesinde Marmara Bölgesi'ndeki Türk millî kuvvetlerini oluşturan Deli Halid'in Kocaeli Grubu, kuzeyde Orhangazi sırtlarından İznik doğusuna, oradan da Sakarya Vadisi boyunca Söğüt'ün güneyine uzanan mevzilerde bulunuyordu. Kocaeli Grubu birliklerinin bulundukları yerler şöyleydi:[18]

İznik Gölü kuzeyinde, Yeniköy doğusu-Keramet köyü batısı kesimi, 18. Tümen'in Hücum Taburunca; Esadiye-Elmalı-Gacık çevresi ile bu çizginin batısı, Yalova Bölüğü ve Jandarma Birliklerince korunmakta.

Kocaeli Grubu buyruğundaki 18. Tümen karargâhıyla Mekece'de.

18. Tümen'in iki alayı, İznik kuzeyi doğusu-Karadin-Osmaneli kesiminde, Kocaeli Grubu'ndan 5 subay, 48 silahlı erden kurulu ve otomatik tüfeklerle desteklenmiş iki akıncı birliği, Bilecik kuzeyinde. Buradan başlayarak Söğüt batısına dek uzanan cephe kesimi, yerli halk müfrezeleri tarafından tutulmakta.

Türk ordusunun kuzey kanadını oluşturan Kocaeli Grubu'nun

---

[17] Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, 1. Baskı, Diner Ofset, Yalova, Haziran 2005, s. 29-30.

[18] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 568.

aldığı bu düzene karşılık, bölgedeki Yunan birliklerinin durumu ise şöyleydi[19]:

11. Tümen, karargâhıyla Sivas'ta, birlikleri Bilecik güneyindeki Küplü doğusu ile iznik gölü arasında.

Komuta yerleri Gemlikte bulunan iki piyade taburu, altı top ile destekli olarak İznik Gölü batı kıyısı-Gemlik Körfezi arasında.

47. Piyade Alayı iki taburu ile Bursa'da.

47. Piyade Alayı'nın üçüncü taburu Yeni Sölöz bölgesinde.

Aralık 1921'de, bir tabur dolayındaki Yunan Birliği Gemlik bölgesinden Orhangazi yönünde ilerleyerek bazı köylere girdiyse de, Yalova-Orhangazi karayolu'nun doğusuna geçmeye kalkışmadı. Küçükasya Ordusu Kuzey Grubu'nun emrinde bir askeri bölge komutanlığı kurulmuştu. Mart 1922'den başlayarak Yunan Askeri Güçleri'nin yapı, destek ve konumlarında bazı değişiklilere gidildi. Birinci hattaki birlikler, muhtemel bir Türk saldırısına karşı bazı destek birlikleriyle güçlendirilmeye çalışıldı.Stratejik Bursa – İnegöl - Karaköy yolunun güvenliğinin sağlanması amacıyla yol boyunca istihkam birlikleri görevlendirildi.[20]

---

[19] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 568.

[20] Victor Dusmanis, *Küçük Asya Harbi'nin İçyüzü*, Çeviren: Hristo Ertorun, Gnkur. Harp Tarihi Bşk.lığı Kütüphanesi, s. 98.

Yunanlılar, Cephe gerisindeki Türk Milis Kuvvetlerine karşı, düzenli ordu birliklerinden başka yerli Rum ve Ermeni azınlıklardan oluşturulmuş çetelerden de yararlanmaktaydılar. Bazı bölgelerde ise Çerkez serüvencilerden oluşan çeteler de cephe gerisindeki Türk Milis Güçleriyle bunlara yardımcı olan Müslüman-Türk halkın yoğun olarak yaşadığı köylere baskınlar vermekteydiler. Gemlik, Kocaeli, Sakarya ve Büyükmenderes çevresinde bulunan ve her biri 150 silahlıdan oluşan bu çeteler, gözetleme, keşif ve savunma hizmetlerinden başka, Müslüman Türk halkın olası bir ayaklanma girişimini önceden haber almak ve önlemek, Türk Milis güçlerini izlemek, Yunan Ordusu'nun geri çekilmesi halinde ise Anadolu'daki tahrip planına yardımcı olmakla görevlendirilmişlerdi.

Türk Büyük taarruzunun başladığı 26 Ağustos 1922'ye gelinceye değin her iki tarafın bölgedeki askeri güçlerinin durumlarında önemli bir değişiklik olmadı. Türk tarafı, son ve kesin saldırı için gizlice hazırlıklarını sürdürüyor; buna karşılık Yunan tarafı, sürpriz halinde başlayacağından çekindiği Türk saldırısını durdurabilmek için halen bulunduğu mevzileri pekiştiriyor, cephe gerisinde giderek yoğunluk kazanan Milis eylemlerini etkisizleştirmeye çalışıyordu.[21]

Millî Mücadele'nin bundan sonraki döneminde Kocaeli Grubu taarruz için hazırlıklarını sürdürdü. Grup kuvvetlerinin tamamına yakını Bursa, Bilecik ve Eskişehir il sınırları içinde düşman karşısında bulunuyorlardı. Yiyecek ihtiyaçları Millî Savunma Bakanlığı'nın Adapazarı ve Bolu bölgelerinden yaptığı satın almalarla karşılanıyordu.[22]

Türk Milleti, gelecek parlak günlerin özlemi içinde bütün varlığını ordusuna aktarıyordu. 1922 baharında, kar ve yağmur, yerini ısıtan bir güneşe bırakmaya başladığında, yırtık çarıklı, yarısı asker, yarısı sivil acayip kılıklı veya üniformasız Türk askeri kalmamış, birlikler gerçek bir askeri kimliğe bürünmüştü. Ordu giderek güçlenmekteydi. Er ve subay ikmâlinde bir sıkıntı yoktu. Kuva-yı Milliye devrinde yararlılık gösteren erbaşların teğmen olarak kullanılması da Takım Komutanı ihtiyacını karşılamakta yararlı olmuştu. Ordunun morali de her geçen gün daha iyiye gidiyordu. Çünkü asker

[21] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 569.

[22] *Türk İstiklâl Harbi*, c.2, ks.6, 1. kitap, s. 229.

daha iyi yiyor, daha iyi giyiniyordu. "Aylar geçiyor, muharebe olmuyordu. Yaz gelmekte idi. Grup Komutanı Halid Bey, Yalova Müstakil Bölük Komutanı Kâzım Bey'i değiştirdi, yerine İzmit'li Ali Rıza Efendi'yi getirdi."[23] Böylece Kocaeli Grubu, artık her şeyiyle taarruz için hazır hale gelmişti.

Türk ve Yunan taraflarının hazırlıkları devam ederken, İtilaf Devletleri Kocaeli Yarımadası'nda, sınırları Ağva Deresi ağzından başlayarak Yarımca ile Derince arasından İzmit Körfezine ulaşan bir tarafsız bölge ilan etmişlerdi. Haziran ayı içinde İngilizler, M. Kemal Paşa'nın İzmit'e gelmesiyle ilgili alınan güvenlik tedbirlerinden olarak Mürettep Süvari Tümeni'nin Kocaeli bölgesine getirilmesi üzerine; tarafsız bölgedeki faaliyetlerini artırmışlar, Alemdağı'na bir batarya yerleştirmişlerdi.[24] 17 Haziran'da Üsküdar Bölge Komutanlığı'ndan alman haberlere göre Yunanlılar'ın Kocaeli bölgesinde bir taarruza girişmeleri söz konusuydu. Yunan askerleri arasında İzmit'in ele geçirilerek 9.000 kişilik jandarma birlikleriyle Üsküdar ve İstanbul'un alınacağı söylentileri dolaşıyordu. İngilizler bir haftadan beri Yarımca ve Şile dolaylarında bazı faaliyetlere girişmişler, Pavli Limanı'na dört, beş bataryalık bir topçu birliği getirmişler, Yarımca'dan Şile'ye giden en iyi yolun tespitiyle uğraşmışlar, buradan Anadolu'yla bağlantıyı sağlayan telgraf kablo hattının yerinde incelemelerde bulunmuşlardı. Ayrıca, İngiliz İşgal Orduları Başkomutanı General Harington'un Gebze ve civarında iki gün süreyle incelemelerde bulunduğu, buradaki İngiliz birliklerine araziyi tanıtma eğitimi yaptırdığı anlaşılmıştı.[25]

Diğer taraftan, büyük taarruz hazırlıklarının sürdürüldüğü bu günlerde Ankara Silah Fabrikası yanmış buradaki personel Adapazarı'na getirilmiş ve savaş malzemesi yapımına Adapazarı'nda devam edilmişti.[26]

Haziran 1922 ortalarında Büyük Taarruz kararını veren Başkomutan M. Kemal Paşa, 15 Haziran 1922'de Adapazarı ve İzmit yönüne yapacağı bir gezi için Ankara'dan hareket etmiş, aynı gün Gey-

---

[23] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 30.

[24] *Türk İstiklâl Harbi*, c.2, ks.6, 1. kitap, s. 166-167.

[25] *Türk İstiklâl Harbi*, c.2, ks.6, 1. kitap, s. 175.

[26] Vedat Şehirlioğlu, *Millî Mücadeleye ait İmalâtı Harbiye Hatıraları*, Makine ve Kimya Dergisi, Sayı:1 Anlatan: Ahmet Akar, Ankara 1954, s. 23.

ve'ye varmıştı.[27] M. Kemal Paşa'nın bu gezisinin Deli Halid'in Kocaeli Grubu birliklerini denetlemek, Adapazar'ında annesi Zübeyde Hanım'la buluşmak ve İzmit'te Fransız Gazeteci Claude Farrere ile görüşmek gibi sebepleri vardı.

M. Kemal ve heyetini taşıyan otomobiller Geyve'ye akşam karanlığında varabilmişlerdi. Yanlarında, kendilerini karşılamaya Göynük'e kadar giden Deli Halid ile yaveri Sadi Bey de bulunuyordu. Halid Bey'in, Grubu'nun Komuta Heyeti'ni takdim etmesinden sonra, M. Kemal Paşa ve Deli Halid ve Kocaeli Grubu komuta heyeti birlikte yemek yemişler, ertesi gün, M. Kemal Paşa Deli Halid'le birlikte Adapazarı'na gitmişti. M. Kemal Paşa'nın Deli Halid'i ziyaretini bizzat orada bulunmuş olan Muharrem Giray şöyle anlatır[28]:

"Paşayı karşılamak için Göynük'e gidildi. Biz de karargâhın kapısı sayılan Sakarya Köprüsü başında hazırlıklar ve denemeler yaptık. Bir taraftan da telefonla hareketlerini takip ediyor, geldikleri geçtikleri yerlerden varış ve ayrılış saatlerini öğrenerek, bunlara göre Geyve'ye varış saatini tespite uğraşıyorduk. Son uğrak olan Göynük'ten ayrılışları bir hayli uzadı. Grup Yaveri Şadi Bey'den aldığımız bilgiye göre; orada mevkuf bulunan bir hayli vatandaş Reis Paşa'ya dilekçe vererek yersiz olarak hapsedildiklerinden şikayet etmişler. Aziz Atatürk, bu işin incelenmesini emretmiş ve bu vatandaşların şikayetlerinde haklı olduklarını öğrenerek telgrafhaneye gitmişler ve Adliye Vekili'ni makine başına çağırtarak, işin önemle incelenmesini, haksız olarak tevkif edilenlerin salıverilmesini ve sonucun kendilerine bildirilmesini emretmiştir. Bundan dolayı iki buçuk saat kadar geç kalınmış, hava da kararmaya başlamıştı. Hemen meşaleler hazırlattık, Sakarya'nın öbür yakasındaki yolda otomobillerin farlarını gözetlemeye başladık. Hava iyice karardığı sırada farlar da iyice parladı. Biz de meşaleleri yaktık. İki dakika geçmeden dizi halinde sıralanmış olan Kocaeli Grubu Kumanda Heyeti'nin topluluğu önünde otomobiller durdu. M. Kemal Paşa, Halid Bey ve yaverler indiler. Halid Bey sıra ile hepimizi M. Kemal Paşa'ya takdim etti. Ve bu merasim bittikten sonra M. Kemal Paşa'yı hazırladığımız büfeye götürdük. Halid Bey de kumandanlık binasına gitti. Paşa yemek hazırlanıncaya kadar büfede meşgul oldular. Sonra sofra çadırını şereflendirdiler. Yemek gece yarısına kadar devam etti ve Aziz Atatürk, I. Dünya Savaşı'nda Güney Cephesi ahvalini ve Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı bulundukları zamana ait hatıralarını

[27] Muzaffer Erendil, *Türlü Yönleriyle Sakarya İli*, Nur Ofset, İstanbul 1982, s. 30.

[28] Muharrem Giray, *Büyük Türk Dostu Claud Farrere'nin Atatürk'ü Ziyareti*, Yakın Tarihimiz Dergisi, c.2, Sayı:25, 1962, s. 356-358.

anlatıyorlardı. Saatime baktığım zaman gece yarısını bir hayli geçtiğini ve sabahın yaklaşmakta olduğunu gördüm. M. Kemal Paşa ertesi gün Kumandan Halid Bey'i de yanlarına alarak Adapazarı'na hareket etti."

M. Kemal Paşa, Adapazarı'na geldiği günün gecesini annesiyle birlikte geçirmiş, ertesi gün özel bir trenle İzmit'e gitmişti.[29] İzmit'te, çeşitli kabüller yapmış ve din adamlarımızca düzenlenen kısa bir dini törende hazır bulunmuş, törende zafer için dualar okunarak kurbanlar kesilmişti. İzmit, o tarihte Millî Mücadele'nin İstanbul'a en yakın ve önemli merkezlerinden biriydi ve Deli Halid, Yalova'ya kadar olan kıyı şeridini, her türlü düşmandan temizlemeyi başarmıştı. Deli Halid'in, savaş için gelmemiş olsalar bile, düşman askerlerinin topraklarımızda dolaşmasına asla müsamahası yoktu. Bir seferinde İzmit Limanı'na demirleyen bir İngiliz destroyerinin aileleriyle birlikte denize giren subaylarını, Karamürsel sahilinden gönderdiği balıkçı kayıklarıyla esir almış, oralarda bir daha görünmemeleri şartıyla daha sonra serbest bırakmıştı.[30]

Deli Halid'in bu mizacını bilen M. Kemal Paşa, kendisiyle görüşmeye gelecek olan Claude Farrere'i taşıyan Fransız torpidosuna ateş açılmaması için, 17 Haziran'da, Deli Halid'e, şu telgrafı göndermişti:

"18/6/338 (1922) Pazar günü Klod Farer benimle görüşmek üzere bir Fransız torpidosuyla İzmit'e gelecektir. İzmit Körfezi sahilindeki topçu kıtaatının yanlışlıkla torpidoya ateş etmemelerinin emir buyurulmasını rica ederim. 17/6/338 Başkumandan M. Kemal"[31]

Ertesi gün, 18 Haziran 1922'de İzmit'e gelen Claude Farrere'i kabul etmiş ve görüşmüşlerdi.[32] M. Kemal Paşa, İzmit'ten 19 Haziran 1922'de tekrar Adapazarı'na dönmüş, beş gün burada kalmayı mütakip, 24 Haziran'da da annesi ile birlikte Ankara'ya dönmüştü.[33]

---

[29] Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türk Yolu Matbaası, İzmit 1945, s. 126.

[30] Erdoğan Özdemir, *Dünden Bugüne Karamürsel*, Koga Matbaacılık, Kocaeli, 1990, s. 187.

[31] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 82-83.

[32] Gotthard Jaeschke, *Türk İnkilabı Tarihi Kronolojisi*, Çev. Niyazi Recep Aksu, c.1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk inkılâbı Tarihi Enst. Yayım,İstanbul 1939, s. 129.

[33] Kazım Özalp, *Millî Mücadele*, c.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 229.

M. Kemal Paşa, 21 Haziran Çarşamba gününün Adapazarı'nın Yunan işgalinden kurtarılmasının birinci yıl dönümü olması dolayısıyla düzenlenecek törenlere katılabilmek için Ankara'ya hareketini ertelemiş,[34] Adapazarı halkı da hem kurtuluşu kutlamak, hem de M. Kemal Paşa'yı uğurlamak için 21 Haziran sabahı erkenden sokaklara dökülmüştü. Adapazarı'nın her yanı bayraklarla donatılmış, halk, törenin yapıldığı belediye dairesinin önünde toplanmıştı. Öğrenciler ellerinde bayraklar ve çelenkler olduğu halde yerlerini almışlardı. Bu tören askerlerimizin Başkomutan M. Kemal Paşa'nın huzurunda büyük bir geçit resmi ile başladı. Geçit resmini takiben ordumuzun kesin zaferi kazanması, İzmir ve Edirnemiz'in de Adapazarı gibi kurtularak anavatana kavuşması için dualar edildi. Daha sonra M. Kemal Paşa kürsüye çıkarak kısa ve heyecan veren bir konuşma yaptı:

> *"Askerler, köylüler. Yakın zamanda düşmana darbe-i kat'iye indireceğimize emin olmalısınız. İnşallah bu darbe bizi İzmirimiz'e kavuşturacaktır. Siz asker ve köylülerle hep beraber mazlum anavatanın hâlâs günlerini yaşıyoruz. Hürriyet ve istiklâl günlerimize kavuşmak üzere bulunduğumuzu asla kalbinizden silmeyiniz..."*[35]

Halkımız, Başkomutan M. Kemal Paşa'yı ve resmî geçit yapan askeri sevinçlerinden ağlayarak selamlamışlardı. Adapazarlılar konuşmaların tamamlanmasından sonra da M. Kemal Paşa'yı yolcu edebilmek amacıyla istasyon ve civarına akın etmişlerdi. Havanın aniden bozarak şiddetli bir yağmurun başlaması üzerine hareket saati bir süre ertelenmişti. Nihayet, M. Kemal Paşa saat iki buçuğa doğru halkın coşkun tezahüratları arasında istasyona gelmiş, bera-

[34] *Anadolu'da Yenigün*, 21.6.1922.
[35] *İleri*, 22 Haziran 1922.

berinde annesi Zübeyde Hanım, maiyeti ve gazeteciler olduğu halde özel bir trenle Geyve'ye hareket etmişti.[36] Adapazarı'nda ise eğlenceler sabaha kadar sürmüş ve zafer duaları okunmuştu.

Başkomutan, Adapazarı'nda bulunduğu bu beş gün içinde, Ankara'ya dönmeden evvel, 22 Haziran Perşembe günü, Deli Halid ile birlikte cephede bulunan birlikleri denetlemiş, özellikle Geyve'de Kocaeli Grubu birlikleri tarafından başarıyla icra edilen çeşitli tatbikatlar yaptırarak, birliklerin taarruz için hazır olup olmadıklarını bizzat görmek istemişti. M. Kemal Paşa ve beraberindekiler Geyve'ye saat 4'te varmışlar, buradaki askeri birlikler tarafından karşılanmışlardı. Bir saat kadar dinlendikten sonra şehre inen M. Kemal Paşa halkın ve öğrencilerin coşkun sevgi gösterileriyle karşılanmış, bu sırada konuşma yapan iki öğrenciyi dikkatle dinledikten sonra kendilerine teşekkür etmiş, hükümeti ve belediyeyi ziyaret etmiş, geceyi de, Belediye Reisi Rasim Efendi'nin evinde geçirmişti.[37]

Başkomutan, 22 Haziran Perşembe günü, Halid Bey ile cepheyi

[36] *Vakit*, 24 Haziran 1922.

[37] *Anadolu'da Yenigün*, 23 Haziran 1922.

teftişe gitmiş, her biri büyük bir sürat ve başarıyla icra edilen şeklî ve uygulamalı manevralar yaptırmıştı. Denetlemeyi Başkomutanın izniyle, bazı Türk gazeteciler de izlemişlerdi. Bunlardan "Anadolu'da Yenigün" muhabiri Kemal Salih gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

"Bugün cepheye gidiyoruz. Birçok dağ ve tepe aştık. Başkomutan, maiyeti ve üç dört gazeteciden ibaret kafilemize sabahtan beri iki zat daha katıldı. Kocaeli Grubunun maruf kumandanı Miralay Halid Bey ve fırka kumandanı. Saat öğleden sonra bire geliyor. Süratle giderken manzaraları 100-150 adım ilerimizden itibaren parlayan binlerce süngü görmüştük. Bu süngüleri taşıyan kahramanlar bütün o geniş vadiyi kaplamıştı. Paşa, cephenin bu noktasındaki ihtiyat kıtaatını muayene ve teftiş edecekti. Otomobiller durdu. Başkomutan, Grup Kumandanı, maiyetleri ve biz indik. Hazır ol vaziyetinde duran kıtaata doğru gidiyorduk. Bu sırada bir subay süratle başkomutana doğru geldi, selam verdi. Başkomutana tekmil verdi. Başkomutan onları selamladı. Komutanı çağırarak küçük çapta şekli manevralar yaptırdı. Manevralar o kadar süratli, o kadar mükemmel yapılmıştı ki, birkaç dakika içinde başarıyla tamamlandı. Başkomutan kıta komutanına efradın istirahat etmesini emretti. Şimdi diğer bir kıtanın önüne gittik. Bunu diğer kıtalar takip etti. Her kıtanın önünde başkomutanla nefer arasında tekrarlanan ve tekrarlandıkça samimiyeti artan, bir muhavere vardı. M. Kemal Paşa birliklerden birine yönelttiği "taarruza hazır mısınız?" sorusuna, "hazırız Paşa Hazretleri", cevabını almıştı.

Birliklerin teftişi bittikten sonra Başkomutan şekli ve uygulamalı manevralar yaptırdı. Süvariler bir tepeden diğerine şimşek gibi koşuyor, piyadeler taarruz ve hücum manevralarını büyük bir başarıyla yapıyor, ağırlıklar süratle nakledliliyor, cephane dakikasında istenilen yere yetiştiriliyordu. Düşman tayyaresine karşı usul-ı müdafaa pek heyecanlı oldu. Düşman hattına yakın yerlere kadar gittik. Siperleri yakından gördük. İznik'in güneyinden başlayan Avdan mevkisinde faal bulunan ve buradan itibaren Göksu vadisini "Köprühisar'ı" müdafaa eden düşman tahkimatını gözetleme dürbünleriyle gözledik Bu sırada top sesleri işitildi. Topçumuz etkili ve isabetli atışlarda bulundu. Civarımıza düşen ve tamamiyle tesirsiz kalan düşman mermilerini de gördük."[38]

Başkomutan'ın Kocaeli Grubu'nu denetlemek amacıyla yaptığı gezide "Millî Ordu"nun gerek eğitim düzeyi, gerekse moral açıdan taarruz için tam anlamıyla hazır olduğu görülmüştü. Nihayet bu gezi ile, Büyük Taarruz öncesinde düşmanın nazarları asıl taarruz merkezinden uzakta bir noktaya çekilmişti. Gezi, işgal altında olmasına karşın İstanbul'da da yankı bulmuş, basın, uygulanan katı sansüre rağmen kurtuluş günlerinin sayılı olduğuna ilişkin mesajları vermekten geri kalmamıştı.[39]

Aylar geçiyordu. 1922 yılı Ağustos ayına kadar son hızla yapılan hazırlıklarla geçmişti. Deli Halid'in Kocaeli Grup Komutanlığı, 1 Ağustos 1922'de son haliyle şu birliklerden oluşuyordu[40]: 18'nci Piyade Tümeni (İki Alaylı), Mürettep Süvari Tümeni (İki Alaylı), Bağımsız İzmit Taburu, 19. Hücum Taburu, 20. Hücum Taburu, Bağımsız Yalova Bölüğü, 1. ve 2. Akıncı Bölükleri, Süvari Bölüğü, Süvari Takımı, Muhabere Bölüğü, Karargâh Muhafız Takımı, 14. Seyyar Hastane, 6,5 Tonluk Deve Kolu.*

M. Kemal Paşa'nın, Haziran ayında, Kocaeli Grubu Birliklerini denetlediği günlerde; bir an önce taarruz etmek için sabırsızlanan Deli Halid; Başkomutan M. Kemal'e, "hazırlıkların bir taarruza doğ-

---

[38] *Anadolu'da Yenigün*, 2 Temmuz 1922.

[39] Sabahattin Özel, Atatürk'ün Büyük Taarruz Öncesinde Adapazarı-İzmit Gezisi, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iuydta/article/viewFile/1023019221/1023018 348.

[40] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 31.

* 13 Eylül 1921'de Kocaeli Grubu yeniden kurulduğunda emrine verilmiş olan birliklerden, önce 17. Piyade Tümeni, ve daha sonra, 12 Ağustos 1922'de de Mürettep Süvari Tümeni, 2. Ordu emrine verilmiştir. (TSK Tarihi, TBMM Dönemi, IV.Cilt, 1. Kitap, Gnkur. ATASE Yayını, Gnkur.Matbaası, Ankara, 1984, s. 311).

ru mu gittiğini" yavaş sesle sormuştu? M. Kemal Paşa da, bu kahraman kumandana, gülerek şu cevabı vermişti: "Taarruzun kokusunu alıyorsun!..."

Gerçekten de, Deli Halid'in tahmini, iki aya varmadan hakikat olmuştu. 26 Ağustos 1922 sabahı, şafakla beraber, devrin askeri otoritelerinin aşılamaz ve geçilemez dedikleri Yunan tahkimatları paramparça edilmiş, cephesi yarılan Yunan Ordusu'nun kuşatılarak çember içine alınıp imha edilmesine başlanmıştı. Deli Halid'e de en zor görevlerden birisi olarak, düşmanın asıl kuvvetlerinin, Gemlik, Mudanya, Bandırma gibi kıyı şehirlerine sarkarak, kaçmasını önlemek vazifesi verilmişti.[41]

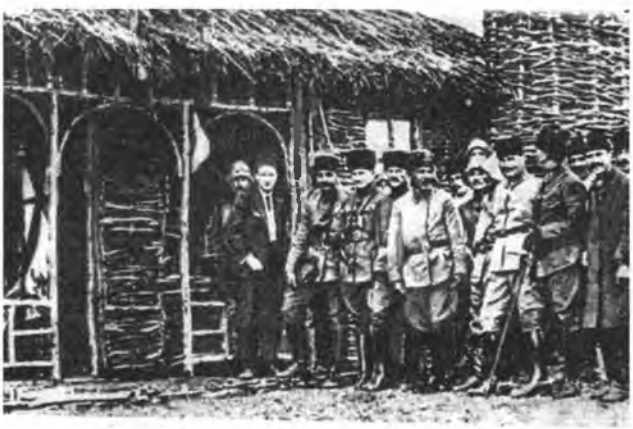
Bu sırada Yunanlılar ve İngilizler de bu kadar uzun süren sessizlikten sonra, bir şeyler olacağını hissediyorlar ancak, kör gururları yüzünden büyük bir Türk taarruzunu beklemiyorlardı. Nitekim İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Harold Rumbold, 20 Ağustos 1922'de, Londra'ya çektiği bir telgrafta; *"Kemalistlerin Anadolu limanlarını yabancı gemilere kapattıklarını, hiç kimsenin karadan ya da denizden İzmit'e gitmesine izin vermediklerini"* bildirmişti.[42] İstanbul'dan İzmit'e giden son trenin geri dönmeyişi, bir taarruzun başladığı veya başlamak üzere olduğu şeklinde değerlendiriliyordu.[43]

---

[41] Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, s. 105-106

[42] Bilal N.Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 460.

[43] Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, c.I, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1975, s. 302.

Gerçekten de, Batı Cephe Komutanlığı, 25 Ağustos 1922 günü saat 12.30'da, bütün birliklerimizin büyük bir heyecan içinde ve sabırsızlıkla bekledikleri genel taarruzla ilgili tarihi emrini vermişti. Bu emrin Deli Halid'in Kocaeli Grubu'nu ilgilendiren kısmı şöyleydi: *"Kocaeli Grubu, karşısındaki düşmanı tespit etmek üzere, kararlaştırıldığı gibi, özellikle Göksu ile Karasu Vadileri arasında taarruzi faaliyette bulunacaktır."*

Türk Milleti'nin büyük taarruzu başladığında, Deli Halid, 26 ve 27 Ağustos'da, karşısındaki düşmana kesin sonuçlu olmayacak şekilde cepheden gösteri taarruzları yaparak, asıl taarruz bölgesi olan Afyon bölgesine kuvvet kaydırmalarını önlemişti. Başlangıç olarak ona verilen asıl vazife de buydu. Buna rağmen, Deli Halid, 26 ve 27 Ağustos'ta, Afyon bölgesindeki muharebeleri dikkatle takip etmiş, vaktin geçmesi endişesiyle, kuvvetlerine Marmara kıyısını takip ederek Bandırma'ya kadar ilerleme emrini vermişti. Bu cidden cüretli ve cesur bir emirdi. Ordumuzun kuvvet çoğunluğu asıl taarruz bölgesi olan Afyon bölgesine toplandığından, Deli Halid'in Kocaeli Grubu birlikleri, sayı ve silah olarak karşısındaki düşman kuvvetlerinin yarı kuvvetinde bile değildi. Ama o cesur, gözüpek Deli Halid'di. Adını aldığı şanlı Sahabi Halid Bin Velid (r.a) gibi, şimdiye kadar katıldığı ve kazandığı hiçbir zaferi, zaten düşmana göre daha çok sayıda ve kuvvetli birliklerle elde etmemişti ki...

Kocaeli Grubu'na mensup kahraman Mehmetler, Deli Halid'in emriyle, yıldırım hızıyla Mudanya-Gemlik istikametinde ve Marma-

ra kıyı yolunu takip ederek düşmanın son firar ümidi olan deniz yolunu kesmiye başladıkları zaman, Dumlupınar Meydan Muharebesi başlamış bulunuyordu. Düşman, Halid Bey kuvvetlerinin kıyıyı kestiklerini bilmediğinden, sahile doğru çekilmeye başlamış ve fakat, burada Türk kuvvetlerini görünce şaşırmıştı. Halid Bey, Gemlik'te durmayarak Bandırma'ya ilerlemeye devam etmiş, öyle ki düşmana kaçış için sadece İzmir istikameti kalmıştı. M. Kemal Paşa, Süvari Kolordusu Kumandanı Fahrettin Paşa'dan, sahil boyunun kıtalarımız tarafından kesildiği müjdeli haberini aldığı zaman, iftiharla tebessüm etmiş: *"Bu, bizim Deli Halid'in işidir..."* demişti.[44]

Deli Halid'in burada yaptığı işin ne kadar önemli olduğunu kavrayabilmek için askerlik sanatını bilmeye gerek yoktur. Siz hiç Kocaeli'den veya Bilecik'ten Mekece'ye, Geyve'ye, oradan Yalova'ya, İznik'e oradan Orhangazi, Gemlik, Mudanya, Erdek, Bandırma istikametinde yolculuk yaptınız mı? Bu cennet vatan köşelerinin tertemiz havasını ciğerlerinize doldurup, eşsiz manzaralarını doya doya seyrettiniz mi? Buralardaki doğal sıcak sulu kaplıcalarda şifalı banyolar yapıp, serinlemek için sahillerinden denize girdiniz mi? Sofralarınızda yediğiniz lezzetli zeytinlerin veya yemeklerinize kattığınız mis gibi zeytinyağlarının kaynağının çoğunlukla buralar olduğunu düşünüyor musunuz?

İşte, bütün bu cennet vatan köşelerinin her karışında ve buralarda yaşadığımız güzelliklerde, Mustafa Kemal Paşa'nm İzmir'deyken memnuniyetle gülümseyerek "Bu, Deli Halid'in işidir..." dediği, Deli Halid'in ve onun emrindeki kahraman Kocaeli Grubu askerlerinin, subaylarının terleri, kanları, fedakârlıkları, vatan sevgileri vardır.

Deli Halid, en ince detaylarına kadar çalışarak hazırlıklarını tamamladığı ve sabırsızlıkla beklediği bu taarruza, aynı diğer cephelerdeki kahramanlarımız gibi, 26 Ağustos 1922 günü verilen kutlu taarruz emriyle başladı. Tıpkı bu emir gibi Ağustos ayı da kutlu idi. Çünkü, Türk Milleti, bütün tarihi boyunca, Allah'ın (c.c) inâyet ve keremiyle ulaştığı zaferlerin çoğunu, Anadolu'yu kendisine ebedi vatan yaptığı Malazgirt Savaşı'nı da bu ayda kazanmıştı.

---

[44] Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, s. 106.

BÖLÜM-21

Büyük Taarruz, Marmara Bölgesi'nin Kurtarılması ve Deli Halid

Bütün milletlerin savunmadan bile ümitlerini kestikleri yerde, Türk'ün taarruzu başlar!

ARTIK kader günleri yaklaşmaktaydı. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 6 Ağustos'ta taarruz için hazırlıkların geliştirilerek tamamlanması emrini yayımlamıştı.[1] Bu emir kapsamında, 12 Ağustos'ta Mürettep Süvari Tümeni, Deli Halid'in Kocaeli Grubu emrinden alınarak 2. Ordu Komutanlığı emrine verilmişti.[2] Bütün hazırlıkların tamamlanmış olduğunun anlaşılmasından sonra, 25 Ağustos 1922 günü, saat 12:30'da Batı Cephesi Komutanlığı tarafından, bütün ordu birliklerinin, Türk milletinin sabırsızlıkla, büyük bir heyecan içinde beklediği o kutlu emir verilmişti. Genel taarruz yarın, 26 Ağustos sabahı başlayacaktı. Bu emre göre, taarruzda kesin sonuç 1. Ordu bölgesinden alınacak, bütün ağırlık ve öncelik bu bölgede gerçekleştirilecekti.

Genel taarruz emrinin, Kocaeli Grubu'nu ilgilendiren kısmı şu şekildeydi: *"Kocaeli Grubu, karşısındaki düşmanı tespit etmek (bulunduğu yerden ayrılmasına engel olmak) üzere, kararlaştırıldığı gibi, özellikle Göksu ile Karasu Vadileri arasında taarruzi faaliyette bulunacaktır."*

Deli Halid, aldığı bu emir üzerine, yapılan keşifler ve elde edilen bilgiler doğrultusunda düşman durumunu da dikkate alarak, Kocaeli Grubu'nun sorumluluğundaki cepheyi üç bölgeye ayırmış ve birliklerine emrini vermişti. Bu emir çerçevesinde, Grubun cephesi üç bölgeye ayrılarak, her bölgeye şu görevler verilmişti:

---

[1] *Türk İstiklâl Harbi*, 2.ci Cilt, Batı Cephesi, 6.cı Kısım, 3. Kitap, Gnkur. Atase Yayınları, Ankara, 1962, s. 21.

[2] TSK Tarihi, TBMM Dönemi, IV.Cilt, 1. Kitap, s. 311.

1- Balçıkhisar Kesimi:

18. Tümen Komutanı emir ve komutasında, tümen birlikleri (24. Alay'ın 2. Taburu ve 20. Hücum Taburu dışında) Aktaş-Balçıkhisar Batısı-Bayırköy Doğu sırtları mevziinde savunma düzeni alacak, ayrıca Belibağlı-Vezirhan güvenlik hattından taarruza geçerek düşmanın İlyasça ve Külümbe'deki ileri mevzilerini ele geçirerek, düşmanı Avdan Dağı-Gölpınar-Pelitözü-Bilecik hattındaki asıl savunma mevziine çekilmeye zorlayacak,

2- İznik Kesimi:

İzmit Mevkii Komutanı emir ve komutasında, 24. Alayın 2. Taburu, Bağımsız İzmit Taburu ve 20. Hücum Taburu, İznik Gölü ile Göksu Vadisi arasındaki bölgede bulunan düşmana karşı bir gösteri taarruzu yapacak.

3- Yalova Kesimi:

Yalova Müfrezesi Komutanı emir ve komutasında, 19. Hücüm Taburu ve Bağımsız Yalova Bölüğü ile Esadiye kuzey sırtları-Dumanlıdağ-Üreğil hattından düşmana gösteri taarruzu yapacak.

Deli Halid'in bu emrine göre taarruz edecek Kocaeli Grubunun karşısında bulunan Yunan kuvvetleri ise şöyle tertiplenmişti:

11. Yunan Tümeni, Söğüt-Bilecik-İlyasça-İznik gölü hattında üç alayıda ön cephede olmak üzere savunma düzeni almış, Tümen Karargâhı, Yenişehir doğusundaki Köprühisar'da bulunuyordu. İznik Gölü ile Gemlik Körfezi arasında kalan Yeniköy-Çengiler-Reşadiye-Kumla İskelesi hattında ise Bağımsız 47. Yunan Alayı bulunuyordu.

26 Ağustos 1922 sabahı alaca karanlığında başlayan Türk taarruzu, Afyon bölgesinde planlandığı gibi hızla gelişmiş, Yunanlıların ve Batılı gözlemcilerin aşılamaz diye böbürlendikleri Yunan savunma mevzileri daha ilk hamlede yarılmış ve Yunan birlikleri düzensiz bir şekilde geri çekilmeye başlamışlardı. 29 Ağustos'a gelindiğinde, 1. ve 2. ordularımızın taarruzları daha da gelişmiş kaçan Yunan birliklerinin kuşatılması harekâtına başlanmıştı.

30 Ağustos sabahı, düşmanın geri çekilen asıl büyük kuvvetleri Dumlupınar ve Aslıhanlar bölgesinde kuşatıldı ve bizzat M. Kemal Paşa'nın emir komutasında gerçekleştiği için "Başkomutan Meydan Savaşı" adını alan bu savaşta, Yunan ordusunun büyük bölümü yok edildi. Bir yolunu bulup buradan kurtulabilen kılıç artıkları ise İzmir istikametinde bozgun halinde kaçmaya başladılar. Kaçarken de önle-

rine çıkan canlı cansız her şeyi yakıp yıkıyor, yolları üstündeki tarlaları, hayvanları, otları, köyleri, şehirleri her şeyi ateşe veriyorlardı.

Dr. Selâhattin Tansel, "Mondros'tan Mudanya'ya Kadar" adlı eserinde, o günleri şöyle nakletmektedir:

"O günleri görmüş olanlar, 1918 Kasımından başlayarak, 1922'nin Eylül ortalarında sona erecek olan korkunç filmin, aşağıda anlatmaya çalıştığımız çok ilginç sahnelerini de seyrettiler: Topunu, tüfeğini, bayrağını bırakarak sadece canını kurtarma derdine düşen ve hızla batıya doğru çekilmeye çabalayan perişan, bitkin, dağınık ve fakat hâlâ kanlı ve zalim bir insan sürüsü, geçtiği yerleri kan ve ateş içinde bırakarak, suçsuz insanları, ihtiyar, genç, kadın ve çocuk farkı gözetmeden öldürerek ve her tarafı yağma ederek, şoselerden, patikalardan, keçiyollarından ve sarp vadilerden denize doğru koşuyor;

Yüzlerce yıl rahat ve huzur içinde yan yana ve kardeşçe yaşadıktan sonra, Yunan ordusunun gelişi ile canavarlaşarak, bu ordu ile işbirliği yapan, silahsız Türk halkının boğazına sarılan, binlercesini insafsızca öldüren, fakat, 1922 yılının sonbaharının başladığı bu günlerde, yaptıklarının hesabını veremeyeceklerini düşündükleri için, yerlerini ve yurtlarını terk ederek kaçmakta olan Yunan ordusunun, bazen önünde, bazen yanında, bazen de gerisinde yürümeye çalışan ve on binlerin çok üstünde bulunan yerli Rumlar da denize doğru koşuyor;

Dağlardan, tepelerden, vadilerden ve ovalardan göklere doğru kıvrıla kıvrıla yükselen dumanlar ve bunların arasından bazen şimşek gibi parlayıp sönen alevler... Türk harmanları, Türk köyleri, Türk kasabaları, Türk şehirleri yanıyor. Yanan evlerin enkazı arasından fırlayarak Türk askerine katılmak isteyen ve onları kutlayan erkekli kadınlı bir insan topluluğu daha... Ellerine geçirdikleri hançer, kama, bıçak hatta baltalarla yollara düşmüş bu insanlar, düşman askerleri tarafından, zorla yatağa alınarak kirletildikten sonra çok defa öldürülen Türk kadınlarının kocalarıdır; daha önce, gözleri önünde öldürülen çocuklarını, torunlarını, kızlarını unutmamış olan babalardır; minik yavrularına saplanan süngülerin sızısını hâlâ içlerinde duyan Türk analarıdır."[3]

Afyon-Uşak-İzmir hattında bunlar yaşanırken; Kuzeyde Eskişehir-Bursa hattında bulunan 3. Yunan Kolordusu'da henüz güneydekiler kadar yıpranmamış olmasına rağmen, ağırlıklarını Eskişehir bölgesine kaydırarak Bursa istikametinde çekilme hazırlıkları yapı-

[3] Dr. Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 4.cilt, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 170-172.

yordu. Talihin ve tarihin garip bir cilvesi olarak bu Yunan 3. Kolordusu'nun karşısında Türk 3. Kolordusu taarruz ediyordu.

Güneydeki cephede olan gelişmeleri an be an takip eden Deli Halid artık vaktinin geldiğini düşünerek, 29 Ağustos'ta, Batı Cephe Komutanlığı'na bir teklifte bulunmuş, *"kendisine tahsis edilen cephe boyunca oldukça geniş bir alanda dağınık halde bulunan kuvvetlerini bir araya toplayarak, Orhangazi-Gemlik istikametinde kesin sonuçlu taarruza geçmek"* istediğini bildirmiş ve bu teklifi kabul görmüştü. Bunun üzerine Deli Halid beş piyade taburu ve iki dağ bataryasından oluşturduğu Mürettep Müfrezeyi, Belheriz-Hisardere-Oğulpaşa-Espede-Hisarcık bölgesinde toplamaya başlamıştı.

30 Ağustos 1922'de, Deli Halid'in Kocaeli Grup'u bölgesinde, Yunanlıların Kuzey Grubu adını verdikleri 3. Kolordunun Bağımsız 47. Piyade Alayı Gemlik-Orhangazi savunma mevziinde; 11. Tümen ise İznik Gölü-Bilecik savunma mevziinde bulunuyordu. İznik Gölü-Yeniköy-Ortaköy doğusu-Ortaköy kuzeyi-Çengiler (günümüzde Sugören) kuzeyi-Reşadiye (günümüzde Güneyköy) kuzeyi-Elmalı Dağ-Fındıklı Tepe-Şahin Tepe-Papazuçtu Tepe-Gemlik kuzeyi hattındaki bütün tepeler, Yunanlılar tarafından direnek noktaları olarak hazırlanmış ve dikenli tellerle berkitilmişti.

Deli Halid'in Grup Karargâhı ise İznik kuzeyinde Hisardere'deydi. Bağımsız Yalova Bölüğü, Yalova-Bursa yolunu kapatacak şekilde Esadiye, Kurtköy arasındaydı. Kurtköy, Kumla arası gözetleme postalarıyla kontrol ediliyordu. 19. Hücum Taburu Dumanlı Tepe'nin güney-batısını kapamış, İznik Gölü kuzeyinde Üregil-Karlık Dağı batısı-Dumanlı Tepe arasını gözetleme postalarıyla kontrol ediyordu. Dumanlı Tepe-Soğucak arasıda hakim noktalarda tesis edilen direnek noktalarıyla, muhtemel bir Yunan taarruzuna karşı korunuyordu. Binbaşı Mustafa Bey kumandasında teşkil edilen beş tabur ve iki dağ bataryasından oluşan Mürettep Müfreze Yalova kesiminde görevlendirilmişti. Bu müfrezenin unsurları, 30/31 Ağustos 1922 gecesi intikale başlatıldı.

Evet, Türk-Yunan savaşında asıl düğümün çözüldüğü 30 Ağustos zaferine kadar, bütün cephede çok kısa ve genel olarak durum böyle gelişmişti. Bizim asıl konumuz Deli Halid olduğundan, 30 Ağustos'tan sonraki savaşın gidişatını, savaşın sonuna kadar gün be gün ve kısaca Deli Halid ve Kocaeli Grubu penceresinden anlatmaya çalışacağız.

31 Ağustos'ta Kocaeli Grubu (bir tümen ve üç müfreze) Bilecik istikametinde, 11. Yunan tümenine taarruza devam ediyordu. Bu grubun kumandanı Albay Halid Bey alay ve tümen kumandanlıklarında büyük yararlıklar göstererek, cesareti, sertliği ve fedakârlığı ile tanınmıştı.[4]

31 Ağustos'ta, Deli Halid ve karargâhı Hisardere'den Yörükler'e kadar gelerek ileriye doğru yanaştılar. Mürettep Müfreze unsurları 30 Ağustos'da geç saatlerde intikale başlamıştı. Müfreze unsurları, İznik Gölü kuzeyinden batıya doğru yürüyerek, 31 Ağustos 1922 sabaha karşı Orhaniye bölgesine vardı ve bugün akşama kadar istirahat etti.[5]

Batı Cephesi Komutanlığı, 31 Ağustos 1922 saat 09.00'da Kocaeli Grup Komutanlığı'na özetle şu emri verdi:

> *"Perişan ve mağlup durumdaki Yunan ordusunun büyük kısmı, Eskişehir cephesinden çekilenlerle birlikte Bursa ve oradan acele olarak İzmir yönüne giderek Milne Hattı'nı tutmaya çalışacakları kabul edilebilir. Grubunuzca tasarladığınız harekât yalnız Orhangazi'ye hakim olmakla kalmayıp, bu bölgeyi süratle aşarak Bursa'ya varmak olmalıdır. Yunan kuvvetleri Bursa dolaylarında üstün bir durumda iseler, Kocaeli Müfrezenizle Bursa ile İzmir arasındaki harekât yolları üzerinde düşman yürüyüşünü devamlı olarak durdurmanızdır. Müfreze büyük tehlikeler içinde kaldığı zaman bile ufak gruplar haline geçerek yine yolları kesmelidir. Ordularımızın 15 gün içinde İzmir önüne gelmesi hesaplanmıştır. İaşe mahallinden temin olunabilir, yalnız cephane beraberinizde olacaktır. Mümkünse harekâtın çabuklaştırılması..."*[6]

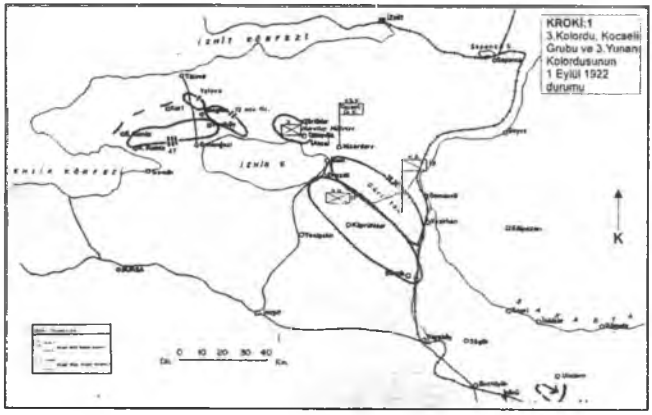
Batı Cephe Komutanlığı'nın Deli Halid'e verdiği bu emirden anlaşılan odur ki; Güneyde, Afyon cephesinden pek yıpranmadan ayrılmayı başarabilen Yunanlılar'ın 3. Kolordusuna bağlı 3. ve 10. Tümenler Eskişehir'i hızla boşaltarak, Bursa'ya doğru düzenli bir şekilde çekilmeye başlamışlardı. Bu tümenler, Bursa'nın doğu ve kuzeydoğusunda mevzide bulunan 11. Tümen ve Gemlik bölgesinde bulunan Bağımsız 47. Alayla birleşerek Balıkesir'e doğru

---

[4] General Fahri Belen, *Büyük Türk Zaferi Afyon'dan İzmir'e, İstiklâl Harbi Hatıraları, Tenkitler, Tahliller*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1962, s. 76.

[5] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 31

[6] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 32.

çekilerek, Milne Hattı'nı yeniden ve güçlü bir şekilde savunmaya geçebilirlerdi. Böyle bir durumda ise bu Yunan kuvvetleri, Türk Ordusunun İzmir'e ulaşmasını geciktirebilir, hatta zora sokabilirlerdi. Bu sebeple, başlangıçta düşmanın 11. Tümeni ve Bağımsız 47. Alayı'nı bulundukları yerde tutma görevi verilen Kocaeli Grubu'na, *"taarruzlarını, üstün düşmanla karşılaşsa bile Bursa'ya kadar geliştirmesi ve Yunan ordusunun Bursa'dan İzmir'e çekilme yollarının kesilmesi"* emrini vermiştir.

Deli Halid, Batı Cephe Komutanlığı'ndan aldığı bu yeni emri yerine getirmek üzere, birliklerini yeniden teşkilâtlamaya başlamıştı. 1 Eylül gününe kadar, başlangıçta verilen emir gereğince, Kocaeli Grubu bölgesinde kesin sonuç alıcı bir taarruza girişilmemiş, düşmanın oyalanarak yerinde tespit edilmesi sağlanmıştı. Bu maksatla, cephesi boyunca sadece gösteri taarruzları ve keşif amaçlı taarruzlarla (cebri keşif) yetinilmişti. Bu arada kesin taarruz için oluşturulan Mürettep Müfreze ve diğer birliklerin son hazırlıklarını yapması sağlanmıştı.

Bugün, Deli Halid ve Kocaeli Grup Karargâhı, Kızderbent'e geldi. Bağımsız Yalova Bölüğü ile 19. Hücum Taburu cephelerinde bir değişiklik yoktu. Mürettep Müfreze, 31 Ağustos/1 Eylül 1922 gecesi intikaline devam ederek, 1 Eylül sabahı erken saatlerde, İznik Gölü kuzeyinden Boyalıca üzerinden, Bayındır yoluyla Kızderbent'e geldi ve istirahate geçtiler. 18. Tümen Komutanı emrinde kalan dört taburluk bir kuvvet de (24. Piyade Alayı, 20. Hücum Taburu, Akıncı

Bölükleri, Mantelli ve Rus Bataryaları) İznik Gölü ile Bilecik arasında Yunanlılar'ın 11. Tümeni'yle muharebe temasında bulunuyordu.[7]

2 Eylül 1922:

2 Eylül'de çekilmekte olan Yunan 3. Kolordusunu takip eden 3. Türk Kolordusuna bağlı Porsuk Müfrezesi, Eskişehir'i işgalden kurtarmış ilerlemesine devam eden Kolordu ise İnönü'ye ulaşmıştı.[8] Güneyde ise, bugün, yani 2 Eylül 1922 günü Yunan Küçükasya Ordusu Başkomutanı General Trikupis'le (Trikupis'in başkomutan olduğundan haberi bile olamamış, bu haberi ona, esir olarak 3 Eylül'de karşısına çıkartıldığı Başkomutanımız M. Kemal Paşa vermişti) beraber birçok Yunan generali ve yüksek rütbeli subayları da Uşak civarında esir alınmıştı.

Bugün, Kocaeli Grubu karşısında bulunan Yunanlıların durumunda bir değişiklik olmamıştı. Yunanlılar savunmalarına devam ederlerken, Deli Halid ve Kocaeli Grup Karargâhı Çukurköy'e geldi. Bağımsız Yalova Bölüğü ile 19. Hücum Taburu cephelerinde bir değişiklik olmadı. Mürettep Müfreze unsurları, 1/2 Eylül gecesini de intikalle geçirerek, 2 Eylül sabahı erken saatlerde Çukurköy'e geldiler ve istirahate çekildiler. Akşam ise tekrar intikale başlayarak, gece de intikale devam etti. Buradan anlaşılması gereken şudur ki; Deli Halid oluşturduğu Mürettep Müfrezeye, "geceleri Yunanlılara belli etmeden, gizlice düşman bölgelerine yaklaşmak, gündüzleri ise dinlenmeleri" emrini vermiştir.

3 Eylül 1922:

Deli Halid, bugüne kadar aldığı cesur kararlar ve yiğitçe uygulamalarla, beş taburluk bir müfrezeyi 3 Eylül sabahı Yalova'nın 5-6 km. güneyinde toplamayı başarmıştı.[9] Böylece, düşmanın ardına sarkmayı başarmış ve İzmit Körfezi'nden Yalova'ya kadar kıyı şeridi üzerinden Yunanlıların kaçışını önlemişti. Akçapınar, Balçıkhisar yöresinde çok sayıda esir ve malzeme ele geçirmişti.[10]

3 Eylül günü, bugüne kadar elde edilen başarılarda katkısı büyük olan komutanlara terfi emri yayımlandı. Bu emir gereğince, ör-

---

[7] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 212.

[8] Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, İkinci Kitap/İşgalden Kurtuluşa, s. 581.

[9] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 20.

[10] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 142.

neğin, Fevzi Çakmak Paşa "Müşir" yani mareşalliğe, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile iki ordu komutanımız Nurettin İbrahim ve Yakup Şevki Paşalar "Ferik" yani orgeneralliğe, Deli Halid ise diğer kolordu komutanlarımızdan bazıları ile birlikte "Mirliva" yani tümgeneralliğe terfi ettirilmişlerdi. Deli Halid, her ne kadar böyle şeyleri önemsemese de, böyle şeyler için değil yalnızca vatan ve milleti için savaşmış olmanın şerefini düşünse de, başardıklarıyla hak ederek Paşa olmuştu.

Bugün de, Kocaeli Grup Komutanlığı birlikleri karşısında bulunan Yunan kuvvetlerinin tertiplenmesinde bir değişiklik olmamış, ancak, mevcut kuvvetlerine ilave olarak Trakya'da bulunan Yunan 55. Alayı da gemilerle getirilerek Gemlik'e çıkarılmıştı.

Deli Halid Paşa ve Kocaeli Grup Komutanlığı Karargâhı ise Gacık köyüne geldi. Sabah erken saatlerde, Kirazlı-Elmalı-Gacık bölgesine intikalini tamamlayan Mürettep Müfreze unsurları istirahate çekildiler. Deli Halid, Duman Tepe'de 19. Hücum Taburu'nun cephesindeki son durumu yerinde gördükten sonra, Soğucak üzerinden Beşpınar Tepe'ye geldi; alman bilgi, keşif ve gözetlemelerden Yunanlıların Gemlik Körfezi ile İznik Gölü arasını kuvvetle berkitmiş olduğunu gördü.

Batı Cephe Komutanı, bu mevziyi bir noktadan yararak, Bursa bölgesinde 3. Yunan Kolordusu'nun gerisinde karışıklık çıkarmayı ve bu kolordunun çekilmesinin engellenmesini emretmişti. Deli Halid, araziyi ve düşmanın tertibini bizzat gördükten sonra genel cephe ve Bursa bölgesindeki Yunan çekilmesini gözönüne alarak bir harekât planı oluşturdu. Bu plana göre;

Kocaeli Grup Komutanlığı birlikleri, düşman savunma direncini kırmak ve mevzilerini terk ederek çekilmesini sağlamak maksadıyla, 4 Eylül sabahı, güneş doğarken, batıdan doğuya Bağımsız İzmit Taburu, Bağımsız Yalova Bölüğü, 18. Hücum Taburu, 19. Hücum Taburu 1. hatta, 3. Piyade Taburu ihtiyatta, siklet merkezi Kurtköy güneyindeki 838 rakımlı Elmalı Dağ-966 Rakımlı Fındıklı Tepe-Gemlik istikametinde yapacağı taaruzla Gemlik Bölgesi'ni ele geçirecekti.

Plan esaslarına göre: *"Kirazlı köyü civarında istirahatta olan Bağımsız İzmit Taburu, 3 Eylül 1922 günü, saat 19:00'da, bulunduğu bölgeden hareketle, Soğucak-Kurtköy-Beşpınar Tepe yoluyla, 869 rakımlı Samanlı Dağı'na hareket edecek, önce, Samanlı Dağı'nda güneye karşı savunma dü-*

zeni alacak; 4 Eylül 1922 sabahı, Bağımsız Yalova Bölüğü Elmalı Dağı ele geçirdikten sonra, 867 rakımlı tepeye taarruz ederek ele geçirecekti. Esadiye-Kurtköy arasında bulunan Bağımsız Yalova Bölüğü, Grup Karargâhı Muhafız Takımı'nı emrine alarak, 3 Eylül 1922 günü öğleden sonra, Beşpınar Tepe'ye gelecek ve burada, ertesi gün yapılacak taarruz için hazırlıklara başlayacaktı. Bağımsız Yalova Bölüğü (Grup Karargâhı Muhafız Takımı emrinde), 4 Eylül 1922 sabahı, asıl taarruzu yapan yarma kuvvetinin bir parçası olarak ve 18. Hücum Taburu ile harekatını koordine ederek, 838 rakımlı Elmalı Dağ'a kuzey batıdan taarruz edecek ve kendisine tahsis edilen hedefi ele geçirecek ve müteakip harekâta hazır olacaktı.

3 Eylül 1922 günü, Mürettep Müfreze unsurları, saat 19:00'da hareket edecek, 18. Hücum Taburu öncü olarak, Kurtköy'e geleceklerdi. Mürettep Müfreze Komutanı'nın emrindeki bu birlikler (3. Tabur eksik), 4 Eylül 1922 sabahı, 838 rakımlı Elmalı Dağ'a kuzey ve kuzey doğudan taarruz ederek ele geçirecekler ve yeni harekâta hazır olacaklardı. Cephesi çok geniş olan 19. Hücum Taburu, 4 Eylül 1922 sabahı, Üregil-Duman Tepe arasında, uygun gördüğü bölgelerde, dikkati kendi üzerine çekmek için, gösteri taarruzu yapacaktı. 19. Hücum Tabur Komutanı, bir takımını bir Şinayder topu ile, denizden bir düşman çıkarmasına karşı koymak için Yalova'ya gönderecekti.

Bir topu eksik Şinayder Bataryası, Esadiye bölgesinde mevzilenecek ve 4 Eylül 1922 sabahı taarruz başladığında, Reşadiye İstinat Noktasını ateş altına alacak ve burası piyade unsurları tarafından ele geçirilince, ileri doğru mevzi değiştirecek, 15. Piyade Alayı'nın taarruzunu ateşiyle destekleyecekti.

Grup Süvari Bölüğü de, Yalova Bursa şosesini kesmek üzere Soğucak Köyü civarında tertiplenecekti.

15. Alay'ın 3. Taburu, Yalova Bölge Komutanı Yarbay İsmail Hakkı'nın emrinde olarak Reşadiye Köyü'nün 2 km. kuzeyindeki istinat noktasına (568 Rakımlı Tepe) taarruz için Kurtköy doğusunda, doğuya karşı taarruz mevziine girecek ve bu tabur, Reşadiye istinat noktasını ele geçirdikten sonra, topçuyu korumak üzere bir bölüğünü bırakıp Beşpınar'a gelerek müfreze ihtiyatı olacaktı."[11]

Deli Halid, gerekli durum muhakemesini yaptıktan sonra, ast birlik komutanlarını Beşpınar Tepe'deki grup gözetleme yerine ça-

[11] Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, 1. Baskı, Diner Ofset, Yalova, Haziran 2005, s. 36.

ğırarak, taarruz emrini verdi. Birlikler, hemen taarruz hazırlıklarına başladılar.

Kirazlı köyü civarında istirahatta olan Bağımsız İzmit Taburu, ast birlik komutanlarıyla gereken yol ve mevzi keşiflerini yaptıktan sonra, hava kararmadan hemen önce, bulunduğu bölgeden hareketle, Soğucak-Kurt Köy- Beşpınar Tepe yoluyla, 869 rakımlı Samanlı Dağı'na hareket etti ve Samanlı Dağı'nda güneye karşı savunmaya geçti. Birlikler savunma siperleri kazmadan, erken saatte yapacakları taarruz düzenlerini aldılar.

Esadiye Kurtköy arasında, Bursa Yalova şosesini kapatan Bağımsız Yalova Bölüğü, yerini Süvari Bölüğü'ne bırakarak, akşam karanlığında, Beşpınar Tepe'ye geldi. Grup Karargâhı Muhafız Takımı'nı emrine alan Bölük Komutanı, bölük unsurlarını, sabah erken saatte yapacağı taarruz için tertipledi. Sol kol olan diğer birlikler, başlarında Deli Halid ve Mürettep Müfreze Komutanları olduğu halde ve 18. Hücum Taburu öncü olarak, 15. Alay ve üç toplu Kudretli Dağ Bataryası, 3 Eylül saat 19:00'da Kirazlı-Elmalı'dan hareketle Kurtköy'e geldi. 15. Alay'ın 3. Taburu, Yalova Bölge Komutanı Yarbay İsmail Hakkı'nın emrinde olarak Reşadiye Köyü'nün 2 km. kuzeyindeki istinat noktasına (568 rakımlı tepe) taarruz için Kurtköy doğusunda doğuya karşı taarruz mevziine girdi.

19. Hücum Tabur Komutanı, bir Takım'la, bir Şinayder Topunu, denizden bir düşman çıkarmasına karşı önlem almak üzere, Yalova'ya gönderdi; Üregil-Dumanlıdağ (Duman Tepe) arasında yapacağı gösteri taarruzu için hazırlıklara başladı.

Şinayder Bataryası, Esadiye bölgesinde mevzilendi.[12] Yapılan bütün bu hazırlıkların tamamlanmasından sonra, oyalama ve gösteri taarruzları sona ermiş, artık, Yunanlıların tıpkı Afyon-Uşak cephelerinde olduğu gibi imha edilmeleri vakti gelmişti. Dört seneden beri, bu kutsal topraklarda bu aziz millete yaptıklarının hesabını tam kapatmadan kaçmalarını engellemek içinde bir an önce Gemlik ve Mudanya'nın ele geçirilerek, bu iki önemli limanın kapatılması gerekiyordu. Bu maksatla, 4 Eylül 1922 sabahı yapılacak taarruzî harekat için her şey hazırdı.

---

[12] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 222.

4 Eylül 1922:

Ordumuzun asıl taarruz bölgesi olan Afyon-Uşak-İzmir istikametinde birliklerimiz, bozgun halinde İzmir'e doğru kaçan, ancak, kaçarken önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkan Yunan kılıç artıklarını kovalarken; Deli Halid'in Kocaeli Grubu bölgesinde yani bugünkü Marmara bölgesinde asıl savaş ve taarruz şimdi başlıyordu.

Kocaeli Grubu birlikleri artık taarruz için hazırdı. Karşılarında bulunan Yunan kuvvetleri İznik Gölü ile Gemlik Körfezi arasındaki bütün tepeleri direnek noktası olarak hazırlamış ve kendince kritik gördüğü tepeleri de dikenli tellerle çevirmişti. Bağımsız 47. Yunan Alayı Esadiye direnek noktasının doğusundaki Yalova-Bursa şosesinden Dumanlı Tepe'ye giden tepeler hattı, Yeniköy'den geçip İznik Gölü'nde sona eren bir savunma hattı hazırlamış, Türk taarruzlarına karşı tüm tedbirlerini almış olarak bekliyordu. Bu bölgede 1. Yunan Taburu görevlendirilmişti.

3. Yunan Taburu ise, Reşadiye Direnek Noktası-Elmalı Dağ-Fındıklı Tepe(Karaincir Tepe)-Şahin Tepe-Papazuçtu Tepe-Gemlik kuzeyi hattında kuzeye karşı savunma için tertiplenmişti. 2. Yunan Taburu'da Orhangazi batısında ihtiyatta bulunuyordu.

Cephedeki Yunan taburlarını desteklemek üzere dört toplu 120 mm.lik bir batarya, bir Sahra ve bir büyük Dağ Bataryası bulunuyordu. Trakya'dan getirilerek Gemlik'e çıkarılan 55. Yunan Piyade Alayı'da gelişecek durumlara göre süratle kullanılmak için bekliyordu.[13]

Yunanlılar'ın bu tertiplenmesine karşılık Kocaeli Grubu Birlikleri'nden Kurtköy'de toplanmış olan Mürettep Müfreze, saat 03:00'da, 18. Hücum Taburu öncüde, tek kolda yürüyüşe geçti. Yol hem çok sarp, hem çamurlu ve hem de ormanlıktı. Elmalı Dağ'a 2 km kala hava aydınlanmaya başlamıştı. Ancak, hava ağarmadan önce Bağımsız Yalova Bölüğü ile Grup Muhafız Takımı, karanlıkta büyük bir sessizlik içinde Elmalı Dağ batı mevziilerine yanaştılar ve hava ağarırken baskınla hücuma kalktılar. Kanlı bir süngü muharebesinden sonra saat 06:45'te Elmalı Dağ ele geçirildi. Bu esnada kuzeyden ilerleyen 18. Hücum Taburu'da tepeye yetişti. Şiddetli Türk taarruzları karşısında tepeden kaçabilen Yunanlılar'ın bir kısmı Orhangazi'ye, bir kısmı Fındıklı Tepe'sine çekilerek tutunmaya başladılar.

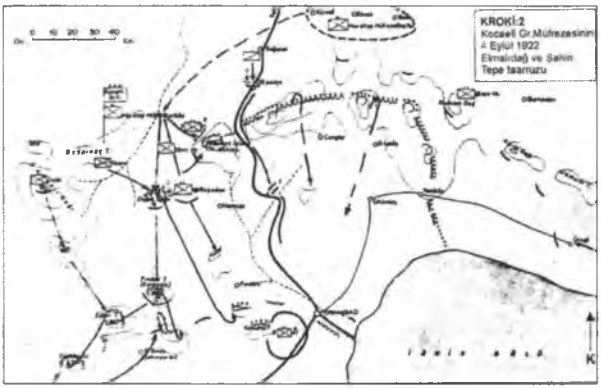
[13] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 223.

Elmalı Dağ ele geçirildikten sonra, kuzeyden Reşadiye Direnek Noktası'na ilerleyen 18. Hücum Taburu'nun bir bölüğü Saat 11:00'da Direnek Noktası'nın güneyindeki tepede tutunan düşmanı atarak bu tepeyi de işgal etti. Kudretli Dağ Bataryası mevziye girerek Fındıklı Tepe'yi ateş altına aldı. Böylece Bağımsız Yalova Bölüğü, Grup Muhafız Takımı bu bataryanın desteğinde Fındıklı Tepe'ye taarruz etti. Bu tepe tel engellerle çevrilmiş ve kuvvetlice berkitildiği için kolayca alınamadı. 18. Hücum Taburu bu bölgedeki taarruzu takviye ettikten sonra, saat 11:15'te Fındıklı Tepe'de ele geçirildi.[14] Böylece, Yunan savunma hatlarında oldukça büyük bir girme sağlanmıştı.

Deli Halid, elde edilen bu girmeyi genişletmek için, Samanlı Dağ'daki İzmit Taburu ile Fındıklı Tepe'de bulunan 18. Hücum Taburu'nu, Şahin Tepe'nin alınmasıyla görevlendirdi. Şahin Tepe'de bulunan Yunanlılar'ın inatla direnmelerine rağmen, şiddetli muharebelerden sonra, saat 16:30'da bu tepe de ele geçirildi. Bu esnada Fındıklı Tepe'nin güneyindeki direnen Yunanlılar Fındıklı Tepe'ye bir karşı taarruz yaptılarsa da başarılı olamadılar ve geri atıldılar. Yunanlılar'ın yapmaya çalıştıkları bu karşı taarruz harekâtı başarılı olamamış ancak, Deli Halid'in Elmalı Dağ'da bulunan ve Orhangazi'ye doğru taarruz için gönderdiği 15. Alay'ın birinci ve ikinci taburlarının harekâtının durmasını sağlamışlardı. Bu sırada Gemlik Körfezi'nde bulunan Yunan savaş gemileri, Şahin Tepe'yi ele geçirmiş olan 18. Hücum Taburu ile İzmit Taburu'nu şiddetli yan ateşine alıyordu. Trakya'dan Gemlik'e çıkarılan 55. Yunan Piyade Alayı'da Papazuçtu Tepe'ye yerleşmiş ve tahkim etmeye başlamıştı. 19. Hücum Taburu'nun karşısında Yeniköy-Ortaköy-Çengiler (bugün Sugören köyü) hattındaki Yunan taburu Orhangazi'ye çekildi.

Bugünki yapılan muharebelerde, Yunan savunma mevzilerinin birinci Hattı ele geçirilmişti. Yapılan bu başarılı harekâtta, bütün müfreze, özellikle Bağımsız Yalova Bölüğü, Bağımsız İzmit Taburu ve 18. Hücum Taburu büyük kahramanlıklar gösterdiler. Yunan cephesinde açılan girmeyi genişletmek ve derinleştirmek maksadıyla, yarın, yani 5 Eylül günü yapılacak taarruz için, 18. Tümenin emrinde kalan 24. Alay'ın 2. Taburu'da, Deli Halid'in emriyle, öğleyin, İznik Gölü kuzey kıyısından yürüyerek saat 20:30'da Üreğil'e geldi

[14] Ahmet Akyol, s. 41-43.

ve Mürettep Müfreze emrine girdi. Birliklerimiz bu geceyi bulundukları durumda geçirdiler. Deli Halid de Elmalı Dağ batısındaki Beşpınar Tepe'de geceledi.[15]

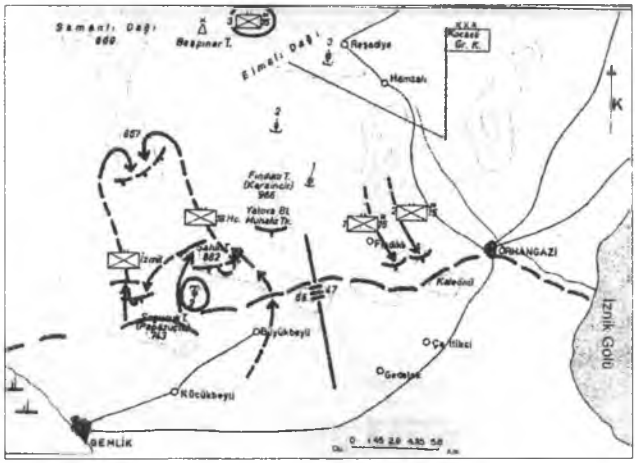
5 Eylül 1922:

Yunanlılar, 4 Eylül günü Elmalı Dağı ve özellikle Reşadiye Direnek Noktası'nı kaybedince, Yalova-Bursa yolunun doğusunda bulunan 1. Taburu'nu da, 4/5 Eylül gecesi geri çekmişlerdi. Böylece bu yolun doğusunda Yunan birliği kalmamıştı. Çekilen birlikler, Orhangazi-Kaleönü ve batısı hattını takviye ettiler. Gemlik'e gelen 55. Alay da Büyükbeyli-Papazuçtu-Küçükkumla hattını tuttu. Bütün Yunan cephesinin emir komutasınıda 55. Yunan Alay Komutanı aldı. Kısaca, Yunanlılar Şahin Tepe güneyindeki Papazuçtu Tepesi-Kaleönü-Orhangazi hattını kuvvetli bir şekilde tutmuşlar[16], bütün cephenin emir komutasınıda tek elde toplamışlardı.

Kocaeli Grubu, bugün de düşmana taarruzlarına devam etti. Sabah saat 05:00'den itibaren Orhangazi yönünde yapılan taarruzlar, Yunan kuvvetlerinin beklenenin üstünde direnişleri ile karşılaşarak yavaşlamış ve Fındıklı Köyü'nün güneydoğu sırtlarında durmuştu. Daha batıdaki Şahin Tepe'de bulunan Bağımsız İzmit Taburu ile 18. Hücum Taburu bölgesinde ise hem Yunan askerlerinin inatçı savunmasıyla karşılaşmış, hem de, yan taraftan, Gemlik Körfezi'nde

[15] Rasim Koçal, *Kocaeli Burhaniye Kuvayı Milliye Müfreze Kumandanı Rasim Koçal'ın Millî Mücadele Hatıratı*, s. 32.

[16] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 44.

bulunan Yunan gemilerinden açılan şiddetli top ateşlerine maruz kalmıştı. Çok kanlı çarpışmalar oluyordu. Bağımsız İzmit Taburu başlangıçta biraz ilerleyebildiyse de, düşmanın denizden ve karadan açtığı topçu ateşleriyle desteklenen karşı taarruzları karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştı. Dün ele geçirdiğimiz en kritik ve önemli yerlerden biri olan Şahin Tepe'yi kaybetmiştik.

5 Eylül günü yapılan bütün taarruzlarımızın, 11. Yunan Tümeni, 47. ve 55. Alayı'nın inatçı direnişi karşısında sonuçsuz kaldığını gören Deli Halid, Yunanlılar'ın en zayıf yeri olarak tahmin ettiği Orhangazi batı sırtlarından taarruz ederek ovaya inmeye karar verdi.[17] Ancak, ileri hatlara gönderdiği Harekât Şube Müdürü'nden aldığı yeni bir rapor üzerine bu planından vazgeçerek, gece saat 24:00'ten itibaren Orhangazi-Gemlik-Bursa istikametinde yeni bir taarruz planı hazırlamaya ve birliklerini bu plan gereğince yeniden düzenlemeye karar verdi. Bu plan gereğince de 6 Eylül sabahına kadar topçularla takviyeli üç taburluk bir kuvveti, Hamzalı Köy bölgesinde bir araya toplamaya başladı.

6 Eylül 1922:

Başkomutan Meydan Savaşı'nda Yunanlıların Anadolu'daki asıl güçlerini oluşturan güney kolordularının büyük kayıplar vermesi ve kılıç artıklarının İzmir'e doğru çekiliyor olması, kuzeydeki 3. Yunan

[17] ATASE Arşivi, No: 5/6534, Kls. 2224, Dos. 52, Fih:1-97.

Kolordusu'nuda Marmara'nın güneyinde sıkışıp kalma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Kolordu Komutanı bu bakımdan Bursa kuzeyindeki Orhangazi kesiminin savunulmasına büyük önem vermekteydi. Bölgeye daha önceden 55. Alay da gönderilerek desteklenmiş; savunma mevzileri derinliğine berkitilmiş bulunuyordu.[18]

3. Yunan Kolordu Komutanı, geri çekilen birliklerini kurtarabilmek, gemilerle Yunanistan'a kaçabilmek maksadıyla, bindirme için Gemlik, Mudanya ve Bandırma iskelelerinden faydalanmak istiyordu. Bu sebeple bu bölgenin savunulması Yunanlılar açısından hayatî öneme haizdi. Alman bütün tedbirlere rağmen, Gemlik bölgesinden aldığı raporlardan, 55. Alayla takviye edildikleri halde yinede durumun iyi olmadığı anlaşılıyordu. Türk ordusunda cesareti ve kararlılığıyla haklı bir ün yapmış Halid Paşa'nın komuta ettiği Kocaeli Grubu, savunmadaki Yunan birliklerini zor duruma düşürmüştü. İvedi olarak ek önlemler alınması ve savunmanın güçlendirilmesi gerekiyordu. 5/6 Eylül gecesi Bursa bölgesindeki Alaydan iki tabur, Bağımsız Muhafız Taburu ve takviyeli bir Sahra Topçu Taburu'nu da Albay Jiras komutasında, 100 kamyonla Gemlik'e gönderdi. Ayrıca, bu müfrezenin komutanı Albay Jiras'a o bölgede bulunan bütün birliklerin emir komutasını da verdi.[19] Kamyonlarla giden Piyade birlikleri, 6 Eylül sabaha karşı Gemlik kesimine vardılar.[20]

Türk tarafında ise, Deli Halid, 5 Eylül günü oldukça yıpranarak durmak zorunda kalan birliklerini yeni bir taarruz için Hamzalı köy bölgesinde, yeniden tertiplemeye ve teşkilâtlandırmaya devam ediyordu.

Büyük Taarruz'da görev yapmış olan General Fahri Belen, Deli Halid ve Kocaeli Grubu'nun yaptıkları ve başardıklarının ne kadar önemli olduğunu vurgulayabilmek maksadıyla, o günlerle ilgili olarak "Büyük Türk Zaferi" adlı eserinde, şunları kaydetmiştir: Birliklerimiz, 6 Eylül'de Yenişehir-İnegöl hattına vardılar. 3. Kolordu İnegöl'e doğru ilerlerken, Kocaeli Grubu birlikleri de Bilecik ve Yenişehir'i zaptettiler.[21] Yunan kuvvetleri de (3, 10, 11. tümenler) Bursa doğusunda evvelce tahkim edilen Kazancı Bayırı mevziini tuttular.

---

[18] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 584.

[19] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 47.

[20] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 100.

[21] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 229.

İki tarafı dayalı ve tahkim edilmiş ve iki misli üstün kuvvetle tutulmuş olan bir mevziye yapılacak taarruz muvaffakiyet vaat etmiyordu. Bütün ümit İznik Gölü ile Gemlik arasındaki düşman mevziine Kocaeli Grubu'nun yapmakta olduğu taarruzda idi. Düşman bu mevzii bir alayla ve denizden çıkardığı kuvvetle takviye etti. Yunan Donanması da topçusu ile Yunan müdafaasını destekliyordu. Bu durumda altı taburdan ibaret olan Kocaeli Müfrezesi'nden de mühim bir başarı beklenemezdi. Takdirle ifade etmek lâzımdır ki, başında Grup Kumandanı Halid Bey'in bulunduğu müfreze düşmana şiddetle saldırmakta idi. Yunanlılar bu bölgede, üç tümen ve dört piyade alayı toplamışlardı. Yunanlılar bize üçte bir nispetinde üstün idiler. Üstelik bu kuvvetler şimdiye kadarki muharebelerde sarsılmamışlardı. Buna rağmen Halid Bey, şahsi nüfuzu ve cesareti ile birliklerini zafere götürmekte mahir idi.[22]

Evet, ordumuz kovalamaya devam ediyor, Yunan ordusu da kendisiyle beraber, peşinden maceraya sürüklediği Anadolu'daki Rum ve Ermeniler'den oluşan Hristiyan halkla birlikte, İzmir ve Bursa istikametinde hızla kaçıyordu. Ancak, bu kaçış, çok kanlı, acımasız ve barbarca bir kaçıştı. Yunan ordusunun kılıçartıkları, bir yandan Yunanistan'a kalkacak bir gemiye yetişebilmek telaşıyla kaçıyor, bir yandan da, belki kovalayanları yavaşlatır umudu ile ve intikam duygularıyla önlerine çıkan kentleri, kasabaları, köyleri birbiri ardına ateşe veriyor, yakıyordu. İşte Bursa'dan kalkan bir Yunan uçağındaki subayın verdiği rapor: *"Şimalden (kuzeyden) yangın dumanını kesip geçiyoruz. Manzara pek vahşi. 3200 metreden uçtuğumuz halde, duman bizden 1000 metre daha yüksekti. Bulut, gökte bir şemsiye gibi, biz onun altında uçuyoruz."*[23]

Yaşanılan bu felâketler, yalnızca bizim canımızı yakmakla kalmıyor, aynı zamanda, Batılı devletleri de endişe ve sıkıntıya düşürüyordu. Hatta, Yunanlılar'ı maşa olarak bu mecaraya sokan ve destekleyen İngiltere nezdinde bile karşılık buluyordu. İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek komiseri Sir Harold Rumbold, 6 Eylül 1922'de, İngiltere Hükümeti'ne Yunanlılar'm yaptıkları bu mezalimin bir ateşkes antlaşması yapılmasını da engelleyebileceği endişesiyle sun-

[22] General Fahri Belen, *a.g.e.* s. 102.

[23] Dr. Selâhattin Tansel, *a.g.e.*, s. 176.

duğu bir rapor da şöyle diyordu: *"Çekilen Yunan ordularının hunharca tahribat yaptıkları yolundaki milliyetçi iddiaları, bazı başka kaynaklarca da doğrulanıyor. Mütareke şansını tehlikeye sokacak bu gibi aşırı hareketlerden kaçınılması için Yunan Hükümeti'nin uyarılması yerinde olacaktır."*[24] (Rapora dikkat! İnsanlık adına veya bizi düşündüğünden değil!)

Aynı gün, bu sefer İzmir'deki İngiltere Başkonsolosu Sir H. Lamb da, çektiği telgrafla, hükümetine aynı bilgiyi ulaştırıyordu:

"Yunanlılar hızla geriliyorlar ve geçerken her şeyi yakıyorlar."[25]

7 Eylül 1922:

Hamzalı köy bölgesinde topladığı kuvvetlerden oluşturduğu yeni Mürettep Müfreze'nin emir komutasını, Binbaşı Mustafa Bey'e veren Deli Halid, gece saat 02:00'de Mürettep Müfreze'yi hareket ettirerek hava aydınlanmadan Fındıklı köyü güneyindeki taarruz mevziine yerleştirdi. Havanın aydınlanmasıyla birlikte taarruz edilecek araziyi bir kere daha inceledi ve Kocaeli Grubu birliklerine özetle şu emri verdi:*"...Kocaeli Grup Komutanlığı'nın taarruzu, öğleden sonra 14:00'te başlayacaktır. Bu taarruzla, 19. Hücum Taburu Orhangazi batı sırtlarını, Mürettep Müfreze Kaleönü Tepesini, 1. Piyade Taburu, Bağımsız İzmit Taburu ve Bağımsız Yalova Bölüğü birlikte taarruzla Şahin Tepe'yi ele geçirecek, Şınayder Bataryası ve Kudretli Batarya, taarruzu mevzilerinden destekleyecektir."*[26]

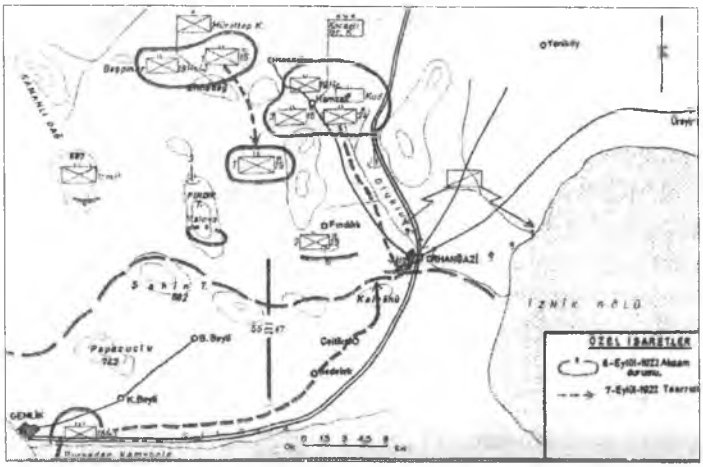
Birliklerimizin taarruzları, Deli Halid'in emrettiği gibi saat tam 14:00'te başladı. Başlayan şiddetli taarruzla, birinci Yunan savunma hatları ele geçirildi. Bölgede arazi çok sarptı. Askerlerimiz bir çok yerde ancak birerli kolda ilerleyebiliyordu. Uzun süreden beri Yunanlılarca özel olarak derinliğine engellerle tahkim edildiğinden, taarruz çok güç ilerliyordu. Taarruza katılan birliklerimizin toplam mevcudu yedi tabur kadardı. Buna karşılık savunmadaki Yunan kuvvetleri üç piyade alayı (10 tabur kadar kuvvet) ve 35 toptan oluşuyordu. Üstelik taarruz bölgesinin büyük bir kısmı da, Gemlik Körfezi'nde konuşlanmış olan Yunan savaş gemilerinin atış menzili içinde bulunduğundan, birliklerimiz bir de bu gemilerin yandan yaptıkları top atışlarına maruz kalıyorlardı.

---

[24] Bilal N.Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 510.

[25] Bilal N.Şimşir, *a.g.e.*, s. 510.

[26] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 229.

Deli Halid, her zaman yaptığı gibi en ön saflara kadar giderek durumu yerinde inceledi. Düşman sayıca ve silahça çok üstündü ve bu yüzden birliklerimiz çok ağır zayiat veriyorlardı. Sadece 19. Hücum Taburu'ndan 80 şehit ve yaralı vardı. Kayıplarımızın fazla olduğunu ve morallerin bozulduğunu gören Deli Halid, bugün ele geçirilen bölgeyi yeterli görerek hava kararınca taarruzu durdurdu. Bir bölüğü düşmanla temasta bırakarak, birliklerimizin tekrar Hamzalı köy bölgesinde toplanmasını emretti.

Taarruz ateş desteğine ve sayıca üstünlüğe dayanan bir harekâttır. Tahkim edilmiş ve sayıca iki misli üstün kuvvetle tutulmuş olan bir mevkiye, zayıf bir topçu desteği ile sağlanan bugünkü başarılar her bakımdan takdire layıktırlar.[27]

8 Eylül 1922:

Bugün, Kocaeli Grubu birlikleri bölgesinde önemli bir olay olmadı. Birliklerimiz çekildikleri Hamzalı köyde hem yeni bir taarruz için eksiklerini tamamladılar, hem de istirahat ettiler. Kolay değildi, dün sadece Orhangazi'ye yapılan taarruzda, Mürettep Müfrezemiz yüzde 10 civarında zayiat vermişti. Yunanlılar'ın bu bölgedeki gücü, Başkomutan Savaşı'nda çembere girmekten kurtularak, geri

[27] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 103.

çekilmeyi zamanında başarabilmiş birliklerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla bu birlikler yıpranmamıştı. Bu durumda, buradaki Yunan kuvvetlerine yapılacak taarruzların, Eskişehir-Bozhöyük-Bilecik istikametinden Bursa'ya doğru ilerleyen, Şükrü Naili (Gökberk) Paşa kumandasındaki 3. Kolordu ile koordineli bir şekilde icra edilmesi gerekliydi. Bu maksatla, Batı Cephesi Komutanlığı, 5 Eylül 1922 günü saat 23:00'te verdiği bir emirle, Deli Halid komutasındaki Kocaeli Grubu'nun, harekât bakımından, Şükrü Naili Paşa komutasındaki 3. Kolorduya bağlandığını bildirmişti. Ne var ki bu emir, ancak 7 Eylül 1922 günü saat 09:00'da Kolordu'ya ulaşabilmişti.[28]

3. Kolordunun, Kocaeli Grubu ile bağlantısı yoktu. Sadece, Yenişehir kesimine yanaştığı için 18. Tümen müfrezesiyle irtibat kurulmuştu. Bu tümen aracılığıyla 8 Eylül'de, Kocaeli Grubu'na Kolordu emrinde bulunduğu, ara hattının Yenişehir-Bursa şosesi olduğu[29] bildirilebilmiş ve ancak bugünden sonra emir komuta birliği uygulanmaya başlayabilmişti. 8/9 Eylül gecesi İnegöl'e giden Şükrü Naili Paşa, Kocaeli Grubu'nun gönderdiği raporları okuduktan sonra, taarruzlara devam edilmesini isteyerek şu emri verdi: *"Kocaeli Grubu, düşman yeni tahkimata yerleşmeden gece baskınları ile şiddetli taarruzlar yapacaktır."*[30]

9 Eylül 1922:

Deli Halid, 9 Eylül 1922 günü sabahleyin hava ağarır ağarmaz, yanına Mürettep Müfreze Komutanı Binbaşı Mustafa Bey'i de alarak keşif ve gözetleme yapmak üzere, bütün bölgeye hakim durumda olan Fındıklı Tepe'ye gitti. Yaptığı düşman ve arazi incelemesi neticesinde, yarın sabahtan itibaren Fındıklı Tepe'den yapacağı taarruzla, Yunan cephesini yarmaya karar verdi. Deli Halid, düşmana en yakın bu noktada keşif yaparken, Batı Cephesi Komutanlığı'ndan gelen şu emri aldı (özetle):

> *"Kocaeli Grup Komutanlığı'nın bugüne kadar icra ettiği taarruzlarının genel duruma faydalı olduğu ve devam edilmesi gerektiği tespit edilmiştir. 18. Tümen'in 3. Kolordu ile sıkı irtibatta bulunması ve raporların bu tümen aracılığı ile gönderilmesi uygun olur."*

---

[28] ATASE Arşivi, No:4/4478, Kls.1765, Dos. 123, Fih: 64.

[29] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 232

[30] ATASE Arşivi, No:6/6083, Kls. 2334, Dos. 5, Fih:88.

Deli Halid, Batı Cephe Komutanlığı'nın bu emrine karşılık olarak saat 11:45'te şu cevabı gönderdi:

> *"Yunanlılar, Batı Anadolu'yu işgal ettikleri günlerden itibaren, Gemlik-Orhangazi hattında çok sayıda savunma hatları tahkim etmişlerdi. Mürettep Müfreze şimdiye kadar düşman tahkimatının dört hattını işgal etmiştir. Henüz ele geçirilemeyen Göldere (İznik Gölü'nden Gemlik Körfezi'ne akan dere) kuzey ve güneyinde tahkimatı olduğu, yapılan gözetleme ve elde edilen bilgilerden anlaşılmıştır. Bununla beraber Kocaeli Grubu uygun noktalardan taarruzlarına devam edecektir."*[31]

Orhangazi önlerindeki Deli Halid ile Uşak civarındaki Batı Cephesi Komutanlığı arasında bu yazışmalar yapılırken, Türk süvarileri yıldırım hızıyla İzmir'e girmişler, Kordon'daki hükümet konağına Türk Bayrağını çekmişlerdi. 15 Mayıs 1919'dan beri işgal altında bulunan İzmir, üç yıl, üç ay, 24 gün sonra yeniden özgürlüğüne ve bayrağına kavuşmuş; Yunanlı'nın yine buradan, İzmir Limanı'ndan başlayan haksız ve hadsiz Anadolu veya kendi tabirleriyle Küçükasya macerasının sonu iyice yaklaşmıştı. Güzel İzmir kurtarılmıştı. Başkumandanlık Karargâhı da Nif (Mustafakemalpaşa)'ten sonra, öncülerle beraber adım adım İzmir'e yaklaşıyordu. Akıncılar İzmir'e girerken, Gazi M. Kemal, Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Kumandanı ile durumu incelemiş, Şükrü Naili Paşa kumandasındaki 3. Kolordu'ya, Bursa'yı 10 Eylül'de düşmandan kurtarmaları emrini vermişti. 8 Eylül'den itibaren fiili olarak bu kolordu emrinde olan Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Paşa'ya da şahsî emri olarak Gemlik-Mudanya sahil şeridini kesmesini bildirmiş ve kararını arkadaşlarına duyurarak, "yarın İzmir'e gireceğim" demişti.[32]

Aynı gün, İzmir'in kurtarıldığı haberini alan Batı Cephesi Komutanlığı 3. Kolordu'ya gönderdiği bir telle, hem bu olayı müjdeledi, hem de *"3. Kolordu'nun, Kocaeli Grubu ile birlikte Bursa cephesindeki düşmanı izleyerek taarruza geçmesi"* emrini verdi.

10 Eylül 1922:

Deli Halid, Yunanlılar'ın geri kaçış yollarını bir an önce kesmek

---

[31] ATASE Arşivi, No: 4/4478, Kls. 1762, Dos. 114, Fih:111.

[32] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 167.

maksadıyla, Gemlik'in en kısa zamanda geri alınmasını zaruri görüyordu. Gemlik'in kurtuluşuna giden yol ise, öncelikle Şahin Tepe, Orhangazi ve Papazuçtu Tepe'nin geri alınmasından geçiyordu.

Deli Halid son derece kararlıydı. Bugün, ne pahasına olursa olsun, Gemlik kurtarılacaktı. Bu maksatla, birliklerini "Sağ Kol ve Sol Kol" olarak ikiye ayırdı. Sağ Kol'un emir komutasını 15. Piyade Alay Komutanı'na, Sol Kol'un emir komutasını ise Binbaşı Mustafa'ya verdi. Sağ Kol'u 15. Piyade Alayı'nın 1. ve 3. Piyade taburları, 18. Hücum Taburu, Bağımsız İzmit Taburu, Bağımsız Yalova Bölüğü ve Şinayder Bataryası; Sol Kol ise 24. Piyade Alayı 2. Piyade Taburu, 15. Piyade Alayı 2. Piyade Taburu, 19. Hücum Taburu ve Kudretli Dağ Bataryası'ndan oluşturmuştu. Kocaeli Grubu birliklerini bu şekilde yeniden teşkilâtlayan Deli Halid, 10 Eylül sabahı saat 08:30'da verdiği taarruz emrinde: *"Sağ Kol'un Şahin Tepe'yi ele geçirip, Orhangazi-Gemlik şosesini kesmesini, Sol Kolun ise Orhangazi'yi ele geçirmesini"* emretti. Kendisi de Sol Taarruz Kolunda bulunacaktı.[33]

Zaten hazır bekleyen birlikler, Deli Halid'in bu emrini alır almaz, saat 09:00'dan itibaren harekete geçtiler ve taarruz, saat 10:30'da iki koldan birden fiilen başladı. Beklendiği gibi çok inatçı bir Yunan savunmasıyla karşılaşmışlardı. Yunanlılar son güçleriyle direnmeye çalışıyorlardı. Çünkü bu tepeleri ve Orhangazi'yi kaybederlerse Gemlik'i de kaybedeceklerini iyi biliyorlardı. Ancak, ne kadar direnirlerse dirensinler, Deli Halid'in aslanları, delicesine akan seller gibi düşman bombalarının, makineli tüfek ateşlerinin üzerine akıyorlar, yaptıkları süngü hücumları ile hedeflerine doğru hızla ilerliyorlardı.

Sol Taarruz Kolu, önce, Hamzalı-Fındıklı hattına yanaştı, burada hücum mevziine girdikten sonra, şiddetle hücuma kalkarak, düşmanı, günlerdir hazırladığı, hendeklerle, tel örgülerle ve makineli tüfek yuvalarıyla donatarak, adeta bir direnek bölgesi haline getirdiği mevzilerinden attı. Orhangazi kasabasına doğu tarafından taarruz eden Sol Taarruz Kolu'nun kahraman askerleri, başlarında bulunan Deli Halid ile birlikte düşmanı bulundukları mevziilerinden sökerek geri atmayı başardılar. Mazlum halkımızın sevinç gözyaşları ve şükür duaları arasında, saat 11:00'da Orhangazi'ye girdiler. Böyle-

[33] ATASE Arşivi, No:5/6534, Kls. 2224, Dos. 51, Fih:1-17.

ce, Yunan işgali boyunca, tecavüzlerin, katliamların, büyük acıların yaşandığı, birkaç kez yakılıp yıkılmış olan Orhangazi kasabası da kurtarılmış oluyordu.

Sağ Taarruz Kolu da, şiddetli bir direnmeyle karşılaştıysa da, kısa sürede bu direnmeyi kırdı. Öğleye doğru Şahin Tepe'yi ele geçirdi. Sağ Taarruz Kolu'nda bulunan Müstakil Yalova Bölüğü'nde Takım Komutanı olarak görev yapan Rasim Koçal, hatıralarında bu taarruzla ilgili:

"...Tepe ile aramızda 5 km. vardı. Tepeye yaklaştığımızda 1. Takım ortada, 2. Takım sağda, 3. Takım solda olmak üzere, Yüzbaşı "Hücum" emrini verdi. Tepeye çıkınca, 1. Takım düşmanla göğüs göğüse geldi. Bomba muharebesi yaptılar. Yüzbaşı, bizi 1. Takım'ın yardımına aldı. 1. Takım'ın yanına gittiğimizde, gördüğüm şu idi:

Düşman tepenin batısına, bizim takım da doğusuna çekilmiş ve intizamını kaybetmişti. Çünkü, bomba muharebesinde 10 kişiye yakın zayiat vermişlerdi. Düşman ile aramızda sadece 150 metre mesafe vardı. Arada düşman yaralıları ve bizim yaralılar vardı. Karşımızda ondan fazla makineli tüfek vardı. Aradan yarım saat geçmişti ki, düşman mevzilerinden fırlayıp üzerimize hücum etti. Bomba mesafesine gelince, bomba ile karşı koyduk. Bu defa da düşman yaralılarını bırakıp siperlerine çekildi. Arkadan İzmit Müstakil Taburu, bizim sağ tarafımıza gelip bize yardımcı oldu. Düşman, bu defa da, İzmit Müstakil Taburu ile göğüs göğüse muharebe yaptı. Bu arada şehit ve yaralılarımız oldu. İzmit Müstakil Taburu'nun 1. Bölük Komutanı şehit düştü. Bizim bölükten de Orhangazili Astsubay Hüseyin Efendi, Başçavuş Karamürselli İsa, Kurtköylü İsmail Çavuş ve bunlarla beraber 8 şehit ve 9 yaralı da burada vuruldular" diye anlatmaktadır.[34]

Evet, artık Orhangazi kurtarılmış, bölgedeki en kritik arazilerden birisi konumunda olan Şahin Tepe ele geçirilmişti, ancak burada duracak, kaybedecek zaman yoktu. Bir an önce Gemlik'in de kurtarılması ve buradan gemilerle kaçmaya çalışan kılıç artıklarının engellenmesi gerekiyordu. Bu sırada, Orhangazi'den çekilen Yunanlılar'ın bir kısmıda, Göldere Vadisi'nin güney sırtlarında Karsak-Umurbey hattında savunma tertibi almaya uğraşıyordu. Bu bölgedeki Yunanlılar'ada yeniden savunabilmeleri için tertiplenebilecek zaman bırakmamak lâzımdı. Bunun için ileri harekâtına devam eden Deli Halid, saat 14:00'da Gedelek Köyü batısındaki sırtlara gelerek

[34] Rasim Koçal, *a.g.e.*, s. 32.

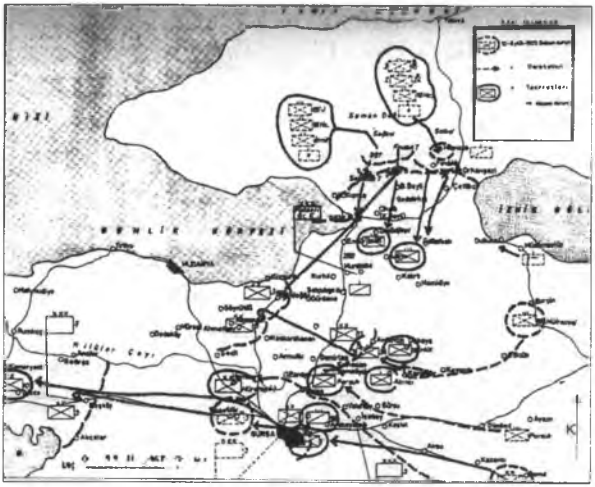
birliklerine: *"Sol Taarruz Kolu Katırlı istikametinde taarruzlarına devam ederken, Sağ Taarruz Kolu, Gemlik'i işgal ile Küçükbeyli (Cihatlı) Umurbey üzerinden Engürücük güneyindeki Bursa şosesine hakim 250 rakımlı tepeye ilerlemesini"* emretti.

Öte yandan Gemlik'te adeta bir ana baba günü yaşanıyordu. Birliklerimizin karşısında kaçabilen Yunan birliklerinin büyük bölümü Gemlik'te bekleyen gemilere sığamadıklarından binememiş, kıyı boyunca geriye doğru ilerleyerek Kurşunlu-Altıntaş üzerinden Mudanya'ya ulaşmaya çabalıyorlardı. O yıllarda nüfus çoğunluğunun gayrimüslimlerden oluştuğu Gemlik'te, hayat âdeta felce uğramış ve şehirde tam anlamıyla bir kaos hakimdi. Hristiyan halkın önemli bir bölümü kaçıp gitmiş, kaçamayanlar ise korku ve tedirginlik içinde evlerine çekilmiş veya bir yolunu bulup gemilere binebilmek umuduyla limanı, iskeleleri, sahil kıyılarını doldurmuş endişe içinde bekleşiyorlardı.*

Gemlik'te, kasabada bunlar yaşanırken, hemen yakınlardaki cephede, Deli Halid'in verdiği emir üzerine, Sağ Taarruz Kol Komutanı olan 15. Alay Komutanı, elindeki üç taburla, Göldere Vadisi'nin güneyine geçerek, Karsak-Umurbey hattındaki Yunanlılarla muharebeye tutuştuktan kısa bir süre sonra Yunanlıları buradan da geriye attı ve hava karardıktan sonra işgal ettiği Umurbey güney tepelerinde istirahata çekildi. Sol Taarruz Kolu da ilerlemesine devam ederek, Yunanlıların etkisiz bir topçu ateşi altında ovayı geçip, hızla Adliye dolaylarına ulaşmıştı.

---

* Hristiyan halkın kaçmak için limanlara doğru bir insan seli halinde gelmeleri, buralarda yığılmaları sadece Gemlik'te değil, hemen hemen bütün sahil bölgelerinde yaşanıyordu. Özellikle 5/6 Eylül'ü izleyen günlerde Anadolu'nun ortalarından, doğudan batıya doğru adeta bir insan seli akıyordu. Hele doğudan birbirini izleyen göç dalgalarını gördükçe, bu panik ve dehşet havası büsbütün çoğalmış, bu gibiler artık mal varlıklarını bir kenara bırakarak canlarının derdine düşmüşlerdi. Bu telaş ve panik, salgın bir hastalık halinde Yunan ordusunu da sarmakta gecikmemişti. Üstelik cephe gerilerine giden bütün yolların göçmen kafileleriyle dolu olması, ordunun çekilme ve geri manevra yapma imkânlarını da büyük ölçüde sınırlandırmaktaydı. Yunan birlikleri, çekilme yollarını tıkayan bu göç dalgalarına karşı hiç de hoşgörülü davranmıyorlardı. Ünlü yazar Ernest Hemingway, Trakya'da bu göç kafilelerinin durumunu yakından görmüş, tanık olduğu sefaleti Yunan süvarilerinin akıl almaz bencilliğini şöyle anlatmıştır: "İnekler, öküzler ve çamura bulanmış mandalarla çekilen, yirmi mil boyunca sıralanmış arabalar, dermanı kalmamış, sendeleyen erkekler, kadınlar ve çocuklar yanlarında üç-beş parça

Gemlik'in kurtarılması yolunda en kritik yer olan Papazuçtu Tepesi (Soğucak Tepe), Yunanlılar tarafından kuvvetle tutulmakta, buradaki Yunan savunması Gemlik Körfezi'nde bulunan savaş gemilerinin ateşleriyle de desteklenmekteydi. Papazuçtu Tepesi'ne taarruz eden Bağımsız İzmit Taburu ile Bağımsız Yalova Bölüğü düşmanla çok şiddetli bir muharebeye giriştiler. Yunan savaş gemilerinin top ateşleriyle destekledikleri ve sürekli takviye alan düşman kuvvetleri ise inatla direniyorlardı. Ancak, bu iki kahraman birliğimiz şiddetli taarruzlarına hava karardıktan sonra, gece de devam ettiler, büyük

---

eşyalarıyla yağmur altında körleme yürüyorlar. Göçmenlerin büyük bölümü iç bölgelerden (Anadolu'dan) gelenler. Nereye gittiklerini bilmiyorlar, göçmen akınına katılmışlar. Çamura bulanmış Yunan süvarileri, bu göçmenleri inek çobanı gibi güttükleri için, bu korkunç yürüyüşte yerlerini güçlükle koruyabiliyorlar." (Michael Llevvellyn Smith, *Anadolu'nun Üzerindeki Göz*, Çeviri: Halim İnal, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978, s. 348).

Türk ordularının yaklaşmakta olduğu Batı Anadolu'nun kimi bölgelerinde durum çok daha acıydı. Yunan ordu birlikleri, felâketlerine yol açtıkları göçmenleri omuzlayarak öne geçebilmek veya onların üzerinden aşabilmek için her şeyi yapıyorlardı. Örneğin, Mudanya'da 40.000 dolayında Hristiyan göçmen birikmişti. Kasabada güvenliği sağlamakla sorumlu Yunan Yüzbaşı Asmakoplos, 11 Eylül'den kısa bir süre önce kayıplara karışmış, Mudanya iskelesinde ve açığında denizde bekleyen gemilere, göçmenden çok Yunan askerleri biniyorlardı. (Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 590).

fedakârlıklarla ve canlarını hiçe sayarak yaptıkları süngü hücumlarıyla Papazuçtu Tepesi'ni ele geçirerek, gece yarısı saat tam 24:00'da Gemlik'e girdiler. Böylece, tam iki yıl iki ay dört gün süren esaret, zulüm, acı ve felâketlerle geçen günlerden sonra, Körfezin incisi Gemlik de al sancağına kavuştu. Bağımsız İzmit Taburu ve Bağımsız Yalova Bölüğü'nün bugünkü taarruzu ve kahramanlığı gerçekten övünçle anılmaya değerdir. Bu muharebede, Mürettep Müfrezemiz, beş subay ve 80 er şehit verdi.[35]

Yunan Jiras Müfrezesi birliklerinde ise, Papazuçtu Tepe'de, 3 subay, 14 er ölmüş, 3 subay ile 63 er ise yaralanmıştı. Bu müfrezenin çok az bir kısmı Gemlik'ten vapurlara binebilmiş, bir çok donatım ve gereci Gemlik'te bırakarak kıyı yolu ile Gündoğdu tepelerine doğru çekilmişler ve sabah 06:00'dan itibaren savunma mevzilerine girmişlerdi.[36]

Papazuçtu Tepe ve Gemlik'in alınmasıyla ilgili olarak bu taarruza bizzat katılanların anıları, bize bu taarruzun ne kadar zor ve çetin şartlarda yapıldığı hakkında fikir verir.

Mehmet Dumantepe:

"...Papazuçtu'da düşman taştan kaleler yapmış. Orada bir topumuz yarıldı, çok şehit verdik. Halid Paşa'nın bir beygiri vardı, hiç üstünden inmeden savaşırdı. İsmail Efendi'yi Yunanlılar esir almışlar, Onu kurtarmak için tepeye çıktık. Müstakil Yalova Bölüğü olarak düşmana doğru. Allah, Allah. Sırf Yalova Bölüğü... Düşman kaleyi bırakıp kaçtı. Sonra Gemlik'e..."[37]

İsmail Üstün:

"Ben, Müstakil Yalova Bölüğü'nün muharebelerine katıldım. Başçavuş olarak görev yaptım. 3. Takım Komutanı idim. Papazuçtu'da bileğimden ve başımdan yaralandım. Mudanya taarruzuna katılamadım."[38]

Hurşit İleri:

"...Gemlik üzerindeyken mermimiz bitti. Fişekleri paylaştık. Sonra, ikinci bir hücumda düşmanı püskürttük. Gemlik'e girdik."[39]

---

[35] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 238-239.

[36] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 242.

[37] Ahmet Akyol, *Kurtuluş Savaşı'nda Yalova*, Yalova Gazetesi Yayınevi, Yalova, 1996, s. 150-151.

[38] Ahmet Akyol, *Kurtuluş Savaşı'nda Yalova*, s. 124-125.

[39] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 128.

Rasim Koçal:

"...Kasabaya(Gemlik) girdik. Tertibat almıştık. Balık pazarına indik. Gece ay ışığı vardı ve hava çok berraktı. Oradan Hükümet Konağı'na doğru akarak Türk mahallesine girdik. Evlerde Türkler vardı. Biz milis kuvvetiyiz, diye pencerelerinden seslendik. Korkularından ses vermediler. Dışarı çıkmadılar. Vakitsiz ezan okuduk, olmadı. On kişi birden tekbir aldık. Yine çıkmadılar. Hükümet Konağı'nın bahçesine çıktık. Parola olarak havaya maytap attık. Karşımızdaki Umurbey köyünden bir kırmızı, bir yeşil maytap atıldı. Fakat anlayamadık.

İskele başına indik. İskele başı, sivil Rumlar'la dolu idi. Vapur bekliyorlardı. O sırada bunları almak için bir vapur geldi. Biz, vapuru esir almak için ateş etmedik. Fakat, ne yazık ki, arkamızdan gelen bölük ateş etti. Vapur uzaklaştı gitti. Bu sırada, iskelenin karşısında bulunan Osmanlılar tersanesinin bir kışlası bir anda infilak etti. Burasını Yunanlılar cephane deposu yapmışlar ve o anda ateşe vermişlerdi."[40]

Gemlik'in alınmasıyla ilgili olarak, o zaman Batı Cephesi Komutanlığı Kurmay Başkanı olan Asım Bey (Orgeneral Asım Gündüz), şöyle bir hatıra nakleder:

"Gazi M. Kemal, İzmir'e hareketimizden evvel, harita üzerinde son direktiflerini verdi. 3. Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa'ya, "İzmir yolu üzerindeyim. Bursamız'ın kurtuluş müjdesini, bugün sizden bekliyorum" haberini gönderdi. İyi hatırlıyorum. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Şükrü Naili Paşa'ya bu emir notunu iletirken, Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Paşa'ya Gemlik-Mudanya yolunu süratle tutmasını ve düşman birliklerinin limandan vapurlara bindirilip, ayrılmalarına fırsat vermemelerini emreden notunu yazdırıyordu. Yazılanı, yazdırılanı görmesine, duymasına imkân olmayan mesafede olmasına rağmen, M. Kemal Paşa, dudaklarında bir gülümseme ile Genelkurmay Başkanı'na: "Paşam Halid'e sahilleri tutması emrini mi veriyorsunuz?" dedi. Mareşal Fevzi Paşa, kendisinin sözlerini duyması mümkün olmayan yerden, Başkumandan'ın bu suali karşısında ilk anda şaşırır gibi oldu. Fakat, İstiklâl Mücadelesi mucizesinin mimarlarından birisi olarak, başkumandanının çapını çok iyi bilmenin rahatlığı içinde, o da tebessüm etti ve müsbet cevap verdi. Not ettirdiği emrin muhtevasını yanımıza yaklaşarak okudu. Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Paşa'nın cesaret mizacını bilen M. Kemal, neşeli ve keyifli; "Emir, Halid'i belki yolun yarısında bulur" dedi."[41]

---

[40] Rasim Koçal, *a.g.e.*, s. 35-36.

[41] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 167-168.

M. Kemal Paşa, "Başkomutan Meydan Savaşı" sonrası, 1 Eylül 1922 günü ordularımıza: *"Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!"* genel emrini vermişti. Bu emirde, Akdeniz, âdeta batı ucunda İzmir, Kuzeybatıda ise, Bursa, Gemlik, Mudanya ve Bandırma'yla simgeleniyordu. Bu kutlu emri alan ordularımızın büyük kısmı en batı uçtaki İzmir'e doğru dalga dalga ilerlerken, Deli Halid komutasındaki Kocaeli Grubu ve Şükrü Nâili Paşa komutasındaki 3. Kolordumuz da kuzeybatıdaki Yunanlıları temizlemek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Bu tatlı, bu kutlu yarışta, Deli Halid Gemlik'i kurtarırken, Şükrü Nâili Paşa da, 10 Eylül gecesinden itibaren Bursa'yı kurtarmıştır.

Bursa'nın kurtuluşuna kısaca değinmek gerekirse, şunlar söylenebilir: Şükrü Nâili Paşa'nın 3. Kolordu birlikleri, 10 Eylül sabahı erkenden Bursa istikametinde yürüdüler. Düşman yol boyunca geniş ölçüde tahribat yaparak Bursa'ya çekilmişti. Süvari Tümeni Bursa'ya yaklaştığı zaman düşmanın topçu ve makineli tüfek ateşleriyle karşılaştı. Düşman Bursa'nın doğusunda Işıklar sırtlarını, kasabanın doğu kenarını tutmuş, Yıldırım Camii'ne de makineli tüfekler yerleştirmişti. Süvari Tümeni meskun yerde yapılacak muharebeyi arkadan gelen 1. Tümen'e bırakarak büyük kısmı ile Bursa-Gemlik şosesini kesmek üzere kuzeye hareket etti. 1. Tümen de Bursa'ya yaklaştıktan sonra, cepheden meskun mahale taarruzun güçlüğünü takdir etmekle beraber, irfan kaynağımız olan Işıklar Askeri Lisesi'nin ve mabetlerimizin tahripten korunmasını temin etmek maksadıyla şehre karşı bir alay bırakıp büyük kısmı ile şehrin kuzeyine, şimdiki Merinos fabrikasının bulunduğu yere yöneldi. 10 Eylül'de Bursa'ya gelen İngiliz, Fransız ve İtalyanlar'dan oluşan bir heyet Bursa'yı ve camileri korumakla vazifeli olduklarını bildirdi. Yapılan taarruz neticesinde cepheden ilerleyen piyade ve süvari birliklerimiz 10 Eylül akşamı Yunanlıları atarak Bursa'ya girdiler.[42] Böylece yeşil Bursa, can Bursa da işgalden kurtarılmış oldu.

O Bursa ki, işgal edildiği gün Meclis kararıyla, milletin kalbi TBMM'nin hatip kürsüsüne, gözyaşları içinde, milletin matemini simgeleyen siyah bir örtü örtülmüştü. Bursa işgal edildiğinde, Venizelos'un oğlu Sofokles, Osman Gazi'nin mezarını tekmeleyip, aziz kabrin başucunda küstahça kahraman pozları vererek fotograf çek-

[42] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 103.

tirmiş, **"Kalk, ey koca sarıklı, koca Osman! Kalk da torunlarının halini gör! Kurduğun devleti yıktık. Seni öldürmeye geldim!"**[43] diye bağırmıştı.

Bu küstah hareket karşısında, o koca Osman Bey, onun manevî şahsında bütün şanlı ecdad kalkmış mıydı? Bilemeyeceğim ama, işte onların şanlı torunları bir kere daha küllerinden doğmuş, ayağa kalkmış, dedelerine lâyık evlâtlar olduklarını bütün dünyaya haykırmışlardı. TBMM'deki o siyah matem örtüsü artık kürsüden kaldırılacak, matem ve hüzün, yerini sevinç ve mutluluğa bırakacaktı. Artık şanlı ecdadımız Osman Gazi'nin, Orhan Gazi'nin, Murat Hüdavendigar'ın, Yıldırım Han'ın, Çelebi Mehmet'in Bursa'daki kabirlerindeki muazzez ruhları huzur bulacaktı.

Bursa ve Gemlik'in kurtarılmasından sonra, şimdi sırada Mudanya ve Bandırma vardı. Anadolu'nun harim-i ismetini kirleten Yunan askeri yalnızca buralarda kalmıştı.

10 Eylül günü, Süvari Tümenimiz Bursa-gemlik yolunu kestiği zaman Bursa'dan Gemlik'e doğru giden 11. Yunan Tümeni'nin Kurmay Başkanı yolda otomobili içinde yakalanmıştı. Bu Kurmay Başkanı Bursa'da iki Yunan tümeni bulunduğunu, kendi tümeni olan 11. Yunan Tümeni'nin de, bu tümenlerle birlikte Mudanya'ya çekileceğini bildirmişti. Bu haberi alan Süvari Tümenimiz, Bursa-Mudanya yolunu kesmek maksadıyla, bu yol üzerindeki Hamitler köyüne hareket ederek geceyi burada geçirdi ve 11 Eylül sabahı Mudanya'ya çekilen Yunan Tümeni'ni yakalamak maksadıyla Mudanya istikametinde ilerledi.

3. Kolordumuz'un Süvari Tümeni, derhal Bursa'dan Mudanya istikametinde ilerlerken; Deli Halid ve Kocaeli Grubu ise Gemlik'i alır almaz, taarruzlarına ve ileri harekâtına devam etmiş ve Mudanya'yı savunan Yunan kuvvetlerine karşı taarruzlarına devam etmekteydi.

11 Eylül 1922:

11 Eylül günü, saat 03:00'da Sol Taarruz Kolu birlikleri, saat 07:00'da ise Sağ Taarruz Kolu birlikleri Muratoba'ya geldiler, bugün neredeyse hiç dinlenememiş ve uyuyamamışlardı. Deli Halid ise, gece yarısı Muratoba'ya gelmiş, durumu yakından incelemek üzere

[43] www.dunyabulteni.net/m/, Tarihte Bugün, 08 Temmuz 2014.

Sofokles Venizelos Osman Gazi'nin Kabrinde.

Engürücük doğrultusunda hareket etmiş ve sabah 05:30'da Yumurtatepe'ye gelmişti. Deli Halid, buradan, 08:30'da bütün birliklerine şu emri gönderdi: *"Düşman 10/11 Eylül gecesi, Gemlik'i boşaltarak kaçmıştır. Mürettep Müfreze Umurbey-Engürücük-Göynüklü Mudanya'ya gidecektir. Süvari Bölüğü de aynı yolda yürüyerek 3. Kolordu ile irtibat yapacaktır. Grup Muhafız Takımı Gemlik'te kalacak, Topçu Komutanı Gemlik Mevkii Komutanı olacak ve orada ele geçen gereç ve donanımı muhafaza edecektir."*[44]

Topçu Komutanı Gemlik Mevkii Komutanı olarak Muhafız Takımı ile Gemlik'e hareket edince, Gemlik'te bulunan Bağımsız İzmit Taburu ile Bağımsız Yalova Bölüğü'de Muratoba'ya geldiler. Mürettep Müfreze'de bu emri alınca harekete geçti ve bütün birliklerimiz Dürdane çevresinde toplandı. Deli Halid, saat 16:15'te, Dürdane'den, Gündoğdu Tepe bölgesine taarruz emrini verdi.[45]

Saat 17:00'da taarruz başladı. Kısa süre sonra hava kararmasına rağmen, taarruza devam edildi. Saat 20:00 civarında Gündoğdu Tepe doğusunda bulunan sırtlar, süngü hücumuyla ele geçirildi. Yunanlılar, Gündoğdu Köyü batısında bulunan Çiftkaya Tepe ve bu tepenin güneyinde bulunan Çapa Tepe'de yeni mevzilerde savunma için tertiplenmeye başladılar. Kocaeli Grup Komutanlığı birlikleri

---

[44] ATASE Arşivi, No:5/6534, Kls.2224, Dos. 51, Fih:119.

[45] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 244.

takibe devam ederek Gündoğdu Köyü civarında dört dağ obüsü ile çok sayıda cephane ele geçirdiler; Ateşe verdikleri Çiftkayalar-Çapa hattında tekrar direnmek isteyen Yunanlılara, yorgunluğa bakmayarak büyük bir cesaretle taarruz ettiler ve saat 24:00'te süngü hücumu ile bu tepeleri ele geçirdiler.[46] Bu muharebelerde birliklerimiz, 13 şehit ve 18 yaralı verdi. Düşman kayıpları sayılamamakla birlikte, çevredeki cesetlerden anlaşıldığına göre çok oldu. Gemlik-Bursa şosesi, Yunanlılar tarafından bırakılan çok miktarda erzak, cephane ve arabalarla dolu idi.[47] Yunan Jiras Müfrezesi, artan Türk baskısı karşısında, 11/12 Eylül 1922 gecesi, Göynüklü-Burgaz yolu ile Mudanya'ya çekilmeye başladı.[48]

Jiras Müfrezesi Mudanya'ya doğru süratle çekilirken; Mudanya'da ise, rıhtımda bekleyen Fransız gemileri, gemilerden karaya çıkmış iki bölük kadar Fransız askeri, sığınmak ve gemilerle Yunanistan'a kaçmak için gelen on binlerce Rum, cepheden kaçan Yunan askeri ve silahlı çeteler Mudanya'yı doldurmuştu. Kocaeli Grup Komutanlığı karşısındaki Jiras Müfrezesi'nin askerleri de gece karanlığında Mudanya'ya gelmeye başlayınca,[49] Mudanya'da bir ana baba günü yaşanmaya başlanmıştı. Zaten, Mudanya'daki bu karmaşa 27 Ağustos'tan beri devam ediyordu.

Yunanlılar için yaşanan bu sonun başlangıcını bizzat içinde yaşayarak anılarında anlatan A. Galip Tokça, Eylül'ün ilk günlerinde İstanbul'dan gelen *Peyam-ı Sabah* gazetesinde, Türkler'in Afyon'da Yunanlıları bozguna uğrattığını okuduklarını, bu haberlerin Rumlar arasında hızla yayılarak büyük bir paniğe yol açtığını şöyle anlatmaktadır:

> *"Bütün Mudanya Rumları'nın genç kızları ve kadınlarından mürekkep (oluşan) bir kalabalık halinde hükümet konağına gelerek tabur tabur yukarıya çıktılar ve Rumca pek fazla gürütülerle işgal kumandanının odası önüne geldiler. Bu kalabalık, hepsi birden kumandanın odasına girmek istemeleri üzerine nöbetçi askerlerin çağırdığı bir müfreze askerle, hepsi zorla aşağıya indirildi. Bu kafile aşağıya inerken Türkçe olarak; 'Şapka giydirdiniz, Osmanlılar'a silah*

[46] Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, s. 62.

[47] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 62-63.

[48] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 616.

[49] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 247.

çektirdiniz, bize teminat verdiniz. Olanı biteni haber vermiyorsunuz. Afyon'da bozulmuşsunuz. Türkler geliyor. Bizim için ne düşünüyorsunuz? Her gün yalan, artık size itimatımız kalmadı' diye homurdanıyorlardı."[50]

Yine anılardan anlaşıldığına göre çok kısa bir süre sonra Mudanya'ya bir göçmen seli akmaya başlamış. Perişan bir halde Mudanya'ya kadar gelebilen bu göçmenler, Türk askerleri hakkında öyle öyküler anlatıyorlarmış ki, bunları dinleyen Rumlar büsbütün panikliyorlarmış. Örneğin:

"Ah, ah! Kemalistler midir, nedir? Bizim ve sizin bildiğiniz asker ve insanlara hiç benzemiyorlar. Başlarında bir arşın uzunluğunda gayet tüylü kalpaklar, ellerinde bir buçuk metreden uzun gayet keskin parıl parıl parlayan kılıçlar ve altlarında deve kadar yüksek ve büyük ve fakat çok hızlı koşan atlar var. Bambaşka bir mahlûk ve gök gürültülerine uyan bir sesle ve şiddetle gürültü yapan topları var. Hiç kimseye merhamet etmezler."[51]

A. Galip Tokça, Mudanya'daki işgal komutanının, bir gece gizlice kasabadan kaçtığını, bu kaçışın ise işgalcilerin ne denli yoğun bir panik havası içinde olduklarını gösterdiğini belirtmektedir.[52] Mudanya'daki Rumlar, bu gizlice kaçış olayı duyulunca, zaman yitirmeksizin başlarının çaresine bakmanın bir yolunu aramaya başlamışlar, aralarında para toplayarak üç gemi kiralamışlar ve bu gemilere doluşarak Tekirdağ'a gitmişlerdir.[53]

Bu sırada, Mudanya'daki Türkler düşmanın bozgun halinde çekilişinin haber alınması üzerine, herhangi bir kırım ihtimaline karşı kasabayı neredeyse tümüyle terk ederek yakındaki köylere ve bahçelere dağılmışlardı. A. Galip Tokça, kendisininde o sıralarda Manastır Mahallesi olarak bilinen Şükrü Çavuş Mahallesi'nde oturan ve Kuva-yı Milliyeci olarak tanınan Carta Ayşe Hanımın evine sığındığını ve kurtuluş saatlerini burada beklediğini anlatır.[54]

---

[50] A.Galip Tokça, *İki Mütareke Arasında Mudanya'nın Tarihi Hatıraları*, Tekinoğlu Matbaası, İstanbul, 1959, s. 21.

[51] A. Galip Tokça, *a.g.e.*, s. 21.

[52] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 578.

[53] A. Galip Tokça, *a.g.e.*, s. 21-28.

[54] A. Galip Tokça, *a.g.e.*, s. 22.

Deli Halid ve birlikleri Gündoğdu Tepe bölgesinde Yunan kuvvetlerine taarruzlarına devam ederlerken; saat 18:00 sularında Mudanya'dan bir Fransız yüzbaşı, 3. Kolordumuz'un Bursa'dan Mudanya'ya doğru ilerlemekte olan Mürettep Süvari Tümen Komutanı'nın yanına gelerek *şehirde güvenliği sağlamak maksadıyla iki Fransız bölüğünün Mudanya'ya çıkarıldığını ve Mudanya'da az sayıda silahsız Yunan askerinin bulunduğunu* söylemişti. Bunun üzerine Fransız subayın sözlerine güvenen Tümen Komutanı'da sadece 2. Süvari Bölük Komutanı Yüzbaşı Abidin Bey'i Süvari Bölüğü ile Mudanya'yı geri almak ve kasabadaki Yunan askerlerini etkisiz hale getirmekle görevlendirmişti.

Burada, Yüzbaşı Abidin Bey'in kahramanlığına ayrı bir parantez açmak gerekir. Yüzbaşı Abidin Bey, düşman gerisinden, önce Gemlik Körfezi'ne inmiş, sonra kıyı boyunca ilerleyerek Mudanya'nın istasyon bölgesine ulaşmıştı. Buradaki Fransız birliği ile irtibat kurarak körfezde ve Mudanya açıklarında bulunan itilaf ve Yunan savaş gemilerinden ateş açılmamasının güvencesini alarak Mudanya'da asayiş ve düzeni sağlamıştı. Yüzbaşı Abidin Bey, takdire şayan bir cesaret, soğukkanlılık ve iyi bir idare ile güven sağlayarak düzeni sağlamış, Mudanya'da bulunan eşya, gereç ve donanımla dolu ambarlara el koymuş, Yunan subay ve erlerini toplayarak, 12 subay ve 400 eri esir almış ve bunları iki takımının gözetiminde Yörükali civarında bulunan Tümen'e göndermişti. Gece yarısından itibaren, her taraftan çekilmekte olan Yunan Jiras Müfrezesi kuvvetleri kasabayı kuşattı. Bu kuşatmayı öğrenen Yüzbaşı Abidin, Yunanlılar'a teslim olmaya veya Fransızlar'a sığınmaya tenezzül etmeyerek, 12 Eylül sabahı saat 06:30'dan itibaren, elinde kalan 17 kişilik müfrezeyi, Yunan kuvvetlerinin kuşatması arasından dörtnala geçirip çıkararak kurtardı.[55]

12 Eylül 1922: (Mudanya'nın Kurtarılması)

Deli Halid ve Kocaeli Grup Komutanlığı birlikleri, 11/12 Eylül gecesini, Çiftekaya-Çapa Tepe bölgesinde geçirdi. Daha güneyde ise Alişar köyü bölgesinde 18. Tümen Müfrezesi bulunuyordu.

Deli Halid, sabahleyin erken saatlerde, Bağımsız İzmit Tabu-

[55] ATASE Arşivi, No:6/6087, Kls.2334, Dos. 4, Fih:1 44.

ru'nu öncüye memur ederek, Grup Komutanlığı birliklerini Göynüklü istikametinde, çekilen Jiras Müfrezesi'ni takip, daha güneyde bulunan 18. Tümen Müfrezesi'ne de, Bursa-Mudanya şosesi doğusundan Seç Tepe-Tepederbent hattına taarruz ederek kuzeydeki birliklerinin hareketini kolaylaştırması, emrini verdi. Birliklerimiz aldıkları bu emirle harekete geçtiler. En önde, öncü olarak görevlendirilen Müstakil İzmit Taburu ilerlerken, Deli Halid de bu taburla birlikte en önde gidiyordu.[56]

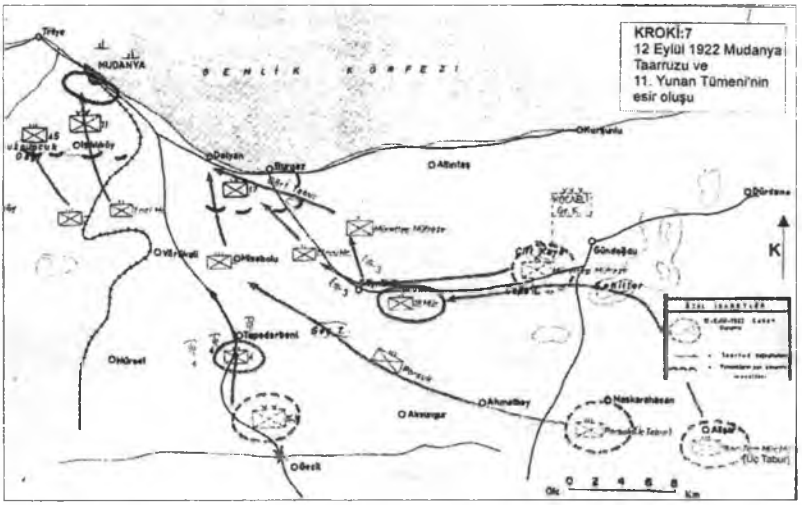
Deli Halid, Göynüklü Köyü güney tepesine çıkarak yaptığı gözetlemede Mudanya'da kalabalık, limanda önemli sayıda savaş ve nakliye gemileri, Göynüklü'den Burgaz (Güzelyalı Köyü)'a çekilen karma bir kol (Bu sırada Jiras Müfrezesi yani 16, 47, 55. Yunan Alayları Mudanya'ya çekilmişti. Bu birliğin daha güneyinde bulunan 11. Yunan Tümeni'nin 17. Alayı Burgaz'a çekiliyordu), Tepederbent'ten Kuzguncuk yönüne giden bir piyade taburu kadar kuvvetle, Tepederbent civarında mevziye giren topçular gördü.

Bu manzarayı gören Deli Halid, emrindeki birlikleri derhal doğu ve güneyindeki sırtlara taarruz ettirdi. İki topçu bataryası da Göynüklü civarındaki mevzilerinden bu taaruzu ateşleriyle destekledi. Daha kuzeyde ise deniz kıyısından ilerleyen 15. Piyade Alayı'nın 1. Tabur'u, karşısında bulunan Yunanlılar'ın 17. Piyade Alayı'nı süngü hücumu ile geri atarak saat 11:00'da Burgaz'a girdi. Köye giren birlikler, üç top, önemli sayıda makineli tüfek ve cephane ele geçirdiler. Taarruzlarına devam eden Kocaeli Grup'u Yunanlılar'a ağır zaiyat verdirerek Burgaz'ı ve batısındaki Dalyan'ı ele geçirdiler. Bu sırada, Mudanya'nın güneyindeki Işıklı köy civarında ise 1. Tümen unsurları ile Yunan 11. Tümen unsurları arasında şiddetli çarpışmalar oluyordu. Deli Halid 18. Tümen Müfrezesi'ni Mudanya'ya sevk ederken, Grup Komutanlığı Birliklerini de Burgaz batısında toplayarak Mudanya üzerine intikale başlattı. Daha batıdan Bursa-Mudanya yolu mihverinden ilerleyen 1. Tümen unsurları saat 13:00'da Mudanya'ya girdi.[57]

Muharebeler devam ederken, her taraftan sarıldığını, çıkış ve kurtuluş yolu kalmadığını anlayan düşman, teslim olmaya karar ver-

[56] Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, s. 63-64.

[57] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 64-65.

mişti. İlk olarak 100 subay ve 4.000 er teslim alındı. Teslim alınan kuvvetler, 11. Yunan Tümen'i ve Jiras Müfrezesi'nin artıkları idi. Teslim almanlar arasında 11. Tümen Komutanı General Kledas'da bulunuyordu. Garp Cephesi Komutanlığı'nın günlük raporlarına göre, teslim alınan Yunan askerlerinin sayısı, 219 subay ve 689 er'dir. Öte yandan, esir alman 11. Tümen Kurmay Başkanı'ndan alınan bilgiye göre, Mudanya çevresinde, Yunanlıların kaybı, yaklaşık 5.000 askeri buluyordu.[58]

11. Tümen'in tamamı Mudanya'da esir alınırken; Jiras Müfrezesi ise Çiftekaya Tepesi'nde bozulduktan sonra Mudanya'ya çekilmiş ancak, burada da durumun kötüleştiğini görünce hiç durmadan Trilye Yolu'ndan Karacabey'e gitmişti.[59]

Deli Halid, saat 14:30'da, Mudanya'dan şu raporu gönderdi:

> *"...Şiddetli muharebelerden sonra, saat 13:00'da 1. Tümen birlikleriyle birlikte Mudanya'ya girildi. Düşman mevziinde üçü 105 mm.lik olmak üzere altı top alındı. Mevcudu henüz tam tespit edilemeyen esirler arasında 11. Tümen Komutanı ve Kurmay heyeti de vardır."*[60]

---

[58] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 624.

[59] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 255.

[60] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 252.

Görüldüğü gibi, bir Yunan tümeninin başında bütün komuta heyeti ile birlikte esir alınmasıyla sonuçlanan ve son derece az bir zayiatla elde edilen böylesine büyük bir zafer, başta Deli Halid olmak üzere, bütün birlik komutanlarının inisiyatif kullanmaları, subaylarımızın ve askerlerimizin onca yorgunluğa ve yokluğa rağmen, bitmek bilmeyen azim ve sebatları, vatan sevgileri ve kahramanlıkları sayesinde kazanılmıştır.

Mudanya'da hâlâ bir Fransız Tabur'u ile İngiliz subayları da vardı. Bunların tarafsız hareket ettikleri görülüyordu. Hatta, Fransızlar, Yunanlılar'ın Mudanya'dan kaçarlarken yanlarında götüremedikleri ve Mudanya'ya sakladıkları top kamalarını, harp malzemelerini de meydana çıkarmışlardı. 1. Tümen Komutan'ı Kurmay Yarbay Abdurrahman Nafiz (Gürman) Bey, bu Yunan toplarının toplanarak kullanılabilir hale getirilmesi için, batarya komutanlarından Cemal Bey'i (dördüncü Cumhurbaşkanı olan Cemal Gürsel) memur etmişti.[61]

Saat 15.00 sularında 3. Kolordu Komutanı Şükrü Nâili Paşa ile 1. Tümen Komutanı Abdurrahman Nafiz Bey de, Mudanya'ya geldiler ve Kocaeli Grubu Komutanı Deli Halid Paşa ile buluştular. Tümen ve Grup birliklerinin bir bölümü, Mudanya ve çevresindeki zeytinliklere dağılmış Yunan askerlerini toplamakla görevlendirildi. Mudanya çevresindeki zeytinliklerde tam anlamıyla bir felâket görünümü vardı. Buralar, Türk topçusunun veya piyadesinin ateşleriyle can vermiş Yunan askerleriyle doluydu. Bu ölü askerler ne kadar toplanıp defnedilmeye çalışıldıysa da, bir bölümü kolay kolay bulunamayacak yerlerde oldukları için, zamanla kokmaya başlamışlardı. Öyle ki, bu günden hemen hemen 45 gün sonra, 27 Ekim'de İstanbul'dan gelerek Bursaya giden öğretmenlerin gezisini anlatan Renin Gazetesi Muhabiri, Mudanya'da yoğun bir ceset kokusunun varlığına değinecek ve yol boyunca terk edilmiş olan Yunan askeri malzemelerin perişanlığını betimleyecektir.[62]

Mudanya, savaş esirleri ve Yunanistan'a gitmek üzere yerlerini yurtlarını terk ederek akın akın gelen göçmen kafileleri ile tıka basa doluydu. Bu kalabalığın arasında canlarını kurtarma telâşına düşen bazı işbirlikçi hainler de vardı. Ortalık tam anlamıyla bir ana-baba

---

[61] General Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 105.

[62] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 622-623.

günüydü. Bursa'nın kurtarılmasından sonra, burada yönetimi devr alan sivil yönetim adına Mümtaz Şükrü Eğilmez; Bursa'nın kurtuluşundan kısa bir süre önce, Yunanlılar tarafından Aksu'dan Mudanya'ya götürülen Türk esirleri bulmak üzere görevli olarak gittiği Mudanya'da karşılaştığı durumu şöyle anlatmaktadır:

"Mudanya, büyük bir insan kalabalığı ile mahşere dönmüştü. Kent, yunanlılardan daha yeni temizlenmişti. İskele, İstasyon bölgesi, Fransız askerlerinin kordonu altında kaçan Hristiyan göçmenlerle doluydu. Mudanya'da, Bursa'dan götürülen tutukluları arıyorduk. O gece Mudanya'dan götürüldüklerini öğrendik. Göçmenlerin arasında bulunan Ermeni, Çerkes, Rum çeteleriyle Yunan casus ve ajanlarını yakalamak için aralarına girdik. Müthiş bir sefalet, korku, dehşet, açlık ve susuzluk bunları insanlıktan çıkarmıştı. Moral yönünden yok olmuş gibiydiler. Aralarında ölenler de vardı. Orada tanıdığımız bir iki çeteci ile Yunan ajanı ve casusları ve Erkek Hayriye adıyla Yunanlılar'la ilişki kuran kötü kadını kordondan çıkardık. Hükümet Konağı'na götürülmeleri için yanımdakilere teslim ettim. Ben, istasyonda aramalarımı sürüdürürken, yolda halkın bunları linç ettiğini öğrendim. Yalnız Erkek Hayriye'yi öldürmemişlerdi."[63]

Mudanya'yı esaretten kurtaran Kocaeli Grup Komutanı Deli Halid'in Mudanya'ya girişini ve bu sırada yaşananları, Mudanyalı A. Galip Tokça'nın anılarından takip edelim:

"Sabah namazından itibaren harp sekiz saat devam etmiş, kahraman ordumuz tamamıyla Mudanya tepelerine hakim olmuş ve düşman askerlerinin bir kısmını kılıçtan geçirmiş ve bir kısmını da esir etmişti. Tepelere hakim olan topçularımız, denizde düşmanın, İngilizlerin ve Fransızların harp gemilerinin bulunduğunu görünce, hiç tereddüt etmeden hemen güllelerini savurmaya başlamış ve ilk güllesini İngiliz harp gemisinin birkaç metre yakınına düşürmüştü. Bunu gören İngiliz gemisinin gayet büyük bir Türk Bayrağı'nı çekerek işaretler verdiğini gördük. Pek az bir müddet sonra, İngiliz gemisinden bir motor indirilerek Averof harp gemisinin yanına gitmiş, o da babasından aldığı emri ifa eden itaatli bir çocuk gibi derhal fayrap ederek diğer zırhlı Kılkış'la beraber açılıp gitmişti.

Top sesleri ve mitralyöz takırtıları kesilmiş, harp Mudanya tepelerini aşmış, Bandırma'ya doğru gitmişti. Ufak bir fasıladan sonra baktık ki, sekiz-on kişilik bir süvari müfrezesi Mudanya'ya resmen giriyordu. Bu dakikaya kadar kahra-

[63] Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele'de Bursa*, Yayına Hazırlayan: İhsan Ilgar, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1981, s. 151

man Abidin Bey'den başka Türk askerinin yüzünü görmemiştik. Bu müfreze, Kuva-yı Milliye kumandanlarımızdan Halid Paşa ve maiyeti idi. Fakat biz kim olduğunu bilmiyorduk, bir çavuş zannediyorduk. Savaş koşulları gereği Halid Paşa rütbe takmıyordu. Hemen koşarak karşılayıp atların dizginlerine sarıldık. Sert bir şekilde: "Dur!" dedi, durduk. "Nedir bu kimsiniz? O elinizdeki silâhları atın" dedi. Biz de silâhları atıp "biz Mudanyalıyız, hasretle sizleri bekleyen ve sizin için gece ve gündüz dua eden Mudanyalıyız" dedik. "Güzel, güzel" diyerek hemen orada atlarından indiler. "Hükümete buyurunuz" dedik. "Buralarda yer yok mu?" diye sorunca, "Var efendim" diye şimdiki Ferah Oteli olan ve Yunan işgalinde Yunan karargâhı olan oteli gösterdik. "Pekâla" diyerek hep birlikte otelin merdivenlerinden çıkıyorduk..."

Merdivenlerden çıkarken, Yunan ordusunda sağlık hizmetlerinde görevli ve daha önce benimle ve arkadaşlarımla ilişki kurmuş bulunan Bulgar asıllı bir subay yolumuzu kesti. O da, Halid Paşa'yı çavuş rütbeli bir Türk askeri sanmıştı. Paşa, koruma görevlisi Hasan Çavuş'u çağırarak, "Bu herifi bir yere kapayınız, arkadaşları gelecek, beraber istirahat ederler" buyruğunu verdi. Hasan Çavuş, "Başüstüne Paşam" deyince biz anladık ki, bu teşerrüf ettiğimiz zat Paşa imiş. Bu sefer Yunan zabiti "Çavuşum" filân diyemiyordu. Anlamıştı ki, şimdi huzurunda el pençe divan durduğu zat bir çavuş değil, Türk ordusunun büyük bir kumandanı idi.

Halid Paşa'nın gelişinden yarım saat sonra, yani, 12 Eylül 1922'de, alkışlar içinde ve sevinç gözyaşları arasında "Yaşasın evlâtlar, yavrular, kahramanlar, Allah yardımcınız olsun" avazları arasında şanlı ve kahraman askerler Mudanya'ya giriyorlardı. Mudanya'nın ve Mudanyalılar'ın ve bütün Türk Milleti'nin beklediği bu kahraman Türk Ordusu'nun Mudanya'ya girişi pek sevinçli ve ulvî idi. "Sağ olun evlâtlar, yaşayın kahramanlar, bizi kurtaran sizsiniz, her şeyimiz size feda olsun" diye alkışlıyorlardı. Bu manzara karşısında ağlamayan ve yaş dökmeyen hiçbir göz yoktu. En ufak, mini mini yavrular bile sevinç gözyaşları döküyor ve bir alkış tufanıdır kopup gidiyordu. Halid Paşa da dahil olduğu halde hep beraber bu kahraman ordunun Mudanya'ya girişlerini hürmetle ve sevinç gözyaşları ile seyrediyorduk. Onlar durmadan Siği ve Trilya'ya doğru akıp gitmişlerdi."[64]

Mudanya, yukarıda arz ettiğimiz gibi bir ana-baba günü yaşıyordu. 3. Kolordu Komutanı'mız Şükrü Nâili Paşa durumun daha da kötüye gideceğini düşünerek, saat 14:30'da, Deli Halid'in birliklerinin hemen Mudanya'yı terk ve Işıklı Köy yolu ile Kızılköy-Dereköy;

[64] A. Galip Tokça, *a.g.e.*, s. 26-27.

1. nci Tümen'in ise esirleri toplayıp Bursa'ya sevk etmeye ve kasabada disiplini sağlamaya yetecek birlik bırakıp Trilye-Eşkel bölgelerine gitmelerini, Mürettep Süvari Tümeni'nin Runkuç Köprüsü'nü muhafazaya aldıktan sonra, Uluabat doğrultusunda ilerleyip, Uluabat Köprüsü'nü işgal ve su araçlarını emniyete almasını emretti. Kendisi Bursa'ya döndü.[65]

Deli Halid, Kolordu'nun emrini almayı müteakip saat 16:00'da, Kızılköy'e hareket etti ve birliklerini Kızılköy'de çadırlı ordugâha geçirdi. Şükrü Nâili Paşa, saat 21:45'te, yarın yapılacak harekât için yeni bir emir gönderdi. Bu emrin Kocaeli Grup Komutanlığı'nı ilgilendiren kısmı şöyleydi: *"Kocaeli Grubu, yarın Kemeryent-Yenikaraağaç-Han bölgesine yürüyecek, Han'dan itibaren telgraf hatlarını tamir edecektir."*[66]

13 Eylül 1922:

Deli Halid, neredeyse 10 gündür durup dinlenmeden savaşan Kocaeli Grubu'nun birliklerini, bugün, bulundukları yerlerde istirahat ettirmek istiyordu. Fakat, 13 Eylül 1922 günü, saat 07:00'de, 3. Kolordu Komutanlığı'ndan şu harekât emrini aldı. *"30 sayılı emir gereğince, tümenler hareketlerini hızlandırdılar. Direnmeye yeltenecek düşmana taarruz edeceklerdir. Kocaeli Grup Komutanlığı'nın, 1. Tümen ile ara hattı Nilüfer Çayı'dır."*[67]

3. Kolordu'nun kendisine bağlı tümenleri ve Kocaeli Grubu ile irtibatı, atlı haberciler vasıtasıyla yapılıyordu. Habercilerin atları çok yorgun olduğundan adeta ile gidebiliyor, yani dörtnala koşamadıkları gibi çoğu zamanda yedekte çekiliyorlardı. Bu yüzden emirler zamanında ulaştırılamıyor ve uygulanması da geç kalıyordu. Telsizlerden de gerektiği gibi faydalanılamıyordu.[68] Bu sebeple de bu sabahki gelen emirde atıf yapılan Kolordu'nun 30 numaralı emri de, henüz Kocaeli Grubu'na ulaşmamıştı. Deli Halid, Kolordu'nun 30 Numaralı bu emrini, 1. Tümen'den sorarak öğrendi ve buna göre de saat 16:00'da, birliklerini hareket ettirdi. Birliklerimiz bu geceyi de hava karardıktan sonra ulaştıkları yerlerde geçirdiler.

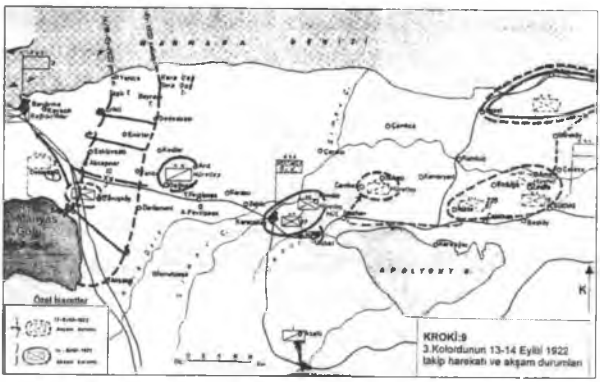
---

[65] ATASE Arşivi, No: 6/3866, Kls. 2234, Dos. H-11, Fih:4-17, 4-21.

[66] ATASE Arşivi, No: 6/6083, Kls. 2334, Dos. 5, Fih:105.

[67] ATASE Arşivi, No: 6/6083, Kls. 2034, Dos. 5, Fih:106.

[68] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 257.

Bugün, öğle saatlerinde, 1. Tümen'in Keşif Bölüğü, saat 11:15'te Karacabey'e girmişti. Keşif Bölüğümüz'ün Karacabey'de karşılaştığı manzara korkunçtu. Kasaba baştan aşağı yakılıp yıkılmıştı. Cadde ve sokaklar insan ölüleriyle doluydu. Halkın bir bölümü ise camilere doldurulmuş ve topluca ateşe verilerek yakılmıştı.

Mürettep Süvari Tümeni'nin Kirmastı (Mustafakemalpaşa) yönünde çıkarmış olduğu keşif kolu ise Azatlı dolaylarında Yunanlılarla işbirliği içindeki Eşkıya Davut Çetesi'nin ateşiyle karşılaştı. Durum Tümen'e bildirildi, keşif koluna destek olarak bir süvari bölüğü gönderildi. Kısa süren bir çatışma sonunda Eşkıya Davut Çetesi dağılarak güney kesimdeki dağlara kaçtı. Eşkıya Davut, bu çatışmadan sonra Yunanlılara sığınacak ve ülkeyi terk edecek, daha sonra bir bölüm suç ortaklarıyla birlikte 150'likler listesinde yer alacaktır. Çetenin dağılması üzerine Yüzbaşı Sabri Bey komutasındaki süvari bölüğü akşam saatlerinde Kirmastı'ya girdi. Böylece Karacabey ve Kirmastı da Yunan işgalinden kurtarılmış oluyordu.[69]

Bölgede yapılan keşifler neticesinde; ilerleme istikametimizde bulunan ve birliklerimizin geçişi için son derece kritik bir yer olan Uluabat Köprüsü'nün Yunanlılar tarafından tahrip edildiği görüldü. Yunanlılar kaçarlarken, onları kovalayan birliklerimizi yavaşlatabilmek için, kendilerince, her çareye başvurmaktan geri durmuyorlardı. Deli Halid, akşamdan, Grup ve 18. Tümen İstihkâm Bölükleriyle, bu bölüklerin emniyetlerini sağlamak üzere Grup Süvari Bölü-

[69] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 625.

ğü'nden bir takımı, Kocaeli Grubu İstihkâm Şube Müdürü emrine vererek, köprünün tamirine gönderdi.[70]

14 Eylül 1922:

Bugün sabah 07:00'den itibaren birliklerimiz ileri harekâta başladılar. Deli Halid yine en önde bulunan 18. Tümen'in öncüsünde yer alan birliğiyle beraberdi. Saat 15:00'e doğru Uluabat Köprüsü'nün başına varıldı. Kolordu Komutanı Şükrü Nâili Paşa da bu sırada, saat 15:00'te Uluabat Köprüsü'nün başına gelmiş ve burada şu emri vermişti: *"Mürettep Süvari Tümeni Bandırma istikametinde düşmanı sıkıştırarak Edincik yolunu kapatacak ve Gönen Çayı üzerindeki geçitleri elde bulunduracaktır. Kocaeli Grubu'da Bandırma istikametinde ilerleyecek. 1. Tümen, 15 Eylül 1922 günü saat 09:00'da Uluabat Köprüsü'nden geçecek surette yürüyüşünü düzenleyecektir."*[71]

Bu sırada Deli Halid de köprü başındaydı. Geceden itibaren çalışan istihkâm birliklerimiz köprüyü Piyade geçişine hazır hale getirmişlerdi. Saat 16:00'da, piyadelerin köprüden geçişleri başladı. Süvarilerimiz ise kuzeydeki Kirmikir Geçidi'ne giderek oradan geçtiler. Mudanya'ya çıkmış olan Fransızlar'da bugün buradan çekip gitmişlerdi. Yine, Yunan Jiras Müfrezesi'de, vapurlara bindirilmek üzere Bandırma'ya gitmişti.[72]

Piyade ve süvarilerimiz Uluabat Köprüsü'nden geçişlerini yaparken, Topçu Bataryaları ile arabalı kollar, köprünün doğusunda kalıp, 15 Eylül'de köprü tamamlanınca geçtiler.[73] Artık düşmanın birliklerini gemilere bindirmeye çalıştığı Bandırma'ya doğru bir koşu başlamıştı.[74]

15 Eylül 1922:

Bütün gün boyunca ileri harekâta devam eden birliklerimiz, kılavuzsuzluktan dolayı yollarını şaşırmışlar, bu sebeple de askerlerimiz çok yorulmuşlardı. 15 Eylül 1922 günü, saat 04:00 olmasına rağmen, bazı birliklerimiz hâlâ konma yerlerine varamamışlardı.

---

[70] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 267.

[71] ATASE Arşivi, No: 6/6083, Kls. 2334, Dos. 5, Fih:108.

[72] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 260.

[73] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 259.

[74] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 625.

Yolları üzerinde bulunan kasaba ve köyler Yunanlılar tarafından tamamen yakılmış olduğu ve ikmâl malzemelerini taşıyan kolların da henüz asıl kuvvetlerimize yetişememesinden dolayı yemek pişirilememiş, peksimetle idare edilmek zorunda kalınmıştı. Bu sebeple, 1. Tümen Komutanı birliklerinin düzene girmesi için biraz dinlenmelerini teklif ettiyse de, Deli Halid bu teklifi kabul etmemiş, ancak hareket saatini biraz geciktirmişti.

Sabah saat 06:00'da, Mürettep Süvari Tümeni harekete başladı. Deli Halid ise emrine verilen 61. Piyade Alayı ile birlikte 07:30'da, Bandırma şosesinden yürüyüşe geçti. Mürettep Süvari Tümeni intikale devam ederken, Yenice Köyü güneyinde şiddetli düşman savunmasıyla karşılaşınca intikal durdu. Geride ise, Kocaeli Grup Komutanlığı birliklerinin tamamı Şahinköy'de toplandılar.[75] Deli Halid, akşam saat 20:30'da, 16 Eylül için şu emri verdi (özetle): *"Düşman, 417 rakımlı Höyük Tepe-Erikli-Eskiziraatli-Akçapınar-Sığırcı doğusu hattındadır. Grup yarın şu şekilde taarruz edecektir. 18. Tümen Bandırma istikametinde taaruz edecek, Mürettep Müfreze Keçişer'den Dedeobası'na gelerek grup ihtiyatı olacaktır. 61. Alay, Mürettep Süvari Tümeni emrine verilmiştir. Süvari Tümeni, Bandırma-Edincik yolunu her ne suretle olursa olsun kesecek ve Yunanlılar'ın bu yoldan daha batıya çekilmelerine izin vermeyecektir."*[76]

Bu sırada Yunanlılar ise, 3 ve 10. Tümenler hariç, bütün birliklerini Bandırma ve Erdek limanlarına göndermişler, 15/16 Eylül 1922 gecesi Bandırma'dan gemilere bindirilmeye devam edilmişti. Limanda bekleyen gemilerin kapasiteleri, kaçanların tamamını almaya yetmediğinden, hayvanların 1/3'ü seçilerek bindirilecek, bindirilemeyen diğerleri ve arabalar, kamyon ve otomobiller imha edilecekti.[77]

Türk Ordusu ile Yunan Ordusu arasında bu kovalamaca sürerken, 15 Eylül günü, bütün bu yaşanan felâketlerin asıl sorumlusu olan İngiltere'nin Anadolu'daki İşgal Gücü Komutanı General Harrington, bu günlerde Marmara Bölgesi'nde yaşananlarla ilgili olarak Savaş Bakanlığı'na gönderdiği şifreli mesajında: *"Yunanlılar'ın*

---

[75] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 261.

[76] ATASE Arşivi, No: 5/6534, Kls. 2224, Dos. 56, Fih:43-1.

[77] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 262.

Bursa'yı boşaltmalarını izlemek için Soruşturma Komisyonu'nca oraya bir subay gönderilmiştir. Bu subay, Yunan askerlerinin moralinin oldukça bozulduğunu ve her yanda, hatta Rum köylerine karşı vahşette bulunduklarını bildirdi. Rum köylerini bile ateşe veriyorlar. Öte yandan Türk Komutanı Şükrü, kendi askerlerini denetim altında tutmuş ve düzeni korumuştur." yazarken; gözlemci olarak Bursa'ya gönderilmiş olan İngiliz Binbaşı H. G. Howel de, aynı gün şu gizli raporu kaleme alıyordu:

"...Mudanya'dan Bursa'ya uzanan tüm yol boyunca köyler yanıyor. Bana, bunu, birlikte seyahat ettiğimiz bir Yunan subayı söyledi. Yunan askerleri Fransız Konsolosluğu'nu da ateşe verdiler. Ancak yangının farkına varıldı ve çok zarar vermeden söndürüldü. Aynı zamanda Yunanlılar, Bursa'daki köprüleri de yaktılar ve özellikle kendi ana kilise-lerinin binasını havaya uçurarak ateşe verdiler. Kilisenin bitişiğindeki 40 kadar ev tamamen yandı. İtalyan Konsolosu Mazini, bana, Yunanlılar'ın 60 yaşlı Türk kadın ve çocuğu öldürdükleri bir Türk köyünden henüz döndüğünü, söyledi. Anlattığına göre, Yunanlılar öldürmeden önce kadınların ırzlarına geçmiş ve çoğunun memelerini kesmişler. Bu olayları daha sonra Yüzbaşı Kocherde doğruladı."[78]

16 Eylül 1922, Bandırma'nın Kurtarılması:

16 Eylül günü Yunanlılar'ın planları ve faaliyetleri şöyleydi: Kocaeli Grup Komutanlığı birlikleri ile muharebelere devam eden iki alaydan (27. ve 30. Alaylar) oluşan Yunan 10. Tümeni idi. Yunan 3. Kolordu Komutanı'nın emrine göre, 27. Alay'la bir Sahra Bataryası 16/17 Eylül gecesi Bandırma'dan vapurlara bindirilecek, 30. Alay'la Dağ Topçu Taburu, 8 topu ile Deliklibayır'a çekilip Erdek'ten bindirmeyi örtecekti.[79]

Yunan planı böyleydi, fakat, Deli Halid'in Kocaeli Grubu'nun devamlı ve şiddetli taarruzları karşısında 27. Alay vapurlara binmeye imkân bulamadığından, diğer alay ile birlikte Deliklibayır'a çekilmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan, bu bölgeden kaçmaya çalışan Yunan 3. Tümeni de, Kolordu'dan bu konuda herhangi bir emir almadığı halde, o da Deliklibayır'a çekilmişti. Yunan Kolordu

---

[78] Rana Salahi Sonyel, *Anadolu Yanıyor*, 5 Ekim 1992 Tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'nden naklen, Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, 1. Baskı, Diner Ofset, Yalova, Haziran 2005, s. 72-73.

[79] K. D. Kanellepolos, *Küçük Asya Mağlubiyet*, Çeviren: Yorgo Kosova ve Anesti Dralli, Gnkur. Harp Tarihi Bşk.lığı Kütüphanesi, s. 73.

Komutanı'da bu sırada Erdek'e gelmiş bulunuyordu. Burada, 3. Tümen'in Alaylarını da 10. Tümen emrine vererek, Deliklibayır'ın savunmasına 10. Tümen Komutanı'nı görevlendirdi. Ayrıca bir tabur ve bir Sahra Bataryasını da, gerektiği zaman bu birliklerin çekilmelerini desteklemek üzere görevlendirdi. Diğer bütün birliklerini Erdek'e çekti. Birliklerini Erdek'ten vapurlara bindirmeye çalışacaktı. Ancak, 16/17 Eylül gecesi, Erdek'ten sadece iki Alay'ım (6. ve bir taburu noksan 27. Alay) ve 3. Tümen Karargâhı'nı bindirebildi.[80]

Yunan planları ve faaliyetleri bu şekildeyken; bu sabahtan itibaren, birliklerini taaruz mevzilerine sokan Deli Halid, saat 12:00'de taarruzu başlattı. Kendisi de bizzat ilk hatlarda olan Bayram Tepe'de bulunuyordu. Birliklerimiz topçularımızın ateş desteğinde süratle ilerleyerek ilk Yunan mevzilerini ele geçirdiler. Topçumuz, saat 13:30'da ele geçirilen mevzilere yerleşti. Bu sırada güneyden ilerleyen Tümen Süvari Bölüğümüz Erikli batı sırtlarına vardı. Grup ihtiyatı olan üç taburlu Mürettep Müfreze (19. Hücum Taburu, 20. Hücum Taburu, Bağımsız İzmit Taburu ve Bağımsız Yalova Bölüğü) de Bayram Tepe'ye yanaştılar.

Karşılarından çekilen 10. Yunan Tümeni ise Geven Tepe'yi işgal ederek savunmaya koyuldu. Yunanlıların karadaki üç bataryasının ve yandan savaş gemilerinin şiddetli ateşleri, Türk bataryalarını susturdu. Deli Halid, Şinayder Bataryası'nı ileri sürdüyse de, bu bataryanın da üç topu bozulmuş, yalnız bir topu ile 400 metreden Yunanlılar'a ateş edebiliyordu. Az sonra bu top da bozuldu. Piyadelerimiz Yunan mevziilerine 50 metreye kadar sokuldular. Ancak, özellikle Yunan el bombalarından dolayı çok fazla kayıp veriliyordu. 18. Tümen Komutanımız, Taşlı Tepe'ye yanaştırdığı 15. Alay'dan bir taburu, Yunan savaş Gemilerinin şiddetli ateşleri altında parça parça birinci hatta sürdü ve beş taburun birden yaptığı süngü hücumu ile Geven Tepe de ele geçirildi.

Yunanlılar son derece perişan bir durumda, ağır kayıplar vererek Bandırma'ya hakim olan son tepeler hattını teşkil eden Dikmenbayırı-250 Rakımlı Tepe-Kara Tepe hattında tutunmaya çalıştılar.

Taarruz eden birliklerimiz çok yorulduğundan, ihtiyatta bulunan 15. Alay'ın 1 ve 2. Taburları'na birinci hattaki birliklerin üzerin-

[80] *Yunan Askeri Ansiklopedisi (Tercüme)*, Cilt:1, s. 128.

den aşarak taarruz etmeleri emredildi. Ancak, birinci hatta bulunan askerlerimiz coşmuşlardı bir kere. Üzerinden aşma görevi verilen bu taburlarımızın birinci hatta yetişmesini beklemeden, yorgunluğa ve gece karanlığına aldırmadan taarruzlarına devam ettiler ve saat 22:00'de Dikmenbayırı-250 rakımlı Tepe hattını da ele geçirdiler. Güneyden ilerleyen Mürettep Müfreze birliklerimiz de Kayacık Köyü kuzeyindeki Kara Tepe'yi kurtardılar.

Deli Halid, bu başarı üzerine, birliklerini 250 Rakımlı Tepe ve Kayacık kesiminde istirahat ettirdi. Sadece, 1 ve 2. Akıncı Bölükleri'ni Bandırma'ya gönderdi. Topçumuz da, bindirme iskelesini ateş altına aldı. Gece saat 23:50'de keşif kollarından gelen raporlardan, Yunanlıların Bandırma'yı yaktıktan sonra, Kapıdağ Yarımadası'na çekildikleri öğrenildi.

Bugün yapılan muharebelerde oldukça fazla kayıp vermiştik. 24. Alay ve Hücum Taburumuz'dan 200'den fazla şehit ve yaralımız vardı. Bu şehitlerimiz arasında, 24. Alay'ın 2. Tabur Komutanı ile 3. Bölük Komutanı da bulunuyordu. 1. Tabur Komutanı ve Alay Emir Subayı ise ağır yaralanmışlardı.[81]

61. Alayımız'ın 2. Taburu öncü olarak yürüyüşüne devamla, 17 Eylül 1922 günü ortalık ağarırken Bandırma'ya girdi.[82] Bandırma'daki Ermeni ve Rumlar, hâlâ Türk halkını öldürmeye devam ediyordu. Öncü olarak gönderilen 2. Tabur'dan bir Müfreze ile Deli Halid'in gönderdiği 1 ve 2. Akıncı Bölükleri kasabadaki bu katliamları önleyerek, sükuneti sağladılar.[83] Böylece, Bandırma'nın da, baskı, zulüm ve katliamlarla dolu çileli esareti son buldu.

17 Eylül 1922:

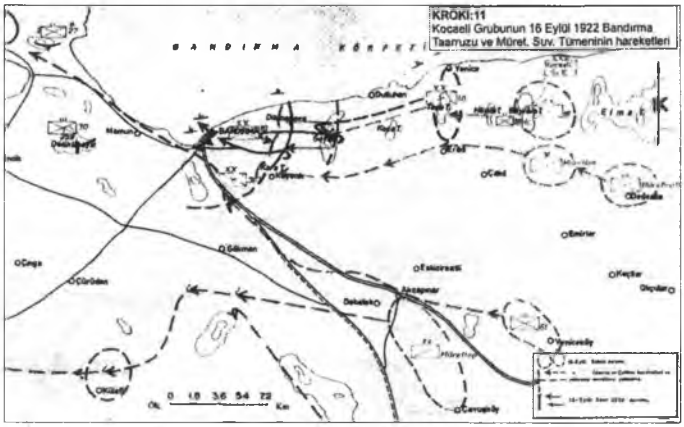
17 Eylül 1922 günü, sabaha karşı 01:00'dan itibaren Bandırma da kurtarılmış, çıkış yolları tutulmuş ve gün ağarırken birliklerimiz Bandırma'ya girerek sükuneti ve asayişi sağlamışlardı. Sabah erken saatlerden itibaren, bölgede garip bir sessizlik havası hakimdi. Bandırma açıklarında bulunan Yunan savaş gemileri ve vapurları da Karşıyaka istikametine kadar çekilmişlerdi. Bu sessizliği gören Deli

---

[81] ATASE Arşivi, No: 7/6620, Kls. 2416, Dos. 5, Fih:1-6.

[82] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 264.

[83] Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, s. 75.

Halid, Süvari Tümenimiz ve 61. Alay tarafından Edincik yolunun kesildiğini ve o istikamette kaçanların esir edildiklerini, Bandırma'daki son Yunan erinin de vapura binip gittiğini ve muharebenin artık bitmiş olduğunu düşündü.

Birliklerimiz, Mudanya'dan beri durup dinlenmeden yürümüş, dün (16 Eylül günü ve gecesi) ise devamlı muharebe ederek çok yorulmuşlar, ağır kayıplar vermişlerdi. Ağırlıkları da henüz Erikli'de bulunmaktaydı. Deli Halid, bu sebeple birliklerini dinlendirmek istedi ve "Konaklamak üzere Çakılköy-Erikli bölgesine hareket etmelerini, Mürettep Müfreze'ye de Askeri İstasyon'un batısındaki pavyonlarda istirahata geçmesi" emrini verdi.[84]

Bu emir üzerine 18. Tümenimiz, 17 Eylül 1922 günü, saat 06:15'te, Erikli'ye hareket etti. Bu sırada, Deliklibayır istikametinden silah sesleri duyulması ve halkın da Deliklibayır'ı Yunanlıların tuttuğunu bildirmeleri üzerine, Deli Halid, derhâl, saat 08:30'da, 61. Alayı Mürettep Müfreze emrine vererek Deliklibayır'a taarruzla Yunanlıları atmasını, 18. Tümen'e de Kayacık köyünde kalmasını ve harekete hazır olmasını emretti. Hem Deli Halid, hem de bütün birliklerimiz o kadar uykusuz kalmışlar ve yorgundular ki, bu ihtimali hesap edememişlerdi. Birlikler arasındaki, gözetleme ve haberleşme vasıtalarının noksan oluşu da bu olumsuz duruma sebep olmuştu.

[84] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 266.

Deli Halid'in, saat 08:30'da, Kayacık köyünde toplanılması için 18. Tümen'e gönderdiği emir, ancak saat 11:30'da Tümen Komutanı'na ulaşmıştı. Bu saatte ise Tümen birlikleri Erikli bölgesine varmak üzereydiler.[85] 18. Tümen Komutanı, saat 14:15'te, Deli Halid'e yazdığı cevapta: *"Birliklerinin Erikli ve Çakılköy'e vardıklarını ve çok yorgun olduklarından geceyi Erikli'de geçirmelerine izin verdiğini"* bildirdi. Tümen Komutanı'ndan bu cevabı alan Deli Halid; 18. Tümen Komutanlığı'na, *"18 Eylül 1922 sabahı, 1. Tümen ile beraber taarruza katılmak üzere, ortalık ağarmadan Gazhane'de toplanmalarını ve bu gibi mütalâalarla emirlere aykırı hareket edilmemesini"* bildirdi. Elinde hiç ihtiyat kalmadığı için de, Bandırma'da bıraktığı iki Akıncı Bölüğü'nü Gazhane Deresi'ne, yanma getirtti.

Bu sırada, sabahleyin 08:30'da taarruz emrini alan Mürettep Müfreze Komutanı, saat 10:00'dan itibaren Deliklibayır istikametinde taarruza başlamıştı. Deliklibayır'a yapılan taarruz istikameti oldukça açık bir araziydi. Ayrıca, Deliklibayır'daki iki alaydan oluşan Yunan savunmasını karadaki topçuları dışında, denizden de savaş gemileri ateşleriyle destekliyordu. Açık arazide, hem denizden, hem karadan topçu ve ağır makineli tüfek ateşlerine maruz kalan birliklerimizin taarruzu çok yavaş ilerleyebiliyordu. Bu durumda, Mürettep Müfreze Komutanı, ihtiyatta tuttuğu Bağımsız Yalova Bölüğü'nü de birinci hatta sürdü ve taarruzun hızlandırılması emrini verdi. Batıdan ilerleyen 61. Alayımız, saat 15:00'te Deliklibayır eteklerine vardı. Alay ve Tabur komutanları sürekli en ileri hatlardaki askerleriyle beraber taarruza katılıyor ve askerlerini teşvik ediyorlardı. Bu şekilde Alay, verdiği ağır kayıplara ve düşman ateşlerine aldırmaksızın hücum mesafesine yanaştı. En batıdan ilerleyen 3. Tabur'un 11. Bölüğü'nün kahramanca yaptığı süngü hücumuna Alay'ın diğer birlikleri de katılarak Yunan mevzilerine girildi. 354 Rakımlı Tepe'nin batısındaki sırtlar tamamen ele geçirildi. Fakat, kahramanca yapılan bu hücumda, Alay Komutanı Kaymakam (Yarbay) Vecihi Bey'de şehit olmuştu.[86]

---

[85] ATASE Arşivi, No: 5/6523, Kls. 2224, Dos. 52, Fih:1-126.

[86] ATASE Arşivi, No: 7/6620, Kls. 2416, Dos. 5, Fih:1-6.

Bağımsız Yalova Bölüğü takım komutanlarından Rasim Koçal, 61. Alay Komutanı Kaymakam Vecihi Bey'in şehadetiyle ilgili olarak şu hatırasını naklediyor:

"Bir sedye taşıyan dört asker yanımızdan geçiyordu. Yüzbaşı koşarak yanlarına gitti. Şaşırmıştık. Yüzbaşı Ali Rıza Efendi ellerini dizine vuruyor ve anlayamadığımız bir şekilde bağırıyordu. Bir iki dakika sonra, askerler sedye ile yollarına devam ettiler. "Şehit kim?" diye sordum. 'Alay Komutanı", cevabını verdi. "Uzun müddet dostluğumuz olmuştu. Çok kahraman adamdı. Beş dakika evvel bana, "Ben bugün şehit olacağım" demişti. Hayret! Hayret..." diyordu. 1. Takım sağdan, ben de soldan dörder adım aralıklarla hücüma geçtik. Allah, Allah sesleriyle ileri fırladık."[87]

Hava kararmış ve yağmur başlamıştı. Birliklerimiz hücumlarına devam ederek, Erdek kesimindeki Berzah'a hakim yamaçlara kadar ilerlemiş, sabaha kadar yine uykusuz, muharebe durumunda ve yağmur altında gecelemişlerdi. Deli Halid, 17 Eylül akşam saat 20:30'da Kolordu'ya şu raporu gönderdi:

"Deliklibayır'daki düşmanın bir alaydan fazla kuvveti vardır. Bugün saat 10:00'dan itibaren devam eden taarruzlarla batı yandan başarı sağlanmıştır. Tümen birliklerinden üç tabur komutanından ikisi ağır yaralı, biri şehittir. Ayrıca 61. Alay Komutanı da şehit olmuştur."[88]

Bölgedeki Yunan kuvvetlerinin komutanı olan 3. Kolordu Komutanı Erdek'te bulunuyordu ve bugün saat 14:00'te Yunan birliklerine şu emri göndermişti: *"17 Eylül 1922 saat 19.00'dan itibaren mevziler boşaltılmaya başlanacaktır. Türkler'e en yakın birlikler en sonra mevzi boşaltarak Erdek'e çekilecektir. Çekilmeyi 27. Alay'ın bir taburu ile Sahra Bataryası berzahta destekleyecektir."*

Yunan Kolordu Komutanı'nın emri gereğince, savunma mevzilerinde bulunan Yunan 10. Tümeni'nin altı taburu ile dört dağ bataryası, hava kararınca çekilmeye başladılar. Son birlik, gece saat 24:00'te berzahtan geçti. Çekilmeyi destekleyen 27. Alay'ın taburu da, 02:00'de çekildi. Erdek'te bütün gece (17/18 Eylül gecesi)

---

[87] Rasim Koçal, *a.g.e.*, s. 43.

[88] ATASE Arşivi, No: 5/6534, Kls. 2224, Dos. 51, Fih:1-37.

gemilere bindirme işlemine devam edildi. Erler, silahlar, toplar ve bir miktar teçhizat ile pek az hayvan bindirilebildi. İskele civarında kalan cephane ve mühimmatı ateşlemek için gemiler üç saatliğine limandan uzaklaştırıldılar, bu mühimmatlar havaya uçuruldu, kasabada yangınlar başladı. Gece yarısından sonra gemiler tekrar limana yanaştılar ve bindirmeye güçlükle devam ettiler.[89]

18 Eylül 1922 (Erdek'in Kurtarılması):

Güneş, 18 Eylül 1922 sabahı, Yunan mezaliminin biteceği son güne, sanki daha bir farklı doğuyordu.

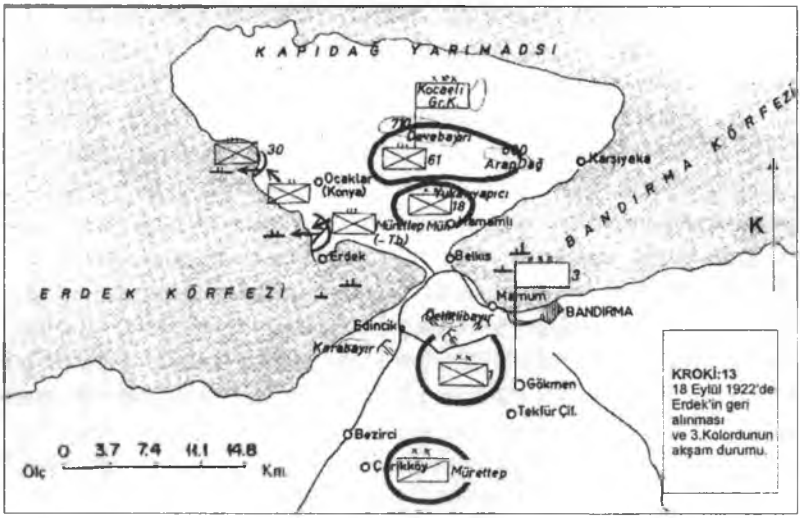
17/18 Eylül gecesi, son Yunan kılıç artıklarının da gemilere bindirilmesi çalışmaları Erdek'te hummalı bir şekilde devam etmişti. Bindirme çalışmaları sabah saat 06:00'da tamamlanmış, yüklenen gemiler, kıyıda bırakmak zorunda kaldıkları erzak, malzeme, teçhizatları bombardıman ederek, Erdek Limanı'ndan ayrılmışlardı. Geriye sadece, geceden Erdek'in 7 kilometre kuzeyindeki Konya İskelesi'ne gönderilmiş ve Anadolu'da kalmış son Yunan birliği olan 30. Alay ile bir Dağ Topçu Taburu'nun artıkları kalmıştı. Bu son iki Yunan birliği de bindirmelerini öğlen saat 12:00'de tamamlayarak Marmara Denizi'ne açıldılar.[90]

Böylece, Anadolu'daki, 15 Mayıs 1919'da, İzmir Limanı'nda büyük ve acımasız bir gösteriyle başlayan, zamanla 230.000 kişilik bir orduyla sürdürülen Yunan serüveni, bu ordunun 130.000'inin ölü ve yaralı olmak üzere, üçte ikisini, yani, 150.000 askerini ölü, yaralı, esir olarak Anadolu'da bıraktıktan sonra, Erdek'te acı bir sonla perdesini kapatmak zorunda kalıyordu. Bütün bu kanlı ve acımasız savaşta, ordumuzun kayıpları ise 12.455 kişi idi. Neredeyse onikide bir... Sadece bu rakamlar bile, elde edilen zaferin ne kadar muhteşem olduğunu, Türk Milleti'nin doğru hedefler verildiğinde, iyi idare edildiğinde neleri başarabileceğini, özellikle genlerinde, kanında taşıdığı savaş kudret ve kabiliyetini, potansiyelini ortaya koymaya, anlamaya yeterli olmalıdır. Düşmanlarımız, Türk Milleti'nin bu kabiliyetini zaten çok iyi bilirler. Bizim bunları yeniden ortaya koymaktaki derdimiz,

---

[89] *Yunan Askeri Ansiklopedisi* (Tercüme), Cilt.1, s. 128-130.

[90] *Yunan Askeri Ansiklopedisi* (Tercüme), Cilt.1, s. 271.

bunları Türk evlatlarının bilmesi, öğrenmesi, anlaması, unutmaması ve içine düşürüldükleri aşağılık duygusundan sıyrılmalarıdır.

Burada bir konuya dikkat çekmek gerekirse; Büyük taarruzumuzun başladığı günden itibaren, Yunanlıların Marmara kıyıları boyunca hem savunmalarına hem de geri çekilebilmelerine Yunan donanması ve gemileri çok büyük destek vermiştir. Bu destek sayesinde, Yunan kılıç artıklarının bir kısmının Anadolu'da mazlum ve masum Türk Milleti'ne yaptıkları mezalimin, katliamların, işkencelerin hesabını tam vermeden kaçabilmeleri sağlanmıştır. Bizim ise ne donanmamız, ne de gemimiz olmadığından; hem Yunan gemilerinin kara birliklerine verdikleri bu destek, hem de bazı kılıçartıklarının kaçmaları engellenememiştir. Bu da ne kadar güçlü ve fedakâr kara kuvvetleriniz olsa da, kesin neticeyi alabilmek için deniz kuvvetlerinin de olması gerektiğinin önemini ortaya koyan bir veri olmaktadır.

Yunanlılar, Erdek Yarımadası'nda canlarını kurtarmak için son bir gayretle çabalarken, Kocaeli Grup Komutanı Deli Halid, hava aydınlanırken, yanındaki Akıncı Bölükleri ile Deliklibayır Tepesi'ne çıktı. Buradan birliklerine gerekli emirlerini verdikten sonra, saat 09:00'da berzahtan geçerek Hamamlı Sırtlarına geldi. Burada yaptığı keşifte, karada hiç bir Yunanlı'nın kalmadığını gördü. Erdek ise,

tıpkı daha önce kurtararak girdikleri bütün Türk köy ve kasabaları gibi yanıyordu. Akıncı Bölükleri'nin ardından, Mürettep Müfreze Birlikleri'de berzahtan geçerken, Erdek Körfezi'nden Averof Zırhlısı ile bir torpido ve Bandırma Körfezi'nden iki torpido şiddetli ateşler açtılar. Mürettep Müfreze, bu ateşlere rağmen ilerlemesine devam ederek Erdek'e girdi. Bir taburunu Konya Köyüne gönderdiyse de, Yunanlılar oradan da çekilmişlerdi.[91]

Deli Halid, önce Mürettep Müfreze ile Erdek'e girmiş, burada düzeni sağlamış, ondan sonrada Yukarıyapıcı Köyü'ne gelerek orada gecelemişti.[92] Deli Halid ile birlikte Erdek'e giren Mürettep Müfrezedeki Bağımsız Yalova Bölüğü'nden Mehmet Dumantepe, Erdek'e girişlerini ve Deli Halid ile aralarında geçen konuşmayı şöyle anlatıyor:

"...Halid Paşa, -Yalova Müstakil Bölüğü ileri, dedi. Atladık, gittik. Buradaki düşmanı donanmayla aldılar. O sırada Halid Paşa geldi. Yüzbaşı bize dedi ki: Paşa'ya selâm verelim... Yüzbaşı Rasim Efendi, ben, birkaç kişi daha varız. Selâm verdik.

Halid Paşa, Ali Rıza, dedi. Ben, Yunanın 15 bin kişisi yerine, Yalova Müstakil Bölüğü'nün 15 kişisiyle Atina'yı alırım. Halid Paşa, bizim bölüğü çok seviyordu."[93]

Rasim Koçal'ın hatıralarından Erdekliler'in bu kutlu gününü dinleyelim:

"...Üç saat içinde Erdek'e vardık. Kasabaya 200 metre mesafedeki sırtta durdum. Önümüzde bir sivil gördüm. Çağırdım. Kasabada düşman olup olmadığını sordum, "Bir saat evvel son vapur buradan ayrıldı. Tek düşman kalmadı", cevabını verdi. Havaya maytap attım. Yanımızdaki sivil koşarak kasabaya girdi. Üç saat sürekli hızlı yürüdüğümüz için yorulmuştuk. Oturduk. 1. Takım da geldi.

O sırada kasabadan bir Türk bayrağı ile bir kalabalık geliyordu. Ekserisi kadındı. 200 kişi kadardılar. Önlerinde bir hoca, tekbir alarak yanımıza geldiler. Kadınlar, erkekler heyecan içinde dua ediyor ve bize sarılıyorlardı. Bu surette kasabaya girdik."[94]

---

[91] ATASE Arşivi, No: 5/6523, Kls. 2224, Dos. 52, Fih:1-127.

[92] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 266.

[93] Ahmet Akyol, Kurtuluş Savaşı'nda Yalova, s. 151-152.

[94] Rasim Koçal, *a.g.e.*, s. 46.

18 Eylül 1922'de, Erdek'in de kurtarılmasıyla, Büyük Türk Taarruzunun Kuzeybatı Anadolu'daki bölümü de, başta Deli Halid olmak üzere bütün subay ve askerlerimizin gösterdiği, fedakârlıkları ve kahramanlıklarıyla, kesin bir zaferle sonuçlanmıştı.

Kaderin garip bir cilvesi olarak, Kuzeybatı Anadolu'da karşı karşıya gelen iki 3. Kolordu'dan, Türk 3. Kolordusu zaferle ayrılmıştı. Bugünkü harekâtı Karabayır'daki gözetleme yerinden seyreden 3. Kolordu Komutanı Şükrü Nâili Paşa, saat 14:50'de birliklerimizin son hedefe vardıklarını görünce, Kocaeli Grubu'nun Kapıdağ Yarımadası'nda istirahat etmesini ve yangınları söndürerek yarımadayı taramasını emretti.[95] Aynı gün, saat 15:00'te de, yazdığı bir raporla durumu Batı Cephesi Komutanlığı'na bildirdi.[96]

Sadece iki gün sürecek olan bu istirahat dönemiyle ilgili olarak Rasim Koçal şunları yazmış hatıralarında:

> *"... Erdek kasbasının üçte ikisini Rumlar teşkil ediyordu. Bunlar gitmiş, evleri boş kalmıştı. Boş evlere yerleştik. Harp bitmişti. Asker neşeli, vazife yoktu. Denize giriyor, bol yemek yiyorlardı. İki gün böyle geçtikten sonra, İstanbul üzerine hareket emrini aldık. İlk hedef Bursa idi."*[97]

Ş. Nâili Paşa, Deli Halid'in Kocaeli Grubu'na Kapıdağ Yarımadası'nda istirahat etmelerini emretmişti, ancak Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın, Deli Halid ile ilgili daha başka planları, yapacak işleri vardı.

Başkomutan'ın verdiği direktifler doğrultusunda, 2. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, 19 Eylül 1922'de, *"20 Eylül 1922 günü harekete başlamak üzere, Kocaeli Grubu'na, İzmit bölgesine ilerlemesi ve bu yörede toplanması"* emrini verdi.[98] Deli Halid ve Kocaeli Grubu, bu emir üzerine, 20 Eylül 1922 günü, Karacabey-Bursa-Yenişehir-İznik yolu ile İzmit'e doğru intikale başladı.[99] 28 Eylül 1922 akşamı, Deli

---

[95] Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, s. 82.

[96] *Türk İstiklâl Harbi*, II cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, III.ncü Kitap, s. 266.

[97] Rasim Koçal, *a.g.e.*, s. 47.

[98] ATASE Arşivi, No: 4/4557, Kls. 1904, Dos. 99, Fih:29.

[99] *Büyük Taaruz, 70nci Yıl Armağanı*, Gnkur.Basımevi, Ankara, 1992, s. 252.

Halid, Kocaeli Grup Karargâhı, 18. Tümen ve Mürettep Müfreze, Bursa'ya gelmiş bulunuyordu.[100]

4 Ekim'de, Bursa'da, Kocaeli Grubu yeniden teşkilâtlandırıldı. Müstakil İzmit Taburu ve Bağımsız Yalova Bölüğü gibi birlikler lağv edildi. Mürettep Müfreze dağıtılarak her askeri birlik kendi esas birliklerinin emir komutasına verildi. Böylece Kocaeli Grup Komutanlığı iki tümenli (18 ve 41. Tümenler) bir grup haline getirildi.

Deli Halid'in Kocaeli Grup Komutanlığı, iki Tümenli yeni kuruluşuyla, 7 Ekim'de Bursa'dan ayrılarak, İzmit yönünde intikale başladılar.[101]

[100] ATASE Arşivi, No: 1/4282, Kls. 1601, Dos. H-43, Fih:1-6

[101] *Büyük Taaruz, 70. Yıl Armağanı*, s. 259.

BÖLÜM-22

Mudanya Mütarekesi ve Deli Halid

Cephede kazanırsan, siyaset ardından gelir.

BATI CEPHESİ KOMUTANLIĞI'nm 19 Eylül 1922 tarihli direktifiyle, Deli Halid'in Kocaeli Grubu, İzmit ve dolaylarında toplanacak ve Grubun sorumluluk bölgesi, İzmit kıyıları olacaktı. Bu maksatla, Kocaeli Grubu, Karacabey-Bursa-Yenişehir-İznik üzerinden İzmit'e hareket etmişti.[1] Aynı zamanda bu emirle 3. Kolordu birliklerine de, İzmit bölgesine doğru hareket etmesi için emir verilmişti. Bütün bu hareketler ve verilen emirler, İtilaf devletleriyle yapacağımız Mudanya Konferansı'nda en güçlü konumda olan ve bize karşı hâlâ düşmanca tutumunu sürdüren İngilizlere karşı siyasi gücümüzü artırmak içindi.[2]

Yunan kuvvetlerinin Anadolu'dan tamamen atılmasından sonra, hayâl peşindeki bu zavallı milleti çeşitli ham vaatlerle Anadolu macerasına sürükleyen, ancak, şimdi bizzat kendisi Türk kuvvetleriyle karşı karşıya kalan İngilizlerin endişeleri iyiden iyiye artmıştı. Anadoludaki İngiliz kuvvetleri komutanı General Harrington, İngiliz Harbiye Bakanlığı'na çektiği şifreli telde, *"Kemalist kuvvetlere karşı İzmit bölgesini koruyabilmek üzere Trakya'daki İngiliz askerlerini bu bölgeye çektiğini"* bildirmişti.[3] 4 Eylül'de çektiği şifre telde de, *"Yunanlıların Bursa'dan çekilmesinden sonra İzmit Yarımadası'nın gözetlenmesi gerektiği-*

---

[1] *Türk İstiklal Harbi*, Cilt:2, Kısım VI, IV.Kitap, Gnkur. ATASE Yayını, Ankara, 1969, s. 28-29

[2] Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, s. 177.

[3] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 484.

ni" belirtmişti.[4] İngiliz Kabinesi'nde ise 7 Eylül 1922'de, *"Kemalistlerin İzmit Yarımadası'na saldırmaları halinde buradaki İngiliz kuvvetlerinin çekilmesini, ancak, Türk Ordusu'nun İstanbul'u işgale girişmesi halinde, bütün güçleriyle karşı koyacakları"* ayrıca ifade edilmişti.[5]

İngilizlerin bu yazışmaları yaparken taşıdıkları endişeler, M. Kemal'in şahsi emri ile bizzat Deli Halid tarafından gerçeğe dönüştürülecekti. İzmit Körfezi üzerinden hareketle sahili takiben Yalova-Mudanya-Gemlik kıyısını tutmak ve ileriye devam emrini alan Kocaeli Grubu Komutanı Halid Paşa'nın emrine verilen ve İzmir'den takviyeli şekilde yola çıkarılan, Yarbay Zeki Bey'in kumandasındaki 2. Süvari Tümeni yolları üzerindeki düşman artıklarını temizleyerek tespit edilen mevkilerde buluştular. Önce süvari, ardından da piyadeler Mondros'tan sonra galiplerin masa başında çizdikleri tarafsız bölgeye (Boğazlar ve Çanakkale'nin belirli çevresi) halkımızın coşkun tezahüratları eşliğinde girdiler ve bütün milletlerarası boğazlar ve sular için benimsediğimiz hat üzerinde durdular.[6] 24 Eylül 1922'de Kocaeli Grubu ile birleşen 2. Süvari Tümenimiz, Mondros ile Sevr arasında, Boğazlar Komisyonu adıyla toplanan İngilizlerin hakimiyetindeki tarafsız bölgeye girerek Erenköy ve Biga'yı kurtardılar.[7]

Erenköy ve Biga'yı kurtaran kuvvetlerimiz Çanakkale ve kıyı şeridindeki İngiliz kuvvetlerini sarmış, ileri harekât için emir bekliyordu. Türk ordusunun Çanakkale üzerine yürümesi, İngiltere'yi sadece telâşa düşürmedi, öylesine sinirlendirdi ki, o mağrur Lloyd George ne yapacağını şaşırdı, müttefikleri Fransa ve İtalya'dan müspet cevap alamamasına rağmen, kabinesinden ateşle mukabele kararı çıkardı. Ancak, M. Kemal Paşa, İngilizler'in bu hareketlerinin bir blöften ibaret olduğunu düşünerek ileri harekâta devam kararı vermişti.

Bu gelişmeler üzerine, İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı General Harrington 30 Eylül 1922'de doğrudan M. Kemal Paşa'ya başvurdu ve *"mütareke müzakerelerinin neticelenmesine kadar Türk kuvvetlerinin ilerlememesini"* rica etti. M. Kemal Paşa ise cevabında, *"vatanı harab*

---

[4] Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 491.

[5] Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 514.

[6] Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 167-168.

[7] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 195.

etmiş bir düşmanın bakiyesinin kurtarılmamış tek bir karış vatan toprağı kalmayıncaya kadar takip edilmesinin tabiî olduğu ve bu vazifenin yerine getirildiğini" hatırlattı. Daha sonra, Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Paşa'ya şahsen harekât emri verdi. Ataklığı, aşırı cesareti ve karar kabiliyeti ile tanınan Deli Halid'e verilen bu emir, "kendisine emir verildiği anda gösterilecek hedefe bir an evvel ulaşmak için lüzûmlu gördüğü bütün tedbirleri alması" idi. Bu emir İstanbul'a doğru atılan ilk adımdı.[8] O günlerde Garp Cephesi Kurmay Başkanı olan Asım (Orgeneral Gündüz) Paşa, o sıkıntılı günleri şöyle anlatır:

> *"...13-22 Eylül arası bizler için 26-30 Ağustos kadar heyecanlı günlerdi. İngiltere'nin tehdidini tatbike kalkışması ile, bu sefer Büyük Britanya adını almış dünkü düşmanımızı, müstemlekeleriyle beraber karşımızda bulabilirdik. Bu sefer de M. Kemal'in tahmini doğru çıktı: Londra, ülkesinin içindeki çetin meselelerin baskısı, müttefiksiz kalmanın çaresizliği içinde dediğini yapamayacaktı."*[9]

3 Ekim'de Mudanya görüşmeleri başladı ise de, ilk günden itibaren oyalama planları yapan İngiliz tarafının bu durumunu öğrenen M. Kemal Paşa, Deli Halid'e Kocaeli Grubu akıncılarını harekete geçirmesini emretti. Bu emir üzerine, Deli Halid süvarileriyle, Kandıra önlerine kadar gelerek buradaki İngiliz kuvvetlerine rağmen şehri kurtardı. Mudanya'da Konferans devam ediyor, ancak, Harrington, hâlâ aynı tutumunu devam ettiriyordu. 7 Ekim'e gelindiğinde, İngilizlerin aynı oyalama taktikleri devam ettiğinden, Deli Halid'in Kocaeli Grubu'nun atlıları, bu sefer de bir baskınla, İngiliz Deniz Kuvvetlerinin Karadeniz Üssü olan Şile'ye girdiler. Bu beklenmedik ileri hareket karşısında İngilizler öyle şaşırmışlardı ki, Çanakkale'de olduğu gibi, sahile kurdukları çinko barakalardaki yemek hazırlıklarını dahi bırakıp, deniz yoluyla geri çekilmişlerdi.[10]

Deli Halid'in tıpkı Doğu Cephesi'nde; "cephede kazanalım, siyaset ardından gelir" anlayışıyla, Ermeniler karşısında olduğu gibi, burada da yaptığı bu gözü kara ve cesurca ileri harekâtı ile birliklerimizin bir taraftan Şile, öte taraftan Kandıra'ya girmeleri karşısında, nihayet Harrington da pes edecek ve isteklerimizi kabul ederek,

---

[8] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 188.

[9] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 191.

[10] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 197-200.

Mudanya Mütarekesi'ne imza atacaktı. Bu imza, Türk Milleti'nin Batı karşısında masa başında siyasi oyunlarla kaybettiği antlaşmalar zincirini kıran ve asırlar sonra ilk defa masa başında da kazandığı bir zafer ve başarıydı.

Mudanya Mütarekesi:

İstiklâl Savaşımız'ın fiili savaş bölümünü bitiren Mudanya Ateşkes Anlaşması'na kadar yaşanan süreçle ilgili siyasi gelişmelerden kısaca bahsetmek gerekirse şunları söyleyebiliriz.

Ordularımız bütün cephelerde muzaffer bir şekilde ilerlemelerine devam ederlerken, 4 Eylül günü, Ankara'dan, Başbakan Rauf (Orbay) Bey'den, Başkomutan M. Kemal Paşa'ya İtilâf Devletleri'nin ateşkes yapılmasını istediklerine dair bir telgraf gelmişti. Başkomutan M. Kemal Paşa, Başbakan Rauf Bey'e verdiği cevapta:

"Anadolu'daki Yunan ordusu kesin olarak yenilmiştir. Yunan ordusunun yeniden önemli bir direnme göstermesi artık düşünülemez. Anadolu için herhangi bir görüşmeye gerek kalmamıştır. Ateşkes antlaşması, ancak Trakya için söz konusu olabilir" demiş ve İtilâf Devletleri'nin ateşkes başvurularının kabul edilebilmesi için şu şartların yerine getirilmesinin gerekli olduğunun bildirilmesini istemişti.

> *"Ateşkes anlaşmasının imzalandığı günden başlayarak, 15 gün içinde Trakya, 1914 sınırlarına dek, hiçbir şart öne sürülmeden, TBMM Hükümeti'nin sivil görevlilerine ve ordu birliklerine bırakılmış olacak, Yunanistan'da esir bulunan vatandaşlarımız, 15 gün içinde İzmir, Bandırma ve İzmit limanlarında bize verilecektir. Yunan ordusunun üç buçuk seneden beri Anadolu'da yaptığı ve yapmakta bulunduğu zararları ödemeyi Yunan Hükümeti şimdiden kabul edecektir."*[11]

Ordumuzun, çok kısa bir zamanda işgalci Yunan ordusunu denize dökmesi ve Başkomutan M. Kemal Paşa'nm öne sürdüğü bu ateşkes şartları, İngiltere Hükümeti'ni büyük bir endişeye sevk etmişti. Anadolu ve Türk Milleti ile ilgili hain planlarının çökmesi, onları son derece kaygılandırmış ve ümitsiz de olsa bir takım çıkış yolları aramaya sevk etmişti. İtilâf devletleri temsilcileri, İngiltere'nin çağrısıyla, Paris'te bir araya geldiler. Ancak, İngiltere burada da beklediği siyasi desteği bulamadı. Türk Milleti'nin kaderi üzerinde yapılan bu hain planların Churchill ile birlikte asıl planlayıcısı olan İngilte-

[11] M. Kemal, *Nutuk*, s. 494-495.

re Başbakanı Lloyd George, Paris görüşmelerinde, müttefikleri olan Fransa ve İtalya'nın savaşı sürdürmekten yana olmadıklarını anladığından, Yugoslavya ve Romanya ile İngiltere'nin dominyonlarına yardım çağrısında bulundu. Bu dominyonlardan Hindistan, Kanada ve Güney Afrika, Lloyd George'nin bu isteğini doğrudan reddettiler. Avustralya da doğrudan olmasa da, bazı engeller öne sürerek, bu savaş çağrılarına uyamayacağını bildirdi.

Diğer yandan, birliklerimizin Çanakkale'ye doğru ilerlemeleri, bu bölgelerde, Türk kuvvetleri ile İtilâf Devletleri'ne bağlı kuvvetlerin birbirleriyle çatışması tehlikesini doğurmuştu. Ancak, bu bölgede birliği olan devletlerden İtalya, Türklere karşı herhangi bir askeri eylemde bulunmayacağını açıklayarak, Çanakkale'deki birliğini geri çekmiş, Fransa da askerlerinin 24 saat içinde bölgeden çekilmeleri için İstanbul'daki olağanüstü komiserlerine talimat vermişti. Bu durumda İngilizler, kuvvetlerimizin karşısında yalnız kalmışlardı. Üstelik, tıpkı diğer ülkeler ve dominyonları gibi, bizzat İngiliz kamuoyu ve basını da savaşın bir an önce bitirilmesi yönünde Lloyd George hükümetine baskı yapıyorlardı.

Çanakkale'de Türk ve İngiliz kuvvetleri karşı karşıya gelmiş, adeta iç içe girmişler, bekliyorlardı. Her an bir mermi patlayabilir ve savaş yeniden başlayabilirdi. Nitekim, 19 Eylül'de gerginlik iyice tırmanmış ve silahlı çatışmaya ramak kalmıştı. Tehlikenin bu boyutlara varması üzerine, 23 Eylül'de, halen Paris'te bulunan İtilâf Devletleri temsilcileri, TBMM'nin öne sürdüğü şartları kabul ettiklerini gösteren bir nota ile Başkomutan M. Kemal Paşa'ya başvurarak, Mudanya veya İzmit'te bir ateşkes konferansı toplanması teklifinde bulundular. Aynı gün, Çanakkale yönünde ilerleyen Türk Birlikleri, Biga ve Çanakkale yakınlarındaki Erenköy'e girdiler. Artık Türk ve İngiliz kuvvetleri neredeyse aynı yerlerde bulunuyordu. O sırada bir İngiliz subayının not defterine yazdığı şu notlar, İngiliz askerlerinin içinde bulundukları ruh halini ortaya koyuyordu. *"Türklerin kısa boylu, zayıf atları pek besili değildi. Çoğunun koşum takımları eskiydi. Dizginler, üzengiler pırıl pırıl ışıldamıyordu, hatta bir kısmınınki pas bile tutmuştu. Ama bu atlara binen süvarilerin güçlü ve döğüşçü oldukları belliydi."*[12]

[12] İbrahim Artuç, *Büyük Taarruz Başkomutan Meydan Muharebesi*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1986, s. 296.

İngiltere ile ilginç siyasi ve askeri bu tür gelişmeler yaşanırken, Bolşevik ihtilâlinin ardından içine kapanan Sovyet Rusya, 24 Eylül 1922'de beklenmedik bir çıkış yaparak, İngiltere, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan ve Mısır hükümetlerine: *"Avrupa devletleri ve özellikle Büyük Britanya Devleti, Türkiye'ye ait olduğu şüphe götürmeyen araziyi ve Boğazlar'ı ona vermek istemiyor. Boğazlar'ın serbestliği, herkesten önce Türkiye ile Rusya ve müttefikleri olan Ukrayna ve Gürcistan için gereklidir. Rusya Hükümeti, memleketlerin eşitlik haklarına ve Türkiye'nin bütün topraklarında tam egemenliğine saygı gösterilmesini isteyen sesinin, gerçek barış arayanların hepsi tarafından işitileceğini ümit etmektedir"* şeklinde birer nota gönderdi. Sovyet Rusya'nın verdiği bu notanın da etkisiyle, 3 Ekim 1922'de, Mudanya'da bir ateşkes konferansı toplanmasına karar verildi.

Mudanya Konferansı'nda; Türkiye'yi İsmet Paşa, İngiltere'yi General Harrington, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Monbelli, Yunanistan'ı ise General Mazarakis temsil etmek üzere görevlendirilmişlerdi. Ancak Yunan heyeti ve başkanı General Mazarakis bu toplantılara katılmamışlardır. Oldukça çetin geçen müzakerelerde, Fransa ve İtalya zaten baştan itibaren şartlarımızı kabule hazırken; Türk tarafının tezlerine ve isteklerine yalnızca İngiltere direniyor, elinden geldiğince oyalama taktikleriyle istediğini elde etmeye çalışıyordu. Ancak, neticede o da, Deli Halid'in Kandıra ve Şile'deki İngiliz üs ve birliklerine cesaretle yaptığı harekâtlar dolayısıyla, tamamen bizim şartlarımıza göre hazırlanmış olan ateşkes metnini kabul etmek ve imzalamak zorunda kalmıştır.

General Harrington'un da ikna edilmesiyle, 11 Ekim 1922 Çarşamba günü sabaha karşı 06:00'da, İtilaf Devletleri temsilcileriyle, TBMM Hükümeti adına İsmet Paşa "Mudanya Ateşkes Antlaşması"nı imzaladılar. Böylece, Anadolu'nun tertemiz toprağında üç buçuk seneden beri devam eden bu kirli savaş sona ermiş; güçlü olanın değil haklı olanın kutlu zaferi bütün dünyaya ilân edilmişti. O sıralarda Mudanya Bidayet Mahkemesi'nde sorgu hakimi olarak görev yapan A. Galip Tokça anılarında, Konferansın sona ermesinden sonra yabancı delegelerin, Mudanya'dan ayrılışlarını şöyle anlatıyor:

"Yunan delegesi mütareke binasına gelmemişti. Kendisinin de bulunduğu şilepde Armutlu önlerinde bulunması yüzünden, belki orada imzalatmışlardır.

Bırakışma imza edilir edilmez, generaller, paşalar birbirlerinin ellerini sıkarak ve kutlayarak ayrılıyorlardı. Başta İngiliz generali olduğu halde, selâm durumunda aslan gibi bekleyen askerlerimizi denetleyerek mütareke binasından ayrılıp savaş gemilerine gidiyorlardı. En son hareket eden, Türk bayrakları ile donatılmış bulunan Fransız savaş gemisini, bütün kıyı boyunca, biz de karşılık olarak bayraklarımızla selâmlayarak uğurlamıştık."[13]

Konferans'a katılmayan Yunan delegeleri General Mazarakis ile Albay Sarıyanis, bırakışma metnini imzalamayan bu ikili, herhalde kesin bir çöküş içinde olmalıydılar. 1919 yılının 15 Mayıs günü İzmir'de başlayan acı serüven, bu küçük, şirin Marmara kasabasında, emperyalizmin üç büyük temsilcisinin imzaladıkları bir felâket belgesi ile son buluyor, onlara yalnızca dikte edilene uymak kalıyordu. Evet, Yunanlılar için gerçekten bir felâket belgesiydi bu. Ama, talih de sanki uğradıkları felâketle alay ediyordu. Şöyle anlatıyor Tokça, Yunanlıların Armutlu'dan ayrılışlarını:

"Arnavutköy önlerinde boynu bükük ve içinde Yunan delegesi bulunan şilep bir türlü hareket edemiyordu. Ve hareket gücü de yoktu. Bir süre sonra acı acı düdük çalarak yardım istedi. Tâ Bozburun'a gitmiş bulunan, koruyucusu İngiliz savaş gemisi bu acı çığlığa dayanamadı, gerisin geriye dönüp geldi ve şilebi sürükleyerek alıp götürdü. Bir bakıma İngilizler, Anadolu topraklarında emperyalist emeller uğruna felâkete sürükledikleri serüven ordusunun leşini toplamak görevini de, ister istemez üstlenmiş oluyorlardı."[14]

Yunan delegesi General Mazarakis, denizde gemi içinde görüşmeleri takip etmiş ve antlaşma metnini imzalamamıştı, ama Yunan Hükümeti çaresizlik içindeydi. 14 Ekim 1922 günü, İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri temsilcilerine gönderdikleri bir nota ile 11 Ekim 1922'de Mudanya'da imzalanan mütareke şartlarına uyacağını bildirmişti.

Mudanya Ateşkesinin açıklanmasıyla beraber, Yunan "Megalo İdea" hülyası ile birlikte, bu felaketlerin asıl azmettiricisi ve sorumlusu İngiltere Başbakanı Lloyd George'nin acımasız ve sinsi Türk düşmanlığına dayalı politikaları da iflas etmiş oluyordu. Birinci

[13] A. Galip Tokça, *İki Mütareke Arasında Mudanya'nın Tarihi Hatıraları*, s. 29.
[14] Yılmaz Akkılıç, *a.g.e.*, s. 647.

Dünya Harbi'nden galip olarak çıkan İngiltere'nin Başbakanı, gurur ve kibrinden kör olmuş, dünyayı kendi çiftliği gibi idare etmeye kalkışmıştı. Türk ve İslâm düşmanı Lloyd George hükümeti, bu yanlış politikalarının bedelini, Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sadece bir hafta sonra, 18 Ekim 1922'de, bir daha iktidara gelmemek üzere düşerek ödedi.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanarak ateşkesin sağlanmasından sonra, Türk Ordusu'nun yeniden yapılandırılması çerçevesinde, 14 Ekim 1922 günü, Deli Halid'in emrindeki 41. Tümen, doğrudan 3. Kolordu Kumandanlığı'na bağlandı.[15]

Kocaeli Grup Komutanlığı'na bağlı 41. Tümen'in emrinden alınmasıyla, tek tümenli (18. Tümen) kalan Kocaeli Grup Komutanı Halid Paşa, bu duruma üzülerek Kocaeli Grup Komutanlığı görevinden istifa etti[16] ve kendi isteği ile 17 Ekim 1922'den sonra Yedinci Ordu emrine verildi.[17]

Deli Halid'in istifa etmesinden sonra, Kocaeli Grup Komutanlığı da lağv edilmiştir. Kocaeli Grubu'nun lağvı konusunda, Batı Cephesi Komutanlığı'nın 19 Ekim 1922 tarihli emri şöyleydi:

> *"Orduların yeni konuş durumları münasebetiyle, şimdiye kadar bağımsız olarak görev yapmış olan Kocaeli Grup Komutanlığı'nın kuruluşunun devamına lüzum kalmadığı Başkomutanlıkça uygun görülmüştür. Batı Cephesi kanadında senelerden beri görev yapmış olan Kocaeli Grubu Komutanı'nın ve Komutanlık heyetinin üstün hizmetlerini överek anarım. Grup teşkilleri, Birinci Ordu emrine verilmiştir. Grup Komutanı Halid Paşa Hazretleri, yeni bir göreve atanmak üzere, Batı Cephesi emrine verilmiştir."*[18]

---

[15] *Türk İstiklal Harbi*, Cilt:2, Kısım VI, IV.Kitap, Genkur. ATASE Yayını, Ankara, 1969, s. 28-29.

[16] Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, s. 178.

[17] *Türk İstiklal Harbi*, Cilt:2, Kısım VI, IV. Kitap, Genkur. ATASE Yayını, Ankara, 1969, s. 95.

[18] *Türk İstiklal Harbi*, Cilt:2, Kısım VI, IV.Kitap, 1969, s. 96.

BÖLÜM-23

Deli Halid'in Meclis'te Vurulması ve Şehadeti

"Er olan çekildi çıktı aradan,
Her biri mahvoldu, gitti sıradan;
Gazab etti âlemleri Yaradan!
Mübtelâ olmamış iller mi kaldı?"

Muhammed Lütfi

DELİ HALİD gibi bir büyük kahraman, düşman tarafından aldığı 13 yaranın yıkamadığı bu yiğit, bir dost(!) kurşunuyla hem de Büyük Millet Meclisi koridorunda yaralanmış ve hemen hastaneye kaldırılarak tedavi edilmek yerine, güya "yerinden kıpırdatılmadan tedavi edilmesi" gerektiği düşüncesiyle, Meclisin ve Ankara'nın soğuk ve kuru Şubat ayazında, bir meclis sırası üzerine yatırılmıştı.

Velid Ebuzziya *Tasvir-i Efkâr* gazetesindeki Baş Makalesi'nde:

"Halid Paşa, Umumi Harpten namus ve şerefiyle çıkmış bir kahraman olduğu kadar, Millî Mücahede'nin de en fedakâr ve başarılı kumandanlarından biridir. Ermenistan seferinde, bir kış esnasında, Kafkas dağlarında kar insan boyu yükseldiği bir zamanda Kars'a hücum etmiş, şehri arkasından çevirmiş, bir hamlede Ermenilerin en müstahkem olan bu mevkiine girmiş ve bir saat içinde tekmil Ermenistan ordusu kumandanlarıyla, erkânı harbiyesini esir etmek ve bu suretle Ermenistan seferine hitam vermek harikasını göstermişti. Ömrü düşman karşısında geçmiş, her cephede başka bir kahramanlıkla temayüz eylemiş ve fakat düşman kurşunları tarafından civanmertliği ile başa çıkılamamış olan bu celadetli askerin, bugün, Millet Meclisi koridorlarında ırk, din, fırka, Meclis ve silah arkadaşlarıyla olan bir mücadelede, son yarayı alması kadar dilsûz ve feci ne tasavvur olunabilir? Millî Mücadele tarihimizin ne kara talihi varmış ki, yarın sahifeleri içine:

"Türk ordusunun en güzide kahramanlarından biri, Büyük Millet Meclisi koridorlarında aldığı bir yara ile kurban gitti." satırlarını yazmaya mecbur olacaktır. *"Her halde, Halid Paşa'nın yaralanması vak'ası, sulhtan sonraki millî, medeni hayatımızda bir durak noktası teşkil edecek kadar mühimdir. Zira ortada bir umumi hoşnutsuzluk vardır. Bu umumi hoşnutsuzluktan çıkan en sarih, en açık hakikat ise, sulh devresine girdiğimizden beri işlerimizin iyi gitmemekte olmasından ibarettir. Evet, işte hakikat bundan ibarettir. Maalesef bir türlü itiraf edilmek istenmeyen şey de budur."*[1] şeklinde yazarak duyurmuştu okurlarına ve Türk Milletine, Deli Halid'in Meclis'te vurulmasını.

Velid Ebüzziya'nın, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin daha ilk zamanlarının yaşandığı o günlerde tespit ettiği gibi, bir türlü itiraf edilmek istenmeyen şeyler yaşanmaya başlamıştı Anadolu'da ve Anadolu'nun yüreğinin attığı Büyük Millet Meclisi'nde. Cumhuriyet'in ilân edilmesi ve özellikle Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra; Vatanımızın, uğursuz Mondros Ateşkes Antlaşması'yla birlikte işgal edilmeye başlandığı günlerden itibaren ortaya konulan birlik beraberlik, fedakârlıklar, feragat ve azim, yerini yavaş yavaş kısır siyasi çekişmelere ve benlik kavgalarına bırakmaya başlamıştı.

Birinci Meclis vekilleri arasında M. Kemal Paşa ve hükümete oldukça güçlü bir muhalefet oluşmuştu. M. Kemal Paşa da, ileride yapmayı düşündüğü devrimler için yeni bir meclis oluşturmak istiyordu.[2] Bu maksatla, 1 Eylül 1923'te Meclis tarafından seçimlerin yeniden yapılması kararı alınmış ve formalite olarak yapılan seçimler[3] neticesinde oluşan İkinci Meclis'te de muhalefet azalacağına daha da arttığı gibi, vatanın ve milletin kurtuluşu için birlikte yola çıkan, İstiklâl Harbimize liderlik, öncülük yapmış beş büyük kumandanın aralarına fikir ve görüş ayrılıkları girmeye başlamış, bu beş büyük kumandandan dördünün (Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy) yolları ve yönleri M. Kemal Paşa ile ayrılmıştı. Yolların ayrılmasının asıl sebebi ise harp sonrası M.

---

[1] Feridun Kandemir, *Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler*, Velid Ebüzziya'nın Tasvir-i Efkâr Gazetesi'ndeki Baş Makalesi'nden, Ekicigil Tarih Yayınları:4, İstanbul, 1955, s. 71-73.

[2] Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, C. 4, Tekin Yay., Ankara 1991, s. 1324.

[3] Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis Millî Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1990, s. 246.

Kemal Paşa'nın etrafını saran bazı menfaat düşkünü insanlardı. Bu konuda Rauf Orbay'ın söyledikleri oldukça manidardır.

> *"Ne kadar yazık ki, sulhun akdinden sonra, etraflarında peyda olan, kendilerine samimiyetle değil, fakat mideleriyle bağlı menfaat düşkünü kimselerin yavaş yavaş tesirleri altında kaldıklarını üzülerek görmeye başladık. Pek yüksek fikirler ve ümitlerle başlanan ilk hürriyet harekâtının feci bir surette iflasını mucip olan amiller hemen hemen aynıyla bu defa da kendini gösterecek aynı kaçınılmaz neticeye sürüklenmesini mukadder kıldılar. İptidadan beri pek samimi, candan yardımcı olan bazı arkadaşların da ayrılığı sebebini, bence, yalnız ve münhasıran bu noktada aramak lâzımdır. Suni ve zayıf hadiseler icadı ile efsaneler tertibine lüzum yoktur."*[4]

M. Kemal Paşa'nın bizzat kurduğu ve başkanlığını yürüttüğü Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) karşısında, Cumhuriyet tarihimizin ilk muhalefet partisi olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) kurulmuş ve bu dört büyük kumandan da bu partide yer alarak muhalefete başlamışlardı. Üstelik Cumhuriyet Halk Fırkası milletvekilleri de kendi aralarında, "mutediller" ve "silahşörler" (sertlik yanlıları)* olarak ayrılmışlardı. Mutediller Başvekil Fethi (Okyar) Bey'i desteklerken, sertlik yanlıları ise İsmet İnönü'nün Başvekil olmasını savunuyorlardı. Bu konunun sebep ve sonuçları hakkında çok şeyler söylenebilir, ancak, biz konuyu fazla dağıtmamak ve asıl konumuz olan Deli Halid'in Meclis faaliyetleri itibariyle sadece şunu söylemekle yetinelim. Son zamanlarda Ankara'da ve Meclis kulislerinde, Deli Halid'in de Halk Fırkası'nın politikalarından rahatsız olduğu ve Terakkiperver Fırka'ya geçebileceği konuşulmaya başlanmıştı.

Deli Halid bir şeye karar vermişse, hiç kimsenin onu yolundan çevirmeyeceğini herkes bilir, kabul ederdi. O, siyaset nedir bilmez, bildiği doğrularla ilgili en son söylenecek şeyi en başta ve karşısında kim olursa olsun en üst perdeden söyler, vatanı ve milletin-

---

[4] Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, Truva Yayınları, İstanbul, 2004, s. 543.

* Sertlik yanlısı bu millet vekillerinin başını özellikle şu beş isim çekiyordu: Afyon Mebusu Kel Ali (Çetinkaya) Bey, Rize Mebusu Rauf Bey, Kozan Mebusu Ali Saip Bey, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey, Cebelibereket Mebusu H. Avni Bey.

den başka bir şey düşünmezdi. Deli Halid gibi gözünü budaktan, sözünü dudaktan esirgemeyen böylesine cesur ve halk tarafından çok sevilen gerçek bir kahramanın da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılması Meclis'te ve millet nazarında bir çok dengeleri değiştirebilirdi. Bu düşünceler de haliyle, Cumhuriyet Halk Fırkası mensuplarında, özellikle şilahşör grupta bir hoşnutsuzluk ve tedirginlik oluşturuyordu.

Büyük Millet Meclisi'nde böyle bir hava hakimken ve siyasetin merkezi olan bir yerde, Deli Halid gibi düz, eğilip bükülmeyen, neticeyi siyasetle, lafla değil de, her zaman silahla, mertlikle, yiğitlikle almaya alışmış ve bunda da hep başarılı olmuş bir serdengeçtinin kendi karakterine, düşüncelerine ve davranışlarına uygun düşmeyen siyaset mesleğinde ne işi vardı? Nasıl olmuştu da milletvekili olarak TBMM'de görev almıştı?

Bu kritik sorunun cevabını, Deli Halid'in Meclis macerasına sokulmasının bizzat şahidi olan ve dönemin etkili milletvekillerinden birisi olan Dr. Rıza Nur'dan dinleyelim:

> *"Deli Halid'e M. Kemal mebusluk teklif ettiği vakit ben yanında idim. Zavallı Halid "İstemem" dedi. "Ben mebusluk yapamam, pek asabi bir adamım, kürsüye çıkar bir şey söylerim. Bir mebus itiraz eder. Ben itiraza alışmamışım. Tabancayı çıkarır vururum. Beni yapmayınız!" dedi. Fakat olmadı. Zorlandı, sanki, başına geleceği de biliyormuş. Yalnız bu yüzden kendisi başkasını öldüreceğim zannediyordu. Halbuki kendisi öldürüldü. Burasını bilemedi. Halid, pek namuslu ve hamiyetli idi."*[5]

İşte böylece, Deli Halid, meclise vekil olarak girmeyi M. Kemal Paşa'nın ısrarlı isteklerine boyun eğerek kabul etmişti. Milletvekilliği seçimlerinde, düşmandan iki defa kurtardığı ve bu sebeple Ardahanlıların bir vefa borcu olarak seçmeleriyle, 5 Temmuz 1923'te Ardahan vekili olarak seçilmiş, mazbatası 11 Ağustos 1923'te onaylanmış ve İkinci Meclis'te Ardahan milletvekili olarak yer almıştı.[6]

Deli Halid, milletvekili olarak mecliste yer almasıyla ilgili olarak, Hakkı Şinasi Paşa'ya şunları söylemişti:

---

[5] Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım III, Rıza Nur-Atatürk Kavgası*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 97-98

[6] *Hâlid Paşa'mn Tercüme-i Hâl Varakası*, TBMM Arşivi, Sicil No: 452.

"Biz, mebus olmayı düşünmemiştik bile... Her birimize, askerlik hizmetlerimizi ifa ettiğimiz zaman, bizi bilhassa tanıyan muhitleri tercih etmemiz söylendi. Halk, kendisine yapılan teklifi tasvip ederek vekilliğine bizleri intihab etti (görevlendirdi). İntihab şekli ne olursa olsun, bunu böylece kabul etmiye mecburuz."[7]

Bizzat M. Kemal tarafından çağırılmıştı bu yeni göreve. Onu red edemezdi Deli Halid. Ancak, milletvekili olmasıyla; 1903'ten beri, 20 senedir çok sevdiği, şerefle taşıdığı üniformasını çıkarmak zorunda kalmıştı. Piyade Teğmen olarak başladığı, her anını eşkıya peşinde dağlarda, asiler karşısında çöllerde veya düşman karşısında cephelerde en ön saflarda savaşarak geçirdiği, bütün rütbe terfilerini olağanüstü şartlarda ve mümtaz olarak aldığı subaylık hayatına nokta koymuştu.

1961 yılında basılan TBMM 2. Devre Zabıt Ceridelerine göz attığımızda; Deli Halid'in, TBMM'de Meclis Birinci Şube Başkanlığı'da olmak üzere birinci, üçüncü ve dördüncü şubelerde görev yaptığı, yaklaşık bir buçuk sene süren milletvekilliği boyunca sadece iki kere izin kullandığı, Meclis çalışmaları sırasında beş farklı konuda söz aldığı, 72 açık oylamaya katıldığı, 71'inde "evet", birinde "hayır" oyu kullandığı, bu dönem içerisinde çoğu askerlikle ilgili olan dört takriri, dört kanun teklifi ve üç değişiklik teklifinin olduğu, bu tekliflerin sadece bir tanesinin kabul edilmediği görülmektedir.[8] Deli Halid, Meclis'te bulunduğu dönemde daha çok askerî konuların düzenlenmesiyle ilgili kanunlarla ilgilenmiş, 1911-1922 yılları arasında, 11 yıl boyunca süren savaşlarda Vatan için şehit düşmüş olanların ailelerinin ve malûl gazilerin haklarını savunmuştur.

Bu çalışmalarını, vefalı bir insan olduğu ve M. Kemal Paşa'ya olan sadakatinden dolayı, meclis çalışmalarına M. Kemal Paşa'nın partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası içinde kalarak iştirak etmiştir. Ancak, özellikle 1925 yılı başlarından itibaren, Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki silahşörler diye anılan sertlik yanlısı milletvekilleriyle arası iyice açılmaya başlamış ve Kâzım Karabekir Paşa önderliğinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na sıcak bakmaya

[7] Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, s. 31.

[8] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.

başladığı konuşulur olmuştu. Bu dedikodular, gazeteciler tarafından Deli Halid'e de sorulmuş, o da cevap olarak. *"bu hususta henüz karar vermediğini, partinin programını incelediğini"* söylemişti.

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, Kâzım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa liderliğinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı Meclis'te oldukça güçlü bir muhalefet haline gelmişti. 8 Kasım 1924 tarihinde, Afyonkarahisar vekili Kel Ali Bey, Meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmada; Paşaların Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı ortaya koydukları bu muhalefeti *"Paşalar Hükümeti kurmak istiyorlar"* diyerek kinayeli bir şekilde eleştirmişti. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda bulunan ve bir çoğu ile kader birliği içinde silah arkadaşı olarak savaşmış olan Paşalara karşı derin bir sevgi, saygı ve hürmet besleyen Deli Halid, Kel Ali'nin bu sözlerine oldukça sinirlenmiş, *"Sen Paşalara hakaret mi ediyorsun? Sana emrü kumanda etmiş insanlara kinayeli lâf atmaya sıkılmıyor musun?"*diye bağırmıştı. Deli Halid'in kim olduğunu, mizacını ve neler yapabileceğini Trablusgarp'taki tartışmalarından dolayı da çok iyi bilen Kel Ali Bey ise hemen alttan alarak *"kendisinin de asker olduğunu bu sebeple sarfettiği bu sözlerini hakaret olarak almamasını"* söyleyerek Deli Halid'i sakinleştirmeye çalışmıştır. Deli Halid ise: *"Sen de askersin amma, paşa değilsin. Neden Paşalığa terfi edemediğini de, ben de senin kadar bilirim"* diyerek sert çıkmıştır. Bu sırada aralarına bazı milletvekilleri girerek sakinleştirmeye çalışmışlar ve ardından Deli Halid salonu terk etmiştir.

Deli Halid'in, Bursa milletvekilliği için yapılan ara seçimlerdeki tavrı da onun muhalefet partisine katılacağı düşüncesini pekiştirmişti. Bursa ara seçimlerinde CHF'nin adayı İstanbul Belediye Başkanı Emin Bey'di. TCF ise bağımsız aday Nurettin(Sakallı) Paşa'yı destekliyordu. Deli Halid de tıpkı TCF gibi Nurettin Paşa'nın seçilmesini istiyordu.[9]

Olaydan birkaç gün önce Deli Halid, İstanbul'dan gelecek kardeşi Sami Bey'i karşılamak üzere Ankara Garı'na gitmişti. Orada Sami Bey'i beklerken, Kel Ali Bey'in, Halk Fırkası Bursa adayı Emin Bey'i karşıladığını ve gayet samimi bir şekilde kucaklaştığını görmüş, daha sonra Meclis koridorunda rastladığı Kel Ali Bey'e *"Emin*

[9] Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 108.

Bey'i nereden tanıdığını ve samimiyetlerinin ne olduğunu" sormuştu. Kel Ali Bey ise *"Emin Bey'in arkadaşı olduğunu" söylemiş*, Deli Halid'in asıl rahatsızlığının sebebini, *Emin Bey'in, Nurettin Paşa'ya karşı Halk Fırkası'ndan Bursa'da aday gösterilmesine* bağlamıştı. Bunun üzerine Deli Halid: *"Vay sen beni tahkir mi ediyorsun?"* demiş, bir süre sonra yazdığı bir mektupla Ali Bey'i düelloya davet etmişti.[10] Kel Ali Bey, Deli Halid'in mektubunu alınca çok korkmuş, şikâyet etmek üzere soluğu doğruca M. Kemal Paşa'nın yanında almıştır. Köşkteki bir yemek esnasında, bizzat M. Kemal Paşa'ya bu mektubu okumuştur. M. Kemal Paşa ise bundan rahatsızlık duymuş ve bu hususta Meclis Başkanı Kâzım(Özalp) Paşa'dan, Deli Halid'le konuşmasını istemiştir.[11] Kâzım Paşa ve Kılıç Ali Bey'in de arabuluculuğuyla Deli Halid bir akşamüstü Fresko'nun barında Ali Bey'le barıştırılmıştı.[12]

Deli Halid son zamanlarda kendisi de asabiyetinin arttığının farkındaydı, M. Kemal Paşa'nın ricalarıyla girdiği fıtratına uymayan siyaset ve Meclis çalışmaları, onu büsbütün asabi yapıyordu. Kendisi de sıhhatinden endişe ederek akrabası olan bir doktora müracaat etmiş: *"Her şeye kızıyorum. Hiç yoktan sinirleniyorum. Asabım fena halde bozuldu. Vakıa insanı çileden çıkaracak hadiseler de çok amma, bakıyorum âlem aldırmıyor. Herkes keyfinde. Demek ki görmemezlikten gelmek, aldırmamak lâzım amma elimde değil. Her şey gözüme batıyor. Ne yapsam bilmem ki?"* diye bu işe bir çare bulmasını istemişti.[13]

M. Kemal Paşa da, Deli Halid'in son günlerdeki asabiyeti nedeniyle kendisini Çankaya'ya davet etmiştir.[14] Deli Halid, M. Kemal Paşa'yı ziyaretinde asabiyetinin ilerlediğini, doktorların siyasetten çekilmesini teklif ettiklerini söylemiştir. M. Kemal Paşa da: *"Paşa, çok yoruldun. Ben seni biraz dinlenesin diye buraya getirdim. Halbuki, rahat etmediğini görüyorum. Bu muhit sana yaramıyor. Asabını teskin için istirahate ihtiyacın var. İstersen bir Avrupa seyahati yap. Bak bakalım dünya ne âlemde. Bu dağdağalı hayattan bir müddet uzaklaşırsan, açılırsın.*

---

[10] Vatan, 13 Şubat 1925, No: 663, s. 1.

[11] Kazım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Yay., Ankara 1992, s. 34.

[12] *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1925, No: 278, s. 1.

[13] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, s. 126.

[14] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 51.

Hem de yeni yerler görürsün, ne dersin?"[15] Ayrıca, *"Bu memleketin size ihtiyacı vardır. Şahsen sizi ne kadar sevdiğimi bilirsiniz. Sıhhatinizle şahsen alâkadar olmak kararındayım. Bana, hekimlerin tavsiyesini yerine getireceğine söz vereceksin"*[16] diyerek doktorların tavsiyelerini dinlemesini ve siyasi hayattan çekilmesinin iyi olacağını söylemişti.[17]

M. Kemal Paşa'nın bu sözleri karşısında, Deli Halid büyük Gazi'ye duyduğu sonsuz saygının da etkisiyle: *"Paşam, sen yorulmadıkça, bize yorulmak düşmez. Burada bu kadar memleket işleri dururken, ben Avrupalarda filân nasıl gezerim? Zaten bu dünyada bize rahat yok. Öbür tarafa gidinceye kadar, yorulmayı unutarak didinip duracağız. Bu hususta en büyük örneğimiz sensin. Baksana bir güncük olsun çalışmamazlık edebiliyor musun? Müsaade et de yanından ayrılmayayım..."* cevabını vermişti.[18]

Bu konuşma üzerine, M. Kemal Paşa, İstanbul Mebusu Doktor Hakkı Şinasi (Erel) Paşa ile bizzat görüşerek Halid Paşa'nın sıhhatiyle ilgilenmesini rica etmiştir.[19] Hakkı Şinasi Paşa, M. Kemal Paşa'nın bu ricası üzerine Deli Halid'i detaylı bir şekilde muayene etmiş ve muayene sonrasında üç tavsiyede bulunmuştur: Siyasi hayattan çekilmek, iyi bir sağlık tedavisi yaptırmak ve evlenmek.[20]

Deli Halid doktorun siyasi hayattan uzaklaşıp sükûn ve huzur içinde yaşaması ve bir an evvel evlenmesi lâzım geldiği hakkındaki tavsiyelerini dinledikten sonra: *"Yâni, diri diri mezara gireyim ve üstelik de orada bile rahat etmemek için başıma bir de kadın belâsı alayım, öyle mi?"* diye gülerek cevaplamış[21] ve hem bir süre dinlenip, tedavi olmak, hem de özellikle çok sevdiği sınıf ve kader arkadaşı, o günlerde Almanya'da Elçilik görevinde bulunan Kemalettin Sami Paşa ile görüşüp hasret giderip dertleşmek için Almanya'ya gitmeyi kabul etmiş, fakat bunu Harp Malûllerinin Terfihi Kanunu'nun çıkarılması sonrasına ertelemiştir. Hatta, doktora: *"Şu malûl gaziler kanununu çıkartmadan öleceğimi bilsem gitmem. Bugün hakk-ı hayat isteyen bu eski muharipler, memleketin istikbâl ve hürriyeti için malûl oldular. Hiçbir sebep,*

---

[15] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 127.

[16] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 51.

[17] *Vatan*, 12 Şubat 1925, No: 662, s. 1.

[18] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 127.

[19] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 52.

[20] *Vatan*, 12 Şubat 1925, No: 662, s. 1.

[21] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 126.

onları refaha erişmekten men edemez. Neymiş, bütçe meselesi imiş, neymiş umumi kadro meselesi imiş... İstediklerini pek âlâ yapıyorlar."[22] demiştir.

Bu kanunun çıkması Deli Halid için son derece önemliydi. Çünkü, bu seneki Kurban Bayramı için İstanbul'daki evinde bulunduğu günlerde, yüzlerce harp malûlü, malûl gazi ve şehit ailesi hem bayramlaşmak, hem de yaşadıkları sıkıntıları anlatmak üzere Deli Halid'i ziyaret etmiş, hâllerini, içinde bulundukları zor şartları anlatarak çare bulması için yalvarmışlardı. Deli Halid'in kendisi de esasen bir Harp Malûlü idi. Askerlik mesleğinin başında, Makedonya dağlarında eşkıya peşinde koşarken başından ağır şekilde yaralandığında, o sıkıntıları kendisi de bizzat yaşadığından, Harp Malûllüğünün ne demek olduğunu, çekilen sıkıntıları gayet iyi biliyordu. Bu yüzden Harp Malûlleri ve aileleriyle ilgili bir takım iyileştirici düzenlemelerin yapılabilmesi için yeni bir kanun taslağı hazırlamış ve Meclis'e bu konuda bir takrir vermişti. 88 arkadaşıyla verdiği bu takrir, Müdafaa-i Milliye ve Maliye Encümenleri'ne sevk edilmiştir.[23] 3 Şubat 1925 tarihinde, Meclis'te takririni savunmuştur. Kanun teklifinin kabul edilmesinin artık "farz" ve meclis için "namus borcu" olduğunu söylemiştir. Askerlik hayatından verdiği örneklerle malûl gazilerin kahramanlıklarını gözler önüne sermiştir.[24] 8 Şubat 1925 tarihinde de söz almış, malûl gazilerin terfi ettirilmesi meselesinde yapılan itirazlara anlam veremediğini belirtmiştir.[25]

Bir gün sonraki olayların fitilini ateşleyecek gelişmeler bugünkü müzakerelerle doğrudan ilgilidir. Trabzon Mebusu Muhtar Paşa'nın, teklifin birinci maddesini değiştirmeye yönelik bir takrir vermesi ve bunu savunması Halid Paşa'yı çok sinirlendirmiştir. Paşa, Muhtar Bey'in malûl gaziler meselesine vakıf olmadığını belirtmiş, Muhtar Bey ise Halid Paşa'yı doğru söylememekle itham etmiştir. Halid Paşa bunun üzerine kendine hâkim olamayarak hızla yerinden fırlamış ve *"Benim dediğim mi doğru değildir?"* diyerek Muhtar Bey'in üzerine yürümüştür.[26]

---

[22] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 52.

[23] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C.13, s. 232-233.

[24] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C.13, s. 121-122.

[25] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C.13, s. 227.

[26] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C.13, s. 229-230.

İşte, Deli Halid'in, Meclis'te vurulması olayına kadar giden süreçteki en önemli kilometre taşlarından birisi de, Meclis'te bu takrirle ilgili yapılan müzakereler esnasında meydana gelen gelişmelerdir. Bu gelişmeleri, Feridun Kandemir "Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler" adlı eserinde şöyle anlatıyor: "Büyük Millet Meclisindeyiz. Meclis'te Millî Müdafaa (Millî Savunma Bakanlığı) bütçesi müzakere edilirken, söz alanlardan Ardahan Mebusu Halid Paşa:

Harp malûllerinin şu harpte, bu harpte malûl olmuşlardır diye ayrı ayrı muamelelere tâbi tutulmaları doğru değildir. Düşman karşısında kahramanca döğüşürken yaralanıp malûl olan her yiğit, aynı muameleyi görmeli, halbuki, siz Beyler İstiklâl Harbi malûllerini nakdi mükâfatla arazi vermek suretiyle taltif ediyor, diğer harp malûllerini bu taltıftan mahrum bırakıyorsunuz, bu doğru değildir. Bütün harp malûllerinin nakden ve arazi verilmesi suretiyle taltıf edilmelerini teklif ediyorum, deyip de:*-Hayır olamaz, o kadar paramız yok. Esasen sakat olan bütçeyi bütün bütün sarsamayız-* mukabelesine maruz kalınca, köpürmüş, bunu söyleyen encümen azasına: *-Sizin hiçbir şeyden haberiniz yok. Hele bu işlere hiç aklınız ermiyor. Bunlar asker işleri, sizin gibi siviller bu işlere karışmamalıdır!* diye ateş püskürmüştü. Sivas mebusu Muammer Bey'in: *-Ordu masrafını kısacağız. Bazı arkadaşlar buna imkân yoktur, diyorlar. Ben aksini iddia ediyorum. Ordu masrafını kısmağa mecburuz. Karşımızdaki tehlikeyi bilmiyor değilim. Bütün dünyanın Fatihleri gözlerini mukaddes topraklarımıza dikmişler. Bizi çiğnemek, ezmek, mahvetmek için fırsat bekliyorlar. Fakat bu vaziyette de ordunun masrafını azaltmak imkânı vardır. Bu da ancak orduyu, halk ordusu yapmakla olur. Yani ordunun askerlik şubeleri, levazım şubeleri gibi bir takım şubelerini milletin kendisine terk edelim. Bu şubeleri millet kendisi idare etsin. Bu suretle masrafın büyük kısmı halka yüklenir, bütçe de ferahlar* deyince; Halid Paşa yine ateş kesilmiş: *-Orduyu aç mı bırakmak istiyorsun? Askerliği öldürecek misin?* diye bağırmıştı.

Bilhassa malûl gazilerin bir an evvel refaha kavuşturulmalarını ve bu arada bunlara ömürlerinin sonuna kadar rahatça yaşayabilmelerini temin için mevcut sarayların birinin tahsisini isteyen ve bu kanunun hemen bugünkü toplantıda kabul edilmesini teklif eden Halid Paşa, bu arzusunun da yerine getirilmediğini hele bu arada Afyon Mebusu Ali Bey (Çetinkaya)'in: -Malûl gazileri hemen bir araya toplayamazsınız diye itirazını görünce: *-Hiçbir teklifimi kabul etmiyorlar... Bu nedir böyle? Artık hiçbir şeye karışmayacağım!* diye herkese küsmüştü."[27]

[27] Feridun Kandemir, *a.g.e.*, s. 58-60.

Meclis görüşmelerinde yaşanan bu gelişmeler devrin gazetelerine de yansımış; *Son Telgraf* gazetesi, bir mebusun ifadelerine dayanarak, Halid Paşa'nın Harp Malûlleri hakkındaki kanun teklifinin encümendeki müzakerelerinde asabiyetinin rahatsız verici bir hâl aldığını belirtmiştir. Gazeteye göre Halid Paşa, encümen üyelerini askeri konulardan anlamadıkları gerekçesiyle takrire müdahale etmemeleri konusunda kesin bir dille uyarmış, *"Teklifi kabul etmeyen var mı?"* diyerek üstü kapalı tehdit etmiştir.[28] Muhtar Bey, "takririn bütçeyi sarsacak mahiyette" olduğunu savununca Halid Paşa, *"Ben Kars'tan arabalar dolusu ganimet mücevher yolladım, onlar nereye gitti?"* diyerek onun üstüne yürümüş, araya girenler olayın kapanmasını sağlamışlardır.[29]

Deli Halid'in vurulduğu gün olan **9 Şubat 1925** günü yaşanan hadiseler, günümüze kadar olayın şahitleri ve devrin basın mensupları tarafından iki farklı bakış açısı ve anlatanların siyasi açıdan iktidar ve muhalefet olarak mensup oldukları tarafa göre dillendirilmiş ve değerlendirilmiştir. Meselâ bu konuda kitap yazmış olanlardan birisi olan Feridun Kandemir, olayları genellikle resmî raporlar ve dönemin iktidar mensuplarının anlatımları doğrultusunda değerlendirmiş ve anlatmıştır. Kadirbeyoğlu Zeki Bey ise muhalefete mensup bir milletvekili olarak daha çok bu cepheden olayları değerlendirmiştir. Bu tespiti yaptıktan sonra, o gün yaşananları önce Feridun Kandemir'den takip edelim.

"9 Şubat 1925 Pazartesi günü, Meclis'te Başvekâlet bütçesi müzakere edilirken, Elaziz Mebusu –Deveci lakabıyla anılan- Hüseyin Bey de, baytarlar hakkında hazırlamış olduğu bir takriri bazı arkadaşlarına imza ettirirken, hatırını sayacağını düşündüğü Halid Paşa'ya da koridorda tesadüf edince uzatmış: "Paşam, lütfen sen de imzalar mısın?" demiş, fakat zaten sinirli olan Halid Paşa: "Okumadan imza etmem!" diye reddedince aralarında şöyle bir konuşma olmuştur.

-Paşam, öyle siyasi filân değil, baytarların terfihine dair bir takrir...

-Ben körü körüne imza etmem...

-O halde, buyurun, okuyun...

-Şimdi vaktim yok...

---

[28] *Son Telgraf*, 14 Şubat 1925, No:242, s. 1.

[29] *Son Telgraf*, 11 Şubat 1925, No:239, s. 1.

-Fakat acele... Hemen vereceğim...

-Eee...uzatma... Vaktim yok dedim ya...

-Amma Paşam, sizin takrirlerinizi ben imzalıyorum...

-E, ne olmuş imzalamışsan? Ne demek istiyorsun yâni?

-Hiç... Yalnız bu kadar basit bir şeyde ısrarınızın manasını anlıyamıyorum.

-Vay sen bana tahakküm mü ediyorsun?

-Hayır Paşam... Sen, bu günlerde biraz asabisin, benim dostane müracaatimi tahakküm mü zannediyorsun? Ne münasebet...

-Ya öyle mi?

-Tabiî öyle... Tahakküm filân aklıma bile gelmez, sana hürmetim var, bilmez misin Paşam? deyince, Halid Paşa, tehevvürle Hüseyin Beyin üstüne yürümüş, görenler gelip ayırmışlar, Halid Paşa'yı idare odasına, Hüseyin Bey'i de toplantı salonuna götürmüşlerse de, Halid Paşa, etrafına toplanıp kendisini teskin etmek isteyen Rize Mebusu Rauf, Bozok Mebusu Salih ve Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Beylerin bütün yatıştırıcı sözlerine rağmen, sükûnet bulmamış, mütemadiyen: *"Hüseyin'i mutlaka öldüreceğim, Hıncımı alamadım..."* deyip durmuş. Hatta o sırada odaya girip durumu anlayınca hayli tatlı diller dökerek teskin etmek isteyen Yunus Nadi Bey'in sözlerine de kulak asmamış, bütün bütün sinirlenerek, odada bulunanlara: *"Hepiniz dışarı çıkınız, rica ederim, yalnız kalmak istiyorum."* diye odadakileri dışarı çıkarırken, Salih Bozok'un kulağına: *"Sen gitme! Kal! Kapıyı tut... Hüseyin'i çağırt, gelsin, içeri gönder, ben onu tepelerken odaya kimse girmesin"* demiş. Biraz sonra da sükûnet bulmuş görünerek, sessiz sedasız odadan çıkıp, toplantı salonuna girmiş, fakat bir-iki dakika sonra, salonda gözüne ilişen Hüseyin Bey'in oturduğu yerin arkasındaki sıraya oturmuş ve eğilerek:

"Dışarıda Kılıç Ali seni bekliyor. Bir şey söyleyecekmiş... Git bak ne söyleyecek" demiş. Hüseyin Bey de: *"Peki Paşam, gidip bakayım"* diye samimiyetle kalkarak dışarı yürümüş... (Halbuki Hüseyin Bey Meclis içtima Salonu'nda kalmış, dışarı çıkmamıştır.Y.N) Arkasından da Halid Paşa kalkınca, deminden beri Halid Paşa'yı dikkatle takip eden arkadaşları da, bu halinden kuşkulanarak yavaşça kalkıp salondan çıkmışlardır. Bu çıkanlar koridorda, Halid Paşa'nın, Hüseyin Bey'i tekrar yakaladığını ve onu: *"Kozumuzu pay edelim...* diye sürüklemek istediğini görünce evvelâ dona kalmışlar...

Hüseyin Bey, Halid Paşa'nın elinden kurtulmak için: *"Paşam, hangi koz? Ortada kozluk bir şey yok... Ne var ki? Sen ne emredersen, o olur..."* deyişlerine rağmen, Halid Paşa: *"Öyle ise biraz dışarı çıkalım"* diye Hüseyin Bey'e, kendisini takip etmesini söyleyerek, sokak kapısına açılan camekânı açmış ve ileri doğru yürümüş, Hüseyin Bey ise: *"Paşa! Asabiyetin*

nedir? Sükûn bulmaklığın için ne yapmak lâzımsa söyle, ben yapayım. Vallahi ortada sinirlenecek bir şey yok..." diye, arkasından gidiyordu ki, Paşa'nın hiç cevap vermeden, yalnız Hüseyin Bey'i dışarı çıkarmayı istediğini gören koridordakilerden Afyon Mebusu Ali Bey, işin sarpa sarmakta olduğunu hissederek: *"Paşa, asabiyetten vazgeç! Her şey senin arzun dahilinde olur, merak etme, sakin ol!* Diye araya girmek istemiş ve işte o anda kıyamet de kopmuştur. Halid Paşa birden bire geri dönmüş, iki cebinden çıkardığı tabancaları Ali Bey'e tevcih ederek: *"Al sana Kel Ali!...* diye boşaltmıştır.

Bu beklenmedik ani hücum karşısında geri çekilmek isteyen Ali Bey de, ayağı merdiven halısına takılarak arkası üstü yere yuvar-lanınca, Halid Paşa da üzerine atlamış ve üçüncü kurşunu da tam beynine sıkmak üzere iken, koşuşanlardan Cebelibereket Mebusu Avni Bey ile Rize Mebusu Rauf Bey, müdahele ile Halid Paşa'nın elini çekerek tabancasının hedefini şaşırtmak suretiyle kurşunun boşa gitmesini sağlamışlar ve bir el de ateş ederek Halid Paşa'yı yaraladıktan sonra elinden silahları almışlardır.

Silah seslerini duyarak, toplantı salonundan dışarı fırlayan Gümüşhane Mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey, koridora çıkıp da vaka mahalline gelince, evvelâ elindeki tabancadan duman çıkmakta olan Avni Bey'i görüyor: *"Dur!..."* diyor.

"Aman Zeki Bey, bir şey yok...Ben bunu kavga edenlerin elinden aldım. Benim tabancam değil."

"At öyle ise elinden!" Tam o sırada, merdivenin yanındaki şube odasından Kılıç Ali Bey çıkıyor. Eli belindeki tabancasında duvara sürtünerek ağır ağır ilerliyor. Fakat olanın olup bitmiş olduğunu görünce tekrar odaya dönüyor. Görünürde polis, muhafız gibi kimseler yok. Zeki Bey karşıki cam kapıyı açınca, Halid Paşa ile karşılaşıyor. Paşa ayakta..."[30]

Bu anlatıma göre hem olayları başlatan, hem de ilk olarak saldırıp ateş eden Deli Halid'dir. Kel Ali Bey de kendisini savunmak için ateş ederek, Deli Halid'i yaralamıştır. Yani olay, çok acı ama tamamen bir "nefs-i müdafa olayıdır." İktidar mensubu ve taraftarı olanlar, olayın bundan ibaret olduğunu, başka bir yoruma gerek olmadığını savunmuş, inanmış ve ifade etmişlerdir. Dikkat edilirse bu anlatımda olayla ilgili adı geçen bütün kişiler, Halk Fırkası'na ve bu parti içindeki sertlik yanlısı (silahşörler) olarak anılan ve daha önce de arz ettiğimiz gibi Deli Halid'in arasının bozuk olduğu gruba mensup milletvekilleridir.

---

[30] Feridun Kandemir, *a.g.e.*, s. 60-64.

*Ali Çetinkaya (Kel Ali)**

Muhalefet ise olayın seyrinin farklı olduğuna inanmıştır. Halid Paşa'nın ifadelerine dayalı bu bakışa göre olayın sebebi Ali Bey ve arkadaşlarının malûllerin terfihine dair takrirdeki tavırlarıdır. Halid Paşa'nın düşüncelerini destekleyeceklerine söz vermelerine rağmen daha sonra bunun aksine hareket etmişlerdir. Buna kızan Halid Paşa, Kel Ali Bey'i düelloya davet etmiştir. Olay günü Halid Paşa, Meclis'ten çıkacakken Ali Bey ve arkadaşlarının saldırısına uğramıştır. Bunun üzerine Halid Paşa, silaha sarılmak zorunda kalmıştır. Ali Bey'i altına almışken Rize Mebusu Rauf Bey onu arkadan vurmuştur.[31]

Biz, tekrar o anlara dönelim ve şimdi de silah sesleri duyulur duyulmaz yaşananları ve muhalefet mensuplarının düşüncelerinin temelini oluşturan görüş ve konuşmaları, muhalefete mensup Kadirbeyoğlu Zeki Bey'den dinleyelim:

> "Meclis'te bütçe müzakeresi cereyan ediyorken, saat beşi on geçe, salondan silah sesleri gelmeye başladı. Üç silah atılmıştı. İçtima salonundan fırladım. Arkamdan Rüşdü Paşa haykırdı: *"Nereye gidiyorsun?"* Ben hemen salona çıktım. Cümle kapısından salona elinde tabanca ile Avni Bey girdi. Merdivenin yanındaki şubeden de Kılıç Ali çıkarak, salonun duvar kenarına sürünerek belinden tabancasını çıkarmaya hazırlanıyor ve onu da şaşırdığından beceremiyordu. Kılıç Ali Bey bizi görünce şubesine girmişti. Elimdeki revolveri Avni Bey'e çevirerek, elindeki tabancasını bırakmasını söyledim. Bu sırada Rüşdü Paşa ile Muhtar Bey de yanıma gelmişlerdi. Avni Bey: *"Aman ne yapıyorsun, bu tabanca benim değildir. Kapı aralığında kavga edenlerin elinden aldım"* demesi üzerine Rüşdü Paşa oraya koştu. Cam kapıyı açınca Halid Paşa'yı gördüm, Halid

* Afyon milletvekili Ali Çetinkaya, nam-ı diğer Kel Ali (1878-1949). İstiklâl Mahkemesi reisliği yapmıştır.

[31] Uğur Üçüncü, "Halid Paşa Olayı ve Yankıları," *History Studies. International Jurnal Of History*, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education, Cilt 4, Sayı 2012/1, Samsun 2012, s. 547.

*Rize Mebusu Rauf**

Paşa'da renk kalmamıştı. Ayakta sallanıyordu, hemen kendisini kucaklayıp yol sergisinin üzerine uzattık. Yaranın nerede olduğu henüz belli değildi.

"Paşa, seni kim vurdu?" dedim. Cevâben: *"Kel Ali'yi altıma aldım, puşt Rauf üstümden bana ateş etti"* dedi.

Hemen yeleğinin düğmelerini çözdüm, bir de baktım ki, giydiği beyaz gömlek kızıl kana bulanmıştı. Güç nefes alıyordu. Gözlerini kapadı. Boynundaki kravat çözülmüyordu. O sırada Rize Mebusu Rauf yanımda peydah olmasın mı? Rengi kaçmış, endişeden titriyordu. Bana:-*"Nasıl oldu?"* demesine mukaabil, -*"Vurduğun adamı bana mı sormaktasın?" dedim. Paşa'nın kendisi itiraf etti.* Üzerimizde bir çakı olmadığı için, Rauf'a:-*"Bıçağın varsa ver"* dedim. Hemen bıçağı alarak kravat ve kolalı olan yakayı kestim. Rauf da hemen gitti. Rüşdü Paşa'ya hitâben: *"Paşa, burada olmaz."* Bağırdık, çağırdık ne bir hademe ve ne de bir polis meydanda yok. Muhtar salona koşarak kapıdan bağırdı. *"Bir doktor arkadaş çabuk yetişsin"* dedi.

Muhtar Bey, koltukları altından, benimle Paşa da ayaklarından tutarak karga tulumba vaziyette salon kapısından içeri girerek, en yakın kalem odasının kapısını tekmelemeye başladım. Kâtipler kapıyı açar açmaz, hemen üç masayı birleştirmelerini söyleyerek diğerlerinin de yardımı ile Halid Paşa'yı masanın üzerine uzattık. Yirmi dakikayı geçtiği hâlde gelen kimse yok, hâlâ kolum Halid Paşa'nın başı üzerinde kaldığı hâlde bekliyordum. Bir müddet zarfında hafif bir baygınlık geçirdi, derken Meclis müzâkereye hitam vererek, bir kalabalık kütlesi odaya dâhil oldu... İki gün sonra da Meclis'e gelen bir sorgu hakimi ifademize müracaat etti. Biz de cereyan eden hadiseyi olduğu gibi anlattık. Meclis'de Rauf'u kurtarmak için Afyon Meb'usu Ali Bey, müdafaayı nefs zımnında, *"ben vurdum"* diyerek hem kendini hem de Rauf'u kurtardılar. Asıl katil Rize Meb'usu Rauf'tur. Bu hadisede böylece kapandı."[32]

---

* Rize milletvekili Rauf (1881-1925). Rıza Nur, kendisini Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in öldürülmesinden de mesul tutar. Deli Halid'in ölümünden yaklaşık ikibuçuk ay sonra, 3 Mayıs'ta otel odasında ölü bulunmuştur.

[32] *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hâtıraları*, Haz. Ömer Fâruk Lermioğlu, Sebil Yay., İstanbul 2007, s. 217-219.

Ali Fuat (Cebesoy) ise "Siyasi Hatıralar" adlı eserinde; Halid Paşa'nın Meclis kapısından çıkarken, Kel Ali Bey ve arkadaşlarının Halid Paşa'yı bilerek tahrik edip sinirlendirdiklerini, böylece çıkan kavgada, ilk önce Kel Ali ve arkadaşlarının Halid Paşa'nın üstüne saldırdıklarını, boğuşma esnasında Meclis kapısındaki komiser ve kapıcının müdahale etmeyerek olay mahallinden uzaklaştıklarını, bu esnada Meclis kapısından içeriye giren Rize Mebusu Rauf Bey'e arkadaşları: "Ne duruyorsun" derdemez onun da tabancasını ateşleyerek Halid Paşa'yı vurduğunu ve iktidar tarafından olayın kapatılmaya çalışıldığını iddia etmekte, failinin belli olmasına rağmen, Halid Paşa'nın ifadesi alınmadan ve doktor raporu yayımlanmadan "Ali Bey'in kendini müdafaa ederken Halid Paşa'nın vurulduğu" şeklinde beyanat verdirildiğini ileri sürmektedir.[33]

Deli Halid Paşa'nın kardeşi Sami Bey'in anlattıkları ise, bütün bu anlatımlardan daha farklı ve oldukça ilginçtir. Sami Bey'in anlattıkları, 18 Şubat tarihli *Son Telgraf* gazetesinde şu şekilde yer almıştır: "Sami Bey, olayın gerçek safhasının resmî ve gayri resmî verilen şekillerinden çok farklı olduğunu söylemiştir. Halid Paşa'nın tabancalarından çıkan kurşunların saplandıkları yere bakıldığında sağ bileğinin tutulduğu sol elinin de geriye büküldüğünün anlaşıldığını, Halid Paşa'nın yaralandıktan sonra kendisine: *"Üzerime hücûm ettiler, tabiî hücûm karşısında başka türlü hareket edemezdim. Bana kahpelik yaptılar"* dediğini ifade etmiştir. Paşa'nın çevresinin sarılıp kollarının tutulduğu için kurşunların hedeften uzaklaştığını iddia etmiştir. Halid Paşa'nın son günlerinde yanından ayrılmayan arkadaşlarının da şahit oldukları gibi *Paşa'nın başında yaralar olduğunu, bugüne kadar bu bilginin neden saklandığını* sormuştur. Sami Bey, Halid Paşa'nın vefatının iktidar, muhalif herkesi üzüntüye sevkettiğini, sadece beş on kişinin yüzünü güldürdüğünü, kardeşinin kanını dava edip ortalığı bulandırmayacağını ifade etmiştir. Netice olarak; *"Böyle olmamalıydı, ama oldu. Paşa artık geri gelmeyecek. Ne yapalım millete kurban olsun"* demiştir.[34]

---

[33] Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C.2., Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2002, s. 145-147.

[34] *Son Telgraf*, 18 Şubat 1925, No:246, s. 1.

Biz tekrar, Meclis'e ve o kritik günlerde yaşananlara dönersek; yaralanan Halid Paşa'ya TBMM odalarından birinde alelade bir yatak yapılmıştır.[35] Halid Paşa arasıra kendine geldikçe çevresindekilerle kesik kesik konuşmuştur.[36] M. Kemal Paşa, olayı haber alıralmaz Halid Paşa'yı ziyaret ederek Paşa'ya geçmiş olsun dileklerinde bulunmuş, vakaya şahit olmuş mebuslarla konuşmuştur.[37] *Halid Paşa, M. Kemal Paşa'ya da, Ali Bey'i altına almışken Rize Mebusu Rauf Bey tarafından arkadan vurulduğunu söylemiştir.*[38]

Paşa'nın ilk tedavisini Aydın Mebusu Doktor Reşit Galip Bey yapmış, gerekli ilaçlar tedarik edilerek Halid Paşa'nm yarası sarılmıştır.[39] Halid Paşa, ilk yirmi dört saati zaman zaman gelen nöbetlerle ızdırap içinde geçirmiş, birkaç defa istifra etmesine rağmen ziyaretine gelenlerle görüşebilmiştir.[40] M. Kemal Paşa, Halid Paşa'nın tedavisi için İstanbul'dan, alanında uzman bir doktor çağrılmasını emretmiş,[41] bunun üzerine Operatör Dr. Orhan Bey 11 Şubat'ta Ankara'ya gelmiş, Halid Paşa'yı muayene etmiştir. İlk yapılan açıklamalarda Halid Paşa'nın bir iç kanama yaşanmaması halinde hayatî tehlike olmadığı yönündeydi.[42] Orhan Bey, Paşa'nın yerinden oynatılmadan tedavisine devam edilmesini istemiş,[43] bu nedenle Paşa'nm tedavisine hastanede değil Meclis'te devam edilmiştir. Halid Paşa'nın yarası 12 Şubat Perşembe günü öğleden sonra Operatör Doktorlar Orhan ve Süreyya Beyler tarafından açılıp pansuman edilmiştir.[44] Yarasının açılmasından olsa gerek Halid Paşa'nın durumu, 13 Şubat öğleden sonra saat 16:00'da kötüleşmiştir.[45] Kırk ikiye kadar yükselen ateşi büyük uğraşlarla kırk bire indirilebilmiştir.[46] Paşa, nefes almada dahi

---

[35] *Cumhûriyyet*, 11 Şubat 1925, No:276, s. 1-2.

[36] F. Kandemir, *a.g.e.*, s. 85.

[37] *Vatan*, 10 Şubat 1925, No: 660, s. 3.

[38] *Son Telgraf*, 10 Şubat 1925, No:238, s. 1.

[39] *Vatan*, 10 Şubat 1925, No: 660, s. 1.

[40] *İstikbâl*, 12 Şubat 1925, No: 1402, s. 1.

[41] Hasan Pulur, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000, s. 51.

[42] *Cumhûriyyet*, 10 Şubat 1925, No: 275, s. 3.

[43] F. Kandemir, *a.g.e.*, s. 87.

[44] *İstikbâl*, 15 Şubat 1925, No: 1403, s. 1.

[45] Feridun Kandemir, *a.g.e.*, s. 87.

[46] *Vatan*, 15 Şubat 1925, No: 665, s. 2.

zorlanınca suni teneffüs sağlamak için 13 Şubat gecesi İstanbul Sıhhiye Müdürlüğü'nden gerekli alet ve edevat istenilmiştir.[47]

Halid Paşa, vefatından hemen önce yanındakileri tanımayacak hale gelmiş, yanıbaşında bekleyen kardeşi Sami Bey'in anlattığına göre, son anlarında gözlerini tavana dikmiş bir şekilde, yanındaki hademeye Millî Mücadele tarihini anlatmış,[48] yine, son anlarında dahi kendisini vatanî hizmette sanarak şu emri sayıklamıştı: *"Sekizinci Fırka düşmânı soldan çevirecek, anlaşıldı mı?*

Son anlarını bu şekilde geçiren Deli Halid, **14 Şubat 1925 günü sabaha karşı, saat 02:20'de vefat etmiştir.**[49]

Deli Halid'in vefat ettiği haberini alır almaz, M. Kemal Paşa, büyük bir üzüntüyle ve ağlayarak, Halid Paşa'nın naaşını ziyaret etmiştir.[50] Bu ziyaretin ardından Halid Paşa'nın naaşı, cenaze işlemleri için Ankara Memleket Hastanesi'ne kaldırılmıştır.[51] Doktorlar hazırladıkları raporda Paşa'nın ölüm sebebini **"zatürre ile aldığı yaranın birleşmesi"** olarak göstermişlerdir. Bazı doktorlar ise Paşa'mn asıl ölüm sebebini peritonit (karın zarı iltihaplanması) olduğunu iddia etmişlerdir.[52]

Trablusgarp'ta M. Kemal Paşa ve Deli Halid ile birlikte savaşmış ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Millî Mücadele'de sürekli M. Kemal'in yanında yer almış olan İbrahim Süreyya (Yiğit), Halid Paşa'nın hastaneye kaldırılmaması ve yaralı vaziyette Meclis'in Kalem Odası masalarının üstünde yatırılması üzerine zatürreye yakalandığı bilgisini vermiştir.[53]

Deli Halid'in, Ankara'nın soğuk ve ayazlı Şubat günlerinde, yaralı vaziyette hastaneye kaldırılmadan yatırılarak zaten kurşun yarası dolayısıyla zayıf düşmüş bünyesinin, bir de zatürreye yakalanmış olması, aldığı yaradan ziyade, büyük bir sağlık ihmali sebebiyle vefat ettiğinin en büyük göstergelerinden birisidir.

---

[47] *Son Telgraf*, 14 Şubat 1925, No :242, s. 1.

[48] *Son Telgraf*, 15 Şubat 1925, No: 243, s. 1.

[49] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C. 14. s. 66.

[50] *Vatan*, 15 Şubat 1925, No:665, s. 2.

[51] Feridun Kandemir, *a.g.e.*, s. 88.

[52] *Cumhüriyyet*, 15 Şubat 1925, No: 280, s. 1

[53] Nuyan Yiğit, *Atatürk'le 30 Yıl İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 240.

Olaydan hemen sonra Meclis'te ilk tahkikat yapılmış, cürmü meşhud (suçüstü) olduğu kabul edilerek, mesele savcılığa intikal ettirilmiştir. Savcı Nazım ve Sorgu Hâkimi Nurettin Beyler Meclis'e gelerek tahkikata başlamışlardır.[54] Tahkikat sürecinde, olaya müdahil olanların ilk ifadeleri alınmıştır.[55] İfadesi alınanlardan, olayda hafif yaralanmış olan Kel Ali Bey, Meclis Başkanlığı'na ve savcılığa verdiği ilk ifadesinde Halid Paşa ile Hüseyin Bey arasında çıkan tartışmayı sonlandırmaya çalışırken, Paşa'nm kendisinin üzerine saldırdığını, bu sebeple kendini korumak için mecburen silahını ateşlediğini söylemiştir.[56] Halid Paşa'nın ise sağlık gerekçesiyle(!) ifadesine tahkikat boyunca başvurulmamıştır.[57]

Savcılık, 12 Şubat 1925 tarihinde tahkikat fezlekesini yayımlamıştır.[58] Savcılığın yayımladığı bu fezlekeye göre: "Halid Paşa cebinden çıkardığı iki tabancayla Ali Bey'in üstüne hücum etmiştir. Ali Bey geri geri kaçmaya çalışırken merdivenlerden düşmüştür. Halid Paşa, Ali Bey'in üzerine atılarak silahını ona yöneltmiştir. Bunun üzerine Hüseyin Avni Bey hızla Halid Paşa'nm elini yakalamıştır. O anda patlayan tabancanın kurşunu, Ali Bey'in sol yanağını yaktığı gibi tabancanın arpacığı da aynı yerden çizmiştir. Ali Bey ise hayatını kurtarmak amacıyla tabancasını Halid Paşa'nın göğsüne dayamış ve ateş etmiştir. Çıkan kurşun, Paşa'nın sol tarafından seyrini yaparak Hüseyin Avni Bey'in üstünde kalmış, vurulduğunu zanneden Hüseyin Avni Bey, Paşa'nm elinden aldığı tabancayı arkadaşlarına vererek "Ben de vuruldum" demiştir."[59]

Savcılık, Paşa'nın vefatıyla ilgili tahkikatın kesin sonucunu ise, 16 Şubat 1925'te tamamladı. Tahkikat neticesine göre: "olayın sebebi Malûl Gazilerin Terfihi Hakkındaki Kanun'un Halid Paşa'nın, düşüncesi doğrultusunda kabul edilmemesidir. Paşa bunun sebebini Ali, Rauf, Kılıç Ali ve Hüseyin Avni Beyler'e bağlamış, Hüseyin Bey'in takririni ise vasıta yapmıştır. Cinayet kastıyla saldırıda bulunan Halid Paşa'dır. Kendisini Rize Mebusu Rauf Bey'in vurduğu

[54] *Vatan*, 10 Şubat 1925, No:660, s. 1.
[55] Feridun Kandemir, *a.g.e.*, s. 86.
[56] *Vatan*, 11 Şubat 1925, No: 661, s. 1.
[57] *Vatan*, 16 Şubat 1925, No: 666, s. 3.
[58] Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 71.
[59] *Cumhûriyyet*, 12 Şubat 1925, No: 277, s. 1.

iddiası gerçek değildir. Halid Paşa'nın vücudundan çıkarılan kurşun Ali Bey'in tabancasından ateş edilen nikel bir mermidir. Halid Paşa, Ceza Kanununun 180.nci maddesinin ekine göre birkaç kere öldürme kastıyla silah gösterme ve ateşleme suçu işlemiştir. Paşa vefat ettiği için hakkında tâkibat imkânı kalmamıştır.[60] Saldırıya uğrayan ise Afyon Mebusu Ali Bey'dir. Ali Bey, hayatını kurtarmak için silahını bir kez ateşlemek zorunda kalmıştır. Bu ceza kanununda suç teşkil etmemektedir. Diğer mebusların da olaya müdahale etmedikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle Ali Bey ve arkadaşları, Ceza Kanunu'nun 123. maddesi gereğince mahkeme edilemezler.[61]

Bu tahkikatın yeterli ciddiyette yapılmadığı aşikârdır. Meclisin ve savcılığın olayla ilgili fezleke ve raporları vakayı tam olarak aydınlatamamıştır. Bunlar Ali Bey'in arkadaşlarının ifadeleri merkezinde hazırlanmıştır. Halid Paşa'nın resmî ifadesi alınmadığı gibi Paşa'nın kendisini ziyaret edenlere anlattıkları da ciddiyetle değerlendirilmemiştir. Fezleke ve savcılık raporu, kamuoyuna aktarılmışken doktor raporları yayımlanmamıştır. Bu nedenle Halid Paşa'nın vücuduna kurşunun nereden girdiği açıklığa kavuşturulmamıştır. Tahkikatın seyrini tamamen değiştirecek bu bilgi ancak doktor raporlarıyla tespit edilebilecektir. Fakat her nedense tahkikat sonuçları kamuoyuna sunulmuşken bütün itiraz ve isteklere rağmen doktor raporları gizlenmiştir. Olay adi bir vaka olarak gösterilerek kapatılmaya çalışılmıştır. İktidar da olayın savcılık raporunda belirtildiğinden ibaret olduğunda ısrar ederek meselenin farklı yönlere çekilmemesini istemiştir.[62]

Halid Paşa'nın vefat ettiği haberi, Meclis üyelerine, Meclis Başkanı Kâzım Paşa tarafından, 14 Şubat tarihli ilk oturumda bildirilmiştir. Kâzım Paşa, Halid Paşa'nın ruhuna Fatiha ithaf ederek meclisi beş dakika tatil etmiştir, Halid Paşa'nın vefat ettiğini büyük üzüntüyle meclise arz ettiğini, bütün mebusların da aynı üzüntüyü paylaştığını söylemiştir.[63]

Halid Paşa'nın ölüm haberi memlekette büyük üzüntüyle karşılanmış, Ankara'ya memleketin her tarafından taziye telgrafları çekil-

---

[60] TBMM Başkanlığı'nın Tahkikat Sûreti, TBMM Arşivi, Sicil No: 452.

[61] *Yeni Yol*, 18 Şubat 1925, No: 73, s. 173.

[62] Uğur Üçüncü, *a.g.e.*, s. 554-556.

[63] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, C.14, TBMM Matbaası, Ankara 1976, s. 2.

miştir. 17 Şubat 1925'te Meclis'te okunan ilk telgraf Halid Paşa'nın annesi Fatma Hamm'ın telgrafıdır. Fatma Hanım telgrafında, *oğlu Halid Paşa'mn cenazesine katılarak üzüntülerini paylaşan Meclise teşekkür etmiş, Türk milletinin sonsuza kadar yaşaması duasında* bulunmuştur.[64]

Halid Paşa'nın vurulması ve vefatı bütün ülke genelinde infial uyandırmış, ancak, özellikle Millî Mücadele'nin başlarında kaçak durumunda bulunmasına rağmen, Kuva-yı Millî'yi örgütleyip eğittiği Trabzon bölgesinde daha büyük tepkiyle karşılanmıştır. Trabzon'da çıkarılan *İstikbâl* gazetesi, 15 Şubat 1925 tarihli sayısında, Halid Paşa'nın ölüm haberini manşetten vermiş, TBMM'nin resmî tebliğinin olayı aydınlatmada yetersiz olduğunu, tebliğdeki ifadelerin olayın ortaya koyulması adına gerçekçi görünmediğini, çünkü Halid Paşa'nın bir kere silahını çektiğinde olayın seyrinin tebliğdeki gibi sonuçlanmayacağını, zira Rus, Ermeni ve Yunan cephelerinde aldığı kurşunların öldüremediği Halid Paşa'yı öldürebilmenin kolay bir iş olmadığı yazmıştır.[65] Ayrıca, Maçka'da Halid Paşa'nın ruhu için 20 Şubat 1925 Cuma günü, Maçka ve civar köylerden çok sayıda kişinin katılmasıyla, bir mevlit düzenlenmiş, Cuma namazından sonra ruhu için mevlit okutulmuş, dualar edilmiştir.[66]

Cumhuriyet, *Hakimiyet-i Milliye* gibi iktidar yanlısı basın ise, olayı basit bir sebepten çıkmış alelade bir vaka olarak göstermiş, meselenin siyasi platforma çekildiğini iddia ederek bunu şiddetle eleştirmiştir. Olayın bir an önce kapatılmasına yönelik tavır sergilenmiş, açıklama ve değerlendirmelerini tamamen resmî tebliğler üzerinden yapmıştır. Cumhûriyet gazetesi başyazarı, aynı zamanda CHP ileri gelen üyelerinden Menteşe Mebusu Yunus Nadi (Abalıoğlu), 10 Şubat tarihinde gazetesine gönderdiği telgrafta olayı resmî tebliğler doğrultusunda ortaya koyarak, Ali Bey'le Halid Paşa arasında olay anma kadar en küçük bir husumetin bulunmadığını, olayın bir takrire imza atma meselesi olduğunu, Halid Paşa'nın asabiyeti nedeniyle vakanın engellenemediğini belirtmiştir. Bu gibi vakaların dünyanın her yerinde meydana gelebileceğini, olayın siyasi yöne çekilip Meclis sorunu yapılmamasını istemiştir.[67]

---

[64] Hâlid Paşa'nın Annesi Fatma Hanım'ın Telgrafı", TBMM Arşivi, Sicil No: 452.

[65] *İstikbâl*, 15,16,17 Şubat 1925, No: 1403,1404,1405, s. 1.

[66] *Yeni Yol*, 22 Şubat 1925, No: 76-176, s. 1.

[67] Yunus Nadi, "Hâdisenin Tarz-ı Cereyânı ve Mâhiyyeti, *Cumhûriyyet*, 11 Şubat 1925,

Samet Ağaoğlu'nun "Babamın Arkadaşları" adlı eserinde de ifade ettiği gibi Halid Paşa'nın olay öncesindeki asabiyetinin ağır bir hadiseye sebebiyet vereceği herkes tarafından beklenmekteydi.[68] Bununla beraber bazı sorular akla gelmektedir. Halid Paşa'nm asabiyetinin dizginlenemeyecek safhaya ulaşmasının sebebi sadece yukarıda belirtilen kişisel anlaşmazlıklar mıdır? Yoksa daha ciddi meseleler midir?[69]

Bununla ilgili ipucunu devrin gazetelerinden 16 Şubat 1925 tarihli "Son Telgraf" vermiştir. Gazeteye göre, Halid Paşa, son günlerde Meclis'te söylenen idari ve mali yolsuzluklar karşısında kendini tutamayarak saldırgan bir tutum sergilemiştir. Olaydan on gün önce ziyaret ettiği M. Kemal Paşa'ya da yolsuzlukları anlatmış, ondan bunları engellemesini istemiştir. Gazete, Halid Paşa'nın yolsuzluklar karşısında kendini kaybettiğini belirtmiştir.[70]

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ise hatıralarında; özellikle yolsuzluk iddiaları üzerinde duruyor ve müşahhas isimler vererek, yolsuzluk yapanların Afyonkarahisar Mebusu Kel Ali (Çetinkaya), Cebel-i Bereket Mebusu Hüseyin Avni (Zaimler), Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Elazığ Mebusu Hüseyin (Gökçelik), Rize Mebusu Rauf (Benli) ve Kozan Mebusu Ali Saib (Ursavan) Beyler olduklarını iddia ederek, Halid Paşa'nm yolsuzluk yaptıkları sebebiyle bu kişilerle tartıştığını, Hüseyin Bey'in takririnin, olayın bahanesi olduğunu ifade ediyor.[71]

Tıpkı, Ali Fuat Paşa gibi, Rıza Nur da Halid Paşa'nın vurulması olayının, bu yolsuzluk iddiaları karşısında Halid Paşa'nm takındığı taviz vermez tavır yüzünden çıktığını iddia etmektedir.[72]

Aynı şekilde, 15 Şubat tarihli *Son Telgraf* gazetesinde Fevzi Lütfi Bey, "Hepimize Yazık" başlıklı yazısında; "yolsuzluk meselesinin üstüne giden Halid Paşa'nın sinirlerinin dizginlenemeyecek hale geldiğini, olayın asıl sorumlusunun bu yolsuzlukları örtenler olduğunu" yazmıştır.[73]

No: 276, s. 1.

[68] Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 122.

[69] Uğur Üçüncü, *a.g.e.*, s. 548-550.

[70] *Son Telgraf*, 16, Şubat 1925, No:244, s. 1.

[71] Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 145-146.

[72] Rıza Nur, *a.g.e.*, C.3, s. 320-321.

[73] Fevzi Lütfi, "Hepimize Yazık", *Son Telgraf*, 15 Şubat 1925, Sayı: 243, s. 2.

Rauf Orbay'da olayın bir komplo olduğunu ima ederek bu konuda şunları ifade etmiştir:

> *"Ardahan mebusu merhum Halid Paşa, meclisin toplantı halinde bulunduğu bir zamanda, mebusların ve zabıta heyetinin gözleri önünde Meclis koridorunda dört mebus arasında katledilmiş ve fakat bu efendiler de tevkif olunmamış ve aksine günlerce serbest ve bir arada bulunarak, nihayet mesuliyetsizlik ve beraat kararı almaya muvaffak olmuşlardır."*[74]

Prof. Dr. Ahmet Buğra Ekinci ise yazdığı bir makalesinde bu konuda şu yorumu yapmakta; *"İşin aslını bilenler, Rize mebusu Rauf'un arkadaşı Kel Ali'yi kurtarmak için Paşa'yı vurduğu, fakat suçüstü hallerinde mebus dokunulmazlığı olmadığı için, Kel Ali'nin nefsi müdafaadan faydalanabilmek üzere suçu üzerine aldığına inandı. Ama her şeyin, açık sözlülüğü sebebiyle çok düşman edinen Hâlid Paşa'nın ortadan kaldırılması için tertiplendiğini, Paşa'nın tahrik edildiğini; meselenin İsmetçi-Fethici ihtilafından kaynaklandığını; hükümetin Kel Ali ekibini kullanarak bu işi düzenlediğini söyleyenler az değildir"* demektedir.[75]

Sebep ne olursa olsun, Deli Halid, hem de Büyük Millet Meclis çatısı altında vurularak yaralanmış, yaralı halde, alelâde birleştirilmiş masa veya sıralar üzerinde yatırılarak, hastaneye bile kaldırılmadan, büyük bir sağlık ihmali neticesinde, vurulup yaralanmasının beşinci gününde vefat ederek Hakk'a yürümüştür. Böylesine önemli bir vaka, bir çok farklı iddialar olmasına rağmen, basit ve tek taraflı sorgulamalarla, son derece aceleye getirilmiş bir soruşturmayla kapatılmak istenmiştir.

Muhammet Lütfi'nin bir şiirinde:

"Er olan çekildi çıktı aradan,
Her biri mahvoldu, gitti sıradan;
Gazab etti âlemleri Yaradan!
Mübtelâ olmamış iller mi kaldı?"

dediği gibi, Deli Halid'in vefatı sonrası, adeta, bu yiğidin aradan

---

[74] Rauf Orbay, *a.g.e.*, s. 521.

[75] Prof. Dr. Ekrem Buğra Ekinci, *Mecliste Silahlar Konuşuyor,* Prof. Dr. Ekrem Buğra Ekinci İnternet Sitesi, 19 Ekim 1911 Çarşamba, http://www. ekrembugraekinci. com/ makale.asp?id= 360

çıkartılmasından sonra, sanki Yaradan'ın gazabı misali, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çıkan Şeyh Sait İsyanı ile kardeş kardeşi vurdu. Meclis'in ulaşmak için yemin ettiği hedef olan Misak-ı Millî sınırları içerisindeki Musul Vilayeti'ni geri almak üzere hazırlanan ordu, bütün gücünü bu isyanı bastırmak için kullanmak zorunda kaldı ve bu kutsal hedef, Türk Milleti'nin gönlünde hep bir özlem ve tatlı bir hayal olarak kaldı. Şeyh Said İsyanı'nın başlamış olması, bütün resmî ve sivil kamuoyunun, iktidar-muhalefet mensuplarının ve basının dikkatlerini bu isyana çektiğinden, Deli Halid'in vurulması olayının kapanmasını kolaylaştırdı.

Deli Hâlid Paşa'nın vefatından sonra annesi Fatma Hanım ve kardeşi Sami Bey bu hadisenin üstüne gitmek istedilerse de, sonradan bazı kişilerin, özellikle Dr. Hakkı Şinasi'nin araya girmesiyle vazgeçmeye ikna(!) edildiler. Katıldığı bütün harplerden namus ve şerefiyle çıkmış bir kahraman, Millî Mücadele'nin de en fedakâr ve başarılı kumandanlarından biri olan Deli Halid Paşa öldüğünde, 42 yaşındaydı. Cesaret ve kahramanlık başta olmak üzere askerlik meziyetlerine kelimenin tam anlamıyla sahip olan Paşa'nın cebinden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programı, Malûl Gaziler Cemiyeti tarafından gönderilmiş bir mektup, ile Almanya'da elçilik görevindeki kadim dostu Kemalettin Sami Paşa'ya yazıp da gönderemediği kendi mektubu çıkmıştı. Bu mektupta, arkadaşına dert yanmış ve *"Harp zamanı meydanlarda görünmeyenlerin, şimdi, dillerinden, vatan, millet lafları eksik olmuyor"* diye yazmıştı...

Deli Hâlid, Eyüp'te ikamet ettikleri evlerinin üstündeki Turgutlar Kabristanı'na defnedilmeyi istemiş ve vasiyet etmişti. Ailesi de, Deli Halid'in bu vasiyetini Meclis'e bildirmiş, Meclis'te de, naaşın devlet töreniyle İstanbul Eyüp'teki Turgutlar mezarlığına defnedilmesine karar verilmiştir.

Deli Halid vefat ettikten sonra, naaşı Meclis'ten alınarak, maalesef yaralı iken götürülmediği Memleket Hastanesi'ne nakledildi. Cenazenin İstanbul'a gönderilmesi öncesinde Savcılığın talebiyle Halid Paşa'nm naaşının otopsisi yapıldı. Ardından İslâmî usullere göre naaş hazırlanmış, Ankara'da son bir resmî tören yapılmıştır. Bu törene, Cumhurbaşkanı M. Kemal Paşa'yı temsilen Başkâtip Tevfik Bey, Başbakan Ali Fethi(Okyar) Bey, Bakanlar, milletvekilleri ve çok sayıda halk katılmıştır.

Törenden sonra, Halid Paşa'nın naaşı sabah saat 10:00'da askerî törenle hastaneden alınmış, Meclis Muhafız Taburu zabitleri tarafından sancaklarla sarılmış özel bir vagona koyulmuştur. Burada Halid Paşa için yapılan duaların ardından, Halid Paşa'nın kardeşi Sami Bey'e ve akrabası Hakkı Şinasi Paşa'ya taziyede bulunulmuş, Halid Paşa'nın cenazesini taşıyan tren 11:15'te Ankara'dan hareket etmiştir.[76] Halid Paşa'nın cenazesi 15 Şubat 1925 tarihinde saat 13:45'te İstanbul Haydarpaşa İstasyonu'na getirilmiş, burada Eski Başbakan İsmet Paşa, Milletvekilleri, Vali, Merkez Kumandanı, Belediye Başkanı, Subaylar, Askerler, Polis Müdürü, Malûl Gaziler, CHF ve TCF'nin temsilcileri, Belediye ve Polis Memurları, öğrenciler ve binlerce vatandaş, Halid Paşa'nın cenazesini karşılamışlardır.

Feridun Paşa Camii imamı İsmail Hakkı Efendi etkileyici bir dua okumuş, duadan sonra Halid Paşa'nın naaşı trenden indirilmiş, Tekbirler eşliğinde istasyon binasından çıkarılmış ve bayraklarla süslenmiş Haliç Vapuru'na bindirilmiştir. Vapur saat 15:00'te Eyüp Limanı'na ulaşmış, Burada yeni bir cenaze alayı teşkil edilmiştir. Cenaze alayı Eyüp'ten hareket ederek Eyüp Sultan Camii'ne giden caddeyi takip etmiş, Eyüp iskelesi ve sokakları, erkek, kadın binlerce halk ile dolmuş, yollar dar olduğu için beş dakikalık mesafe ancak bir saatte alınabilmişti. Naaş geçerken, yollarda, evlerin pencerelerinde, sokaklarda gözyaşlarını tutamayan vatandaşlar, ağlayarak yaptıkları hayr dualarına gözyaşlarını katmışlardı.[77] Cenaze Alayı Eyüp Sultan Camii'ne yaklaşınca minarelerden hafızların getirdiği tehlil ve tekbirler eşliğinde Halid Paşa'nın naaşı Eyüp Sultan Camii'ne getirilmiştir. Minareden yükselen tekbir sesleri arasında naaş musalla taşma koyulmuş, cenaze namazı büyük bir cemaatle kılınmıştır. Namazdan sonra cenaze dualar ve tekbirler eşliğinde, Halid Paşa'nın Köşk'ü (Günümüzde Otel ve Lokanta olarak işletilen Halid Paşa Konağı) önünden geçilerek Turgutlar Mezarlığı'na getirilmiştir.

Deli Halid'in kabri, burada yatan babası Ahmet Bey, ağabeyleri Mehmet ve Osman, küçük kardeşi Mahmut Beyler'in mezarlarının bitişiğine kazılmıştı. Aziz naaş, kabir başında okunan sureler ve dualardan sonra, saat 17:00'de defnedilmiştir.[78]

---

[76] *Cumhûriyyet*, 15 Şubat 1925, No: 280, s. 1.

[77] *Vatan*, 15 Şubat 1925, No: 665, s. 1.

[78] Uğur Üçüncü, *a.g.e.*, s. 553-556.

15-20 sene sonra, buradaki mezar bölgeleri sessiz sedasız imara açıldı ve mezarlık kaldırıldı. Üzerine evler yapıldı. Deli Halid'in buradaki mezarında bulunan naaşı Edirnekapı'daki Şehitliğe nakledildi.

25 Ekim 1988'de ise yeniden düzenlenen bir kanunla, Deli Halid Paşa'nın, vatan ve milletine yapmış olduğu bunca fedakârca hizmetlerin karşılığı olarak Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu şeref üyeleri arasına alınmasına karar verildi[79] ve naaşı da Edirnekapı Şehitliği'nden alınarak Ankara'daki Devlet Mezarlığı'na nakledildi.[80]

Deli Halid, şimdi Ankara'daki kabrinde kendisine gönderilecek hak ettiği rahmet ve şükran Fatihalarını beklemekte! Ruhu şâd olsun...

[79] http://www.ayk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=75&Itemid=96, 22.11.2011.

[80] Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, II.Dönem 1923-1927, C.III, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 101.

BÖLÜM-24

Sorular ve Şüpheler:

Fikri Hür, Vicdanı Hür, İrfanı Hür Nesiller...

CEMAL KUTAY, 1955 yılında yayımladığı, "Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması" adlı eserinde, Deli Halid'in Meclis'te vurulması ve o dönemde yapıl(may)an soruşturma olayıyla ilgili olarak: *"Halid Paşa'nın toprağa verilmesinden sonra, Şeyh Sait Ayaklanması çıktı. Başbakan Fethi (Okyar) istifa etti ve ikinci İsmet Paşa hükümeti kuruldu. İstiklâl Mahkemeleri kanunu yeniden düzenlendi ve Takriri Sükûn Kanunu kabul edildi. Kel Ali İzmir Suikasti davasına da bakan Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanlığına seçildi... Ve bu şartlar içinde Halid Paşa vakasının cevap bekleyen soruları yüksek sesle sorulamadı. Politikadan doğan hadiseler hayatla alâkalı dahi olsa, devrini tamamladığı zaman nisyan (unutma) perdesine bürünür ve bilmeceleşir... Halid Paşa vakası da, ilk yılların bilmeceleri arasında, istikbâl tarihçesinin hakikat neşterini bekliyor..."*[1] diyerek, bir temennisini dile getirmiş.

Olayın meydana gelmesinden 30 sene sonra, Cemal Kutay'ın, hakikatin meydana çıkarılması adına 1955 senesinde dile getirdiği bu temennisinin üzerinden de, tam 60 sene geçmiş. Ancak, bu büyük ve gerçek kahramanın vurulması olayıyla ilgili olarak, hâlâ, tam aydınlatılamamış, hakikat neşteri vurulmamış birçok şüpheler mevcut!

Meselâ:

1. Olayın fitilini ateşleyen, Deli Halid ile Hüseyin Bey arasındaki tartışmayı, sonuçları kötüye varabilir düşüncesiyle engellemek maksadıyla hareket ettiklerini söyleyen Kel Ali ve beş arkadaşı (si-

[1] Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, Ankara, 1955, s. 109.

lahşörler); tartışmadan sonra Elaziz Mebusu Hüseyin Bey içtima salonunda kalmış olmasına rağmen; Meclis'ten çıkmak için dış kapıya kadar gitmiş olan Deli Halid'i neden takip etmişlerdir?

2. Eğer iddia edildiği gibi Deli Halid gerçekten bir cinnet derecesinde sinirlenmiş ise; Deli Halid'i tahrik edenler var mıdır? Kimlere ne için kızmıştır? Deli Halid'in cinnet geçirmesinin sebepleri nelerdir?

3. Bazı bakan ve milletvekilleri ile ilgili, yolsuzluk yaptıklarına dair iddialarının etkisi var mıdır? Deli Halid'in, bu yolsuzluklardan, usulsüzlüklerden rahatsız olduğu ve bunları şikâyet ettiği doğru mudur? Şikâyetleri sebebiyle kendisine karşı kin ve nefret duyguları oluşmuş mudur?

4. Bizzat kardeşi Sami Bey tarafından söylenilen; Halid Paşa'nın arkasından kafasına vurulduğu, bu sebeple beynine kadar işlemiş derin bir yaranın olduğu, ziyaretine gelen bir çok arkadaşının da gördüğü bu yaranın açıklaması niçin yapılmamıştır?

5. Beş gün boyunca neden hastahaneye kaldırılmamış, meclisin bir odasında bir sıranın üstünde yatırılmıştır? Bu durumun tıbbi açıklaması nedir? Açık kurşun yarası olan bir hasta için, odada sıhhi yönden hangi tedbirler alınmıştır?

6. Deli Halid yaralı olduğu günlerde muayene eden ve vefatından sonra otopsisini yapan doktorların raporları neden yayımlanmamıştır?

7. İlk dört gün içinde şuuru açık olmasına rağmen, polis veya savcı tarafından resmî olarak ifadesi neden alınmamıştır?

8. Deli Halid'in annesi Fatma Hanım ve kardeşi Sami Bey'in, olayların aydınlatılabilmesi için, yeniden mahkemeye gitmekten vazgeçmelerine kimler, hangi sebeplerle engel olmuşlardır?

9. Deli Halid'in öldürülmesinden sadece 84 gün sonra, şüpheli bir şekilde, bir otel odasında ölü bulunan[2] ve muhalefet tarafından Deli Halid'i sırtından vurduğu iddia edilen, Rize Mebusu Rauf Bey'in ölümünün bu olayla bir ilgisi var mıdır?

10. Mecliste, muhalefet partisine geçebileceğinin konuşulmasının ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bazı uygulamalarına karşı muhalefet etmeye başlamasının etkisi var mıdır?

---

[2] Mustafa Armağan, *Ali Şükrü Bey Cinayeti*, 19 Ağustos 2012; http://dinimizve tarihimiz. blogcu.com/ali-sukru-bey-cinayeti/12933 719.

11. En delisi(!), cesuru, yiğiti ortadan kaldırılarak, muhalafet eden veya etmek isteyen bütün herkese, gözdağı mı verilmek istenmiştir?

12. Resmî belgelerde, şahsıyla ilgili, karakterinin belirleyici vasfı olarak, neden hep "asabiyeti" vurgulanmaya çalışılmaktadır?

13. Deli Halid'in vefatının hemen ardından, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde büyük bir isyan (Şeyh Sait İsyanı) çıkmıştır. Ülkemizde bakanlık, başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı yapmış olan Celal Bayar *"Deli Halid yaşasaydı, bu isyan asla olmazdı"* demektedir.[3] Acaba, özellikle bu isyanın çıkması istenmiş ve böyle bir isyanı engelleyebilecek tek kişinin ortadan kaldırılması planlanmış mıdır? Öldürülmesinde, Doğu ve Güneydoğu halkımızın kendisine duyduğu aşırı sevgi, saygı ve güvenin etkisi var mıdır?

14. Kafkaslar'da, Anadolu'da yaptıkları bütün planlarını bozan ve bütün gayretlerine rağmen ele geçiremedikleri en önemli kişilerden birisi olan Deli Halid'in öldürülmesinde, yine bu dönemde, Güneydoğu bölgelerimizde bir isyan tertiplemeye çalışan, İngilizlerin bir ilişkileri var mıdır?

15. Deli Halid'i her zaman çok seven ve takdir eden ve özellikle yanında yer almasını isteyen, annesinin bile ölümünü öğrendiğinde metanetini koruyarak ağlamayan, ancak, Deli Halid'i yaralı vaziyette yattığı Meclis odasında ziyaret ettiğinde gözyaşlarını tutamayan, her zaman dost ve arkadaşlarına vefalı olan M. Kemal Paşa'ya, kimler neler anlatmamışlardır ki, bu kadar sorular ve şüphelerle dolu "Deli Halid'in öldürülmesinin soruşturulması" safhasında daha etkin rol alamamıştır?

Soru ve şüphelerimizi ortaya koyduktan sonra; biz de, bu bilmecenin çözülmesi ve gerçeklerin ortaya çıkarılabilmesi adına Cemal Kutay'ın; "Halid Paşa vakası, ilk yılların bilmeceleri arasında, istikbâl tarihçesinin hakikat neşterini bekliyor..." temennisini bir kere daha tekrar ederek, hem kendi neslimize hem de gelecek nesillerimize emanet edelim.

Kimbilir? Belki birgün!...

---

[3] *Tercüman*, 12 Ekim, 1986, Kurtul Altuğ, "Celal Bayar Anlatıyor, Kritik Olayların Perde Arkası"

BÖLÜM-25

Sonuç

Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin!
Mümin iseniz üstünsünüz!...

Âli İmran-139

DESTAN; zaman zaman, büyüklüğünü, inanılmazlığını anlaşılamazlığını dile getirmeye, ifade etmeye, anlatmaya takatimizin yetmediği, dimağımızda, gönlümüzde, hafsalamızda, dağarcığımızda yeterli kelime bulamadığımız durumlarda; işleri, olayları tasnif, tarif, taltif, takdir edebilmek için arkasına sığındığımız, saklandığımız müthiş bir kelime.

Ancak, bazen insan idrakinin, kudretinin, haddinin, çapının, kapasitesinin sınırlarını zorlayan öyle şeyler olur, yaşanır, başarılır ki; bu kelime bile yetmez, onları ifade etmeye. Gerçekte, ancak ve sadece Peygamberlere mahsus bir üstünlük, ayrıcalık olan ve günümüzde galat-ı meşhur olmuş bir kelimeyle adlandırabilir, nitelenebilir: Mucize!

Bu necip millet, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi boyunca, dillerde ifadesini, anlamını tam karşılayabilecek başka kelimeler bulunamadığından, ancak destan ve mucize kelimeleriyle dile getirilebilecek işler yapmış, kahramanlıklar göstermiştir. İyi idare edildiğinde en olumsuz, şartlarda bile neleri yapmaya, başarmaya kudreti olduğunu dost düşman bütün cihana ispatlamıştır.

Büyük Ecdad'ın Büyük Devleti, Devlet-i Âli Osmanlı'nın son 10 senesini (1911-1922), İstiklâl Harbimizi, Aziz Milletimiz'in neler çektiğini, çileler ve yokluklar içerisinde neleri başarabildiklerini kısaca ve elimizden geldiğince, Deli Halid'in penceresinden bakarak bir kere daha hatırlamaya niyet ettik. Türk Milleti'nin, belki de

tarihinin en acı günlerini yaşadığı, bu on senelik süreçte, bu zafer ve başarıların elde edilebileceğini önceden birisi söylese ona "deli" nazarıyla bakılırdı. Bunca yokluk ve imkânsızlıklara kafa tutmak, bu zaferleri kazanabilmek, normal aklın anlayabileceği, kavrayabileceği sınırları zorlar. İşte bu yüzden kahramanlar "delidir"!

İşte, o delilerin belki de en delisi, yaptıkları ve yapmadıklarıyla bu döneme damgasını vurmuş, gizli kahramanlarından birisi olan Deli Halid'in sisler ardında bırakılmaya, unutturulmaya çalışılan hayatına ve onun hayata bakış açısına ışık tutmaya çalıştık.

Yakın tarihimiz, yakmaya çalıştığımız bu ışıkla tekrar ele alınıp incelendiğinde daha iyi ve doğru anlaşılabilecek ve belki de bazı bölümlerinin yeniden yazılması gerekebilecektir.

Mesela, İstiklâl Harbi'nde, sadece Yunanlılar'la savaşmışız gibi anlatılır. Oysa, Yunanlılar'dan başka, İngiliz, Fransız, İtalyan, Gürcü, Ermeni düşman değil miydi? Onlarla da savaşmamış mıydık? İlk kurşunu Doğu'da, daha 1918 Kasımında Deli Halid'le Gürcü ve Ermenilere atmamış mıydık? Bütün okul kitaplarımızda; İstiklâl Harbimiz'in ilk zaferi Birinci İnönü Zaferi olarak anlatılmakta ve öğretilmektedir! Bu durumda, Kâzım Karabekir Paşa'nın planlayıp, Deli Halid'in en ön saflarda vuruşarak bizzat kurtardığı Erzurum'dan ötesini vatandan mı saymayacağız ya da bu kutsal vatan topraklarını kurtaran ordu, başka bir milletin ordusu muydu? TBMM'nin yaptığı ilk resmî anlaşma Gümrü Antlaşması değil miydi? Yine, şayet, İstiklâl Harbimiz 9 Eylül'de İzmir'e girmemizle bittiyse; Deli Halid'in Kocaeli Grubu ve Şükrü Nâili Paşa komutasındaki 3. Kolordumuz, 9 Eylül sonrasında, 18 Eylül'e kadar kimlerle savaştı? Bursa'yı, Gemlik'i, Mudanya'yı, Karacabey'i, Kirmastı'yı, Bandırma'yı, Erdek'i kutrarırken verdiğimiz sayıları yüzlerce gazimizin ve şehitlerimizin yüzlerine nasıl bakabileceğiz?

Kod adı, "Şahin"di. O, bilinen adı Halid'i, iki şanlı Sahabe'den (Halid Bin Zeyd Eba Eyyup El Ensari(r.a) ve Halid Bin Velid(r.a)), kod adını ise şanlı ecdadı Osmanlı'nın kurucusu Kayı Boyu'nun sembolünden almıştı. Her iki adını da hep yükseklerde ve lâyıkıyla taşımıştı. O, adlarının gerçek sahipleri gibi, adaletin, emniyetin, itimatın, yaşatmak için yaşamak idealinin sahibi, hakiki dindar, yiğit, gözüpek, serdengeçti bir cihangir idi. Bu kutsal değerleri yaşatmak için bir şahin gibi hep yükseklerde uçmuş; vatanın dört bir yanında,

hep serhat boylarında dolaşmış, nerede düşman varsa, nerede zulüm ve ihanet varsa oraya konmuş adeta gerçek bir Şahin'di.

Daha, uğursuz Mondros Mütarekesi imzalanmadan bir gün öncesinde vatanın en doğu ucundan itibaren kutsal mücadeleyi fiilen ilk olarak başlatan, sonuna kadar da azim ve kararlılıkla devam eden, ancak bunu asla bir üstünlük gibi görmeyen, mütevazılığın en fedakâr temsilcilerinden, İstiklâl Harbimiz'in ruhu olmuş gerçek bir kahramandı Deli Halid.

Balkanlar'dan Yemen'e, Trablusgarp'a; Artvin'den Gümüşhane'ye, Bayburt'a; Tunceli'den Erzincan, Erzurum'a; Trabzon'dan Kars'a; Batum'dan Ahılkelek'e, Ahıska'ya; Sarıkamış'tan Gümrü'ye; Sakarya'dan Kocaeli'ne; Afyon'dan Eskişehir'e; İznik'ten Gemlik'e, Bursa'ya; Erdek'ten Bandırma'ya; aziz vatanın her bölgesinde savaşmış, kanını, terini akıtmış bir vatanseverdi.

Düşmanla savaşlarında 13 defa aldığı mermi, gülle yaralarının düşüremediği Koca Şahin, sırtından aldığı bir dost(!) kurşunuyla düşmüş, temsil ettiği bütün ulvî değerlerle beraber Hakk'a yürümüştü.

Deli Halid ve onun nesli, yaşadıkları dönem içerisinde, ihlâsla, hakla, adaletle, azimle, namus ve şeref sancağını hep yukarılarda tutarak, Allah(c.c) yolunda ellerinden geleni yaparak soyumuzu yüceltiler, zirvelerde yürüttüler. *"Her nefs ölümü tadacaktır"* İlâhî hükmünce, gönüllerdeki ve tarihteki şanlı yerlerini alarak ebediyete göçtüler.

Ancak, onlar giderlerken bizlere de tertemiz, şerefli emanetler bıraktılar. Bu emanetler; inancımız, örfümüz, törelerimiz, gelenek-göreneklerimiz kısaca maddî manevî öz değerlerimiz ve genç Türkiye Cumhuriyeti'dir. Bu kutsal emanetler, devletler muvazenesinde söz sahibi olmak, aleme nizam vermek davası adına, yeniden çıkılacak bu şerefli ama zor yolda en büyük rehberimiz olmalıdır.

Deli Halid'in, tarih boyunca mevcut devlet otoritelerine başkaldırmış, isyan etmiş Dersim halkıyla nasıl gönül bağları kurup el ele vererek, Erzincan'dan Erzurum'a kadar vatan topraklarını ve mazlum insanlarımızı kurtardığını, "yaşasa buralarda bir daha isyan çıkmazdı" denildiğini anlatmaya çalıştık. Bugün, neden bu isyanlar devam ediyor?

Deli Halid'in, Doğu Anadolu, Karadeniz, Marmara ve hatta Trablusgarp'taki bölge insanıyla el ele, gönül gönüle her türlü yokluğa

rağmen, neleri başardıklarını anlatmaya çalıştık. Bugün neden aynı gönlü, ruhu, hedefi, iradeyi, ümidi yaşayıp yaşatacak Deli Halidler yetiş(e)miyor?

Bugün, neden *"kılıcın kısaysa, adımını ileri at!"* diyebilecek, Deli Halidler doğurup, yetiştirebilecek analarımızın sayısı bu kadar az?

Bir Kızılderili hikayesi vardır. "Kır tavukları." Bu hikâyede; bir kartal yumurtası, kır tavuğunun yumurtaları arasına düşer. Kır tavuğu, kendi yumurtasıymış gibi, kuluçkaya yatarak yavruları çıkartır. Kartal yavrusu da çıkmıştır yumurtadan ve fıtratı gereği, uçmak ister ve bunun için çabalar. Ancak kır tavuğu anne, kartal yavrusunu da, kendisi gibi tavuk bildiğinden, her denemesinde engeller kartal yavrusunun uçmasını. Sürekli, "kır tavukları uçamaz" diyerek güya ona zarar gelmesini önlediğini zanneder. Zamanla, kartal yavrusu da bu telkinler altında kaybeder fıtrî özelliklerini ve o da uçamaz olur artık...

Tıpkı bu hikâyede olduğu gibi, Türk Milleti de on yıllardır, kır tavuğu zihniyetli mevcut idarecileri yüzünden, maalesef, kır tavuğu yuvasında yetişen kartal yavrusu misali, fıtrî niteliklerini kaybetmeye başlamıştır.

İnsan ruhunun hedefsizlik, iradesizlik, ümitsizlik, aşağılık duygusu gibi temel hastalıklarının tek bir çözüm ve tedavisi vardır: Bu hastalıkların bulaşamadığı, insanlık, vatan ve millet uğrunda her türlü maddî, manevî engellemelere rağmen çalışmış, öz değerlerini yaşayıp yaşatmış, rol model olabilecek Deli Halid gibi gerçek kahramanlarını tanıyıp, tanıtmak, onları, yaptıkları ve yapmadıklarıyla örnek almak, onlar gibi yaşayıp, gerekirse de onlar gibi ölebilmektir.

Bugün medeni, gelişmiş denilen, millet ve devletler arasında lâyık olduğumuz yerde, mevkide değilsek, hâlâ olmamız gereken seviyelere ulaşmak için çabalıyor ama başarmakta zorlanıyorsak; bu durumun sebepleri ne siyasi, ne askeri, ne ekonomik, ne coğrafi, ne dini, ne sosyolojik ne de kültüreldir. Bütün bu stratejik kavramlara hükmetmek durumunda olan insanımızın ayaklarında pranga, bileklerinde kelepçe, beyinlerinde, ve gönüllerindeki demir örtüler olan, tamamen psikolojik hastalıklardır. Bu hastalıkları ve tedavilerini şu şekilde sıralayabiliriz.

Birincisi, **hedefsizlik ve davasızlıktır.** Hedef maddî bir beklenti ve sonuçtur. Maddî hedeflere inanç ve aşk katılırsa bu dava olur.

İnanç bir şeye inanmaktır. Konusu, neye inanıldığı önemli değildir. Nitekim büyük Veli Abdülhakim Arvasi *"Oğul, tam inan da, istersen oduna inan"* demiştir.

Hedeflerine inanç katan dava sahibi insanların önünde aşamayacağı hiç bir engel, başaramayacağı hiç bir şey yoktur. Âlemlere Rahmet olarak gönderilen Rasulullah Efendimiz'in(s.a.v) *"Vallahi, bir elime güneşi, öbür elime de Ay'ı verseniz, yine de davamdan vazgeçmem"* dava sahipliğini, *"İstanbul elbet fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutandır, onu fetheden asker ne güzel askerdir"* Hadis-i Şerifi'ni hedef alan, 300 çadırlık Kayı Boyu Orta Asya'dan kalkıp, İstanbul hedef ve davası ile yola çıktığı için, Devlet-i Âli olup dünyaya adalet ve nizam verebilmiştir. Öyleyse her insanımız bir hedef ve dava sahibi olmalıdır.

Yapamam diyorsanız, haklısınız yapamazsınız!

İkincisi, **iradesizliktir.** İradesizlik tek tek fertlerde olursa, sadece kendisine ve belki sorumlu olduğu ailesine zarar verebilir. Ancak, iradesizlik, devleti milleti yönetme, yöneltme yetkisini, gücünü, erkini elinde bulunduranlarda olursa, bunun zararı bütün millete ve devlete yansır.

Unutulmamalıdır ki; *"Ya ben İstanbul'u alırım, ya İstanbul beni!"* iradesi, II. Mehmet'i "Fatih" yapmıştır. *"Hemdem seni severim bilirsin, ama geri dönme fikri değil senin, kendi kafamdan geçse, kendi kafamı kestiririm!"* iradesi, Yavuz'a Çaldıran'ı kazandırmış, çölleri aştırmıştır. *"Ya istiklâl, Ya ölüm!"* iradesi boğulmak, yok edilmek istenen Türk Milleti'ni şanlı bir şahlanışla ayağa kaldırmış, topa tüfeğe karşı kazma kürekle zafere taşımıştır.

35 senedir bu ülkede kan dökülüyor, kardeş kardeşe düşman ediliyor, insanlarımız ölüyor, sakat kalıyor, analar ağlıyor, yüz milyarlarca liralık millî kaynaklarımız boşa gidiyor. Peki neden bitirilemiyor? Siz bunca yıldır, sivil-asker hiç bir üst düzey idareciden, yöneticiden samimiyetle ortaya konmuş *"Ya ben terörü bitiririm, ya terör beni"* iradesini duydunuz ya da gördünüz mü? Bu irade ortaya konulmadan bitirilebilir mi?

Evet, 35 senedir Türkiye'de bir cinnet rüzgârı esmekte, bir gaflet fırtınası kopmaktadır. Rahmetli Dündar Taşer'in belirttiği gibi:

"Kürtçülük komünizmle birlikte Batı'yı, Batı da komünizmle Kürtçülüğü

kullanarak, Türkiye için yeni felâketler, etnik gruplar için de yeni esaretler peşinde koşmaktadırlar. Bir zamanlar adalet atını doludizgin koşturduğumuz hiç bir toprağı, Yemen'den Balkanlar'a, Kafkaslar'dan Trablusgarp'a kadar hiç bir yeri mantık ve müzakere ile terk etmedik. Kurduğumuz düzeni nutuklarla bozdurmadık. Bu vatanı da birkaç teoricinin safsatasına, bir kaç hainin hesabına, birkaç ahmağın aymazlığına kurban etmeyeceğiz. Hiçbir şey ülke bütünlüğünden daha aziz, bağımsızlıktan daha değerli değildir. Türk Milleti'nin kaderi için hiçbir zaman saklamadığı gücü, kanıdır. Gafiller uyanmalı, hainler mukaddes silleyi göze almalıdırlar. Osmanlı'dan kopanların hepsi pişman ve perişandır. Yeni pişmanlıklara fırsat vermemek Türk Milleti'nin görevi, görev uğruna can vermek de milletimizin alışkanlığıdır."

Yeter ki, her insanımız, özellikle idarecilerimiz irade sahibi olsunlar.

Üçüncüsü, **aşağılık duygusu ve yeis yani ümitsizliktir.** Şair Mehmet Çınarlı;

"Bizsiz ayakta durmaya yetmezdi güçleri,
Her gün bizimle güçlenerek, yettiler bize."

diyerek ne güzel ifade etmiş. Milletimiz, kendi içimizden köksüzlerin, sapısiliklerin, bilerek veya bilmeyerek, gafletle, hiyanetle haricî ve dahilî düşmanlarımıza yaptıkları yardımların, verdikleri desteklerin de etkisiyle bilhassa son iki asırdır ümitsizlik ve aşağılık duygusu çukurlarına düşürülmüştür. İçine düşürüldüğü bu ümitsizlik ve aşağılık duygusundan bir an önce kurtulmalıdır. Benim milletim, dünyada, ümitsizlik ve aşağılık duygusuna düşecek belki de en son millettir. Çünkü:

Üç yüz çadırdan bir dünya devletinin temellerini kurabilen **Osman Gazi,**

Kosova'da; *"Allahım! Burada, zaferin milletime nasip olması için bir kurban gerekiyorsa, o kurban ben olayım yarabbi!"* diye sabaha kadar gözyaşlarıyla dua eden ve duası kabul görerek, hem de savaş bittikten sonra şehitliğe yükselen **Murat Hüdâvendigar,**

Aşılması imkânsız denilen surlarla çevrili İstanbul'u fethederek çağ kapatıp çağ açan, havan topunu icâd eden, yivli topları döktüren, mülkün temeli olan adalet için halkından, sıradan bir insanla kadı

karşısında yargılanarak, verilen "elinin kesilmesi" hükmüne boyun eğip itiraz etmeyen **Fatih**,

Koskoca bir orduyla çölleri aşıp zaferler kazanan ama bu zaferlere rağmen *"Padişahı âlem olmak bir kuru kavga imiş, Bir Hak Dostuna bende olmak, cümleden âlâ imiş"* diyebilen **Yavuz**,

Günümüzde ancak nükleer silahlarla elde edilebilecek bir sonuçla, Mohaç'ta iki yüzbin kişilik haçlı ordusunu iki saatte imha eden **Kanunî**,

Cumhuriyetimiz'in kurucusu, *"El birliği ile vatanımız ve milletimiz için çalışalım, çalışmaların en kıymetlisi budur." "Ancak ölüler bir şey yapamazlar. Biz daha ölmedik. Yaşıyoruz, yapacağız ve başaracağız!"* diyen, **M. Kemal Atatürk**,

"Vatan bizimdir, kaçan haindir, kaçanı vururum, ben kaçarsam siz de beni vurun!" diye emir verebilen **Deli Halid** gibi cihangir **liderler yetiştirmiş**,

Kaleme aldığı tıp kitabı 19'uncu asra kadar bütün batı dünyasında ana tıp kitabı olarak okutulan **İbn-i Sina**,

Ses olayını ilk defa fizikî yönden ele alıp açıklayıp izah getiren matematik, fizik, mantık, psikoloji, astronomi, politika alanlarında 160 tane eser sahibi **Farabî**,

55 senelik ömrüne 550'den fazla eser sığdıran Hûccetûl-İslâm **Gazali**,

Matematik, Jeoloji, Coğrafya, Tıp, Felsefe, Fizik, Astronomi gibi dallarda kaynak eserler yazmış **Birunî**,

Matematikte trigonometriye tanjant, kotanjant, sekant ve kosekant kavramlarını kazandıran matematik bilgini **Ebul Vefa**,

İlk cebir kitabını yazan ve dünyaya cebiri öğreten **Harezmî**,

Astronomi ve matematik dehası **Ali Kuşçu**,

Bu kitap ancak 20. asrın bilgileriyle yazılabilir denilen eseri "Marifetnâme"'yi, 18. asrın ortalarında yazan **Erzurumlu İbrahim Hakkı**,

Mevlana, Yunus Emre gibi dünyayı aydınlatan mânâ aleminin sultanları, **bilim ve gönül insanları yetiştirmiş,**

Bugün dünya dili denilerek batı emperyalizminin en büyük sermayesi durumunda olan İngilizce, 1500'lere kadar bir dil olarak bile yokken, ondan 1000 sene önce dünyaya yazılı eserler bırakan bir dile, Türkçe'ye sahip olan,

Fergana ve Turfan vadilerinde inşa ettiği yer altı sulama kanallarıyla bin sene önce turfanda sebze, meyve yetiştirebilen,

İnsan eliyle yapılmış dünyanın yedi harikasından biri olan Taç Mahâl gibi bir eseri inşa edebilen,

Dünyanın en büyük müzik dehalarından biri kabul edilen Wolfgang Amadeus Mozart'a, Mehter Marşlarımızı duyduğu zaman, "işte müzik bu" dedirten ve bu müziğe özenerek Mehter Marşı formatında bir "Türk Marşı" bestelemesine sebep olan müziği yapmayı başarmış,

Devlet yönetiminde düzenlediği adalet sistemi, profesyonel ordu teşkilâtı, vakıflar ve sosyal sistemle dünyaya emsâl olmuş, kendi milletinden, dininden olmayan yabancı oryantalist tarihçi Alphonse de LAMARTINE'ne:

"Türkler bir ırk ve millet olmak haysiyetiyle yeryüzünün en şerefli insanlarıdır. Karakterleri pek asil ve yücedir. Asaletleri alınlarında ve amellerinde yazılıdır. Onların yurdu efendiler diyarıdır, kahramanlar, şehitler ülkesidir. Bence insaniyete şeref veren böyle bir milletin düşmanı olmak, insanlığın düşmanı olmaktan farksızdır. Böyle bir lekeden Allah beni korusun..."

17. asır başlarında ölen ve "Civitas Solis" (Güneş Ülke) diye bir eser yazan, ütopik komünist CAMPENELLA'ya: *"Mademki düşünceyi zindana koymayan, hakikat sevgisini zincire vurmayan bir millet, o cesur ve âdil Türkler var; üzerinde yalnız hakikatin, adaletin ve hürriyetin hüküm sürdüğü bir Güneş Ülke yarın neden vücud bulmasın?"* dedirtebilmiş yüce bir millettir.

Namık Kemal'in:
"Ecdadımızın heybeti maruf-u cihandır..
Fıtrat değişir sanma! Bu kan yine o kandır!"

dediği gibi; fıtrat değişmeyeceğine ve kanımız aynı kan olduğuna göre, her insanımız kendine güvenmeli, ümitsizliği bırakıp, aşağılık duygusundan çıkmalıdır.

Necip milletimizin tarihte olduğu gibi, hâlde ve istikbâlde de; dünya milletleri arasında lâyık olduğu şerefli yerini alması, devletler arenasında söz sahibi olması ve kendisine bizzat Allah(c.c) tarafından yüklenen "nizam-ı âlem" ilâhî emrini yerine getirebilmesinin,

dünyanın hiç bir yerinde anaların ağlamamasının, hem kendi insanımız hem de bütün dünya insanlığının içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında, ne kadar olmazsa olmaz bir gereklilik ve ihtiyaç olduğu ortadadır.

Yeniden bir kere daha çıkılacak bu kutsal yolun ve yolculuğun olmazsa olmaz en temel şartı ise, şimdiki ve gelecek nesillerimizin, ecdâdını ve onları üstün kılan maddî ve manevî öz değerlerini tanıması, bilmesi ve sahip çıkmasıdır. Aile içinden başlayarak bu değerleri yaşaması, yaşatmasıdır.

Milletçe maddî ve manevî öz değerlerimiz etrafında kenetlenerek değişmeden gelişebilmesi, yeniden yapılandırılacak gerçek bir millî eğitim politikası ile okullarda, millî edebiyat, sanat, tiyatro, sinema ile salonlarda, bu değerleri gerçekten benimsemiş aydınlarımız tarafından işletilecek radyo, televizyon, gazete dergi vb. kitle iletişim araçlarıyla gelecek nesillere tebliğ edeceği değerlerini temsil ederek aktarabilmesidir. Bunu yapmaya hem kendisi, hem de bütün insanlık için mecburdur.

Türk evlâdı, dünyaya hükmedip nizam veren, İlâ-yı Kelimetullah davasıyla üç kıtada adalet ve fetih atını doludizgin koşturan, feth ettiği memleketlere ordusundan önce alimleriyle, dervişleriyle giderek gönülleri fetheden, oralara aldığından fazlasını veren, her zaman ve her şartta adaletin, hakkın ve haklının, mazlumun, mağdurun, kimsesizin yanında, zâlimin, zulûmün, haksızın, gururun, kibirin, kötülük ve fenalığın karşısında durarak, asırlarca bütün insanlığa insanlık dersleri vermiş ecdâdını, bu yüce ve kutsal yolda milletine maddî manevî rehberlik, liderlik, önderlik etmiş kahramanlarını hem çok iyi tanımalı, hem de çok iyi anlamalı ve anlatmalıdır ki;

Bu millet, 17. asırdan itibaren, maddî manevî her alanda kendi öz ve hakiki değerlerine yabancılaşmaya başlaması, bu değerlerinden uzaklaşması neticesinde, ancak ve ancak **ilim, inanç ve aşkla** yürünebilecek hak davası yolunda yapmak zorunda kaldığı acı ve keskin firenin etkisiyle oluşan **şaşkınlığını ilim** ile atmalıdır. Bilen insan hiçbir şeye şaşırmaz!

18. ve 19. asırlarda, hızla geride kalmanın, adım adım geri çekilmenin getirdiği hayal kırıklığı ve üzüntünün etkisiyle yaşadığı **bezginliğinden inanç** ile kurtulmalıdır. İnanan insan hiçbir şeyden bezmez!

19. asrın sonu, 20. asrın başlarında ise, artık anavatanına kadar girilerek, harim-i namusunun kirletilmeye, varlığının yok edilmeye çalışıldığı dönemde başlayan **yılgınlığını aşk** ile tedavi etmelidir. Aşık insan hiçbir zaman yılmaz!

Böylece hâlin ve İstikbalin ilim, inanç ve aşk ile yetişen, yetiştirilecek Türk evladının bir eli; 1517'de aşılmaz denilen; kendisinden üç asır sonrasının imkânlarıyla bile Napolyon'un aşamadığı çölleri aşıp giden Yavuz Sultan Selim dedesinin kır atının yelesini okşarken, diğer eli çağını, zamanını tam yakalamış hatta ötesine geçmiş olarak bilgisayar klavyesinde projeler üretebilmelidir.

Bütün dünyanin Türk Einstein'ı diye saygı duyduğu, Prof.Dr. Oktay Sinanoğlu: *"Türk genci iki kanatlı olmalıdır. Bir kanadı bilim, bir kanadı gönül"* diyor. Bu büyük bilim adamının sözlerinden yola çıktığımızda, bugünki problemlerimizin temeli olarak maalesef şunu görebiliyoruz: **"bazı bilim adamlarımız gönülsüz, bazı gönül adamlarımız ise bilimsiz..."** Geleceğe kör-topal yürünemez. Öyle ise Türk evlâdı dininin, evrensel bilimlerin ve gerçek kahramanlarının rehberliğinde, bilim ve gönül kanatlarıyla kanatlanmalıdır.

Bütün bu anlatmaya çalıştıklarımızdan sonra hâlâ; hedefsizlikle, iradesizlikle, ümitsizlikle ve aşağılık duygusuyla aklından, gönlünden, hasta ruhlarından:

"Burası Türkiye!? Ben ne yapabilirim ki? Elimden ne gelir ki? Ben kimim ki? Sen mi kurtaracaksın? Tek enayi ben miyim? Bütün köşe başları tutulmuş, bize müsaade etmezler! Bizden adam olmaz!" gibi bırakın Türk evlâdını, bir insana yakışmayacak sorular geçenlere, şüpheleri olanlara, menfi düşünenlere, ümitsizlik dillendirenlere, bir söz üstadı Necip Fazıl'ın dizeleriyle cevap verelim.

"Tohum saç, bitmezse toprak utansın!
Hedefe varmayan mızrak utansın!
Hey gidi küheylân koşmana bak sen,
Çatlarsan doğuran kısrak utansın!
Ulu çınar şimdi noel ağacı,
Dallarda iğreti yaprak utansın!
Ustada kalırsa bu öksüz yapı,
Onu sürdürmeyen çırak utansın!"

Türk Evlâdı. Unutma! Onlar çok biz azız... Ancak; biz lâyık olmaya çalışır, elimizden geleni yaparsak Âlemlerin Rabbi, her şeyi kudret elinde tutan Allah(c.c) ezelden hükmünü vermiş ve Kur'an-ı Kerim'de de bize açıkca müjdelemiştir. **"Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin! Mümin iseniz üstünsünüz."**(Âli İmran-139). Onun(c.c) buyurduğu her şey El Hakk doğru olduğuna ve olacağına göre, bugün, eğer her alanda üstün değil isek, dönüp vicdan aynamızda tekrar tekrar kendimize bakmamız, kendimizi sorgulamamız gerekmez mi?

"Söylesem tesiri yok,
Sussam gönül razı değil!..."

demişti asırlar önce, rahmetli Fuzûli. Gönlümüzü razı etmek, bugüne kadar öğrenebildiklerimizin zekâtını verebilmek üzere bunları söyledik, yazdık.

Ancak, ümitsiz değiliz; söylediklerimizin tesirli ve faydalı olacağına, yüce Türk Milleti'nden karşılık göreceğine inanıyoruz. Olmazsa da, vatan sağolsun! Bu kubbede bir hoş sadâmız olmuş olur, İnşaallah!

Tarihte bir defa olan, bir defa daha olabilir!...

Yaşayan ölüler olmaktan çıkarak, her daim Hakk'tan (c.c) ümitvar olabilmek, azime sımsıkı sarılabilmek, vatan ve milletimiz için çalışabilmek, gayret gösterebilmek, bazen biraz "deli" olmak, ecdâdımızın aziz hatırasına vefalı olabilmek dilek ve dualarıyla...

BÖLÜM-26

Bilenler, Tanıyanlar, Deli Halid'i Anlatıyor

Türk evlâdı ecdadını tanıdıkça, daha büyük işler yapmak için kuvvet bulacaktır.

M. Kemal

DELİ HALİD'i daha yakından tanıyıp anlayabilmek için; onu bizzat tanıyanların, bilenlerin, beraber savaşanların veya tanıyanları, bilenleri bizzat görüp dinleyenlerin naklettikleri hatıralar son derece önemlidir. Deli Halid'in nasıl bir insan ve kahraman olduğu, resmî kitaplarda yer almasa da milletimizin gözünde ve gönlünde ne kadar yüksek ve ulvî bir yerininin olduğu ancak bu hatıralardan algılanabilir, anlaşılabilir.

Bu hatıralarda, işgal yıllarında, milletimizin maruz kaldığı zulüm ve yaşadığı acılardan da kesitler bulmak mümkündür. Bu hatıraları, hem Deli Halid'i daha yakından tanıyabilmek, hem de daha dün denilebilecek kadar yakın geçmişimizde milletimize yaşatılan acılar ve zulümlerden dersler çıkartıp ibretler alabilmek maksadıyla aşağıda veriyorum.

Doğu Cephesi'nden Deli Halid ile ilgili hatıralar.

(1). Tatvan'daki o tepede, "Deli değildir" diye bana celâllenen, beni misafir edip, çay ikram eden Iğdırlı vatandaşımızın, Deli Halid ile ilgili anlattıkları:

Biz aslen Iğdırlıyız. Ermenilerin yaptığı zulümler sebebiyle Çıldır'a göçmüşüz. Dedem ve Büyük Ağam(amcam) Veli (Bu vatandaşımız, adı her geçtiğinde ısrarla Deli Halid ile ilgili "Veli" tabirini

kullandı. Dedesinin de öyle söylediğini belirtti. Y.N.) Halid Paşa'nın askeriymişler. Büyük Ağam anlatırdı:

Buralarda, Ermenilerin başındaki en çok zulümleri yapan Komutanın adı, Mazmanof'muş. Bu Mazmanof, Erzurum'un Oltu Kazası'na bağlı ..... köyünde (Söz konusu köyün adı, şimdiki yaşayanlarını utandırıp rencide etmemek için özellikle yazılmamıştır.Y.N) bizim Müslüman Türk kızlarını, kadınlarını Köy Meydanı'nda çırılçıplak soydurmuş ve herkesin önünde bu vaziyette çengiler gibi zorla oynatıyormuş. Bu sırada Büyük Ağam ve Halid Paşa o köye yakın bir dağda keşif için bulunuyorlarmış. Halid Paşa dürbünle bakarken bu vaziyeti görünce, hüngür hüngür ağlamaya başlamış ve Mazmanof'u öldürmeye yemin içmiş. Bu namert Mazmanof her kıstırıldığında, Halid Paşa'nın elinden don gömlek kaçmayı başarıyormuş. Ancak, bizimkiler Kars'ı aldığında, bir köprü üzerinde kıstırılıp da, artık kaçış yeri kalmayınca, kurtulamayacağını anlayınca, Halid Paşa'nın korkusundan, kendi kendini başından vurmuş öldürmüş.

Halid Paşa annesini çok sever sayarmış. Onun bir dediğini iki etmezmiş. Dedemgile de hep "Cennet anaların ayakları altındadır." Hadis-i Şerifini söyler, annelerine itaat etmelerini, hizmette kusur etmemelerini söylermiş. Dedem anlattıydı... Bir gün, annesi ağlayarak: "Oğlum nedir müslümanların, din kardeşlerimizin, bu zalim gavurlardan çektikleri? Bu zulümler ne zaman bitecek?" diye sormuş. Halid Paşa da anasına "Ana kılıcım kısa! Ne yapayım?" demiş. "O kurban olduğum Ana ne demiş biliyor musun Gumandan?" "Kılıcın kısaysa, adımını ileri at!" demiş.

Hey gidi kurban olduğum Veli Halid Paşa, şimdi yaşasaydı da buraların halini görseydi, onca Ermeni, Rus zulmünden kurtarıp da, kardeşin kardeşi vurduğunu, hainlerin bu kadar çoğaldığını görseydi, kahrından essahtan delirirdi. Bu imansız teröristler böyle, köpeksiz köyde değneksiz gezer gibi, gezebilirler miydi? Olan bize oluyor gumandan!

Onu kalleşçe sırtından vurmuşlar, Ankara'da. Zaten önünden cesaret edemezlerdi. Allah gani gani rahmet eylesin! Bunları hem unutma, hem de unutturma, gumandanım![1]

---

[1] Bellektepe/Tatvan'da, role çalışanı işçilerle yazarın yaptığı sohbetten.

(2). Halis ÜRÜN'ün, (Susuz/Kars doğumlu, İstanbul'da yaşıyor) anlattıkları:

İki dedem de Halid Bey'in gönüllü askerlerindenmiş. Allah gani gani rahmet eylesin. Çok yiğit, çok gözüpek adammış. Dedelerim ondan bahsederken coşarlar, o günleri tekrar yaşıyormuş gibi anlatırlardı bize.

Gördükleri, Ermenilerin, Rusların yaptıkları mezalimi anlatırken ağlarlardı. Halid Bey de, tecavüz edilmiş, bıçakla, baltalarla doğranmış, göğüsleri kesilmiş, ağaçlara çivilerle çakılmış, müslüman insanlarımızı gördükçe çocuk gibi hüngür hüngür ağlar ve "Oğlum işte yaptıklarını görüyorsunuz, bunlar bizim analarımız, bacılarımız, kardeşlerimiz. Ona göre gayret gösterin" dermiş. Her harpte, hep en önde gidermiş, amma, düşman kurşunu ona işlemezmiş. Düşmana saldırırken, hafızlar gibi, ezberden Fetih Suresini okurmuş ve "durmayın evlatlarım, korkmayın, düşman kurşunu bize işlemez" dermiş. İki tabancası varmış. Birine "namuslu", birine "namussuz" dermiş. Namuslu ile düşmana, namussuz ile hainlere, bozgunculuk çıkaranlara, düşmandan kaçanlara sıkarmış.

Bizim buraları hep O kurtarmış. Ne etsek borcumuzu ödeyemeyiz, ama, şimdiki gençler bunları bilmiyorlar maalesef... Ben, büyüyüp elim para tutunca, 1953-1954'lerde, onun hayrına bir çeşme yaptırdım. Kırık Kilise Yaylası'nda. Üç kilometreden su getirttim. Kazma kürekle, kendimde kazdım su yollarını. Millet içsin, Halid Paşa'ya hayır dua etsinler diye. Geçenlerde bir gittim oralara, çeşme harap olmuş, kimse bakmamış, biz oralardan ayrıldıktan sonra.

Allah gani gani rahmet eylesin, Nur içinde yatsın...[2]

(3). Şaban oğlu, Söhben'den olma 1928 Sarıkamış doğumlu Abdurrahman Şentürk anlatıyor:

Rahmetli babam, Birinci Dünya Harbi'nde Başçavuş olarak görev yapmış. Sarıkamış Harekatı'nda Ruslar'a esir düşmüş, Sibirya'ya sürmüşler. Babam bir fırsatını bulmuş. Yedi gün aç susuz kalarak kaçıp geri gelmiş. Halid Bey, Erzurum'u kurtardıktan sonra, Kars'a doğru ilerlemeye başlamışlar. Sarıkamış yakınlarındayken Karahamza köyündeki Ermenilerin durumunu öğrenmek üzere, 30 kişilik bir

[2] İstanbul/Maltepe'deki evinde, Halis Ürün'le yazarın yaptığı sohbetten.

keşif müfrezesi göndermişler. Halid Bey bunlardan bir zaman haber alamayınca kalkıp kendisi gitmiş. Görmüş ki, bizim 30 kişi ağır Ermeni ateşi altında. Bizim askerlere, "Ne sinip duruyorsunuz? Ermeni kurşunu bize işlemez" diyerek kendisi önde 30 asker arkasında başlamışlar Ermenilere doğru gitmeye. Açılan ateşlerden hiçbirine bir şey olmamış. Bunu gören Ermeniler hemen kaçmışlar. Daha sonra Kars'a doğru ilerleyen askerlerimiz Kars'ı sarıp zaptetmişler ve Gümrü'ye kadar ilerlemişler. Kâzım Karabekir Paşa orada kalmış, Halid Bey Fırkasıyla (tümeni) Yunan Cephesine gitmiş.[3]

(4). Üç yıl boyunca Halid Paşa'nın postası olarak görev yapan Şenkaya Yukarı Hamas (Gözebaşı) köyünden Durak oğlu Tevfik Karaman'ın oğlu Yusuf Karaman anlatıyor:

Babam üç yıl boyunca Halid Paşa'nın postası olarak görev yapmış. Babam Halid Paşa'nın çok akıllı, dürüst, vatansever bir paşa olduğunu söylerdi. 30 Ekim 1920 yılında Kars'ı kurtarıp, Gümrü'ye doğru ilerlerken, Arpaçay civarında mevzide iken, Ermenilerin attıkları bir paketi Halid Paşa'nın emri üzerine, Postası olan babam getirip paşaya vermiş. Sonradan anlaşılmış ki bu mektupta Ermeniler: "Ey Türkler, boşuna kırılmayın. Gümrü'den Erzincan'a kadar Ermenistan ilan edilmiştir. Silahlarınızı bırakın." diye yazmışlarmış. Halid Paşa bu duruma çok kızarak, hemen alayı toplamış ve kesin emir vermiş. Bu emir üzerine iki gün sonra Gümrü'ye kadar gidip şehri teslim almışlar. Bu olaydan sonra, Mustafa Kemal'in emriyle Batı Cephesi'ne gitmişler.

Halid Paşa'nın Meclis'te öldürüldüğünü duyunca çok üzülen babam, Atatürk'ün Halid Paşa'nın ölümünden ötürü çok üzülüp ağladığını duyduklarını söylerdi. Allah gani rahmet eylesin![4]

(5). Medine'den olma Mehmet oğlu 1936 Bardız Nahiyesi Çermik köyü halkından Sarıkamış'ta oturur Halis Duman anlatıyor:

Narmanlılardan dört kişi cepheden kaçmışlar. Halid Paşa, bu

[3] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Millî Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s. 171-172

[4] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 173

dört kişiyi Bardız'da yakalatmış, meydanda halkı ve askeri toplayıp bir konuşma yapmış: "Bunlar vatan haini, kanı bozuk insanlardır. Kafirin yaptığını da görüyorsunuz, bunların yaptığını da" diyerek, tabancasını çekerek öldürmüş. Bugün Bardız'daki mezarlıkta bu kişilerin mezar yerleri herkes tarafından bilinir. "Bizlere Kalaycıların(Ermeniler'in) kurşunu işlemez" diyen Deli Halid Paşa, cebinde devamlı Kur'an taşır, bir hafız kadar da ezbere bilirmiş. Düşmana karşı giderken daima "Fetih Suresi'ni" okurmuş.[5]

(6). Ali oğlu, Hatice'den olma 1336 (1920) doğumlu Yusufeli'nin Havuzlu köyünden Sarıkamış'ta oturur Hüseyin Karakelle anlatıyor:

Sarıkamış Harekâtı sırasında bizim Havuzlu Köyü'ne gelen Halid Bey, Mehmet Yıldıran Ağa'nın konağında bir yıl kadar kalmış. Halid Bey burada iken İspirli yedi kişi askerden firar edince, bizim köyde yakalatıp onları sol tarafında taşıdığı şer(namussuz)tabancası ile öldürüyor. Fakat öldürmeden önce askerler ve halkı toplayarak, askerden kaçmanın vatana ihanet olduğu anlamına bir konuşma yapmış. Babam Ali, Halid Paşa'nın çavuşu imiş. Ruslar Sarıkamış'tan ilerleyip Erzurum'a girince, babam Ali Çavuş da dahil Halid Paşa, Melo kasabasına çekiliyor. Zaten o zamanki Rus sınırı Melo bizde kalmak, Artvin de Ruslar'da olmak şeklinde imiş. Bizimkiler Ruslar'ı kıra kıra Yusufeli, İspir, Bayburt'a çekiliyorlar. Babam da bu sırada topuktan bir şarapnel yarası alıyor ve tedavi için İstanbul'a gönderiliyor. Tedavisi tam iki sene çekiyor. Ruslarla bu cebelleşme sırasında Deli Halid Paşa da Bayburt'ta yaralanıyor. Bu sırada Halid Paşa'nın annesi de yanında imiş. Yani önce Melo sonra da Bayburt'ta bulunduğu sırada annesi de onunla berabermiş. Babam rahmetli böyle söylerdi. Hatta annesi Deli Halid Paşa'ya sık sık nasihatte bulunarak: "Askerlerini dövme ve sövme, yoksa sana sütümü haram ederim" dermiş.

Deli Halid Paşa, her zaman dilinde dua, cebinde Kur'an olarak gezermiş. Daima askerin önünde gider: "Dönersem beni vurun, siz dönerseniz sizi de ben vururum" dermiş.

Rus Harbi bitince, bu defa Halid Paşa Ermeni Harbine geliyor.

---

[5] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 170

Göle yakınlarındaki Bahçecik yakınında Ermeni komutan Mazmanof'a bir baskın düzenliyorsa da Mazmanof buradan pijama katı, zar zor Kars'a kaçıyor. Halid Paşa da onu takip ederken Kosor'dan (Akşar) yukarı, ormanın dibindeki Avindir köyü civarında tekrar yara alıyor. Babam rahmetli bunları bize ders alalım diye anlatırdı.[6]

(7). 1884 Erzurum doğumlu Ali Ezberci anlatıyor:

Tarihini hatırlamıyorum. Bir kış günü Erzurum'a gittim. Burada kahvede oturuyordum. İki Jandarma içeri girip, göz gezdirdikten sonra bana: "Sen sakal bırakmışsın ama, pek genç gösteriyorsun. Yürü bakalım" dediler. Bir iki itiraz ettiysem de fayda vermedi. Ellerimi bağlayıp götürdüler. Yolda bizi görenler "Halid Paşa bunu öldürecek, yazık olacak" diye laf atıyorlardı. Bir yere götürdüler. Aradan birkaç saat geçtikten sonra Halid Paşa'nın geldiğini söylediler. İri yarı bir adam gelip, kolumdan tutarak Halid Paşa'nın yanına götürdü. O zamana kadar korktuğum Deli Halid Paşa, sanki bana çok yakınımmış gibi geldi.

Halid Paşa birden hiddetlenerek şöyle dedi: "Ulan Ermeni piçleri anamı bilmem ne ederken, sen kahve köşelerinde muharebeden kaçıyorsun. Seni kanı bozuk. Senin kanın bozuk mu?" dedi. Ben de hayret edilecek bir sertlikle: "Paşam, ben ne asker kaçağıyım, ne de senin dediğin kanı bozuklardanım. Köyde imamlık yapıyordum. Ermenilerin bu kadar azıttıklarını duyduğum için, imamlığı bırakıp sizi görmeye geldim" dedim. Bana biraz baktıktan sonra "geç buraya" dedi. Nöbetçiye işaret etti. Nöbetçi elleri zincirle boynuna bağlı birisini ileriye getirdi. Paşa: "Nerelisin" dedi. Adam: "Nahcıvanlıyım" diye cevap verdi. Adamın ne yaptığını anlayamadım. Paşa, hiddetlenerek, "seni gidi Ermeni bozması" diyerek adamı vurdu. Sonra bana dönerek, "sen ne diyordun" diye bana sordu. Ben de aynı şeyleri aynen anlattım. Biraz alaylı olarak, "anlat bakalım hocam, köyde imamlık rahat mı? Ama yarın Ermeni kovalayacağız, orada anlarsın hangisinin rahat olduğunu" dedi. Ben istifimi bozmadım.

Ertesi sabah uyandım. Sabah namazı vakti oldu olacak. Atlı birilerinin geldiğini görünce dışarıya çıkıp kim olduğunu anlamak için merakla bakıyordum. Yaklaştığında atlının Deli Halid Paşa olduğu-

[6] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 168-169.

nu gördüm. Yanına üç kişi çağırdı. Onlarla bir şeyler konuştuktan sonra tekrar geri gitti. Birazdan üç kol halinde harekete geçtik. Halid Paşa bizim kolun başında bulunuyordu. Bir köyden geçerken göğüslerinden süngülenmiş genç kızlar, parçalanmış çocuk cesetleri, öldürülmüş yaşlılar, çırılçıplak kesilmiş kadınlar bizi şaşkına çevirdi. Halid Paşa, bunlara bakarken gözlerinden şıpır şıpır yaşlar akıyordu. Sert mizaçlı bu askerin, bu kadar yumuşak kalpli, merhametli ve yufka yürekli olacağını tahmin etmiyordum.[7]

(8). Sarıkamış Kurbançayı köyünden 1315 (1899) doğumlu Seyfal oğlu İskender Çakmak'ın anlattıkları:

Henüz askere gitmemiştim. O zaman Hasankale'nin Horum köyünde oturuyorduk. Zaten o köy doğumluyum. Ermenilerin elinden kaçarak Azap'a gittim. Oradan da Keçesor köyüne kaçtık. Ermeniler gerek Horum, Azap'ta ve gerekse Keçesor'da bize ettiklerini ettiler.

Halid Paşa'nın bilahare Bardız'a geldiğini duyunca yanına gittim ve gönüllü askere yazıldım. Onun emrinde olarak ordumuz ileri hareketine geçince, uğradığımız Kumru, Kaloköy ve Kars ötesi yerlerin hemen tümünde Müslüman cesetleriyle karşılaştık. Gümrü'ye kadar gittik, bu manzara değişmedi. Halid Paşa bu gördüğümüz manzaralar karşısında: "Size diyeceğim şudur: Bu gördükleriniz sizin din kardeşleriniz, bacılarınız, analarınızdır. Ona göre gayret gösterin!" dedi. Biz onu görünce dilimiz tutulurdu. Zaten, düşmanın dili de tutulurdu, dizi de... Ama biz ona çok güvenirdik. Askerler aramızda ona marşlar dizip söylerdik.[8]

(9). 1952 Sarıkamış doğumlu İhsan oğlu Zeki Şenocak anlatıyor:

Annemin amcası Abdullah Oğuz, Halid Paşa'nın askeri imiş. Kendisi daha geçen yıl 1994'te vefat etti. Bizlere anlatırdı. Kandan çok korktuğu için sık sık askerden kaçarmış. Bunun üzerine babası da onu alıp Halid Paşa'ya götürerek, askerden kaçtığını beyan ile teslim edermiş. Annemin amcasına Halid Paşa niçin askerden kaçtığını sorunca, oda kandan çok korktuğu için kaçtığını, şayet başka bir

---

[7] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 166-167

[8] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 151-152.

iş verilirse onu yapabileceğini söylemiş. Bunun üzerine Halid Paşa; "En çok becerdiğin iş nedir?" diye sorunca, Abdullah Dede, "Ben, afedersiniz ama hırsızlığı iyi yaparım," demiş. Bunun üzerine Halid Paşa, karşıdaki Ermeni siperlerini göstererek: "Şurada gördüğün bizim topun bir tekeri eksik. Gidip karşıdaki Ermeni siperlerinden bir topçekeri çalıp geleceksin." demiş.

Bu emir üzerine düşman siperlerine doğru yola çıkan Abdullah Dedem, nihayet bir teker ile geri dönünce Halid Paşa, kendisini affederek, geri hizmete vermiş. Rahmetli Dedem, bunu tebessüm dolu yüzüyle anlatıp gülerdi... [9]

(10). 1892 doğumlu, Sarıkamış İssisu köyünden Zekeriya Aydın anlatıyor:

1918 yılında birkaç arkadaşla beraber köy muhacirleri arasına karışmış, Batı'ya göçüyorduk. Taşlıboğaz denen bir yerde mola verdik. Biraz dinlenmiştik. Aşağıdan birkaç askerle birlikte bir subayın geldiğini gördük. Yaklaştıklarında bu subayın Halid Paşa olduğunu söylediler. Eli silah tutan erkekleri topladılar. Erkekler gidince muhacirler, kadın ihtiyar ve çocuklar yani geriye kalanları Halid Paşa kaçak olup olmadığını kontrol ettikten sonra serbest bıraktı. Bu arada ben ve arkadaşlarım Halid Paşa'nın maiyetine girdik. Biraz yolculuktan sonra Tortum yakınlarında bulunan Nohurtop köyünde konakladık. Orada biraz dinlendikten sonra Taşoluk denen bir yere geldik. Bu köyün karşısında bulunan Devre Dağı'na gidip, orada karargâh kurduk. Ermeniler de karşı tepelerde mevzilenmişti. Zaten bizi görür görmez de ateşe başlamışlardı.

Halid Paşa, durmadan mevzileri gezip kontrol ediyordu. Sağımızdan, solumuzdan kurşunlar vınlayarak geçiyordu. O gün akşama kadar düşmanı oyaladık. Halid Paşa, mermimizin bitmek üzere olduğunu fark edince, bazı arkadaşları artçı koyarak, mermilerimizi toplayıp onlara verdi. Daha sonra Halid Paşa bizi tek sıra halinde yan yana olan iki tepenin arasından dolandırdı. Bizi takviye gelen kuvvetler sanarak Ermeniler kaçtılar...[10]

---

[9] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 170-171

[10] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 165-166.

(11). Sarıkamış Mescitli köyünde oturur İsmail oğlu Fehime'den olma 1317 (1901) doğumlu Recep Aygün'ün anlattıkları:

Ben, Halid Paşa komutasında süvari idim. Biz, Erzurum Palandöken'de idik. Narman Ermeni işgalinde idi. Verilen emirle harekete geçip Ermenileri önümüze katarak sürüyorduk. Oradan Pembe Kilise (Şimdi Ermenistan'da)'ye kadar geldik. Burada 40 tane Ermeni talebeye rastladık. Hiç unutmam. Komutanlarımız hemen onları korumaya aldılar. Yanlış hatırlamıyorsam, oralara yakın yerdeki Amerikalılar'a ait bir yardım kuruluşuna, onları teslim ettiler. Onların yaptığı öyle, bizim yaptığımız böyle...[11]

(12). Sarıkamış Mescitli köyünden Ali oğlu Gülli'den olma 1317(1901) doğumlu Taceddin Topkaya'nın anlattıkları:

Ermeniler gelince bulunduğumuz Selim'in Kırkpınar köyünden Bozat köyüne (Sarıkamış'ın köyü) kaçtık. Biz çıkınca sahipsiz köyümüzü tahrip ettiler.

Bozat'ta oturan Sarıkamış felaketi askerlerimizden Recep Çavuş'u, Sarıkamış'ta Topçu Alayı'na giden yol yakınındaki bir çam ağacına çakarak öldürdüklerini bizzat gördüm. Sonradan bizim asker gelince, ben de onlara katıldım. Kars'a yakın Ağadeve köyünden geçerken buradaki yolun alt ve üst tarafında iki kadınımızı kazık çakarak öldürdüklerini hayretle gördük. Bu manzarayı gören Komutanımız Halid Paşa, bize hitaben: "Kuzularım, evlatlarım işte Ermeniler'in bacılarımıza, kızlarımıza yaptıklarını görüyorsunuz." Bu sözlerden sonra çoğumuzun ağladığını hatırlarım...[12]

(13). Sarıkamış'lı 1323 (1907) doğumlu Şevket oğlu Hacı Lezgi Uray'ın anlattıkları:

Benim köyüm Susuz ilçesinin Bendivan köyüdür. Ermenilerin zulmü yüzünden Ardahan'ın Cincilop köyüne göç ettik. Sersefil olmuştuk. Deli Halid Paşa, Göle'den Ardahan'a gelince, biz de onun ardından köyümüze geldik. Bundan birkaç ay sonrada ben askere alındım. Gümrü'ye kadar ilerledik. Kâzım Karabekir Paşa çok mer-

[11] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 161.
[12] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 160.

hametliydi. İçimizdeki Ermeni esir ve çocuklara yemek çıkarttırır, çocuklara elbise aldırırdı. Bizler, Karabekir Paşa'ya pek ulaşamazdık, ama hemen hemen ne derdimiz olsa Halid Paşa'ya anlatabilirdik. Biz onu çok severdik, o da bizi... Onun verdiği cesaret, ondan aldığımız cesaret bizi her zaman coşturmuştur. Belinde iki tabancası vardı. Soldaki namussuz. Sağdaki namuslu. Ola ki cepheden kaçan olursa solunda taşıdığı namussuz tabancasıyla vururdu. Sağdaki tabancasıyla da düşmana atardı. Benim yanımda herhangi bir askeri vurduğunu görmedim. Dediğim gibi, ben ancak Kars'ın kurtuluşundan sonra onu tanımıştım. O azıcık zamanda bir kahharlığını görmedim.[13]

(14). Kurban oğlu Elif'ten olma 1315 (1899) Zakim (Şenkaya/ Erzurum) doğumlu Seyfal Şafak'ın anlattıkları:

Ermenilerin zulmü üzerine gönüllü asker olmak istiyordum. O sıralar Bardız'da bulunan Halid Paşa'nın yanına giderek, ona göründüm. O da "Oğlum sen daha küçüksün" dedi ise de, "kendim küçüksem de, yüreğim büyüktür!" dedim. Israrlı olduğumu anlayınca beni de yazdırdı. Ermeniler yakınlarıma ve köylerimize çok eziyet vermişler, çoğunu da öldürmüşlerdi. Ben de hayıfımı almak istiyordum. Neden sonra ileri harekete geçip, Kars'ı aldığımızda Kars Kalesi'ne Halid Paşa nezaretinde Göreşkenli Akif Çavuş, şanlı bayrağımızı çekmişti.

Bardızlı Esmani Halid Paşa'nın postası idi. Halid Paşa, ona şöyle emir vermişti: "Oğlum bize Selim'deki Ermeni ahvalinden haber getir" diye. O, attan daha hızlı gidip gelerek haber getirmişti. Halid Paşa'nın Bardız'da sekiz, Selim'in Bozkuş köyünde iki kişiyi ordudan kaçtıkları için vurdurduğunu hatırlıyorum. Ordu bozanlara karşı çok titizdi. Bu olaylar üzerine demişti ki: "Oğlum vatan bizimdir, Düşmandan kaçan haindir..." Zaten bu sözlerinden sonra bu kaçanları vurdurmuştu. Kaçanların ikisi kadın elbisesi kıyafetindeydiler.

Halid Bey, Porsuk (Kars'ın köyü)'lu Gülizar oğlu Abdullah, Zakim'li Alaeddin ve Haydar ile Kars Karadağ'da bir Ermeni askerinin patlatmak için top kamasını çektiği sırada kollarına sarılarak bunu engelleyen Topçu Şerif isimli arkadaşımızı yararlıklarından ötürü çok severdi. Ben Halid Paşa sözü geçtikçe yukarıda isimlerini söyle-

[13] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 152.

diğim arkadaşlarımı hatırlarım. Ayrıca Halid Paşa'nın anasının Bayburtlu olduğunu söylerlerdi.[14]

(15). Recep oğlu Güllü'den olma 1311 (1895) Bardız doğumlu Mahmut Yücedağ'ın anlattıkları:

Biz zaten Ermenilerin elinden 22 nüfustan sadece iki kişi kalmıştık. Bir ben, bir de abim... İkimiz de onun askeri idik. Halid Paşa, siyah püsküllü bir cübbe giyerdi. Önümüzde, "Allah! Allah!" diyerek giderdi. Karşıdan da habire kurşun atılmasına rağmen, ona hiç dokunmazdı. Oysa bize neredeyse siperde isabet ederdi.

Halid Paşa ile ilgili unutamadığım bir hatıram şudur: Kars'ı almak için ilerlediğimiz günlerde idi. Bizim Alay Yolgeçmez'de (Selim'in köyü) idi. Halid Bey'in Karargâhı yakınımızdaki Yenigazi'de (Sarıkamış'ın köyü) idi. Yüzbaşımız Numan Bey, bir gün bana bir pusula vererek, Halid Bey'in yanına Yenigazi Köyü'ne gönderdi. Ben oraya gittiğim zaman Halid Bey tren hattının üzerinde geziniyordu. Halid Bey'e yanındakiler vasıtasıyla pusulayı ulaştırdım. Halid Bey, bana sert bir sesle: "Git, ona deki, yarın beni görsün." Bunun üzerine geri Yolgeçmez'e gelerek Yüzbaşı Numan Bey'e, Halid Bey'in sözlerini arz ettim. Bunun üzerine yüzbaşı çok korktu. Hatta öğrendiğime göre firar etmeyi bile düşünmüş. Bunun üzerine Yüzbaşı'nın arkadaşları şöyle bir plan yapmışlar. Güya beni yeniden sesleyerek Halid Bey bu sözleri asık yüzle mi, güler yüzle mi söyledi diye soracaklar. Ben de "güler yüzle" diyecektim. Sonra onların dediği gibi yaptım. Böyle olunca Yüzbaşı Numan Bey, belli ki çok rahatladı. Ertesi gün Halid Bey'in yanına giden Numan Bey'e gerçekten de bir şey dememişti.

Bezirgangeçit'in (Selim'in köyü) Döşkaya mevkiinde idik. Sabah vakti idi. Ermeniler bize ani bir baskın yaptılar. Mevsim güz, havalar soğuktu. Yüzbaşımız bize: "Kalk at başına, çekiliyoruz" demişti ki tam o sırada Halid Bey geldi. "Ölmek var, dönmek yok" dedi. Bu gayret ile toparlanıp Ermenileri püskürterek, tâ Demirkapı'ya dayandık.

Bir defasında altı kişi firar etmişti. Hepsini yakalayıp getirdiler. Halid Bey, onlara hitaben: "Oğlum biliyorum, aç, susuz ve naçarız.

[14] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Ankara, 1996, s. 152-154.

Ama gavur namusumuzu kirletip, sonra da sizi, bizi öldürebilir. Hiç değilse böyle ölmek daha iyi değil mi?" dedi. Kanun ve nizam bilmedikleri için üçünü affetti ise de diğer üçünü kurşuna dizdirdi. Sonra da gömdürttü.

Halid Paşa, Meclis'te vurulunca, annesi: "Ben ona helâl süt emzirmiştim. Onu mutlaka arkadan vurmuşlardır" demiş. Gerçekten de arkadan vurulmuşmuş.[15]

(16). Ali oğlu Zeliha'dan olma 1310 (1894) Bardız doğumlu, Çermik (Kaynak) köyünde oturur. Zarif Cildiz'in anlattıkları:

Kumandanımız Deli Halid Paşa idi. Kars'ı almak için ilerleyişimizde Büyük kumru Dağı'ndan aşarak Selim Düzü'ne indik. Bezirgângeçit'te biraz sıkışınca Halid Bey bizim 17. Alay'ı ileri sürdü.

O günlerde Ermeniler havadan tayyare ile bildiri atmışlardı. Hatırımda iyi kalan şöyle bir mesaj yazarmış bu bildiride: "Boşuna askerlerinizi kırdırmayın. Buralar Erzincan'a kadar bize verildi" diye. Halid Paşa buna çok kızmıştı. O da "Ya askeri etten kale yapacağım ya da bu gece Kars'ı alacağız" demişti. Hakikaten de ertesi gün Kars'ı aldık. Sonra bize verilen emir gereği Kars Karadağ'a kadar ilerledik. Elimize epey ganimet geçmişti. Bulduğumuz telis, torba ne varsa onları ganimetle doldurduk. Fakat Halid Paşa, elimizde ganimet dolu torbaları görünce hepsini toplayarak, Kars'ta bir meydanda yaktırdı.

Sonra Gümrü'ye kadar ilerledik. Gümrü'deyken, Ermeni olduğunu zannettiğim bir kısım halk balkonlardan bize bağırıyorlardı: "Ağa ağa bizi siz değil, yeşil urbalı askerleriniz bozdu" diye... Gümrü'ye kadar gittiğimiz yerlerdeki Ermenilerin yaptıkları katliamları görünce, Halid Paşa: "Bir kamçı boyu çocuk dahi sağ bırakmayan Ermenilere, siz de gerekli dersi verin", demişti.[16]

(17). 1896 doğumlu, Oltu Erdoğmuş köyünden Hakkı Gözütok'un anlattıkları:

Ben, 1918 yılının Nisan ayında Millî Mücadeleye Penek'ten iştirak etmiştim. Erzurumlu Yüzbaşı Cemal Dadaş (Cemal Gürsel)

---

[15] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Ankara, 1996, s. 154-155.

[16] Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Ankara, 1996, s. 155-156.

Bölük Komutanımızdı. Zaman oldu ki, biz, ilerleyerek Selim Ovasına kadar gelmiştik. Bir sabah Halid Paşa gelip bizim Tabur Komutanına Kekeçe (Selim'in köyü) köyünü keşfetmesini emretti. Tabur Komutanı bu iş için Osman ve Feyyaz isimli arkadaşlarımla beni görevlendirdi. Tüfeklerin kayışlarını boynumuza takıp sürünerek köye yaklaştık. Fakat bir şey göremedik. Feyyaz sağdan, ben soldan ilerlerken, Osman da bizi kollayacaktı. Meğer Halid Paşa da bizi gözetliyormuş. Ben bu şekilde ilerleyerek bir evin kapısını açtım ki, içerisi cesetlerle dolu idi. Geri dönüp Halid Paşa'ya haber verdik. Halid Paşa: "Gördüklerini arkadaşlarına anlat" dedi. Ben de yüksek bir yere çıkıp anlattım. Halid Paşa: "Görüyorsunuz ki, düşman dindaşlarınızı, kardeşlerinizi kırmış. Eğer onlar gibi boşuna ölmek istemiyorsanız; namusunuzu, vatanınızı korumak istiyorsanız, düşmanın önünden kaçmayınız!" dedi. Onun bu konuşması hepimize çok dokundu.

Bu sözlerden sonra büyük bir sebat gösterip, Ermenileri Kars'a doğru püskürttük. Beştepeler mıntıkasına gelince, Ermeniler bizim taburu topa tuttu. Siperlere sığınıp geceyi burada geçirdik. Sabah olunca Bezirgan Geçidi'ni tuttuk. Halid Paşa'mn emri ile Zellece köyünde bulunan 2. Tabura yardıma gittik. Ermeni buradan da çekilince, Baykara köyüne geldik. Burada iki gün kalıp, ileri harekâta geçtik. Hareketimizin dördüncü günü Küçükyahnı Tabyası'nın dibine geldik. Halid Paşa, burada üçüncü tabur kumandanına tabyayı muhakkak ele geçirmesini emretti.

Birinci Tabur Küçükyahm'nın sağından, ikinci Tabur solundan, bizim 3. Tabur da merkezden ikişer adım aralıklarla süngü takıp dağa doğru tırmanmaya başladık. Üç saatte tabyayı ele geçirdik. 1. Tabur buradan geçmekte olan tren raylarını söktü. Böylece düşmanın trenle asker naklini önlemiş olduk. Sabah olunca iki koldan Kars'a girdik.

Kars'ta iki gün dinlenip, Gümrü'ye hareket emrini aldık. Bir saatte Kızılçakçak'ı ele geçirdik. Gümrü'ye yaklaştığımızda Halid Paşa, haber göndererek, teslim olmalarını istedi. Bu teklife olumlu cevap verdiler. Bu şehri harpsiz olarak teslim aldık. Antlaşma yapılınca biz de geri çekildik...[17]

[17] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 157-159.

(18). Fatma'dan olma 1327 (1911) doğumlu, Abdiğolu Artvin Yusufeli'li -Sarıkamış'ta oturur- Mevlüt Gökalp'in anlattıkları:

Ben gönüllü olarak Yusufeli'nin Oker köyünden (Havuzlu) gelerek ve Halid Paşa'nın idaresi altındaki 9. Tümen, 7. Bölük'te asker oldum.

Hatırımda kaldığınca Halid Paşa emir vermişti: "Kekeç köyündeki mereklere (Samanlık, odunluk, hayvan yemi deposu veya ahır) kapatılmış 500 kişiyi kurtaracaksınız" diye! Bu emirle bizim asker tayyare gibi, kısa zamanda Kekeç köyüne varmıştı. Mereklere kapatılmış olarak bulduğumuz vatandaşlarımızdan ancak 12 tanesi öldürülmüştü ki, adı geçen Alaylar köye vararak mereklerde kapalı insanlarımızı kurtardılar. Gümrü'ye kadar gittiğimiz, gördüğümüz bütün yerlerin kadın, kız, çocuk demeden Ermeniler'in öldürdükleri, kestikleri, kazığa oturttukları Müslüman cesetleriyle karşılaştık.[18]

(19). Oltu'nun Divik köyünden Hacı Şerif Bey'in anlattıkları:

Deli Halid Paşa, buralarda Ermenilerle savaş halinde iken evime misafir olmuştu. Ben çok sevinmiş, koyun kesip ikram etmek istemiştim. Halid Bey, o anda çok sinirlendi ve "Askerlerim ne yiyor ki, ben koyun eti yiyeyim" diyerek evi terk etmişti.[19]

(20). Milis Kuvvetleri Komutanlarından Mehmet Sungur'un anlattıkları:

Müfrezemizle birlikte Selim'e girdik. Selim'de başlayan ilk harekâttan sonra, esas Halid Bey'in komutasında Ermenilerle savaş, Zellice'de şiddetlenmişti. Karşımızda Ermeni askeri kaynıyordu.

Halid Bey, askerlerin önünde savaşıyordu. Ne hikmetse karşı tarafın yağmur gibi yağan kurşunlarından hiç biri Halid Bey'e isabet etmiyordu. Bunlara gözlerimle şahit oldum. Demek ki Allah bizimle beraber. Bunu başka türlü izah edemezsiniz. Bir ara Halid Bey'in, içi kar suyu dolu yırtık postallarından vıcık vıcık suların fışkırdığını

[18] Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 159.

[19] İhsan Birinci, "Bir Kahramanlık Destanı", *Hayat ve Tarih Mecmuası*, c:2, sayı:7, Ağustos 1967, s. 68.

gördüm. Koskoca Tümen Komutanının ayakkabıları işte bunlardı. Hemen yanına sokulup: "Komutanım. Köy yakın, yeni bir pabuç getirelim" deyince ağzımızın payını hemen verdi. "Ulan, askerim de böyle giyiyor. Onun meşakkatini ben de çekmeliyim. Siz işinize bakın." Sonra da başından çıkardığı siyah kalpağını, sol koltuğunun altına sıkıştırarak Ermenilere doğru bağırıyordu:

"Ulan Mazmanof, seni çadırından donsuz kovalamazsam, bana da Deli Halid demesinler."[20]

Batı Cephesi'nden Deli Halid ile ilgili hatıralar.

(21). Ahmet Bağcı'nın anlattıkları:

...Yunan işgâli sırasında köydeydim. Biz göçe katılmadık, Adapazarı taraflarına gitmedik. Halit Paşa, buraya çok askerle gelmişti. Bizi de göreve aldılar. Hayvanımızla beraber. Hatta bir arkadaşımla beraber. Adı Mustafa, Karahasan'ın Mustafa. Paşa, bize dört bavul verdi. İki iki aldık. Hayvanlara yükledik. Beraber gittik. Gemlik-Mudanya-Bandırma. Bavullar köseleydi. İçinde resmî evraklar vardı. Bandırma'da bir hafta istirahat ettik. Sonra, Paşa bizi çağırdı, -Sağolun çocuklar, siz vazifenizi yaptınız. Şimdi ben size bir kağıt vereceğim. Siz, bunu Demir Bey'e götürüp vereceksiniz. O, size hayvan mayvan verir, dedi. Ganimetlerden yani... Demir Bey, Kabaklı'da Kaymakamdı. Demir Bey kağıdı okudu. -Tamam, dedi. Şu gün gelin. Ben, size hayvan, inek minek veririm. Bir daha gidemedik. İhmâlcilik işte. Halbuki, herkese veriyormuş.[21]

(22). Mustafa oğlu, 1897 doğumlu, Çukurköy'den Ali Koyun'un anlattıkları:

"1313 doğumluyum. Harbi Umumi'de, Atatürk'ün 19. Fırkası'na verildim. 72. Alay. Galiçya Cephesi'nde görev yaptım. Sonra, köyüme geldim. Yunanlılar gelinceye kadar Jandarmalık yaptım. Sonra, Yalova Müstakil Bölüğü'ne katıldım. Harpte de bu bölükteydim. Soğucaklı Nuri Efendi ile ikimiz süvariydik, atlarımız vardı. Düşman Papazuçtu (Soğucak)'dan çekilince, Gemlik üstünde biraz direndi.

---

[20] İhsan Birinci, *a.g.e.*, s. 66-67.

[21] Ahmet Akyol, *Kurtuluş Savaşı'nda Yalova*, Yalova Gazetesi Yayınevi, Yalova, 1996, s. 161.

Hadi bakalım. Gemlik'ten yukarı yürümeye başladık. Orada bir ipek fabrikası var. Yanmış. Yol yukarı çıktık. Baktım her şey yağmalanmış. Orada, sivil bir palto buldum. Engürücük köyü var. Muradoba'ya geçtik. Kâfir de Filadel denilen yerde... Oraya topları yerleştirmiş. 2 gün devam etti. Halit Paşa, bu sırada Bursa Ovası'na gitmişti. Düşman, Filadel'de iki gün direndi. Biz, Dürdane köyündeydik. Nasılsa asker devrildi. Filadel'e geldik. Toplar devrilmiş, kamalar alınmıştı. Mudanya'ya gelirken Filadel'de topların başına gelince baktık. Topların başında hep sünnetli şeyler var. Hepsi sünnetli. Bunları bizim askerler öldürüp açmışlar.

Tam Mudanya'ya girdik. Halit Paşa bizim Yüzbaşıyı çağırdı: "Ali Rıza Efendi, dün İzmir teslim oldu. Bayrak açın. Mudanya'ya şenlikle gireceğiz", dedi. Bizim Yüzbaşı bana, "Git, Bölüğe haber ver. Mızıkayla gireceğiz" dedi. Hayda... Şenlikle, hep beraber... Tam Mudanya'ya girdik. Bir de baktık, bir bölük Yunan askeri çırılçıplak soyunmuş. Bize işaret ediyorlar. Soyulduk diye. Ulan gebertmemişler ya... Deniz kıyısına geldik. Oooo... 18.000 Yunan var. Tüfekler yığılmış üst üste. İtiş kakış gemilere binmeye çalışıyorlar. Kimi denize düşüyor. Kimi vuruluyor, hoop denize. Benim amcam esir düşmüştü. Doğru cezaevine gittim. Boş, Yunan mahpusları almış kaçırmış.

Rahmetli Koçal, Yüzbaşı ile konuşuyordu, Sen git, takımı al, gel, dedi. Biz düşmanı takip ediyoruz. Ben Gemlik'e gelip 3. Takımı aldım. Onlara Bandırma'da yetiştim. Bandırma'ya girmeden yetiştim. Bandırma'ya gireceğiz ama, kışlaları yakmış, Erdek'e dayanmış gâvur. Ne kuvveti varsa kaçıyor oradan. O akşam bir kadın geldi. Eli ayağı titriyordu. -Ne var? dedik. -Halkı camiye doldurdular, yakacaklar, ben kaçtım, dedi. Durulur mu artık orada? Hemen hücuma geçtik. Bandırma'da halkı yaktırmadık. Sabah namazında hücuma girdik. Düşman çekilmiş Kapıdağı'na. Hem denizden, hem karadan müdafaa ediyor. Averof ve Kılkış gemileri boyuna denizden ateş ediyor, yağmur gibi mermi yağıyor. Süleyman Bey'i şehit verdik.

Her sene gideriz oranın kurtuluşuna. Türbesi oradadır. Halit Paşa dürbünle mesafeyi ölçtükten sonra, 4 topa birden grup ateşi açtırdı. Gemiler bir sis yaptı, kayboldu.[22]

[22] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 142-144.

(23). Ömer oğlu, 1892 doğumlu, Burhaniye köyünden Mehmet Dumantepe'nin anlattıkları:

"...Birinci Dünya Harbi'nde 900. Depo'daydım. Onbaşıydım. Çanakkale'deydik. Oradan Arabistan'a gittik. Kutülamare'de ayağımdan yaralandım. Ayağımda kurşun kaldı. Ameliyatla kurşunu aldıktan sonra, bana altı ay hava değişimi verdiler. Bir sonbahar günü Yalova'ya geldim. O zaman Burhaniye'de oturuyordum. Cihan Harbi bitti. Abdülkadir Efendi, amcamın oğlu. Tayyareci. Resmî zabit. Rütbesi Mülazım idi. O geldi, "Uyanın uşaklar, dedi. Yunan İzmir'e girdi. Buralara gelecek. Bir şeyler yapmamız lâzım. İnekleri satalım silâh alalım" dedi. İnekleri, öküzleri sattık. İstanbul'dan silah aldık. Tepeyi tuttuk. Ama çok değildik. Bir gün yanımıza Halit Paşa geldi. Küçük bir istihkâmımız var. Ali Onbaşı var. Ben varım. Rasim Efendi, Paşayı karşıladı. Paşanın yanında süvariler vardı. Rasim Efendi, Paşa'yı karşılarken,

-Paşam, süvarileniz derenin bu yanına geçmesinler, dedi.

-Neden?

-12 top ateş eder, dedi.

-Yok ya...Eee, peki...

Bir iki nefer getirdi. Bir batarya dürbünü getirdi.

-Burada ne bekliyorsunuz, dedi.

-Domuz bekliyoruz, dedim ona...

-İyi ya anlaşıldı. Ne kadar domuz var? dedi.

-Sayıyla teslim etmediler bana, dedim. Güldü.

-12 top var paşam, dedim.

-Nerede bunlar? dedi.

-Dürbünle gösterdim. Tarlanın yanındaki meşe ağacı... Tarlanın orası falan dedim. Elmalık'tan Ahmet'in bir arkadaşı var. Amca oğlu Ahmet... Dedik, ona,

-İleriye git, ayağa kalk.

Düşman hemen ateşe başladı. Paşanın yanına kurşun düştü. Paşa sonra gitti. Bize, Molla Ali isminde bir çete gönderdi. 200 kişisi vardı. Üregil'e bir tabur gönderdi. Molla Ali Kürt idi galiba? Sonra, İsmail Efendi var. Onu Üregil'deki taburun başına subay olarak verdi. Halit Paşa gittikten sonra, bir sene daha sabrettik. Sonra, Kirazlı köyünün üstünde Dömbelek Boğazı'na sürdüler bizi. Siperler 800 metre kadardı. Onların siperlerinden çıkanları vuruyorduk. Onların

da keskin nişancıları vardı. Nihayet, Halit Paşa, 600 kişiyle geldi. Elmalık'a. Ahmet'in köyüne.

-Siz de inin oraya, dedi. Bizim yerimizi bir tabur aldı. Yalova Müstakil Bölüğü, 260 kişi olduk. Oradan vurduk Kirazlı'ya. Kurt Tepe var. Soğucak'ın oradan, Paşaköyün oradan. Kurtköy. Halit Paşa'nın altı topu var. Ormana girdik. Sabah, ileri hareket ettik. Kurtköy ile Orhangazi arasında bir tepe var. Bir tarla var. Düşman o tarlayı tutmuş. 300 kişi kuvveti var. Kum torbaları. İstihkâmlar yapmış. Oradan taarruz ettik.

Oturduğum yerde namaz kılıyordum. Birden atışa başladılar. Biz de, mazgal deliklerine atışa başladık. Yunan tepeye bir ağır makineli tüfek koymuş, o fena ediyor bizi. Bizim otomatik tüfekçi Şevki. Benim damadın babasıydı. Gacıklı Şevki. Bahcecik Harbinde vurulmuş, yaralanmıştı. Otomatik bozuldu, ateş etmiyor. Ağbim tamir etti, Halil'e verdi. Halil ateşe başladı. Beşpınara oluyor bu. Her yer mayınlı...

Yunan Yüzbaşı, istihkamdan çıkmış, atına biniyordu. Vurduk onu atıyla beraber. Gittik istihkama. Bir saat sürdü ama, beş yaralı verdik. Bir Kâzım Onbaşı vardı. Elmalıklı İsmail Çavuş vardı. Bomba patladı kucağında. Musa Çavuş vardı, elinden vuruldu. Dayıoğlu Ali vardı. O da vuruldu ama ölmediler. Beşpınar'dan Papazuçtu'ya gittik. 5 gün, 5 gece harp ettik orada. Yunan taştan kaleler yapmış. Orada bir topumuz yarıldı. Çok şehit verdik. Ben, ikinci takımda, Rasim Efendi'nin emrindeydim. Orhangazili bir Başçavuş vardı. Çok iyi askerdi. Şehit oldu. Aramızda, askerliği bilmeyen gönüllüler vardı. Biz, geceleyin taaruz etmezdik.

Gemlik'e girdik, Mudanya'ya girdik. Halit Paşa'nın beyaz bir beygiri vardı, hiç üstünden inmezdi.

Papazuçtu'da, üç yanımız Yunandı. Beş gün, beş gece durmamacasına savaştık. Çok şehit verdik. Son çatışma, Gemlik'in üstünde oldu. Papazuçtu ile Gemlik'in arasında savaşmadık. Sağımızdaki Yunan'a hücum taburu taaruz etti. Çok şehit verdik. Bizimkiler tepeyi akşam aldı, ama Yunanlılar tekrar geri aldılar. Bize etti alamadı, bizi kopartamadı.

Papazuçtu'nun ilerisinde bir tepe var. Orada, bir Yunan askeri gördüm. Nöbetçilik yapıyordu. Rasim Efendi'ye dedim ki, gidip şunu vurayım. Derken bir posta geldi. Aman ateş etmeyin, İsmail Efendi esir gidiyor. Filâmacı Salih Efendi haber vermiş. 15 dakika-

ya kadar bizi kurtardınız kurtardınız, yoksa düşman bizi esir alıyor. Düşman onları sarmış. Ateş etmedik ama, İsmail Efendi'yi kurtarmak için tepeye çıktık. Yalova Müstakil Bölüğü olarak, düşmana doğru Allah Allah! Sırf Yalova Müstakil Bölüğü'yüz. Düşman bıraktı kaleyi kaçtı. Sonra Gemlik'e, oradan Mudanya'ya gittik. Yemek bile yiyemezdik. Bursa'nın altında bir çiftlik var. Ethem Bey'in çiftliği... Orada bir muhacir köyü var. Çıktık çıktık tepeye. Yunan askeri yok. Her yeri yakmışlar. Oradan Bandırma'ya. Korku morku yok.

Biz, Mudanya'da esir başında nöbet tuttuk. Deniz kenarında tel örgüler çekiliydi. İçinde adamlar vardı. Ben,

-Vuralım, dedim.

Rasim Efendi,

-Olmaz, onlar esir, dedi. İstif halindeydiler. Zeytinlikler makineli tüfek kapçığı ile doluydu. Üç gün Mudanya'da bekledik.

Kapıdağ'da çok şehit verdik. Bandırma'ya gittik. 19. Hücum Tabur Komutanı Mustafa Efendi şehit oldu. O akşam tepeyi aldık ama çok şehit verdik. Sabahleyin donanmanın dördü Erdek tarafına ikisi Bandırma tarafına gitti. Halit Paşa,

-Yalova Müstakil Bölüğü ileri, dedi.

Atladık gittik. Neyse, Erdek'i işgal ettik. Buradaki düşmanı donanmayla aldılar. O arada Halit Paşa geldi. Yüzbaşı, bize dedi ki,

-Paşa'ya selâm verelim. Yüzbaşı, Rasim Efendi, ben, birkaç kişi daha varız. Selâm verdik. Halit Paşa:

-"Ali Rıza dedi. Ben, Yunan'ın 15.000 kişisi yerine, Yalova Müstakil Bölüğü'nün 15 kişisiyle, Atina'yı alırım." Yalova Müstakil Bölüğü'nü çok seviyordu. Sonra, döndük Bursa'ya..."[23]

(24). Nasuhi oğlu, 1900 doğumlu, Güneyköy'den Mehmet Zafir Güney'in anlattıkları:

"...Ben, Halit Paşa'nın Kocaeli Grubu'nun 61. Alayı'ndaydım. Sakarya Muharebeleri'nden sonra, Kocaeli Grup Komutanlığı birlikleri olarak Yalova bölgesine geldik. Gemlik'e doğru taarruz ettiğimizde biz önde, Yalova Müstakil Bölüğü bizim arkamızdaydı. Papazuçtu'da birkaç gün kaldık. Koca Mehmet vardı, meşhur. Orada şehit oldu.

---

[23] Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, 1. Baskı, Diner Ofset, Yalova, Haziran 2005, s. 121-124

Hatta ölüsünü götürmüşler, Köprübaşı'nda seyrettirmişler. Çekilen düşmanı Erdek'e kadar takip ettik, şehit de şehit... Bir takım çavuşu vardı. Sinop'un Gerze'sinden Ali Çavuş. O, Alay Komutanı Vecihi Bey, Hücum Tabur Komutanı Süleymen Bey şehit oldu.[24]

(25). Ahmet oğlu, 1894 doğumlu, Üvezpınar köyünden İsmail Üstün'ün anlattıkları:

"...Ben, Kuva-yı Milliye'den önce Başçavuştum. Elbisem hep üzerimde idi. Ama, arkadaşların elbiseleri karmakarışıktı. 2-3 sene, Yunanlılar'la cephe kurduk. Rasim 2. Takım, ben 3. Takım Komutanıydım. Sonra, Halit Paşa geldi. Rasim Koçal ile beni görevlendirdiler. İkimiz, üçer neferle Mudanya'ya keşfe gittik. Kaç gemi geliyor, kaç gemi geçiyor[25] diye... Aç kaldık, bulduğumuzu yedik ama, raporu verdik. İlkbahardı. Daha sonra, esas taarruza geçtik. Esas çatışma Papazuçtu'da oldu. Ondan sonra düşman kaçtı. Ben, sağ bileğimden ve başımdan yaralandım. Mudanya taarruzuna katılmadım. 10-15 gün dinlendikten sonra, Bursa'nın kurtuluşuna gittim.

(26). Devlet Giray oğlu, 1891 doğumlu, Çiftlikköy'den Bekir Süyünç'ün anlattıkları:

"13 Şubat 1331 (1915) tarihinde, İstanbul Orhaniye Kışlası'nda bulunan Küçük Zabit Onbaşı Bölüğü'ne sevk edildim. Burada onbaşı rütbesini kazandıktan sonra, Merkez Komutanlığı emrine alındım. Bilahare sırası ile Ser Çavuşluğa kadar terfi ettim. İstanbul'un düşman kuvvetleri tarafından işgal edilmesi üzerine, Kocaeli Grubu'na bağlı ve Yüzbaşı Kâzım Bey'in emir ve kumandasındaki Yalova Müstakil Bölüğü'ne İaşe Küçük Zabiti olarak intisap ettim (katıldım). Halit Paşa Yalova'ya gelip Müstakil Bölüğümüze 18 ve 19. Hücum Taburları ile birlikte, Yalova ile Orhangazi arasındaki düşman istihkâmlarını tahrip etmek emrini verdi ve o zaman bizzat kendisi, beni, (Bütün Kocaeli Grubu'nun iaşesine ve cephanesine) memur tayin etti. Bölüğümüzle Papazuçtu Tepesi'ne geldiğimizde, bölüğün Başçavuşu Hüseyin, şehit düştü. Halit Paşa, bu Başçavuş'un yerine görev yapmamı emretti. Bandırma sırtlarında mensup olduğum bölük,

[24] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 126.

[25] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 120-121.

düşmanla ateş halinde idi. Ben, derhal yanımdaki erlerle Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in emrinde ateşe girdim, düşman duramadı kaçtı, takip ettik, gece karanlıkta Erdek'e girdik. Bu sırada karanlıktan istifade eden bir düşman eri, dipçikle sol mememin dibine vurdu ve sağ bileğimi de namlu ile kırdı. Halen böğrümde kavun kadar büyüklükte şiş ve bileğimde de yara izi vardır.

Düşmanla savaştıktan sonra, düşmanı Erdek'e kadar takip ettik ve mağlup ettikten sonra, Halit Paşa'nın emriyle Kocaeli Grubu'nun iaşe memuru olarak Bursa'ya geldim.[26]

(27). Halid Paşa, rütbelere ve nişanlara asla değer vermezdi. En yakın arkadaşlarından olan Aka Gündüz anlatıyor:

"Kocaeli Grup Cephesi Kumandanı Halid Bey, Mirlivalığa terfi etmişti. Ben de, Mudanya Mütarekesi Konferansı'na iştirak etmek üzere vazifeli idim. Halid Paşa'nın Bursa'da olduğunu öğrenince çok sevindim. Uzun zamandır görmemiştim. Hem ziyaret edeyim, hem de tebrik edeyim dedim. Bursa yanıyordu, asker bir taraftan yangını söndürmeye uğraşıyor, öte yandan, Bursa halkının coşkun sevinci arasında, binler ve onbinlerce esire barınacak yer arıyordu. Sokaklardan bu hava içinde geçerek, Ulucami Caddesi'ndeki kumandanlık binasına gittim. Kapı önünde büyük bir telaş vardı. Çok temiz olan Halid Paşa, binayı baştan başa yıkatıyordu. Geniş salonda, üst üste atılmış, Kral Konstantin'den, Venizelos'tan tutunuz da, Loyt Corc'a kadar bu maceranın bedbaht şahıslarının fotoğrafları duruyordu. Paşa bunların toplatılarak, Maliyeye teslimini emretmişti.

Salonda, bu işlerle meşgul olan sınıf arkadaşı Binbaşı Hasan Adlî Köprülü beni görünce boynuma sarıldı: "-Seni Allah gönderdi. Sorma başımıza gelenleri. Herkes paşa olur bayram yapar, bizimki ateş püskürüyor. Yanına girenlerden tebrik eden olursa, "biz bu işi sırmalar, rütbeler için yapmadık" diye tersliyor. Aman dikkatli ol." Hiçbir şey demeden odaya daldım. Arkası dönük, alelacele duvara yerleştirdiği büyük bir haritanın üzerinde bazı noktaları kırmızı kalemle işaretliyordu. Kapıyı vurmadan böyle sallaparti girenin kim olduğunu anlamak için hışımla başını çevirince, her zaman, en hiddetli zamanlarında bile, bir çocuk kadar masum elâ gözleriyle

[26] Ahmet Akyol, *a.g.e.*, s. 118-119.

karşılaştım. Beni görünce, emin olun bu gözlerin içi güldü. "-Aman Allah! Nereden çıktın? Hoş geldin" dedi.

Boynuma sarılırken hemen yetiştirdim. "Birinci Ordu Cephesi'nden Mudanya Mütarekesi'ne gidiyorum. Vazifeliyim. Senin burada olacağını haber vermişlerdi. Göreyim, gazanı tebrik edeyim dedim. Eh! Benim de efrad-ı milletten olarak gazanı tebrik etmek hakkım değil mi ya?"

Dikkatle yüzüme baktı: "-Sadece gazamı mı?" dedi. Hemen maksadını anlamıştım. Allah gani gani rahmet etsin. Hemen ilave ettim: "Elbette gazanı ya! Seni sıhhatte, sağlam gördüm. Bu yetmez mi?"

"-Bak, Allah aşkına, dedi, biz bir vatan kurtardık. Herkes beni bunun için (terfi) tebrike geliyor. Daha takmadan, haber alan kapıya dayanıyor. Kuzum söylesene. Biz bu işlerden ne zaman vazgeçeceğiz?"

Onu teskin edecek, bunun da nezaket lâzimesinden olduğunu anlatan birkaç cümle söyledim, eliyle bırak bunları der gibi bir hareket yaptı:

"-Benim yarım saat kadar acele işim var" dedi ve tekrar haritasının başına döndü. Onu daha sonra, Ardahan Mebusu olarak İkinci Büyük Millet Meclisi'nde gördüm. Bir gün bana, başının devamlı olarak ağrıdığından şikayet etti. Başında beyne yakın olarak bir mermi veya şarapnel parçası olduğunu işitmiştim. O meşum vak'a cereyan ettiği zaman ben de Meclis'te idim. Söyleyebileceğim tek şey, bu kaybın yerinin doldurulamayacağıdır."[27]

Deli Halid ile ilgili Yazılan Şiir ve Destanlardan Bir Bölüm:

Deli Halid için, halk ozanları destanlar, şiirler, marşlar yazarak vefa borçlarını ödemeye çalışmışlardır. Bu şiir ve destanlar da dilden dile, gönülden gönüllere gelecek nesillere aktarılarak o acı günlerin ve gerçek kahramanların hatırlanmasına, unutulmamasına katkı sağlamışlardır.

---

[27] Cemal Kutay, *Halit Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, Ankara, 1955, s. 107-108.

Aşık Kahraman'dan:*

Arslan gibi Kars'ı aldı,
Kars'ın Kalası'na daldı,
Cefa çekti din yolunda,
Melekler sağ ve solunda.
Ataşlı topları sarı,
Dinlemez yağmuru karı.
Zemzem sularından içti,
İdris Nebi hülle biçti.
Huriler başı anası,
Evliya nesli binası.
Kahraman der düşkün halim,
Size kurban canım dilim.
Askerin önünde durdu,
Yaşa Halid Paşa yaşa.
Sağa sola kılıç çaldı.
Yaşa Halid Paşa yaşa.
Şanlı ordu geldi hep koşa koşa,
Halid Bey en önde ulaştı başa.
Paşalar sıyıra kılıç durdular,
Kafirleri bölük bölük kırdılar.
Halid Bey mahsustan geriye kaldı,
Yahnı'dan Şüregel içine daldı.
Nutuklar söyledi, askeri çekti,
Bir saatte ondört köprüyü söktü.
Şahnalar'da durup önünü aldı,
Sekizyüz gavura kılıcı çaldı.
Ordan döndü Halid Bey Kars'a geldi,
Kemander askerler Kahraman oldu.
Din uğrunda Halid cefalar yuttu,

* M. F. Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul, 1958, s. 134-135.

Bardız'ın Güreşken köyünden Âşık Mustafa Gedik (NİHANÎ)'in söylediği destandan bir bölüm:*

Bir destan söyledim son taarruza
İşimiz kerem ü ihsana döndü.
Bizden beylik dava eden Ermeni
Ekini biçilmiş kozana döndü.
Akılsız Ermeni bu işe şaştı
Mirmanof, Marzmanof yanbeyi düştü
"Antiranık" duyup yel gibi kaçtı
Semeri dağılmış hayvana döndü.
Şad olur İslâmda olsa bu hulûs
Elde selâmettir erhab-ı namus
Bize kurşun atan Bedos, Bediros
Davarı kurt yemiş çobana döndü.
Yaşasın ordumuz merd oğlu merdler
Topçu, süvarimiz kurd oğlu kurtlar
Piyade fırkası dini pulatlar
En küçük neferi arslana döndü.
Kemal Paşa teşkilâtı bitirdi
Kazım Paşa Pasinler'de oturdu
Halit Bey kurd gibi sürdü götürdü
Sonra yalın-kılıç Yunan'a döndü.
Der NİHANÎ demü devran bizimdir
Yüzondört söz Hak Kur'an bizimdir
Düşman hep mahvolur vatan bizimdir
Hamd olsun vaziyet sağ yana döndü.

* Derleyen: Mehmet GÖKALP, *Türk Dünyası Tarih Dergisi* Ocak 1990, Sayı:37 Sayfa:15-24

BÖLÜM-27

Resmî Biyografi

Halid Karsıalan Tümgeneral
(1319-P257)
(1883-1925)

Aile durumu:

1883 yılında Eyüp İstanbul'da doğdu. Ahmet Bey'in oğludur. 14 Şubat 1925'te TBMM'de vurularak şehit edildi. İstanbul Edirnekapı Mezarlığı'na defnedildi. Naaşı, daha sonra 25 Ekim 1988'de devlet mezarlığına nakledildi.

Öğrenim Durumu:

14 Ocak 1901'de girdiği Harp Okulu'ndan 19 Ağustos 1903'te Piyade Teğmen rütbesiyle mezun oldu.

Rütbe Yükselme Tarihleri:

19 Ağustos 1903'te Teğmen,
22 Temmuz 1908'de Üsteğmen,
27 Nisan 1911'de Yüzbaşı,
23 Haziran 1915'te Binbaşı,
14 Haziran 1916'da Yarbay,
06 Aralık 1920'de Albay,
31 Ağustos 1922'de Tümgeneral.

Askeri Görevleri:

Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra 3. Ordu emrine,

22 Ağustos 1903'te 3. Ordu 12. Alay Takım Komutanı,

09 Şubat 1904'te 3. Ordu 21. Alay 1. Tabur 1. Bölüğe,

22 Temmuz 1908'de 3. Ordu 119. Redif Alayı Takım Komutanı,

14 Aralık 1908'de 1. Ordu 4. Alay 3. Tabur 3. Bölüğe,

19 Mayıs 1909'da 1. Ordu 1. Alay 4. Tabur 1. Bölüğe,

27 Nisan 1911'de 7. Kolordu 59. Alay 3. Tabur 1. Bölük Komutanı,

Nisan 1912'de Trablusgarp'a gitti. 30 Kasım 1912'de Trablusgarp'tan dönerek, Çatalca'daki Doğu Ordusuna tayin edildi.

17 Ocak 1915'te Kafkasya'da Mürettep Teşkilât-ı Mahsusa Alayı 2. Artvin Taburu Komutanı,

Daha sonra aynı Alayın komutanı,

Bağımsız Artvin Müfrezesi Komutanı,

Şubat 1915'te Çoruh Müfrezesi Komutanı olarak tayin edildi.

1916 yılında tedavi için Avusturya'ya gitti.

18 Mayıs 1917'de Batı Dersim Komutanı,

Erzurum Harekatında Sağ Kanat Müfreze Komutanı,

19 Mart 1918'de 3. Kafkas Tümeni Komutanı,

27 Kasım 1919'da 15. Kolordu 9. Kafkas Tümeni Komutanı,

21 Ocak 1921'de Kolordu Komutanlığı yetkisiyle Kocaeli Grup Komutanı,

04 Mayıs 1921'de 12. Grup Komutanı,

04 Kasım 1922'de Büyük Taarruzdan sonra Batı Cephesi Komutanlığı emrine tayin edildi.

Ağustos 1923-14 Şubat 1925'te Ardahan Milletvekili iken TBMM'de şehit edildi.

Katıldığı Savaşlar:

1911-1912 Trablusgarp Savaşı,

1912-1913 Balkan Savaşı,

1914-1918 Birinci Dünya Savaşı,

1919-1922 İstiklâl Savaşı.

Askerlik Sonrası Aldığı Görevler:

05 Temmuz 1923'te Ardahan Milletvekili seçilip TBMM'ye girdi.

Nişan ve Madalyaları:

Mart 1916'da Gümüş ve Altın Liyakat Madalyaları,

1917 yılında Gümüş ve Altın İmtiyaz Madalyaları,
Üçüncü dereceden Osmanlı Madalyası,
Alman ve Avusturya–Macaristan Devletleri tarafından verilen çeşitli nişan ve madalyalar,
TBMM tarafından İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmiştir.*

* Hülya Toker-Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri,* Cilt:3, Genkur ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 312-314

BÖLÜM-28

Ekler

Deli Halid'in Doğu Cephesi'nde görevli olduğu dönemde, Ermeniler'in yaptığı katliamlarla ilgili gönderdiği bazı raporlar:

Rapor: 1

Dokuzuncu Kafkas Fırkası Kumandanlığı Erkan-ı Harbiyyesi Şu'be: 1

Dokuzuncu Kafkas Fırkası Kumandanı Ka'im-i makam Halid Bey tarafından Umumi: 566

Erzurum
28/4/[1]336

Onbesinci Kolordu Kumandanlığına
28/4/[13]36 tarih 564 numaralı rapora zeyldir.

1- Ermeniler ahali-i İslamiyyeyi silah toplamak bahanesiyle tazyik etmekde oldukları ve Ardahan-Kars şosesi uzerinde Hoc[o]van nahiyeli Beyaz Bey ile biraderi Şükrü Bey'i şehid etdikleri ve Merdenik'in beş buçuk kilometre şimal-i şarkisinde Sivin karyesi ahalisinden İsmail Ağa'nın verdiği ma'lumatdan anlaşılmışdır.

2- Sivin karyesi ahalisi ile mezkur karyenin üç kilometre cenub-ı şarkisinde vaki' Pilormori [Pilomori] ahalisinin Merdenik'in yedi kilometre cenub-ı sarkisinde Sakiren(?) karyesine kadar ma'a-a'ile geldikleri ve Ermeniler arasında artık yasayamayacaklarını ve bu yüzden hicret eylediklerini ifadeleri üzerine Oltu müfrezesinden bildirilmekle ma'ruzdur.

9. Fırka Kumandanı Ka'im-i makam
İmza

BOA. HR. SYS. 2878/29 T.C., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 50.

Rapor: 2

Hasankal'a
8-6-[13]36
9-6-[13]36

Numara: 1/860

15 K. K. [Kolordu Kumandanlığına]

Mukaddema Kars Millî Şurası'nın Hariciye Nezareti vazifesini ifa etmiş olan Fahri Bey'in fırkaya Ardos'dan vermis olduğu ma'lumatı ber-vech-i zir arz eylerim.

a- 25 Mayıs sene [13]36 tarihinde Akçakal'a çukurundaki hadise dolayısıyla Bekir Bey'in aşiretinden sekiz koy ile diğer sekiz Türk koyu cem'an on altı kura Bardız nahiyesine hicret etmişlerdir.

b- Ermeniler aynı hadisenin akabinde Novoselim Malakan koyune baskın vererek hayvanatını ve eşyalarını yağma etmişlerdir. Karaçayır, Iğdır, Akpınar, Kırkpınar, Cavlah Kürd karyelerine ta'arruz ile hayvanat ve eşyalarını yağma ve Iğdır karyesinden beş, Akpınar'dan beş nüfusu katletmişlerdir. Mutebaki ahali Tihnis [Tiknis] karyesine kaçmışlardır.

c- Sarıkamış şimalindeki Yedikilise, Asbuğa karyelerini ihata eylemişler ve bu köyler ahalisinin katli'ama kaldıkları rivayet edilmekdedir.

9. Fırka K. [Kumandanı]
Halid

BOA. HR. SYS. 2878/38 T.C., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 50.

Rapor: 3

Sifre: 1523 Fırka Karargâhı
27/7/[13]36

Şark Cebhesi K. [Kumandanlığına]

Göle'nin Alburt (?) karyesinden firaren Oltu mufrezesinin sol cenahına iltica eden ve bu kerre fırka karargâhına celbolunan Faris ve Mahmud nam şahısların vermiş oldukları ma'lumat ber-vech-i zir arzolunur.

a- Ermeniler Penek karyesini isgal etdikden sonra bir kısım efradı Göle'ye gondererek Arpasem(Armesin), Toptaş, La[v]ustan Gülpınar, Arpasen garbındaki Telli karyelerinde kıtale başlamış ve ez-cumle Arpasen karyesinden 48 ve Tellioğlu karyesinden 18 nufusu şehid etmişdir. Marru'l-arz köylerin icune eşya ve mevasisini cebren gasbederek göndermişdir!

b- Keza Penek'in işgalinden sonra Zarusak [Zarusad] nahiyesi dahilinde bulunan Yukarıcipak karyesi Mavzerist ru'esasından Mamiko ile ma'iyyeti efradı tarafından ihata olunarak 184 tufenkle, 37 okuz, 45 esb, nakdiyye-i tüccar olarak beş yüz bin manat ahzedilmişdir. Vak'anın akabinde idaremize iltica etmek uzere yola cıkan Mustafa oğlu Meded ile iki refikiyle yolda Ermeniler tarafından tutularak başları kesilmek suretiyle şehid edilmişlerdir.

c- Her iki nahiyede bulunan genc kadın ve kızların ırz ve namusları paymal edilmiş ve bunlardan bir kısmı Ermeniler tarafından semt-i mechule götürülmüştür.

9. Fırka K.[Kumandanı]
Ka'im-i makam
Halid

BOA. HR. SYS. 2878/44 T.C., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 50.

Rapor: 4

9. Fırka Karargâhı
11/8/[13]36
12/8/[13]36

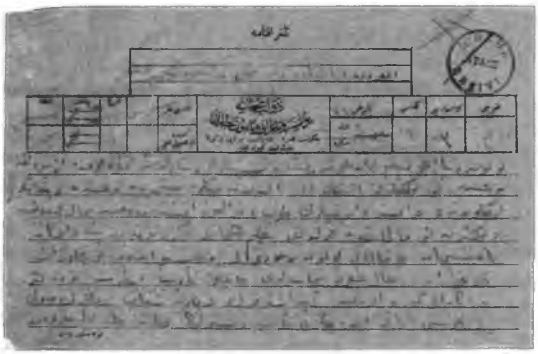
S. C. K. [Şark Cebhesi Kumandanlığına]

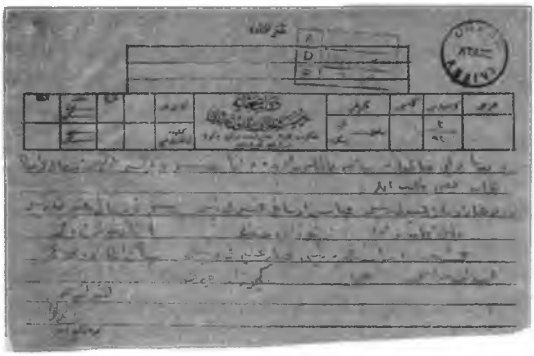
Kosor Ka'im-i makamı İzzet Bey'in Ermeniler tarafında kalan validesinden tarihi gayr-i ma'lum ve adam-ı mahsusla gönderilen bir mektubda Ermenilerin dahilde bulunan İslamları katl ve imha ve köylerini ihrak ve mallarını gasbeylediğini bi'l-hassa şu bir kac gün zarfında Oltu sancağı dahilinde Ağundır, Zadgereh [Zadeğrek], Miseh [Musih] karyeleri ile Göle dahilinde ve Merdenik'in dört buçuk kilometre şark-ı cenubisindeki Sanemoğlu [Sinemoğlu] karyesiyle beraber esamisi zikredilmeyen altı koyun erkekleri katl ve kadınlarının ırz ve namuslarının hetk, eşya ve hayvanlarının gasbedildiği ve kurtulabilen bir kısım Müslümanların Gürcüler tarafında ve diğerlerinin dağlara firar eylediklerini pek acı ve suzisli bir ifade ile bildirmekdedir. Ermeni tasallut ve tecavüzüne mukabele mecburiyetinde bulunan Kosor'un iki bucuk kilometre cenûb-i şarkîsinde ka'in Muhralkom [Mihrekom] karyesini Kiraslıgöl dağından sevk olunan Ermeni kuvvetleri tarafından iki günden beri muhasara altında olduğu ve seri' bir mu'avenet-i askeriyye olmazsa kaffesinin itlaf edileceği ayrıca muharrerdir. Efkar-ı umumiyyesinde Elviye-i Selâse'ye olan merbutiyetleri toprağından ziyade hisde ve emelde bir olan ve bugun Ermeniler tarafından doğranmakda bulunan ırkımız içundur. (Vaz'iyyet-i siyasiyyenin Ermenilere bir ta'arruz icrasına musa'id olmadığını bilmek ve takrir etmekle beraber seri' ve mu'essir tedabir-i siyasiyye ittihazıyla olsun hadd-i gayeye varan bu silsile-i cinayet ve mezalime nihayet verdirilmesini istirham eylerim.)

9. Fırka K. [Kumandanı]
Halid

BOA. HR. SYS. 2878/44 T.C., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 50.

Kardeşliğimizin pekişmesi ve ibret olması adına bazı telgraflar:
Dersimlilerin(Tunceli) çektikleri telgraf(*):

Gönderildiği yer: Dersim
Numarası: 83
Kelimesi: 180
Tarihi: 28 Ocak 1920

Ankara'da Anadolu ve Rûmeli Müdâfaa-i Hukuk Cem'iyyetine

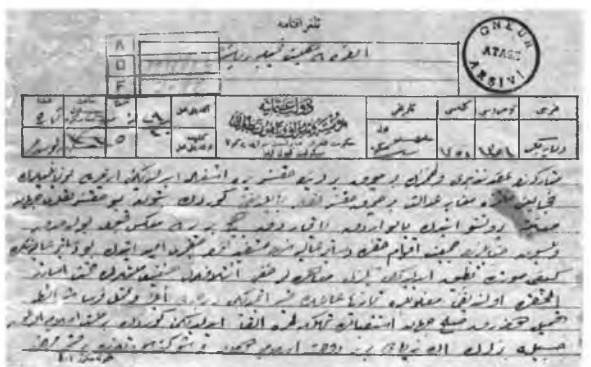
Bütün dünya için kabûl edilen milliyyet prensibleri ve mütâreke şerâiti hilâfında İzmir ve Adana, Mar'aş gibi memleketlerimiz işgal altına alındıkdan sonra şimdi de Mar'aş'da dîndaşlarımızın üç günden beri Fransız ve Ermenilerin top ve mitralyöz âteşine ma'rûz kalarak vatan ve memleketden eser kalmamakda olduğunu azîm heyecânla öğreniyoruz. Medeniyyet ve insâniyyete yakışmayan bu hâlleri bütün mevcûdiyyetimizle protesto ederiz. Bu tecâvüzât-ı hûn-hârâne derhâl men' ve mütecâsirleri âcilen te'dîb edilmezse biz de her fedâkârlığı göze alarak dîndaşlarımızın feryâdına şitâb

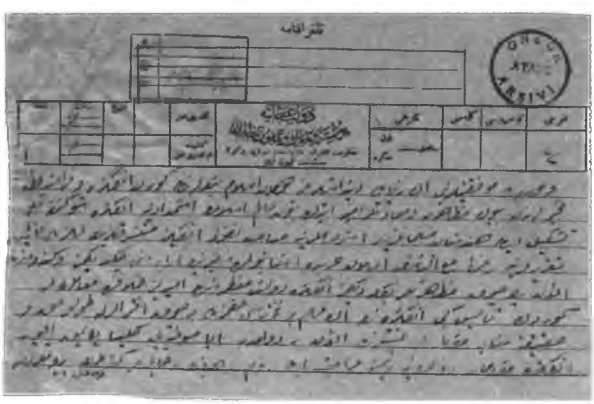
ve kanımızın son damlasını irâka edeceğimizi te'mîn ve mes'ûliyyetin mahallerine âid olacağını arz ve ba'de-mâ bu gibi fenâlıklara meydân kalmamak üzere zâten haksız ve yolsuz olan işgal-i vâkıanın hemân ref'ini taleb eyleriz.

Ferhatuşağı Aşireti Reisi
Halil Ağazade Cemşit
Dersim Karaballı AşiretiReisi
Kangozade Mehmet
Belediye Başkanı
Cemil
Mikail Ağazade Koç(?)

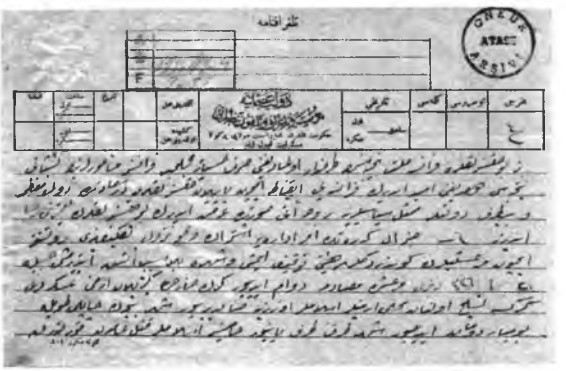
Abbasuşağı Aşireti Reisi
Zeytuzade Mustafa
Eşraftan
Ahmet
Bahtiyar Aşireti Reisi
Keçizade Sabri

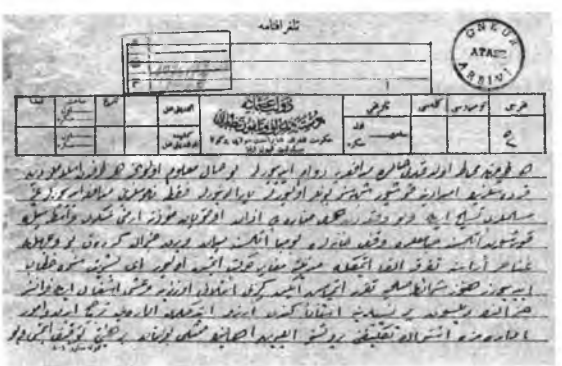
Diyarbakırlılar tarafından çekilen telgraf(*):

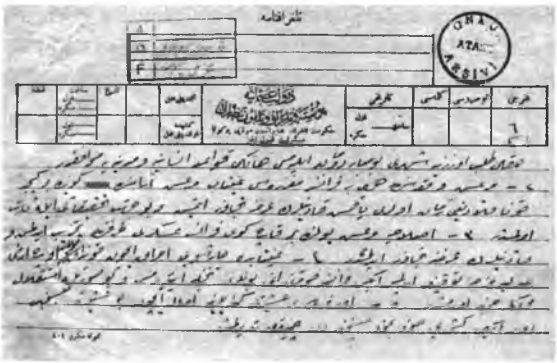

Mahreci: Diyarbekir
Numrosu: 1351
Kelimesi: 1250

Ankara'da Hey'et-i Temsîliyye Riyâsetine

Mütârekenin akdinden beri vatanımızın birçok yerlerinin haksız yere işgal edildiğini İzmir'de Yunanlıların fecâyiini milletimize mugayir-i adâlet birçok haksızlıklar yapıldığını gördük. Bütün bu haksızlıkları cihân-ı medeniyyete protesto etdik, yalvardık, yakardık. Hiçbir yerde ma'kes kabûl bulamadık. Vilson cenâblarının Cem'iyyet-i Akvâm hakkında desâtîr-i âlîyesinden müstefîd olacağımızı ümîd etdik. Bu desâtîr-i âlîyenin de keyfî sûretde tatbîk edildiği gizli muâhedeler hafî i'tilâflarla zâif milletlerin taht-ı esârete alınmakda olduğunu mağlûblara târih-i âlemin kayd etmediği derecede ağır ve tahammül-fersâ şerâite tahmîl olunarak sulh-i cihân istikbâlinde tehlikelere ilka' edildiğini görerek bir millet-i İslâmiyye olmak hasebiyle bizlerin en ziyâde birer devlet-i İslâmiyye olan ve şevketsimâtlarının bir kısm-ı mühimmini ve muhârebede muvaffakıyyetlerini en ziyâde dindaşlarımız olan İslâm tebaalarından gören İngiltere ve Fransa düvel-i fehîmelerinden büyük müzâheret ve muâvenetler ümîd etdik. Bütün âlem-i İslâmın istimdâdına İngiltere şevketinin temelini teşkîl eden Hindistan Müslümânlarının istirhâmlarına sâhib-i nüfûz İngiliz müsteşriklerinin lehimizde yazılan takrîrlerine rağmen maa-t-teessüf ilân-ı harbde İstanbul'da sefîrinin arabasını çekdiğimiz ve kendisinden el'ân pek çok müzâheretler beklediğimiz İngiltere devlet-i muazzamasından ümîdimiz hilâfında muâmeleler gördük. Tayms gibi İngiltere'nin en mühimm bir gazetesi hakkımızda bir çok iftirâlarla dolu hakk ve hakikate mugayir makaleler neşrinde el'ân ber-devâmdır. Ayasofya'yı kilîse yapmak için İngiltere makamât-ı rûhânîyye reîsine mürâcaat

eden Rûm ruhbânının ricâları kendileriyle Rûmlardan ziyâde alâka-dâr ve menfaat-dâr olan İslâmların feryâd ve ricâlarına tercîh edildi. Bundan da anladık ki maa-t-teessüf yirminci asır medeniyyetinde de Garb, mutaassıb olmağla ithâm etdikleri Şark'a rahmet okutacak derecede taassub-ı dîni var. Fransa efkâr-ı umûmiyyesinin ve matbûâtının gerçi lehimizde olduğunu görüyor memnûn oluyoruz. Piyer Loti gibi zevât-ı âlîyenin dostlukları âsârını görüyoruz. Fakat bu güne kadar Fransa millet-i necîbesinden de fi'lî ve mâddî muâvenet görmedik. Kilikya'da Mar'aş, Ayntab, Urfa livâsında(?) dîndaşlarımıza yapılan hakaretler, hukuk-ı istiklâlimize vurulan darbeler bizleri pek müteessir ediyor. Ba'zı Fransa ricâl-i siyâsiyyesinden buralarda işgalin muvakkat olduğuna dâir olan sözlerine rağmen fi'liyyâtda oralarda günden güne halîfe-i zîşânımızın hukukuna darbeler, millet-i İslâmiyyenin kalbine hançerler uruluyor. Biz bu haksızlıklara Fransa millet-i necîbesinden tarafdâr olmadığını sırf hissiyyâta meclûb Fransa me'mûrlarının teşebbüsâtı netîcesi olduğunu ümîd ederek Fransa'yı îkâz için yapılan haksızlıkları Der-saâdet'de düvel-i muazzama ve bî-taraf devletler mümessil-i siyâsîlerine ber-vech-i âtî sûretde arz ederek bu haksızlıkların ta'mîrini ricâ' ederiz.

1. Ceneral Geret'in emr-i idâreye iştirâk ve kontrol teklîflerini protesto için Mar'aşlıların gönderdikleri hey'eti tevkif etmiş ve şehre bilâ sebeb âteş etdirmesi sebebiyle 21/1/336'dan beri Mar'aş'da müsâdeme devâm ediyor. Gerek hâricden getirilen Ermeni askerleri gerekse teslîh olunan mahallî Ermeniler İslâmlar üzerine saldırıyor. Şehir büyük çaplı topla bombardıman ediliyor. Şehir taraf taraf yanıyor. Hâmîsiz İslâmlar katl-i âmdan korkarak her tarafdan muhâta oldukları hâlde müdâfaaya devâm ediyorlar. Bu hâl ma'lûm olunca her tarafdan İslâmlar dîn kardeşlerinin imdâdına koşuyor. Şübhesiz bunlar ölüyorlar, yaralanıyorlar. Fakat nâmûslarını müdâfaa ediyorlar. Gayr-i Müslimleri teslîh eden ve bu vak'adan evvel minârede ezân okuyan müezzine Ermeni askeri vâsıtasıyla kurşun atılmasına câmilere vakf-hânelere bomba atılmasına meydân veren Ceneral Geret bu vechle anâsır arasına tefrîk ilka etmekle medeniyyete mugayir hareket etmiş oluyor. Ey beşeriyyet! Size hitâb ediyoruz. Henüz şerâit-i sulhiyye takarrür etmemiş iken gizli i'tilâf üzerine Mar'aş'ı işgal eden Fransız Ceneralinden Vilson prensiblerine istinâden kendi ârzû etdikleri idâreyi tercîh eden ve umur-ı idâremize iştirâk teklîfini protesto eyleyen ahâlînin mümessili bulunan bir hey'eti tevkif etmesi ve bu haklı taleb üzerine şehri bombardıman eylemesi hangi kavâid-i insâniyye ve medeniyyeye muvâfıkdır.

2. Mar'aş vak'asından evvel bir Fransız müfrezesi Ayntab Mar'aş arasında (...) köyünde bir gece konakladığı zaman evleri yakmış, kadınların ırzına tecâvüz etmiş ve bu cihet tahkikatı ile sâbit olmuşdur.

3. Islahiye-Mar'aş yolunda birkaç köy Fransa askeri tarafından tahrîb edilmiş ve kadınların ırzına tecâvüz edilmişdir.

4. Ayntab'da çarşıyı ihrâk için kundak koyan üç Ermeni adliyemizce tevkif edilmiş iken Fransız kumandanı bunları tahliye etdirmiş ve bu sûretle istiklâl-i mahâkime darbe vurmuşdur.

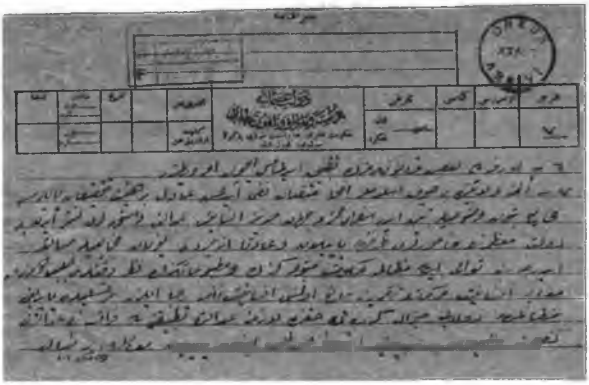
5. Urfa'da bir aşîreti kendilerine imâle için bu aşîrete mensûb on iki kişiyi hôd-be-hôd habshâneden çıkartdırılmışdır.

6. Urfa'da ba'zı kanûnlarımızın tatbîk edilmemesi için emir verilmişdir.

7. Adana vilâyetinde birçok İslâmlar imhâ' ...(?) nefy edilmiş âdil bir hey'et tahkikat yaparsa fecâyi' bütün vuzûhuyla tebeyyün eder. Süferâ-yı muhtereme cihân-ı medeniyyete insâniyyet, adâlet düstûrları neşr eden bir devlet-i muazzamanın me'mûrları tarafından yapılan ve âdetâ İzmir'de Yunan fecâyiiyle müsâbaka edercesine tevâlî eden mezâlime hükûmet-i metbûanızın ve matbûâtınızın nazar-ı dikkatleri celb olunarak mugayir-i insâniyyet harekâtın tekrîrine mâni' olunmasını insâniyyet nâmına ricâ' eyleriz. Mar'aşlılara yapdığı mezâlimden dolayı Ceneral Geret hakkında lâzıme-i adâletin tatbîkini de Fransa'nın adâletinden bekleriz. Vilson prensiblerine istinâden hakk taleb edenlere yapılan muâmele bir misâl olmak üzere Mar'aş mes'elesinin Vilson cenâblarına iblâğını da Amerika mümessili cenâblarından istirhâm eyleriz. 29/1/36

Diyarbekir Müftîsi	Meşâyihden	Belediye Reîsi	Müdâfaa-i Hukuk
İbrahim	Gülşenzâde	Abdurrahmân	Cem'iyyeti Reîsi
	Şeyh Ahmed		Mustafa

Pülümür'den Çekilen Telgraf:(*)

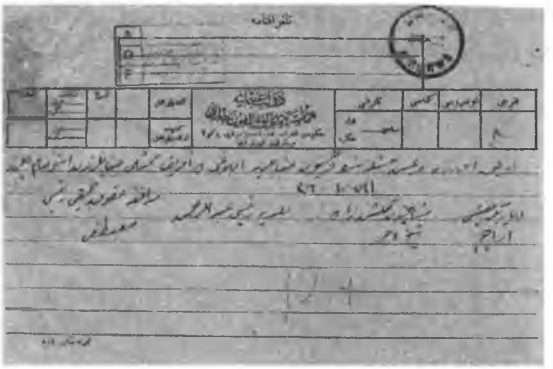
Mahreci: Pülümür
Numrosu: 37
Kelimesi: 68

Ankara'da Müdâfaa-i Hukuk Cem'iyyeti Hey'et-i Riyâsetine

Mar'aş'dan alınan ciğer-sûz telgraf-nâme üzerine Şâh Hüseyin Beyzâde Mustafa Bey'in taht-ı riyâsetinde ictimâ' eden Dersim aşâir rü'esâsından mürekkeb hey'et tarafından âlem-i İslâmiyyeye karşı revâ'görülen şu zulm ve vahşetden önü alınmadığı sûretde dîn karındaşlarının muâvenetine şitâb eylemek mecbûriyyetinde bulunduklarını hâvî İngiliz mümessilliğine Â'yân ve Matbûât Cem'iyyetleri Riyâsetine hitâben tanzîm kılınan telgraf-nâme berây-ı ma'lûmât ma'rûzdur./30 minh

Pülümür Müdâfaa-i Hukuk Cem'iyyeti
Hey'et-i Milliyye Merkeziyyesi

Dersimlilerin bir başka telgrafı(*)*:

Mahreci: Dersim
Numrosu: Bilâ
Kelimesi:
Târihi: 13/14 minh

Hey'et-i Temsîliyyeye

Âlem-i beşeriyyet ve medeniyyeti mevâîd-i mebzûle-i hasene ile atmâ' ve aynı zamanda her millet için bir fecr-i âtî saâdetin tulûuna iknâ' eden düvel-i muazzamanın henüz sulh-i âlemde tanîn-endâz olan canlı telkînâtıyla her ferd muntazıran yaşar iken İngilizlerin Gelibolu'da hükûmet ve ahâlîsi hakkında ve Fransızların Ayntab, Urfa, Mar'aş ahâlî-i mazlûmesine günden güne gösterdikleri alâim-i vahşete artık dînî vicdânımız gayr-i mütehammil olduğundan mezâlim-i vâkıaya nihâyet verdirilmesini kemâl-i tehâlükle arz eder, ümîdlerimizi teheyyüc edecek vesâitin âcilen tecellîsine intizâr eyleriz.

Dersim Müdâfaa-i Milliyye Cem'iyyeti
Hey'et-i Merkeziyye Reîsi
Cemîl

Ferhaduşağı Aşîret Reîsi Cemşîd	Abbasuşağı Aşîret Reîsi Mustafa Katuzâde	Dersim Karaballı Aşîret Reîsi Mehmed

(*) Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Ocak 2012, Yıl: 61, Sayı: 128, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2012

Deli Halid'in, Kütahya-Eskişehir Savaşı'ndan sonra, örtme göreviyle düşmanı oyalayarak çekilen ve çok yorgun olan 12. Grubu ihtiyata çekme ve 8. Tümen ile 18. Tümenin mübadelesi hususunda Başkomutanlığa görüş sorması:

13-8-37
Sâ. 8.30 sonra

Başkumandanlık Makam-ı Celîline

Telefon
C. 12/8/37:

1. 12. Grubun ihtiyâta celbi hakkındaki ma'rûzâtım nizâm-ı harbdeki fırkalarla meşrût olarak ve bu da düşmanın harekâta ibtidârı grubca ma'lûm olmasından mukaddem arz edilmişdi. Hâlen tebdîl-i mevki den daha ziyâde düşman istifâde edeceği cihetle bende-niz istatükonun muhâfazasına tarafdârım.

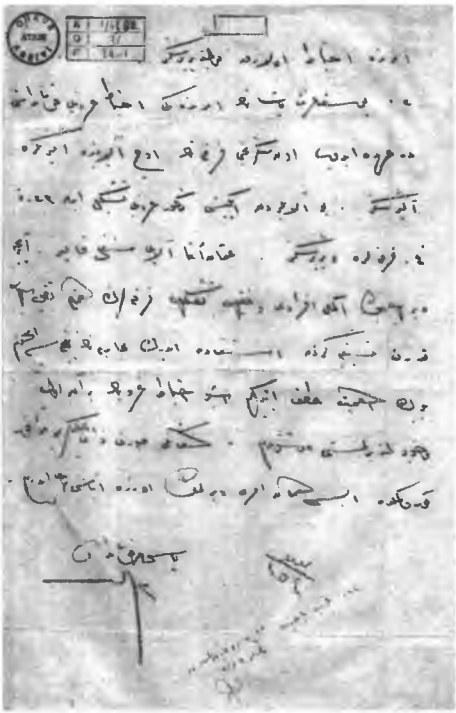
2. Bil'âhire muvâfık görülürse 8. Fırka ile 18. Fırkanın her üç âlâyıyla tebdîlini istirhâm eylerim.

12. Grub K.
Hâlid

Emr zâbiti Şâdî Efendi'ye yazdırılmışdır.
8.45 sonra

Başkomutan Mustafa Kemal'in Deli Halid'e cevabı:

12. Grub Kumandanı Mîr-alây Hâlid Beyefendi'ye

13-8-37

Binbaşı Hüseyin Avnî Efendi hakkındaki şifrenizi almadım. 18. Fırka ile 8. Fırkanın mübâdelesi hakkındaki şifrenizi şimdi aldım. Zât-ı âlîlerinin grubunu ihtiyâta çekmek husûsundaki mütâlaayı pek mühim ve lüzûmlu da gördüm. Ancak hâlen kumandanız altında bulunan her üç fırka cebhede Yerleşmiş ve îfâ edeceği vazîfeyi öğrenmiş bu hedeflerinden bunların geriye alınmaları hâssaten düşmanın ileri hareketinin başladığı şu zamânda gayr-i muvâfıkdır. Giresunlu âlâyları taht-ı emrinize vermekden a'zamî istifâdenin te'mîni muhakkak olduğundan âtîdeki sûret-i haller vârid-i hâtır oluyor:

1. Osmân Ağa'nın bir süvâri bölüğü, bir batarya ve kuvvetli muhârib efrâddan mürekkeb olan âlâyla(?) kuvvetli olan Hüseyin Avnî Bey'in âlâyını Sekizinci Fırkaya mukabil emr-i âlînize vermek. Zât-ı âlîleri bu âlâyları yâ emrinizdeki fırkalara ilâve ederek dörder âlâylı yaparsınız, yâhûd grub emrinde ihtiyât olarak bulundurursunuz.

2. Yûsuf İzzet Paşa'nın emrindeki İhtiyât Grubu kumandasını der-uhde edib On Sekizinci Fırkanın üç âlâyını da emrinize alırsınız. Bu âlâylardan ikisini mezkûr grubu teşkîl eden 23. ve 4. Fırkalara verirsi niz. Osmân Ağa Âlâyı müstakill kalır. Ayrıca verilecek ikmâl efrâdı ve fazla tüfenkle fırkaların hem takviyesiyle kudret-i tensîkıyyenizden istifâde ederek muhârebenin netîcesi için büyük ehemmiyyet atf etdiğim işbu İhtiyât Grubunun bir ân evvel vücûdlandırılmasını düşündüm. Hangi sûret zât-ı âlîlerince muvâfık görülmekde ise hemen emri verilmek üzre inbâsını ricâ' ederim.

Başkumandan

Başkomutan Mustafa Kemal'in 20 Ağustos 1921 tarihinde Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde Batı Cephesi Komutanlığına, her birliğin metanetle bulunduğu yeri muhafaza etmesi hususunda verdiği emir:

Başkumandanlık
Aded
320
Cebhe Karâr-gâhı
20-8-37

Garb Cebhesi Kumandanlığına

1. Kuvvet ve vaz'iyyetimiz inâyet-i Hakk'la düşmanı mağlûb etmeğe müsâiddir. Düşmanın içinde bulunduğu müşkilât dahi başkaca lehimizdedir.

2. Muhârebe hatt-ı umûmîsi üzerinde ba'zı noktalarda ileri veyâ geri temevvücât vukuu müsteb'id değildir. Bu hâl her kıt'a tarafından tabîî görülmelidir. Herhangi bir kıt'anın geriye doğru yerinden oynaması hâlinde mücâvir kıtaât kemâl-i metânetle mevzilerini muhâfaza etmeli ve mezkûr kıt'aya topcu ve piyâde ile muâvenete şitâb eylemelidirler.

3. Muhârebâtın kesb-i şiddet eylediği ânlarda kumandanların vazîfe ve salâhiyyetlerini kemâl-i i'tidâl ve sükûnetle nazar-ı dikkatde bulundurarak şahsî mülâhazât ve hissiyyâta tebaiyyetle vaz'iyyet-i umûmiyyeyi ihlâl edecek karârlar i'tâsından kat'iyyen mücânebet eylemelerini ehemmiyetle hatırlatırım.

4. İşbu emr bi-l-umûm cüz'-i tâm kumandanlıklarına teblîğ olunacakdır.

Başkumandan

Sakarya Meydan Muharebesi'nin Ankara'ya ulaşması durumunda TBMM'nin Kayseri'ye nakli hususunda Başkomutanlık emri:

Zâta mahsûsdur.
Şifre Halli
Aded
Mahall-i keşîdesi: Garb
Târih: 26-27.8.37
Vürûdu: 27
Hall eden: ...(?)

Müdâfaa-i Milliyye Vekâletine Re'fet Paşa Hazretlerine

1. Meydân muhârebesinin Ankara'ya kadar intikal etmesi ihtimâl dâhiline girmişdir.

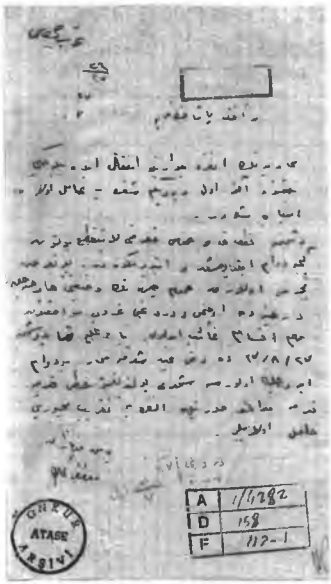
2. Her dürlü ihtimâle karşı Meclisin ve Hey'et-i Hükûmetin ve Ankara'da kalması câiz olmayanların Ankara'dan çıkmaları muvâfık-ı ihtiyâtdır.

3. Meclis ve Hey'et-i Hükûmetin ilk merhale olmak üzre Yahşihan üzerinden Keskin'e ve oradan sonra zarûrî hâsıl olursa Kayseri'ye nakli lâzımdır.

4. Nakil keyfiyyeti iki gün zarfında ya'nî 29 Ağustos akşamına kadar beheme-hâl hitâm bulmalıdır.

5. Müdâfaa-i Milliyye Vekîli Re'fet Paşa Hazretleri nakil için ve Ankara'nın inzibâtı için îcâb eden tertîbâtı ahz edeceklerdir.

Başkumandan
Mustafa Kemâl

Şifre Halli
Aded
Mahall-i keşîdesi: Garb Cebhesi
Târih: 26-27/8/37
Vürûdu: 27 minh
Hall eden: ...(?)

Müdâfaa-i Milliyye Vekâletine Re'fet Paşa Hazretlerine

Muhârebenin Ankara civârına intikal edebileceği hakkında az evvel verdiğim şifreye âmil (olan) esbâb şudur:

Düşman kıtaâtı ve umûmî taarruzu lâ-yenkati' bütün gece devâm etdirmişdir ve etdirmekdedir. Bu taarruz netîcesi olarak umûm cebhenin vaz'iyyeti sarsacak derecede Üçüncü ve Dördüncü Grub mevâzıından mühimm aksâm gaib edildi. Binâen aleyh şâyed düşman 27/8/37'de dahi aynı şiddetle muhârebeye devâm edecek olursa şimdi bulunduğumuz hattı kademe kademe müdâfaa sûretiyle Ankara'ya takrîb mecbûriyyeti hâsıl olabilir.

Başkumandan
Mustafa Kemâl

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Deli Halid'in Komutam olduğu 12. Grup ile ilgili raporlardan örnekler:

(1).

Garb Cebhesi
Makine başında

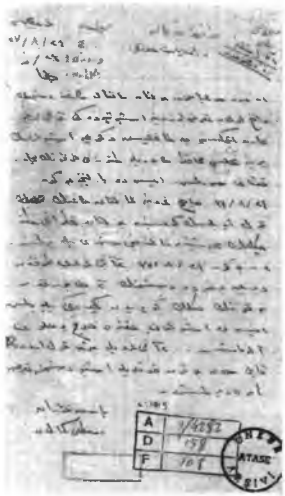
Fevzî Paşa Hazretlerine

C. 1. Tensîb-i devletleri dâiresinde hareket idâre etdirilecekdir.

2. Beylikköprü'den düşman geçdiğine dâir Hâlid Bey tarafından şimdi muğlak bir ma'lûmât verildi. Bunu tahkik etdiriyoruz. Hâlid Bey'in emrindeki kuvvetden şimdilik bir âlây sevk etdireceğim. Çoban üzerinde toplanmış olan 1. Fırka da Polatlı istikametinde yürüyüş emri almış idi.

3. Mangal Dağı vaz'iyyeti hakkında meşhûdât-ı devletlerine muntazır buluna cağım efendim./ 24/8/37

Mustafa Kemâl

(2).

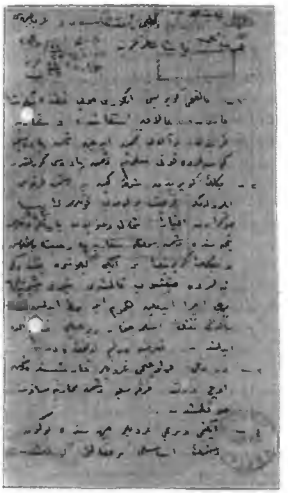
Makine başında
Zâta mahsûsdur.
Mahall-i keşîdesi: Garb Cebhesi
Târih: 24/8/37
Vürûdu: 24 minh
Hall Eden: Bahâ

Müdâfa-i Milliyye Vekâlet(in)e Re'fet Paşa Hazretlerine

1. Dün sol cenâhımızda bulunan Mangal Dağı'na düşmanın vâki' olan taarruzu üzerine işbu tepedeki 5'inci Fırka muhârebe etmeksizin dağılmış ve gerçi işbu fırkanın yerine Meclis Muhâfız Taburuyla Dokuzuncu Fırkanın mücâvir kıtaâtı sürülmüş ise de bi-n-netîce bugün 24/8/37 sabâh grubuna Kaltak Dağı'nın terk edilerek gerisinde bulunan Katrancı hattına çekilmek mecbûriyyetinde kalındığı şimdi bildirilmişdir.

2. Bugün 24/8/37 12. Grub tarafından verilen bir haberde düşmanın 2 tabur kadar bir kuvvetinin Beylikköprü'den geçdiği bildirilmiş ise de işbu kuvvet hakkında sarîh bir ma'lûmât alınamamışdır. 12. Grubla Müretteb Kolordunun kabil-i sevk bütün kuvvetleriyle işbu düşmana taarruz emri verilmişdir.

Başkumandan
Mustafa Kemâl

(3).
Gayet aceledir. Harb Teli
Mahall-i keşîdesi: Garb Cebhesi
Târih: 24-25/8/37
Vürûdu: 24-25 minh

Müdâfaa-i Milliyye Vekîli Re'fet Paşa Hazretlerine

1. Balıkçı Köprüsü-Engürü Suyu hattında sükûnet vardır. Calak(?) istikametinde ve Sakarya garbında bir âlây tahmîn edilen düşman piyâdesiyle Köseler'de kuvveti ma'lûm düşman piyâdesi görülmüşdür.

2. Beylikköprü'den şarka geçen bir düşman fırkası ilerlemeğe fırsat bula- madan kuvvetlerimizin sâ. 4,30 sonradan i'tibâren şimâl ve cenûbdan yap- dıkları taarruz netîcesinde düşman sür'atle Sakarya'ya ric'ate başlamış ve Beylikköprü'nün bir iki kilometre yakınındaki tepelerde sıkışıb kalmışdı. Şimdi işbu tepelerden biri icrâ' edilen hücûm ile zabt edilmiş ve düşmandan makineli tüfenk, esliha, ceb-hâne ve bir hayli (ganâim) elde edilmişdir. Taarruza devâm olunmakdadır.

3. Dördüncü ve Üçüncü Grublar karşısında düşman üç dört fırkasıyla düşman muhârebe mesâfesine sokulmuşdur.

4. İkinci ve Birinci Grublar cebhesinde bugün düşmanın esâslı bir fa'âliyyeti görülmemişdir.

5. Süvâri Grubumuz düşman gerilerine baskınlar icrâsı için tertîbât ittihâz eylemişdir. Başkumandan

Mustafa Kemâl

(4).
Garb Cebhesi'ne 1,47'de İsmet Efendi'ye,
2,10 evvelde Birinci Grubda Yüzbaşı Rızâ
Bey'e yazılmışdır.
Te'hîr edilmeyecekdir.

Birinci Grub Kumandanlığına
Garb Cebhesi Kumandanlığına

1. Birinci Grub cebhesinde muhârebe bugün 27-8-37 sâ. 1,45 sonraya kadar sûret-i umûmiyyede emniyyet-bahş bir şekilde cereyân etdiği anlaşılmışdır. Yirmi Dördüncü Fırka mevâzıının ba'zı aksâmında rahneler hâsıl olmuş ise de tashîhine teşebbüs edildiği bildirilmişdir.

2. Birinci Grub emrindeki bütün ihtiyât kuvvetiyle Yirmi Dördüncü Fırka cebhesindeki vaz'iyyeti ıslah edecek ve düşmanın kademe kademe muvaffakıyyet kazanmağı i'tiyâd etmesine meydân bırakmayacakdır.

3. Birinci Grubun vaz'iyyet-i umûmiyyesi için ihtiyâc görülecek takviye kıtaâtını teşkîl eden 41'inci ve 11'inci Fırkalardan mürekkeb 12. Grub 27/28-8-37 nısf-ül-leylinde Haymana(ya) vasıl olacakdır.

4. Düşmanın 27-28 gecesi taarruz ve gece baskınlarına devâm eylemesi muhtemel olduğundan kıtaâtın fevk-al-âde müteyakkız bulunması ve beheme-hâl mukabil süngü hücûmları yapmak için hazırlanılması muktezîdir.

5. Birinci Grub Çeltik civârına gelecek olan Süvâri Grubuyla irtibât te'sîs etmelidir.

6. Müsta'celiyyetine binâen Haymana'dan Birinci Grub Kumandanlığına ve berây-i ma'lûmât Garb Cebhesi Kumandanlığına 27-8-37 sâ. 1,40 sonrada Haymana'dan yazıldı.

Başkumandan
M. Kemâl

(5). Deli Halid'in 12. Grubunun Haymana'dan güneye hareketi:

Başkumandan Paşa Hazretlerine

1. Üçüncü ve İkinci ve Birinci Grup Kumandanlarıyla görüşdüm. Üçüncü Grup iki piyâde âlâyıyla bir kudretli cebel bataryası ve bir cebel obüs bataryası, İkinci Grup bir piyâde âlâyıyla bir Rus cebel bataryası gönderebilecekdir. Üçüncü Grup şimdiden bu âlâyları ihzâr ve Birinci Grup mıntıkasına sevke teşebbüs et- mişdir. Yalnız İkinci Grubun beş âlâyı vardır ve bugün karşısında düşmanın bir fırkası açıldığını bildiriyor. Birinci Gruba sevk edilmek üzre göndereceğini bil- dirdiği piyâde âlâyıyla batarya hâzır ise de bu kuvveti ancak kendi karşısındaki düşmanın bir kısmının Birinci Grup sağ cenâhına (?) hâlinde gönderebilecekdir.

2. Birinci Grup Kumandanının ifâdesine nazaran bugün sâ. 2,15 sonrada düşmanın Yedinci ve Dördüncü Fırka cebhelerini şiddetli bombardıman etmekde olduğu ve burada bir netîce-i kat'iyye aradığı ve şarka doğru düşmanın ihâta hareketinin henüz o kadar tehlikeli olmadığını 24'üncü Fırka piyâde âlâylarından şimdiye kadar 750 mevcûdunda muhârib kuvvet toplandığı ve pey-der-pey toplanmakda olduğunu bildirdi. Kendisine 12. Grubun akşama doğru mıntıkasına geleceğini ve 2. ve 3. Gruplardan da takviye kıtaâtı yola çıktığını ve On İkinci Gruba hemen te'sîs-i irtibât ederek cebhede inkişâf edecek vaz'iyyete göre bu grubun îcâb eden mıntıkaya celb edilmesini söyledim. Ancak Birinci Grubun direktifi dâhilinde(?) hareket etmesi lüzûmunun taraf-ı dev- letlerinden de 12. Gruba teblîg buyurulması lâzımdır. 12. Grup bugün 28-8-37 sâ. 9 evvelde Haymana'dan hareket etmiş idi efendim.

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi Fevzi

(6). Fevzi Paşa'nın raporu:

Başkumandan Paşa Hazretlerine

29/8/37 sâ. 10,30 evvel işâretli emr-nâmeleri cevâbıdır.

İkinci ve Birinci Grup Kumandanlarıyla görüşdüm. Şimdi sâ. 11,30 evvelde düşman Elli Yedinci Fırkanın sol cenâhındaki hâkim tepeleri zabt etmiş bulunuyor. İkinci Grup sol cenâhına da taarruz vardır. İkinci Grup ihtiyâtlarını kendi sağ cenâhına topluyor. İkinci Grubun kendi cebhesinde düşmanın bir iki âlây kadar bir kuvveti görünüyorsa da dereler içerisinde ...(?) süvâri ve piyâde kuvvetleri görüldüğü bildiriliyor. Şu vaz'iyyetde bu grupdan hâlen kuvvet tasarrufu imkânı yokdur. Salâhaddîn Âdil Bey'e Yûsuf İzzet Bey ile irtibât te'sîs ederek ânınla müştereken ve taarruzla vaz'iyyeti ıslah etmesini teblîg etdim.

Yûsuf İzzet Paşa ile henüz telefon irtibâtı hâsıl olmadığından görüşemedim. Maa-hazâ henüz o mıntıkada bulunmakda olan Sekizinci

Fırka aksâmının dahi Üçüncü Grup sol cenâhındaki vaz'iyyeti ıslah için kullanılması lâzım geleceğini tahmîn ediyorum.

İzzeddîn Bey kendi cebhesinde düşmanın bir fırkadan fazla kuvveti olduğunu ve 12. Grup dâhil olduğu hâlde sol cenâhdaki tekmîl düşman kuvvetini üç fırka belki daha ziyâde tahmîn ediyor. (...) düşmanı emniyetle tevkif etmek şartıyla 23. Fırkayı verebileceğini ve 24'üncü Fırkanın iki üç gün sonra kabil-i istifâde bir hâle gelebileceğini bildirmişdir.

(...) Grupla telefon irtibâtı ârıza dolayısıyla şimdilik yokdur. Hâlid Bey'le görüşemedim.

Tahmînime nazaran düşmanın On Beşinci, 57. Fırkalar ile İkinci Grup karşısında iki ve Birinci ve On İkinci Gruplar karşısında üç fırkası vardır.

Taarruzî veyâ tedafüî şıklardan biri hakkındaki mütâlaa-i kat'iyyemi

3. ve 12. Gruplarla da görüşdükden sonra arz edeceğim. Maa-hazâ evvel-emirde cebhenin emniyyetle tesbîti şıkkını şâyân-ı tercîh gördüğümü arz ederim.

29-8-37 sâ. 11,45 sonrada yazıldı.

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reîsi
Fevzî

Başkomutan Mustafa Kemal'in 30 Ağustos 1921 tarihinde Fevzi Paşa'dan Deli Halid'i Haymana'nın savunulması için cephedeki birliklerin komutası hakkında görüş isteği:

Numro
649
30/8/337
Sâ. 10,35 evvel

Fevzî Paşa Hazretlerine

Hâlid Bey İkinci Grub kıtaâtı ya'nî Haymana istikamet-i umûmiyyesini setr ve te'mîn eden 3. Fırka, 9. Fırka başına getirmek, Salâhaddîn Âdil Bey'e Birinci Grubdan cebhede bulunan iki fırkanın kumandasını vermek ve sol cenâhın kumandasını İzzeddîn Bey'e tevdî' etmek münâsib olacağı mütâlaasındayım. Bu bâbdaki re'y-i devletlerinin bildirilmesini ve tensîb buyurulduğu takdîrde Haymana istikametinin ehemmiyyetinden bahsle Hâlid Bey'e derhâl taraf-ı devletinizden teblîgat îfâ buyurulması ve buna nazaran diğer ta'dîlâtın icrâ' etdirilmesini ricâ' ederim.

Baş Kumandan.
Mustafa Kemâl

Fevzi Paşa'nın cevabı:

30/8/37
Sâat 11,55 evvel

Başkumandan Paşa Hazretlerine

Hâlid Bey'in Haymana istikamet-i umûmiyyesini setr ve te'mîn eden fırkalara kumanda etmesi ve buna nazaran diğer gruplar emr ve kumandasının tanzîmi hakkındaki mütâlaa-i devletleriyle hem-fikrim. Ancak Haymana istikamet-i umûmiyyesini kapadan fırkalar Sekizinci ve 3. Kafkas Fırkalarıdır. Binâberîn Hâlid Bey'in bu iki fırkadan teşekkül edecek olan 12. Gruba kumanda etmesi muvâfık olur. Yalnız muhârebe sevk ve idâresi de ihlâl edilmemiş olmak için bu tebeddülün ber-vech-i âtî tedrîcen yapılmasını arz ve teklîf ederim. İlk kademe olarak İzzeddîn Bey bidâyeten 23. Fırkayı Salâhaddîn Âdil Bey'in kumandasına tevdî' ederek kendisi 12. Grup mıntıkasını tesellüm eder.

Bunu müteâkıb Hâlid Bey Haymana'ya gelerek Sekizinci ve 3. Kafkas ve 9'uncu Fırkaların emr ve kumandasını der-uhde eder. Daha sonra 23. Fırkaya ilâveten 4'üncü, 24'üncü Fırkalar da Salâhaddîn Âdil Bey'in kumandasına girer. İzzeddîn Bey de 7., 5., 41. ve 11'inci Fırkalara kumanda eder. Beşinci Grup gelince 2., 3. Süvâri Fırkaları da mezkûr grup emrine tevdî' edilebilir. Fakat Birinci Gruba merbût olarak sol cenâhında biraz süvâri kuvveti (...) tensîb buyurulduğu takdîrde bu tarzda emr teblîğ buyurulmasını ricâ' ederim. Bende-niz burada bu tebeddülün tanzîmi için ta'kîbâtda bulunurum.

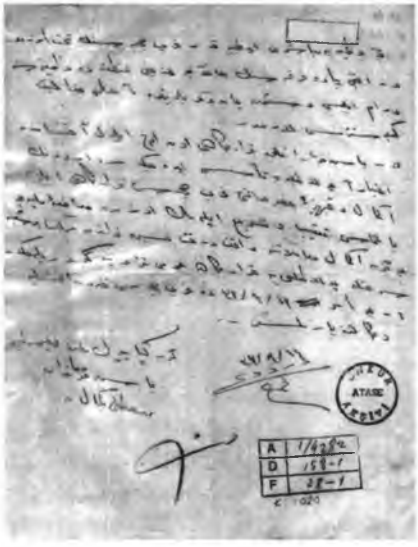
Ancak şimdi Hâlid Bey'den alınan raporda düşmanın Beşinci Fırka cebhesine taarruza başladığı bildirilmiş olduğundan bu tebeddülün muhârebenin sükûnet bulmasına ta'lîki zarûrîdir. Aynı zamânda 23. ve Dördüncü Fırkaların da İzzeddîn Bey'in iş'ârına nazaran ileride kalmış olan mevâzıınının yine İzzeddîn Bey tarafından tashîh edilmesini müteâkıb Salâhaddîn Âdil Bey'e tevdîi muktezî olduğunu arz ederim.

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reîsi
Fevzî

Deli Halid'in, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından Kocaeli Grup Komutanı olarak görevlendirilmesi:

Polatlı
13/9/37

Müdâfaa-i Milliyye Vekâletine

1. Garb Cebhesi karşısında münhezimen çekilen düşman On Üç Eylül sabâhından i'tibâren bütün cebhede muhârebe temasını kat' ederek garba doğru ric'atine devâm etmekdedir.

2. Düşmanın geride herhangi bir hatda tevakkuf ve iâde-i intizâm eylemeden mâni' olmak ve ric'atini inhizâm-ı kat'îye dûçâr etmek elzemdir. Bunun için sağ ve sol cenâhlardan muvâzî ta'kîb için tahsîs edilmiş olan süvâri fırkalarına istinâd olmak üzre her iki cenâhda mebzûl vesâit-i nakliye ile mücehhez bir ilâ iki piyâde fırkasının işbu ta'kîb harekâtına iştirâk etdirilmesi ve cebheden de düşmanın ric'at yolları üzerinde bilâ-fâsıla ilerlemek ve düşmanla be-heme-hâl muhârebe temasına girmek üzre münâsib görülecek kuvvetde muhtelit ta'kîb müfrezeleri teşkîl ve sevki muktezî görülmekdedir.

3. Garb Cebhesi kıtaâtının ta'kîbe iştirâk etmeyecek olan aksâm-ı sâiresi şimdilik Sakarya gerisinde ve (şimendüfer) hattı civârında ictimâ' etdirilerek sür'at-i a'zamiyye ile ikmâl ve tensîk edilecekdir.

4. Garb Cebhesi'nin hemen ber-vech-i âtî şekilde tensîk ve tanzîmine başlanması lâzımdır:

a) Mevcûd 18 piyâde fırkasından beheri üçer fırkalı dört kolordu teşkîl ve mevcûd süvâri kuvvetleri de beheri dörder âlâydan mürekkeb üç fırkalı

bir süvâri kolordusu hâlinde tensîk olunacakdır. Mevcûd grub kumandanlarından münâsîb görülenler Garb Cebhesi Kumandanlığınca işbu kolordu kumandanlıklarına intihâb ve inhâ' olunacaklardır. İşbu kolordulara birden beşe kadar numro verilecekdir.

b) Beşinci, Dokuzuncu ve Yirmi Dördüncü Fırkalar lağv olunacakdır.

c) Dört kolordulu işbu seyyâr ordudan başka Kocaeli mıntıkasında bir fırka ile bir süvâri âlâyından ve ihtiyâca göre yeniden teşkîl olunacak âsâyiş müfrezelerinden mürekkeb olmak üzre bir grub kumandanlığı ihdâs edilecekdir. İşbu grub kumandanlığına On İkinci Grub Kumandanı Mîr-alây Hâlid Bey'in ta'yîni münâsîb görülmüşdür. Bu gruba On Yedinci Piyâde Fırkasının ta'yîni şâyân-ı ârzûdur.

Kocaeli Grubunun mıntıkası ber-vech-i âtîdir:

Şarken Düzce kazâsının hudûd-ı mülkiyyesi, cenûben Mudurnu Çayı, Taraklı köyünün Çay'a mansabı Bîlecîk hatt-ı umûmîsidir. Bu hatt ve mevâki' Kocaeli Grubuna âiddir. Bu hattın şimâlinde hâlen mevcûd olan bi-l-umûm millî kuvvetler Kocaeli Grubu emrine gireceklerdir. Kocaeli Grubu kendi mıntıkasına muvâsalât ve vazîfeye mübâşeret edinceye kadar Garb Cebhesi'nin taht-ı emrindedir.

d) Altıncı Piyâde Fırkasının hâlen bulunduğu mıntıkada vazîfesine devâm eylemesi düşman yan ve gerilerinde a'zamî fa'âliyyet göstermesi lâzımdır.

5. Başkumandanlık Karâr-gâhı On Üç Eylül akşamından i'tibâren Polatlı'da teessüs edecekdir. Ordunun ikmâl ve techîz husûsâtını Garb Cebhesi Karâr-gâhı (ile) bi-t-temas ta'kîb ve tesrî' eylemek üzre Müdâfaa-i Milliyyece bütün ikmâl muâmelâtına vâkıf dört, beş zâtdan mürekkeb bir şu'be sür'atle Polatlı'ya Karâr-gâh-ı Umûmî nezdine gönderilecekdir.

6. Bu emr 13-9-37'de Garb Cebhesi K. ve Müdâfaa-i Milliye Vekâletine yazılmışdır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reîsi
Başkumandan
Mustafa Kemâl

Vürûdu: 14/9/37'de

Başkomutan M. Kemal'in Dumlupınar Meydan Muharebesi'nin ardından yayımladığı: "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dîr. İleri!" emri

Garb Cephesi Kumandanlığı

Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları!

Afyonkarahisar-Dumlupınar Büyük Meydân Muhârebesinde zâlim ve mağrûr bir ordunun anâsır-ı asliyyesini inanılmayacak kadar az bir zamânda imhâ' etdiniz. Büyük ve necîb milletimizin fedâkârlıklarına lâyık olduğunuzu isbât ediyorsunuz. Sâhibimiz olan büyük Türk milleti istikbâlinden emîn olmağa haklıdır. Muhârebe meydânlarındaki mahâret ve fedâkârlıklarınızı yakından müşâhede ve ta'kîb ediyorum. Milletimizin hakkınızdaki takdîrâtına delâlet etmek vazîfemi mütevâliyen ve mütemâdiyen îfâ edeceğim.

Başkumandanlığa teklîfâtta bulunulmasını Cebhe Kumandanlığına emr etdim Bütün arkadaşlarımın Anadolu'da daha başka meydân muhârebeleri verileceği ni nazar-ı dikkate alarak ilerlemesini ve herkesin kuvâ-yi akliyyesini ve menâ bi-i celâdet ve hamiyyetini müsâbaka ile ibzâle devâm eylemesini taleb ederim.

Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reîsi, Başkumandan
M. Kemal

Yararlanılan Kaynaklar

A. Galip Tokça, *İki Mütareke Arasında Mudanya'nın Tarihi Hatıraları*, Tekinoğlu Matbaası, İstanbul, 1959.

Abdülhaluk Çay-Yaşar M. Kalafat, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

Abdurrahim Aydın-Aydın Özgören, *Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumları'nın Faaliyetleri*, Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, Ağustos 2007.

Abdurrahman Nafiz Gürman-Keramettin Kocaman, *1912-1913 Balkan Harbi'nde İşkodra Müdafaası*, İstanbul, Askeri Matbaa, 1933.

Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu, 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1944.

Afet İnan, *Trablusgarp'te Hürriyete Karşı İsyan*, Belleten, c. VIII, 1944 Sayı: 31.

Ahmet Akyol, *Bir Kahramanlık Destanı Bağımsız Yalova Bölüğü*, 1. Baskı, Diner Ofset, Yalova, Haziran 2005.

Ahmet Akyol, *Kurtuluş Savaşı'nda Yalova*, Yalova Gazetesi Yayınevi, Yalova, 1996.

Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Ahmet Rıza Açan, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*. Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra, Gnkur.Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk Rus İlişkileri (1789-1919)*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1970.

Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.

Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1955.

Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C.2., Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2002.

Ali Fuat Erden, *Atatürk*, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul, 1952.

Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara, 1974.

Anadolu'da Yenigün Gazetesi, 21.6.1922, 23.6.1922, 2.7.1922.

Artvin Tarihi, www.artvin.gov.tr

Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Hazırlayan:İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ocak 2011 YIL: 60 SAYI: 126,Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2011.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Temmuz 2013, Yıl: 62, Sayı: 131, Gnkur. Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2013.

Askerin Romanı, E.Sv.Kur.Alb. "Abdülhalim Akkılıç'ın Savaş ve Barış Anıları", Yayına Hazırlayan Yılmaz Akkılıç, Körfez Ofset Yayınları, Gemlik, 1994.

ATASE Arşivleri.

ATASE, Atatürk Özel Arşivi.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt:1(1903-1915), Kaynak Yayınları, Nu: 260, İstanbul, 1998.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2. cilt, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1952.

Ayşe Hür, *Seyit Rıza'nın TBMM ve MC'ye Mektupları*, www.radikal.com.tr, 17 Kasım 2013.

Aziz Karaca, *Bir oku bin düşün*, www.yenimesaj. com.tr.

Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989.

1. Dünya Savaşında "Kop Savunması" ve Ulusal Birliğimiz Açısından Önemi, www. atam.gov.tr.

Bnb. V.Hochwaechter, *Türklerle Cephede Bir Alman Subayının Balkan Harbi Hatıraları*, Çeviren: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, 1979.

Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yer altı Çalışmaları*, Ardıç Yayınları, Ankara, 1994.

Büyük Taarruz, 70. Yıl Armağanı.

Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, 2.cilt, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997.

Celâl Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Hazırlayan: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2010.

Cemal Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1974.

Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

Cemal Kutay, *Halid Paşa-Ali Çetinkaya Vuruşması*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, Ankara, 1955.

Cemal Kutay, *Trablusgarb'da Bir Avuç Kahraman*, 2. Baskı, Posta Kutusu Yayınları, İstanbul, 1978.

Cevad Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, 2. Basım Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Cevat Rıfat Atilhan, *Bütün Açıklığıyla İnönü Savaşları ve Hakiki Kahramanları*, Haz: Atilla Atilhan, Aykurt Neşriyat, İstanbul, 1968.

Cumhuriyet Gazetesi, 10,11,12,13,15 Şubat 1925, No: 275, 276, 277, 278, 280.

Daire-i Müşire(Müşirlik Binası), Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 3. Mekanize Piyade Tümen Komutanlığı, Edirne, 2001.

Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1961.

Deli Halid Paşa'nın kendi el yazısıyla 16 Ocak 1924'te, TBMM'ye Sunduğu Tercüme-i Hal Belgesi.

Derleyen Mutlu Altay, *Türkler İçin Ne Diyorlar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984.

Dido Sotiriyu, *Benden Selâm Söyle Anadolu'ya*, Sander Yayınları, İstanbul, 1970.

Doç. Dr. Cezmi Eraslan, *Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum*, www.atam. gov.tr.

Doç. Dr. Mehmet Okur, *Millî Mücadele'de Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Gnkur. ATASE Yayınları, Ankara, 2006.

Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, C. 4, Tekin Yay., Ankara 1991.

91. Yıldönümünde Kut-ül Ammare Zaferi, www.TSK.mil.tr.

Dr. Hale Şıvgın, *Mustafa Kemal'in İlk Savaşı*, www.atam.gov.tr.

E.Tümg. Ali Remzi Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C: I-II, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 2006,

Em.Kur. Alb.Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet Ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)*, 1. Cilt, Gnkur.ATASE Başkanlığı Yayınları, Gnkur.Basımevi, Ankara,1994.

Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

Enver Ziya Karal, *La Question Armenienne 1878-1923*, Haz: Kaya Dorsan, İmprimerie Gündüz, 1971.

Erdoğan Özdemir, *Dünden Bugüne Karamürsel*, Koga Matbaacılık, Kocaeli, 1990.

Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987.

F.S. Turgut Saner, *İstiklâl Savaşında III.Kolordu (Mürettep Kolordu)*, 108 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, İstanbul, 1938.

Fahir Armaoğlu, *Amerika Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları*, TTK Belleten, cilt: LXI, Ankara.

Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, Ankara, 1954.

Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, c. IV, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem, TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

Ferhat Uyanıker, *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Genkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Genkur.Basımevi, Ankara, 2009.

Feridun Fazıl Tülbentçi, *Kahramanlar Geçiyor* (Radyo Konuşmaları), 2. Baskı, İnkılap ve Ata Kitabevleri, İstanbul, 1976.

Feridun Kandemir, Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler, Ekicigil Tarih Yayınları: 4, İstanbul, 1955.

Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Yayma Hazırlayan: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Fevziye Abdullah Tansel, *İstiklâl Harbi'nde Mücahit Kadınlarımız*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1988.

Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi, Garp ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu*, 3.Cilt, 1. Kısım, 2. Baskı, Ankara 1993.

General Fahri Belen, *Büyük Türk Zaferi Afyon'dan İzmir'e, İstiklâl Harbi Hatıraları, Tenkitler, Tahliller*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1962.

Gn. Kenan Esengin, *Millî Mücadelede Ayaklanmalar*, 1. Basım, Kum saati Yayınları, istanbul, 2006.

Gnkur. Bşk.lığı, *İşkodra Savunması ve Hasan Rıza Paşa*, ATASE Yayınları, Ankara, Gnkur.Basımevi, 1986.

Gotthard Jaeschke, *Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi (1918-1923)*, I. Cilt, Çeviren. Niyazi Recep Aksu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1941.

Gül Tokay, *Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri, Osmanlı*, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Millî Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996.

H. Halil Ergene; *Neden Hedef Türkiye?*, Kiyap Yayın Dağıtım, Ankara, 1993.

H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, Kumsaati Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2001.

Hakan Bacanlı, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı ve Örikağasızade Hasan Sırrı'nın "Hukuk-i Düvel Nokta-i Nazarından Osmanlı İtalya Muharebesi" Adlı Eseri, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* (Sayı 21) Şubat 2013.

Hakkı Altınbilek-Naci Kır; *Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, C.2, Birinci Kitap, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993.

Hakkı Yiğit, *İslâm Düşüncesinde İletişim ve Basın*, Bilsam Yayınları, İstanbul, 2013.

"Hâlid Paşa'nın Annesi Fatma Hanım'ın Telgrafı", *TBMM Arşivi*, Sicil No: 452.

"Hâlid Paşa'nın Tercüme-i Hâl Varakası", *TBMM Arşivi*, Sicil No: 452.

Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Yayınevi, İstanbul, 1979.

Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Hamdi Ertuna, *1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası M.Kemal*, ATASE Yayınları, Ankara, 1984.

Harp Tarihi Arşivi.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 26, vesika: 677, Ankara, 1958.

Hasan Pulur, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis Millî Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1990.

http://blog.milliyet. com.tr/aytendirier.

Hülya Toker-Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt: 3, Genkur ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Ankara, 2009.

Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, C.I, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1975.

Hüsrev Gerede'nin Anıları, Haz: Sami Önal, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2003.

İbrahim Artuç, *Balkan Savaşı*, Kastaş yayınları, İstanbul, 1988.

İbrahim Artuç, *Balkan Savaşı*, Kastaş yayınları, İstanbul, 1988.

İbrahim Artuç, *Büyük Dönemeç Sakarya Meydan Muharebesi*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1985.

İbrahim Artuç, *Büyük Taarruz Başkomutan Meydan Muharebesi*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1986.

İhsan Birinci, "Bir Kahramanlık Destanı", *Hayat ve Tarih Mecmuası*, c:2, sayı:7, Ağustos 1967.

İhsan Ilgar, *Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi(IV)*, BTTD, Sayı:11, İstanbul, Ağustos 1968.

İkdam Gazetesi, 7 Mayıs 1921.

İleri Gazetesi, 22 Haziran 1922.

İlhan Bardakçı, *İmparatorluğun Yağması*, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

İlia Vutieridu, *Sakarya Ötesi Harekâtı*, Çeviri: Niko Grigoriadis, Gnkur.Harp Tarihi Başkanlığı Kütüphanesi.

Irak Seferi ve Esaret, Charles V. F Townshend,Yeditepe yayınevi, 1.baskı, istanbul, 2007.

İsmail Hacıfettahoğlu, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey Tirebolulu Alparslan*, Atlas Yayınları, 2nci Baskı, Ankara, 2003.

İsmail Hakkı Tekçe, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Yayına Hazırlayan Hasan Pulur, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1. Cilt (1920-1945) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1. Cilt (1920-1945), TTK Yayınları, Ankara, 1965.

İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara,1993.

İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt: 1-2, Yayına Hazırlayan Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

İstikbâl Gazetesi, 12,15,16,17 Şubat 1925, No: 1402, 1403, 1404, 1405.

İstikbâl Gazetesi, 16 Şubat 1921, sayı:228.

Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 2000.

K.D Kanellepolos, *Küçük Asya Mağlubiyet*, Çeviren: Yorgo Kosova ve Anesti Dralli, Gnkur. Harp Tarihi Bşk.lığı Kütüphanesi.

Kadir Mısıroğlu, *Yunan Mezâlimi*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1979.

Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hâtıraları, Haz. Ömer Fâruk Lermioğlu, Sebil Yay., İstanbul 2007.

Kaynakçalı Atatürk Günlüğü.

Kazım Aras, *İstiklâl Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekât*, 102 Sayılı Askeri Mecmua, İstanbul, 1936.

Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum Tic.ve Sanayi Odası Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990.

Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2. Baskı, Merk Yayıncılık, Ankara, 1988.

Kâzım Karabekir, *Paşaların Hesaplaşması*, 2. Baskı, Haz. İsmet Bozdağ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Kazım Özalp, *Millî Mücadele* C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

Kazım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Yay., Ankara, 1992.

Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, II.Dönem 1923-1927*, C.III, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1993.

Korg.Baki Vandemir, *Sakarya'dan Mudanya'ya*, Haz: Hayriye Yalçın, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2006.

Kur.Bnb.Burhan Özkök, *Osmanlı Devrinde Dersim İsyanları*, Askeri Matbaa, 1937.

Kur.Önyzb.Fahri Aykut, *İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri*, Genelkurmay ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Ankara, 2006.

Kuranı Kerim ve açıklamalı Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı.

Latif Bağman-Oral Onur, *Atatürk'ün Yaşamında Edirne*, Edirne Ticaret Borsası Yayınları, Nu:1, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1982.

Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çev: Necdet Sander, Sander Yayınları, İstanbul 1981.

Lord Kinross, *Atatürk; Bir Millet Uyanıyor*, 1.Baskı, Çev: Ayhan Tezer, Sender Yayınları, İstanbul, 1969,

Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley, CA, USA:University Of California, 1963.

M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. I., Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1933.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kâzım Karabekir*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1278, Ankara, 1991.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, Hamle Matbaası, İstanbul, 1960.

M. Kemal, *Nutuk*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 220/1, Ankara, Gnkur.Basımevi, 1981.

M. Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber*, C.II, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

M. Orhan Bayrak, *Türk Savaş ve Barışları*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.

M. Semih Arıcı, *Hamidiye Geliyor*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.

Mahmut Boğuşlu, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2000.

Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, İş Bankası Yay., İstanbul 2009.

Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1968.

Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.

Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

Mareşal Fevzi Çakmak, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Gnkur. ATASE ve Gnkur. Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Gnkur. Basımevi, 2005.

Martin Van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Mazlum Nusret Kılıçkıran, *Söyleyim Bayburt'un Vasfı Halini*, İzmir,1975.

Mehmet Fatih Tarım, *Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2011.

Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, 7. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul,1992.

Mehmet S. Aygen, *Muzaffer Görktan, Ali Çetinkaya*, Türkeli Matbaası, Afyon 1982.

Melike İlgün, *Enver Paşa'nın Sultanı*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011,

Michael Llevvellyn Smith, *Anadolu'nun Üzerindeki Göz*, Çeviri: Halim İnal, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978.

Muammer Yılmaz, *Tarih Terazisinde Osmanlı*, 1.Basım Nüve Kültür Merkezi, Konya, 2011.

Muharrem Giray, *Büyük Türk Dostu Claud Farrere'nin Atatürk'ü Ziyareti*, Yakın Tarihimiz Dergisi, c. 2, Sayı: 25, 1962.

Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele'de Bursa*, Yayına Hazırlayan: İhsan Ilgar, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1981,

Mustafa Armağan, *Ali Şükrü Bey Cinayeti*, 19 Ağustos 2012; http://dinimizvetarihimiz.blogcu.com/ali-sukru-bey-cinayeti/12933 719.

Mustafa Armağan, *Kâzım Karabekir'in Gözüyle Yakın Tarihimiz*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Muzaffer Erendil, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, Genelkurmay ATESE Yayınları, Ankara, 1980,

Muzaffer Erendil, *Türlü Yönleriyle Sakarya İli*, Nur Ofset, İstanbul 1982,

Nail Ekici, Derman Bayladı, Mahmut Alptekin, *Cumhuriyete Kan Verenler*, Hürriyet Yayınevi, İstanbul, 1973.

Necip Fazıl Kısakürek, *Sahte Kahramanlar*, 19. Basım, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2011.

Nejat Gülen, *Dünden Bugüne Bahriyemiz*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988,

Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010,

Nikolas Trikupis, *General Trikupis'in Hatıraları*, Çev: Ahmet Angın, Kitapçılık Ticaret Ltd.Şt. Yayını, İstanbul, 1967.

Nuyan Yiğit, *Atatürk'le 30 Yıl İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

Oktay Sinanoğlu, *Hedef Türkiye*, 2. Basım, Otopsi Yayınevi, İstanbul, 2002.

Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1964.

Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Türk Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006.

Orhan Koloğlu, *Trablusgarb Savaşı ve Türk Subayları, 1911-1912*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1979.

Osman Okutmuş, *Kop Dağlarında 6 Ay*, Bayburt, 1955.

Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912), Gnkur. Atase Bşk.lığı Yayını, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981.

Özgür Körpe, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar*, Paraf yayınları, Şubat 2013.

Özlem Demireğen-Alev Keskin-Fatma İlhan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Gnkur. ATASE Bşk.'lığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 2011.

Prens Andreas, *Felakete Doğru*, Çev: Em.Alb.Hüseyin Rahmi Apak, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932.

Prof Dr. İbrahim Öztek, *Batı Trakya'da Türk'ü Yok Saymak*, 31 Temmuz 2013. www.aydinlerocağı. org.

Prof. Dr. Ekrem Buğra Ekinci, *Mecliste Silahlar Konuşuyor*, Prof. Dr. Ekrem Buğra Ekinci İnternet Sitesi, 19 Ekim 1911 Çarşamba, http://www. ekrembugraekinci. com/makale. asp?id= 360

Prof. Dr. Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, 3. Baskı, Truva Yayınları, İstanbul, Aralık 2005.

Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Eskişehir*, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002.

Prof. Dr. Hazma Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.

Prof. Dr. Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri*, Çeviri: Dr. Hasan Ünal, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları: 10, Londra-Ankara,

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 5.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

Prof. Dr. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4. Bası, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No:50, Ankara, 1995.

Prof. Dr. İbrahim Sarıçam, *Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2005.

Prof. M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadeleye Başlarken*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK, Ankara,1990.

Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK, Ankara, 1988.

Rana Salahi Sonyel, *Anadolu Yanıyor*, 5 Ekim 1992 Tarihli Cumhuriyet Gazetesi

Rasim Koçal, *Kocaeli Burhaniye Kuvayı Milliye Müfreze Kumandanı Rasim Koçal'ın Millî Mücadele Hatıratı*, (Yer ve Tarih Belli Değil)

Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Recep Çelik, *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Komutanı Abdullah Paşa'nın Hatıratı*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 1991.

Richard C.Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*, çev: M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

Rıfat Uçarol, *Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu*, Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Genkur.Basımevi, Ankara, 1989.

Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989.

Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türk Yolu Matbaası, İzmit 1945.

Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım III*, Rıza Nur-Atatürk Kavgası, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.

Rıza Zelyut, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza Gerçeği*, 9. Baskı, Kripto Yayınevi, Ankara, 2010.

Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması* (Genişletilmiş İkinci Baskı), Avesta Yayınları, İstanbul, 2011.

Ruşen Eşref Ünaydın, *Damla Damla İstiklâl Yolunda Bayrağımız*, Tablet Yayın, Konya, 2009.

Ş. S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi, 26ncı basım, Haziran, 2013.

Ş.Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt II, 7. Basım, Remzi Kitapevi, 1999.

Ş. Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, c:1, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999.

Sabahattin Özel, *Atatürk'ün Büyük Taarruz Öncesinde Adapazarı-İzmit Gezisi*, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iuy dta/article/viewFile/1023019221/1023018 348.

Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul, 1987.

Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Ocak 2012.

Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 2.cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, Ekim 2000.

Sabahattin Selek, *Millî Mücadele*, C.2, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.

Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, MEB Yayınları, 1993.

Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara, 1967.

Sadık Atak, *Bir Komutandan Anılar-Yakup Şevki Subaşı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977.

Said Olgun, *Mahmud Muhtar Paşa Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri, Eserleri (Yüksek Lisans Tezi)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Sait Maden, *Fuzuli Bugünün Diliyle Seçmeler*, Çekirdek Yayınlar, İstanbul, 2012.

Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yay., İstanbul 1998,

Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1957.

Seçil Akgün; *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu*, Tercüman Tarih Yayınları, Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yayınları Nu: 5, İstanbul, 1981.

Selahattin Tansel, Mondrostan Mudanya'ya Kadar, I-IV. cilt, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 1973.

Semerkând Aylık Dergisi, Aralık 2013 tarihli, 180. sayı

Şerif Güralp, *İstiklâl Harbinin İç yüzü*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1958.

Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, Cilt.II, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1966.

Son Telgraf Gazetesi, 10,11,14,15,16,18, Şubat 1925, No: 238, 239, 242, 243, 244, 246.

Şükrü Paşa Anıtı ve Balkan Savaşı Müzesi.

Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak Askeri ve Hususi Hayatı* (Resimli, 1.Kitap), 2. Baskı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1953.

Süleyman Necati Güneri (Albayrak Gazetesi Sahibi) *Eski Erzurum Mebusu, Hatıraları TB.M.M Zabıt Ceridesi*, c.12, http://www.tbmm. gov.tr,

Taha Akyol, *Kayıp Tarihimiz*, Yakın Plan Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2011.

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt.I, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Tarık Zafer Tunaya; *Türkiye'de Siyasal Partiler* c. 2,: Mütareke Dönemi 1918-1922, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Taylan Sorgun, *Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Basımevi, İstanbul, 1972.

Taylan Sorgun, *İttihad ve Terakkiden Cumhuriyete Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kum saati Yayınları, İstanbul, 2003.

TBMM Başkanlığı'nın Tahkikat Sûreti, TBMM Arşivi, Sicil No: 452.

TBMM Gizli Celse Zabıtları (22 Temmuz 1921), c.2, http://www.tbmm. gov.tr,

TBMM Zabıt Ceridesi (7 Nisan 1921), c.9, http://www. tbmm. gov.tr/

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 13, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2, C.14, TBMM Matbaası, Ankara 1976.

Tercüman Gazetesi, 12 Ekim, 1986, Kurtul Altuğ, "Celal Bayar Anlatıyor, Kritik Olayların Perde Arkası"

Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul,1941.

The Daily Telegraph Gazetesi, 21 Temmuz 1921.

TSK Tarihi, TBMM Dönemi, IV. Cilt, 1'nci Kitap, Gnkur. ATASE Yayını, Gnkur. Matbaası, Ankara, 1984.

Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, 14. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2005.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C.2, Kısım 3, Genkur. Bşk.'lığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayını, Ankara 1966.

Türk İstiklâl Harbi IIIncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921), Gnkur.Bşk.Harb Tarihi Dairesi Resmi Yayınları. Seri No.:1, Gnkur.Basımevi, Ankara, 1965.

Türk İstiklâl Harbi, 2. Cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, 3.ncü Kitap, Genkur. Atase Yayınları, Ankara, 1962.

Türk İstiklâl Harbi, 2. cilt, 5. Kısım, 2. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1973.

Türk İstiklâl Harbi, C: 2, ks.6, 1'nci kitap, ATASE Yayını, Ankara 1962.

Türk İstiklâl Harbi, C:2, Batı Cephesi, Gnkur. Bşk.'lığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara, Gnkur Basımevi, 1963.

Türk İstiklal Harbi, Cilt:2, Kısım VI, IV.Kitap, Genkur. ATASE Yayını, Ankara, 1969.

Türkiye'de Yunan Fecayi'i, 2.Kitap, Dahiliye Nezareti, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Yayını, İstanbul 1337 (1921).

Uğur Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, um:ag Vakfı Yayınları, 21nci Baskı, Ankara, Şubat 1998,

Uğur Üçüncü, *Halid Paşa Olayı ve Yankıları*, History Studies. International Jurnal Of History, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education, Cilt 4, Sayı 2012/1, Samsun 2012.

Vakit Gazetesi, 24.6.1922.

Vatan Gazetesi, 10, 11,12,13,15,16 Şubat 1925, No: 660, 661, 662, 663, 665, 666

Vedat Şehirlioğlu, *Millî Mücadeleye ait İmalâtı Harbiye Hatıraları*, Makine ve Kimya Dergisi, Sayı:1 Anlatan: Ahmet Akar, Ankara 1954.

Veysel Ünüvar, *İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, Şirketi Müretibiye Basımevi, İstanbul, 1948.

Viçtor Dusmanis, *Küçük Asya Harbi'nin İçyüzü*, Çeviren: Hristo Ertorun, Gnkur. Harp Tarihi Bşk.lığı Kütüphanesi,

Walter David, *Çanakkale Olayı*, Çev: M. Ali Karabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.

www.atam.gov.tr/dergi/sayı-16/fevzi-cakmak

www.dunyabulteni.net/m/, Tarihte Bugün, 08 Temmuz 2014.

www.Seyhhasanlılar.com/seyyid-riza

www.yusufeli.gov.tr

Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Yarbay Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, Erzurum 1917-1918, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2007.

Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

Yavuz Bülent Bakiler, *Sözün Doğrusu*, 1.Cilt, 7. Baskı, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

Yeni Yol, 18,22 Şubat 1925, No: 73,76

Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, İkinci Kitap/İşgalden Kurtuluşa, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2008.

Yılmaz Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız, 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990.

Yrd. Doç. Dr. Hüsamettin Öztürk, *Çanakkale'deki Komutan İle Modern Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Atatürk Araştırma Merkezi, www.atam.gov.tr.

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Bulut, *Millî Mücadelede Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Erzincan, 1997.

Yrd. Doç. Dr. A. Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1998.

Yrd. Doç. Dr. Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları:4, 1995.

Yücel Özkaya, *I. ve II. İnönü Başarılarının Türk ve Dünya Kamuoyu ve Basını Tarafından Yorumlanışı (Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan)*, Ankara 1981.

Yunan Ansiklopedisinden 1920-1922 Harekâtı, Çev. Harp Tarihi Dairesi, C.2, Ankara 1957.

Yunan Asya Seferi Kumandanı General Papulas'ın Hatıratı, Askeri Mecmua (No:67)'ya Ek Tarih Kısmı (Sayı:8).

Yunus Nadi Abalıoğlu, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1955.

Yunus Zeyrek, *Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti*, Bizim Ahıska Dergisi, 29.Sayı, yıl 2013.

Yurt Ansiklopedisi, c. 8, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1975.

Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara, 1963.

Yusuf Hikmet Bayur, *Ermenistan'la Savaş ve Rusya ile Münasebetler*, TTK Belleteni.

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.III, 1914-1918 Genel Savaşı Kısım: 4 Savaşın Sonu, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

Yusuf Ziya Ortaç, *İsmet İnönü*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1962.

Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1991.

Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (1918-1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi/Tarih Dizisi, Ankara, 1989.

Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, (TBMM'den Sakarya Savaşı'na, 23 Nisan 1920–22 Ağustos 1921), C.III, Ankara 1986.

Ziya Nur Aksun, *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi Osmanlı Devlet Anlayışı*, 11. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

DELİ HALİD PAŞA

İBRAHİM ÖZKAN

42 senelik ömrünün 22 senesi, eşkıyâlar, asiler ve düşmanlar karşısında, savaş meydanlarında; hep en ön safta, devletine, milletine sadakatle, fedakârca ve kahramanca hizmetlerle geçsin, buna karşılık ölümü, Ankara'nın göbeğinde, Milletin Meclisi'nde ve dost(!) kurşunuyla olsun... Olduğu yere, yenilginin, hezimetin, bozgunun uğramadığı, katıldığı hiç bir muharebeyi kaybetmemiş bir Cihangir!...

Osmanlı'nın son savaşları, Trablusgarp, Balkan, Birinci Cihan Harplerinin hepsinde yer almış, İstiklâl Harbi'nin önce Doğu, sonra Batı Cephelerinde destanlar yazmış, Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Kafkaslar'da bütün planlarını, oyunlarını bozduğu İngilizler tarafından aranırken, Karadeniz Bölgesi'nde gönüllü milisler toplayıp eğiten, Kuva-yı Milliyi teşkil eden bir Teşkilâtçı!...

Aralık 1918 ve Ocak 1919'da kongreler tertipleyip, vatanın altı ilini (Artvin, Kars, Ardahan, Iğdır, Batum, Nahcıvan, Ahıska), içine alacak şekilde Cumhuriyet ilan ettiren bir Vatanperver!... Katıldığı bütün harplerde, askerinin hep en önünde bulunduğu için aldığı 13 düşman kurşunu yarasını, gövdesinde şerefli madalyalar gibi taşıyan, "Vatan bizimdir, kaçan haindir, düşmana sırtını döneni vururum, ben dönersem siz de beni vurun!" diye emir verebilen, üzerinde taşıdığı iki tabancadan sağdakine namuslu, soldakine namussuz adını veren, namuslu ile düşmana, namussuz ile hainlere sıkan, düşman üstüne, Fetih Suresi'ni ezberden okuyarak gidebilen bir Serdengeçti!...

23 senelik subaylık mesleğinin 13 senesini, Doğu ve Güneydoğu bölgelerimizde (Gaziantep, Mardin, Şırnak, Beytüşşebap, Tatvan, Sarıkamış) geçirmiş olan İbrahim Özkan'ın fevkalade akıcı ve samimi bir üslupla kaleme aldığı kitapta yalnızca Deli Halid Paşa'nın şahsi hayatını değil, aynı zamanda onun şahsında Türk milletinin son bir asırlık tarihî serüvenini de okuyacaksınız. Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllü Alayları'nın kuruluşundan Anadolu'nun makus talihini değiştiren o destansı Kopdağı-Bayburt savunmasına, İstiklâl Harbi'nin en önemli ayrıntılarından Cumhuriyet'in kudretli paşaları arasındaki ilişkilere kadar son asır Türk tarihini bugüne akseden neticeleriyle birlikte bir solukta okuyacaksınız.

ISBN: 978-6051552873
9 786051 552873